

ОЛЕКСАНДР ШАМА

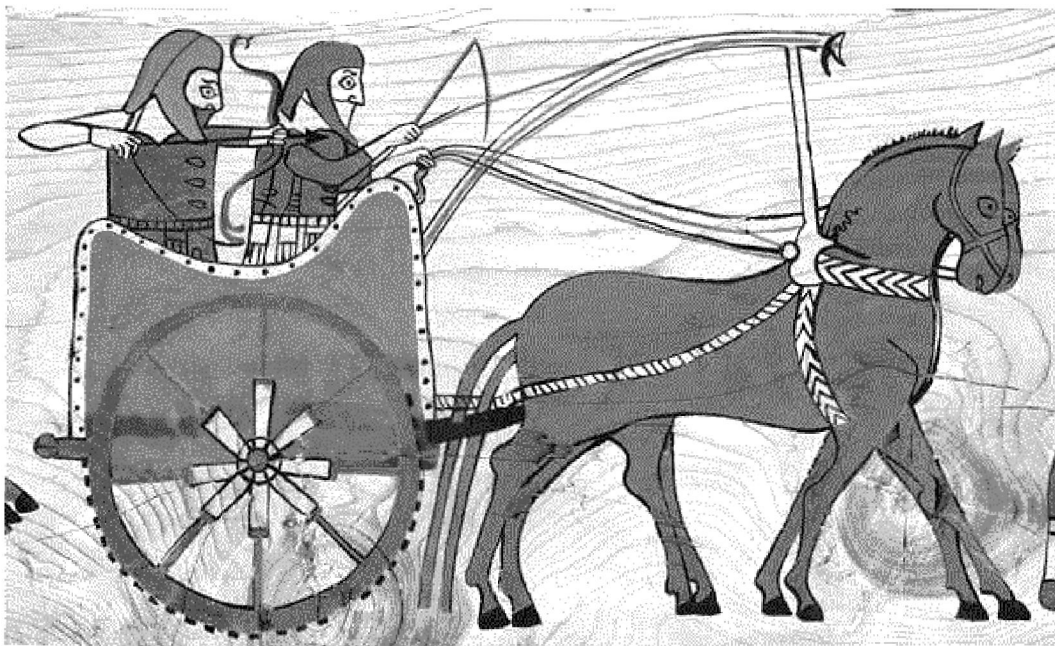
ІСТОРІЯ
СТАРОДАВНЬОЇ
ГРЕЦІЇ І РИМУ

ТЕРНОПІЛЬ
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СТАРОДАВНЬОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРИЇ

ОЛЕКСАНДР ШАМА

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І РИМУ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ
ПОСІБНИК

ТЕРНОПІЛЬ
2017

Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Навчально-методичний посіб. для студ. іст. фак. ден. і заоч. форм навч. / Олександр Іванович Шама. — 2-е вид., перероб. і доп. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. — 261 с.+30 с. карт. і схем.

Рецензенти:

Дацків І.Б. — доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний економічний університет)
Зуляк І.С. — доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка)
Криськов А.А. — кандидат історичних наук, доцент (Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя)

Друкується згідно рішень:

науково-методичної комісії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (протокол №2 від 14 березня 2014 року);
науково-методичної ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол №9 від 23 квітня 2014 року)

Навчально-методичний посібник містить основний фактичний матеріал, необхідний для засвоєння курсу історії Античності, плани семінарських занять для денної і заочної форм навчання, тематику індивідуальних навчально-дослідних завдань, курсових і дипломних робіт, список рекомендованої літератури, таблиці одиниць мір і ваг, а також давньогрецький і давньоримський календарі. Картина історичного розвитку Стародавньої Греції і Риму включає характеристику географічних і природнокліматичних особливостей, аналіз соціально-економічного устрою, огляд найважливіших політичних подій, висвітлення діяльності ключових історичних постатей тощо. Зміст і виклад навчального матеріалу узгоджений з документами «Хрестоматії з історії Стародавньої Греції і Риму».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
1. Поняття поліса і античної форми власності.....	6
2. Природа і населення Стародавньої Греції.....	7
РОЗДІЛ I РАННЯ ГРЕЦІЯ.....	9
1. Мінойська цивілізація.....	9
2. Мікенська (Ахейська) Греція.....	11
3. Особливості історичного розвитку Еллади в 1150-800 рр. до н.е.....	13
4. Гомерівський епос.....	16
5. Соціально-економічний лад Гомерівської Греції.....	20
6. Політичний устрій Гомерівської Греції.....	23
РОЗДІЛ II ГРЕЦІЯ ПЕРІОДУ АРХАЇКИ.....	27
1. Велика колонізація.....	27
2. Соціально-економічний розвиток Греції у VIII—VI ст. до н.е.....	30
3. Рання тиранія. Завершення формування грецького поліса.....	32
4. Північний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е.....	34
5. Південний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е. Рання Спарта.....	39
6. Рання Аттика. Виникнення Афінської держави.....	41
РОЗДІЛ III КЛАСИЧНА ГРЕЦІЯ. РОЗКВІТ І КРИЗА ПОЛІСА.....	44
1. Греко-перські війни.....	44
2. Перший афінський морський союз і розквіт Афін. Афінська демократія.....	46
3. Пелопоннеська війна.....	53
4. Соціально-економічні відносини. Криза поліса.....	55
5. Осмислення кризи поліса в суспільно-політичній думці.....	57
6. Боротьба за гегемонію. Пізня тиранія.....	59
7. Піднесення Македонії.....	64
РОЗДІЛ IV ЕПОХА ЕЛЛІНІЗМУ.....	67
1. Утворення держави Александра Македонського.....	67
2. Боротьба діадохів за спадщину Александра.....	70
3. Греція в епоху еллінізму. Поліси і політичні союзи.....	73
4. Македонське царство в 302-146 рр. до н.е.....	76
5. Анатолія (Мала Азія) в III—I ст. до н.е.....	79
6. Держава Селевкідів.....	81
7. Елліністичний Єгипет.....	84
РОЗДІЛ V ВЕЛИКА ГРЕЦІЯ У VIII—III ст. до н.е.....	89
1. Велика Греція в період Архаїки.....	89
2. Грецькі поліси Південної Італії і Сицилії в період Класики.....	92
3. Велика Греція в період Еллінізму.....	95
РОЗДІЛ VI СТАРОДАВНЯ ІТАЛІЯ. ЦАРСЬКИЙ РИМ. РАННЯ РЕСПУБЛІКА.....	97
1. Географія і населення Стародавньої Італії. Суспільний розвиток італійських племен.....	97
2. Держави етрусків у VIII—III ст. до н.е.....	100
3. Царський Рим.....	102

4. Утворення аристократичної республіки. Боротьба патрициїв і плебеїв, її наслідки.....	105
5. Підкорення Італії.....	109
РОЗДІЛ VII	
УТВОРЕННЯ РИМСЬКОЇ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	112
1. Перша пунічна війна. Карфаген у 241-218 рр. до н.е.....	112
2. Друга пунічна війна.....	114
3. Експансія Римської республіки на півдні Балкан, в Малій Азії і Західному Середземномор'ї.....	116
4. Політичний і соціально-економічний розвиток римського суспільства в III—I ст. до н.е.....	119
РОЗДІЛ VIII	
КРИЗА І ПАДІННЯ СЕНАТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	126
1. Римська республіка в 130-110-х рр. до н.е. Реформи Гракхів і їх наслідки.....	126
2. Римська республіка на переломі II—I ст. до н.е. Військова реформа Га́я Ма́рія.....	128
3. Римська республіка у 80-х роках до н.е. Диктатура Су́лли.....	130
4. Римська республіка у 70-60-х рр. до н.е.....	132
5. Римська республіка в 50-х рр. до н.е. Перший тріумвірат.....	134
6. Громадянська війна 49-45 рр. до н.е. і диктатура Цезаря.....	136
7. Другий тріумвірат і падіння сенатської Республіки.....	138
РОЗДІЛ ІХ	
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ, ЗМІЦНЕННЯ І РОЗКВІТУ СИСТЕМИ ПРИНЦИПАТУ.....	141
1. Принципат Августа.....	141
2. Зміцнення системи принципату за Юліїв-Клавдіїв.....	143
3. Політична криза і громадянська війна 68-69 рр. Правління династії Флавіїв (69-96 рр.).....	147
4. «Золотий вік» Антонінів.....	150
5. Соціально-економічний розвиток Імперії в I—II ст.....	154
РОЗДІЛ Х	
ЗАГАЛЬНА КРИЗА ІМПЕРІЇ І ЗАНЕПАД ПРИНЦИПАТУ.....	164
1. Римська імперія за династії Севе́рів.....	164
2. Занепад принципату.....	167
3. Соціально-економічна і духовна криза Імперії III століття.....	170
РОЗДІЛ ХІ	
ПАЛЕСТИНА В ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКУ ЕПОХУ. СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ КУМРАНСЬКА ОБЩИНА. ВИНИКНЕННЯ І РАННІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ХРИСТИЯНСТВА.....	172
1. Палестина в 332 р. до н.е. - 135 р. н.е.....	172
2. Суспільно-релігійні течії в Палестині II ст. до н.е. — II ст. н.е.....	177
3. Кумранська община і її ідеологія.....	180
4. Виникнення християнства.....	183
5. Ранньохристиянські общини і їх розвиток в II—III ст. Імперія і християнство.....	186
РОЗДІЛ ХІІ	
РИМ ЕПОХИ ДОМІНАТУ. КРИЗА І ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	190
1. Реформи Діоклетіана і закладення основ системи домініату.....	190
2. Правління Константина і завершення формування системи домініату.....	192
3. Римське суспільство і держава в 337-395 рр.....	195
4. Загальне становище Західної римської імперії в кін IV—V столітті.....	198
5. Занепад і загибель Західної римської імперії.....	200
РОЗДІЛ ХІІІ	
ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ.....	204
1. Населення Північного Причорномор'я напередодні грецької колонізації.....	204
2. Заснування грецьких колоній.....	205

3. Північне Причорномор'я в період Класики.....	206
4. Північне Причорномор'я в період Еллінізму.....	211
5. Північне Причорномор'я в римську епоху.....	216
ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	221
Заняття №1. Рання Греція.....	221
Заняття №2-3. Греція періоду Архаїки.....	222
Заняття №№4-5. Греція періоду Класики.....	223
Заняття №6. Утворення і розпад держави Александра Македонського.....	224
Заняття №№7-8. Елліністичні держави.....	225
Заняття №№9-10. Стародавня Італія. Царський Рим. Становлення Римської республіки.....	226
Заняття №№11-12. Утворення Римської середземноморської держави.....	227
Заняття №№13-15. Криза Римської республіки.....	228
Заняття №16. Падіння сенатської Республіки.....	229
Заняття №17. Римська імперія періоду становлення, зміцнення і розквіту системи принципату.....	230
Заняття №18. Загальна криза Імперії. Релігійно-ідеологічні течії в Палестині.....	231
Заняття №19. Римська імперія періоду домінації. Загибель Західної римської імперії.....	233
Заняття №20. Північне Причорномор'я в епоху Античності.....	234
ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗАОЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ.....	235
ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ.....	237
ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ.....	238
ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ.....	240
ТЕМАТИКА ДИПЛОМНИХ РОБІТ.....	241
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	242
ОСНОВНІ ОДИНИЦІ МІР І ВАГ.....	259
КАЛЕНДАРІ.....	261
ІСТОРИЧНІ КАРТИ І СХЕМИ.....	262

ВСТУП

1. Поняття поліса і античної форми власності; 2. Природа і населення стародавньої Греції

Під Античністю (лат. *antiquus* — стародавній) розуміється греко-римська Стародавність — історія і культура Стародавньої Греції і Риму. Історична наука розглядає Античність в нерозривному зв'язку з формуванням, розквітом і занепадом рабовласницького ладу в басейні Середземного моря, Причорномор'я і суміжних країн протягом 3500 років — з рубежу III—II тис. до н.е. по V ст. н.е. На відміну від цивілізацій Стародавнього Сходу, Античність засновувалась на класичному рабстві — найбільш грубій формі експлуатації людини людиною, за якої раб поряд із знаряддями виробництва є повною власністю рабовласника або, за визначенням філософа Арістотеля (384-322 рр. до н.е.), — *instrumentum vocale* (розмовляючим знаряддям праці).

Історію античної Греції звичайно поділяють на такі періоди:

1) мінорсько-мікенський, або егейський (2400-1150 рр. до н.е.) — час виникнення перших цивілізацій на острові Крит, а потім і в Балканській Греції;

2) «Темні віки», або Гомерівський (1150-800 рр. до н.е.) — тимчасовий історичний регрес, викликаний черговим переселенням племен;

3) архаїчний (800-500 рр. до н.е.) — час повторного виникнення цивілізації в Античній Греції у формі міст-держав — полісів;

4) класичний (500-336 рр. до н.е.) — час розквіту грецьких міст-держав, особливо стародавніх Афін;

5) елліністичний (336-30 рр. до н.е.) — період греко-македонської (еллінської) експансії на Схід, формування і розвитку елліністичних держав аж до їх поглинання Римом.

В 30 р. до н.е. завершується історія незалежної античної Греції, але не історія еллінського народу: вона продовжилась в рамках середземноморської Римської держави аж до виникнення новогрецької держави — Ромейської імперії або Візантії у V—VI ст. н.е.

1. ПОНЯТТЯ ПОЛІСА І АНТИЧНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ

Поняття поліса. Антична цивілізація будується навколо основної і вихідної точки античного світу — самостійного міста-держави, яке позначалась в грецькій мові словом *πόλις* («місто»), а в латинській — *civitas* («громадянська община»). Обидва слова позначають особливу форму державного устрою — місто-державу, в якому всі громадяни мають певні права і обов'язки. Для грека і римлянина поліс (*цівітас*) був тим єдиним місцем, де він відчував себе людиною і перебував під захистом міських богів-покровителів (наприклад, Афіни Паллади — в Афінах, Юпітера — в Римі), де він був членом громадянського колективу, життя якого регулюється законами і захищене від сваволі. Тому немає нічого страшнішого, ніж вигнання з рідного міста, того, що римляни називали «позбавленням вогню і води», тобто відібрання громадянських прав. Римський оратор і державний діяч Марк Туллій Ціцерон (106-43 рр. до н.е.) стверджував, що «знищення, розпад і смерть громадянської общини... подібні занепаду і загибелі світобудови» (Про державу, III, 34).

Безпосередньо поліс представляв собою об'єднання землевласників, а також громадян, що займалися різним промислом, ремеслом, торгівлею і лихварством. Одночасно, це була і соціально-економічна організація, в якій ці землевласники, ремісники і ділки, будучи повноправними її членами, мають право на власність. В цьому відношенні античний «поліс» є антагоністом давньосхідній «деспотії».

Територія поліса звичайно включала власне міський центр і хору — прилягаючу сільськогосподарську округу. Поліс складали повноправні громадяни — члени общини, кожен з яких мав право на клер (земельну ділянку) і політичні права. Частина населення до складу громадянської общини не входила, а тому не мала прав громадян: метеки (перегрїни), переєки, лібертини (вільновідпущеники), раби.

Форма державного устрою в полісах була різною: аристократія, олігархія, демократія, монархія тощо. В демократичних полісах влада належала народним зборам, в аристократичних — раді знаті, в олігархічних — ценовим зборам. Державний апарат поліса складався з народних зборів (екклесія, синод, консилії, коміції), ради (народні ради — синедрион, булє, трибунат, дефензорат; аристократичні ради — герусія, сенат) і магістратів (стратегі, полемархи, консули, претори; аристократичні магістрати — басілевси, архонти, рекси, принцепси, народні уповноважені — едиди, агораномі); правосуддя здійснювали виборні суди (дікастерій, гелієя, квестіон); збройними силами було народне ополчення, набране з громадян. Рішення народу, ради і судів, накази магістратів і військових командирів мали обов'язковий характер, при цьому самі громадяни володіли особистою, економічною і політичною свободою. В деяких полісах за відправлення державних посад і службу в армії покладалась платня.

В своїй основі поліс являє собою землеробську общину, тому до найважливіших його рис відноситься верховна власність общини над клерами (земельними ділянками) громадян. Поліс — не тільки політична і господарська, але і релігійна організація, в якій духовна і світська влади збігались, а тому полісне жрецтво входило в систему магістратур.

Полісний устрій в Греції складається в архаїчний період (VIII—VI ст. до н.е.). Інтенсивне зростання полісів, назване міською революцією, почалось в середині VIII ст. до н.е. Важливим етапом в історії становлення бага-

твoх давньогрецьких полісів був синоїкізм — об'єднання кількох первинних общин — філ (римських триб) — в спільному міському центрі. В період римського панування поліси у формі муніципіїв (лат. *municipium* від *munus* — дар, обов'язок, служба і *capio* — беру) поширились по всій території Імперії, використовуючись як зручна форма місцевого самоврядування.

Антична форма власності. В період виникнення античного суспільства кожен громадянин мав в своєму розпорядженні клер (земельну ділянку), на який держава забезпечувала йому право власності. Він міг продати, подарувати, заповідати свою землю, але тільки в межах свого громадянського колективу, тільки своїм співгромадянам. Громадянський колектив в цілому якби здійснював верховний контроль за власністю своїх співгромадян. Тому антична форма приватної власності мала свого роду двоєдиний характер: власником засобів виробництва виступав окремий громадянин і в той же час громадянський колектив в цілому. Останній здійснював своє право власності найчастіше у формі верховного контролю за її розподілом, користуванням і охороною.

Іноді держава сама тримала в своїх руках частину власності, не розподіленої серед громадян, і одержувала з неї дохід, що йшов на потреби всього громадянського колективу. Такою державною власністю в Афінах були срібні рудники Лавріону, а в Римі — *ager publicus* (громадське поле), до складу якого увійшла земля в завойованих римлянами країнах (провінціях). Державна власність могла здаватися в оренду, але тільки громадянам.

У випадку наявності державного фонду землі він служив резервом для наділення клерами новоутворених сімей громадян. На цій основі громадяни могли вимагати від держави землі, і держава звичайно адекватно реагувала, оскільки вона сама являла собою об'єднання тих же громадян. Оскільки ці вимоги періодично відновлювались, римський поліс перейшов до завоювання Італії. Грецькі поліси, відчуваючи постійну потребу в родючій землі, шукали її для своїх громадян по всьому Середземномор'ю, засновуючи колонії. Велика грецька колонізація VIII—VI ст. до н.е., розсунувши границі еллінської полісної цивілізації, була стимульована саме цією нестачею землі. Лише спартанці знайшли її неподалік від Лаконіки, завоювавши сусідню Мессенію. У Спарті до складу державного фонду була включена вся земля. Спартіати (повноправні громадяни) одержували рівні клери, які вони не могли відчужувати. Держава також забезпечувала спартіатам робочу силу на їх клерах у вигляді рабів-ілотів. Тому спартіати, єдині з усіх еллінів, були звільнені (відчужені) від трудового процесу, присвячуючи своє дозвілля громадським і військовим заняттям.

Згідно концепції історичного матеріалізму, антична форма власності як особливий тип власності займає проміжне місце між общинно-родовою і приватною. Це свого роду «недорозвинена приватна власність», її суттєва риса полягає в «двоїстості»: тільки член полісного колективу міг володіти землею в полісі і тільки завдяки пануванню колективу над цією землею — чого можна було домогтись тільки всім разом, спільно — він був здатний реалізувати майнові права відносно свого клеру. Тільки в колективі громадяни античного поліса здатні відчужувати власність на основні засоби виробництва — землю і рабів, тобто тільки спільно вони могли реалізуватись як власники. Про занепад цієї форми власності слід говорити тоді, коли для реалізації права власності на землю і рабів не обов'язково було бути членом колективу. А це сталося тоді, коли поліси потрапили під владу сильної територіальної держави, здатної гарантувати окремо взятій особі її право власності.

2. ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Історія Стародавньої Греції — невід'ємна складова частина історії Стародавнього Світу, що вивчає класові суспільства і держави Стародавнього Сходу і Середземномор'я. Історія Стародавньої Греції досліджує виникнення, розквіт і занепад суспільних і державних інституцій, що утворились на Балканському півострові, в басейні Егейського моря, в Південній Італії, на острові Сицилія і в Причорномор'ї. Вона починається з рубежу III—II тис. до н.е. (виникнення перших державних утворень на о. Кріт), а закінчується в II—I ст. до н.е., коли елліністичні держави Східного Середземномор'я були захоплені Римом і включені до складу Римської Середземноморської держави.

Географія. Географічні умови Античної Греції в основі своїй збігались з параметрами сучасної Греції. Зона розселення давньогрецьких племен був південний край Балканського півострова з примикаючим зі сходу Егейським архіпелагом. Площа — 132 тис. кв. км. Крім цього, в поняття Античної Греції включаються також зони розселення греків в період Великої колонізації VIII—VI ст. до н.е.: західне узбережжя Малої Азії (Анатолії), частина острова Кіпр, район чорноморських проток і всі узбережжя Чорного моря, на півдні — північно-східний край Африки, т.зв. Кіренаїка (суч. Лівія), а на заході — південне узбережжя Італії і східна частина Сицилії. До цього слід додати південь Галлії (нинішня Франція) і північно-східне узбережжя Іспанії.

Балканська Греція природно поділялась на три великих регіони: Північна Греція (до Фермопільської ущелини), Середня (до перешийку Істм) і Південна (Пелопоннес), а ці регіони, в свою чергу, ділились гірськими хребтами на ряд історичних областей, назви яких нерідко походять від тих племен, які їх населяли. В Північній Греції — це Епір, Македонія і Фессалія; в Середній Греції — Акарнания, Етолія, Фокіда, Беотія і Аттика; в Південній Греції (Пелопоннесі) — Еліда, Ахайя, Арголіда, в центрі цього регіону — Аркадія, на самому півдні — Мессенія і Лаконіка.

Гірський ландшафт значною мірою визначив форму соціального буття стародавніх греків: в численних долинах, відділених від себе горами, виникали незалежні общини, що стали основою для формування полісів (міст-держав) класичної епохи.

Природні умови і ресурси. Особливості природи Античної Греції також мало чим відрізнялись від сучасної: теплий, місцями субтропічний клімат, гірський ландшафт, нестача родючих ґрунтів. Однак, в Стародавності флора і фауна були багатшими. Крім дикоростучих зернових (ячменю і пшениці), виноградної лози і маслинного дерева, які греки рано навчилися культивувати, країна була багата і іншими плодовими рослинами, а також будівельним лісом, особливо на півночі. Різноманітнішим був і тваринний світ: крім одомашнених корів, овець, кіз, свиней, водилися і дикі звірі, включаючи кабанів, ведмедів і левів.

Греція завжди була багата будівельним каменем (переважно вапняком і мармуром) і глиною, придатною для виготовлення керамічних виробів; в Стародавності вона не була обділена і металами (залізом, міддю, свинцем, сріблом і золотом), запаси яких тепер практично вичерпані.

Важливим ресурсом було море як джерело продуктів і засіб сполучення. На сході це — Егейське море, суцільно засіяне островами, що створювало можливість безпечного плавання від берегів Балканської Греції до Анатолії (Малої Азії). На заході — Іонійське море, що відокремлює Грецію від Італії і Сицилії. Берегова лінія Балканської Греції особливо порізана на сході. Тут багато природних гаваней, тому історичний розвиток греків особливо інтенсивно протікав в східних областях.

Населення. В етнічному і мовному відношенні стародавні греки належали до групи індоєвропейських народів, прабатьківщина яких гіпотетично визначається в районі Центральноєвропейського плато, у верхній і середній течії Дунаю. Самоназва греків і в Стародавності, і тепер була елліни (Ελληνες, hellenes), звідки і назва країни — Еллада (Ελλάδα). Греками (грекам) називали еллінів італійські народи, серед них і римляни, які і перенесли назву «греки» на весь народ еллінів.

На відміну від багатьох країн Стародавнього Сходу, для яких притаманна етнічна строкатість, співіснування в рамках одних і тих самих держав багатьох народів, племен, етнічних груп, належних до різних мовних сімей і навіть рас, для центрального регіону Греції, тобто Егейського басейну і південної частини Балканського півострова, характерна етнічна однорідність. Ці області були заселені переважно грецькою народністю, представленою чотирма племінними групами: ахейці, дорійці, іонійці і еолійці. Кожна з них говорила своїм діалектом і мала певні особливості в релігії і звичаях, але ці різниці були незначні. Всі греки говорили однією мовою, добре розуміли одні одних і чітко усвідомлювали свою належність до однієї народності і однієї цивілізації.

Найдавнішою племінною групою були ахейці, що прийшли в південну частину Балканської Греції в кін. III тис. до н.е. У кін. II тис. до н.е. під напором дорійських племен, що рухались з району Епіру і Македонії, ахейці були частково асимільовані, частково витіснені в гірські місцевості. У I тис. до н.е. нащадки стародавніх ахейців проживали в горах Аркадії, в малоазійській області Памфілії і на Кіпрі. Дорійці ж заселили основну частину Пелопоннесу (Лаконіку, Мессенію, Арголіду, Еліді), багато південних островів Егейського моря, зокрема Крит і Родос, деякі території Карії в Малій Азії. Близькі дорійцям були жителі Епіру, Етолії і ін. областей Західної Греції. У Македонії проживали македонці, що належали до особливої гілки грецької народності.

Третя племінна група, що говорила аттично-іонійському діалекті, оселилась в Аттіці, на о. Евбея і островах центральної частини Егейського моря, таких, як Самос, Хіос, Лемнос, і в області Іонії на малоазійському узбережжі. Племінна група еолійців проживала в Беотії, Фессалії і в області Еоліда на малоазійському узбережжі на північ від Іонії, також на о. Лесбос.

Крім греків в Егейському регіоні проживали залишки місцевих догрецьких племен: лелеги, пеласги, карійці, що не грали помітної ролі в етногенезі населення Греції I тис. до н.е. Важливіше значення в долі грецьких держав мали жителі гірської країни Фракії — фракійці.

РОЗДІЛ I РАННЯ ГРЕЦІЯ (2400-800 рр. до н.е.)

1. Мінойська цивілізація; 2. Мікенська (Ахейська) Греція; 3. Особливості історичного розвитку Еллади в 1150-800 рр. до н.е.; 4. Гомерівський епос; 5. Соціально-економічний лад Гомерівської Греції; 6. Політичний устрій Гомерівської Греції.

1. МІНОЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ (2400-1460 рр. до н.е.)

Відкриття цивілізації на острові Крит. Першим вогнищем цивілізації в античній Греції став острів Крит, культура і історія якого стали відомі завдяки дослідженням британського археолога Артура Еванса (1851-1941 рр.). Внаслідок розкопок 1893-1930 рр. ним були відкриті як найдавніші поселення, що продовжували традиції енеоліту, так і пізніші, що вже відносяться до бронзового віку. Деякі з цих поселень розвинулись у великі конгломератні структури, умовно названі палацами. Найбільше з поселень цього типу виявлене біля міста Кносса і назване по імені легендарного критського правителя палацом Міноса. Звідси ж було взяте Евансом і окреслення всієї стародавньої культури Криту як «Мінойської». Він же розробив хронологію цієї культури, поділивши її розвиток на три періоди: ранньомінойський, середньомінойський і пізньомінойський.

Ранньомінойський період (2400-2000 рр. до н.е.). В другій пол. III тис. до н.е. рівень матеріального розвитку стародавніх землеробів був доволі примітивний. Існували невеликі родові селища, житлами служили напівземлянки або хатини, при виготовленні знярядь використовувались як камінь, так і бронза, посуд був ліпний.

Середньомінойський період (2000-1700 рр. до н.е.). В цей час бронза витісняє камінь, посуд виготовляється за допомогою гончарного круга. Прогресує сільське господарство, ремесло і торгівля, особливо морська. Накопичення майна помітне не тільки у племінній знаті, але і в частини рядового населення. Численними стають індивідуальні поховання, в яких зустрічаються печатки із зображеннями кораблів весло-вітрильного типу, що свідчить про те, що розвиток морської торгівлі сприяв збагаченню зв'язаних з нею людей. Житла багатих критян XVIII ст. до н.е. являли собою добротні дво- і триповерхові кам'яні або сирцеві будинки, внизу яких були комо-ри, нагорі — житлові кімнати.

Ріст майнової нерівності прискорив соціальну диференціацію, що покликала за собою і політичні зміни. Формуються держави ранньомонархічного типу, про що свідчить реконструкція акрополів у стародавніх племінних центрах. Розташовані на важкодоступних висотах акрополі Кносса і Маллії на півночі і Феста на півдні острова набули вигляду архітектурних комплексів, за якими закріпилась назва «старі палаци». Вони складались з кількох груп будівель, розташованих навколо центрального і двох бічних дворів. Всі споруди мали чітке спеціалізоване призначення — житлові приміщення на центральних місцях акрополів, по боках — майстерні гончарів, металургів і ін. ремісників, а також місткі склади, де зберігали зерно, олію і вино в майстерно вироблених посудинах — піфосах, які нерідко мали висоту понад 1 м. Рівень благоустрою старих палаців досить високий: дороги до брам комплексу, внутрішні двори і проходи були акуратно вимощені пласкими кам'яними плитами. Продумана дренажна система виводила кам'яними каналами з кожного акрополя вниз до підніжжя пагорба дощові і стічні води. Про майстерність критських будівельників можна судити за залишками чудового водогону, відкритого в Кноссі: ретельно з'єднані керамічні труби завдовжки кожна бл. 0,75 м доставляли на акрополь воду з джерела, що знаходилось в 10 км на південь від Кносса. Спорудження такої протяжної лінії показує, що на кносському акрополі перебувала значна кількість людей.

Чужоземні джерела свідчать про великий географічний діапазон зовнішньоекономічної діяльності критян у XX—XVIII ст. до н.е. Їх зростаюче ремісничє виробництво вимагало все більшої кількості привізної сировини. У Єгипті критяни вимінювали слонову кістку на поліхромну кераміку стилю Камарес і на ювелірні вироби: так, скарб у Тоде в Єгипті за Аменемхета II (1934-1896 рр. до н.е.) містив критське срібне начиння. Імовірно, вивозили вони і маслинову олію. На багатий міддю Кіпр критяни везли мальовану кераміку і металеві вироби. Критські кораблі відвідували деякі порти Східного Середземномор'я, наприклад Бібл і Угаріт. Звідси вироби критян розходились далеко вглиб країни — вже у XVIII ст. до н.е. чиновники в царстві Марі на Середньому Євфраті (бл. 450 км від моря) відзначали в списках царського майна особливо цінні мечі критян («Каптару»). Однак, найбільш тісними були контакти з Єгиптом, у чому переконують часті знахідки на Криті єгипетських виробів і записання деяких художніх ідей, наприклад мотиву квіткої лотоса.

Як встановив грецький археолог Спірідон Маріна́тос (1901-1974 рр.), бл. 1700 р. до н.е. палаци були зруйновані землетрусом. В їх руїнах А. Еванс знайшов глиняні таблички, покриті значками з комбінацій рисок або ліній. Звідси і назва — «лінійне письмо А» («лінеар А»). Табличок з «лінеаром А» знайдено кілька сотень, однак письмо дотепер не розгадане; більшість дослідників погоджується, що воно було винаходом місцевого, автохтонного населення Криту — етеокритян (грец. «справжніх критян»).

Розквіт Мінойської цивілізації (1700-1460 рр. до н.е.). Палацеві комплекси через деякий час після катастрофи відновлюються і наступає розквіт Мінойської цивілізації. В кін. XVII — на поч. XVI ст. до н.е. здійснюється об'єднання Криту під владою кносських династій. Про їх гегемонію збереглись спогади в історичних легендах Еллади, в яких єдинодержавним правителем Криту виступає цар Мінос, названий першим талассократом,

тобто «володарем моря» (θάλασσα — «море» і κράτος — «влада»). Імовірно, йому приписані діяння кількох членів кнооської династії, але, безсумнівно, один з найбільших царів мав це ім'я. Політика Міноса описана Фукидідом: «Мінос... раніше за всіх з тих, про кого ми знаємо за переказами, створив собі флот, оволодів більшою частиною моря, названого нині Еллінським, і став правити Кікладськими островами; на багатьох з них він перший заснував поселення, вигнавши карійців і поставивши там правителями власних синів» (Історія, I, 4). Кнооські царі піклувались про розвиток торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої, боролись з піратством. Фукидід писав, що Мінос «намагався знищити» морський розбій для того, «щоб доходи... переважно йшли йому» (Історія, I, 4). Це йому вдалось зробити: «Коли ж встановилась морська могутність Міноса, то морехідні зв'язки стали для всіх безпечнішими, тому що розбійники були вигнані ним з островів, більшість яких він заселив мешканцями» (Історія, I, 8).

Немає сумніву, що Кнос також поставив у залежність від себе і деякі прибережні райони материка. Так, аттична легендарна традиція передає, що афіняни платили Міносу данину людьми — кожні 9 років на Крит відсилали 7 юнаків і 7 дівчат, яких критський цар, за однією з версій, віддавав на поталу чудовиську Мінотавру. За іншою версією, якщо судити за словами Арістотеля, що наводяться Плутархом (Фемістокл, XVI), заручники працювали в кнооському палаці і жили там до старості або разом з критянами виїжджали на нові землі. Також Фукидід підкреслює (Історія, I, 8), що мешканці приморських земель найбільше приклали зусиль для нагромадження добра, тому вони стали більш осілими, а найбагатші поселення обгороджували себе стінами. Найслабші в ім'я збагачення терпіли свою залежність від сильніших, а найсильніші, володіючи значним майном, підкоряли собі слабші міста. І в такому стані племена еллінів перебували до походу на Трою (1193-1183 рр. до н.е.).

Панування над Кікладами і деякими землями узбережжя материкової Еллади критський цар міг здійснювати лише за наявності великого боєздатного і добре оснащеного флоту, про що свідчать багато джерел XVIII—XV ст. до н.е. На печатках звичайно представлені багатовесельні судна з високим носом і важким кілем. В «Західному будинку» (Акротірі, о. Фера) одна з кімнат прикрашена мініатюрними фресками, на яких зображені різні типи суден. Військові кораблі вражають складністю свого спорядження і вишуканістю подовжених корпусів. Поруч — багато дрібних суден і навіть простих човнів з двома веслярами. Увага художника до дрібних деталей кожного з типів суден відображає глибокий інтерес до морської справи в тодішньому суспільстві.

Археологічні дані вказують на інтенсивний розвиток господарства. Ріст населення у сільських місцевостях у умовах обмеженості земельного фонду приводив до виникнення поруч зі старими селами нових. Не тільки освоєння нових полів у гірській країні, але і підтримка родючості ґрунту на здавна заселених територіях вимагали постійної турботи рядового землероба. Не випадкова та увага, яку приділяло тодішнє мистецтво зображенню праці селян і їх вигляду, наприклад, на стеатитовій «Вазі женців» з Агіа-Триади (між 1500 і 1460 р. до н.е.).

Висока продуктивність землеробської праці створила умови для збагачення сільської знаті. У період від 1600 до 1460 р. до н.е. на Криті з'явилися багаті садиби. Ці «вілли» мали великі двоповерхові житлові будинки з 20-30 приміщеннями. Поруч на подвір'ях знаходилися скотарні, склади, льохи і ін. господарські будівлі. Досить примітні вино- і маслоробні, що вказують на добре налагоджену систему переробки врожаю. У садибі Вафіпетро відкрита добре збережена виноробня. У деяких «віллах» були і гончарні майстерні. Очевидно, землеробська знать критян вела тепер енергійну господарську діяльність, виробляючи продукти не тільки для власного споживання, але і на обмін. У цих «віллах» повинна була досить широко застосовуватися праця поневолених трудівників.

У XVII—XV ст. до н.е. відзначається подальший розвиток міст, що виникали в багатьох місцях на Криті, на Мелосі, Фері і ін. островах. Заможне міське населення зводило великі житла, стіни яких прикрашались фресками. Іноді ці художні твори навіть перевершували фрески в палацевих кімнатах. Імущі хазяї часто застосовували добре обтесані плити для фасадів своїх будинків. Вигляд невеликого критського міста відомий за розкопках у Гурнії. Там акрополь був зайнятий резиденцією правителя міста, що повторювала в мініатюрі найбільші палацеві центри. Нижче розташовувались будинки городян. Тут правильні квартали поділяла густа мережа брукованих вулиць і провулків, кам'яні канали на вулицях забезпечували швидкий стік дощових вод.

Широко розповсюджуються надписи. Письмо А було поширене на Криті і на ін. островах, зустрічається воно і на материку. Написи на ритуальних посудинах, вотивних предметах і повсякденних речах показують, що писемність була відома досить широким колам населення. Писарі в палацах робили записи про наявність сільськогосподарських продуктів, причому облік вели не тільки в цілих одиницях, але і у дробах. Настільки детальна система фіксації натуральних цінностей говорить про інтенсивний розвиток економічної діяльності держави, імушч і навіть рядових прошарків населення.

Кнооський палац, відновлений після землетрусу, являв собою в 1700-1460-х рр. до н.е. монументальний комплекс, що мистив бл. 1500 кімнат, коридорів, сходів, комор і ін. приміщень. Його головний вихід обрамляли монументальні пропілеї. Як і раніше, центральний двір був оточений будівлями, кожна група яких мала певне призначення. У центрі східної половини палацу була тронна зала, до якої з центрального двору мала широкі сходи. До неї з півдня примикали житлові апартаменти царя і його сім'ї, розписані барвистими фресками. Північно-східна частина палацу, що була з'єднана прямими переходами з житловими кімнатами царя, включала комори і майстерні різьбярів по каменю, гончарів і граверів. В центрі західної половини палацу знаходилися кімнати палацевого святилища. За ними тягся довгий коридор, до якого виходили двері двадцяти однієї комори, де зберігалось зерно і інші припаси. Цей величезний «лабіринт» мав площу понад 16 тис. кв.м і вміщав до 30 тис. чоловік.

Прогрес економіки, морської справи і ліквідація піратства забезпечили небачений доти розвиток торгівлі. Особливо стійкі і широкі комерційні зв'язки з'єднували Мінойську державу з південними сусідами — Лівією і Єгиптом, що мали потребу в багатьох статтях критського вивозу. Самі критяни привозили з Єгипту не тільки предмети побуту, але і знання про далекі країни і їх культуру. Навіть жителі Кікладських островів добре знали особливості нільської долини, як показує пейзаж на фресці «Західного будинку» в Акротірі. Ці контакти яскраво відображені і в єгипетських джерелах. На фресках в гробницях фараонівських сановників XVI—XV ст. до н.е. зображені критяни. У єгипетських текстах неодноразово говориться про Кефтіу — критян. Очевидно, критські мореплавці везли на південь товари не тільки свого царства, але і вироби сусідніх земель. Наприклад, у Єгипті у значній кількості знайдені вази, виготовлені в материковій Елладі. Багатovesельні судна підданих кносського царя доставляли їх і в країни Східного Середземномор'я, в першу чергу на Кіпр. У цей період обмін між обома островами посилювався. Речові джерела вказують на жваві зв'язки Криту і з дрібними царствами сирійського узбережжя. Критяни підтримували особливо тісні зв'язки з Угарітом і Біблом і теж обмінювались не тільки товарами, але і ідеями. Наприклад, зодчі Угаріта в XVII—XVI ст. до н.е. іноді застосовували характерні елементи критської архітектури.

Занепад Мінойської цивілізації (1460-1150 рр. до н.е.). Близько 1460 р. до н.е. Крит постигає нова катастрофа. Від землетрусу всі палаци північного і східного Криту (Като-Закро, Маллія, Фест, Кносс) були зруйновані настільки, що відродитись зміг тільки Кносс. В його руїнах були знайдені таблички, також покриті лінійним письмом, але іншого типу, яке одержало назву «лінеар Б» («лінійне письмо Б»). Табличок з лінеаром Б — кілька тисяч, причому вони знайдені не тільки на Криті, але і в Балканській Греції, в Пілосі і Мікенах. В 1952 р. його дешифрували англійські лінгвісти Майкл Вентріс (1922-1956 рр.) і Джон Чедвік (1920-1988 рр.). Мова цих табличок виявилась найдавнішим діалектом грецької мови, названим «мікенським». Без сумніву, послабленням Мінойської держави скористались грецькі племена ахейців, які заселили Крит і пристосували критську писемність до своєї мови. З передового центра Середземномор'я Крит перетворюється в провінцію ахейської Греції.

2. МІКЕНСЬКА (АХЕЙСЬКА) ГРЕЦІЯ (2400-1150 рр. до н.е.)

Сусідами Мінойської цивілізації на півдні Балканського півострова і суміжних островах Егейського моря були племена пеласгів, лелегів і карійців, що протягом III тис. до н.е. розвивали самотутню культуру і впритул підійшли до етапу класоутворення. Однак, на рубежі III—II тис. вони були підкорені протогрецькими племенами ахейців, що прийшли з півночі і через кілька століть утворили Мінойську культуру. У зв'язку з цим, ранню історію Балканської Греції прийнято поділяти на ранньоелладський (догрецький), середньоелладський (час формування державності і культури ахейців) і пізньоелладський (мікенський) періоди.

Ранньоелладський період (2400-2000 рр. до н.е.). Автохтонне догрецьке населення півдня Балканського півострова пізніші грецькі історики називали пеласгами (*πελασγοί*), що були споріднені мінойцям (етеокритянам). По сусідству з пеласгами, частково на материк, а частково на островах Егейського моря, жили ще два народи: лелеги і карійці. Геродот стверджував, що вся Греція колись називалася Пеласгією (Історія, II, 56). Грецькі історики вважали найдавніших мешканців країни варварами, хоча насправді їх культура не тільки не поступалась культурі самих греків, але спочатку багато в чому її перевершувала. Про це свідчать археологічні пам'ятники другої половини III тис. до н.е., відкриті в різних місцях на території Пелопоннесу, Середньої і Північної Греції.

В III тис. до н.е. культура материкової Греції ще була тісно зв'язана з ранньоземлеробськими культурами, що існували на території суч. Болгарії, Румунії і Південної України (зона «трипільської культури»). Спільними для всього цього великого регіону були деякі мотиви, що застосовувались в розписах кераміки, зокрема, спіралі і меандру. З прибережних районів Балканської Греції ці види орнаменту поширились також на острови Егейського моря, були засвоєні кікладським і критським мистецтвом. З середини III тис. до н.е. культура Греції починає помітно випереджати в своєму розвитку інші культури Південно-Східної Європи.

Серед поселень ранньоелладської епохи особливо виділяється цитадель у Лерні (на південному узбережжі Арголіди). Розташована на невисокому пагорбі неподалік від моря цитадель була обнесена масивною оборонною стіною з напівкруглими вежами. У її центральній частині був відкритий великий (25×12 м) прямокутний будинок — т.зв. «дім черепиць» (уламки черепиці, що колись покривали дах будинку, були знайдені у великій кількості під час розкопок). В одному з його приміщень археологи зібрали цілу колекцію (більше 150) видавлених на глині відбитків печаток. Колись цими глиняними «ярликами» запечатували посудини з вином, олією і іншими припасами. Ця знахідка говорить про те, що в Лерні знаходився великий адміністративний і господарський центр, який певною мірою можна вважати предтечею пізніших палаців мікенського часу. Аналогічні центри існували і в деяких інших місцях. Їх сліди виявлені, наприклад, у Тірінфі (також південна Арголіда, недалеко від Лерни) і в Аковітіці (Мессенія на південному заході Пелопоннесу).

Поряд з цитаделями, в яких жили представники родоплемінної знаті, знаходились поселення іншого типу — невеликі, найчастіше дуже щільно забудовані селища з вузькими проходами-вулицями між рядами будинків. Деякі з цих селищ, особливо розташовані поблизу моря, були укріплені, в інших оборонні споруди були відсутні. Прикладами таких поселень можуть служити Рафіна (східне узбережжя Аттики) і Зігурієс (північно-східний Пелопоннес, недалеко від Корінфу). Судячи з характеру археологічних знахідок, основну масу населення в поселеннях цього типу складали селяни-землероби. В багатьох будинках знаходились спеціальні ями для зсипан-

ня зерна, обмазані зсередини глиною, а також великі глиняні посудини для збереження різних припасів. В цей час у Греції вже зароджувалось і спеціалізоване ремесло, представлене в основному такими його галузями, як гончарне виробництво і металообробка. Чисельність професіоналів-ремісників була ще дуже невелика, а їх продукція забезпечувала в основному місцевий попит, лише незначна її частина знаходила збут за межами даної общини. Так, при розкопках в Рафіні було відкрито приміщення ковальської майстерні, власник якої постачав бронзовими знаряддями праці місцевих землеробів.

Все це дозволяє припустити, що в ранньоелладський час, принаймні з другої пол. III тис. до н.е., у Греції вже почався процес формування класів і держави. В цьому плані особливо важливий вже відзначений факт співіснування двох типів поселення, що розрізняються між собою: цитаделі типу Лерни і общинного селища (села) типу Рафіна або Зігуріес. Однак, ранньоелладська культура не встигла стати повноцінною цивілізацією: її розвиток був насильно перерваний вторгненням протогрецьких племен ахейців і іонійців.

Середньоелладський період (2000-1600 р. до н.е.). На рубежі III—II тис. до н.е. на Балканський півострів з півночі вторглися протогрецькі племена іонійців і ахейців. Просуваючись все далі на південь територію країни, що пізніше стала називатися їх ім'ям, греки частково знищували, а частково асимілювали місцеві племена пеласгів, лелегів і карійців.

Загинули в полум'ї пожежі цитаделі Лерни і багато інших поселень ранньоелладського часу. Через деякий час виникають нові поселення в тих місцях, де їх раніше не було. В цей же період простежуються певні зміни в матеріальній культурі Середньої Греції і Пелопоннесу. Вперше з'являється кераміка, виготовлена за допомогою гончарного кола. Її зразками можуть служити «мінійські вази» — монохромні (сірі, чорні або жовті) ретельно відполірована поверхня яких нагадує металеву. В деяких місцях були знайдені кістки коня, раніше, очевидно, невідомого в межах південної частини Балканського півострова.

Проблема прабатьківщини греків ще не вирішена остаточно. Одні дослідники розміщують її в північній частині Балканського півострова, інші — на Придунайській рівнині; є аргументи і на користь анатолійського походження предків еллінів. Однак, немає сумніву в тому, що рубіж III—II тис. до н.е. став початком нового етапу в історії Стародавньої Греції — етапу формування грецького етносу. Основою цього тривалого і складного процесу була взаємодія і поступове зрощення культури сторонніх ахейських племен, що говорили різними діалектами грецької (протогрецької) мови, і культури автохтонного догрецького населення. Значна його частина була асимільована прибульцями, про що свідчать численні слова, запозичені греками в пеласгів, лелегів і карійців, наприклад, «кипарис», «гіацинт», «нарцис» тощо.

Становлення цивілізації в материковій Греції було складним і суперечливим процесом. На поч. II тис. до н.е. тут простежується явний соціокультурний регрес. Незважаючи на появу гончарного круга, візка і бойової колісниці, середньоелладська культура в цілому помітно поступається ранньоелладській. В поселеннях і похованнях цього часу порівняно рідко зустрічаються вироби з металу, зате присутні знаряддя з каменю і кістки, що свідчать про занепад продуктивних сил суспільства. Зникають монументальні архітектурні споруди, замість них зводяться непоказні глинобитні хатини іноді прямокутної, іноді овальної або закругленої з одного боку форми. Поселення середньоелладського періоду переважно укріплені і розташовані на височинах з крутими стрімчастими схилами.

Лише в кінці середньоелладського періоду починається економічне і культурне піднесення. Відновився процес класоутворення: в ахейських племенах виділяються могутні аристократичні роди, що мали осередками неприступні цитаделі і тим самим різко відособились від маси рядових общинників. В руках знаті зосереджуються великі багатства, частиною створені працею місцевих селян і ремісників, частиною загарбані під час військових набігів на землі сусідів. В різних районах Пелопоннесу, Середньої і Північної Греції виникають примітивні державні утворення. Так у XVI ст. до н.е. починається новий період в історії Еллади.

Пізньоелладський, або Мікенський період (1600-1150 рр. до н.е.). Немає сумніву, що на етапі свого формування Мікенська культура зазнала сильного впливу Мінойської цивілізації. Греки-ахейці запозичили з Криту і Кікладів лінійне складове письмо, окремі види зброї, водогін і каналізацію, деякі релігійні культи і обряди, фасони одягу і фресковий живопис. Однак, все це не змогло порушити місцевого грецького і частково догрецького соціокультурного субстрату, генетично пов'язаного з ранніми культурами Балкано-Дунайського регіону.

Дослідження Шлімана і відкриття Мікенської культури. У 1876 р. на півострові Пелопоннес, у мікенському акрополі (ἀκρόπολις — «верхнє місто», фортеця, сховище на випадок війни) німецький археолог Генріх Шліман (1822-1890 рр.), прославлений відкриттям Трої, розкопав шість т.зв. «шахових» гробниць, що містили казкові багатства: масивні золоті персні, прикрашені різьбою діадери, серги, браслети, золотий і срібний посуд, бронзову зброю з золотими інкрустаціями, панцирі з листового золота, нарешті, унікальні золоті маски, що передають портретні риси покійників. Гробниці датуються XVI ст. до н.е., а через багато віків, у VIII ст. до н.е., Гомер в «Іліаді» назве Мікени «золотопишними». Знахідки Шлімана стали наочним доказом справедливості слів поета, до яких багато хто раніше ставився з недовірою.

Палаці-цитаделі. Ахейські палаци, виникнувши в умовах різкого класового протистояння, мали вигляд могутніх цитаделей, в центрі яких розташовувався мегарон (μεγαρον — «велика зала»; великий, прямокутний у плані дім з вогнищем посередині). Такі фортеці виявлені в різних областях грецького світу: Іоук у Фессалії, Орхомєн і Фіви в Беотії, Афіни в Аттиці, Пілос, Мікени, Тірінф, Спарта в Пелопоннесі. Самим вражаючим прикладом служить цитадель Тірінфа, стіни якої споруджені з величезних блоків вапняку, деякі з яких сягають 12 т. Товщина стін перевищувала 4,5 м, висота ж тільки в збереженій частині — 7,5 м.

Суспільно-політичний устрій. Археологічні дані, письмові матеріали, представлені численними глиняними табличками «лінеару Б» (найбільшим і найважливішим є архів Пілосського палацу), а також стародавні ремісництві в гомерівському епосі дають можливість представити вигляд і реконструювати соціальний і політичний лад ахейських центрів. Це були невеликі держави з досить розвинутою соціальною і політичною ієрархією. Очолювали суспільство «ванака» (цар) і його військово-бюрократичне оточення (воєначальник-«лавагета», чиновники середньої руки — «терети» і «басілевси» тощо). Нижче розташовувались вільні общинники, що мали свої ділянки землі, дім, господарство, але залежали від палацу економічно і політично і були зобов'язані служити в армії. Привілейовану частину вільних общинників складали ремісники, ковалі і зброярі, що жили при палаці. В основі піраміди знаходились досить численні раби, що належали переважно палацу і використовувались в різних сферах виробництва, а також як челядь. Раби розрізнялись за своїм становищем, і між рабами і вільними була відсутня чітка границя.

Господарство. Основою економічної структури ахейського суспільства було палацове господарство, що включало великі ремісничі майстерні з переробки сільськогосподарських продуктів, прядильні і швейні, металургійні і металообробні, які виготовляли знаряддя праці і зброю. Палацове господарство контролювало також основні види ремісничої діяльності на всій території; під особливо строгим контролем перебувала металообробка.

Таким чином, в структурі ахейських держав переплітаються елементи монархії і общинного побуту. Останній знаходить відображення в згадках про «дамос» — народ, під яким треба розуміти або окрему сільську общину, або все вільне населення. Звідси сумніви в сучасних дослідників в оцінці ахейської державності: одні зіставляють її з передньоазійською, інші — з пізнішою, власне античною.

Розквіт ахейських держав. Розквіт ахейської Греції відбувається в XV—XIII ст. до н.е. Розширюючись зі свого центру — Арголіди, вона охопила потім весь Пелопоннес, Середню Грецію (Аттіка, Беотія, Фокіда), значну частину Північної Греції (Фессалія), а також багато островів Егейського моря. Ахейські поселення з'явилися на західному і південному узбережжях Анатолії, активно заселялись острови Родос і Кіпр, ахейські факторії були відкриті на Сицилії, в Південній і Середній Італії. В кін. XIII — на поч. XII ст. до н.е. вістря агресивної політики ахейських правителів було спрямоване в бік узбережжя Анатолії. Там в місці, яке займало ключові позиції на підступах до проток, з'єднуючих Середземне і Чорне моря, існувало багате місто Іліон — столиця Троянської держави. Внаслідок Троянської війни 1193-1183 рр. до н.е. ахейці зруйнували його. Ця війна зберегла в пам'яті нащадків як грандіозна кампанія, оспівана Гомером в поемах «Іліада» і «Одіссея».

Занепад ахейської Греції і дорійське переселення. Втім, невдовзі після Троянської війни настає занепад егейської (кріто-мікенської) цивілізації. Його причиною стало нове переселення індоєвропейських племен з півночі. Воно зачепило не тільки Балканський півострів з примикаючими островами, але і Анатолію, Близький Схід і навіть Єгипет, в документах якого ці війовничі племена названі «народами моря». В руслі цього переселення відбулось також вторгнення на Балканський півострів нової хвилі грецьких племен, по імені найбільшого племені — дорійців — назване «дорійським переселенням» («завоюванням»). Племена нової хвилі значно відставали в своєму цивілізаційному розвитку від своїх попередників-ахейців. Дорійці розграбували і зруйнували більшість центрів ахейської Греції. Частина стародавньої ахейської знаті була винищена, частина злилась з завойовниками, а частина виселилась за межі Балкан на схід, на узбережжя Анатолії і навіть на далекий Кіпр. Дорійське завоювання викликало занепад культури і, зокрема, привело до забуття лінійної писемності. Печаттю занепаду було відзначене суспільне життя навіть в тих областях Еллади, які безпосередньо не були зачеплені дорійським вторгненням (як, наприклад, Аттіка).

3. ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ЕЛЛАДИ

В 1150-800 рр. до н.е.

Гомерівський період іноді називають «Темними віками», що виправдано як станом джерел, так і ставленням до них вчених. Одні вказують на те, що в історичній традиції греків майже не збереглося згадок про скільки-небудь значимі події цього часу, за винятком окремих повідомлень про заснування нових поселень на анатолійському узбережжі. Звідси прийняте в частини спеціалістів означення цього періоду — «Темні віки». При цьому увага дослідників зосереджується на не особливо багатих археологічних знахідках, переважно кераміці. Інші вважають, що для реконструкції суспільно-політичного життя греків в цей період можна залучити дані гомерівського епосу, в силу чого правомірне поняття «Гомерівської епохи».

Цивілізаційний занепад (сер. XII—XI ст. до н.е.). Згідно археологічних даних, дорійське завоювання відкинуло Грецію на кілька століть, майже до того стану, в якому вона перебувала на початку середньоелладського періоду, на переломі III—II тис. до н.е.

Мікенські палаці і цитаделі були занедбані і лежали в руїнах: за їх стінами ніхто більше не селився. Сліди вторинного їх заселення зустрічаються лише епізодично і переважно після тривалої перерви. Майже всі наново засновані нечисленні поселення Гомерівського періоду розташовуються на певному віддаленні від мікенських руїн, яких люди того часу, очевидно, марновірно цурались. Наприклад, в Афінах палац на акрополі був покинутий мешканцями в сер. XII ст. до н.е., натомість нове поселення виникає тільки через півстоліття, але вже вдалині від цитаделі — в районі пізньої агорі (ἀγορά — ринковий майдан).

Складається враження, що в гомерівський період греки розучились споруджувати будинки і фортеці з кам'яних блоків, як це робили їх попередники в мікенську епоху. Майже всі будівлі цього часу були збудовані з дерева або з необпаленої цегли, тому жодна з них не збереглась. Залишилися тільки викладені з каменю фундаменти, за якими можна уявити собі конструкцію грецького будинку тієї епохи і його зовнішній вигляд. Найчастіше це була невелика хатина, прямокутна або овальна в плані, з примітивним кам'яним вогнищем в центрі, земляною підлогою і очеретяним або солом'яним дахом.

Ще одна відмітна риса Гомерівського періоду полягала в рішучому розриві з традиціями мікенської епохи. Найпоширеніший у мікенський час спосіб поховання в камерних гробницях витісняється індивідуальними похованнями в цистах (ящиківих могилах) або в простих ямах. Склад похоронного реманенту сильно здешевлюється і скорочується. У переважній більшості могил афінського Кераміка знайдений тільки глиняний посуд, причому найдешевшого і грубого сорту, і дещо з речей особистого побуту, також найпростіших (шпильки, фібули, бронзові або залізні кільця), відсутня зброя (бронзовий або залізний меч, наконечники списів і стріл з'являються лише в другій пол. XI ст. до н.е.). Різниця між могилами знаті і простолюдинів стираються: в них майже зовсім немає гарних коштовних речей, натомість предмети чужоземного, східного походження, доволі часті в мікенських похованнях, цілковито зникли. Все це говорить про різкий занепад ремесла і торгівлі, про масову втечу кваліфікованих майстрів-ремесників з розореної війною і навалами країни на чужину, про розрив торговельних морських шляхів, що з'єднували Мікенську Грецію з країнами Близького Сходу і з усім Середземномор'ям.

Ближче до кінця періоду в багатьох місцях, наприклад, в Аттиці, Беотії, на Криті, з'являється ще один новий звичай — кремація і звичайно супутні їй поховання в урнах. У цьому знов-таки слід бачити відхід від мікенських звичаїв, адже панівним способом поховання в мікенську епоху було трупопокладення; трупоспалення зустрічається лише епізодично.

Вироби грецьких ремісників гомерівського періоду помітно поступаються як за своїми художніми якостями, так і в чисто технічному відношенні виробам мікенських, а тим більше мінойських майстрів. Це особливо впадає в око, якщо порівняти кераміку XII—XI ст. до н.е. з більш ранніми її зразками. Вишуканий малюнок і колорит, притаманний егейському вазопису, поступаються місцем невігладливому візерунку, складеному з концентричних кіл, трикутників, ромбів, квадратів.

Аналогічний розрив з мікенськими традиціями простежується і у сфері культу. Навіть у найбільших грецьких святилищах, що існували як у мікенську епоху, так і в пізніші часи (починаючи з IX—VIII ст. до н.е.), відсутні будь-які сліди культової діяльності: залишки будівель, вотивні статуетки, навіть кераміка. Таку ситуацію, що свідчить про завмирання релігійного життя, археологи виявляють у Дельфах, на Делосі, у святилищі Гери на Самосі тощо. Хоча імена богів і пов'язані з ними образи і деякі обряди перейшли в іншу, але вся система в цілому була в корені перебудована. Змінилася її структура, змінилися і відносини між складовими її елементами. Якщо центральною фігурою мікенського пантеону було жіноче божество — богиня-матір, богиня-володарка, то вже в Гомера ми знаходимо зовсім іншу, чисто патріархальну схему організації світу богів (у центрі його стоїть бог-отець Зевс, якому підлегли всі інші як чоловічі, так і жіночі божества).

Серед інших досягнень Мікенської цивілізації в буремний час племінних вторгнень і міграцій було забуте і лінійне складове письмо. Дотепер археологам не вдалось знайти на території Греції жодного напису, який можна було б віднести до проміжку з XI по IX ст. до н.е. Сам факт зникнення письма в післяахейську епоху не випадковий. Поширення лінійного складового письма на о. Крит і в Мікенах диктувалось, в першу чергу, потребами централізованої монархічної держави в строгому обліку і контролі над всіма перебуваючими в її розпорядженні матеріальними і людськими ресурсами. Писарі, що працювали в мінойських і ахейських палацах, фіксували надходження в палацеву казну поборів з підвладного населення, виконання трудових повинностей рабами і не-рабами, а також різного роду видачі і відрахування з казни. Загибель палаців-цитаделей в сер. XII ст. до н.е. супроводжувалась розпадом великих ахейських держав, що групувались навколо них. Окремі общини звільнялись від своєї колишньої фіскальної залежності від палацу і переходили на шлях самостійного економічного і політичного розвитку. Разом з крахом всієї системи бюрократичного управління відпала і потреба в письмі, яке надовго було забуте.

Таким чином, Мікенська цивілізація з усіма характерними для неї формами соціально-економічних відносин, державних установ, релігійно-ідеологічних уявлень тощо припинила своє існування. Численні елементи крито-мікенської епохи збереглися в грецькому мистецтві, релігії, міфології і епічній поезії практично до епохи Еллінізму, але тільки як пережитки, тобто розрізнені, випадково вцілілі фрагменти колись великої культури. Зокрема, до мікенської епохи сходять імена більшості богів, багато образів і сюжетів міфології, окремі важливі елементи релігійної обрядовості. Випадки збереження мікенських традицій відзначені також у сфері образотворчого і прикладного мистецтва (орнаментальний мотив спіралі, певні види дрібної пластики і т.п.), в архітектурі і містобудуванні (будівлі у формі мегарону, конгломератний принцип забудови житлових кварталів). Можна сказати, що палацова цивілізація, взята як певна органічна цілість, була замінена зовсім іншим типом цивілізації. На всій території Еллади знову на довгий час утвердився первіснообщинний лад. Зрозуміло, що населення продовжувало обробляти землю і пасти худобу, виготовляти кераміку і знаряддя праці, використовуючи, по суті, ту ж техніку, що і колись. Воно продовжувало також поклонятись своїм богам і виконувати необхідні обряди. Але суспільство було організовано тепер на іншій основі. Воно вступило на зовсім інший шлях розвитку, створюючи нову систему цінностей. Більш-менш близькі історичні аналогії, імовірно, можна знайти і в інших

регіонах Стародавнього Світу, наприклад, в Індії в проміжку між загибеллю харапської цивілізації (XVII—XIV ст. до н.е.) і приходом індоаріїв (XIII—XII ст. до н.е.).

Зародження нових явищ (кін. XI—IX ст. до н.е.). Разом з тим, відновлення родоплемих відносин в Греції до поч. I тис. до н.е. не було простим повторенням пройденого або поверненням назад до тих примітивних соціально-економічних структур, з яких колись виросла мікенська цивілізація. За без малого тисячоліття, що розділяє ці два переломні моменти, в житті еллінського суспільства багато що змінилось, зокрема, вступили в дію нові фактори, про які на поч. II тис. до н.е. ще не могло бути і мови. Найважливішим було широке впровадження в еллінську економіку заліза.

Освоєння технології заліза. До сер. XII ст. до н.е. відносяться розрізнені знахідки бронзових ножів з залізними вкладишами, ймовірно, завезених в Грецію з Кіпру або Сирії. В другій пол. XI ст. до н.е. залізні мечі і кинджали з'являються в окремих могилах афінського Кераміка, некрополя на о. Саламін, у Тірінфі, на деяких островах Центральної Егеїди і Додеканесу. До цього ж часу відносяться і перші знахідки металургійних шлаків. Можна припустити, що до цього часу техніка обробки заліза якоюсь мірою була вже освоєна самими греками і секрети її, слід думати, були перейняті греками з Анатолії. Вирішальний крок у цьому напрямку був зроблений наступного століття.

Дослідження показали, що в X ст. до н.е. Греція стає одним з провідних осередків індустрії заліза в межах Східного Середземномор'я. Таке швидке освоєння нової технології значною мірою стимулювалось хронічною нестачею олова, що вело до різкого зниження виробництва бронзи. Із заліза тепер виготовляються не тільки різні види зброї і знарядь праці, але також і прикраси (кільця, браслети), фібули, шпильки і тому подібні вироби, у виробництві яких залізо навряд чи могло успішно конкурувати з бронзою. Залізо використовувалось для виготовлення всіх рубяючих, ріжучих і колючих знарядь як військового, так і мирного призначення. Очевидно, за цей порівняно короткий проміжок часу виявився ряд важливих переваг нового металу перед бронзою. Переваги ці полягали не тільки в порівняній дешевизні заліза, пов'язаної з відносно широкою розповсюдженістю його родовищ, але також і у вищих технічних якостях.

Будучи симптомом і одночасно наслідком економічного занепаду, збідніння і ізоляції, характерних для Греції на початковій стадії «Темних віків», здійснений технічний переворот містив у собі потужний імпульс нового руху вперед. Метал вперше став дешевим і загальнодоступним. Відпала необхідність в далеких і небезпечних експедиціях до місць видобутку руди. В зв'язку з цим різко зросли виробничі можливості найменшого економічного осередку суспільства — окремої сім'ї. За допомогою залізної сокири, коси і інших знарядь кожна сім'я могла розчистити під рілля набагато більші площі, ніж в епоху панування бронзи, що унеможливило повернення назад, до системи централізованих палацових господарств мікенської епохи, яка значною мірою базувалась на державній монополії в металургії і деяких інших провідних галузях ремісничого виробництва, і тепер, коли основний індустріальний метал став практично загальнодоступний, перестала себе виправдовувати.

Поряд з нечисленними виробами з металу найважливішим джерелом інформації про матеріальну культуру і соціальну історію Греції в X—IX ст. залишається кераміка.

Кераміка «протогеометричного стилю». В кін. XI ст. до н.е. з'являється нова манера вазового розпису, відома як «протогеометричний стиль». Покриваючий стінки посудин розпис найчастіше «конструюється» з концентричних кіл, півкіл і спіралей, ліній і ромбів, що перетинаються. Виникнувши, очевидно, в Аттиці, вазопис «протогеометричного стилю» протягом X ст. до н.е. поширився і в деяких інших районах як материкової, так і острівної Еллади.

«Іонійська колонізація». Характерно, що майже всі найважливіші місця знахідок «протогеометричної кераміки» групуються, переважно, в межах прибережної смуги Егейського моря. Райони, віддалені від егейського узбережжя, опиняються практично поза зоною поширення «протогеометричної культури». Прикладами можуть служити багато областей Пелопоннесу (Ахайя, Еліда, Аркадія, Лаконія і Мессенія), а також Середньої і Північної Еллади (Фокіда, Локріда, внутрішня частина Фессалії, весь Епір). Таким чином, починаючи з X ст. до н.е. грецька культура орієнтується у своєму розвитку переважно у бік Егеїди і протилежного узбережжя Анатолії. Саме Егейське море перетворюється в цей час у справжнє «грецьке озеро». Як показують знахідки «протогеометричної кераміки», грецькі поселення виникають тепер як на західному, так (після тривалої перерви) і на східному його узбережжях, а також на розташованих між ними островах. У пізнішій грецькій напівлегендарній традиції це широке розселення еллінської народності майже по всьому Егейському басейні звичайно ставиться у зв'язок з «іонійською колонізацією», і супутніми їй пересуваннями інших етнічних груп: дорійців і еолійців з Європи в Малу Азію. В процесі цього нового міграційного руху на західному узбережжі Анатолії і безпосередньо примикаючих до нього островах — Лесбосі, Хіосі, Самосі, Родосі і ін. — виникли грецькі поліси, що зіграли помітну роль в історії Еллади, такі, як Мілет, Ефес, Колофон, Смірна, Клазомени, Фокея, Мітілена і ін.

«Геометричний стиль» вазопису. Протягом IX ст. до н.е. на базі вже освоєного грецькими майстрами «протогеометричного стилю» починає складатися «геометричний» вазовий розпис. Невигадливий геометричний візерунок, складений з концентричних кіл, трикутників, ромбів, квадратів, поступається місцем багатопігурним композиціям, представляючим сцени війни, поховання, перегонів на колісницях і т.д. Своїм схематизмом і примітивізмом ці «картини» на вазах нагадують дитячі малюнки або вишивки на рушниках.

Утворення еллінської спільноти. Основним центром, з якого йшло поширення цієї нової манери вазового живопису, були знов-таки Аттика і найближчі до неї райони Північного Пелопоннесу: Корінф і Арголіда. На відміну від «протогеометричної кераміки», розповсюджені в прибережній смузі Егеїди, посудини геометричного стилю завоювали практично всю Грецію, щоправда, при цьому виникло багато його локальних варіантів.

Майже повсюдне поширення геометричного вазопису на території як європейської, так і азійської Еллади дозволяє думати, що в IX ст. у різних районах еллінського світу вже склався спільний стереотип художнього мислення, що поєднував всіх еллінів незалежно від місця їх проживання в рамках єдиного культурного простору. По суті, це означає, що в кінці періоду «Темних віків» доти розрізнені племена вже почали складатись в єдину еллінську народність зі своїм особливим психологічним складом, з однією, хоча і розділеною на кілька діалектів, мовою і з примітивною, але вже досить своєрідною культурою.

Дипілонські вази. Своєї вершини «геометричний стиль» вазового живопису досяг в першій пол. VIII ст. до н.е., тобто в той період, який можна вважати рубежем, що відокремлює епоху «Темних віків» від наступаючої епохи Архаїки. Наочне уявлення про можливість грецьких вазописців цього часу дає серія амфор і кратерів з Дипілонського некрополя в Афінах. Спочатку ці монументальні посудини (висота окремих сягає людського зросту) служили своєрідними надгробними пам'ятниками на могилах афінської знаті. Згідно цього їх призначення художники, що розписували дипілонські вази, звичайно віддають перевагу сценам, так чи інакше пов'язаним з похоронними обрядами (оплакування небіжчика, тризна, похоронні ігри і т.д.). До основного фігурного фризу із зображенням похорону нерідко додаються інші, на яких можуть бути представлені врочиста процесія озброєних воїнів на колісницях або ж сцени бою, що нагадують про якісь епізоди з життя покійного.

Аристократія. За всієї своєї умовності і абстрагованості зображення на дипілонських вазах мають безперечну цінність історичного документу і суттєво розширюють наші уявлення про стан еллінського суспільства на завершальному етапі «Темних віків». Неважко здогадатись, ким були ті замовники, на яких працювали майстри, що створили ці шедеври геометричного вазопису: це була аттична родова знать, що хизувалась своєю військовою доблестю, шляхетністю походження, багатством і могутністю. Характерний і сам набір предметів, який художники, що розписували дипілонські вази, незмінно вводять до своїх композицій: колісниці, коні, різні види зброї, бронзові триніжки, кораблі. Починаючи з VIII ст. до н.е. усі ці предмети стають своєрідними символами престижу еллінської знаті. На кораблях або верхи на конях, із щитами і списами в руках «кращі мужі» нищили світлом в погоні за славою і здобиччю. Вони добували славу і почесні в іграх і змаганнях вже в Гомерівський час. Не випадково, що зображення бойового і перегінного коня стає однією з провідних тем еллінського мистецтва в основних його жанрах — вазовому живописі і скульптурі. Ці факти досить красномовно говорять про соціальну і майнову диференціацію суспільства, що цілком узгоджується з тими описами життя «героїчного віку», які ми знаходимо в гомерівських поемах.

4. ГОМЕРІВСЬКИЙ ЕПОС

В поемах Гомера немає жодних згадок про писемність. Герої поем всі, як один, неписьменні, не вміють ні читати, ні писати. Не знають письма і співці-аеди — «божественний» Демодок і Фермії з «Одіссеї». В самих гомерівських поемах виразно відчувається їх тісний зв'язок з усною народною творчістю — фольклором, який в Греції, як і в інших країнах, історично передував зародженню письмової поезії. Невідомо, чи записував сам Гомер свої твори. Але те, що запис обох поем був здійснений невдовзі після їх створення або навіть одночасно з ним (не раніше другої пол. VIII ст. до н.е.), не підлягає сумніву. Канонічний письмовий текст поем склався тільки в VI ст. до н.е.

«Гомерівське питання». Проблема походження гомерівського епосу («гомерівське питання») відноситься до числа ще не вирішених наукою. Як особистість Гомера, так і його твори були і залишаються предметом запеклих суперечок. Втім, безсумнівна єдність і художня досконалість поем вже в Античності створили їх легендарному автору славу свого роду єдиного і неперевершеного поета. Хоча біографія його залишалась маловірогідною (в її різних варіантах перераховуються сім різних міст, що сперечались за право називатись батьківщиною Гомера), старожитні не сумнівались в існуванні подібного поета і в належності йому принаймні «Іліади».

В Новий час питання про авторство «Іліади» і «Одіссеї» було поставлене в 1795 р. німецьким вченим Фрідріхом Августом Вольфом (1759-1824 рр.) в передмові до видання грецького тексту поем. Проаналізувавши текст поем і порівнявши його з епосом інших народів, він дійшов висновку, що поеми у вигляді окремих пісень виникли ще у дописемну епоху і були плодом не індивідуальної, а колективної народної творчості. Протягом століть, передаючись від покоління до покоління, вони існували в усній традиції і лише після виникнення писемності були систематизовані і записані в Афінах за тирана Пісістрата (560-527 рр. до н.е.). Ідеї Вольфа, розвинені згодом Карлом Лахманом (1793-1851 рр.) в «теорії малих пісень» (1837 р.), в їх чистому вигляді незабаром були відкинуті, тому що композиційна цілісність обох поем суперечить припущенню про механічне об'єднання різноманітного пісенного матеріалу. До сер. XIX ст. серед дослідників давньогрецького епосу визначились два основні напрямки: «аналітиків» і «унітаріїв».

«Аналітики». Послідовники Ф.А. Вольфа і К. Лахмана виділяли в поемах різні за часом виникнення частини, причому більшість шукали «основне ядро (зерно)», яке згодом доповнювалось і розширювалось (А. Кірхгоф з його теорією «малих епосів», Г. Германн, Дж. Грот, Ф.М. Міщенко, С.П. Шестаков, Ф.Ф. Зелінський). Відкриття Егейської цивілізації значно посилило їх позиції, тому що показало різночасність історичного матеріалу, відображеного в поемах. Однак, у своїх спробах визначити границі і час виникнення окремих шарів і епізодів різні дослідники нерідко приходили до прямо протилежних висновків. Напр., одні прихильники «основного ядра (зерна)» (тобто постульованої первинної поеми про «гнів Ахілла») визначали його в 1500 рядків (Е. Беті), інші включали в нього книги I, XI—XVIII і XX—XXIV, тобто приблизно $\frac{3}{5}$ нинішнього тексту (П. Мазон).

«Унітарії». Прибічники строгої єдності епосу наполягали на єдності поетичного задуму і тексту кожної з поем, а також визнавали історичність особи Гомера (Й.Г. Форс, Г.В. Ніч, Ф. Шіллер, Й.В. Гете, Г.В.Ф. Гегель, М.І. Гнедич, В.А. Жуковський). Унітарії допускали, що поет міг скористатись раніше існуючими троянськими сказаннями, однак пізніші вставки нічого суттєвого в поемі не змінили.

Сучасний погляд. Судячи з ряду ознак, «Іліада» виникла між кін. VIII ст. і сер. VII ст. до н.е., «Одіссея» — на півстоліття пізніше. Сталось це в одному з грецьких міст анатолійського (іонійського) узбережжя Егейського моря. Виник епос не на порожньому місці: у великого поета були численні попередники — безіменні народні співці-імпрровізатори — «аеди» (ἄοιδός — «співець»). Створені ними поетичні формули зі стійких сполучень і епітетів («швидконогий» Ахіллес, «пастир народів» Агамемнон, «хитромудрий» Одіссей, «солодкомовний» Нестор) давали можливість оповідачеві, «імпрровізуючи», виконувати епічні пісні, що складалися з багатьох тисяч віршів. Аеди протягом багатьох десятиліть усно передавали ці пісні від одного покоління до іншого. Пізніше «рапсоди» (ραψοδός, від ραπτῶ — «шити» і ᾠδή — «пісня», тобто «зшивач пісень») почали об'єднувати ці пісні у більш-менш стійкі поеми з єдиним сюжетом. Найвидатніший з рапсодів — Гомер увінчав ці зусилля, створивши дві епічні поеми величного масштабу і виняткових художніх якостей.

«Іліада». В поемі, названій по місту Іліон (Вілуса, Віліос) — столиці Троянського царства, описаний 49-денний відрізок часу десятирічної війни (1193-1183 рр. до н.е.) між греками-ахейцями і троянцями, що розпочалась з-за прекрасної Єлени — дружини спартанського басілевса Менелая, яка, закохавшись в троянського царевича Паріса, втекла з ним до його рідного міста.

Зміст «Іліади» визначається в перших же рядках поеми. Головний її персонаж — патологічно гордий басілевс (βασιλεύς — вождь, військовий предводитель, пізніше — цар) фессалійського племені мірмідонян Ахіллес (Ἀχιλλεύς, Achilles) смертельно образився на верховного басілевса ахейців — Агамемнона Атріда (тобто сина Атрея):

Гнів оспівай, богине, Ахіллеса, сина Пелея,
Пагубний гнів, що лиха багато ахейцям накоїв:
Душі славетних героїв навіки послав до Аїду
Темного, їх же самих він хижим лишив на поталу
Псам і птахам. Так Зевсова воля над ними чинилась,
Ще відтоді, як у зваді лихий розійшлись ворогами
Пастир народів Атрід, і герой Ахіллес благородний.

Почалось все з того, що після одного з набігів ахейців на околиці Трої Агамемнону у здобич дісталась дочка жерця Хріса з храму Аполлона. З'явившись з величезним викупом у грецький табір, Хріс слізно просив Агамемнона повернути йому дочку, але одержав зневажливу відмову; тоді він звернувся до Аполлона з благанням помститись грекам. Бог, почувши прохання свого жерця, наслав на ахейське військо мор, що лютував дев'ять днів. На десятій день Ахіллес скликав народні збори, щоб розв'язати питання про подальше перебування війська під Троєю. Віщун Калхант, запитаний про причину божественного гніву, відкрив присутнім, що Аполлон карає ахейців за образу Хріса і вимагає повернення батькові його полоненої дочки. Агамемнон, природно, не міг виступити проти волі Аполлона, але зажадав собі замість Хрісеїди іншої здобичі: зустрівши опір з боку Ахіллеса, Агамемнон у роздратуванні пригрозив забрати в нього не менш прекрасну бранку Брісеїду. Розгорілась суперечка і тільки втручання богині Афіні запобігло сутичці між вождями: Ахіллес не став захищати свою частку здобичі — Брісеїду — зі зброєю в руках, але в гніві на Агамемнона, що його образив, він відмовився брати подальшу участь в боях, поки становище ахейців не стане критичним і вони не призвуть його в бій, відкупивши багатьма дарами завдану йому образу (кн. I).

Самоусунення Ахіллеса від воєнних дій звільняє поле бою для прояву доблесті інших басілевсів і аристократів; однак ні двобій спартанського басілевса Менелая (законного чоловіка Єлени) з троянським царевичем Парісом (кн. III), ні подвиги аргоського басілевса Діомеда і інших ахейських героїв (кн. IV—VI), ні єдиноборство саламінського басілевса Аякса з царевичем Гектором, головнокомандувачем троянського війська (кн. VII), ні навіть втручання богів не в змозі затримати насування грізного наступу троянців, яким допомагає сам Зевс (кн. VIII) на прохання божественної матері Ахіллеса Фетіди. Невеликий перепочинок від батальних сцен дає тільки знаменита зустріч Гектора з Андромахою; прибувши з поля бою в місто, щоб розпорядитись про здійснення молебнів і жертвоприношень богині Афіні, Гектор ненадовго затримується, зустрівши свою дружину з сином-немовлям на руках, і цій зустрічі подружжя судилось стати останньою в їх житті (кн. VI).

Тим часом ахейські вожді, зазнаючи все більших труднощів, переконують Агамемнона відправити до Ахіллеса послів з пропозицією примирення; але навіть найбагатші спокутні дари і обіцянка повернути йому разом з Брісеїдою ще сім майстерних рабниць не здатні зм'якшити непохитного в гніві Ахіллеса (кн. IX). Правда, в триваючих боях ахейцям вдається досягти окремих успіхів (кн. XI), але потім становище їх стає все більш критичним (кн. XII—XIII), так що верховній богині Гері, що співчуває грекам, доводиться вдатись до крайнього засобу: вона спокушає Зевса, і поки громовержець починає в її обіймах, Аякс зумів поранити і вивести з бою Гектора (кн. XIV). Троянці, залишившись без вождя, кидаються навтіки, але пробудження Зевса кладе кінець підступам ворожих Трої богів: чудесно зцілений Аполлоном Гектор підступає до суден ахейців і навіть встигає підпалити одне з них (кн. XV). Хоча становище греків стає майже безнадійним, Ахіллес як і раніше перебуває в гніві. Він погоджується тільки відпустити в бій свого друга і коханця Патрокла, якому дає наказ відігнати троянців від кораблів, але не намагатись захопити Трою. Одягнений для залякування противника в обладунки Ахіллеса,

Патрокл успішно виконує першу частину доручення, але потім, натхненний успіхом, кидається на штурм Трої і тут знаходить свою загибель від руки Гектора, якому знову допомагає сам Аполлон (кн. XVI). Навколо тіла вбитого спалахує запеклий бій і ахейцям тільки з величезними труднощами вдається відстояти труп Патрокла (кн. XVII).

Загибель друга викликає в Ахіллеса жагу помсти, перед якою відступає на задній план його образа на Агамемнона. Правда, для дотримання законів честі Агамемнон вручає йому всі раніше обіцяні дари, але Ахіллес і без того рветься в бій (кн. XIX). Оскільки Гектору вдалось зняти з Патрокла обладунки Ахіллеса, бог Гефест на прохання Фетіди виготовляє для Пеліда нове озброєння надзвичайної краси (кн. XVIII). Одержимий жагою помсти за Патрокла Ахіллес нагромаджує трупи вбитих ним ворогів на Троянській рівнині, завалюючи ними течію ріки Скамандра (Ксанфа). В обуренні річковий бог намагається втопити Ахіллеса у своїх хвилях, але Гефест обрушує на Ксанфа всепожираючий вогонь, від якого починають кипіти річкові води (кн. XX—XXI). Нарешті, вцілілі троянці укриваються за міськими стінами; тільки Гектор залишається на полі, очікуючи неминучої зустрічі з Пелідом, і гине від його руки. Несамовитий у помсті, як раніше в гніві, Ахіллес прив'язує тіло Гектора до своєї колісниці і волочить його по землі; ридають Пріам і Гекуба, старі батьки Гектора, бачачи з троянської стіни опоганення його тіла, гірко оплакує вбитого чоловіка Андромаха. І вже в ці хвилини в Пріама зароджується думка відправитись самому з незлічними скарбами в стан Ахіллеса, щоб викупити тіло Гектора (кн. XXII). План цей здійснюється не одразу, поет спочатку докладно описує поховання Патрокла і поминальні ігри на його честь (кн. XXIII). Вже потім, не без допомоги богів, Пріам безперешкодно пробирається до намету Ахіллеса; вражений видом нещасного старця і усвідомленням нещастя, що випали йому на долю, згадуючи одночасно і про свого старого батька, якому не судилось дочекатись повернення сина з-під Трої, Ахіллес видає Пріаму тіло Гектора. Описом похоронного плачу над убитим і його похорону завершується поема (кн. XXIV).

«Одіссея». На відміну від «Іліади», поеми про один з епізодів Троянської війни, в «Одіссеї» розповідається про десятирічні блукання, які після падіння Трої випали на долю «хитромудрого» Одіссея — басилевса острова Ітакі, і про його повернення додому. На початку епохи Великої колонізації (VIII—VII ст. до н.е.) цей матеріал актуалізується, тому мотив мандрів далекими, повними чудес країнами відтіснив на задній план військові походи ахейських вождів.

Сюжет поеми розгортається не в прямій хронологічній послідовності, а містить неодноразові відступи і повернення до вихідної точки. Так, в пролозі твору повідомляється про рішення богів дати Одіссею можливість повернутись на батьківщину, про що Гермес повинен довести до відома прекрасну німфу Каліпсо, яка вже сім років утримує героя на своєму чарівному острові. Однак, тільки на початку п'ятої книги Гермес відправляється до Каліпсо; у перших же чотирьох книгах дія зосереджена навколо фігури Телемаха — юного сина Одіссея — і відбувається спочатку на Ітаці. Тут молоді люди зі знатних родів докучають сватанням дружині Одіссея — басіліссі Пенелопі: згідно звичаю, вона повинна знову вийти заміж, тому що басілевс давно вже вважається загиблим. Оскільки басілісса бариться з цим, винаходячи різні приводи, наречені весь час бенкетують в палаці Одіссея, знищуючи його добро, а Телемах не в змозі покласти кінець їх дебошам. За порадою Афіни, що з'явилась на Ітаці в образі чужоземного царя, юнак відправляється в Пілос і Спарту, до давніх соратників Одіссея Нестора і Менелая, щоб одержати від них хоч якісь відомості про свого батька. Хоча Телемаху і не вдається дізнатись нічого певного, він все-таки укріплюється в надії на повернення Одіссея, тим часом як наречені готують юнаку засідку на його зворотному шляху (кн. I—IV).

Тільки тепер автор поеми повертається до долі Одіссея — бранця прекрасної німфи. Одержавши від богів наказ відпустити Одіссея, Каліпсо допомагає йому побудувати пліт і споряджає героя в дорогу. На вісімнадцятий день благополучного плавання Одіссеєм вже бачить перед собою землю, як раптом його помічає давній недоброзичливець, морський бог Посейдон, який піднімає на морі грізну бурю. Хвилі носять Одіссея два дні і дві ночі бурхливим морем; рятує його тільки втручання морської богині Левкотеї і допомога його постійної покровительки Афіни. Принесений хвилями до скелястого берега невідомої йому країни Одіссеєм знаходиться спокійне гирло ріки і вибирається на сушу (кн. V).

Земля, що дала притулок Одіссею, виявляється островом Схерією, країною багатого і щасливого народу феаків. Турбуючись про свого улюбленця, Афіна спонукує Навсікаю, дочку місцевого басилевса Алкіноя, зайнятись вранці разом з подругами пранням білизни на ріці. Дівочі голоси будять заснулого в прибережних кущах Одіссея; Навсікая велить одягти його, нагодувати і напоїти, а потім пояснює йому, як пройти в місто до палацу Алкіноя (кн. VI). Привітно зустрінутий феаками, які обіцяють доправити його додому, Одіссеєм відпочиває в них на розкішному бенкеті. Тут присутніх розважає своїм мистецтвом співак Демодок; на прохання гостя він співає про дерев'яного коня, про взяття Трої і про подвиги Одіссея. Помітивши сльози на очах чужоземця, басілевс Алкіной зупиняє Демодока і просить гостя розповісти феакам про себе і про свої пригоди (кн. VII—VIII).

Починається велике оповідання Одіссея про мандри і події, що випали на його долю після взяття Трої. Разом зі своїми супутниками він потрапляє до печери одноокого Кіклопа — людоджера Поліфема; Одіссею з товаришами доводиться осліпнути його, щоб вийти від нього живими. Розгніваний Кіклоп закликає на голову Одіссея помсту свого батька Посейдона, що переслідує його потім аж до прибуття до країни феаків (кн. IX). Зустріч з іншим племенем велетів-людоджерів — лестригонами — закінчується загибеллю всіх кораблів з людьми, крім одного корабля Одіссея. Пізніше врятованим вдається тільки за допомогою бога Гермеса уникнути злої долі коханців чарівниці Кірки (Цирцеї), чийми гістьми вони залишаються цілий рік (кн. X). Знову зібравшись в дорогу на батьківщину, Одіссеєм попередньо повинен побувати в підземному царстві і довідатись там від тіні віщуна Тіресія про долю, що його очікує (кн. XI). Вдало уникнувши згубного острова підступних спокусниць Сирен, про-

вівши корабель між шестиглавим чудовиськом Скільлою і бурхливим виром Харибдою, Одиссей досягає острова Трінакії, де пасуться стада худоби бога Геліоса. Тут він повідомляє товаришам пророцтво, згідно якого їм усім забезпечене повернення додому, якщо вони не торкнуться священних корів Геліоса; якщо ж вони посміють зарізати і з'їсти їх, то всі загинуть, не досягнувши батьківщини. Попередження Одиссея діє, однак, тільки доти, поки вистачає запасів їжі на кораблі. Опинившись же перед загрозою голоду, супутники Одиссея під час його відсутності перебивають корів Геліоса і влаштовують недозволений бенкет. За це, як тільки вони знову виходять у відкрите море, Зевс обрушує на корабель бурю і блискавку, і тільки одному Одиссею вдається врятуватись. Дев'ять днів його носить морськими хвилями, поки не прибиває до острова ніфми Каліпсо (кн. XII). Так розповідь Одиссея повертається до того моменту, де почалось авторське оповідання в п'ятій книзі.

В другій половині поеми послідовність викладу вже не порушується. Чарівний корабель феаків доставляє сплячого Одиссея на Ітаку. Тут йому зараз же являється Афіна і попереджає про небезпеку, що загрожує йому у власному домі (кн. XIII). Перетворений богинею в жebraка, Одиссей направляється спочатку до свого старого свинопаса Евмея; невдовзі він відкривається прибулому з Пілоса Телемаху, якого Афіна благополучно провела повз засідку женихів, і приймає рішення переселитись до свого палацу, щоб на місці підготувати знищення женихів (кн. XIV—XVI). У своєму домі басілевсу доводиться власними очима побачити буйний розгул молодих людей, випробувати на собі їх нахабні глузування; бачить він і Пенелопу, що безутішно тужить за чоловіком, і вигаданими оповіданнями прагне дати їй надію на швидке повернення чоловіка. Пенелопа з довірою ставиться до незнайомого подорожнього; вона велить старій нянці Евріклеї укласти його спати в палаці, попередньо вимивши йому ноги. Виконуючи наказ цариці, Евріклея за старим шрамом на носі впізнає свого пана, який наказує їй зберігати таємницю: передчасне викриття перешкодило б йому розправитись з женихами (кн. XVII—XIX).

Наступного дня з навіювання Афіни Пенелопа влаштовує для женихів змагання в стрільбі зі старого лука Одиссея, але нікому з них не вдається навіть зігнути зброю. Тоді лук, з дозволу Телемаха, бере Одиссей і починає вбивати женихів, вражаючи їх по черзі стрілами. За допомогою Телемаха, двох відданих рабів і самої богині Афіни Одиссею вдається перебити всіх претендентів на руку Пенелопи (кн. XXI—XXII). На цьому, втім, його випробування не закінчуються: після зворушливої зустрічі з дружиною і старим батьком Лаертом (причому Афіна не забуває повернути Одиссею його колишню зовнішність і величну поставу) йому доводиться вступити в бій з родичами вбитих женихів; тільки нове втручання Афіни припиняє міжусобицю і встановлює на Ітаці мир (кн. XXIII—XXIV).

Склад поем. Історичний матеріал, що увійшов до гомерівської оповіді, дуже складний. В ньому є елементи, що сходять до егейської епохи, можливо навіть до більш ранніх часів, ніж сама Троянська війна. Так можна пояснити згадки про бронзові мечі і іншу зброю (хоча сам поет жив вже в залізному віці), про бойові колісниці, що вийшли з ужитку в кін. II тис. до н.е., про такі важливі центри загиблої цивілізації, як Мікени, Тірінф, Пілос, Кнос і ін. Деякі з цих міст під час дорійської навали були стерті з лиця землі і ніколи вже більше не відновлювались, інші перетворились в невеликі сільця, не варті навіть згадки. Однак, взята в цілому, ахейська епоха залишається для Гомера досить віддаленим минулим, про яке він мав доволі туманні уявлення. Говорячи про події «героїчного віку», поет, як правило, переносить їх в набагато пізніше історичне середовище, відділене від його власного часу лише невеликим проміжком. На це вказують згадки про техніку обробки заліза, відому в Греції не раніше XI ст. до н.е., про фінікійських мореплавців і торгівців, що проникли у води Егейського моря приблизно в цей же час або навіть пізніше, про порівняно пізній звичай кремації небіжчиків і багато інших деталей. Все це вимагає від історика обережності в користуванні матеріалом епосу: слід пам'ятати, що перед нами не історичний документ в строгому значенні цього слова, а художній твір, в якому мотиви і образи, що відносяться до досить віддалених одна від одної історичних епох, опиняються в безпосередньому сусідстві і утворюють вигадливі, а іноді і несподівані асоціації.

Життєвий уклад гомерівських героїв. «Іліада» і «Одиссея» в цілому зображають суспільство, яке стоїть набагато ближче до варварства, культуру набагато відсталішу і примітивнішу, ніж та, яку можна уявити собі, читаючи таблиці «лінійного письма Б» або розглядаючи твори егейського мистецтва. Гомерівські герої — а вони всі, як один, басілевси і аристократи — живуть в грубо збитих дерев'яних будинках з подвір'ям, оточеним частотоком. Типове в цьому сенсі житло Одиссея, головного героя другої гомерівської поеми. Біля входу в «палац» цього «царя» красується велика купа гною, на якій Одиссей, що повернувся додому в образі старого жebraка, знаходить свого вірного пса Аргуса. В будинок запросто заходять з вулиці жebraки і волоцюги і сідають в чеканні подачки біля дверей тієї ж палати, де бенкетує зі своїми гістьми хазяїн. Підлогою в будинку служить щільно втоптана земля. В середині житла дуже брудно. Стіни і стеля покриті сажею, тому що будівля опалювалась без димоходу, як курна хата. В будинку відсутнє таке, здавалося б, необхідне приміщення, як кухня: всі готування до прийому їжі відбуваються або на подвір'ї, або прямо в трапезній палаті. Тут забувають, оббілюють і розчленовують тварин, тут же їх смажать на вертелі. На підлозі валяються кістки, недоїдки, свіжо обдерті бичачі і баранячі шкіри.

Гомер не мав уявлення як виглядали палаци і цитаделі Мікенської цивілізації. В своїх поемах він жодного разу не згадує ні про дуже складні фортифікаційні споруди і грандіозні циклопічні стіни ахейських твердинь, ні про їх палаци, прикрашені фресками і розписними підлогами. Він нічого не знає про водопровід і каналізацію. Навіть палац царя феаків Алкіноя, що вразив Одиссея своїм багатством і розкішшю, має мало спільного зі справжніми палацами ахейської епохи і швидше за все є продуктом поетичного вимислу Гомера.

Весь життєвий уклад героїв поем дуже далекий від пишного і комфортабельного побуту ахейської палацевої знаті. Він набагато простіший і грубіший. Багатства гомерівських басілевсів не йдуть в жодне порівняння з маєтками їх попередників — ахейських ванак. Цим останнім потрібен був цілий штат писарів, щоб вести облік і контроль їх майна. Типовий гомерівський басілевс сам чудово знає, що і в якій кількості знаходиться в його коморі, скільки в нього землі, худоби, рабів і ін. Головне його багатство складають запаси металу: бронзові казани і триніжки, бруски заліза, які він дбайливо зберігає в потаємному куточку свого дому. В його характері далеко не останнє місце займають такі риси, як ощадливість, навіть скнарність, вміння з усього витягати користь. В цьому відношенні психологія гомерівського аристократа мало чим відрізняється від психології заможного селянина тієї епохи.

Гомер ніде не згадує про численну і структуровану за рангами придворну челядь, що оточувала ванак Мікен або Пілосу. Централізоване палацове господарство з його загонами трудівників, з його наглядачами, писарями і ревізорами йому зовсім чуже. Правда, господарства деяких басілевсів (Одіссея, Алкіноя) нараховують 50 рабинь, але навіть якщо це не поетична гіпербола, такому господарству ще дуже далеко до господарства пілоського або кносського палацу, в якому, судячи з даних табличок, були зайняті сотні або навіть тисячі трудівників. Важко уявити собі мікенського ванаку поділяючим трапезу з своїми рабами, а його дружину сидячою за ткацьким верстатом в оточенні своїх рабинь. Для Гомера як те, так і інше — типова картина в житті його героїв. Гомерівські басілевси не цураються найгрубішої фізичної роботи. Одіссеї, наприклад, вітрохи не менше пишається своїм умінням косити і орати, ніж військовою вправністю. Царська дочка Навсіка́я вперше з'являється в той момент, коли вона зі своїми служницями виходить на узмор'я прати одяг свого батька Алкіноя.

Ремесло. Типова гомерівська община — дёмос (δῆμος — народ) веде досить відособлене існування, порівняно рідко вступаючи в зіткнення навіть з найближчими до неї іншими такими ж общинами. Торгівля і ремесло відіграють незначну роль. Кожна сім'я сама виробляє майже все необхідне для її життя: продукти землеробства і скотарства, одяг, найпростіший посуд, знаряддя праці, можливо, навіть зброю. Професійні ремісники, що живуть своєю працею, в поемах зустрічаються рідко. Гомер називає їх деміургами (δημιουργός — той, що виготовляє речі для народу, працюючий на народ). Більшість з них не мали своєї майстерні і постійного місця проживання і змушені були мандрувати від села до села в пошуках заробітку. До їх послуг звертались в тих випадках, коли потрібно було виготовити який-небудь рідкісний вид озброєння, наприклад, бронзовий панцир, щит з бичачих шкір, коштовну прикрасу тощо. В такій роботі важко було обійтись без допомоги кваліфікованого майстра-коваля, шкіряника або ювеліра.

Торгівля. Хоч гомерівський аристократ принагідно міг виміняти продукти свого господарства на бронзу і мідь, рідкісні тканини, ювелірні вироби, чужоземних рабів і т.п., однак робив це рідко і вкрай неохоче, воліючи здобувати все це силою. Для цього споряджались грабіжницькі експедиції в чужі краї. Моря, омиваючи Грецію, кишили піратами. Морський розбій, так само як і грабїж на суші, не вважався в ті часи негожим заняттям. Навпаки, в діяльності такого роду бачили прояв особливого молодецтва, гідного справжнього героя і аристократа. Ахіллес відкрито похвалявся тим, що він, воюючи на морі і на суші, розорив двадцять три міста в троянських землях. Телемах пишається тими багатствами, які награвував для нього його батько Одіссеї. Але навіть найзавзятіші пірати не зважувались в ті часи виходити далеко за межі рідного Егейського моря. Похід в сусідній Єгипет здавався грекам тієї пори фантастичним діянням, вимагаючим виняткової сміливості. Весь світ, що лежав за межами їх маленької батьківщини, навіть такі порівняно близькі до них країни, як Причорномор'я, Італія і Сицилія, здавався їм далеким і страшним. В своїй уяві вони населяли ці краї жажливими чудовиськами на подобу сирен або велетнів-циклопів, про які оповідає Одіссеї своїм слухачам. Єдині справжні купці, про яких згадує Гомер, це «хитрі гості морів» — сідоняни (тобто фінікійці). Як і в інших країнах, фінікійці займались в Греції в основному посередницькою торгівлею, збуваючи втридорога дивовижні заморські вироби з золота, янтарю, слонової кістки, флакончики з пахощами, скляні намиста. Поет ставиться до сідонян з явною антипатією, бачачи в них підступних ошуканців, завжди готових обдурити «простодушного елліна».

5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД ГОМЕРІВСЬКОЇ ГРЕЦІЇ

Рабовласництво. Факти говорять про те, що рабство в Гомерівській Греції ще не одержало скільки-небудь широкого розповсюдження і навіть в господарствах багатих і знатних людей рабів було не так вже і багато. Слід також враховувати, що основну масу підневільних працівників складала жінки-рабині. Чоловіків в ті часи в полон на війні, звичайно, не брали, тому що їх «приручення» вимагало багато часу і наполегливості, жінок же брали охоче, тому що їх можна було використовувати і як робочу силу, і як наложниць (останнє не вважалось негожим і при наявності законної дружини). В Одіссеї дванадцять рабинь зайняті тим, що з ранку до пізнього вечора мелють зерно ручними зернотерками (ця робота вважалась особливо важкою, і до неї часто примушували перекірливих рабів у покарання).

Раби-чоловіки в тих нечисленних випадках, коли вони згадуються в поемах, звичайно пасуть худобу. Класичний тип гомерівського раба втілює «божественний свинопас» Евмей, який першим зустрів і дав притулок Одіссею, коли той після багаторічної відсутності повернувся на батьківщину, а потім допоміг йому розправитись з женихами — знатними юнаками Ітаки, рідного острова Одіссея, і сусідніх з нею островів, які, скориставшись відсутністю басілевса, влаштувались в його домі і примушували до шлюбу з одним з них басіліссу (Βασίλισσα)

Пенелопу. Маленьким хлопчиком Евмея купив у фінікійських работорівців батько Одиссея — Лаерт. За зразкову поведінку і слухняність Одиссей зробив його головним пастухом свинячої череди. Евмей розраховує, що його старанність буде нагороджена ще більше:

Все, чим господар хороший свою обдарує челядь, —
Хату з наділом землі, ще й дружину, що всяк би посватав.
Хто працював йому чесно, труди того бог приумножив.

Евмей, таким чином, може вважатись зразком «хорошого раба» в гомерівському розумінні цього слова.

Однак, бувають і «погані раби», які не бажають коритись своїм панам. В «Одіссеї» їх представляють козопас Меланфій, який співчуває женихам і допомагає їм боротись з Одиссеєм, а також дванадцять рабинь Пенелопи, які вступили в злочинний зв'язок з ворогами свого хазяїна. Покінчивши з женихами, Одиссей і Телемах розправляються і зі зрадниками-рабами: рабинь вішають на корабельному канаті, а Меланфія, відрізавши йому вуха, ніс, ноги і руки, ще живим кидають на поталу псам. Цей епізод ясно свідчить про те, що почуття рабовласника вже досить сильно розвинуте в героїв Гомера, хоча рабство тільки починає зароджуватись.

Гомерівський поліс. Покладаючись на свідчення Гомера, можна ствердити, що на руїнах ахейських централізованих держав виникла досить примітивна територіальна община — демос, що займала невелику територію. Політичним і економічним центром демосу був поліс (πόλις, ст.-слов. градъ — місто), який був одночасно і містом, і селом. З містом його зближають компактна, скупчена на невеликому просторі забудова, і наявність укріплень. Такі гомерівські поліси, як Троя в «Іліаді» або місто феаків в «Одіссеї», вже мають стіни, хоч за їх описом важко визначити, чи були це справжні міські стіни з каменю або цегли, чи всього лише земляний вал з частоколом. Разом з тим, гомерівський поліс не можна визнати справжнім містом через те, що основну масу його населення складають селяни — землероби і скотарі, а не торговці і ремісники. Поліс оточують безлюдні поля і гори, серед яких де-не-де бовваніють пастуші хатини і кошари. Переважно, володіння окремої общини були обмежені або невеликою полониною, або маленьким острівцем у водах Егейського або Іонічного моря. «Державною» границею, відділяючою одну общину від іншої, служили звичайно море або найближчий гірський кряж, що височить над полісом і його околицями. Таким чином, вся гомерівська Греція постає країною, поділеною на безліч дрібних самоврядних округів. Надалі протягом багатьох століть ця роздробленість залишалась найважливішою рисою всієї політичної історії еллінських держав. На жителів найближчого сусіднього поліса дивились в гомерівський час як на ворогів, яких можна було безкарно грабувати, вбивати, обертати в рабство.

Війни. Звичним явищем були запеклі сварки і прикордонні конфлікти між сусідніми общинами, що нерідко переростали в кровопролитні затяжні війни. Приводом до такої війни могло послужити, наприклад, викрадення сусідської худоби. В «Іліаді» Нестор, басілевс Пілоса і найстарший з ахейських героїв, згадує про подвиги, здійснені ним в молоді роки. Коли йому не було ще і двадцяти років, він напав з невеликим загоном на сусідню з Пілосом область Еліду і пригнав звідти череду дрібної і великої рогатої худоби, а коли через кілька днів елейці вирушили на Пілос, Нестор вбив їх головного багатиря і розігнав все військо.

Родовий лад. В суспільному житті гомерівського поліса важливу роль відіграють традиції родового ладу. Основу політичної і військової організації поліса складають родові об'єднання — фратрія (φρατρία — братство, екзогамна сукупність кількох родів) і філа (φύλη — плем'я, об'єднання кількох фратрій). Під час походу або битви ополчення організується по фратріям і філам. По фратріям і філам народ сходиться на еклесію (ἐκκλησία — народні збори), коли необхідно обговорити і прийняти яке-небудь важливе питання. Людина, що не належить до жодної фратрії, перебуває поза суспільством. В неї немає «вогнища», тобто дому і сім'ї, її не захищає жоден закон, тому вона легко може стати жертвою насильства і сваволі.

Між окремими родовими союзами не було міцного зв'язку. Єдине, що змушувало їх триматись один одного і селитись разом в стінах поліса, — це необхідність в захисті від зовнішнього ворога. В іншому філи і фратрії вели цілком самостійне існування. Поліс майже не втручався в їх внутрішні справи.

Кровна помста. Окремі роди постійно ворогували між собою. Широко практикувався варварський звичай кровної помсти. Людина, що заплямувала себе вбивством, втікала в чужий поліс, рятуючись від переслідування родичів вбитого. Серед героїв поеми нерідко зустрічаються такі вигнанці, що покинули батьківщину через кровну помсту і знайшли притулок в домі якого-небудь басілевса. Так, Патрокл, найближчий друг Ахіллеса, ще в ранній юності ненавмисно вбив одного з своїх однолітків під час гри в кості. Через це йому довелося покинути рідну Локрідку і втекти на північ, у Фессалію, де його радо прийняв батько Ахіллеса.

Якщо вбивця був досить заможний, він міг відкупитись від родичів вбитого, сплативши їм пенью худобою або злитками металу. В «Іліаді» (XVIII, 497-508) представлена цікава сцена суду через пенью за вбивство (поет включає її в число зображень, прикрашаючих щит Ахіллеса, зроблений богом ковальського ремесла Гефестом):

Сила народу на площі міській гомоніла. Знялась там
Буча бурхлива — двоє мужів про пенью сперечались
За чоловіка убитого. Клявся один при народі,
Що заплатив, а той — заперечував це при народі.
Врешті звернулись вони до судді, щоб зваду скінчити.
Гомін стояв навкруги: свого підтримував кожен.
Люд вгамувати старались глашатаї. Колом священним
Сили старійшини всі на обтесанім гладко камінні,

Берла у руки взяли від глашатаїв дзвінкоголосих
І, встаючи із сидінь, вирікали по черзі свій вирок.
А посередині в них золоті два лежали *таланти*,
Щоб їх віддати тому, хто докаже, що має він слухність.

Як бачимо, общинна влада, яку представляють в цьому епізоді старійшини, виступає лише в ролі третейського судді, примирителя сторін, з рішенням якого вони не обов'язково повинні рахуватись. В таких умовах, при відсутності централізованої влади, здатної підкорити своєму авторитету ворогуючі роди, міжродові конфлікти нерідко виростали в криваві громадянські усобиці, що ставили общину на грань розпаду. Таку критичну ситуацію ми бачимо в заключній сцені «Одіссеї» (XXIV, 465-548). Родичі вбитих женихів, озлоблені загибеллю своїх синів і братів, що пали від руки Одіссея, поспішають до замиської садиби його батька з твердим наміром помститись за загиблих і вирізати весь рід басілевса. Обидві «партії» із зброєю в руках виступають назустріч одна одній. Зав'язується бій і лише втручання богині Афіни, покровительки Одіссея, зупиняє кровопролиття і змушує противників піти на примирення.

Розклад родових відносин і патріархальна сім'я. В суспільстві Гомерівської епохи легко побачити стародавню родову організацію ще в повній силі, але, разом з тим, вже і початок її руйнування: батьківське право із спадкуванням майна дітьми, яке сприяло нагромадженню багатств в сім'ї і робило сім'ю силою, що протистоїть роду. Патріархальна моногамна сім'я — ойкос була основним економічним осередком гомерівського суспільства. Родова власність на землю і інші види майна, очевидно, була зжита ще в егейську епоху, хоч пережитки її продовжували існувати в Греції ще тривалий час. Так, ще на поч. VI ст. до н.е. в багатьох грецьких державах діяв закон, за яким майно померлих при відсутності в нього прямих спадкоємців переходило до його близьких або більш віддалених родичів. Заповідати майно особам, не зв'язаним спорідненням з заповідачем, було суворо заборонено. Основний вид багатства, яким була в очах греків того часу земля, вважалась власністю всієї общини. Час від часу в общині влаштовувались переділи належної їй землі. Теоретично кожний вільний общинник мав право на одержання клеру (κλῆρος — жереб) — ділянки общинної землі, розподіл якої здійснювався за допомогою жеребкування.

Фети. На практиці, однак, колективна система землекористування не перешкождала збагаченню одних членів общини і розоренню інших. Поруч з багатими поліклерой («багатонадільними» людьми) з'являються і аклерой («безнадільні»). Це були селяни-бідняки, в яких не вистачало коштів для того, щоб господарювати на своєму клері. Доведені до розпачу, вони поступались своєю землею заможним сусідам і перетворювались в безземельних батраків — фетів (θήτης). Знедолені фети блукали селами і, щоб не померти з голоду, просили милостині або наймались батрачити до багатих господарств на найважчих, кабальних умовах. Один з женихів Пенелопи, Еврімах, говорить, звертаючись до Одіссея, який невпізнаним, у вигляді злиденного волоцюги, повернувся в свій дім («Одіссея», XVIII, 357-363):

Чи не схотів би ти, гостю, у мене в далекому полі
Працювати, якщо я за певну найму тебе плату, —
Тин городити з тернини, великі дерева садити?
Вдосталь туди я тобі постачав би готового хліба,
Дав би й одягу тобі і сандалії дав би на ноги.
Тільки ти звик до неробства поганого так, що не схочеш
Братися вже до роботи...

Відірваний від своєї общини, позбавлений підтримки родичів, фет був цілковито беззахисний перед сваволею «сильних людей». Будь-хто з них міг безкарно вбити волоцюгу або зробити його своїм рабом. Якщо він наймався на роботу, його могли прогнати, не заплативши, і навіть скалічити, якщо він був занадто наполегливий в своїх претензіях.

Аристократія. Фети, становище яких небагато відрізнялось від становища рабів, а можливо, було ще гіршим, оскільки що вони були позбавлені того захисту, який рабу давав його хазяїн, стоять в самому низу тих суспільних сходів, на вершині яких ми бачимо панівну групу родової знаті, тобто тих людей, яких Гомер постійно іменує «кращими» (ἀρίστοι — звідси «аристократія») або «добрими», «благородними» (αγατοί), протиставляючи їх «поганим» і «низьким» (κακοί), тобто рядовим общинникам.

В розумінні поета, природний аристократ стоїть на голову вище будь-якого простолюдина як в розумовому і моральному, так і у фізичному відношенні. В «Іліаді» (II, 213-215) аристократ Одісей з презирством звертається до «чоловіка з народу» Терсіта, супроводжуючи свою мову ударами кийком (справа відбувається на народних зборах ахейців):

Замовкни, нещасний! Тихо б сидів ти та інших би слухав,
Кращих за тебе, — ти ж — боягуз воювать, незугарний,
Ні на війні не зважають, ні в раді на тебе ніколи.

Свої претензії на особливе, привілейоване становище в суспільстві аристократи виправдовували посиланнями на божественне походження. Тому Гомер звичайно називає їх «божественними» або «богоподібними». Багато аристократичних сімей не тільки в Гомерівський період, але і в пізніші часи (наприклад, в класичних Афінах

V—IV ст. до н.е.) зводили свій родовід по прямій лінії до одного з олімпійських богів, а то і до самого Зевса — верховного олімпійця.

Зрозуміло, реальною основою могутності родової знаті було зовсім не «кровне споріднення з богами», а багатство, що різко виділяло представників цього стану з середовища рядових членів общини. Знатність і багатство для Гомера — поняття майже нерозривні. Знатна людина не може не бути багатого, і, навпаки, багатий обов'язково повинен бути знатним. Аристократи похваляються перед простолюдом і один перед одним своїми великими полями, незліченними чередами худоби, багатими запасами заліза, бронзи і дорогоцінних металів. Так, в Одиссея, за словами його свинопаса Евмея, було дванадцять черід одних лише биків і приблизно така ж кількість свиней, овець і кіз.

Аристократичний ойкос (окоґос — дім, житло, рід, сім'я, майно) виділяється серед сімей рядових общинників не тільки багатством, але і розмірами. До його складу входять дорослі сини голови сімейства разом з їх дружинами і потомством, але також і раби, і т.зв. «слуги» (як правило, це були чужоземці, прийняті в дім з милості на правах молодших членів). Крім того, кожна знатна сім'я мала при собі цілий штат прибічників і клієнтів з числа малоземельних селян, які потрапили в економічну залежність від «аристократа-благодійника», який надав їм у важку хвилину матеріальну підтримку, або просто зацікавлених в покровительстві «сильної людини». У випадку потреби багата і знатна людина могла створити з залежних від неї людей збройний загін, з яким пускалась в чергове піратське підприємство або вплутувалась в яку-небудь міжусобицю в своєму полісі.

Економічна могутність знаті забезпечувала їй керівну позицію у всіх справах общини під час війни і миру. Вирішальна роль на полях боїв належала аристократії вже в силу того, що тільки багата і знатна людина могла в ті часи придбати повний комплект важкого озброєння (бронзовий шолом з гребенем, панцир, поножі — металеві пластини, що захищали гомілки воїна, важкий шкіряний щит, оббитий міддю), тому що зброя взагалі була дуже дорогою. Лише найзаможніші люди общини мали можливість тримати бойового коня, оскільки в природних умовах Греції за відсутності багатих пасовищ це було далеко не просто. До цього слід додати, що в досконалості володіти тодішньою зброєю могла тільки людина, що одержала хорошу атлетичну підготовку, яка систематично вправлялась в бігу, метанні спису і диску, верховій їзді. А такі люди могли знайтись знов-таки тільки в середовищі знаті. В простого селянина, з ранку і до заходу сонця зайнятого важкою фізичною працею на своєму клері, просто не було часу для занять спортом. Тому атлетика в Греції довгий час залишалась привілеєм аристократії.

Під час бою аристократи у важкому озброєнні піші або верхи на конях (в Гомера — на колісницях) ставали в перших рядах ополчення, а за ними безладною масою юрбився «простий народ» в дешевих повстяних панцирах з легкими щитами, луками і дротиками в руках. Коли війська противників зближались, прѣмахой (букв. «ті, що б'ються перед» — так називає Гомер воїнів із знаті, протиставляючи їх рядовим ратникам) виходили із строю і зав'язували двобої. До зіткнення основних, погано озброєних мас воїнів-простолюдинів, справа доходила рідко. Результат бою звичайно вирішували прѣмахой.

Раніше в історіографії був розповсюджений погляд на гомерівський лад як цілком складене класове суспільство «феодального типу» з чіткою оформленою ієрархією станів, різким відокремленням військової знаті від жорстоко гнобленої маси простолюду. Насправді гомерівські поеми зображують суспільство, яке ще тільки вступило на стадію класоутворення, в якому розрив між вищими і нижчими соціальними верствами хоч вже і намітився, але ще не досяг масштабів справді класового антагонізму. Гомерівська знать, незважаючи на особливе, привілейоване становище, все ще зберігає тісні зв'язки з масою рядових общинників і вже в силу цього не може вважатись ні станом, ні тим більше класом у сучасному значенні цього слова. В чисто економічному плані і аристократичний ойкос, і сім'я рядового общинника («мужа з народу») були цілком однотипними утвореннями. Відмінність між ними полягала не в методах ведення господарства і не в джерелах збагачення, а лише в масштабах їх застосування. Матеріал епосу не дає жодних підстав для того, щоб говорити про систематичну експлуатацію знаттю вільного населення общини. «Дари» і інші подібні їм побори слід віднести до прихованих або непрямих форм експлуатації, характерних для епохи класоутворення: вони ще не встигнули набути характеру регулярної повинності і були доступні не всій знаті, а тільки її верхньому шару — базілевсам і їх сім'ям.

6. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ГОМЕРІВСЬКОЇ ГРЕЦІЇ

Екклесія (ἐκκλησία — народні збори). В Стародавності місце, займане людиною в бойовому строю, звичайно визначало і її становище в суспільстві. Будучи основною вирішальною силою на полі брані, гомерівська знать претендувала також і на панівне становище в політичному житті общини. Як вже зазначалось, аристократи презирливо третирували простих общинників як людей, «нічого не значущих в справах війни і ради». В присутності знаті «мужі з народу» повинні були зберігати шанобливу безмовність, прислухатись до того, що скажуть «кращі люди», тому що вважалось, що за своїми розумовими здібностями вони не можуть правильно судити про важливі «державні» справи. На екклесії — народних зборах, описи яких неодноразово зустрічаються в поемах, з промовама, як правило, виступають базілевси і герої «благородного походження». Народ, що був присутнім при цих дискусіях, міг виражати своє ставлення до них криками або брязканням зброї (якщо збори відбувались у військовій обстановці), подібно глядачам в театрі або вболівальникам на стадіоні, але в самі обговорення звичайно не втручався. Лише в одному випадку, у вигляді винятку, поет виводить на сцену представ-

ника народної маси і дає йому можливість висловитись. На зборах ахейського війська, яке обложило Трою, обговорювалось питання, кровно зачіпаюче всіх присутніх: чи варто продовжувати війну, що тягнеться вже десяти рік і не обіцяє перемоги, або ж краще сісти на кораблі і всім військом повернутись на батьківщину. Зненацька слово бере рядовий ратник Терсит («Іліада», II, 216-219). Поет, що явно співчуває знаті, не скупиться на лайки і зневажливі епітети, зображуючи цього «баламута». Терсит рідкісно потворний:

Найпотворніший був він між тих, хто під Трою приходив:
Був клишоногий, коліно одне мав кульгаве; горбаті
Сходились плечі на грудях вузьких; голова гостроверха
Вгору здіймалась, волоссям ріденьким заледве укрита.

В той же час він вискочка і горлань, що постійно порушує порядок на зборах і не рахується зі споконвіку заведеними правилами пристойності, згідно яких він і йому подібні не повинні були виступати перед народом («Іліада», II, 212-215):

Тільки Терсит горлав ще один, язикатий без міри, —
В грудях багато у себе словес він беріг легковажних,
Щоб по-пустому і не до пуття нападати на державців,
Тільки б своїми нападками викликати серед ахеїв
Сміх.

Терсит сміливо викриває жадібність і користолобство Агамемнона, верховного керівника ахейського війства, і закликає всіх негайно відплисти до рідних берегів, залишивши «гордого басілевса» одного битись з троянцями («Іліада», II, 235-238):

О боягузи нікчемні, ахеянки ви, не ахеї!
Тож з кораблями додому вертаймо, його ж залишімо
Здобиччю тут, біля Трої, втішатись. Нехай він побачить,
Є йому поміч від нас яка-небудь чи, може, немає.

«Крамольні» промови Терсита різко обриває Одиссей, басілевс Ітаки. Обсипавши його грубою лайкою і пригрозивши розправою, якщо він буде продовжувати свої нападки на «царів», Одиссей на підтвердження своїх слів наносить горбаню сильний удар своїм царським жезлом («Іліада», II, 265-270):

Мовлячи так, він берлом по плечах його й по спині
Бив, аж той ізогнувся й рясними умився сльозами.
Зразу ж рубцями кривавими спина взялась від ударів
Берла того золотого. Увесь він аж сів з переляку,
Скорчивсь од болю і, дивлячись тупо, втирав собі сльози.
Хоч і обурені ним, всі щиро сміялися з нього...

Цей цікавий епізод наочно показує, яке було справжнє співвідношення сил між народом і аристократією всередині гомерівської общини. Варто було простій людині сказати хоча б слово всупереч волі правлячої знаті, як їй негайно ж затикали рот, не зупиняючись при цьому і перед прямою фізичною розправою. Сцена з Терситом, як і багато інших епізодів гомерівських поем, красномовно свідчить про глибокий занепад і виродження родоплемінної демократії. Народні збори, покликані за самою своєю природою служити рупором волі більшості, тут виявляються слухняним знаряддям в руках невеликої купки басілевсів. Терсит, хоч він, безумовно, виражає думки і почуття більшої частини ахейської армії, стає посміховищем в її очах, і незабаром ми бачимо, як ахейці, які тільки що в паніці втікали до кораблів, прагнучи якомога швидше повернутись на батьківщину, голосним криком вітають пропозицію Одиссея залишитись і продовжити війну до переможного кінця.

Для сильного аристократа, що розпоряджається немалим числом слуг і прибічників, готових стати на його захист, воля народу, навіть виражена відкрито і прямо, не мала обов'язкової сили закону. Так, Агамемнон всупереч ясно вираженій волі всього ахейського війська відмовляється повернути Хрісові, старому жерцю бога Аполлона, його дочку Хрісеїду, яка дісталась йому при розподілі здобичі, і цим викликає незлічимі лиха на всю армію: розгніваний Аполлон насилає на ахейців страшну хворобу, від якої гинуть люди і худоба.

Зустрічаючи серед народу відкриту протидію своїм задумам, «кращі люди» могли просто розігнати еклесію. Саме так поступають в одній з пісень «Одіссеї» женихи Пенелопи. Народні збори на Ітаці не скликались жодного разу з того часу, як Одиссей відплив зі своєю військовою дружиною в похід на Трою (з цього часу минуло вже 20 років). Нарешті, син героя — Телемах скликає громадян на майдан, щоб поскаржитись їм на ті неподобства, які чинять в його домі женихи (щоб примусити Пенелопу до шлюбу з одним з них, вони поглинають на бенкетах худобу і вино, які належать Одиссею). Народ збирається, але при першій же спробі приборкати їх женихи наказують ітакцям розійтись по домах, і народ слухняно виконує наказ. Авторитет еклесії стоїть тут ще нижче, ніж в сцені з Терситом.

В найбільш драматичних і напружених сценах «Іліади» і «Одіссеї» народ залишається пасивним і безмовним свідком бурхливих зіткнень між головними дійовими особами поем (така, наприклад, «сцена сварки басіле-

всім» в I пісні «Іліади»). Разом з тим, незважаючи на пасивність народної маси, яка нерідко свідомо підкреслюється Гомером, представники правлячої знаті постійно звертаються до народу як до посередника і третейського судді, виносячи на його розгляд всі свої позови і чвари. Прикладами можуть служити сцена чвар Агамемнона і Ахілла в II пісні «Іліади» або сцена сперечання Телемаха з нареченими Пенелопи в II пісні «Одіссеї». У цих і інших аналогічних епізодах поем сама екклесія зображається як стародавній, освячений традицією інститут, міцно вкорінений як головний осередок всього політичного життя гомерівського суспільства. Недарма про диких циклопів, що жили, в уявленні поета, за межами цивілізованого світу, в «Одіссеї» сказано (IX, 112-115):

В них ні законів нема, ні нарад, ані зборів народних, —
На верховині високої у горах вони проживають,
В диких печерах глибоких, і кожен дружиною й дітьми
Владно правує, й до інших нікому з них діла немає.

Будучи спадщиною народовладдя, що сходить ще до часів найдавнішого спільноіндоевропейського минулого, екклесія в гомерівських греків, безсумнівно, вже містила в собі і початки майбутньої античної демократії, хоча для їх повного розвитку потрібні були ще кілька століть. Це, без сумніву, ще була військова демократія, основною передумовою виникнення і розвитку якої було загальне озброєння народу: в той час, коли кожний дорослий чоловік у племені був воїном, не існувало ще відокремленої від народу публічної влади, що могла б бути йому протипоставлена.

Басілевси. Поряд з елементами примітивного народовладдя система самоврядування гомерівського суспільства містила в собі також і елементи одноособової влади, носіями її були найбільш могутні і впливові представники родової знаті, яких Гомер називає «басілевсами» (βασιλεύς; в творах пізніших грецьких авторів слово «басілевс» позначає царя, наприклад, перського або македонського).

Зовні гомерівські басілевси справді нагадують царів. В юрбі басілевса можна було розпізнати за знаками царського достоїнства: скіпетром і пурпурним одягом. «Скіпетродержці» — звичайний епітет, застосований поетом для їх характеристики. Вони іменуються також «зевсонародженими» або «вигодуваними Зевсом», що повинно вказувати на особливу прихильність, яку виявляє до них верховний олімпієць. Басілевсам належить виключне право зберігати і тлумачити закони, нав'язі їм, як вважає поет, знов-таки самим Зевсом. Наприклад, Нестор звертається до Агамемнона так («Іліада», IX, 92-95):

Сину Атреїв славетний, владарю мужів Агамемнон!
З тебе почну і тобою закінчу; багато-бо люду
Владі кориться твій, тож Зевс доручив тобі берло
Й право державне, щоб ти про народи свої піклувався.

На війні басілевси очолювали ополчення і повинні були першими кидатись в битву, показуючи приклад хоробрості і відваги рядовим ратникам. Під час великих загальнонародних свят басілевс здійснював жертвоприношення богам і молив їх про благо і процвітання для всієї общини. За все це народ зобов'язаний був шанувати басілевсів дарами: почесною часткою вина і м'яса на бенкеті, кращим і найбільшим клером при переділі общинної землі і т.д. Формально «дари» вважались добровільним даруванням або почесною, яку басілевс одержував від народу в нагороду за свою військову доблесть (або за справедливість, проявлену ним на суді). Однак, на практиці цей стародавній звичай нерідко давав в руки басілевсів зручний привід для хабарництва і здирництва, так би мовити, «на законних підставах». Таким «басілевсом — пожирателем народу» представлений в перших піснях «Іліади» Агамемнон.

Разом з тим, за всієї могутності і багатства басілевсів їх влада не може вважатись царською у власному розумінні цього слова. Тому звичайна в перекладах Гомера заміна грецького «басілевс» на «цар» або «король» може бути прийнята лише умовно. Більш слушним є припущення, що басілевс був вождем племені або роду. Це дозволяє пояснити одну досить дивну на перший погляд обставину. Давно помічено, що в кожному гомерівському полісі було декілька або навіть багато осіб, що мали титул басілевса і, мабуть, користувались пов'язаними з ним привілеями. Так, казковим островом феаків, куди Одісей попадає під час своїх блукань, правлять тринадцять «славних басілевсів». Один з них, Алкіной, радо приймає блукача в своєму домі і допомагає йому повернутись на батьківщину. Отже, кожен басілевс очолював одну з тринадцяти філ або фратрій, які склали в сукупності феакійський демос. В Афінах в пізніші часи було чотири філобасілевса згідно числа стародавніх родових філ (племен), на які поділявся афінський народ.

В межах своєї філи або фратрії басілевс виконував переважно жрецькі функції, завідуючи родовими культами (кожний родовий колектив мав свого особливого бога-покровителя). Всі разом басілевси складали певну подобу правлячої колегії або ради і спільно вирішували актуальні питання управління, перш ніж представити їх на остаточне утвердження в екклесію (цього останнього дотримувались далеко не завжди). Час від часу всі басілевси поліса збирались на агорі (міському майдані) і там в присутності народу розбирали судові позови, як це показано у вже згадуваній сцені суду, зображеній на щиті Ахіллеса (хоч судді тут названі г'еронтес — старійшинами, цей термін звичайно застосовується в Гомера як синонім терміну басілевс). Під час війни один з басілевсів обирався екклесією на посаду воєначальника і очолював ополчення общини. В поході і в бою басілевс-воєначальник користувався дуже широкою владою, що включала навіть право життя і смерті по відношенню до боягузів і непокірних, але по закінченні походу він звичайно складав свої повноваження.

Бували випадки, коли воєначальник, що прославився подвигами і до того ж виділявся серед інших басілевсів багатством і знатністю роду, добивався продовження своїх повноважень. Якщо ж до його військових функцій приєднувались також функції верховного жерця і головного судді, така людина ставала «царем», тобто фактично головою общини. Таке становище займають, наприклад, Алкіной серед феакійських басілевсів, Одисей серед інших басілевсів Итаки, Агамемнон серед предводителів ахейського війська. Становище верховного басілевса, однак, було дуже неміцним. Лише деяким з них вдавалось закріпити за собою владу на тривалий час, а тим більше передати її своїм дітям. Звичайно цьому перешкоджали суперництво і підступи інших басілевсів, що ревниво стежили за кожним кроком правителя і прагнули не допустити його надмірного посилення.

Типовою для політичних відносин Гомерівської епохи може вважатись ситуація, що склалась під час відсутності Одисея на Итаці. Владу на острові захопили жонки дружини Одисея — басілісси Пенелопи. Той з них, кому вдасться зламати її опір, стане і спадкоємцем зниклого безвісті Одисея. В Одисея є син, юнак Телемах. Здавалося б, він як законний спадкоємець свого батька і повинен зайняти звільнений «царський трон». Телемах, однак, не виявляє жодних претензій на престол. Правда, розмовляючи з жонками, він визнає, що взагалі «царем бути непогано», тому що «багатство в царському домі нагромаджується швидко і сам він в пошані в народі». За цими словами слідує, однак, дивне застереження («Одисея», I, 394-398):

Тільки ж у нас, між ахеїв, на морем омитій Итаці,
Інших державців багато ще є — і старих, і молодших, —
З них комусь влада перейде, як вмер Одисей богосвітлий.
В себе ж один тільки я повновладним господарем буду
Дому і слуг що для мене придбав Одисей богосвітлий...

Виникає враження, що Телемах набагато більше дорожить своїм майном, ніж «царською» владою і пов'язаними з нею почестями. Характерно також, що ні Телемах, ні сам Одисей не обвинувачують жонки в узурпації, незаконному загарбанні влади, зраді «глави держави» і тому подібних злочинах. Звертаючись до жонки в короткою обвинувальною промовою перед тим, як почати їх винищення, Одисей ставить їм в провину лише розгарбування його майна, насильство над рабнями і спробу примусити до незаконного шлюбу його дружину, ні словом не згадуючи про образу його «царського сану» і замах на його владу. Очевидно, узурпація «царської влади» не вважалась в той час злочином, тому що не було жодних норм або законів, які б визначали порядок спадкування престолу. На практиці «царем» міг стати кожен з племінних або родових вождів (басілевсів) або навіть просто багата і знатна людина, яка мала достатню кількість прибічників в еклесії. З їх допомогою вона могла домогтися визнання народом. Утвердження нового «царя» на його посаді звичайно набувало форми договору, який претендент укладав з народом, обіцяючи дотримуватись законності і не виходити за рамки встановленого звичаєм кола повноважень. Такі договори укладались і в пізніші часи в Спарті і в деяких інших грецьких полісах.

Втім, сам акт проголошення нового «царя» в еклесії не давав йому міцних гарантій влади. Через деякий час народ міг «передумати» і передати «престол» іншому претенденту (насправді вирішення цього питання залежало, звичайно, не від волі народу, а від сформованого в даний момент співвідношення сил між ворогуючими угрупованнями знаті). Таким чином, як сформований і міцно вкорінений політичний інститут монархія в цей час ще не існувала. Лише в деяких полісах, серед них в Спарті, склались царські династії з твердо встановленим порядком спадкування престолу, хоча і тут царська влада була сильно обмежена законом. В більшості ж полісів сама посада «царя общини» була скасована ще в найдавніший час (в IX або VIII ст. до н.е.) і поступилась місцем архонтам, які щорічно переобираються, і іншим посадовим особам.

Історичне значення Темних віків. Незважаючи на суспільно-економічний і політичний регрес, Гомерівський період займає особливе місце в історії Еллади. Типологічно подібні з ним були «період суддів» (XII—XI ст. до н.е.) в Палестині і період арійських завоювань в Індії (приблизно того ж часу). Класове суспільство і держава, які вже існували в Греції в часи розквіту ахейської цивілізації, тепер зароджуються тут знову, але вже в інших масштабах і формах. Багато в чому це був час занепаду і культурного застою, але, разом з тим, це був і час нагромадження сил перед новим стрімким підйомом. При зовнішній видимості спокою в надрах грецького суспільства відбувається завзята боротьба нового зі старим, триває інтенсивний злам традиційних норм і звичаїв родового ладу і не менш інтенсивний процес утворення класів і держави. Величезне значення для подальшого розвитку суспільства мало корінне оновлення його технічної бази, яке відбувалось протягом Гомерівського періоду і знайшло своє відображення в першу чергу в поширенні технології заліза. Всі ці важливі зрушення підготували перехід грецьких полісів на новий шлях історичного розвитку, вступивши на який, вони змогли протягом трьох або чотирьох найближчих століть досягти ще небачених в історії людства висот культурного і соціального прогресу, залишивши далеко позаду своїх сусідів як на Сході, так і на Заході.

РОЗДІЛ II ГРЕЦІЯ ПЕРІОДУ АРХАЇКИ (800-500 рр. до н.е.)

1. Велика колонізація; 2. Соціально-економічний розвиток Греції у VIII—VI ст. до н.е.; 3. Рання тиранія. Завершення формування грецького поліса; 4. Північний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е.; 5. Південний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е. Рання Спарта; 6. Рання Аттика. Виникнення Афіньської держави

1. ВЕЛИКА КОЛОНІЗАЦІЯ (VIII—VI ст. до н.е.)

Географічний ареал міграційних процесів Гомерівського періоду (XI—IX ст. до н.е.) був обмежений тісними рамками Егейського басейну. Вихід за межі замкненого світу, наприклад, подорож у Єгипет або Сірію, навіть у порівняно пізній «Одіссеї» розцінюється як захід, що вимагає надзвичайної сміливості і відваги. Ситуація починає змінюватись на рубежі IX—VIII ст. до н.е., із вступом Еллади епоху Архаїки з її соціально-економічними, політичними і культурними зрушеннями. Процес колонізації був започаткований спробою проникнення в один з регіонів цивілізації Стародавнього Сходу — Східне Середземномор'я.

Проникнення греків у Східне Середземномор'я. Як показують знайдені в різних місцях на узбережжі Сирії і Палестини, а також в Кілікії (південний схід Анатолії) скупчення геометричної кераміки, в кін. IX — на поч. VIII ст. до н.е. тут з'явилися перші грецькі поселення — не апоїкії (колонії), а емпорії (торговельні факторії) з незначним постійним населенням (напр., в гирлі р. Оронт, на місці с. Аль-Міна, суч. Туреччина). Одночасно або трохи пізніше в самій Елладі, в першу чергу на о-вах Крит, Родос, Евбея і в області Аттика, з'являються перші виробниці східного, переважно сирійсько-фінікійського і єгипетського, походження. Таким чином, вже в першій пол. VIII ст. до н.е., тобто ще до початку епохи Великої колонізації, греки почали заново освоювати колись добре відомі їм, але потім забуті морські комунікації Східного Середземномор'я. Поновлення контактів з країнами Передньої Азії вивело Грецію з того стану тривалої ізоляції, в якому вона перебувала протягом «темних віків», що сприяло різкому прискоренню темпів її економічного і культурного розвитку.

Однак, незважаючи на досить жваві контакти з країнами Східного Середземномор'я і поширення в Елладі нового алфавітного письма, перейнятого у фінікійців, греки так і не зуміли утвердитись в цьому регіоні. Його прибережна смуга була занадто щільно заселена, щоб тут могло знайти місце для скільки-небудь численних грецьких колоній. Навіть на Кіпрі, де грецьке (ахейське) населення збереглося ще з мікенських часів, йому доводилось жити в близькому сусідстві з фінікійцями, яких не вдавалось витіснити з острова. Грецькі колоністи, що робили час від часу спроби закріпитись на найближчих до Кіпру узбережжях Сирії і Анатолії, зустрічали завзятий опір з боку місцевого населення і тодішніх великих держав, що претендували на панування над цим районом. Коли на переломі на поч. VII ст. до н.е. греки спробували поселитись на кілікійському узбережжі, вони були скинуті в море ассирійським царем Сінаххерібом (705-681 рр. до н.е.), що увічнив цю подію в переможно-надписі.

Інакше ставлення переселенці з Еллади зустріли тільки в Єгипті фараонів XXVI (Саїської) династії (663-525 рр. до н.е.), засновник якої — Псамметіх I (663-610 рр. до н.е.) прийшов до влади за допомогою іонійських і карійських найманців, або «бронзових людей, що прийшли з моря», як їх називали єгиптяни, які ще ніколи не бачили важких обладунків грецьких гоплітів. В кін. VII ст. до н.е. в одному з рукавів дельти Нілу (Канобське гирло) була заснована грецька колонія Навкратіс, в облаштуванні якої взяли участь вихідці з 12 різних, переважно анатолійських, полісів. Греки Навкратіса були переважно купцями, що наживались на торгівлі єгипетським хлібом, лляним полотном, папірусом, високо цінним в Елладі як найзручніший вид писемного матеріалу, а також різними предметами розкоші, що вивозились з тропічної Африки (слонова кістка, пахощі, золото, чорні раби і т.д.). На захід від Єгипту на північній границі Лівійської пустелі переселенці з о. Фера (в південній частині Егейського моря) заснували колонію Кірена, яка завдяки родючості ґрунтів і торгівлі хлібом і дуже цінною в Античності лікарською рослиною сільфієм або лазером (σίλφιον, laser), що росла тільки в цих місцях, невдовзі перетворилась в один з найбільш процвітаючих центрів колоніальної периферії еллінського світу.

Причини і особливості Великої колонізації. Початково головним стимулом, що спонукував грецьких моряків здійснювати далекі і ризиковані морські подорожі, була потреба в сировині, відсутній в самій Елладі, в першу чергу у метали.

Емпорії і апоїкія. В тих місцях, де контакти між грецькими торговцями і аборигенами переходили в більш-менш регулярний обмін, виникали емпорії (ἐμπορίον, emporium) — постійні корабельні стоянки з невеликими поселеннями або торговельними факторіями при них. Переважно емпорії розташовувались на невеликих островах поблизу узбережжя, що гарантувало першопоселенців від раптового нападу варварів, які живуть на материку, і в той же час дозволяло вести з ними постійну мінову торгівлю. Прикладами таких острівних емпоріїв можуть служити євбейське поселення на о. Пітекussa біля берегів Італії, корінфське поселення на о. Ортігія, що стало ядром міста Сіракузи, нарешті, мілетське поселення на о. Березань, що виникло в сер. VII ст. до н.е. біля входу в Дніпро-Бугський лиман. Таким чином, коли греки приймали рішення відправитись в справжню колонію — апоїкію (від 'αποικία — жити вдалині, виселятись), завдяки існуванню емпоріїв вони мали певні відомості про ту місцевість, до якої планували переселитись.

Причини колонізації. В кін. IX — першій пол. VIII ст. до н.е. демографічна і соціальна напруженість у Елладі досягла такого рівня, що більшість полісів опинились перед вибором: або громадянська війна і насильницький переділ землі, або витіснення «зайвого» населення в апоїкію. Така ситуація склалась внаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил, зумовленого відносно примітивною агрикультурою і невисокою родючістю ґрунту багатьох грецьких полісів, в силу чого права громадянства перебували в жорсткій залежності від певного кількісного співвідношення, яке не можна було порушувати. Однак, з розкладом родоплеменних відносин аристократія, використовуючи своє керівне становище в общинах, узурпувала багато родових земель, тому селянство, розорюючись, потрапляло до них в залежність або і в рабство. В цих умовах маси общинників були змушені покидати свої поля, але міста як центри ремесла і торгівлі тоді, на початку Архаїчної епохи, ще тільки виникали і не були здатні поглинути зайве сільське населення, до того ж рабство, все більше поширюючись, робило проблематичним можливість застосування їх праці. Якась частина селян змогла пристосуватись до нових умов, інакше був би неможливим розвиток ремесла і торгівлі, однак, для більшості був тільки один вихід — вимушена еміграція.

Нерідко питання про те, яка саме частина громадянського колективу поліса повинна покинути батьківщину і переселитись в колонію, вирішувалось силою в ході гострої міжусобної боротьби. Угруповання, що зазнало поразки, сідало на кораблі і відправлялось шукати нових місць для поселення (так, напр., були засновані корінфська колонія Сіракузи і спартанська — Тарент). Однак, частіше сам уряд поліса, опинившись в критичній ситуації, прибігав до заснування колоній як профілактичної міри з метою розрядки внутрішньополітичної напруженості. Так, згідно традиції, поліс Мілет (західне узбережжя Анатолії) заснував бл. 90 колоній. Це число, слід думати, перебільшене, але воно дає уявлення про розмах мілетської колонізації, породженої, найімовірніше, жорсткістю політичної боротьби.

Роль оракулів Аполлона. Перш ніж виводити колонію, поліси звичайно звертались за порадою до віщуна, тобто оракула (*oraculum*, від *oro* — говорю, прошу) бога Аполлона в Дельфах або Дідімах, жерці якого володіли солідним запасом відомостей про географію всього Середземноморського басейну. Тому в деяких західних колоніях Аполлона шанували під іменем «Прокладача шляхів» або «Проводиря». В окремих випадках жерці з якихось міркувань не вказували точного місцеположення апоїкії, а вдавались до туманних або двозначних рекомендацій. Напр., Візант — ойкіст (засновник) апоїкії Візантії, одержав напучення оселитись «навпроти сліпих», оскільки дельфійські жерці вважали невдалим вибір місця для апоїкії Халкедон, збудованої за 13 років до Візантії на протилежному, анатолійському березі Пропонтиди (суч. Мармурового моря).

Ойкіст. Очоловав переселенців ойкіст (*οἰκιστής*) — засновник і влаштовувач колонії. Його призначала метрополія з числа представників стародавніх знатних родів або вибирали самі колоністи, якщо поселення виводилось з приватної ініціативою. Саме ойкіст звичайно звертався з запитом до оракула, тому на нього після схвалення вибору місця колонії божеством дивились як на обранця богів. Ойкіст ніс відповідальність за організацію всього життя нового поселення: видавав закони, розподіляв землі, керував судовими процесами і міг навіть назвати нове поселення своїм ім'ям (напр., Фанагорія в Північному Причорномор'ї названа за іменем свого ойкіста Фанагора). Після його смерті ойкісту поклонялись як герою: свято на його честь було символом єдності колонії.

Відносини апоїкії і метрополії. Відправляючись в далекий шлях, колоністи намагались будь-що зберегти узи кровного споріднення, що з'єднували їх з метрополією (*μήτηρ* — матір і *πόλις* — місто; *μητρόπολις* — материнське місто), зокрема, вивозили з собою в чужі краї богів і звичаї батьківщини. Втіленням цього зв'язку вважався священний вогонь, взятий з вівтаря головного храму метрополії. Перед відплиттям переселенці звичайно присягали на вірність своїй старій батьківщині (прикладом такої присяги може служити «Клятва засновників» апоїкії Кірена). Звичайно, дружні відносини між колонією і метрополією зберігались протягом тривалого часу (за винятком тих випадків, коли колоністи виселялись насильно). Так, в II ст. до н.е. жителі Лампсака в Малій Азії звернулися до громадян Массалії (зараз Марсель) в Галлії з проханням допомогти їм в переговорах з Римом, тому що обидва міста за 500 років до цього були засновані однієї і тією ж Фокеею. Державний устрій апоїкії найчастіше відтворював конституцію метрополії. Прибулих в колонії громадян метрополії приймали як найпочесніших гостей. Для охорони їх інтересів в суді, при укладенні угод тощо призначались спеціальні полісні магістрати — простати (*πρωστάτης* — захисник, покровитель, посередник). Аналогічним було і ставлення до колоністів, які повернулись до метрополії: за своїм бажанням людина, що виселилась в колонію, могла знову стати громадянином метрополії. Проте, незважаючи на наявність настільки тісних юридичних, релігійних, економічних і всяких інших зв'язків, апоїкія з самого моменту свого виникнення розглядалась як цілком самостійний поліс, що в принципі ні в чому не поступався метрополії. Спроби метрополії підкорити колонію своєму політичному контролю іноді приводили до військових зіткнень.

Колоністи і автохтони. Як писав Ціцерон, грецькі колонії утворювали «наче кайму, підшиту до величезної тканини варварських полів» (Про республіку, II, 4). На всій протяжності цієї «кайми» зав'язувались складні і різноманітні відносини між прибульцями-еллінами і автохтонами (місцеві, корінні, від *αὐτός* — сам і *χθών* — земля) — місцевим варварським населенням. Характер і спрямованість цих контактів залежали від ряду обставин, зокрема від природних умов, рівня культурного розвитку, господарського і життєвого укладу місцевих жителів, цілей, які ставили перед собою колоністи і т.п. В ряді випадків прибулі на чужий берег першопоселенці зустрічали відверто ворожий прийом з боку автохтонів і змушені були прибігати до сили зброї, щоб відвоювати в них землю, необхідну для влаштування колонії і хори. При цьому місцеве населення або витіснялось з займаної ним території, або (порівняно рідко) піддавалось насильницькому поневоленню. Так було поневолене, наприклад, плем'я маріандінів, що населяло найближчі околиці Гераклеї Понтійської (північне узбережжя Анатолії). Імові-

рно, аналогічним було і походження «кіллірій», що обробляли поля сіракузьких землевласників. Однак частіше грецькі колоністи намагались уникнути військових зіткнень, враховуючи, що кількісна перевага була не на їх боці, і викупували або займали за згодою потрібну їм землю. Зі свого боку, і варварські племена, що жили по сусідству з колоніями, у багатьох випадках більш-менш терпляче зносили їх присутність на своїй території, витягаючи пряму вигоду з торговельних контактів з купцями і запозичаючи окремі елементи еллінської культури і побуту. Як показали розкопки в Сицилії, Південній Італії, Північному Причорномор'ї (Ольвія, Боспор) і в деяких інших місцях вже невдовзі після появи перших грецьких колоністів починається інтенсивний процес взаємодії і взаємопроникнення еллінської і варварських культур, виникають поселення із змішаним греко-варварським населенням, з'являються синкретичні форми мистецтва тощо.

Основні напрямки колонізації. Велика грецька колонізація йшла трьома основними напрямками: 1) західному (узбережжя і острова Іонійського моря на північний захід від Греції, Італії, Сицилії, Корсики, Південної Галлії і Іспанії), 2) північно-східному (північне узбережжя Егейського моря, Геллеспонт, Пропонтіда і Боспор Фракійський, берега Чорного моря), 3) південно-східному (південний берег Малої Азії, східне узбережжя Середземного моря, Африка).

Піонерами колонізації стали розташовані на острові Евбея міста Халкіда і Ерётрія, які вже в першій пол. VIII ст. до н.е. були найпередовішими полісами Греції, найважливішими центрами металургійного виробництва. Розташовані на березі протоки, що була найважливішим морським шляхом між Північною і Середньою Грецією, вони зосередили в своїх руках значну частку торгівлі. До того ж вони мали поклади міді і родючі поля, що належали аристократам. Коли в останній третині VII ст. до н.е. між цими містами спалахнула війна за володіння Лелантською рівниною, що лежить між ними, багато міст Греції взяли в ній участь на тому або іншому боці (підтверджуючи значимість названих міст). Поки ж війна не вибухнула, обидва міста разом виступали на колоніальному поприщі. Слідом за ними на шлях колонізації вступили приїстмійські поліси Корінф і Мегари, що були значними ремісничими і торговими центрами, але ґрунти їх хори була неплідні, так що жителі виїжджали за море не тільки заради торгівлі, але і в пошуках хороших земель. Недарма в корінфській колонізації активну участь взяли селяни з села Тегеї. Згодом в колонізацію включились, малоазійські міста, особливо Мілет. В кін. VIII — на поч. VII ст. до н.е. колонії виводили і такі відсталі аграрні поліси і області, як Локріда, Ахайя і Спарта. Заснування греками колоній у VIII—VI ст. до н.е. набуло таких масштабів, що зачепило всі регіони Середземномор'я і Причорномор'я.

В Південній Італії були засновані Куми (750 р. до н.е.), Регій (720 р. до н.е.), Сібаріс, Кротон, Тарент (706 р. до н.е.); на Сицилії — Сіракузи (734 р. до н.е.) і Акрагант (582 р. до н.е.); в Південній Галлії — Массалія (600 р. до н.е.); Північно-Східній Африці — Кірена (630 р. до н.е.); на узбережжі Пропонтіди — Кізик (756 р. до н.е.), на Боспорі Фракійському — Халкедон (654 р. до н.е.) і Візантій (667 р. до н.е.); на узбережжі Чорного моря — Сінопа (756 р. до н.е.), Істрія (657 р. до н.е.), Ольвія (перша чверть VI ст. до н.е.), Пантікапей (поч. VI ст. до н.е.), Фанагорія (547 р. до н.е.), Діоскуріада (VI ст. до н.е.), Гераклія Понтійська (560 р. до н.е.) і Херсонес Таврійський (V ст. до н.е.).

Розвиток апойкій. Апойкії звичайно займали дуже невелику територію, достатню лише для того, щоб прогнати кількасот, рідко тисячу першопоселенців разом з їх сім'ями. Переважна більшість їх мала зручні природні гавані, деякі розташовувались в гирлах великих судноплавних рік (Массалія, Навкратіс, Ольвія, Танаїс, Істрія і ін.) або ж тримали під своїм контролем найважливі морські артерії (Занкла і Регій, Візантій і Халкедон, Пантікапей і ін.). У цій прив'язаності до морського узбережжя полягає істотна особливість еллінської колонізації. За словами Платона, елліни жили «на обмеженій частині землі від Фасіса до Гераклових стовпів, розташовувались навколо моря, наче мурахи або жаби навколо болота» (Федон, 109В).

Незважаючи на інтенсивний розвиток мореплавання і торгівлі, економічною основою процвітання більшості колоній, так само, як і їх метрополій, залишалось сільське господарство. Основну масу колоністів протягом всього періоду Великої колонізації, за винятком тільки найранішого, емпоріального його етапу, становили повністю або частково обезземлені селяни. Згідно цього вже в момент заснування колонії кожен переселенець одержував у своє повне розпорядження один з наявних на її території клерів і ойкопедон — ділянку під будівництво дому в межах міських стін. Від розмірів клера залежали громадянські права колоніста. Всією повнотою громадянських прав і відповідно найбільшими і найбільш родючими клерами звичайно користувались безпосередні учасники заснування колонії і їх нащадки. Епойки, тобто колоністи, що прибули пізніше, одержували лише невеликі ділянки, вирізані із ще не поділеної землі, і не вважались повноправними громадянами поліса.

У свою вирішальну фазу колонізація вступила тоді, коли переселенці в колоніях почали масами осідати на землю, або відвойовану ними в місцевих варварів, або придбану мирними засобами. Переважну більшість колоністів тепер становили вже не шукачі легкої наживи, а люди, звичні до виснажливої землеробської праці і зацікавлені в присвоєнні максимальної кількості придатної для обробки землі. Неважко здогадатись, що могло змусити еллінського селянина, важкого на підйом, як і всякого сільського жителя, що звичайно з ворожістю ставився до ненадійної морської стихії, довірити їй свою долю і відправитись шукати щастя в далеких варварських краях — це гострий земельний голод і незмінно супутні йому нестача продовольства і масове недоїдання.

Наслідки колонізації. Колонізація вплинула на розвиток давньогрецького суспільства, особливо в економічній сфері. Неможливість налагодити на новому місці потрібні галузі ремесла привела до того, що дуже скоро колонії встановили найтісніші економічні зв'язки зі старими центрами Балканського півострова і Анатолії. Звідси і в колонії, і до місцевого населення, що сусідило з ними, стали надходити вироби грецького ремесла, особливо художнього, а також деякі види сільськогосподарської продукції (кращі сорти вин, маслинова олія тощо).

Взамін колонії поставляли в Грецію зерно і інші продукти харчування, а також сировину (ліс, метал, шкіру, вовну і т.д.). В результаті грецьке ремесло одержало поштовх до подальшого розвитку, а сільське господарство стало набувати товарного характеру. Таким чином, колонізація певним чином приглушала соціальні конфлікти в Греції, вивівши за її межі масу безземельного населення, і в той же час сприяла зміні соціальної і економічної структури грецького суспільства.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ГРЕЦІЇ У VIII—VI ст. до н.е.

Посилення аристократії. Вже в кінці Гомерівського періоду аристократія (тобто знатні роди, що вели своє походження від богів) займає в суспільстві керівне становище, а протягом VIII ст. до н.е. оформлюється як панівний клас. Вона прибирає до своїх рук управління в общинах і племенах, верховодить в судочинстві, відіграє основну роль у війнах: тільки знатні воїни мали важке озброєння, тому бої представляли, власне кажучи, поєдинки аристократів. Крім війни, важливими соціокультурними атрибутами аристократії були спортивні змагання — панеллінські ігри (з 776 р. до н.е. проводяться найважливіші Олімпійські ігри), гетерії (співтовариства, союзи) і бенкети — сімпосіони. Зрештою, знать стала прагнути повністю поставити під свій контроль дѐмос (рядових общинників), перетворити його в експлуатовану масу. Це привело до утворення чітко оформленої станової структури, до поступового скорочення прошарку вільного селянства і збільшення числа залежних. Однак, цьому процесу перешкодив інтенсивний поступ в економічній сфері.

Економічний прогрес і соціальні конфлікти. З рубежу IX—VIII ст. до н.е. в Греції прискорюється економічний і соціальний прогрес. Найважливішим його проявом стало народження міста як центра ремесла і торгівлі. Особливо бурхливо розвивались міста Іонії, де активно відбувалась взаємодія грецької і східної цивілізацій. Вплив східної культури відчувався як в матеріальній, так і в духовній сферах: формування міста супроводжувалось новачками в мистецтві, науці і філософії. Спираючись на нову технологію заліза, вдосконалюється ремісничє виробництво, розвивається внутрішня і міжполісна торгівля, спонукуючи успіхи в мореплаванні і кораблебудуванні (винайдення якоря, спеціалізація типів кораблів тощо), виробляються правильні міри об'єму і ваги, як загальний еквівалент обміну впроваджується монета.

Впровадження монетного карбування. Евбейський і егінський стандарти. Згідно традиції, вперше карбована монета з електруму з'являється в Лідії в 687 р. до н.е. Згодом цар Аліатт (612-561 рр. до н.е.) встановив ваговий стандарт монети (168 пшеничних зерен), а цар Крез (561-547 рр. до н.е.) — стандарт чистоти металу (98% золота і срібла) і форму монети з зображеннями на аверсі і реверсі.

В грецьких містах Малої Азії, а потім і в значних полісах європейської Греції з'являються свої монетні стандарти, які слідує лідійському. Ще до цього в багатьох областях Греції використовувались в якості основної мінової одиниці невеликі металеві (іноді мідні, іноді залізні) бруски, що називались об'олами (ὄβολός — спиця, рожен). Шість об'олів складала драхму (δραχμή — жменя), тому що таку їх кількість можна була захопити однією рукою. Тепер ці стародавні назви були перенесені на нові грошові одиниці, що також стали називатись об'олами і драхмами. Вже в VI ст. до н.е. утвердились два основних монетних стандарти — егінський і евбейський.

Евбейський стандарт засновувався на фінікійській грошово-ваговій системі, в якій талант (κίκκαρ) важив 26, 2 кг і складався з 60 мін або 360 сіклів. Відповідно евбейський талант (τάλαντον, talentum) складався з 6000 срібних драхм або 36000 мідних об'олів. Він був прийнятий в полісах о. Евбея, Корінфі (з 570 р. до н.е.), Афінах (з 575 р. до н.е.) і в багатьох західногрецьких колоніях.

В решті полісів був прийнятий егінський стандарт (з 595 р. до н.е.), що засновувався на вавілонській грошово-ваговій системі, згідно якої талант важив бл. 37 кг.

Злам традиційного життєвого укладу. Разом з тим, поступ в економіці обернувся соціальними метаморфозами і труднощами для широких верств населення. Торгівля і гроші «роз'їдали» традиційне землеробське господарство, приводили до різкої майнової диференціації: на селі виділялись окремі заможні господарства, але незрівнянно більше землеробів розорялось і убожіло, багато хто потрапляв у боргову кабалу. Цей, по суті, корінний лам традиційного життєвого укладу відображений у творчості поета Гесіода (бл. 725-650 рр. до н.е.), родом із землеробської Беотії. Йому належать епічні поеми «Теогонія», «Роботи і дні» і «Каталог жінок».

Гесіод (725-650 рр. до н.е.). Щоб пояснити причину сучасних йому суспільних незгод, Гесіод висуває концепцію, згідно якої історія людства трактується як зміна віків: золотого, срібного, мідного, віку героїв і залізного, — причому простежується регрес людства і повний його занепад в залізний вік внаслідок зневаження моральних основ родинного і суспільного життя (Роботи і дні, 174-197):

Нащо ж судилося жити мені серед п'ятого роду?
Чом я раніш не помер або чом не родився пізніше?
Нині-бо плем'я існує залізне. Ні вдень, ні вночі вже
Не припочити йому від труда, не позбутися смутку.
.../
Нема односердя між батьком і сином,
Гостю немилый господар, товаришу давній товариш,
Навіть не дружні брати між собою, як перше бувало.
.../

Праведні і добрі в погорді в них, а злочинця шанують.
Правого суду далекі, стида не плекають в серці.
Гірший і кращого мужа до зла і неслави призводить
Словом лестивої мови, брехливого свідчення словом.
Заздрість несила між людьми нещасними з зойканням диким,
З повним ненависті зором блукає, радіючи злому.

Усвідомлення своєї безпорадності перед лицем «царів-дародів» («царі» (басілеї) в Гесіода, так само як і в Гомера, — представники місцевої родової знаті, що очолюють общини), очевидно, особливо гнітило поста-селянина. Про це говорить включена в поему Гесіода «Байка про солов'я і яструба» (Там же, 203-212):

«Байку тепер розповідь я басілевсам, які вони нерозумні. От що сказав одного разу солов'ю строкатоголосому яструб, пазурі встромивши в нього і несучи його в хмарах високих. Жалібно пицав соловей, простромлений кривими пазурами, той же владно з мовою такою до нього звернувся: "Що ти, нещасний, пишчиш? Адже набагато тебе я сильніший! Як ти не співай, а тебе віднесу я, куди мені завгодно, і пообідати можу я тобою, і випустити на свободу. Розуму той не має, хто міряється хоч з сильнішим. Не переможе він його — а лише до приниження горя додасть!" От що стрімкий яструб сказав, довгокрилий птах».

Єдиним виходом з цих похмурих обставин, на думку Гесіода, є дотримання в індивідуальній поведінці заповідей справедливості (дослухатись голосу правди, уникати судових тяжб і старанно працювати), що цілком може стати основою праведного, заможного і щасливого життя. Поет підкріплює свої моральні настанови докладними порадами селянину щодо ведення господарства з метою одержання найбільшого доходу. В першу чергу, говорить він, треба ретельно підготуватись до посіву, відібрати хороше насіння, заздалегідь приготувати знаряддя праці: плуги, борони, кирки, мотики, заступы тощо і подбати про іригацію, — без неї у Стародавній Греції високого врожаю не одержували.

За посівом слідують жнива — особливо гарячий час. «Сієш ти або жнеш, або ореш, — повчає Гесіод, — працюй завжди голим! Тільки так доведеш до кінця всяку справу Деметри. І вчасно буде зростати у тебе все. Не стачі ні в чому не знатимеш і по чужим хатам безуспішно жебрати не будеш» (Там же, 391-394).

Між жнивками і молотьбою минав якийсь час, щоб зерно «висохло і зміцніло». Молотили на «добре округленому току», розташованому на відкритому місці. Молотили биками, яких ганяли по колу. На току складали в кілька рядів снопи колосок до колоска і по них ганяли биків. Згадується також і молотьба ціпами. Вимолочене і ретельно провіяне зерно зберігали в особливих посудинах в коморах. Солома йшла на корм худобі. Роздрібноували зерно в дерев'яних ступках, окутих залізом, або ж у кам'яних ступках. Пізніше стали застосовувати ручні млини.

На допомогу селянину Гесіод склав спеціальний сільськогосподарський календар у віршах (Там же, 448-451), в якому відображені всі особливості і прикмети погоди, горе і радість, що приносяться кожним сезоном.

«Коли на обрії покажуться породжені Атласом Плеяди, що трапляється в травні місяці, то негайно ж починай жнива, коли ж вони починають заходити (листопад), то не спізнуйся з оранкою. Такий закон для полів».

Добре вважай, коли вперше ти крик журавлиний почувш,
Що з висоти, із-за хмар аж, щороку до нас долітає.
Знак подає він орати, віщує зими дощової
Хмарну добу і хапає за серце людей безвольних.

Поради і міркування Гесіода носять суцільно практичний характер — це перелік засобів і методів, за допомогою яких можна жити в статку і уникнути бідності. Гесіод — виразник настроїв сільської демократії, заможного селянства. Поема «Роботи і дні» від початку до кінця перейнята однією думкою: всі цінності створюються наполегливою систематичною працею.

Звертаючись до свого брата Перса, Гесіод рекомендує йому працювати не покладаючи рук, щоб уникнути голоду і бідності. Тоді буде все — багатство, слава, пошана, любляча сім'я і віддані друзі (Там же, 298-311):

Не забувай же мого заповіту, роби, не лінуйся,
Персе, нащадку богів, щоб на тебе довічну ненависть
Голод поклав, а Деметра у краснім вінку полюбила,
Щедра богиня, та й збіжжям твою виповняла стодолу.
Голод-бо завжди товариш тому, хто не хоче робити.
Люди й безсмертні однако ненавидять тих, хто в неробстві
Вік проживає, подібно до трутнів, позбавлених жала,
Що, не працюючи, бджіл працюючих з'їдають роботу,
Хай тобі приязно буде добром невеликим рядити,
Щоб своєчасно стодолу твою виповнялися хлібом.
Все нам робота дає — і великі отари й багатство;
Схочеш робити, то будеш багато миліший і людям
Та і безсмертним богам; бо ненависні їм — хто не робить.
Жодна робота не чинить ганьби, лиш неробство ганебне.

Таким чином, на першому місці завжди робота, а вже потім, якщо залишиться час, і все інше. «Не сиди в еклесії і не слухай суперечок в гелієї, поки не запасено досить харчів, принаймні, на один рік», — такі наставляння Гесіода. Поет не забув і про влаштування сімейного життя (Там же, 695-705):

Зрілим ти станеш коли, то веди в свій будинок дружину,
До тридцятьох як років небагато тобі залишилось
Чи недалеко за них перейшов — саме час цей для шлюбу;
Жінка хай зріє чотири, на п'ятому ж році йде заміж.
Діву в дружини бери, щоб її ти навчив поведінки,
Ту вибирай переважно, до тебе живе що найближче;
Добре раніш розпитай, не сміялись сусіди щоб з тебе.
Кращого, звісно, мужчини за жінку немає нічого
Добру, проте і немає вже гіршого лиха за жінку,
Що похитлива, така-бо його, хоч який він кремезний,
Палить без огнища, навіть і в старість жене передчасну.

Немає сумніву, що Гесіод звертається не до аристократів, а до нових землевласників, що приходили на зміну старій родовій знаті. Наставляння Гесіода в першу чергу стосуються Беотії, відсталій області Середньої Греції, а отже, тим більше вони застосовні до найрозвиненіших областей грецького світу як до метрополій, так і до колоній.

Загострення соціальних відносин. Зрозуміло, що подібний стан справ обертався загостренням соціальних відносин в кожній общині. Протести селянства поєднувались з виступами міського населення, яке переважно втратило зв'язок зі стародавніми родоплеменними структурами і тому опинилось поза політичним життям. Демос виступав проти засилля аристократії, вимагаючи економічних і політичних реформ. Всюди демократи висувають ті самі гасла: «Переділ землі і скасування боргів», «Рівність всіх громадян поліса перед законом» (ісономія), «Передача влади народу» (демократія). Цей демократичний рух було неоднорідним за своїм соціальним складом. В ньому брали участь і багаті купці з простолуду, і заможні селяни, і ремісники, і нездолені маси сільської і міської бідноти. Якщо перші домагалися насамперед політичної рівності з старою знаттю, то останніх набагато більше приваблювала ідея загальної майнової рівності, що означало в тодішніх умовах повернення назад, до традицій общинного родового ладу, до регулярних переділів землі. Так розпочався широкий демократичний рух, справжня «архаїчна революція», важливими супутніми явищами якої були колонізація і тиранія.

3. РАННЯ ТИРАНІЯ. ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРЕЦЬКОГО ПОЛІСА

Боротьба аристократії і демосу. Наступ аристократії на права демосу досяг апогею в VII ст. до н.е., викликавши відповідний опір. В суспільстві з'являється особливий соціальний прошарок людей, що нагромадили завдяки ремеслу і торгівлі значні багатства, вели аристократичний спосіб життя, але не мали спадкоємних привілеїв знаті. «Гроші в пошані загальній. Багатство змішало породи», — з гіркотою зауважує поет Феогнід Мегарський (друга пол. VI ст. до н.е.). Ця нова верства жадібно рвалась до управління, стаючи союзником селян в протистоянні із знаттю.

Опір зростаючому пануванню знаті полегшувався принаймні трьома обставинами. Протягом 675-600 рр. до н.е. завдяки технічному прогресу відбувається свого роду революція в військовій справі. Важка зброя стає доступною рядовим громадянам і аристократія втрачає переваги у військовій сфері. Через убогість природних ресурсів країни грецька аристократія не могла рівнятися із знаттю Сходу. Також в Елладі не склались такі економічні інституції (подібні до царських і храмових господарств Сходу), спираючись на які можна було б експлуатувати селянство. Навіть залежні від аристократів селяни не були пов'язані з їх господарствами економічно.

Перші успіхи в боротьбі демосу з аристократією найчастіше були пов'язані з установленням писаних законів (кодифікацією звичаєвого права), що обмежували сваволлю аристократії.

Есімнети і раннє законодавство. Кодифікація звичаєвого права нерідко здійснювались особливими посередниками — есімнетами (*αἰσμηνῆτες*), яких громадянська община наділяла надзвичайними повноваженнями. Такі були Епімен Мілетський і Піттак Мітіленський (651-569 рр. до н.е.), яких традиція називає власне есімнетами, а також всі ранні законодавці — Залевк в Локрах Епізефірських (в Південній Італії), Харонд в Катані (на Сицилії), Драконт і Солон в Афінах. Змістом перших реформ було складення письмових законів, впорядкування судочинства, встановлення гарантій особистої свободи і в цьому зв'язку полегшення становища боржників, нарешті, реорганізація політичного ладу, метою якої було якщо не повне усунення з політичного життя родової знаті, то, принаймні, обмеження її ролі і передача найважливіших повноважень інститутам виникаючої демократії — еклесії (народним зборам), буле (державній раді) і дікастерію (народному суду). Однак, частіше суспільні суперечності виливались в установлення тиранії.

Рання тиранія. Обстановка архаїчної революції сприяла формуванню умов для діяльності сильної особистості, честолюбного демагога (букв. «вождь народу»), який привертав на свій бік невдоволених різними обіцянками і за їх підтримки захоплював владу. Так виникла ранньогрецька тиранія (само слово, очевидно, було запозичене греками з Лідії або Фрігії). В старожитності поняття «тиранія» ще не мало властивого йому сьогодні не-

гативного відтінку, а лише позначало нелегітимне захоплення влади. Тирани проводили активну зовнішню політику, створювали ефективні збройні сили, будували флот, прикрашали і впорядковували свої міста.

Тиранічні режими відомі в багатьох містах Балканської Греції: в Коринфі — правління Кіпсела і його нащадків (657-622 рр. до н.е.), в Сікіоні — Орфагора і його спадкоємців (670-570 рр. до н.е.), в Мегарах — Феагена (640-630 рр. до н.е.), в Афінах — Пісістрата і його синів (560-510 рр. до н.е.). На грецькому сході залишили слід в традиції правління Фрасібула в Мілеті і Полікрата на о. Самос (537-522 рр. до н.е.); на грецькому заході, на Сицилії — жорстока тиранія Фаларіса в Акраганті (571-555 рр. до н.е.) і правління в Гелі і Сіракузах братів Дейноменідів — Гелона, Герона і Фрасібула (485-465 рр. до н.е.).

Тиранія Фрасібула в Мілеті (кін. VII — перша пол. VI ст. до н.е.). Після відсторонення від влади мілетських басилевсів з династії Нелеїдів в кін. VIII ст. до н.е. вищими магістратами в місті став притан (πρίτανις — правитель), що обирався зі складу булє (βουλή — рада) — ради знаті. Бл. 610 р. до н.е. аристократ Фрасібул, обіймаючи посаду притана і очолюючи армію у війні з Лідією (612-600 рр. до н.е.), захопив верховну владу в Мілеті. Арістотель відмічав (Політика, V, 1305a), що тиранія в Мілеті була встановлена, тому що притани мали у своєму розпорядженні занадто великі повноваження.

У 600 р. до н.е. завдяки хитрому вивертowi, що обдурив ворожих послів, і допомозі коринфського тирана Періандра (622-585 рр. до н.е.) Фрасібулу вдалось укласти на прийнятних умовах мир з лідійським царем Аліаттом (612-561 рр. до н.е.). За повідомленням Геродота (I, 19-22), на 12-му році війни лідійці, які щорічними вторгненнями спустошували мілетську хору, випадково спалили храм Афіни в м. Ассесії неподалік Мілету. За це святотатство Аліатт був покараний важкою недугою; в пошуках порятунку він направив посольство в Дельфи і оракул відповів, що лідійці повинні відновити храм богині. Друг Фрасібула Періандр повідомив йому зміст оракула, і коли лідійський посол прибув просити перемир'я, тиран наказав звезти на агору всі запаси продовольства, що були в місті, і влаштувати бенкет, щоб переконати ворогів, наче в місті всього вдосталь. Лідійці, сподіваючись, що внаслідок регулярного знищення врожаїв Мілет рано чи пізно капітулює, зневірилися в своїй перемозі і уклали мир з Фрасібулом. «Коли перемир'я було укладене, — заключає Геродот, — і вони стали друзями і союзниками, Аліатт остаточно одужав і наказав побудувати в Ассесії два нових храми...»

Геродот (V, 92) розповідає про відповідь Фрасібула послу Періандра, що запитував поради про кращий спосіб управління: «Фрасібул же відправився з прибулим від Періандра глашатаєм за місто і привів його на ниву. Проходячи разом з ним по полю, Фрасібул знову і знову перепитував про причину прибуття його з Коринфа. При цьому тиран, бачачи колоски, що підносились над іншими, весь час обривав їх. Обриваючи ж колоски, він викидав їх, поки не знищив в такий спосіб найгарнішу і густу частину ниви. Отож, провівши глашатая через поле і не давши ніякої відповіді, тиран відпустив його. Після повернення ж глашатая в Коринф Періандр поцікавився відповіддю Фрасібула. Глашатай оголосив, що не привіз жодної відповіді і дивується, як це Періандр міг послати його за порадою до такої божевільної людини, що спустошує власну землю. Потім він розповів, що бачив у Фрасібула. Періандр же зрозумів вчинок Фрасібула, зметикнувши, що той йому радить умертвити видатних громадян». Арістотель у «Політиці» (III, 1284a) передає ту ж саму історію, але в його оповіді тирані міняються місцями.

В правління Фрасібула, слід думати, було централізоване карбування монети. Тиран проводив активну зовнішню політику — було засновано багато колоній, що дозволяло позбутись політичних противників, не прибігаючи до репресій. З повідомлення Фронтіна (III, 9, 7) випливає, що військо і флот Фрасібула проводили операції в районі Коринфського перешийку і оволоділи гаванню Сікіона, швидше за все допомагаючи Періандру у війні з цим містом.

Внутрішня політика Фрасібула була компромісною і враховувала інтереси поліса. За свідченням Діогена Лаяртського (I, 27, 25, 36), близьким приятелем і радником тирана був філософ Фалес (640-548 рр. до н.е.), перший з «семи мудреців». Фрасібулу вдалось зберегти владу до кінця своїх днів, оскільки Фалес на запитання, що найбільш незвичне він бачив у житті, відповів: «старика-тирана».

Історичне значення ранньої тиранії. Тирани, як правило, були вихідцями з аристократичного середовища, але, переборюючи опір решти знаті, вони обрушувались на неї з репресіями. Їх політика приводила до скорочення самого прошарку стародавньої аристократії, до падіння її політичної ролі. В цьому полягало історичне значення ранньої тиранії: по-своєму вона готувала майбутнє торжество демократії, хоча остаточно утвердження цієї останньої було обумовлене попереднім усуненням самої тиранії. Її історична приреченість пояснювалась внутрішньою суперечливістю. Повалення панування знаті і боротьба з нею були неможливі без підтримки народних мас. Селянство, виграючи від цієї політики, спочатку підтримувало тиранів, але згодом, коли загроза з боку аристократів слабшала, воно приходило до усвідомлення непотрібності тиранічного режиму.

Завершення формування грецького поліса. Заключним моментом «архаїчної революції» стало завершення формування такої своєрідної форми соціально-економічної і політичної організації суспільства, як поліс. Саме полісною формою організації суспільства пояснюються особливості розвитку античного суспільства.

Саме слово поліс семантично аналогічне давньоруському «город» («град»). Воно може послідовно позначати примітивне городище, що служило притулком для племені, більш розвинуте місто як центр ремесла і торгівлі, общину населяючих його громадян і, нарешті, утворену цією общиною державу.

Звичайно поліс визначають як громадянську общину, тим самим підкреслюючи два його елементи: общинний характер даного соціального організму і своєрідність цієї общини, що відрізняється від інших типів общини (родової, сімейної, територіальної і т.д.). Головна особливість античної громадянської общини полягала в тому, що в її основі перебувала антична форма власності, специфіка якої полягає в діалектичній єдності держав-

ного і приватного принципів власності. Цією особливістю античної форми власності пояснюються основні риси поліса. В першу чергу, це збіг панівного класу (колективу повноправних громадян) і колективу земельних власників, взаємозумовленість громадянського статусу і права власності на землю. Всі групи населення, що не мають громадянських прав, відстороняються від права власності на землю. Існує і зворотна залежність: в багатьох полісах втрата ділянки землі означала і втрату політичних прав.

Поліс як колектив громадян мав право верховної власності на землю. Взаємозумовленість права власності на землю і громадянського статусу, збіг в принципі соціальної і політичної структур приводили до того, що громадяни володіли, в ідеалі, рівними політичними правами.

В полісі діяли різні органи управління (буле, магістратури), але верховною інституцією (навіть в полісах з явним олігархічними тенденціями) завжди була еклесія (народні збори), якій належало право остаточного вирішення всіх найважливіших питань. Цим визначається демократична тенденція в розвитку давньогрецького суспільства.

Ще одною особливістю поліса був збіг політичної і військової організацій. Збройні сили громадянської общини складало ополчення громадян. Громадянин-власник одночасно був і воїном, що забезпечував недоторканність поліса і тим самим своєї особистої власності.

Економіка поліса базувалась в першу чергу на сільському господарстві, що представляло основну сферу занять громадянина. Навіть в найбільш економічно розвинутих полісах, таких як Афіни і Корінф, переважна маса громадян займалась сільським господарством. Звідси випливав основний економічний принцип поліса — ідея автаркції, тобто самодостатності. Автаркція виступала як економічна основа свободи. Ні окремо взятий індивід, ні поліс в цілому не відчували себе повністю вільними, якщо засоби їх існування залежали від когось іншого.

Згідно цих принципів виробилась і полісна система цінностей, що продовжувала існувати і впливати навіть тоді, коли змінювались умови життя. Найважливіший елемент цієї системи цінностей складала тверда впевненість в тому, що поліс — вище благо, що існування людини поза його рамками неможливе, що благополуччя окремої особи залежить від благополуччя поліса. Сюди ж відносились ідея переваги землеробської праці над всіма іншими видами діяльності, засудження прагнення до збагачення, бажання зберегти незмінними і економічну основу, і всю решту умов життя, пріоритет традиції. В цілому, в історичній перспективі поліс постає як своєрідна селянська республіка з усіма властивими такому соціальному організму рисами.

Таким чином, основні риси поліса були такі: 1) корпоративна єдність уродженців даної області — вільних громадян, чітке правове і соціально-політичне розмежування між ними з одного боку і метеками (метойкоі — «переселенці») — неповноправними переселенцями-чужоземцями і зовсім безправними рабами — з іншого; 2) елементарна, обумовлена самим ландшафтом єдність міста і хори (навколишньої сільської округи), пов'язаних взаємовигідним обміном продуктів, забезпечуюча автаркічне (самодостатнє) існування общини; 3) політична незалежність такого організму, властива йому риса самостійної держави; 4) характерна для громадян ідеологічна спільність, що закріплювала їх протистояння решті населення (громадянський патріотизм, любов до отчої землі, шанування домашнього вогнища і могил предків, культивована громадянами в своєму середовищі ісономія — рівність перед законом і ісегорія — рівне право на політичну активність, на виступ). Сукупність цих якостей надавала грецькому поліса виняткової життєздатності і стійкості, так що він міг продовжувати своє існування навіть після втрати політичної незалежності як автономна одиниця великої територіальної держави — елліністичної монархії або Римської держави.

Отже, поліс — це місто-держава, утворювана колективом громадян, що мав право верховної власності на землю і усвідомлював свою єдність по відношенню до рабів або ілотов, метеків або перієків (негромадян) і варварів (іноземців).

Історично розрізняються два типи поліса — демократичний і аристократичний. Класичною моделлю першого були Афіни, другого — Спарта. Відмінності в процесі їх формування споконвіку визначалось ситуацією, пов'язаною з дорійським завоюванням. В Аттиці, яку дорійці обійшли стороною, процес державотворення мав іманентний характер, тоді як в Спарті велику роль зіграло саме завоювання.

4. ПІВНІЧНИЙ ПЕЛОПОННЕС

У VIII—VI ст. до н.е.

Загальні умови розвитку. Протягом сер. XII—X ст. до н.е., після падіння Мікенської цивілізації, на Пелопоннесі, як і всюди в Греції, відбувались безперервні міграції племен, як сторонніх, так і місцевих. За три століття на території півострова змінилась значна частина населення. Ахейці і іонійці, що населяли Пелопоннес в кін. III—II тис. до н.е., частково покинули свої землі і переселились на схід — в Анатолію і на о. Кіпр, частково були витіснені у внутрішні гористі райони півострова — у т.зв. Аркадію. Однак, багато хто залишився на своїх місцях і або змішався з прибульцями, або був ними підкорений і примушений до сплати данини.

Найбільш родючі або стратегічно зручні області на півночі і на півдні Пелопоннесу: Арголіда, район Істму (Корінфського перешийку), Лаконія і Мессенія — були заселені войовничими племенами дорійців, що прийшли сюди з Північно-Західної Греції (район Епіру). Перші дорійські поселення на території Арголіди і Лаконії датуються XI—X ст. до н.е. У цей же час північно-західні області Пелопоннесу: Ахайя на південному узбережжі Корінфської затоки і Еліда — були зайняті іншими прибульцями, що належали, так само як і дорійці, до північно-західної гілки еллініського етносу.

Наслідком всіх цих пересувань була крайня строкатість етнічного складу Пелопоннесу. Нерідко в тих самих районах і округах пліч-о-пліч селились народності, що говорили різними діалектами грецької мови. В багатьох місцях існуюча з самого початку етнічна ворожість між завойовниками і підкореними залишками корінного населення згодом переросла в гостру класову ворожнечу. Переможені ахейці були зведені дорійцями до становища прикріплених до землі трудівників. Найбільш відомі в цьому відношенні спартанські ілоти, однак подібні з ними категорії залежного населення існували і в деяких інших дорійських державах Пелопоннесу, наприклад, в Аргосі, Сікіоні, Епідаврї, а також і за його межами, зокрема на о. Крит, де дорійці також займали панівне становище серед поневолених ними місцевих жителів.

Протягом всього Архаїчного періоду соціально-економічний і культурний розвиток основних районів Пелопоннесу проходив вкрай нерівномірно. Багато в чому це пояснюється різницями в їх географічному положенні і природних умовах. Так, у гористій, відрізаний від моря Аркадії основою економіки ще і в V—IV ст. до н.е. залишалось примітивне сільське господарство, переважно скотарство. Аж до першої пол. IV ст. до н.е. тут не було жодного справжнього міста.

Помітно відставали у своєму розвитку також південні і західні області Пелопоннесу: Лаконія, Мессенія, Еліда і Ахайя, що можна пояснити їх віддаленістю від Егейського моря, яке стало в епоху Великої колонізації головним осередком економічного життя всієї Греції. Тут з великим запізненням почали розвиватись ремесла і торгівля і так само, як і в Аркадії, дуже довго не могли скластись скільки-небудь значні міські центри. Основна частина населення цих областей ще і в Класичний період продовжувала жити, як говорить Фукидід, «за стародавнім еллінським звичаєм» — селами. Лише в північно-східній частині Пелопоннесу (Арголіда і район Істму), більш тісно зв'язаний з прибережною і острівною зонами Егейського басейну, а через їх посередництво також і з країнами Близького Сходу, склались умови для швидкого розвитку товарно-грошових відносин і з'явилися перші в Південній Греції вогнища міської культури.

Аргос у VIII—VI ст. до н.е. Найсильнішим з дорійських полісів Північного Пелопоннесу був Аргос, що виник в XI ст. до н.е. на місці більш давнього поселення мікенської епохи. Під його контролем вже на початку архаїчного періоду опинилась найбільш родюча частина Арголіди — долина ріки Інах (Ἰναχός) неподалік від її впадання в море. Протягом VIII—VII ст. до н.е. Аргос став найсильнішим полісом у Північному Пелопоннесі; пік його могутності припадає на правління басілевса Фідона (670-657 рр. до н.е.).

Фідон (670-657 рр. до н.е.). Вважаючи себе прямим спадкоємцем не тільки дорійських завойовників Пелопоннесу, але і стародавніх ахейських ванах, Фідон спробував відтворити «велику державу Агамемнона» такою, який вона зображена в «Іліаді». Спочатку удача сприяла басілевсу і він зумів об'єднати під своєю владою більшу частину міст Арголіди, включаючи такі старі центри Мікенської цивілізації, як Мікени і Тірінф. Йому підкорились і деякі острівні держави, наприклад Егіна. На півдні Фідон успішно протидіяв спробам Спарти відібрати в Арголіди родючу область Фіреатіда на узбережжі Арголідської затоки. У битві при Гісіях в 669 р. до н.е. спартанська армія, що вдерлась до Фіреатіди, була наголову розбита військами Фідона. Дослідники пояснюють цю блискучу перемогу тим, що Аргосці першими на Пелопоннесі застосували зімкнутий стрій важкоозброєних воїнів — гоплітів (ὀπλίτης, від ὄπλον [гоплон] — важкий круглий щит), т.зв. фалангу (φάλαγξ — бойовий порядок піхоти, представляючий собою щільне шикуння воїнів в кілька шеренг, звичайно вісім, але могло бути менше або більше — 12 і навіть 25 шеренг). Це підтверджується знахідкою дуже раннього (кін. VIII ст. до н.е.) комплексу гоплітського озброєння (бронзового панцира і шолома) в одній з могил неподалік від Аргоса. Розвинувши свою перемогу над спартанцями, Фідон відвоював у них все східне узбережжя Лаконії аж до мису Малея і на певний час закріпився навіть на острові Кіфера, повністю відрізавши Спарту від Егейського моря.

Не менш успішною була зовнішня політика Фідона Аргоського і на заході Пелопоннесу. Тут йому вдалось поставити під свій контроль знамените святилище Зевса в Олімпії, при якому кожні чотири роки влаштувались атлетичні змагання, що притягали учасників і глядачів з усіх кінців Ойкумени (οἰκουμένη — «заселена» [земля], тобто «еллінський світ»), не виключаючи і самих віддалених колоній. Фідон ввів свої війська у священний для кожного грека округ Олімпії і сам керував іграми, посилаючись на своє споріднення з Гераклом, їх засновником. Цей ризикований крок повинен був підняти престиж аргоського правителя серед решти полісів.

Оволодівши значною частиною Пелопоннесу, Фідон ввів на всій підвладній йому території однакову систему мір і ваг, за основу якої були взяті найбільш вживані в торгівлі того часу вавілонські стандарти. Еталоном основної міри ваги став т.зв. оббол (ὀβολός — спиця або рожен; 0,65 г) — залізний стержень, що використовувався і як мінова одиниця в торговельних операціях. Кілька таких залізних зв'язок Фідон посвятив у храм Гери в околицях Аргоса. Надалі ці т.зв. «фідонові міри» одержали поширення і в інших грецьких державах.

У своїй внутрішній політиці Фідон прагнув до повноти влади, і це неминує повинно було привести його до конфлікту з аргоською знаттю. З цієї причини Геродот і Арістотель називають його «тираном», хоча на відміну від інших тиранів Архаїчного періоду він був легітимним басілевсом і користувався царською владою на законній підставі як один з нащадків Темена — засновника дорійського Аргоса.

Занепад Аргоса. Зрештою, військове щастя зрадило Фідона. В 657 р. до н.е. він втрутився у внутрішні справи Корінфа, яким давно вже хотів завладіти, і загинув внаслідок змови. Після смерті Фідона створена ним держава досить швидко розпалась. З сер. VII ст. до н.е. найсильнішою державою Пелопоннесу стає Спарта, що особливо посилилась після завоювання Мессенії (668 р. до н.е.). По мірі зростання спартанської могутності сфера впливу Аргоса в Південній Греції все більш і більш звужувалась. До кін. VI ст. до н.е. вона вже не виходила за межі власне Арголіди. В самому Аргосі нащадки Фідона були усунені від влади ще в кін. VII ст. до н.е. Після цього басілевсів тут стали обирати в еклесії як звичайних магістратів з обмеженими повноваженнями. Реальна

влада зосередилась тепер в руках колегії т.зв. деміургів, що обирались з представників аристократичних родів (вперше ця посада згадується в надписі сер. VI ст. до н.е.).

Приїстмійські поліси (Корінф, Мегари, Сікіон). Особливе місце займають в історії архаїчної Греції міста, розташовані в зоні Істму, або Корінфського перешийку: Корінф, що контролював південну, найвужчу частину перешийку, на захід від нього Сікіон, і Мегари — у північно-східній частині Істму. З цими трьома полісами було тісно пов'язане і місто Егіна, розташоване на острові тієї ж назви в Саронічній затоці.

Географічне положення цього району сприяло ранньому і інтенсивному розвитку торгівлі і мореплавання. Через Корінфський перешийок пролягала єдина сухопутна дорога, що зв'язувала Пелопоннес з іншими частинами Балканського півострова. Тут же проходив і важливий морський шлях, що з'єднував Егейське море з Іонічним і Адріатичним. В найвужчій частині Істму на північ від Корінфа (приблизно на місці нинішнього каналу) вже в далекій давнині був прокладений волок, яким перетягали судна, що йшли зі сходу на захід і в протилежному напрямку (в ті часи мореплавці воліли цей найкоротший шлях від моря до моря більш складному і небезпечному шляху в обхід Пелопоннесу). За тирана Періандра в кін. VII або на поч. VI ст. до н.е. тут був збудований Діолк (Διόλκος — подоба рейкової дороги завдовжки 6 км і завширшки 3-3,3 м з кам'яних плит з жолобками, якими судна перевозились на спеціальних візках). Ці виняткові вигоди місця розташування Корінфа на перехресті двох головних торговельних шляхів були відзначені Фулідом (I, 13): «Корінф розташований був на перешийку, і тому з найдавніших часів там знаходився ринок. Оскільки в старовину елліни, що жили на Пелопоннесі і за його межами, зносились одні з одними більше сухим шляхом, ніж морем, і зносили ці здійснювались через Корінф, то корінфяни розбагатіли; стародавні поети прозвали Корінф "багатим". Коли елліни стали ходити морями більше, корінфяни, завівши флот, звернулись до знищення морських розбоїв і, представляючи для еллінів ринок, посіли своє місто припливом багатств до нього обома шляхами».

Приїстмійські поліси, особливо Корінф і Мегари, брали активну участь у Великій колонізації. Так, корінфяни ще в 734 р. до н.е. заснували найбільшу з грецьких колоній у Сицилії — місто Сіракузи. Приблизно в цей же час виникла корінфська колонія на острові Керкіра (Корфу) при вході до Адріатичного моря. Найближчі сусіди корінфян — мегаряни заснували ряд поселень на великому торговельному шляху, що веде з Егейського моря в Чорне. Серед них особливо значні два міста, розташовані при південному виході з протоки Босфор: Халкедон на азіатському березі протоки і Візантій на європейському. Егіна взяла участь в заснуванні спільної грецької колонії Навкратіс в дельті Нілу, що вказує на особливу зацікавленість цього міста в торгівлі з Єгиптом.

Тісні зв'язки приїстмійських міст з найважливішими ринками колоніальної периферії грецького світу створювали сприятливий ґрунт для розвитку в них ремісничого виробництва. Найбільшим центром гончарного ремесла став Корінф. Як показали розкопки, тут вже в VII ст. до н.е. існував особливий квартал гончарів — т.зв. «Керамік» (κεραμικὸς — глина). Корінфські розписні вази різних типів, від величезних кратерів (посудин для змішування вина) до маленьких арібаллів (флакончиків для пахощів), користувались значним попитом на ринках колоніальної периферії, особливо на Заході — в Сицилії і Італії. Високо цінувались також корінфські вироби з бронзи. Однак, головним джерелом багатства Корінфа і деяких ін. сусідніх з ним міст Північного Пелопоннесу була безумовно транзитна торгівля між Елладаю і варварським світом, в якій вони виступали в ролі посередників. З метою полегшення і подальшого розвитку цих торговельних зв'язків приїстмійські міста першими в європейській Греції ввели в себе грошовий чекан. В кін. VII ст. до н.е. Егіна почала карбувати свою срібну монету. Незабаром з'явились перші корінфські монети з зображенням Пегаса.

Як і всюди в Греції архаїчного часу, розвиток товарно-грошових відносин в полісах Північного Пелопоннесу спричиняв прискорення майнового розшарування і загострення соціальних протиріч. У VII—VI ст. до н.е. Корінф, Сікіон, Мегари і ін. міста цього регіону стають ареною запеклої соціальної боротьби, в якій зштовхнулись інтереси дорійської родовой знаті і маси рядових общинників, або демосу, значну частину якого тут склали залишки корінного ахейського населення, колись підкореного дорійцями. Подібно багатьом іншим грецьким полісам архаїчної епохи, міста Північного Пелопоннесу пройшли в своєму політичному розвитку через етап тиранії (τυραννίς — свавілля) — форми державної влади, встановленої нелегітимним (у т.ч. насильницьким) шляхом і заснованої на одноосібному правлінні.

Тиранія Кіпселідів у Корінфі (657-585 рр. до н.е.). Інтенсивність економічного розвитку Корінфу у VII—VI ст. до н.е. і спричинених ним соціальних змін зробили тиранію в цьому полісі певною мірою «типовою», а її досвід не гребували запозичати тирані інших грецьких держав.

Кіпсел (657-622 рр. до н.е.). Перший корінфський тиран — Кіпсел захопив владу в 657 р. до н.е., вигнавши з міста впливовий аристократичний рід Бакхіадів. Слід думати, що він користувався підтримкою народу. Арістотель називає його «демагогом» (δημοσ — народ, юрба і ἄρχυος — той, що веде (вождь), тобто вождь народу), і відзначає як винятковий для того часу факт, що Кіпсел протягом всього свого правління обходився без охоронців (Політика, V, 9, 19-23).

Періандр (622-585 рр. до н.е.). Син Кіпсела — Періандр відзначався більш жорстоким і деспотичним характером. Геродот розповідає про його численні злодіяння, жертвами яких стали навіть деякі з членів його сім'ї (Історія, V, 92). Арістотель вважає Періандра свого роду прикладом «істинного тирана» і приписує йому винахід цілого ряду заходів, що сприяють збереженню і зміцненню тиранічного режиму. В основному ці заходи були спрямовані проти все ще могутньої корінфської знаті, в якій тиран не без підстави бачив головну небезпеку для своєї одноособової влади. Не обмежуючись фізичним винищенням або вигнанням з міста найбільш впливових аристократів, Періандр всіляко ущемляв інтереси знаті, забороняючи представникам цього стану займатись гімнастикой, збиратись на сімпосіони (συμπόσιον — ритуалізований бенкет, тобто спільна трапеза і пиятика), на-

бувати рабів і предмети розкоші і навіть переселятись в місто зі своїх сільських садиб. За все це аристократія платила тирану ненавистю. Характеризуючи внутрішню обстановку в Коринфі в роки тиранії, поет Феогнід Мегарський виголосував:

У вигнанні мужі благородні, а підлі державою правлять.
О, якби Зевс назавжди знищив би Кіпсела рід!

Незважаючи на свою репутацію жорстокого деспота, гнобителя «добропорядних громадян», Періандр був, безсумнівно, досвідченим і удачливим політиком. При ньому Коринф став центром морської держави, що простиралась від північного узбережжя Пелопоннесу до берегів Адріатики. Продовжуючи політику, започатковану його батьком Кіпселем, Періандр намагався закріпитись на важливому морському шляху, що веде з Греції на захід до берегів Італії і Сицилії. З цією метою він вивів колонію в Амбракію на узбережжі Епіру і протягом ряду років вів завзяту боротьбу за оволодіння островом Керкіра — старою колонією Коринфа, що вже давно відпала від своєї метрополії. В той же час Періандр намагався зміцнити коринфський вплив також і в північній частині Егейського моря біля берегів Македонії, багатойстройовим лісом і корисними копалинами. Для цього ним була заснована колонія Потідея на Паллені — західному виступі півострова Халкідіка.

Періандр був вмілим дипломатом. Він підтримував дружні контакти з мілетським тираном Фрасіболом, лідійським царем Аліатом і, очевидно, з єгипетським двором. За допомогою щедрих дарів він заручився підтримкою двох найбільших панеллінських (загальногрецьких) святилищ: храму Аполлона в Дельфах і храму Зевса в Олімпії. Ця розважлива політика, безумовно, сприяла посиленню міжнародного авторитету і престижу коринфського тирана і до певного ступеня допомогла усталити позиції династії Кіпселідів у самому Коринфі. Сам Періандр протримався при владі понад сорок років і, помираючи, передав престол своєму племіннику Псамметіху. Цей останній, однак, невдовзі був вбитий. З його смертю династія Кіпселідів припинила своє існування, а створена нею держава розпалась.

Тиранія Орфагорідів у Сікіоні (670-570 рр. до н.е.). У сусідньому з Коринфом Сікіоні тиранічну владу бл. 670 р. до н.е. захопив удачливий стратег незнатного походження Орфагор (670-648 рр. до н.е.). Заснована ним династія зуміла протриматись при владі ціле століття. Найвідомішим з сікіонських тиранів був онук Орфагора — Клісфен Сікіонський або Старший.

Клісфен Сікіонський (596-565 рр. до н.е.). Багатство і могутність, а також перемоги, здобуті Клісфеном на колісничних змаганнях у Дельфах і Олімпії, завоювали йому широку популярність у всій Греції. На сватання його дочки — Агарісти з'їхались, за словами Геродота, наречені з багатьох грецьких міст, розташованих як на Пелопоннесі, так і далеко за його межами. Особливо прославився Клісфен своєю участю в I Священній війні (595-583 рр. до н.е.), під час якої він, діючи в союзі з афінянами і фессалійцями, захопив і зруйнував м. Кірру (на північному узбережжі Коринфської затоки), жителі якого ворогували з жерцями дельфійського храму Аполлона. Після цієї перемоги сікіонський тиран став відігравати провідну роль у справах т.зв. Дельфійської амфіктіонії (союзу міст Середньої і Північної Греції, що групувались навколо дельфійського святилища).

Наслідуючи у своїй внутрішній політиці коринфських Кіпселідів, Клісфен всіляко утискував і переслідував стару дорійську знать Сікіона. Імовірно, саме з цієї метою він, за свідченням Геродота, позбавив почесей стародавнього аргоського героя Адраста, культ якого був особливо популярний у сікіонській аристократії, і передав їх іншому герою — Меланніпу, що вважався заклятим ворогом Адраста. Геродот приписує Клісфену і інший знаменний вчинок. Він перейменував три стародавні дорійські філи Гіллієв, Діманів і Памфілів, давши їм образливі прізвиська, утворені від грецьких слів, що означають «свиня», «осел» і «поросся». Свою ж власну філу, що стояла до цього нижче дорійських, тиран звелів надалі іменувати «Архелаями», тобто «владиками народу». Цей захід сприймається як своєрідний засіб дискредитації родової знаті — більше символічний, оскільки тиран нічого не змінив в існуючих установах і залишив колишню структуру суспільства недоторканою.

Мегари в сер. VII—VI ст. до н.е. Дорійське місто Мегари, розташоване в північно-східній частині Істмійського перешийку, звільнившись до сер. VIII ст. до н.е. від панування Коринфа, утворило поліс з аристократичною формою правління. Успішно конкуруючи з Коринфом, Мегари протягом другої пол. VIII — першої пол. VII ст. до н.е. стали процвітаючим торгово-ремісничим полісом, демос якого став тяготитись привілейованим становищем знаті. Коли почалась не дуже успішна боротьба з Афінами за о. Саламін, авторитет аристократії був підірваний, що стало основою для встановлення тиранії.

Тиранія Феагена в Мегарах (друга пол. VII ст. до н.е.). Обіймаючи посаду воєначальника, виходець з аристократії Феаген одержав ряд перемог над афінянами. Спираючись на одержану таким чином популярність, він очолив повстання селян і ремісників проти аристократії і в 640 р. до н.е. захопив владу в полісі. В ході перевороту частина знаті позбулась стад худоби і пасовищ, була знищена або вигнана (Арістотель, Політика, V, 4, 5). Також тиран забезпечив політичні права демосу, повернув йому общинні вигони і касував заборгованість. З його ініціативи був збудований водогін, по якому чиста вода в місто подавалась з гірського джерела.

Ведучи активну зовнішню політику, Феаген остаточно відібрав у афінян о. Саламін і, згідно Павсанія (Опис Еллади, I, 40, 5), виділив на ньому клери для безземельних і малоземельних мегарських громадян. Він також видав свою дочку заміж за Кілона — афінського евпатрида (аристократа) і олімпіоніка (переможця у змаганнях з подвійного бігу на Олімпійських іграх 640 р. до н.е.), і коли той у 632 р. до н.е. влаштував в Афінах заколот з метою встановлення своєї тиранії (т.зв. «Кілонова смута»), надав йому всіляку допомогу. Хоча заколот зазнав поразки, спричинений ним суспільний конфлікт на кілька десятиліть убезпечив Мегари від афінської загрози.

Тим не менше, незважаючи на всі досягнуті успіхи, Феагену не вдалось створити своїй владі широкої соціальної бази і після 630 року до н.е. вигнані аристократи за допомогою Егіні і Спарти зуміли повалити тиранію. Феаген покинув Мегари і влада знаті в полісі була відновлена. Оскільки новий уряд, зважаючи на військову небезпеку, не став здійснювати репресій проти демосу, за ним закріпилась назва «поміркованого».

«Помірковане правління». «Поміркованому» уряду, сформованому після звільнення від тиранії, вдалось здобути кілька перемог над афінянами, також на морі, і змусити їх прийняти в еклесії офіційну відмову від претензій на Саламін. Однак, це лише загострило невдоволення демосу, який вимагав такої ж участі в громадянських справах, як і в захисті батьківщини. Зрештою влада від аристократичної буле перейшла до еклесії і в Мегарах був встановлений режим «необмеженої свободи» (*ἀκρατος ἐλευθερία*).

«Необмежена свобода». Демократичний уряд в першу чергу конфіскував майно частини знаті, яка була змушена покинути поліс. На тих багатіїв, що залишились, був накладений обов'язок утримувати за свій рахунок найбідніших громадян. Однак, всі ці заходи були перекреслені зовнішньополітичними невдачами. У 602 р. до н.е. Мегари зазнали поразки у війні з Перінфом і його метрополією Самосом, втративши значну частину флоту. В полон потрапили майже 600 мегарців (які, правда, допомогли самоському демосу усунути від влади геоморів). Скориставшись поразкою мегарців, афіняни у 600 р. до н.е. швидким ударом захопили Саламін і вигнали з острова клерухів. Це, зрозуміло, спричинило різке зростання соціальної напруги в Мегарах. Уряд оголосив про проведення палінтокії (*πάλινοκία*) — повернення процентів, вже виплечених боржниками кредиторам. Однак, суспільство очікувало повної касації боргів і ситуація вийшла з під контролю. Уряд не зміг навіть покарати тих, хто напав на священне посольство, що прямувало через Мегариду з Пелопоннесу в Дельфи. Внаслідок цього Мегари посварилися з усією Грецією, а посередництво Спарти у суперечці навколо Саламіна завершилося тим, що острів віддали Афінам.

Непримиренним противником демократії, зрозуміло, була знать, особливо аристократи-емігранти, що втралили все. Їх ідеологія і настрої повною мірою були відображені у віршах видатного поета Феогніда.

Феогнід (кін. VII ст. до н.е.). Життя і творчість мегарського поета-аристократа Феогніда нерозривно пов'язані з гострою політичною боротьбою, що розгорнулася між аристократією і демосом. Після перемоги уряду «необмеженої свободи» він змушений був емігрувати і решту життя провів блукаючи Елладаю. Маєток і землі у нього конфіскували, що викликало його ненависть до демосу, яку він проніс через все життя.

З численних елегійних творів Феогніда збереглось бл. 1400 рядків. Значна їх частина присвячена питанням соціально-політичної боротьби. Поет поділяє людей на «хороших» («добрих», «благородних»), тобто аристократів, наділених усіма чеснотами, і «поганих» («злидарів», «злих», «низьких»), до яких він відносить демос, наділяючи його виключно негативними рисами. І ось ці «злидарі» неочікувано захопили владу і перевернули світ «догори ногами»:

«Наш поліс залишився полісом, — звертається він до якогось юнака-аристократа Кірна Поліпаїда, — але люди в ньому вже інші. Той, хто досі ні законів, ні правосуддя не знав, хто одягав своє тіло зношеним хутром козилим і за стіною миською пасся, наче дикий олень, той знатним нині зробився. А люди, що знаттю були, підлими стали. І хто все це витримати б зміг? Бреше громадянин громадянину і всі насміхаються один з одного» (Фрагменти, 53-59).

Причину цього Феогнід бачить у всевладді грошей і спричиненому ними моральному занепаду аристократії: «благородні» перестали цуратись «низьких» людей, якщо в них є гроші, і навіть одружуються з ними. Для поета це найвища ганьба (Там же, 183-192):

Коней, ослів, баранів добираємо добрих ми, Кірне,
Кожен бажає від них мати найліпший приплід.
А благородний бере собі жінку із роду низького,
Лиш би з собою вона грошей у дім принесла.
Жінка шляхетна також не зречеться дружитися з мужем
Простого роду, бо їй краще багатство, ніж рід.
Гроші в пошані тепер. Благородний бере собі просту,
І благородну — низький. Гроші змішали усіх.
Тож не дивуй, Поліпаїде, що громадян потьмарились
Роди: велике й низьке перемішалось у нас.

Вірші Феогніда показують, що процес майнового розшарування общини торкався не тільки селянства, але і знаті. Багато аристократів, охоплених спрагою наживи, вкладали свій маєток в різні торговельні підприємства і спекуляції, але, не маючи достатньої практичної кмітливості, розорилися, поступаючись місцем більш спритним вихідцям з низів, які завдяки своєму багатству піднімаються тепер на саму вершину соціальних сходів. Всі ці «вискочки» — «козопаси» і «любителі орати чужу ниву» викликають в душі поета-аристократа дику злість і ненависть. В мріях він бачить народ повернутим в його колишній, напіврабський стан (Там же, 847-850):

Чернь пустодумну п'ятою притиснути треба міцніше,
Вістрям колоти її, шию схилити в ярмо:
Люду з такою любов'ю до деспотів, мабуть, відколи
Сонце сіяє вгорі, ще не бувало ніде.

Падіння режиму «необмеженої свободи». Зрозумівши, що підтримка з боку громадян тане, уряд демократів врешті вдався до крайньої міри, надавши громадянські права всім вільним мешканцям Мегаріди. Це дозволило зібрати нове військо і відвоювати Саламін. Це спровокувало політичну кризу в Афінах і покликало до життя реформи Солона (594 р. до н.е.). Тільки в 565 р. до н.е. афінський стратег Пісістрат, майбутній тиран, вже назавжди приєднав острів до Афін і висадився в неподалік Мегар. Коли афіняни зайняли Нісею, режим «необмеженої свободи» був повалений, до міста повернулися вигнанці, і разом з ними — «поміркована» олігархія.

Друге «помірковане» правління. Для заспокоєння розбурханого суспільства Мегари були змушені відновити колонізацію: у 560 р. до н.е. була заснована Гераклея Понтійська, у 540 р. до н.е. — Каллатіда, у 527 р. до н.е. — Херсонес Таврійський і в 510 р. до н.е. — Месембрія. Так було видалене з поліса «зайве» населення, в першу чергу прибічники демократії і позбавлені своїх клерів саламінські клерухи.

Наслідки демократичного руху. Слід зробити висновок, що радикальна перебудова суспільства не входила у плани коринфських і сікіонських тиранів, заклопотаних, в першу чергу, «безпекою своєї особи і звеличенням свого дому» (Фуکیدід). Соціальні протиріччя, що викликали в містах Північного Пелопоннесу могутнє піднесення демократичного руху, на гребені якого і прийшли до влади тирані, так і залишились невирішеними. Тому після повалення тиранії тут знову простежуються нові спалахи гострої класової боротьби. Так, у Мегарах відбулось велике повстання селян-боржників, що вривались в будинки своїх кредиторів з числа місцевих багатіїв і грабували їх. Народ, однак, так і не зміг добитись повної перемоги над своїми ворогами і гнобителями: до кінця архаїчного періоду в Коринфі, Сікіоні, Мегарах, Аргосі і ін. містах Північного Пелопоннесу встановився поміркований олігархічний лад. Родова знать втратила свої колишні привілеї, однак владу захопила найбільш заможна частина громадянського населення поліса: великі землевласники, купці і лихварі, власники великих ремісничих майстерень. Значною мірою такий результат демократичного руху VII—VI ст. до н.е. пояснюється тим, що весь цей регіон, за винятком Аргоса, потрапив у сферу впливу аристократичної спартанської держави, що встановила свою гегемонію над більшістю пелопоннеських полісів.

5. ПІВДЕННИЙ ПЕЛОПОННЕС У VIII—VI ст. до н.е. РАННЯ СПАРТА

Дорійське завоювання і заснування Спарти. Область Лаконіка розташована в південно-східній частині Пелопоннесу, в долині ріки Еврот, між гірськими хребтами Парнон і Тайгет. В ході дорійського завоювання (т.зв. «повернення Гераклідів»), бл. 1050 р. до н.е., родючі землі в середній течії Евроту були зайняті дорійцями; внаслідок об'єднання їх племінних центрів і виник поліс Спарта. Сформувався і система управління в складі: апелла (народні збори), герусія (рада старійшин), двоє басілевсів, що виконували функції верховних жерців і воєначальників, і ефорат — колегія з п'яти ефорів (наглядачів). Ефорат представляв собою вищий контрольний орган, який суворо стежив за тим, щоб ніхто не відступав ні на крок від принципів спартанського ладу.

Оскільки землі не вистачало (найбільша ширина родючої долини Евроту складає 10 км), спартіати (повноправні громадяни Спарти) стали на шлях загарбання володінь місцевого ахейського населення. Протягом X—IX ст. до н.е. вони підкорили всю Лаконіку, перетворивши більшу частину ахейців (тих, що володіли родючими землями) в державних рабів — ілотов. Ті ж лаконські общини, що займали неродючі землі передгір'їв, увійшли до складу Лакедемону на правах перієків (букв. «ті, що живуть навколо») — особисто вільних, але позбавлених політичних прав жителів. Вони жили общинами, мали внутрішнє самоврядування під наглядом спартанських посадових осіб — гармобств, займались землеробством, ремеслом і торгівлею і були зобов'язані постачати військові контингенти.

Завоювання Мессенії. Поневолення Лаконіки, однак, ненадовго вирішило аграрну проблему. В умовах екстенсивного сільського господарства, зростання населення і, особливо, соціального розшарування, нестача землі знову розбурхала суспільство. Протягом першої пол. VIII ст. до н.е. спартіати, за прикладом інших полісів, виселили найбідніших громадян в колонії (на о-ви Мелос і Фера). Цього виявилось недостатньо і Спарта повернулася на звичний шлях воєнної експансії, об'єктом якою була обрана сусідня Мессенія — велика і багата область в південно-західній частині Пелопоннесу, також підкорена в свій час дорійськими племенами.

I Мессенська війна (743-723 рр. до н.е.). Важка і тривала I Мессенська війна завершилась перемогою спартанців, які змусили місцеве населення віддавати половину врожаю. Очевидно, розподіл здобичі не задовольнив всіх спартіатів, що викликало розкол суспільства і громадянські заворушення. В 706 р. до н.е. переможена партія покинула батьківщину і заснувала місто Тарент на півдні Італії — єдину значну колонію Спарти.

II Мессенська війна (685-668 рр. до н.е.). Тим часом мессенці відновили сили і повстали проти своїх поневолювачів. II Мессенська війна була ще важчою, оскільки мессенців підтримали північні поліси Пелопоннесу. Незважаючи на це, спартанці знову перемогли і, спираючись на одержаний досвід, здійснили радикальні перетворення в суспільстві, які традиція пов'язує з діяльністю законодавця Лікурга (про його життя і діяльність не збереглося жодних достовірних свідчень).

Реформи Лікурга і суспільний устрій Спарти. Після II Мессенської війни був здійснений переділ землі і створена стабільна система землеволодіння, заснована на строгій відповідності між кількістю клерів (приблизно однакових за врожайністю земельних ділянок) і спартіатів (повноправних громадян); їх число було визначено в 9 тисяч. Надалі уряд уважно стежив за тим, щоб величина клерів залишалась незмінною, а самі вони не могли переходити з рук в руки. Були поділені і прикріплені до землі державні раби-ілоти з числа підкорених жите-

лів Лаконіки і Мессенії. Зроблено це було з таким розрахунком, щоб на кожен клер припадало по кілька ілотських сімей, які своєю працею забезпечували всім необхідним власника клеру і його сім'ю.

Внаслідок цієї реформи спартанський дѐмос перетворився в замкнутий стан професійних воїнів-гоплітів, які силою зброї забезпечували своє панування над багатотисячною масою ілотів. Підневільна праця останніх (вони віддавали $\frac{1}{6}$ - $\frac{1}{7}$ врожаю) звільняла спартіатів від необхідності добувати собі їжу і залишала їм максимум вільного часу для занять державними справами і вдосконалення у військовому мистецтві. Останнє було тим більш необхідним, що в Лакедемоні виникла вкрай напружена обстановка. Ілоти, складаючи більшість населення (на одного спартіата припадало в середньому сім ілотів), говорили однією мовою і мали спільну мету — повалити панування завойовників. Втримати їх в покорі можна було тільки за допомогою систематичного нещадного терору (теггог — страх, жах; залякування, виражене у моральному і фізичному насильстві, аж до знищення).

Це вимагало максимальної згуртованості і організованості спартіатів. Тому одночасно з переділом землі було здійснено ще цілий ряд перетворень, внаслідок яких і сформувався знаменитий «лікургів лад», який до невпізнанності змінив форму спартанської держави, перетворивши її у свого роду військовий табір, всі мешканці якого були підлеглі казарменій дисципліні. З моменту народження і до смерті спартіат перебував під невиспущим наглядом колегії ефѐрів («наглядачів»), які зобов'язані були стежити за неухильним виконанням всіма громадянами законів Лікурга. Це стосувалось і двох басілевсів, які користувались всією повнотою влади тільки під час війни.

«Законами Лікурга» було передбачено все до дрібних деталей, таких, як покрій одягу і форма бороди і вусів, які дозволялось носити громадянам Спарти. Закон строго зобов'язував кожного спартіата віддавати своїх синів у віці семи років в спеціальні табори — агѐли (букв. «зграї»), де їх піддавали суворій муштрі, виховуючи витривалість, хитрість, жорстокість і безжалісність, вміння наказувати і коритися, і інші якості, необхідні «справжньому спартанцю». Виховання хлопчиків завершувалось жахливою «практикою»: щорічно ефорат оголошував крїптії — таємну «священну» війну, під час якої спартанська молодь відправлялась вночі за межі міста і вбивала зустрітих ілотів.

Дорослі спартіати в загальнообов'язковому порядку відвідували спільні трапези — сіссітії, щомісяця виділяючи на їх влаштування певну кількість продуктів. В руках правлячої верхівки спартанської держави сіссітії і агѐли були ефективним засобом контролю за поведінкою і настроями рядових громадян. Держава в Спарті активно втручалась в їх особисте життя, регламентуючи навіть подружні відносини і дітонародження.

Згідно «лікургового ладу» всі повноправні громадяни Спарти офіційно іменувались «рівними». І справді, протягом майже двох століть в державі діяла ціла система заходів, спрямованих на те, щоб звести до мінімуму будь-які можливості особистого збагачення і тим самим призупинити ріст майнової нерівності серед спартіатів. З цією метою була вилучена з обігу золота і срібна монета. Згідно переказу, Лікург замінив її важкими і незручними залізними обѐлами, які вже давно вийшли з ужитку в Елладі. Торгівля і ремесло вважались в Спарті заняттями, ганебними для громадянина; ними могли займатись лише перієки. Практично всі шляхи до збагачення були закриті перед громадянами цієї незвичайної держави.

Всі спартіати незалежно від їх походження і суспільного становища — виняток не робився навіть для двох басілевсів — жили в однакових умовах, як солдати в казармі, носили однаковий простий і грубий одяг, їли однакову їжу за спільним столом в сіссітіях, користувались однаковим домашнім начинням. На виробництво і споживання навіть самих незначних предметів розкоші в Спарті була накладена найсуворіша заборона. Ремісники-перієки виготовляли лише найпростіше і необхідне начиння, знаряддя праці і зброю для спорядження спартанської армії. Ввїз в Спарту чужоземних виробів був категорично заборонений законом.

Спартанському уряду успішно вдалось консолідувати громадян перед лицем поневолених, постійно готових до непокори ілотів. Володіючи великим запасом внутрішньої міцності, «община рівних» змогла витримати такі серйозні випробування, якими були велике повстання ілотів 464 р. до н.е. (III Мессенська війна) або Пелопоннеська війна 431-404 рр. до н.е. Дало свої плоди і завзяте військове тренування, якому спартанці віддавались все життя з неослабною запопадливістю. Знаменита спартанська фаланга (зімкнутий стрій важкоозброєної піхоти) довгий час не знала собі рівних на полях битв і заслужено користувалась славою непереможної.

Разом з тим, в економічному і культурному відношенні Спарта сильно відставала від інших грецьких полісів. Встановлення «лікургового ладу» різко загальмувало розвиток економіки, повернувши її назад, майже на стадію натурального господарства Гомерівської епохи.

Зовнішня політика Лакедемону і створення Пелопоннеського союзу. Спарта не була унікальною державою: подібні суспільні умови і близький спартанському лад відомі на Криті, в Аргосі, Фессалії і інших областях. З цього випливала цілеспрямована зовнішня політика Спарти, орієнтована на створення дружнього блоку держав, зацікавлених в збереженні консервативних соціально-політичних традицій і протистоянні демократичним торговельно-ремісничим полісам. До кінця VI ст. до н.е. ця мета була досягнута за допомогою організації Пелопоннеського союзу.

6. РАННЯ АТТИКА ВИНИКНЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Формування афінського поліса (XII—VIII ст. до н.е.). Дорійське завоювання не торкнулось Аттики і тут залишилось колишнє населення — іонійці і пеласги. Пізніше до них приєдналися деякі ахейські роди, витіснені дорійцями з Пелопоннесу.

Родова організація. Змішавшись, іонійці, пеласги і дорійці сприйняли іонійський діалект і утворили 4 філи (племені). Кожна філа поділялась на три фратрії (клани), які, в свою чергу, підрозділялись на 30 родів; в роді ж було 30 сімей; так що всього в Стародавній Аттиці проживало 10 800 сімей. Кожна філа мала басілевса і пританей — раду пританів (старійшин).

Об'єднання Аттики. Поступово серед численних родових центрів стали виділятися Афіни, домінуючі в Педіоні — родючій рівнині. Володіючи значними запасами якісної глини, афіняни досить рано зуміли створили керамічне виробництво. Крім цього, місто було добре захищене: знаходячись всього в 5 км від моря, воно мало могутні укріплення на скелястому Акрополі. Все це сприяло перетворенню Афін в центр об'єднання Аттики. Протягом IX—VIII ст. до н.е. внаслідок напруженої боротьби до Афін приєдналась Паралія — прибережна частина Аттики. Слідом долучилась Діакрія — гірський район на півночі країни. Останнім здався Елевсін — південно-західна окраїна. Цей процес, названий сінойкізмом, супроводжувався ліквідацією органів управління у філах і переселенням знатних родів до Афін. Одночасно з розвитком поліса йшло утворення основних суспільних верств — геоморів (землеробів), деміургів (ремісників) і евпатридів (εὐπατρίδαι, від εὖ — «хороший, славний» і πατήρ — «батько», тобто «благородні», «знать»). Осілі в Афінах чужоземці не допускались в ряди громадянства і не мали права володіти землею; вони утворили суспільну групу метеків.

Архонти. Евпатриди, володіючи родючими землями Педіону, також монополізували політичну владу. Після скасування інституції басілевса його функції були поділені між 9 архонтами — вищими посадовими особами, що обирались на один рік. Очоловувалась колегія архонтів архонтом-епонімом — старшим архонтом, по імені якого велось літочислення. За ним слідували архонт-полемарх, що відав військовими справами, і архонт-басілевс — керівник релігійного культу. Решта шість архонтів були фесмофетами — хранителями стародавніх закономірних звичаїв.

Ареопаг. Після закінчення строку повноважень архонти автоматично переходили до складу ареопагу (Ἀρειος πάγος — «пагорб Ареса») — полісної ради, що здійснювала державний контроль, судові і інші важливі функції. В політичному житті ареопаг відігравав виняткову роль. Він був вищою інстанцією для більшості справ, йому належав вирішальний голос при обранні архонтів, авторитет його був незаперечний. Кримінальні справи були в компетенції ефетів — колегії з 51 судді.

Навкрарії. Військова організація спиралась на систему навкрарій (ναυκραρία, від ναῦς — «корабель») — особливих угруповань населення. Кожна з 4 філ поділялась на 12 навкрарій (всього 48) на чолі з одним з евпатридів. Колегію всіх 48 навкрарій очолювали 4 притани (по одному від філи); вони і були вищим військовим керівництвом ополчення поліса. Кожна навкрарія повинна була побудувати і оснастити військовий корабель для флоту (з екіпажем), виділити двох вершників і солдатів піхоти; для цього в навкрарії вводилось власне оподаткування на військові потреби.

Домінування евпатридів. Оскільки вибори здійснювались по фратріям і філам, всі, без винятку посадові особи обирались з родів евпатридів, які, користуючись економічною могутністю, стародавнім правом тлумачити звичаєве право і керівною роллю в здійсненні культів (культи богів-олімпійців були аристократичними), поступово перетворювали демос (рядових громадян) в залежну масу, страждаючу від боргів і малоземелля. Цей процес вже в VII ст. до н.е. привів до спалахів соціальних конфліктів і початку демократичного руху. Розпочалось все зі спроби встановлення тиранічного режиму.

Змова Кілона (632 р. до н.е.). Частина аттичної знаті, незадоволена масштабами і темпами приватизації общинних земель, вирішила встановити свою диктатуру в державі. Її лідером був евпатрид Кілон, який, одержавши популярність як олімпіонік (переможець на Олімпійських іграх), сперся на досвід і допомогу свого тестя Феагена — тирана поліса Мегари, споконвічного конкурента Афін. В 632 р. до н.е. олімпіонік з загоном, складеним з його прибічників і присланих Феогеном мегарців захопив Акрополь, але зустрів рішучий опір демосу, на бік якого стали помірковані евпатриди. Сам Кілон втік, а його соратники сховались біля вівтаря богині Афінни, благаючи про помилування. Хоч вбивство в храмі було релігійним злочином, архонт Мегакл Алкмеонід на поліг на страті змовників, обрікши цим свій рід на віковічне прокляття. Від смуту виграли Мегари, які захопити о. Саламін, що прикривав вхід до афінської бухти.

Закони Драконта (621 р. до н.е.). Хоч тиранії вдалось уникнути, становище демосу тільки погіршувалось. За свідченням Арістотеля, через борги бідняки стали орендарями власної землі і виплачували своїм кредиторам близько 17% врожаю. Знаком залежності (або рабства, за окресленням Арістотеля) стали боргові камені, що разом вкрили землю Аттики. Не витримавши гніту, частина селян покинула батьківщину, шукаючи притулку на чужині, частина ж вдалась до пасивного опору: ігнорувала боргові зобов'язання, уникала роботи на кредитора, займалась крадіжками тощо. В цих умовах евпатридам необхідно було закріпити наслідки приватизації в законодавчому порядку, що було неможливо без руйнування родоплеменних (общинних) відносин. Початок цього процесу пов'язаний з діяльністю архонта Драконта (Δράκων).

В 621 р. до н.е. під керівництвом архонта була здійснена письмова фіксація звичаєвого права, яка включала і нововведення. Так, впроваджувалось право приватної власності: за будь-яке посягання на неї — від крадіжки

овочів з городу до присвоєння земельної ділянки — накладалась смертна кара. Плутарх пише, що «Драконт написав закони кров'ю, а не чорною фарбою. Коли Драконта спитали, чому він за більшість злочинів призначив смертну кару, він... відповів, що дрібні злочини... заслуговують цього покарання, а для великих він не знайшов більшого» (Плутарх, Солон, 17). Також скасовувалась кровна помста, вводились нові правила судочинства, причому встановлювалось розрізнення між навмисним і ненавмисним вбивством.

Зрозуміло, що законодавство Драконта нічого по-суті не міняло, а нововведення відповідали вузькокласовим інтересам епатридів і аж ніяк не полегшували становища демосу. До поч. VI ст. до н.е. це загрожувало вилитись в криваві громадянські зіткнення. Крім того, роздерте аттичне суспільство не могло справитись з найголовнішим зовнішньополітичним викликом: кілька воєн з Мегарами були невдалими і о. Саламін залишався під їх пануванням. В цих умовах шанований в суспільстві політик, філософ і поет, один з «семи мудреців» — Солон (640-559 рр. до н.е.) в 594 р. до н.е. був обраний архонтом і одержав широкі повноваження простата (πρωτάτης — покровитель, захисник, опікун), що дало йому змогу здійснити важливі реформи.

Реформи Солоні (594 р. до н.е.). Найважливішою з реформ Солона була сісахфія (σεισάφηια — струшування тягаря), за якою здійснювалась касація боргів і взагалі заборонялось обертати в рабство за борги аттичних громадян. Таким чином, заборговані селяни відновили статус власників своєї землі, а втікачі одержали можливість повернутись з чужини.

Величезне значення мав поділ суспільства на чотири майнові розряди: 1) пентакосіомедімни (ті, що одержували 500 медімнів доходу зерном, олією або вином; медімн≈52,6 л); 2) іппеї, або вершники (300 медімнів); 3) зевгіти (200 медімнів); 4) фети (менше 200 медімнів). Отже, соціальний статус особи відтепер залежав не від знатності, а від розмірів її майна. Згідно майнових розрядів перебудовувалась і військова організація Афін: пентакосіомедімни і іппеї складали кінноту і призначались на вищі командні посади; зевгіти служили в підрозділах гоплітів (важкоозброєних піхотинців) — основі аттичної армії; фети ж, незважаючи на свою чисельність, в армії не служили і, таким чином, були обмежені в своїх громадянських правах.

Серед інших нововведень Солона було встановлення права вільного заповіту, заборона експорту зерна і сприяння експорту олії і вина, впровадження загальних правил насадження оливкових дерев і копання колодязів, сприяння розвитку ремесел, здійснення грошової реформи і перехід на більш розповсюджену єврейську систему мір і ваг. Все це дало різкий поштовх економічному розвитку.

Також був створений новий орган управління — буле (Рада 400) і зросло значення еклесії (народних зборів), на якій тепер обирались посадові особи: архонти, скарбники, полети (πώληται — фінансові чиновники), колакрети (κωλακρέται — збирачі судочинних обкладань), тюремники тощо, а також геліеї — суду присяжних, в роботі якого одержали право брати участь і фети.

Клерухія. Нові принципи комплектування армії з часом показали свою ефективність. В 565 р. до н.е. о. Саламін остаточно був відібраний в мегарців і на нього була виведена перша афінська клерухія — військово-землеробське поселення. Поселенці-клерухи, одержавши клери (земельні ділянки), повинні були платити податки і відбувати військову повинність. Крім того, вони зобов'язувались жити на Саламіні і не віддавати в оренду свої клери під загрозою штрафу. Щорічно афіняни призначали на Саламін особливого архонта.

Тиранія Пісістрата і його синів (560-510 рр. до н.е.). Реформи Солона, незважаючи на свою радикальність, не справдили суспільних очікувань і політична боротьба розгорілась знову, з тією різницею, що демос став її активним учасником. Оформились три політичні угруповання, очолювані знатними родами: педіеї (жители Педіону, родючої рівнини), паралії (жители прибережної смуги Афін і Пірею, їх очолювали Алкмеоніди) і діакрії (жители кам'янистого Діакрія). Цих останніх очолив епатрид Пісістрат (610-527 рр. до н.е.), який, захопивши в 560 р. до н.е. владу, проголосив себе тираном — верховним правителем поліса.

Тиранія Пісістрата (560-527 рр. до н.е., з перервами в 555-549 і 542-532 рр. до н.е.). Аттичний поліс в правління Пісістрата переживав економічне і культурне піднесення. Формально продовжувало діяти законодавство Солона, і сам тиран всіляко підкреслював це. Його власні нововведення були демагогічно спрямовані в першу чергу на підтримку фетів, які складали більшість громадянства. Зокрема, була заборонена здача землі в оренду і всіляко заохочувалось сімейне ведення господарства. Для цього широко практикувалось пільгове кредитування землеробів, які змогли одержувати тяглову худобу, інвентар, посівний матеріал. Як податок фети сплачували десятину від отриманого під кінець року доходу. В особливих випадках з найбільш неродючих ділянок державний оброк міг бути скасований. Щоб селянин якнайменше відволікався від трудів, були введені роз'їзні суди, що розбирали дрібні позови на місцях. Пісістрат сам часто їздив по всій Аттиці, особисто сприяючи дотриманню правопорядку і своєчасному владженню майнових суперечок. Покалічені на війні ветерани одержували утримання від держави.

В Афінах тиран розгорнув широкомасштабну будівельну діяльність. Акрополь прикрасився чудовими храмами, був реконструйований міський ринок — агора, влаштоване водопостачання, продовжилось облаштування гавані в Піреї, урочисто справлялись загальнодержавні релігійні свята (зокрема, народні культу Діоніса і Деметри), що супроводжувались пишними процесіями і театральними виставами. За розпорядженням Пісістрата були записані і відредаговані гомерівські поеми.

Важливого значення Пісістрат надавав розширенню зовнішніх економічних зв'язків. Розробка Пангейських рудників (на північному узбережжі Егейського моря) забезпечила надходження до Афін коштовних металів, а захоплення Херсонесу Фракійського і встановлення контролю над Геллеспонтом (суч. Дарданелли) дозволило налагодити вкрай вигідну торгівлю з Причорномор'ям. Тим самим були закладені міцні основи майбутньої могутності Афінської держави.

Тиранія Гіппія і Гіппарха (527-510 рр. до н.е.). Після смерті Пісістрата в 527 р. до н.е. його сини Гіппій і Гіппарх продовжили політику батька, але не зуміли утримати владу. В 514 р. до н.е. внаслідок змови, організованої евпатридами Гармодієм і Арістогітоном, загинув Гіппарх, а Гіппій посилив суворість режиму, що і так викликав загальне невдоволення. Погіршилось і зовнішньополітичне становище Афін. Держава Ахеменідів захопила всі грецькі міста в Анатолії і більшість островів Егейського моря. Афіняни були змушені покинути Херсонес Фракійський.

Знатний евпатридський рід Алкмеонідів, що перебував у вигнанні як опозиційний Пісістратідам, скористався невдоволенням населення і невдачами в зовнішній політиці. Нашадкам Алкмеона вдалось залучити на свій бік впливового дельфійського оракула, а також Спарту. Басілевс останньої — Клеомен I Еврісфенід (520-487 рр. до н.е.) вторгся в межі Аттики і обложив Акрополь. Позбавлений підтримки, Гіппій в 510 р. до н.е. здався і виїхав до Персії.

Правління Ісагора (510-508 рр. до н.е.). Клеомен I поставив на чолі Афін проспартанське політичне угруповання педієїв, очолюване Ісагором. Алкмеоніди, разом з 700 видними параліями, були змушені втекти, натомість вся влада зосередилась у створеній Ісагором Раді трьохсот, складеної з педієїв. Однак, демос повстав, спартанці відійшли, забравши з собою Ісагора, а ті з його соратників-педієїв, що залишились в Аттиці, були страчені. У 508 р. до н.е. влада була ввірена Алкмеонідам на чолі з Клісфеном, які, очолюючи партію параліїв, представляли інтереси верхівки промисловців і купецтва.

Реформи Клісфена (508-500 рр. до н.е.). Підтриманий заможними і найбільш активними громадянами Аттики, Клісфен здійснив ряд реформ.

Територіально-адміністративна реформа. В першу чергу Клісфен ліквідував рудименти родоплемінного територіально-адміністративного устрою. Відтепер Аттика поділялась на три області: Паралія (прибережна частина), Місто (Афіни з пригородами) і Месогея (внутрішня частина). Кожна область в свою чергу ділилась на 10 частин — тріттії. Три тріттії, по одній з кожної області, складали одну нову філу. Таких філ було 10 і вони не мали спільних границь, оскільки їх тріттії знаходились в трьох різних областях Аттики. Кожна філа одержала ім'я одного з героїв-покровителів Аттики (Ерехтейська, Егейська, Кекропська і т.д.), її громадяни одержали для своїх зборів один з афінських майданів, прикрашений статуєю цього героя. Від кожної філи обиралось 50 членів, які складали раду 500 (буле), яка відтепер засідала регулярно і не тільки готувала справи для еклесії, але і займалась поточним управлінням.

Первинною адміністративною одиницею став дем — сільська округа; 10 демів складали філу. Реєстрація громадян і їх ідентифікація здійснювалась по демах. Очоловав дем виборний демарх. Набір в ополчення, вибори за жеребом в члени суду і ради також відбувались по демах. За Клісфена в списки громадян було внесено багато метеків, що значно посилює торгово-ремісничий паршарок аттичного суспільства.

Реформа державного управління. Більша частина виборних посад тепер складалась з 10 членів. Були створені нові органи управління, зокрема, колегія 10 аподектів (збирачі різноманітних внесків) і 10 стратегів (воєначальників). Ці останні могли переобиратись необмежене число разів.

Остракізм. Зростала роль еклесії, яка відтепер збиралась раз на $\frac{1}{10}$ частину року для обрання посадових осіб, вирішення найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики тощо. До цього Клісфен додав ще одну важливу функцію — тимчасового позбавлення прав громадянства, яке здійснювалось через процедуру остракізму. Щорічно навесні буле розглядало питання, чи немає серед громадян людей, небезпечних для державного ладу. Якщо такі були, то скликалась еклесія в кількості не менше 6 тис. громадян, кожен з яких писав на остраконі (то остраков — глиняний черепок) ім'я людини, яку, на його думку, слід було усунути від політичної діяльності і публічного життя взагалі. Якщо ім'я повторювалось більше, ніж на 3000 остраконів, таку людину виганяли з Аттики на 10 років, втім, не позбавляючи прав громадянства і власності; її майно залишалось недоторканим. По закінченні строку виганець повертався в рідний поліс і повністю відновлював свій громадянський і маєтний статус. Втім, два десятиліття остракізм не застосовувався; першим у 487 р. до н.е. цій процедурі був підданий Гіппарх, син Харма — тесть колишнього тирана Гіппія: за свідченням Геродота (VI, 102) саме Гіппій порадив персам у 490 р. до н.е. висадитись біля Марафона.

Перемоги над Беотією і Халкідою і утворення клерухії. Спартанський цар Клеомен I не міг погодитись з правлінням Клісфена і його реформами, оскільки це могло збільшити вплив демократії в Елладі. Йому вдалось організувати коаліцію з Корінфа, Беотії і евбейських полісів, однак, внаслідок внутрішніх протиріч вона розвалилась. Це дало змогу афінянам розгромити спочатку беотійців, а в 506 р. до н.е., переправившись через протоку Евріп, перемогти Халкідів. Землі, відібрані у великих землевласників, Клісфен поділив на клери і віддав чотирьом тисячам фетів, які завдяки цьому поповнили стан афінських зевгітів.

РОЗДІЛ III КЛАСИЧНА ГРЕЦІЯ В 500-336 рр. до н.е. РОЗКВІТ І КРИЗА ПОЛІСА

1. Греко-перські війни; 2. Перший афінський морський союз і розквіт Афін. Афінська демократія; 3. Пелопоннеська війна; 4. Соціально-економічні відносини. Криза поліса; 5. Осмислення кризи поліса в суспільно-політичній думці; 6. Боротьба за гегемонію. Пізня тиранія; 7. Піднесення Македонії

Часовий проміжок з 500 по 336 р. до н.е. називається класичним періодом в історії Стародавньої Греції. Це час її найвищого підйому, повного розквіту всіх тих явищ, що сформувались в архаїчну епоху, час безроздільного переважання такої своєрідної форми соціально-економічної і політичної організації суспільства, як поліс. Класична епоха поділяється на два періоди: в 500-404 рр. до н.е. відбулось найвище піднесення грецького полісу, а протягом 404-336 рр. до н.е. тривала його криза.

Слід зазначити, що ця криза не була кризою рабовласницького ладу. Рабство продовжує розвиватись, значно прогресують товарно-грошові відносини і міжнародна торгівля. Однак, система невеликих міст-держав, заснованих на згуртованості замкнутого громадянського колективу, протиставленого своїми привілеями зовнішньому світу, виявилась безсилою в умовах розвитку міжполісних і міжнародних економічних зв'язків, зростання приватної власності, не обумовленої обов'язковою належністю до громадянства даного полісу, і загострення соціальних протиріч всередині вільного населення.

I. ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ (500-449 рр. до н.е.)

Експансія Ахеменідської держави. Формування грецьких полісів в основному завершується до кін. VI ст. до н.е., і відразу ж вони піддалися важкому випробуванню. Ще в сер. VI ст. до н.е. на східних рубежах грецького світу з'явилась ворожа сила — Ахеменідська Персія. Її царі не тільки завоювали країни Західної Азії і Єгипет, але і почали наступ на грецькі міста. За Кіра II (558-530 рр. до н.е.) були підкорені міста на узбережжі Анатолії (546 р. до н.е.), за Камбіза (530-522 рр. до н.е.) перси підкорили о. Самос (523 р. до н.е.), а Дарій I (522-486 рр. до н.е.) розпочав експансію на Балканську Грецію. Затяганий ним Скіфський похід (512 р. до н.е.) хоч і не досяг своєї прямої мети — розгрому племінного союзу причорноморських скіфів, але дав змогу утвердитись персам в зоні проток і підпорядкувати Фракію і Македонію. Цією ситуацією скористались споконвічні конкуренти греків — фінікійці, чий судна стали борознити води Егейського моря.

Іонійське повстання (500-494 рр. до н.е.). Обмеження торговельної активності, з одного боку, і політичний гніт, особливо внаслідок насадження персами залежних від них тиранічних режимів, з іншого, викликали Іонійське повстання. Розпочате в Мілеті під керівництвом перського намісника Арістагора, воно охопило все західне узбережжя Анатолії і, підтримане Афінами, що прислали на допомогу повстанцям 20 кораблів, увінчалось взяттям столиці перської сатрапії — Сард. Однак, перський цар Дарій I кинув на його придушення значні сухопутні і морські сили і після 5-річної нерівної боротьби елліни зазнали поразки. Мілет був взятий штурмом, розграбований, більшість його жителів були вбиті, а вцілілі депортовані в Нижню Месопотамію. Ще недавно процвітаюче і багате місто вже не змогло відродитись.

Походи Мардонія, Датіса і Артаферна (492-490 рр. до н.е.). Використавши як привід допомогу повстанцям з боку Афін, перси розпочали військові дії проти європейської Греції. В 492 р. до н.е. перська армія і флот, очолені зятем Дарія I Мардонієм (сином соратника царя — Гобрія), переправившись через Геллеспонт, вторглись на Балкани. Майже не зустрічаючи опору, Мардоній швидко просувався до Еллади. Тільки загибель флоту (300 кораблів і 2000 воїнів) біля мису Афон внаслідок сильної бурі змусила персів повернути назад. Цим, однак, справа не завершилась. Незабаром в грецькі міста прибули послы Дарія I з вимогою «дати землю і воду». Незважаючи на те, що більшість полісів підкорились вимозі, Афіни і Спарта стратили послів і продовження війни стало неминучим.

Марафонська битва (12 вересня 490 р. до н.е.). В 490 р. до н.е. 20-тис. перське військо під командуванням мідійця Датіса і сатрапа Лідії — Артаферна за порадою колишнього тирана Гіппія висадилося в Аттиці біля м. Марафона, що знаходилась на віддалі бл. 42 км від Афін. Афіни змогли зібрати 11 тис. воїнів (з усієї Еллади їй на допомогу прийшли тільки Платей). 12 вересня 490 р. до н.е. відбулась знаменита Марафонська битва і армія афінян і платейців під командуванням видатного полководця Мільтіада (550-489 рр. до н.е.) одержала блискучу перемогу. Найповніше хід битви описав Геродот в VI кн. своєї праці.

Греція в 490-480 рр. до н.е. Хоча для Греції Марафонська перемога мала величезне морально-політичне значення, для величезної Персії це був лише малозначущий епізод і вона не збиралась припинити свою експансію. Однак, антиперське повстання в Єгипті, смерть Дарія I (486 р. до н.е.), династична боротьба і воцаріння Ксеркса (486-465 рр. до н.е.) дали грекам 10-річну передышку, яку вони змогли використати для підготовки відсічі. В Афінах завдяки стратегічній прозорливості архонта Фемістокла (525-460 рр. до н.е.) був створений могутній флот, підготовлені для нього екіпажі, набрані з фетів, і збудована укріплена гавань в Піреї. Активно готувалась до майбутніх битв і Спарта. Власне завдяки авторитету цих двох держав греки припинили міжусобиці і в 481 р. до н.е. на конгресі в Коринфі був створений панеллітський військовий союз, до якого увійшов 31 поліс.

Похід Ксеркса. Навесні 480 р. до н.е. 100-тис. перська армія і флот з 1000 кораблів під керівництвом самого Ксеркса знову вторглися в Грецію. Панеллінський союз дав тріщину: фессалійці і македонці підкорились персам, беотійці, аргосці і ахейці завагались.

Фермопільська битва (серпень-вересень 480 р. до н.е.). Перше зіткнення відбулось у вузькому Фермопільському проході (Θερμοπύλαι — Теплі ворота) шириною від 14 до 21 м і довжиною 6,5 км, яким йшов єдиний шлях з Північної до Середньої Греції. Панеллінський союз, в якому далеко не було єдності, зміг послати назустріч персам очолений спартанським басілевсом Леонідом семитисячний контингент, у складі якого було 300 спартанських ветеранів разом з ілотами, що їх супроводжували. Відбудувавши стару стіну, що перекривала прохід, греки зустріли 100-тис. (або 200-тис.) армію персів. Так почалась знаменита битва, найдетальніший опис якої теж зробив Геродот (Історія, VII, 176-238). Ксеркс чекав чотири дні, а потім видав наказ про штурм, що тривав три дні і закінчився безрезультатно. Тоді місцевий житель Ефіальт з Трахіна вказав персам таємну обхідну стежку, якою в тил еллінам пройшли 9-тис. «безсмертних». Леонід наказав більшості своїх воїнів покинути Фермопіли, залишившись з 1,5-тис. загоном для прикриття їх відходу. Закріпившись на пагорбі за стіною, елліни прийняли останній бій і практично всі полягли. За весь час Фермопільської битви Ксеркс втратив 20 тис. воїнів, серед них — двох своїх братів.

Одночасно з Фермопільською на морі тривала битва в Артемісійській протоці між о. Евбея і материком. Очолений афінським стратегом Фемістоклом грецький флот, хоча поступався в чисельності перському, не допустив прохід противника у Малійську затоку з метою висадки десанту. Тільки коли Фермопільський прохід був взятий персами, грецький флот відійшов до о. Саламін.

Саламінська битва (28 вересня 480 р. до н.е.). Населення Афін було евакуйоване, завойовники захопили місто, розграбували і зруйнували його. Але подальше просування персів було зупинене завдяки блискучій перемозі грецького флоту в битві 28 вересня 480 р. до н.е. біля острова Саламін. Вирішальну роль в подіях зіграв афінський флот. Загальне керівництво воєнною кампанією здійснював афінський стратег Фемістокл.

Битва при Платеях (29 вересня 479 р. до н.е.). Через рік після Саламінської битви, біля міста Платеї в Беотії зустрілись 70-тис. перська армія під командуванням Мардонія і не менше союзне військо греків, очолене видатним спартанським полководцем Павсанием. Здійснивши хитромудрий маневр, греки перемогли персів і захопили небачені до того в Елладі трофеї (гареми, шатри, золоті і срібні вазы, чаші, прикраси, багато прикрашену зброю, меблі, розкішні килими тощо). В той самий час біля мису Мікале, недалеко Мілету, союзна ескадра греків розгромила резервну базу персів, знищивши сильну сухопутну армію і спаливши більшу частину перських суден.

Завершальний етап греко-перських війн (479-459 рр. до н.е.). Після військової кампанії 480-479 рр. до н.е. Персія більше не загрозувала Балканській Греції і в наступ перейшли самі елліни. Характер війни, однак, доречно змінився: були забуті декларації про панеллінську єдність і солідарність, про спільну боротьбу за свободу, натомість на перший план вийшли егоїстичні інтереси окремих полісів, особливо Афін і Спарти. Правлячі кола обох держав поспішили розправитись з організаторами великих перемог: в 471 р. до н.е. Фемістокл був підданий остракізму і виїхав до Персії, а Павсанія у 467 р. до н.е. вбили, не побоявшись осквернити храм.

Оскільки головний театр військових дій тепер перемістився на море, то цілком логічним була передача керівної ролі Афінам. В 478 р. до н.е. була утворена Делоська сіммахія (σμμαχία — військово-політичний союз), члени якої сплачували фоброс (φόρος — грошові внески) для фінансування афінського флоту і армії, а Спарта самоусунулась від участі у військових діях. Під командуванням сина Мільтіада — Кімона (504-449 рр. до н.е.) афінські війська в кінці 470-х — на поч. 460-х рр. до н.е. звільнили Візантію, острови Егейського моря і Фракійського узбережжя. Найбільшим діянням Кімона стала подвійна перемога над перськими флотом (350 суден) і сухопутним військом на річці Еврімедонт в Західній Анатолії (468 р. до н.е.). Після цього перський (тобто фінікійський) флот вже не наважувався заходити в Егейське море.

В 465 р. до н.е. в Персії відбувся придворний переворот і до влади прийшов Артаксеркс I Довгорукий (465-424 рр. до н.е.), якому вдалось стабілізувати становище. В 460 р. до н.е. знову повстав Єгипет і афіняни послали на допомогу повсталим 200 суден і 20 тис. воїнів. Протягом 459-456 рр. до н.е. вони завдали перському сатрапу кілька поразок. Однак, в 454 р. до н.е. нова перська армія заманила афінський флот в болота Дельти і повністю знищила його. Останні успіхи афінян знову пов'язані з Кімоном, який, повернувшись в 450 р. до н.е. з вигнання, завдав персам поразки біля Саламіну на Кіпрі. Наступного року великий полководець помер і військові дії було вирішено припинити. Був укладений Калліїв мир (449 р. до н.е.), який закріплював перемогу греків.

Наслідки греко-перських війн. Перемога еллінів над персами мала важливі наслідки для розвитку грецьких полісів як у соціально-економічній, так і в політичній сферах. В першу чергу, небачений вплив військово-полонених зробив можливим перехід від патріархального до класичного рабства, за якого невільник не тільки позбавлений власності на знаряддя і засоби виробництва, але і сам є «розмовляючим знаряддям» і повністю належить своєму пану. Право власності рабовласника на раба нічим не обмежене. Діти рабинь називались «приплотом» і також ставали рабами. Раби класичного типу в Греції, як правило, не були її уродженцями, їх захоплювали в інших країнах під час воєнних дій і піратських набігів (наприклад, внаслідок перемоги на Еврімедонті було захоплено 20 тис. рабів). Потім вони поступали на невільничі ринки, стаючи «живим товаром». Таким чином поліс перетворюється в «машину», що забезпечує притік дешевої рабської сили і панування рабовласників над рабами.

Безперобійний притік в міста військовополонених привів до впровадження рабської праці або обслуги в усі сфери соціально-економічного життя: у видобувну промисловість (раби в рудниках і каменоломнях), в різні ре-

месла, де до кінця V ст. до н.е. виникає особливий тип великої майстерні, що використовує працю рабів — ергастерій (ἐργαστήριον — майстерня або крамниця, або і те, і те разом), навіть у сферу фінансів і кредиту, де поряд із власне фінансистами (лихварями-трапезитами), з'являються їх довірені агенти з числа рабів. В домах багатих людей множитья число челяді, теж рабів: камердинерів, служниць, кухарів, флейтисток і ін. Навіть в державному побуті широко використовується праця рабів як канцеляристів, а в Афінах також і поліцейських. Близько 476 р. до н.е. афінським урядом були закуплені в Причорномор'ї 300 рабів-скіфів (пізніше їх число було доведено до 1000). Вони жили в особливих казармах, носили традиційний одяг (строкаті шаровари, каптан, башлик) і зберігали звичне озброєння (лук і короткий меч — акіна́к), а їх головним обов'язком була підтримка порядку в громадських місцях, для чого вони були споряджені додатковим зняряддям — бичем.

Са́ме рабство стало тим фундаментом, на якому зросла будівля античного громадянського суспільства. Завдяки рабству значна частина вільних людей в грецьких містах одержала можливість жити, не обтяжуючи себе фізичною працею, а наявність матеріально забезпеченого дозвілля стала основою для розвитку високої культури, для пишного розквіту творчої діяльності художників, письменників, вчених.

Наслідки греко-перських воєн найсильніше позначились на Афінах. Наступний період — час гегемонії Афін, їх величезного впливу на долі всього середземноморського світу. Розвиток Афін варто розглядати з погляду еволюції в трьох тісно взаємозалежних сферах: зовнішньополітичній (створення Афінської морської держави), економічній (перетворення Афін в найбільший економічний центр Еллади), внутрішньополітичній (зміцнення афінської рабовласницької демократії).

2. ПЕРШИЙ АФІНСЬКИЙ МОРСЬКИЙ СОЮЗ І РОЗКВІТ АФІН АФІНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Від Делоської сіммахії до Афінської архе. В роки війни з Персією для боротьби з нею у 478 р. до н.е. виник союз рівноправних полісів з центром на острові Делос — Делоський морський союз (Делоська сіммахія), в якому переважали приморські і острівні держави; в період розквіту він нараховував понад 250 полісів. Їх економіка була тісно пов'язана з морем і морською торгівлею, тому панування афінян на морі ставило їх в залежність від Афін. Непокора рішуче присікалась: в 469 і 465 рр. до н.е. афіняни жорстоко покарали острови Наксос і Фасос за спробу вийти з сіммахії. З 454 р. до н.е. Афіни стали самостійно розпоряджатись союзною казною, встановлюючи розмір ф́оросу (внесків союзників), виходячи зі своїх інтересів. На землі союзних полісів виводились клерухії. Так Делоська сіммахія поступово перетворюється в Афінську архе (ἀρχή — влада, верховенство, тобто афінське верховенство), яка стала важливим джерелом матеріального добробуту афінських громадян і зняряддям афінської зовнішньої політики, націленої на досягнення гегемонії в Елладі. Спираючись на ресурси союзу, Афіни проводили великодержавну політику, але їм неодноразово доводилось переборювати опір союзників, незадоволених своїм підлеглим становищем.

Економічний розквіт Афін. Керівники афінської демократії прагнули зробити своє місто найпрекраснішим в Елладі, здійснюючи грандіозну будівельну програму. Це викликало піднесення будівельної справи — від робіт в каменоломнях до обробки слонової кістки і золочення статуй. Важливою галуззю економіки Афін була гірська справа — на території Аттики знаходились Лавріонські срібні рудники.

В Афінах переважали ергастерії (ἐργαστήριον — майстерня), в яких працював сам хазяїн з 2-3 робітниками; в деяких же галузях специфіка виробництва і досягнутий ступінь поділу праці вимагали більшої кількості виробників. Для нормального функціонування ергастерія з переробки добутої в Лавріоні руди необхідно було в середньому 33 робітники. Рабська праця в ремісничому виробництві використовувалась набагато ширше, ніж в сільському господарстві. Раби коштували недорого, і після 2-3-х років роботи витрати окупались. Дорого платили тільки за навчених рабів, які мали якусь спеціальність. У великих ергастеріях працювали майже винятково раби. Практично чисто рабською була праця в шахтах і ергастеріях з переробки руди — найбільш трудомістких галузях господарства.

Розвиток ремесла і ріст товарності сільського господарства сприяли розвитку обміну. З замилюванням розповідає комедіограф Герміпп про товари, що звозились з Ойкумени (всього відомого грекам світу) в афінський порт Пірей: «Шле для мечів рукоятки і шкіри волячі Кірена, скумбрію і солонину везуть з берегів Геллеспону, з Італії — худобу і крупи з товченої пшениці, з Сіракуз — сицилійських свиней нам і сир доставляють, снасть корабельну, полотно і папірус везуть із Єгипту, пахоші — з Сирії. З Криту прекрасного шлють кипарис для богів, Лівія кістку слоновою для виробів нам надсилає, Родос — ізюм і інжир, що занурює в хмільну дрімоту. Солодкий каштан і мигдаль везуть з Пафлагонії; фініки шлють і муку фінікійці, а Карфаген продає килими і барвисті подушки».

Політичний устрій. Основи розвитку демократичним шляхом були закладені ще реформами Солона і Клісфена. У важкі роки перських навал тимчасово згладились протиріччя всередині громадянського колективу, посилювався вплив лаконофільськи настроєних аристократичних груп і зросла роль ареопагу. Однак, об'єктивні умови — вирішальне значення флоту, в якому служили фети, зміцнення самосвідомості демосу внаслідок одержаних перемог — неминуче вели до посилення демократичних тенденцій. Остракізм Кімона і реформа Ефіальта означали перелом у внутрішньому житті Афін. Функції, відібрані у консервативної інституції — ареопагу, були передані бу́ле (раді п'ятисот), геліеї (народному суду) і еклесії (народним зборам). Політична система була відтепер цілком підлегла ідеї народного суверенітету.

Екклесія. Всі питання внутрішньої і зовнішньої політики вирішувались в екклесії (ἐκκλησία — збори, скликання), в якій могли брати участь всі афінські громадяни, незалежно від майнового становища, що досягли 20 років (з 18 до 20 років юнак ніс військову службу, тільки після її закінчення він одержував повні громадянські права і міг брати участь в політичному житті). Екклесія скликалась не менше 40 разів протягом року. Порядок денний був заздалегідь відомий. Регулярно слухались звіти посадових осіб, обговорювались асигнування на військові потреби, будівництво флоту і громадських споруд, продовольче постачання, питання, що стосувались союзників і відносин з іншими державами. Основною функцією екклесії було видання законів і псе́фісм (ψήφισμα — рішення, декрет) — рішень з приватних питань на основі вже існуючих законів. Законопроекти ретельно обговорювались. Текст нового закону, а також законів, що ним скасовувались, виставлявся для загального ознайомлення. Потім після виступу автора законопроекту в його захист екклесія призначала комісію з числа геліастів (народних суддів) для вивчення питання про доцільність прийняття нового закону. Обговорення законопроекту відбувалось на подобу судового процесу. Остаточне рішення виносила екклесія. Але і після прийняття нового закону автор його протягом року міг бути притягнутий до відповідальності за обвинуваченням в тому, що запропонував закон, що суперечить демократичній конституції і існуючим законам. Проти нього збуджувався спеціальний «позов про беззаконня» (γραφή παρανόμων — графэ параномон). У випадку визнання позову справедливим автору законопроекту загрожувало суворе покарання аж до позбавлення його громадянських прав. Ці запобіжні заходи були спрямовані проти спроб протягти шляхом фальшивих доводів закони, що послабляли демократичний лад. Наскільки вони були виправдані, видно з того, що у випадках приходу олігархів до влади, вони першим ділом скасовували граφή παρανόμων.

В екклесії здійснювались вибори посадових осіб, пов'язаних з державними фінансами, і військових. Їх вибирали відкритим голосуванням. Інші посади заміщались за жеребом.

При прийнятті рішень застосовувалось як таємне, так і відкрите голосування. Відкрито голосували шляхом хейротонії (χευροτονία — підняття рук). Таємне голосування застосовувалось при розгляді питань, що торкались окремих осіб (дарування громадянських прав, остракізм і деякі ін.). Розглянуті питання ретельно обговорювались, кожен учасник екклесії міг виступити зі своїми міркуваннями. Існувала свобода слова, і ораторам дозволялось критикувати будь-які заходи в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Право виступити мав кожен громадянин, що був присутній в екклесії.

Булé. В проміжках між екклесіями питаннями управління відала булé (βουλή — воля, рада, нарада) — рада п'ятисот, що поповнювалась щорічно за жеребом з громадян, що досягли 30-річного віку. До функцій булé крім керівництва поточними справами (включаючи фінанси, поповнення і забезпечення флоту, державне будівництво, контроль за діяльністю посадових осіб, розпорядження державним майном, відносини з союзниками, дипломатія) входила підготовка питань, що підлягали розгляду в екклесії. Булé складала попередній проект рішення, що могло бути прийняте або відкинута екклесією. Рішення, прийняте без попереднього обговорення в булé, вважалось протизаконним.

За непостійного складу і великої чисельності учасників екклесії не можна було розраховувати на детальне і ділове обговорення там політичних питань. Участь булé у їх підготовці повинно була оберегти від прийняття необдуманих і шкідливих для демократії рішень. Члени булé — булевти при вступі на посаду давали клятву, що будуть керуватись у своїй діяльності законами і «радитись» для найбільшого блага держави.

Булé поділялась на 10 пританій (πρυτανεία — правління, головування), тобто частин по 50 пританів (πρυτανίς — правитель, голова) від філи; кожна з пританій чергувала $\frac{1}{10}$ року. Ці 50 пританів представляли одну з десяти філ, всередині яких квота представництва в булé розподілялась між домами пропорційно їх величині і числу громадян у них. Число булевтів від дему коливалось від одного до десяти чоловік і більше. Щодня зі складу пританій за жеребом обирався епістат (голова), якому вручались ключі від храмів, де зберігались державні документи, скарбниця і печатка. Він же головував в екклесії, якщо вони випадали на цей день. Таким чином, протягом року більше половини булевтів проходили через цю почесну посаду. За порівняно невеликого числа афінських громадян (30-40 тис.) і того, що булевтом можна було стати тільки двічі, майже кожен афінянин хоч раз в житті брав участь в діяльності булé. Так, наприклад, філософ Сократ (469-399 рр. до н.е.), що принципово ухилявся від політичної діяльності, одного разу все-таки став членом ради п'ятисот.

Геліéя. Велику роль в політичному житті Афін відігравав суд присяжних — геліéя (ἡλιαία), в якому могли брати участь (і притому необмежене число разів) всі афінські громадяни, що досягли 30-літнього віку, незалежно від майнового цензу. Щорічно жеребом з бажаючих відбиралось 5000 геліастів і 1000 запасних. У дні судових засідань (їх було не менше 300 на рік) знову жеребом геліасти розподілялись по судових приміщеннях. Вони заздалегідь не знали, які справи будуть розглядати, що виключало можливість підкупу і зловживань. Але внаслідок такої практики геліасти повинні були приймати рішення тільки на підставі приведених сторонами в суді доказів. Адвокати не допускались, кожен повинен був обвинувачувати або захищатись сам. Правда, за особливим дозволом можна було виступити приятелю або родичу замість занадто юного або, навпаки, старого. За жінок, зрозуміло, виступали їх опікуни.

За таких умов результат справи залежав від ораторської майстерності, вміння впливати на велику аудиторію (число геліастів було різним: в залежності від характеру справи іноді було більше 500 і навіть 1000 чол.), знання законів, а головне — вміння їх застосовувати, а далеко не всякий афінянин здатен був скласти необхідний текст промови, поширювалось залучення логографів (λογογράφος, від λόγος — слово, прозовий твір і γράφω — пишу; прозаїк). Це були знаючі в законах і майстерні в риториці люди, що на замовлення і за відповідну плату складали промови для своїх клієнтів. Ті заучували їх напам'ять і потім виголошували в геліéї (читати «з папір-

ця» в гелієї дозволялось тільки документи, тексти законів і заздалегідь записані при підготовці справи показання свідків, і робив це не сам промовець, а секретар гелієї на його прохання). Для виступів існував строгий регламент, що визначався водяним годинником — клеψιδροю (κλεψιδρα, від κλέπτω — красти, приховувати і ὕδωρ — вода). Судова промова мала таку структуру: вступ, розрахований на здобуття доброзичливої уваги суддів; виклад фактичної сторони справи у вигідному для позивача висвітленні; полеміка з противною стороною; заключне звертання до суддів. Крім доказів, спертих на факти і закони, притягнуті до суду афіняни нерідко прибігали до мало шанованих засобів: намагались розжалобити геліастів, приводили на процес малих дітей, говорили про свої заслуги перед державою, про гірку долю у випадку засудження, плакали і т.п.

Компетенція гелієї була надзвичайно широкою. Розбирались приватні позови афінських громадян і метеків (постійно проживаючих в Афінах переселенців з інших полісів), багато справ жителів союзних держав, процеси політичного характеру, справи, зв'язані з незаконним проникненням у списки громадян тощо.

Видатним логографом був Лісій (459-380 рр. до н.е.), який дав блискучі зразки побутової оповіді і розробив метод етопеї — відтворення характеру клієнта як представника конкретної соціальної групи. Майстерність Лісія спрямована на те, щоб створити в суддів позитивну думку про виступаючого, щоб його етос (характерний образ) постав перед ними в найвигіднішому освітленні, зберігаючи при цьому всю свою природність і життєвість. Чи виступає на суді честолюбний аристократ, чи жадібний ділок, чи одурений чоловік, чи інвалід, що живе на пенсію за каліцтво, — для кожного ритор знаходить відповідний його характеру, соціальному становищу і культурному рівню стиль, привабливий своєю невимушеністю. Створені таким способом портрети завжди представляють їх як добропорядних і чесних громадян, що, зрозуміло, іноді було дуже далеким від дійсності. В оповідній частині промов Лісія постають яскраві картини приватного життя клієнтів, описуються дрібні деталі, з яких вибудовується загальна структура ситуації, іноді оповідь набуває закінченості і захопливості сюжетної дії. Ось, для прикладу, промова «Про вбивство Ератосфена». Пересічний афінянин Евфілет одружується і приводить молоду дружину до свого дому. Поглинений справами, він цілковито довіряє їй, особливо після народження сина. Вона ж тим часом через служницю-звідницю заводить знайомство з місцевим ловеласом Ератосфеном і зраджує чоловіка в його ж домі. Все організоване за хитромудрим планом: вночі служниця роздражнює дитину, жінка начебто йде її заспокоювати і впускає коханця. «На світанку, — розповідає Евфілет, — вона повернулася і відімкнула двері. Коли я запитав, чому двері вночі рипіли, вона відповіла, що в кімнаті в дитини згасла лампа, і тоді вона послала взяти вогню в сусідів. Я промовчав, думаючи, що так і було. Але здалося мені, мужі афінські, що лице в неї було набілене, хоча не пройшло ще і місяця зі смерті її брата». Зрештою, чоловік дізнається про все від колишньої коханки Ератосфена, з допомогою тієї ж звідниці застає спокусника на місці злочину і вбиває його, в чому і виправдовується перед геліастами як суворий захисник моральності.

За величезної кількості справ, що підлягали розгляду, існувала певна черговість. Союзники, змушені приїжджати на суд в Афіни, скаржились, що їм подовгу доводиться чекати, поки їх справи будуть розглянуті. Згодом з'явилась категорія термінових справ, що повинні були розбиратись протягом місяця з дня їх надходження. Це стосувалось в першу чергу спорів, зв'язаних з торговельними угодами, кредитуванням морської торгівлі і ін. позик. Позачергово розглядались справи про злочини проти держави, антидемократичних змови, з приводу яких вносились «надзвичайна заява» — ісангелія (εἰσαγγελία — оголошення, донесення). Суд був відкритим і гласним. Могли бути присутні не тільки афіняни, але і приїжджі з інших полісів. Рішення приймалось таємним голосуванням, простою більшістю голосів, було остаточним і оскарженню не підлягало. Вступаючи на посаду, геліасти давали клятву, що будуть судити об'єктивно, керуючись тільки законами і справедливістю. Архонт, що головував у гелієї, жодним чином не впливав на рішення суддів.

Оскільки гелієя поповнювалась бажаними, склад її був випадковий, невелика оплата була менше денного заробітку кваліфікованого працівника, а засідати доводилось часто. Розповсюджене уявлення про те, що в афінському суді засідали переважно фети, не підтверджується джерелами. Гелієя, як і еклесія, і булє відтворюють у розрізі соціальну структуру афінського суспільства в цілому — там представлені всі прошарки громадянсько-колективу.

Посадові особи (магістрати). Найважливішими з магістратів (magistratus — начальство, влада, управління), що обирались на рік, були стратеги (στратηγός — воєвода, воєначальник, полководець, від στρατός — армія і ἄγω — вести, веду). Вони командували армією і флотом, стежили за їх станом у мирний час, відали будівництвом військових укріплень, призначенням і розподілом трієрархів, витратою військових коштів. Разом з булє стратеги відали зовнішньополітичними питаннями, вели дипломатичні переговори. Вони могли скликати надзвичайні сесії еклесії, брати участь у засіданнях булє, мали пріоритет у представленні письмових або усних доповідей булє і еклесії. На відміну від інших посад переобрання стратегів не тільки допускалось, але було звичайним. Ця посада вимагала особливої підготовки, здібностей, матеріальних засобів і доступна була лише деяким громадянам. Поступово серед десяти стратегів виділяється один, якби голова всієї колегії, що обирається незалежно від філії з усього складу громадян. Він відігравав керівну роль в Афінах і в мирний час.

Архонти (ἄρχων — начальник, правитель, голова, від ἀρχή — начало, влада), що заміщались з 480-х рр. до н.е. за жеребом, не грали такої великої ролі, як стратеги, але зберігалась традиція відліку часу за іменем архонта-епоніма (ἐπώνυμος — букв. той, що дав ім'я), в руках архонтів знаходилась підготовка судових справ, контроль над священними угіддями, опіка сирітського майна, призначення хорегів (χορηγός, від χορός — хор і ἡγεῖσθαι — керувати; багатий громадянин, літургією якого була організація театральних вистав, підготовка хору і акторів), керівництво релігійними процесіями, змаганнями, жертвоприношеннями і ін. По закінченні річного строку перебування на посаді вони входили до складу ареопагу, членство в якому було довічним. Цей орган

після реформи Ефіальта не вже мав колишнього авторитету, але все-таки в його віданні залишились деякі судові справи (про навмисне вбивство, підпал) і нагляд за священним майном (землі Елевсіну, священні оливи богині Афіни).

По мірі росту могутності Афін, перетворення Делоської сіммахії в Афінську архе і бурхливий розвиток економіки, природно, збільшувався і апарат управління. Багато щорічно змінюваних посадових осіб відало різними галузями економічного, фінансового і господарського життя держави. Виборні магістрати були і в адміністративно-територіальних підрозділах Афінської держави — філах, демах, фратріях. Кожний громадянин, хотів він того чи ні, втягувався в суспільно-політичне життя країни. У цьому плані цілком правомірні слова, вкладені Фукідідом (Історія, II, 37) у вуста Перікла: «Скромність звання не служить бідняку перешкодою до діяльності, якщо тільки він може зробити яку-небудь послугу державі... Ми вважаємо не вільним від занять і праці, але марним того, хто зовсім не бере участі у державній діяльності». Участь у загальнодержавних святах, що супроводжувались урочистими процесіями, змаганнями, жертвоприношеннями і всенародними трапезами, теж консолідувала громадянський колектив.

Афінські громадяни по праву пишалися своєю належністю до найдемократичнішого в Греції полісу. В Афінах будь-який громадянин міг виступити в еклесії з критикою магістратів, вносити пропозиції з питань внутрішньої і зовнішньої політики. На сцені афінського театру, особливо під час представлення комедій, піддавались критиці окремі аспекти політичного і громадського життя, в карикатурному вигляді зображувались видні державні діячі. В трагедіях, хоча і присвячених міфологічним сюжетам, також зачіпались животрепетні проблеми сучасності.

Держава захищала не тільки життя і майно своїх громадян, але і свободу їх особистості. Афінянина не можна було ув'язнити без вироку гелієї, а людина, притягнута до суду, якщо не сподівалась на виправдання, могла покинути місто до розгляду своєї справи.

Державні обов'язки афінян. Зрозуміло, афінські громадяни мали не тільки права, але і обов'язки перед державою. За виразом одного дослідника, у них була безперечна свобода всередині держави, але не від неї. Крім військової служби сюди відносились так звані літургії (λιτουργία — громадська робота, державна служба, від λήϊτον — суспільство, держава і έργασία — робота, праця) — повинності більш забезпечених афінян за свій рахунок готувати театральні видовища (хорегія), оснащувати і набирати екіпажі військових суден (трієрархія), забезпечувати організацію гімнастичних змагань, всенародних частувань (по філам і демам) тощо.

Ухилення від політичної і суспільної діяльності засуджувалось, приватне життя, хоча і не піддавалось такій жорсткій регламентації, як у Спарті, все-таки повинно було підлягати вкоріненню консервативним підвалинам. Належало приносити встановлені жертви божествам, брати участь в культах філ, демів, фратрій і полісу в цілому. Спосіб життя, що відхилявся від звичайних рамок, викликав підозри, а в деяких випадках, як, наприклад, з Сократом, використовувався як привід для обвинувачень в антидемократизмі. Надзвичайно активна діяльність гелієї при численному і не завжди досить компетентному складі геліастів створювала сприятливий ґрунт для появи і поширення професійних донощиків — сикофантів (συκοφάντης, від σῆκον — смоква і φαίνω — доношу), які шантажували і вимагали гроші під загрозою порушення судової справи. Побоюючись одержати сумнівну репутацію сикофантів, афіняни, що виступали в ролі обвинувачів, нерідко підкреслювали, що роблять це тільки в помсту за образи, завдані відповідачем йому або його близьким.

Особливості афінської демократії. Афінська політична система, найпередовіша в Елладі, разом з тим, була демократією для меншості населення. З неї були виключені не тільки раби, що не мали ні політичних, ні елементарних людських прав, але і метеки. Останні не одержували політичних і громадянських прав, навіть якщо жили в Афінах протягом кількох поколінь. Афінська архе була зацікавлена в збільшенні числа метеків, і в деякі періоди приймалися спеціальні заходи для їх залучення. Метеків приписували до аттичних демів, закони захищали їх інтереси більше, ніж звичайних чужоземців — ксенів (ξένος — чужий, чужоземець). Справами метеків відав архонт-полемарх. Тим не менше, метеки були відгороджені від громадянського колективу. Вони не тільки виключались зі всієї участі в політичному житті Афін, але і не мали права володіти нерухомим майном — землею і будинками. Землеробством метеки могли займатись тільки як орендарі приватновласницької землі. Займаючись переважно ремеслом, торгівлею, наймитуванням, метеки змушені були жити в найманих приміщеннях. Крім того, в той час як громадяни в мирний період не платили прямих податків (з другої пол. V ст. до н.е. в період воєнних дій стали прибігати до введення надзвичайного військового податку — зйсфори), для метеків існував спеціальний подушний податок — метойкіон (12 драхм на рік). Незважаючи на це все, метеки поряд з громадянами несли військову службу, заможніші з них залучались до деяких літургій.

Іноді за особливі заслуги перед полісом окремим метекам, а в рідких випадках і цілим групам давались привілеї — звільнення від подушного податку, право придбати дім і клер, а зрідка і найцінніша нагорода — громадянські права. Це, однак, було винятком з правил. В цілому ж маса метеків, що складала приблизно третину вільного населення Афін, не могла користуватись благами демократичного ладу.

У політичному житті Афін не брали участь і жінки. Афінянки вели навіть більш замкнутий спосіб життя, ніж спартанки, одержували досить убогу освіту, яка готувала їх тільки до ролі матері і домашньої господарки. Життя жінки обмежувалось її домом і двориком, за межі яких вона виходила лише в особливих випадках (похорон або пологи в кого-небудь з близьких, святкова релігійна процесія), і то за обов'язкового супроводу. Необхідні для господарства закупівлі робили чоловік і раби. Коли до чоловіка приходили гості, дружина видалялась на свою половину — гінкейон (γυναικείον), участь в прийомах і співбесідах чоловіків вважалась ознакою роз-

пусної поведінки, несумісної із становищем порядної жінки. Життя, зрозуміло, вносили свої корективи в ці застояні консервативні підвалини, але процес їх зламу був хворобливим.

Виключивши рабів, метеків і жінок з політичного життя, демократія таким чином забезпечувала своїми благами лише невелику частину її населення — повноправних громадян чоловічої статі. Правда, слід зазначити, що олігархічно настроєні автори, що критично ставились до афінських порядків, ідеалізуючи спартанські, обурюються серед іншого розбещеністю рабів і метеків в Афінах: «...Дуже велика в Афінах розбещеність рабів і метеків, і не можна тут побити раба, і він перед тобою не посторониться... Якби дозволялось законом вільному бити раба, або метека, або вільновідпущеника, то часто били б афінянина, прийнявши його за раба, оскільки і за одягом і за зовнішнім виглядом тут народ анітрохи не кращий і не відрізняється від рабів і метеків», — писав автор «Псевдоксенофонтвої політії» (I, 10). Хоча ці упереджені судження не можна приймати на віру, все-таки за демократії, очевидно, населенню, що навіть не мало прав громадянства, жилось вільніше, ніж за олігархії. У важкі для афінської демократії часи, коли їй загрожувало знищення, раби, а особливо метеки, брали активну участь в боротьбі проти політичних противників демосу.

Що стосується повноправних громадян, то афінський устрій забезпечував їм повноту політичних прав і свобод. Застосування жереба при заміщенні посад припускало, що будь-який громадянин може бути залучений до управління державою. Щорічно змінювані магістрати регулярно звітували перед еклесією і у випадку визнання звіту незадовільним могли бути відкликані достроково. Навіть вищі магістрати повинні були керуватись волею еклесії. І незважаючи на все це принцип прямого народоправства не міг бути реально здійснений. Еклесії відбувались досить часто, щоб на них виносились всі найважливіші питання поточної політики. Але брали в них участь далеко не всі громадяни, зокрема, жителям віддалених районів доводилось затратити багато часу на дорогу туди і назад і відриватись від своїх господарств. Та і городяни нерідко з тих або інших причин пропускали збори. Характерно, що кворум, необхідний для рішення деяких особливо важливих питань, складав 6000 чоловік, що приблизно дорівнює $\frac{1}{4}$ або навіть $\frac{1}{5}$ загального числа громадян. В самій еклесії, незважаючи на право кожного виступати, навіть не дивлячись на порядок денний, переважно говорили люди, що одержали фахову освіту, яка включала тоді і мистецтво красномовства — риторику (*ῥητορικὴ* — ораторське мистецтво, від *ῥήτωρ* — оратор). Щоб змусити багатотисячну аудиторію слухати себе, а тим більше переконати її, були потрібні знання і особлива майстерність. Таку підготовку могли одержати сини тільки заможних афінян, і прагнули до неї переважно вихідці з сімей евпатридів. І не випадково, що більшість демагогів (*δημαγωγός* — керівник, вождь народу) — популярних вождів афінського демосу в V ст. до н.е. були аристократичного походження.

В сер. V ст. до н.е. право займати посади було поширене на громадян третього майнового класу Солона (судячи з «Афінської політії» Арістотеля, фети, представники четвертого майнового класу, навіть в IV ст. до н.е. формально не допускались до заняття посад, крім геліастів). Однак посади, пов'язані з фінансовими функціями, наприклад скарбників, як і раніше, заміщались представниками багатой верхівки. Ці магістрати, як і військові командири різних рангів, вибирались відкритим голосуванням, в той час як посади, відкриті рядовому афінянину, заміщались за допомогою жереба.

І все-таки будь-який афінський громадянин почував себе вершителем долі своєї держави, адже він був повноправним учасником еклесії, без санкції якого не приймалось жодне скільки-небудь важливе рішення, зокрема, закони і декрети. А в гелієї голосами присяжних, більшість яких складала рядові афіняни, визначалась доля багатьох громадян, метеків, союзників. В політичному памфлеті останньої чверті V ст. до н.е., де докладно і критично розбирається політичний лад Афін, автор стверджує: «Що стосується державного ладу афінян, то... я не схвалюю цього з тієї причини, що... вони тим самим вибрали такий порядок, за якого простому народу жилось краще, ніж благородним... Разом з тим, оскільки в них це було прийняте в такому вигляді, [мені здається,] що вони вдало зберігають свій державний устрій і взагалі заводять у себе такі порядки, які здаються ненормальними з точки зору решти еллінів» (Псевдоксенофонтвова політія, I, 1).

Афіни в правління Перікла (444-429 рр. до н.е., крім 430 р. до н.е.). Найблискучіший період у внутрішній історії Афін пов'язаний з ім'ям Перікла (495-429 рр. до н.е.). Звичайно стриманий у своїх оцінках Фулідід пише про цей час: «На словах це була демократія, на ділі правління однієї людини» (Історія, II, 65, 9). У вкладеній істориком у уста Перікла промові на честь афінян, полеглих в перший рік Пелопоннеської війни (справжній текст урочистої промови Перікла не зберігся, а той, що наводиться у Фулідіда, складений самим істориком. Однак, він прагнув передати зміст і дух промови вождя афінської демократії), міститься справжній гімн демократичним Афінам (II, 37, 1): «Наш державний лад не наслідує чужих установ, ми самі скоріше служимо зразком для декого, ніж наслідуємо інших... Закони наші надають рівноправність для всіх... політичним значенням у нас в державному житті кожний користується... в залежності від його доблесті... Ми живемо вільним політичним життям і не страждаємо підозрілістю у взаємних відносинах».

Перікл не був творцем демократичної системи правління в Афінах, але саме ця система, атмосфера політичного, суспільного і культурного життя після перемог над персами і створення морської держави послужили живильним ґрунтом для розвитку всіх закладених в цій людині дарувань і дозволили йому накласти незгладимий відбиток яскравої особистості на історію рідного полісу. Велич і слава Перікла були величчю і славою Афін. Протягом його правління зроблено було стільки, що цей час називають «епохою Перікла», хоча і тривала вона всього п'ятнадцять років. По материнській лінії Перікл належав до знаменитого роду Алкмеонідів, по батьку — до знатного роду Бузигів, що зводив своє походження до одного з культурних героїв аттичної міфології і володів спадкоємними жрецькими посадами. Батько Перікла — Ксантіпп був активним політичним діячем, піддався остракізму, потім був архонтом, стратегом, відзначився в битві при Мікале (479 до н.е.) і в наступних опера-

ціях. Перікл одержав блискучу освіту, що розвинула його неабиякі вроджені здібності. Серед його вчителів були філософи Анаксагор, Зенон, Дамон. Від них Перікл засвоїв тверезий підхід до явищ навколишнього світу, свободу від марновірств і забобонів, віру в силу розуму, уявлення про пануючу в Космосі і необхідну людському суспільству гармонію, діалектичну систему мислення, логіку доказів. Широкий політичний кругозір, глибокі теоретичні пізнання, тонкий художній смак, ораторське обдарування, в якому поєдналися красномовство з тверезістю і логічністю розуму, безмежна відданість рідному полісу і його демократичному ладу за бездоганної особистої чесності визначили роль Перікла в житті Афін V ст. до н.е. Будучи сподвижником Ефіяльта в боротьбі за реформу ареопагу, Перікл висувається на політичну арену в кін. 460-х рр. до н.е. Після ostracismu Кімона його роль посилюється, він як стратег бере участь в ряді військових експедицій — на о. Евбею, навколо Пелопоннесу, до Херсонесу Фракійського, на о. Самос, у Понт, активно виступає в еклесії, веде рішучу боротьбу з політичними противниками і стає все більш популярним. З його ініціативи був укладений мир з персами (449 р. до н.е.), 30-літній мир зі Спартою (445 р. до н.е.), рядом заходів було укріплене панівне становище Афін у Делоській сіммахії.

Однак, тільки в 444 р. до н.е., коли ostracismom був вигнаний з Афін Фулідід, син Мелесія, що очолив аристократичну опозицію після Кімона і зумів консолідувати її в організовану політичну силу, починається період беззмінного правління Перікла. Аж до 430 р. до н.е. він щорічно переобирався на посаду першого стратега і був визнаним безперечним главою Афінської держави, що направляв її внутрішню і зовнішню політику. Але при всьому значенні і впливі Перікла він ніколи не мав навіть подоби диктаторської влади. В його розпорядженні не було апарату насильства, за допомогою якого він міг би змусити афінський демос прийняти те або інше рішення або провести в життя своє розпорядження. Перікл вносив в еклесію один проект за іншим, і, переважно, вони зустрічали схвалення і приймалися. За існуючої в Афінах політичної системи демосу нічого не можна було нав'язати, належало переконати його в своїй правоті, в доцільності запропонованих заходів для демократичного ладу і полісу в цілому. Це було не «правління однієї людини», а розумно керована демократія. Стратег не мав можливості, та і не прагнув прибгати до репресивних методів проти своїх політичних опонентів. Таким він залишився в пам'яті нащадків, і Плутарх, що жив в часи, коли терористична політика римських імператорів наклала незгладиму печать на все життя Імперії, підкреслює, що Перікл на смертному одрі у відповідь на похвали його друзів одержаним ним перемогам сказав, що вважає найславнішою своєю заслугою те, що жоден афінянин не одягав жалоби з його вини. За словами того ж Плутарха: «Перікл вів за собою народ переконанням і наставлянням... то стримуючи його зухвалу самовпевненість, то при занепаді духу підбадьорюючи і втішаючи його... сила його... була рятівним оплотом державного ладу» (Перікл, 15). Так через багато століть, коли оцінка політичного діяча давалась вже із врахуванням далекої перспективи, образ Перікла залишався символом незаплямованої політичної репутації і глибокого особистого благородства.

Внутрішня політика Перікла характеризується турботою про зміцнення і подальший розвиток демократії в Афінах; прагненням забезпечити засоби існування вільній афінській бідноті; заохоченням літератури, мистецтва, театру; спробами впровадити в Афінах більшу свободу побуту, в першу чергу у сфері сімейних відносин.

Перікл протягом тридцяти з зайвим років відігравав керівну роль в політичному житті Афін, хоча беззмінна його стратегія тривала менше половини цього часу (у 443-430 рр. до н.е.). Найбільш значним нововведенням було встановлення оплати служби магистратів — геліастів, булевтів, архонтів тощо. Вперше з'явилась реальна можливість незаможним громадянам активно займатись політичною діяльністю. Це нововведення було настільки необхідним для афінської демократії, що було продовжене і розширене після Перікла, аж до призначення на самому поч. IV ст. до н.е. оплати навіть за відвідування еклесії. Антидемократична опозиція, зрозуміло, критикувала оплату посад, заявляючи, що це розбещує народ і накладає зайвий тягар на державну скарбницю.

Суспільне будівництво. Почате в Афінах з ініціативи Перікла грандіозне будівництво забезпечувало роботою потребуєчих заробітку бідняків. Люди найрізноманітніших спеціальностей і занять — від висококваліфікованих майстрів (скульптори, архітектори, гравери, ювеліри і ін.) до простих погоничів і вантажників — були постійно зайняті, а Перікл вносив все нові і нові проекти в еклесію. На Акрополі був споруджений знаменитий Парфенон, творіння Іктіна, Каллікрата і Фідія. Мармурові сходи, якими на Панафінеї, свята на честь Афінки, покровительки міста, урочиста процесія піднімалась на Акрополь, увінчали парадними Пропілеями. Акрополь був прикрашений статуями Афінки роботи Фідія. З'явився спеціальний будинок для заснованих Періклом музичних змагань — Одеон. Почалась перебудова храму Деметри в Елевсині. Афіни перетворюються за Перікла в найпрекрасніше місто Еллади, до якого і значно пізніше продовжували стікатись шанувальники мистецтва. За словами Плутарха, ці твори, створені протягом короткого часу, продовжували жити у віках, зберігаючи при цьому свою свіжість і новизну. Пам'ятники естетичного смаку і могутності Афін не раз згодом рятували місто від згубних руйнувань переможних завойовників: підняти на них руку означало зазіхнути на славу і велич Еллади. Таке враження Афін Перікла робили і на сучасників, що суттєво сприяло посиленню престижу міста серед союзників і ін. греків. Афіни стали притягальним центром не тільки заради споглядання прекрасних пам'ятників, але і для активної творчості. Художники, скульптори, архітектори, поети, філософи, кращі уми Греції прагнуть в Афіни, подовгу живуть і працюють там. Недарма Фулідід (II, 41) приписує Періклу слова: «Ми послужимо предметом здивування для сучасників і потомства, тому не маємо потреби ні в панегіристі Гомері, ні в кому-небудь іншому, хто доставляє хвилину насолоду своїми піснями...».

Клерухії. Втім, будівництво в таких масштабах вимагало великих коштів. Після того як союзна скарбниця в 454 р. до н.е. була перенесена в Афіни, вона поступово стає складовою частиною афінських фінансів, а коли був укладений мир з Персією і забезпечена безпека в Егейському морі, союзна казна стала безсоромно витрачатись

на внутрішні потреби Афін, також і на будівельні роботи. З цієї причини забезпечення роботою афінян і прикрашання міста дорого обходились членам Афіньського союзу. Настільки ж двоїсті наслідки мала широко впроваджена Періклом система створення клерухій — військово-землеробських поселень на території союзників. Клерухи зберігали афіньське громадянство і були не тільки провідниками афіньського впливу, але і прямими захисниками інтересів свого поліса (на випадок невдоволення або прямого заколоту). Афіняни, що потребували землю, одержували її за межами Аттики, що зм'якшувало протиріччя всередині громадянського колективу, оскільки клерухії відволікали частину незадоволених, що могли стати джерелом внутрішніх смут. Клерухії були виведені на Херсонес Фракийський (1000 чол.), Наксос (500), Андрос (250), в Брею у Фракії (1000), в Сінопу, на о. Евбея і ін. Число афіньських клерухів сягало майже 10 тис. чол.

Державні свята. Наступною формою допомоги фетам, також поєднаною з культурно-політичними завданнями, були загальнодержавні і загальнонародні свята, число яких зросло в правління Перікла. Участь у них об'єднувала афінян, підвищувало їх політичну свідомість, зміцнювало прихильність до поліса, а роздачі і частування, що супроводжували свята, прилучали всю масу громадян до доходів держави і багатой верхівки. «Повторюваними щорічно змаганнями і жертвоприношеннями ми доставляємо душі можливість одержати різноманітний відпочинок від трудів...» — говорить Перікл у Фукидіда (II, 38).

Теорікон. Періклу приписується введення теорікону — видовищних грошей, що видавались державою найбіднішим громадянам для оплати театральних квитків. Театральні вистави були складовою частиною загальнодержавних свят, театр відіграв велику роль у культурному і політичному житті Афін, був джерелом поширення морально-політичних ідей.

Суди в демах. За Перікла були відновлені засновані ще Пісістратом суди в демах, що прискорювало розгляд локальних конфліктів і звільняло сільських жителів від зайвих поїздок в Афіни. Розширене було застосування жереба при заміщенні посад.

Перікл і Аспасія. Не проводячи жодних радикальних реформ у сфері побуту, Перікл особистим прикладом повинен був сильно похитнути консервативні підвалини афіньського сімейного життя. Одружений другим шлюбом з Аспасією, мілетянкою за походженням, жінкою, за загальним визнанням сучасників, видатного розуму, знань і здібностей, Перікл не тільки зробив свою дружину соратником і радником в своїй діяльності, але і залучив її до участі в теоретичних співбесідах на різноманітні теми науки, культури, філософії, політики, центром яких став їх дім. Аспасія приймала гостей, серед яких були видатні уми і таланти Афін і Греції — Анаксагор, Софокл, Сократ, Фідій, Гіпподам і ін., вражала всіх своїм красномовством, глибиною знань, тверезістю суджень, викликаючи глибоку повагу. Приклад Перікла і Аспасії виявився заразливим. Широко розповсюджені в цей час просвіта, публічні лекції софістів, постановка морально-етичних проблем на сцені театру, ідеї про відносність існуючих уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе, сумніви в божественному характері, а отже, і в непорушності інститутів, створених людьми, — все це не могло не похитнути і консервативні сімейні підвалини. Деякі чоловіки самі приводили своїх дружин в дім Аспасії, щоб вони послушали її міркування; безправ'я і принижене становище афіньської жінки стають темою дискусій в суспільстві і театрі. Політична опозиція проти Перікла, спираючись на живучість консервативних традицій в демосі, намагалась використати незвичну для Афін атмосферу в його домі для брудних нападок на Аспасію. Її обвинуватили в непорядному поведженні, у звідництві, і тільки особисте заступництво Перікла, який не посоромився вблагати геліастів, врятувало Аспасію від суворого вироку. Небезпека була тим більше більшою, що Аспасія не була афінянкою, шлюб її з Періклом не вважався повною мірою законним, а геліа була менш поблажливою до чужоземців, ніж до своїх співгромадян. Взагалі, подібні шлюби не заборонялись, але за законом, внесеним самим Періклом у 451 р. до н.е., народжені в такому шлюбі діти не одержували громадянських прав. За іронією долі Перікл змушений був згодом просити винятку для свого сина від Аспасії, коли епідемія забрала його двох синів від першого шлюбу.

Переслідування друзів Перікла. Авторитет Перікла був настільки непохитний, що опозиція діяла манівцями, прагнучи опорочити близьких йому людей. Друг і соратник Перікла з перебудови Акрополя — прославлений скульптор Фідій двічі притягувався до відповідальності — одного разу нібито за присвоєння золота або слонової кістки, виділених на створення статуї Афін, другого — за блюзнірське зображення на щиті Афін себе і Перікла серед героїв, що бились з амазонками. Обвинувачення в розкраданні не підтвердилось, але за блюзнірство Фідій був кинутий до в'язниці і там помер. Зазнав гоніння і наставник Перікла — філософ Анаксагор, змушений покинути Афіни.

Відносини з союзниками. Аристократична опозиція критикувала Перікла за занадто суворе поведження з союзниками, за розтрату форосу на внутрішні потреби Афін. За Перікла справді розширилась сфера впливу Афін, до союзу приєднався ряд нових полісів, зміцнився афіньський вплив у внутрішньому житті союзників (покровительство демократичним верстам населення, розгляд найважливіших справ союзників в афіньському суді, контроль за карбуванням монети), неухильно стягувався форос, у своїх зовнішньоторговельних зв'язках союзні держави повинні були рахуватись в першу чергу з інтересами Афін; клерухії ущемляли союзників і матеріально (вилучення частини земель), і морально. Разом з тим, навіть ворожі афіньській демократії автори визнавали, що в учасниках сіммахії більшість населення зацікавлена була в збереженні союзу, оскільки Афіни, підтримували і насаджували демократичні порядки, обмежували сваволю олігархічних груп. Безпека плавання в Егейському морі, забезпечена пануванням афіньського флоту, сприяла розвитку економічних і культурних зв'язків. Фактичне припинення воєн між членами союзу дозволяло жителям користуватись всіма благами мирного існування. Без цього невеликі поліси не могли себе захищати самостійно і зберігати незалежність.

Зовнішня політика Перікла. Сміливий і рішучий в області внутрішньополітичній, Перікл був стриманий і обережний у відносинах з іншими полісами. Так само як і Фемістокл, він розумів, що після ліквідації перської загрози основним противником Афіні стає Спарта. За Перікла було завершено будівництво Довгих стін, що з'єднували місто з гаванню Пірей. Відтепер Афіни могли не побоюватись нападу з суші і, відсиджуючись за стінами, одержували все необхідне із зовнішнього світу за допомогою свого флоту. Оскільки загроза сухопутного нападу в цей час могла виходити в першу чергу від Спарти, а на морі безперечно панували Афіни, спорудження стін було явно антиспартанським заходом і забезпечувало Афінам велику свободу дій в Елладі. За Перікла були здійснені спроби розширити вплив Афіні в Середній Греції, у Фракії, у Великій Греції і навіть в частині Пелопоннесу (Мегари, Аргос). Однак він уникав ризикованих операцій, воліючи дипломатичні засоби, а іноді і економічний тиск. Не всі його зовнішньополітичні починання вдалися. Пропозиція скликати панеллінський конгрес (443 р. до н.е.) для організації спільних заходів з відновлення зруйнованих персами храмів і забезпечення безпеки морських шляхів було відхилене зусиллями Спарти. Створена з ініціативи Перікла колонія Фурії в Південній Італії, до участі в якій були запрошені всі бажаючі, не перетворилась, як було задумано, в символ єднання греків під егідою Афіні, а заповнилась вихідцями з Пелопоннесу і займала згодом проспартанську позицію.

Загострення відносин із Спартою. Протидія Спарти і її союзників поширенню афінського впливу, підірвала діяльність всередині Афінської архе, що спиралась на підтримку антидемократичних сил, все більше загострювали відносини двох провідних держав Греції; і тут і там посилювались войовничі тенденції, керівники обох сторін змушені були піти на крайні міри, що привели до прямого зіткнення — Пелопоннеської війни.

Посилення радикальних тенденцій. Якщо аристократична опозиція критикувала Перікла за гноблення союзників (що в цілому було з її боку демагогією) і закликала до тісного союзу зі Спартою, порядки якої вона звеличувала, то зміцніла в останній період правління Перікла радикальна опозиція закликала до твердішого поводження з союзниками і до активної завойовницької політики. В її програмі чітко виявлялись негативні сторони рабовласницької демократії, яка не тільки не скасувала експлуатацію і гноблення інших народів, але не могла існувати без них. Перікл, що спирався на свій незаперечний авторитет і безумовну підтримку афінського демосу, проводив власну політичну лінію, відбиваючи численні нападки опозиції. Але його політика не витримала випробувань Пелопоннеської війни. Невдовзі після її початку Перікл пішов з політичної сцени, а потім і з життя. На щастя для себе, він не дожив до поразки Афіні і краху морської держави. Діяльність і особистість Перікла залишили незгладимий слід в історії Афіні і всієї Еллади.

3. ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА (431-404 рр. до н.е.)

Загострення суперечностей між Афінами і Спартою. Зміцнення Афінського морського союзу, зростаюча сила Афіні викликали занепокоєння в багатьох полісах, спонукаючи внутрішню напруженість в Греції. Найзаклішим противником Афіні виступали Спарта і очолюваний нею Пелопоннеський союз, створений ще в сер. VI ст. до н.е. Цей союз був досить різномірний: в нього входили Спарта з її аграрною економікою, такі передові в економічному відношенні поліси, як Корінф і Мегари, і дрібні бідні поліси Ахайї і Аркадії. Основною метою союзу було збереження стабільності політичної і соціальної ситуації: спартанці боялись, що будь-яка зміна внутрішніх і зовнішніх умов може привести до послаблення їх позиції і викличе посилення боротьби ілотів за своє звільнення. Ці настрої укріпились після того, як Афіни підтримали ілотів під час III Мессенської війни 464 р. до н.е., а потім допомогли залишкам повстанців оселитись в місті Навпакті.

Не тільки Спарта сприймала посилення Афіні як виклик, — Корінф також цього побоювався. Ще в архаїчну епоху склався своєрідний поділ «зон впливу» між цими центрами: Афіни орієнтували свої інтереси на схід і північ, Корінф — на захід. Однак, протягом V століття до н.е. Афіни поступово проникають і на захід, освоюючи шляхи, що ведуть до Сицилії і Південної Італії. Всі ці протиріччя визрівали поступово, неодноразово приводячи до конфліктів, поки не вибухнула війна, що охопила всю Елладу і одержала назву Пелопоннеської (431-404 рр. до н.е.). Вона стала зіткненням не тільки двох провідних полісів — Афіні і Спарти, не тільки протиборством двох блоків держав — Афінського і Пелопоннеського, але і конфліктом двох різних історичних тенденцій — торговельно-демократичної і аграрно-аристократичної. Обидва союзи ставили перед собою рішучі цілі, і війна продовжувалась з коротким періодом перемир'я цілих 27 років, відрізняючись крайньою жорстокістю.

Приводом для початку воєнних дій стало втручання Афіні в конфлікт між Корінфом і його колонією Керкірою (біля східного узбережжя Адріатики): у вересні 433 р. до н.е. Афіни послали туди свої кораблі і війська. Наступного року послідувала блокада не бажаючого підкорятися афініям міста Потідеї на півострові Халкідіка (північне узбережжя Егейського моря). Нарешті, афінський уряд запровадив жорсткі економічні санкції проти Мегар, ще одного члена Пелопоннеського союзу. Скликані в зв'язку з усіма цими подіями в Спарті збори делегатів від всіх її союзників прийняли рішення пред'явити Афінам ультиматум. Умови його були такі: необхідно скасувати антимегарські санкції, всі входячі в архе на становищі підлеглих поліси повинні одержати реальну автономію, представників опоганеного давнім релігійним злочином роду Алкмеонідів (включаючи Перікла) слід вигнати за межі Аттики; в противному випадку війна стає неминучою. Цей ультиматум був, зрозуміло, відкинутий, і обидві сторони стали готуватись до боїв.

Архідамова війна (431-421 рр. до н.е.). Воєнні дії на початку квітня 431 р. до н.е. відкрили союзники Спарти фіванці, здійснивши невдалий напад на інше місто в Беотії — Платеї, які тримали сторону Афіні. В середині

червня в Аттику вторгся з військом спартанський басілевс Архідам II (469-427 рр. до н.е.), який пробув тут до осені. Афіняни укрились за стінами свого міста, оскільки їх сухопутні сили були помітно слабші ворожих. Зате афінський флот мав явну перевагу і користуючись цим спустошував узбережжя Пелопоннесу.

Наступного року навала пелопоннесців повторилась і Аттика знову піддалась руйнуванню. В Афінах, де укрилась значна кількість сільських жителів, спалахнула епідемія чуми, широко розповсюдившись через скупченість людей. Вона продовжувалась довго і забрала багато життів, її жертвою став і Перікл (в 429 р. до н.е.). Противники продовжували війну, дотримуючись, як і раніше, кожен своєї стратегії. Кампанія за кампанією проходили зі змінним успіхом. В 427 р. до н.е. спартанці зруйнували Платеї, Афінська ескадра в 425 р. до н.е. захопила Пілос, стратегічно важливу гавань на південному заході Пелопоннесу. Намагаючись відбити цей пункт, добірні спартанські війська зазнали тут дуже відчутної поразки. Тоді спартанці перенесли воєнні дії в далекі, і, здавалося б, міцні тили Афінської держави. Експедиційний корпус під командуванням талановитого полководця Брасіда стрімким маршем досяг півострова Халкідіка і Південної Фракії. Результатом стало повстання тамтешніх грецьких полісів, що входили в архе, але тяготились афінським гнітом. Військами, терміново перекинутими туди ж з Афін, командував глава «партії війни» Клеон, що відзначився при Пілосі. В запеклому бою під Амфіполем пали обидва командуючих, але перемога дісталась спартанцям (422 р. до н.е.). Через понесені важкі втрати і неясність подальших перспектив ворогуючі сторони пішли в 421 р. до н.е. на укладення миру строком на 50 років, який по імені афінського представника одержав назву Нікіїв мир.

Сицилійська авантюра (415-413 рр. до н.е.). Однак, вже наступного, 420 р. до н.е., стратегом був обраний лідер «партії війни», родич Перікла і учень Сократа — Алквіад (450-404 рр. до н.е.), який став штовхати суспільство до відновлення війни. Ця ідея знайшла широку підтримку, оскільки багато афінян були розорені воєнним лихоліттям і мріяли повернути собі статки або навіть розбагатіти за рахунок військової здобичі. Спочатку Алквіад підбурив пелопоннеські поліси Аргос, Мантінею і Еліду до виступу проти Спарти. Коли ж спартанці в 418 р. до н.е. розгромили їх, енергійний стратег розробив новий план. Він запропонував здійснити похід на захід з метою завоювати колонізовані греками області Південної Італії і Сицилії. Головним об'єктом для нападу були обрані Сіракузи, засновані в 734 р. до н.е. корінфянами — союзниками спартанців. Був споряджений великий флот (200 бойових і транспортних суден) і численний експедиційний корпус (38 тис. моряків і гоплітів) під командуванням Алквіада і Нікія. Однак, коли навесні 415 р. до н.е. похід розпочався, Алквіад був звинувачений у святотатстві (процес гермокопідів) і засуджений до смертної кари. Врятувавшись втечею до Спарти, він став радником ворогів своєї батьківщини. Тим часом афіняни обложили Сіракузи, але нерішучий Нікія втратив всі сприятливі можливості і в 413 р. до н.е. Сицилійська авантюра закінчилася повним розгромом афінських морських і сухопутних сил.

Декелейська війна (413-404 рр. до н.е.). Коли в Сицилії справа вже йшла до розв'язки, спартанці, за порадою Алквіада, зуміли захопити в Аттиці Декелею — фортецю, що контролювала дорогу до острова Евбея, жителі якої повстали проти афінського панування. Тим самим був відрізаний основний шлях підвозу в Афіни продовольства. Масова втеча рабів, яким спартанці обіцяли свободу, посилили економічні труднощі Афінської архе. Значно збільшивши розмір форосу, уряд тільки підштовхнув багатьох союзників до відпадня.

Олігархічний переворот 411 р. до н.е. Рада чотирьохсот. Все це викликало похвалення діяльності гетерій — таємних політичних товариств олігархів, і в 411 р. до н.е. вони під проводом Антіфонта, Пісандра і Фрініха захопили владу в державі. Рада п'ятисот була розігнана, а створена Рада чотирьохсот включала тільки представників п'яти тисяч найбагатших афінян; були скасовані соціальні роздачі і виплати, розпочалось переслідування демократів. Спарта скористалась кризою в стані противника і скоро афіняни втратили майже всі свої володіння. Олігархічний уряд був змушений амністувати Алквіада і під його командуванням афінський флот в трьох битвах переміг пелопоннесців. Навесні 410 р. до н.е. демократичний лад був відновлений, Алквіад став стратегом-автократором і одержав ще кілька перемог над противником.

Поразка Афін. Однак Пелопоннеський союз зумів оговтатись від невдач. Навархом (флотоводцем) був призначений талановитий воєначальник і дипломат Лісандр (452-396 рр. до н.е.), якому вдалось встановити дружні відносини з анатолійським сатрапом, царевичем Кіром Молодшим і одержати значні кошти на відновлення флоту. В кін. 407 р. до н.е., скориставшись відсутністю Алквіада, Лісандр переміг афінський флот біля мису Нотій і розчарований демос піддав свого стратега остракізму. Однак, і без Алквіада афінські моряки зуміли взяти реванш в битві при Аргінуських островах в 406 р. до н.е. Перемога була блискуча (пелопоннесці втратили 70 кораблів, афіняни — 25), але підбурений демагогами афінський демос звинуватив стратегів-переможців в тому, що вони не врятували своїх же моряків під час бурі і засудив їх до страти. Обезголовлений таким чином афінський флот влітку 405 р. до н.е. був розгромлений Лісандром в битві при Егоспотамах (на європейському березі Геллеспонту). Восени того ж року Афіни були обложіні з суші і з моря. В місті почався голод, який через кілька місяців змусив зневірених захисників капітулювати (квітень 404 р. до н.е.).

Наслідки пелопоннеської війни. Переможці продуктували переможним своєї умови. Архе була розпущена, Афіни ставали членом Пелопоннеського союзу, зобов'язувались виплатити контрибуцію, позбавлялись фортечних стін і майже всього флоту. В них встановлювався олігархічний режим («Тиранія тридцяти»), бажаний Спарти. Однак найбільшу вигоду одержала в той момент Персія, кровно зацікавлена в послабленні Еллади.

Поразка Афінської архе докорінно змінила ситуацію в Греції. В зв'язку з розпуском Афінського морського союзу демократичні режими, що встановились в більшості полісів, були замінені олігархічними, спертими на спартанські гарнізони. Гегемонія в усій Елладі перейшла до Спарти. Пелопоннеська війна стала найважливішим рубежем в історії Греції класичної епохи, вона знаменувала собою початок кризи поліса.

4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ КРИЗА ПОЛІСА

Сільське господарство. Основою економічного життя Греції залишається сільське господарство. Через специфічні природні умови переважають дрібні господарства з обмеженими можливостями використання рабської праці. Проте в Греції IV ст. до н.е. з'являються нові риси в землеволодінні і землекористуванні. Поширюються купівля-продаж землі, позики під заставу землі без її вилучення у власника (іпотека) і здача землі в оренду. З'явилась можливість придбати одноразово великі земельні володіння внаслідок скупки земельних ділянок або привласнення кредитором закладеної землі неспроможних боржників. Отже, з'явилися нові землевласники, що розбагатіли на торговельній і підприємницькій діяльності і скупляли землі, щоб укріпити своє суспільне становище. Звичайно, великі земельні володіння не являли собою суцільного масиву, а складались з окремих ділянок в різних частинах країни. Власники самі не займались господарством, ведення якого доручали управителям з довірених рабів або вільновідпущеників, а частіше здавали землю в дрібну оренду. Оренда була короткостроковою (1-3 роки), орендарями були громадяни, нерідко багаті люди, що могли передоручати обробку землі довіреним особам, тому ніхто не був зацікавлений в покращенні якості ділянок.

Ремесло, торгівля, лихварство. В класичній Греції розквітає ремесло — металургійне, шкіряне, текстильне, парфюмерне, зброярське. Звичайно в ергастерії (ἐργαστήριον — майстерня) працювало від 5 до 30 рабів. Якщо в сільському господарстві (крім Спарти і Фессалії з їх специфічними умовами) в основному використовувалась вільна праця, то в ремеслі, особливо в галузях масового виробництва на експорт, переважала праця рабів. Технічний рівень ремесла був невисокий і цінність ергастерія визначалась кількістю зайнятих там рабів. Найбільше рабів трудилось в каменоломнях і рудниках, на підземних роботах, в нестерпно тяжких умовах. На державному будівництві за поденну плату і відрядно працювали вільні — громадяни і метеки. Праця на приватну особу вважалась принизливою для громадян — навіть в якості управителя маєтку, не кажучи вже про заняття годувальниці або кухаря. Також громадяни уникали брудних робіт (обробка шкіри і вовни і виготовлення виробів з них, парфюмерна справа) і дрібної торгівлі, тому в цих галузях переважали метеки і вільновідпущеники. Їх внесок в розвиток економіки полісів був дуже великий. Дрібні ергастерії звичайно поєднувались з крамницею, де вироби збувались. Вони зосереджувались в торговому центрі міста і гавані, служили місцем зустрічей, обміну новинами, політичними плітками, думками, були чимось в роді клубів.

Ремесло було тісно пов'язане як з внутрішнім, так і зовнішнім ринком. В IV ст. до н.е. афінський порт Пірей щодня приймав багато суден. Створюються сприятливі умови для вивантаження, збереження і презентації привезених товарів. Особливі пільги мали експортери хліба, якого гостро потребували такі торгово-ремісничі поліси як Афіни. Держава, зацікавлена в стягуванні мит, вживала заходи проти приховування привезених вантажів і спекуляції, особливо хлібом. Експортери продавали його місцевим торговцям, які потім збували його споживачам. В Афінах існували строгі правила — не дозволялось скуповувати хліб одноразово понад установлений максимум і продавати його з більшою, ніж належало, націнкою. Спеціальні посадові особи — агораномі (ἀγορανόμοι — наглядач ринків) і метрономи (μέτρον — «міра», νόμος — «закон»; наглядач за мірами і вагами) стежили за дотриманням цих правил, порушникам яких загрожувала страта. Роздрібна торгівля хлібом зосередилась в руках метеків.

Морська торгівля була тісно пов'язана з кредитними операціями. Багато купців, щоб закупити товар і зафрахтувати судно, вдавались до позик під дуже високі проценти (30-50% і навіть вище). Такі кредитні ставки пояснювались ризикованістю справи (війни, піратство, стихія, шахрайство тощо). Однак, у випадку успіху морська торгівля і морські позики приводили до швидкого збагачення, тому заможні люди охоче вкладають свої кошти в такого роду діяльність. Широко практикувались також позики для інших потреб — на обзаведення торговельним або ремісничим підприємством, покупку дорогої речі, прийом гостей, виконання літургії, посаг дочці, викуп з полону тощо. В збережених переліках майна скільки-небудь заможних осіб поряд з землями, будинками, рабами, дорогим начинням, як правило, фігурують і гроші, віддані під проценти.

Крім процентних позик розвивається специфічна форма ераносів (ἐρανος — «трапеза в складчину») — дружніх безпроцентних позик, що надавались групою людей, які склались для надання допомоги близькій людині або приятелю. Колективний і безпроцентний характер цих позик свідчить про практику взаємодопомоги. Виникнувши серед громадянського колективу, ераноси були сприйняті і проживаючими в грецьких полісах метеками, вільновідпущениками і навіть рабами. Іноді вони використовувались для збору грошей на викуп рабу або гетері. Незважаючи на дружній характер цих позик, вони підлягали обов'язковому поверненню і гарантувались іноді іпотекою, іноді поручительством третіх осіб.

Характерною фігурою ділового життя Греції були трапезіти (τραπεζίται, від τράπεζα — «стіл»; міняйли, лихварі) діяльність яких в IV ст. до н.е. значно поживлюється. Вони брали гроші і коштовні речі на зберігання, були посередниками в позикових угодах, самі давали в борг під проценти і брали участь в кредитуванні морської торгівлі. На відміну від звичайних кредиторів трапезіти оперували і чужими грошми. Будь-який заможний афінянин не гребував наживатись на процентних позичках, але професійне заняття лихварством зосередилось переважно в руках метеків. В кожного трапезіта, як правило, був довірений раб, який відав діловодством і брав участь в угодах часто «делікатного» і секретного характеру. Такі раби нерідко одержували свободу і самі ставали трапезітами.

Розвиток товарно-грошових і кредитних відносин сприяв виділенню прошарку багатих ділків, які наживали величезні маєтки. Їх економічні інтереси виходили за рамки невеликого поліса, і вони починали тяготитись кон-

тролем держави і покладеними на них літургіями. Розквіт економічного життя Греції супроводжувався загостренням соціальних контрастів і внутрішніх протиріч в полісі.

Криза поліса. Кризові явища в житті полісів проявилась в ряді аспектів. Послаблюється традиційний зв'язок між належністю до громадянського колективу і земельною власністю. Якщо раніше кожен громадянин обов'язково володів землею на території поліса і це було умовою його повноправності, то тепер з'являються безземельні не тільки серед бідняків, але і серед заможних людей. Це не випадково: земельний дохід був надійний і стійкий, але складав приблизно 7-8% вартості землі, процентні ж позички давали мінімум 12%, а при морських позиках і значно більше. Земля і будинки належали до «видимого майна», яке не можна було приховати. Тому їх власники більшою мірою залучались державою до військових податків і літургій, тягар яких значно зріс.

Поширення купівлі-продажу і застави землі створювало передумови для концентрації землі в руках небагатих і росту числа безземельних громадян. В IV ст. до н.е. відновлюються вимоги бідноти про перерозподіл земель і скасування боргів. Хоч в деяких полісах держава намагається регулювати відносини між боржниками і кредиторами, це, однак, не стало загальним явищем. В багатих полісах, таких як Афіни, позики під заставу нерухомого майна нерідко брались не бідняками, а заможними людьми для вирішення нагальних проблем (виконання літургії, посаг дочці, викуп з полону) і не обов'язково вели до їх розорення.

Експлуатація земельних володінь шляхом здачі їх в оренду дрібними ділянками найбільш бідним громадянам, метекам і вільновідпущеникам вносила новий елемент в земельні відносини поліса. Оренда дозволяла прилучатись до землеробства людям, що не мали громадянських прав, тим більше, що в цей час вона ще не була кабальною. Орендаря з власником землі зв'язувала вільна двостороння угода і протягом домовленого строку він міг обробляти зняту ним ділянку за своїм розсудом. Це зближало в соціальному відношенні орендарів — метеків і вільновідпущеників — з проживаючими і працюючими по сусідству дрібними землевласниками-громадянами.

З кін. V ст. все більше поширюється дарування у вигляді привілею за певні заслуги перед державою окремим особам — метекам або чужоземцям, іноді цілим групам (звичайно вигнанцям) — права володіння будинком і землею на території даного поліса. Поряд з цим за особливі заслуги (участь в політичній боротьбі, матеріальні витрати на суспільні потреби) деяким особам даруються і громадянські права. Оскільки це були, як правило, багаті люди, що прагнули закріпити наново набуте суспільне становище, вони скуповували у великій кількості землю і були демонстративно щедрі при виконанні літургій.

Послаблення полісної солідарності проявлялось і в ставленні до військової служби. Служба в армії і на флоті була тяжкою для середніх і бідних верств населення. Гопліти і матроси під час походів одержували невелику платню для харчування, але їх сім'ї, залишившись без годувальника, часто втрачали землю. Зменшувалось число громадян, здатних придбати озброєння гопліта. Війни, що нерідко велись далеко від території свого полісу, вимагали більшої, ніж раніше, професійної майстерності. Все це сприяло поширенню найманства.

Найманці, що зробили військову справу своєю професією, були краще навчені і дисципліновані, ніж громадянське ополчення. Їх ряди поповнювались за рахунок розорених, політичних вигнанців, авантюристів, громадян, що з різних причин втратили свої права. З'являються кваліфіковані командири найманців, готові запропонувати свої послуги кожному здатному платити.

Існували спеціальні місця, де можна було за прийнятну ціну найняти і підрозділ, і цілу армію з полководцем: на мисі Малей (південь Пелопоннесу), в Корінфі, Фессалії і Фокіді. Наймачами виступали не тільки греки, але і посланці перського царя і його сатрапів, які оцінили досвідченість грецьких воїнів і переваги еллінської військової організації. Служити колишнім ворогам не вважалось ганебним, і в перському війську з'явилися фаланги грецьких гоплітів, на дисциплінованість і вірність яких можна було покладатись більше, ніж на місцеве ополчення.

Найманство, в свою чергу, сприяло подальшому загостренню внутрішньополітичного становища в Греції і появі можливості його використання для захоплення влади, завоювання чужої території, грабежу. Самі найманці, що жили війною, не погоджувались з обстановкою миру. Виникають передумови для авантур як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

Незалежно від результатів своєї діяльності найманці вимагали платні. За словами одного античного автора, «їх тіла належать тому, хто дорожче платить, а вірність триває доти, поки у військовій касі є гроші». Утримання найманців створювало фінансові труднощі для полісів. Нерідко вони цілком перекладали цей тягар на своїх полководців, які були змушені розплачуватись власними грошима. Інші стратеги шукали виходу, грабуючи не тільки ворожі території, але і нейтральні, і навіть союзні. Нерідко прибігали до піратських дій на морі і в прибережних областях.

Поряд з великими витратами на військо демократичним державам необхідно було знаходити кошти на оплату посадових осіб, благоустрій, допомогу бідним громадянам. Вільний обіг земельної власності і розвиток товарно-грошових відносин сприяли росту майнової нерівності. Оскільки бідняки були повноправними громадянами поліса, вони вважали, що мають законне право вимагати матеріальної допомоги від держави. Однак, ця допомога використовувалась не на виробництво, а на споживання, тому число нужденних не зменшувалось. Філософ Арістотель (384-322 рр. до н.е.) порівнює цю допомогу з «дірявою бочкою»: народ «приймає подачки і, разом з тим, знову і знову має потребу в них». Оратор Демосфен (384-322 рр. до н.е.), звертаючись до афінян, говорить: «Як препарати лікарів, оберігаючи хворого від смерті, не вкладають в нього життєвих сил, так і подачки, які ви тепер приймаєте, не настільки великі, щоб давати вам повне задоволення, але і не настільки незначні, щоб ви, відвернувшись від них, повинні були добувати собі кошти на стороні. В усякому разі, вони кожного з вас заохочують до неробства».

Хоч кількість багатіїв в IV ст. до н.е. значно збільшилась, але послабилась їх готовність витратитись на державні і суспільні потреби. Вперше в історії грецьких полісів проявляється в такій гострій формі конфлікт між інтересами держави і приватних осіб. Багаті громадяни не соромлячись витрачають величезні гроші на предмети розкоші, дороге домашнє начиння, коштовності, а в держави немає коштів на саме необхідне. Поліси намагаються ввести додаткові податки (наприклад, ейсфору — надзвичайний військовий податок), однак багатії різними способами ухиляються від них (наприклад, продають земельні володіння, вдаються до фіктивного обміну майном тощо). В силу цього неможливі намагання встановити справедливість згідно власних уявлень. Якщо в Афінах справа зводилась до дебатів в еклесії, судових процесів і літературної полеміки, то в інших полісах класова боротьба приводила до кривавих зіткнень. В 392 р. до н.е. в Корінфі багатіїв вбивали в театрі, на змаганнях, біля статуї і вівтарів богів. В Аргосі в 371 р. до н.е. демос перебив дрюками понад тисячу іменитих і можливих громадян; їх майно було конфісковане. Природно, що рабовласницька верхівка боялась бідноти. «...Будь-яке місто, навіть найменше, — писав філософ Платон, — завжди має в собі два ворожих міста: одне — місто бідняків, друге — місто багатих». Це штовхає аристократів і багатіїв до об'єднання в гетерії (таємні союзи) і організації змов з метою повалення демократії, винищення противників і захоплення влади.

Порча роз'їдала і еклесію, яка з центру політичної активності все більше перетворювалась в місце зведення рахунків між народом і його обранцями, стурбованими не користою поліса, а лише власною вигодою. Розвивається те, що нині називається «лобіюванням» — підтримка інтересів тих або інших груп, що домагаються для себе вигідних рішень і законів.

В умовах кризи стала також очевидною недосконалість полісного правосуддя. Судді, які щорічно за жеребом обирались з громадян, даючи клятву судити «за своїм кращим розсудом», законів могли і не знати. Пізнавали вони їх на практиці, в ході самих судових процесів. Годуючись за рахунок держави, вони були зацікавлені в збільшенні кількості позовів. Це стимулювало порушення необгрунтованих обвинувачень, від яких багатим людям простіше було відкупитись, ніж привселюдно доводити свою невинність. Так в демократичних полісах виникає ненависна, але дохідна професія — сикофант (донощик). Пройдисвіт, опанувавши нею, наживався за рахунок вимагань, штрафів і конфіскації майна засудженого. Виникає парадоксальна ситуація, виражена в одній з комедій того часу: багатій, начисто розорений сикофантами, радіє, що може нарешті спати спокійно і добувати собі їжу... сикофантством. Ксенофонт наводить таке міркування колишнього багатія: «Коли я був багатий, то дуже боявся, щоб хтось не прокопав стіни в моєму будинку і не забрав гроші... Я підлещувався до сикофантів, бо знав, що швидше я можу через них потрапити в біду, ніж вони через мене... Я завжди одержував вимогу зробити те або інше для міста, а виїхати з Афін мені не дозволяли. Тепер, коли закордонних маєтків я позбувся, від тутешніх не одержую доходу, а домашнє майно все розпродане, — тепер я сплю, спокійно розлігшись; місто мені довіряє, ніхто мені більше не погрожує, це я вже погрожую іншим... багатії переді мною вже встають з місць і звільняють дорогу на вулиці... Тоді я платив податок народу, а тепер місто... утримує мене». Подібні думки знаходимо і в оратора Ісократі (436-338 рр. до н.е.): «В дні мого дитинства можна було безпечно називатись багатієм, і люди пишались своїм багатством. Тепер же... приховують свій масток, тому що вважаються багатим небезпечніше, ніж здійснити злочин».

Справжнім бичем демократії вже в роки Пелопоннеської війни стали безвідповідальні народні обранці — демагоги. В умовах кризи для них виникло багате живильне середовище: можливість добитись популярності і одержати особисту вигоду за рахунок порожніх обіцянок, про які можна було відразу ж забути, або промов, що збуджували обурення проти багатих, проти зовнішнього ворога, проти кого завгодно. Чесність політичного діяча стала рідкістю, суспільство погрузло в корупції.

5. ОСМИСЛЕННЯ КРИЗИ ПОЛІСА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Природно, криза полісу викликала серйозну тривогу серед політиків і мислителів, які розуміли, що на карту поставлена доля еллінського світу. З'являється ряд проектів суспільної перебудови, автори яких намагались зцілити недуги сучасного їм суспільства.

Фалей Халкедонський (V ст. до н.е.). Одну з перших спроб проаналізувати ситуацію в Елладі зробив мислитель Фалей з Халкедона Фракійського. Він дійшов висновку, що поліс тяжко, але не безнадійно хворий, і головна причина захворювання — кричуща нерівноправність його громадян у володінні землею. В одних її багато, в інших — немає зовсім («Один широкою смугою оре, а в інших немає землі на могилу», — писав комедіограф Аристофан). Треба перерозподілити полісну землю, і якомога швидше. Крім того, необхідно відібрати в приватних осіб рабів-ремісників і зробити їх державними рабами. В держави з'являться кошти, щоб запросити найкращих вчителів і просвітити весь народ, а не тільки багатіїв, правилам поведінки і хорощим законам, адже неосвіченість, неуштво — джерело неповаги один до одного і взаємних образ.

Гіпподам Мілетський (485-405 рр. до н.е.). Знаменитий архітектор Гіпподам з Мілета, за проектами якого були збудовані міста Пірей, Родос і Фурії, пропонував обмежити громадянство міста десятьма тисячами чоловік і розділити його на три частини — ремісників, землеробів і воїнів. Територію держави теж треба розділити на три частини: священну, громадську і приватну, призначивши доходи першої на спорудження храмів і відправлення культу, а другу — на утримання воїнів і оплату ремісників, що виробляють зброю і будують кораблі.

Слід створити єдиний верховний суд зі старійшин, обраних народом, а не з волі сліпого жереба. Нарешті, необхідно ввести закон, що надає почесні тим, хто винайшов що-небудь корисне для держави.

Ксенофонт Афіський (430-355 рр. до н.е.). Учень Сократа, історик і філософ Ксенофонт у творі «Про доходи» рекомендує залучити до поліса якнайбільше метеків, тому що вони утримують себе самі і приносять багато користі полісу, не одержуючи платні, так ще і сплачуючи податки. Взагалі, чим більше селилося б в полісі народу або більше туди приїжджало, тим більше ввозилось би і вивозилось товарів і їх продавалось, а значить, більше сплачувалося б мита. Можна було б, на зразок державних військових кораблів, завести державні вантажні судна і здавати їх бажаним. За прикладом приватних осіб поліс може придбати рабів і також здавати їх в оренду, особливо в срібні рудники, де завжди роботи більше, ніж бажаних її виконувати. Головне ж, треба скоротити витрати на утримання воїнів і виготовлення зброї. Тому що війна, навіть найменша, з'їдає всі доходи. А якщо хто думає, що поліс, підтримуючи мир, буде більш слабким і менш славним і впливовим, той судить нерозумно. Адже найщасливішими полісами завжди вважались ті, що були в стані довше прожити в мирі.

Ісократ (436-338 рр. до н.е.). Знаменитий оратор Ісократ закликав еллінів покінчити з внутрішньою боротьбою в полісах, а також з конфліктами між ними і, об'єднавшись, вирушити в похід на Персію. Якщо сто років тому, після Саламіну і Платей, афіські політики закликали співгромадян до походу, апелюючи до необхідності звільнення Еллади, то тепер вустами Ісократа вони цинічно обіцяли вирішення домашніх проблем за рахунок східного сусіда: «Необхідно почати похід ще за життя нинішнього покоління. Неможливо зберегти міцного миру, поки ми не затіємо спільними силами війну з варварами. Коли це здійсниться, ми позбудемось нестачі хліба, тієї нестачі, що руйнує дружбу, обертає споріднення у ворожнечу, втягує всіх людей у війни і смуту. Тоді, безсумнівно, між нами утвердиться згода і щире порозуміння».

Конкретизуючи свою програму, Ісократ виходив з кризової ситуації свого часу, думаючи, що з блукаючих Грецією бездомних можна легко набрати військо, що війна буде підтримана не тільки тими, хто рветься в бій, але і тими, хто розраховує, залишаючись вдома, «витягати користь зі свого майна», що не виникне жодних труднощів військового порядку, тому що варвари боягузливі, схильні до рабства і військо, спрямоване в Азію, вони приймуть за «священне посольство». У нього напоготові була продумана в деталях програма розграбування Персії, заснування на її території нових міст і заселення їх «тими, що не мають грошей». Труднощі Ісократ бачив лише в одному: коли постане питання, кому очолити панеллінське військо, жоден з великих полісів не захоче поступитись першістю.

Як впливає з «Панегірика», написаного Ісократом в 380 р. до н.е., за два роки до виникнення Другого афінського союзу, він сподівався переконати Спарту, головного суперника Афін, що ця честь по праву належить афінянам і що, домовившись, обидва поліси можуть «поділити гегемонію і здобути від варварів ті переваги, які вони тепер бажано одержати від еллінів». Іншим же містам оратор навіював, що афінська гегемонія краща автономії, яка формально зафіксована в договорах, а на ділі — всього лише фікція, тому що «пірати господарюють на морі, найманці захоплюють міста, громадяни замість того, щоб воювати з чужинцями за свою країну, ведуть міжусобну війну, борючись один з одним всередині міських стін; міста стають військовою здобиччю; внаслідок постійних політичних переворотів їх населення живе в більшому страху, ніж люди, піддані вигнанню: перші бояться майбутнього, тоді як другі постійно розраховують на своє повернення. Все це дуже далеке від свободи і самоврядування: одні міста — в руках тиранів, інші — спустошені, треті — під владою варварів».

Однак, коли життя покаже, що Афінам не під силу стати об'єднувачем і гегемоном східного походу, Ісократ звернеться спочатку до спартанського басілевса Архідама, потім тирана Сіракуз Діонісія Старшого, закликаючи їх взяти на себе патріотичну місію завоювання Сходу заради порятунку еллінів, і, нарешті, до північного сусіда — Філіппа Македонського.

План виходу полісів з кризи, запропонований Ісократом, був грою з вогнем. Його автор наївно припускав, що вождь рятівного походу проти Персії стане знаряддям в руках афінської політики, а не скористається наданими йому повноваженнями і коштами для встановлення над полісами своєї влади.

Арістофан (445-385 рр. до н.е.). Великий драматург Арістофан в своїй творчості засобами гротеску теж виразив своє бачення проблеми. Так, в комедії «Жінки в народних зборах» (392 р. до н.е.), виходячи з факту, що в Елладі жінки виключені з громадського життя, він запропонував «фемінізацію» полісу. На сцені, перетвореній в екклесію Пнікс, з'явилась шумна юрба жінок в чоловічих плащах, з начепленими на обличчя бородами і з щипками в руках, які ще недавно гуляли по їх спинах. Вони кинули кухню і дітей для виправлення ситуації, що поставила в тупик чоловіків, загрузлих у війнах і внутрішніх розбратах. Головна героїня п'єси, афінянка Праксагора, обрисувавши картину державного розладу і казнокрадства, пропонує подругам взяти важелі правління в свої руки і, використовуючи навички жіночої праці, а також вироблену чоловічим ярмом жіночу хитрість, налагодити життя по-новому, а саме: зробити землю спільним надбанням, змусити її обробляти державних рабів, усуніти всю власність і господарювати, що припускало і свободу від сімейних уз.

Пропозиція, при точному дотриманні процедури голосування, стає на сцені законом, однак його впровадження зустрічає труднощі — всі хочуть брати участь у всенародному частуванні, але здавати своє майно до спільного казана не поспішають, а виконання закону про усуніщення жінок наштовхується на сутички між ними самими.

Платон (428-347 рр. до н.е.). Дійшовши переконання, що поліс хворий, Платон став розробляти теорію «справедливого поліса», яку найбільш повно виклав в діалогах «Держава» і «Закони». Філософ виходив з того, що кожен громадянський колектив, зовні здаючись єдиним, насправді роздертий протиріччями між багатими і бідними. В будь-якому полісі завжди є дві держави, ворожі одна одній: «одна держава — багатих, а друга дер-

жава — бідних». Тому Платон запропонував створити нову державу, де не було б погоні ні за багатством, ні за владою, а отже, і боротьби між бідними і багатими. В цій «ідеальній державі» влада повинна належати філософам, а захист довірений професійним воїнам, причому ні перші, ні другі не повинні мати ні сім'ї, ні власності, оскільки вони становлять головну причину класових розбратів. Власність і землю Платон зберіг лише для нижчого класу — тих, хто добував їжу і виробляв блага для філософів і воїнів. Вони повинні працювати, не втручаючись ні в управління державою, ні в її захист від ворогів.

В «ідеальній державі» виховання і нагляд за громадянами передбачали втручання влади в систему господарських відносин, життя і мислення людей. Філософам і стражам заборонялось заняття ремеслом і торгівлею. Вони, так само як і решта громадян, не могли розпоряджатись своїми земельними ділянками, тому що земля вважалась державною власністю. Монета повинна чеканитись лише для внутрішнього вжитку. Під загрозою штрафу і часткового позбавлення громадянських прав заборонявся вступ у шлюб пізніше 30-35 років. Холостяки обкладались податками. Метою виховання було «змусити всіх проживаючих спільно людей все своє життя виражати якомога більш однакові погляди... в піснях, міфах і міркуваннях». Установлювалась цензура на поезію: поет не мав права публікувати свою творчість доти, поки з нею не ознайомляться судді і стражі закону. Читаючий Гомера (який, на думку Платона, спалював богів) привселюдно карався батогами. Обмежувалась можливість зовнішніх контактів. Людям, що досягли зрілого віку, не дозволявся виїзд за межі міста без державної постреби, гроші на це видавались з казни, і якщо не були витрачені до кінця, належало їх повернути.

Передбачаючи небезпеку того, що в число керуючих державою «філософів» і захищаючих її «стражів» можуть затесатись негідники — з властивою людям любові до власних дітей, Платон рекомендував дітей в цих розрядів громадян відбирати і давати їм спільне виховання, а потім вже вибирати з вихованців найкращих для управління і охорони держави. При цьому Платон допускав участь в управлінні державою і жінок, оскільки виходив з визнання їх принципової рівності з чоловіками.

Таким чином, нехтуючи особистими інтересами громадян, Платон прагнув замінити сформовану в полісах систему відносин між ними абстрактною схемою «казарменої держави», яка не враховувала ні людської природи, ні реального досвіду державного розвитку. Людський колектив віддавався під владу людей, які нібито знають, як треба жити, і володіють апаратом насильства, який змушує маси слідувати єдино правильною і розумною дорогою.

«Ідеальна держава», що виникла в уяві Платона як протипага ненависної йому, аристократу і учню Сократа, демократії, була заснована не тільки на нерівності членів громадянського колективу, але і на праці рабів, без яких він не міг уявити собі життя суспільства. Та і нижчі класи Платон фактично перетворював у підневільних, позбавляючи їх свободи.

Філософ був не тільки теоретиком, він мав намір реалізувати свій проект і, можливо, увійти в число перших правителів «ідеальної держави». Не розраховуючи на те, що це вдасться здійснити в його рідних Афінах, Платон став шукати собі помічників за їх межами — серед тих, хто, згідно його ж вчення, уособлював найгіршу з форм правління — тиранію. Однак, сицилійський тиран Діонісій, вислухавши мислителя, продав його в рабство. На щастя Платона, учні і друзі змогли викупити його. Після ще однієї спроби, теж невдалої, він відмовився від думки здійснити свою ідею на практиці і зайнявся на дозвіллі барвистим описом «ідеальної держави» і її порядків, помістивши її на великому острові за Геракловими Стовпами і назвавши Атлантидою — по імені титана, що тримав на своїх плечах небесний звід. Суспільство атлантів поділене на басілевсів-філософів, воїнів-захисників, ремісників і землеробів. Вищі класи позбавлені власності і виховані в презирстві до матеріальних благ і сімейного життя. Передбачаючи, що малознаючі люди все-таки можуть сприйняти Атлантиду за реальність і відправитись на її пошуки замість того, щоб перенести до себе її порядки, Платон, використавши перекази про реальні катастрофи, завбачливо знищив фантастичну державу, зануривши її на океанське дно.

6. БОРОТЬБА ЗА ГЕГЕМОНІЮ (404-355 рр. до н.е.) ПІЗНЯ ТИРАНІЯ

Гегемонія Спарты (404-379 рр. до н.е.). Встановлена після Пелопоннеської війни гегемонія Спарты в Греції виявилась недовговічною. Колишні союзники Афін не одержали ні свободи, ні автономії, обіцяної їм Спартою. В багатьох містах стояли спартанські гарнізони, командири яких безцеремонно розпоряджались, не рахуючись навіть з проспартанськими групами місцевого населення. На відміну від афінян, що звикли до постійного спілкування з чужоземцями і відрізнялись широтою кругозору і певною толерантністю, спартанці проявляли зарозумілість, ігнорування локальних умов і брутальність. В той же час зіткнення з більш привільним і багатим життям, ніж в Спарті, не залишилось без наслідків для спартанських полководців і рядових воїнів. Присвоєння військової здобичі і прямі грабежі привели до збагачення деяких спартатів, які тайком вивозять свої багатства на батьківщину або зберігають їх в інших полісах. Нахабна поведінка спартанців не тільки по відношенню до переможеного противника, але і до вчорашніх союзників викликала сильне невдоволення в Греції.

Спарта не тільки не виконала даних нею під час Пелопоннеської війни обіцянок, але і не змігла забезпечити безпеку морських шляхів, життєво важливих для економічного розвитку і продовольчого постачання багатьох полісів. Крах морської могутності Афін створив сприятливі умови для розвитку піратства — постійного бича торгівлі. Таким чином, спартанське панування і політично, і економічно ущемляло інтереси більшості населення в полісах. Воно трималось тільки на військовій могутності, і досить було деякого її послаблення, щоб невдо-

волення прорвалось назовні. Першою ластівкою стало відновлення афінянами демократичного ладу в 403 р. до н.е. Потім послідував фатальний похід Десяти тисяч.

Анабасіс Десяти тисяч (401-400 рр. до н.е.). В Перській державі в кін. V ст. до н.е. обстановка ускладнилась в зв'язку з боротьбою за престол між двома синами Дарія II (423-404 рр. до н.е.) — Аршаком і Кіром Молодшим. Останній формально не мав права на царську владу, але його підтримувала впливова група придворної знаті на чолі з дружиною Дарія — Парисатідою. В останні роки правління Дарія Кір був відправлений в Анатолію, де став головнокомандуючим всіх військ, а також сатрапом Лідії, Фрігії і Каппадокії. Він зав'язав тут дружні відносини зі спартанським навархом Лісандром і щедро субсидював Спарту в кінці Пелопоннеської війни, суттєво посприявши перемозі Пелопоннеського союзу. Після смерті Дарія II боротьба між братами загострилась і, зрештою, переміг Аршак, відомий в грецькій традиції як Артаксеркс II Мнемон (давньоперс. Арташасас, 404-358 рр. до н.е.); тільки заступництво матері врятувало анатолійського сатрапа від загибелі. Прикинувшись, що він упокорився зі своєю долею, Кір повернувся в Анатолію і під приводом боротьби з іншим сатрапом — Тиссаферном (якого Кір звинуватив в підготовці повстання), став набирати військо. За сприяння Спарты 13 тис. грецьких найманців (11 тис. голплітів і 2 тис. пелтастів) поступили на службу до сатрапа.

Кір спочатку не розкривав своїх планів і тільки коли все було підготовлено, оголосив, що похід відбудеться вглиб Перської держави. Серед грецьких найманців був афінянин Ксенофонт (430-355 рр. до н.е.), майбутній історик, який описав цей похід у творі «Анабасіс» (ἀναβάσις — «сходження вгору», тривалий похід військових частин ворожою територією). Популярності Кіра в Елладі сприяло те, що його вважали філелліном — він всіляко підкреслював своє захоплення грецькою культурою, вичукою і дисципліною еллінських воїнів; у разі його перемоги учасники походу були б щедро нагороджені. Однак, раною весною 401 р. до н.е., в розпалі битви біля с. Кунакс недалеко Вавілону, Кір, втрапивши самовладання, став пробиватись до намету Артаксеркса II і загинув. Перемога, здобута на тому фланзі армії Кіра, де стояли греки, втратила значення. Коли поширилась звістка про загибель сатрапа, грецькі найманці спробували запропонувати свої послуги переможцю, але їх стратеги (старші командири) і лохаги (молодші командири), викликані нібито для переговорів, були віроломно вбиті. Елліни залишились в чужій країні, серед ворожого оточення, без командирів. З цього, здавалося б, безнадійного становища вони зуміли знайти вихід, обравши на загальних зборах нових стратегів і лохагів (серед них і Ксенофонта). Переслідуючи по п'ятах перською армією, елліни вирушили у зворотний шлях — катабасіс (грец. κατὰβασις — «сходження вниз») і після довгих митарств і нестатків у 400 р. до н.е. вийшли на південне узбережжя Чорного моря, до міста Сінопи. З 13 тис. учасників походу повернулись бл. 10 тис. чол.

Ці події були чреваті серйозними наслідками не тільки для Персії, але і для Греції, зокрема, спалахнув конфлікт між Персією і Спартою, чим не забарились скористатись її противники. Разом з тим, в далекій перспективі анабасіс Десяти тисяч послужив, в певному сенсі, прелюдією до Східного походу Александра Македонського (336-323 рр. до н.е.), показавши, що величезна держава Ахеменідів не настільки могутня, як це здавалось на відстані. Учасники походу привезли цінні відомості про дороги, міста, укріплення Персії, про нрави і звичаї народів, що її населяли, про порядки в перській армії. Все це пригодилося згодом для практичних цілей, а в найближчому майбутньому сприяло виникненню і поширенню ідеї про можливість вирішення внутрішніх проблем Еллади шляхом територіальної експансії на Схід.

Війна Спарты з Персією 399-394 рр. до н.е. Персія почала каральні дії проти грецьких міст Анатолії, що перебували під покровительством Спарты, за їх сприяння Кіру Молодшому. На Схід був відправлений спартанський басілевс Агесілай II (399-358 рр. до н.е.). Военні дії йшли з перемінним успіхом, поки в них на боці персів не включився знаменитий афінський стратег Кінон (?-392 рр. до н.е.), який зумів після битви при Егоспотамах (405 р. до н.е.) врятувати кілька афінських трієр і відвести їх на Кіпр. Очоливши побудований ним на перські гроші флот, Конон успішно воює проти спартанців біля узбережжя Анатолії.

Корінфська війна (395-387 р. до н.е.). Тим часом в Балканській Греції утворилась антиспартанська коаліція (395 р. до н.е.), до якої увійшли не тільки давні противники Спарты — Афіни, Аргос, але і колишні її союзники — Фіви і Корінф; почалась Корінфська війна. Змушена воювати на два фронти і вважаючи більш важливими для себе позиції в Балканській Греції, Спарта відкликала Агесілая зі Сходу на зміну полеглому в Беотії Лісандру (395 р. до н.е.). Вже після відбуття Агесілая в 394 р. до н.е. при Кніді, на узбережжі Анатолії, перський флот під командуванням Кінона завдав нищівної поразки спартанцям. Кінон, що згодом приїхав в Афіни, був зустрінутий з тріумфом. В 393 р. до н.е. на привезені ним гроші були відновлені Довгі стіни, зруйновані спартанцями в 404 р. до н.е., і збудований флот з 40 трієр. В Афінах панувало піднесення, оскільки була змита ганьба поразки в Пелопоннеській війні.

Військова реформа Іфікрата. З ініціативи талановитого афінського стратега Іфікрата (413-353 рр. до н.е.) була проведена військова реформа. Замість голплітів основою сухопутного війська стали пелтасти (від пелта — різновид щита), обладанки яких були значно легші, що здешевлювало озброєння і забезпечувало більшу рухливість на полі бою. Подовжений спис і дротик дозволили вражати ворога на відстані. Під командуванням Іфікрата було здобуто ряд перемог над спартанцями (зокрема, в 390 р. до н.е. біля Лехеї — порту Корінфу). Антиспартанська коаліція добилась успіхів і на Балканському півострові.

Анталкідів мир (387 р. до н.е.). Персія, опинившись тимчасово в одному таборі з противниками Спарты, зовсім не була зацікавлена у відродженні морської могутності Афін; їй було вигідно зберігати рівновагу в Греції, не дозволяючи надмірно посилитись жодній державі, особливо такій, що спиралась на сильний флот. Тому, задовольнившись деяким послабленням Спарты, перський уряд нав'язав воюючим сторонам мир (387 р. до н.е.). Він був продиктований представникам Греції в Сузах і одержав назву «царського» або Анталкідового миру (по

імені спартанського представника). Те, що війна між грецькими державами завершилась укладенням миру в перській столиці, показує, як далеко зайшла криза, яку переживали грецькі поліси. За його умовами визнавалась верховна влада Персії над полісами Анатолії і Кіпром. Решті грецьких держав гарантувалась автономія. Заборонялось утворення союзів, але існуючий в той час Пелопоннеський союз зберігся. Ця умова явно була спрямована проти Афін. Як компенсацію Афіни одержали острови Лемнос, Імброс і Скірос, вже захоплені на той час Кіоном, які не мали великого економічного і політичного значення, але були важливі як стоянки для торговельних суден, що проходили через Геллеспонт. За умовами миру відновлювалось місто Платеї, зруйноване спартанцями ще в 427 р. до н.е.

Олігархічний переворот у Фівах (382 р. до н.е.). Анталкідів мир тільки призупинив воєнні дії в Греції. Спарта, що взяла на себе роль гаранта умов миру, продовжує втручатись у внутрішні справи полісів. Коли кілька міст п-ова Халкідіки, звідки в Грецію йшли хліб і корабельний ліс, спробувала об'єднатись, Спарта оголосила це порушенням заборони створювати союзи і направила проти них військо. На зворотному шляху вже без всякого легального приводу спартанський полководець Фабід втрутився в боротьбу демократів і олігархів, що тривала в столиці Беотії — Фівах, і допоміг олігархам прийти до влади, поставивши гарнізон у Кадмеї — фіванській цитаделі (382 р. до н.е.). Це пограння принципу автономії і невтручання у внутрішні справи інших держав викликало обурення навіть у прибічників Спарти. Однак, спартанський уряд не тільки не покарав Фабіда, але визнав його дії правильними, засудивши до страти привезених ним з Фів демократів. Втім, 400 демократам на чолі з Пелопідом (410-464 рр. до н.е.) вдалось втекти до Афін, де вони одержали привітний прийом і підтримку.

Піднесення і гегемонія Фів (379-362 рр. до н.е.). В 379 р. до н.е. група Пелопіда, таємно повернувшись у Фіви, здійснила демократичний переворот.

Об'єднання Беотії. Вожді олігархів були вбиті, а спартанський гарнізон, незважаючи на відчайдушний опір, був змушений покинути Кадмею. Беотархами (вищими посадовими особами) були обрані Пелопід і його соратник Епамінонд (418-362 рр. до н.е.), за правління яких Фіви досягли найвищого розквіту за всю свою історію. Фіви зуміли об'єднати навколо себе і інші міста Беотії, причому цей союз являв собою не федерацію, а єдину державу: громадяни всіх міст, що увійшли до нього, мали право брати участь у Всебеотійській еклесії, що скликались у Фівах. Однак, землеробам Беотії важко було відриватись від своїх господарств, тому перевагу мали фіванці.

Військова реформа Епамінонда. З ініціативи і під безпосереднім керівництвом Епамінонда беотійська армія була серйозно реорганізована. Велике значення тепер набули легкоозброєні воїни — пелтасти, більш рухливі і краще пристосовані до маневрених операцій. Застосований був новий принцип побудови війська: замість прийнятого в греків прямокутника армія будувалась у вигляді клину, у висунутому гострому куті якого на лівому фланзі знаходився добірний підрозділ — «священний лохос» (ιερὸς λόχος), що складався з 300 голлів і кінного загону. У відступаючій назад частині клину стояли слабші воїни. Звичайно греки зміцнювали свій правий фланг і в бою зіштовхувались кращі сили однієї сторони з більш слабкою частиною війська противника. Епамінонд відмовився від цього, роблячи ставку на нищівний удар по правому флангу противника на самому початку бою.

Про значення військової реформи Епамінонда точно сказав німецький мислитель Ф. Енгельс: «Епамінонд першим відкрив великий тактичний принцип, що дотепер вирішує майже всі регулярні битви: нерівномірний розподіл військ по фронту в цілях зосередження сил для головного удару на вирішальному пункті».

Битва під Левктрами (липень 371 р. до н.е.). Бачачи небезпечно для себе посилення Фів, Спарта зажадала розпуску Беотійського союзу як такого, що суперечить умовам Анталкідового миру. Однак, заклик Спарти виступити проти Фів не був підтриманий іншими полісами. Спартанська армія під командуванням прославленого полководця — басілевса Агесілая II (401-358 рр. до н.е.) протягом 378-377 рр. до н.е. тричі вторгалась в Беотію, але не змогла нічого добитись.

Зібравшись з силами, в 371 р. до н.е. спартанська армія на чолі з тим же Агесілаєм II знову увійшла в Беотію. В липні біля міста Левктри відбулась знаменита битва. Нова тактика, розроблена і застосована Епамінондом, дала блискучі результати. Не витримавши удару «священного лохосу», спартанська фаланга здригнулась і стала панічно втікати, понісши великі втрати. Поразка спартанської армії зробила величезне враження на еллінів. Однак, Афіни стривожились можливістю посилення Фів і поступово відійшли від союзу з ними, а після активізації беотійського флоту відкрито виступили на боці Спарти.

Беотійці на Пелопоннесі (370-368 рр. до н.е.). Тим часом в Беотійський союз вступив ряд держав Середньої Греції, а потім і Пелопоннесу, на територію якого в 370-368 рр. до н.е. активно вторгався Епамінонд, підтриманий місцевими демократами. Мессенія відклалась від Спарти, і на горі Іфомі, що була оплотом ілотів під час їх повстань, зводиться місто Мессена (369 р. до н.е.). Ілоти втікають сюди і одержують громадянські права. Невдовзі володіння Спарти обмежились однією Лаконією. Вперше ворожа армія підійшла до самої Спарти і ледь була відбита Агесілаєм II. В центрі Пелопоннесу, в Аркадії, внаслідок здійсненого Епамінондом сіноїкізму (συνοικισμός, від συνοικισμός) — «разом заселення») понад 35 поселень, утворюється поліс Мегалополь, який став оплотом антиспартанських сил. В 368 р. до н.е. Пелопоннеський союз припиняє своє існування.

Беотійці у Фессалії і Македонії. У 369 р. до н.е. беотійська армія, очолена Пелопідом, втрутилась у внутрішню боротьбу у Фессалії, в якій на прохання деяких міст бере участь і Македонія. Зайнявши поліс Ларіссу і витіснивши з неї македонський гарнізон, Пелопід змусив тирана Александра Ферського (369-358 рр. до н.е.) звільнити кілька фессалійських міст. Авторитет фіванських беотархів був настільки високий, що того ж, 369 р. до н.е., під час династичної кризи, македонці запросили Пелопіда стати третейським суддею. В якості гарантії до-

сягнутих домовленостей він вивіз у Фіви групу заручників, включаючи юного Філіппа, майбутнього басилевса Македонії і батька Александра Великого.

Протягом 368-364 рр. до н.е. Пелопід ще не раз відправлявся у Фессалію і з дипломатичними місіями, і на чолі військових контингентів. У 364 р. у битві при Кіноскефалах беотійська армія перемогла Александра Ферського, але Пелопід загинув. Весь тягар керівництва Беотійським союзом ліг на плечі Епамінонда.

Битва при Мантінеї (літо 362 р. до н.е.). Крах гегемонії Фів. Тим часом обстановка в Греції міняється не на користь Беотії. Перше піднесення, пов'язане з надіями на підтримку беотійцями демократичних сил, пройшло. Як це було в свій час з Афінами, а потім зі Спартою, Фіви мало рахуються з автономією своїх союзників, нав'язують їм свою волю, вимагають їх участі в походах беотійської армії. В міру того як воєнні дії переносяться за межі Беотії, падає дух воїнів — вихідців з села, прив'язаних до своєї землі і господарства. Ряд держав Пелопоннесу, наляканих ростом демократичного руху, стає ворожими Беотійському союзу.

В 362 р. до н.е. Епамінонд знову вторгається в Пелопоннес, прагнучи допомогти своїм союзникам в Аркадії, Мессенії і Аргосі. На боці Спарти виступили держави Пелопоннесу, очолювані аристократами, і Афіни. У вирішальній битві при Мантінеї в Аркадії загинув Епамінонд. Хоч поле бою залишилось за беотійцями, смерть полководця настільки деморалізувала їх, що вони не змогли закріпити перемогу.

Короткочасний період піднесення Фів (379-362 рр. до н.е.) закінчився крахом ще однієї спроби встановити гегемонію однієї держави в Греції. Опора на демократичні верстви населення викликала сильну опозицію з боку протиборчих груп, а методи насильства, що застосовувались Фівами навіть до союзників, породили розчарування і послабили їх підтримку. В Греції IV ст. до н.е. не було держави, здатної об'єднати на скільки-небудь тривалий строк і повести за собою інші поліси, забезпечивши їм можливість мирного і спокійного розвитку. Це показала доля і інших політичних союзів.

Другий афінський морський союз (378-355 рр. до н.е.). Ще в 390-і роки до н.е. Афіни роблять спроби оформити договорами дружні відносини з рядом грецьких держав на островах Егейського моря. Поступово, користуючись утрудненнями Персії в зв'язку з безперервними повстаннями сатрапів і конфліктами між Спартою і Фівами, Афіни добились створення Другого морського союзу під своєю егідою (378 р. до н.е.). Метою його оголошуються забезпечення свободи і незалежності еллінів, взаємодопомога при нападах з суші і моря. До участі в союзі запрошуються всі держави, розташовані на островах і материк, крім підвладних персам. Це застереження мало на меті убезпечити союз від підозр і протидії Персії.

На відміну від Першого морського союзу, створеного для боротьби з перською загрозою, Другий союз був спрямований проти Спарти. Афіни всіляко намагались завірити своїх союзників, що не повторяться зловживання, які викликали стільки нарікань. Вони зобов'язались не втручатись у внутрішні справи союзних держав, не посилати туди своїх гарнізонів і клеруків. Афінським громадянам заборонялось набувати земельні володіння на території союзників ні купуючи їх, ні за допомогою іпотечних позик. Замість ненависного фόросу установлювались внески в союзу касу, іменовані синтаксис, що припускало добру волю і згоду платників. Верховним органом союзу був синедріон, до якого входило по одному представнику від кожного союзного міста, незалежно від його величини, крім Афін. Але засідання синедріону відбувались в Афінах і його рішення через раду П'ятисот вносились на розгляд афінської еклесії.

До складу союзу увійшло більше 70 полісів, як острівних, так і материкових. Деякі приєднали до нього лише тимчасово. Крім військових задач велике значення мало забезпечення сприятливих умов для торгівлі. Афіни покровительствують в цьому плані своїм союзникам на протигагу торгівлі інших держав.

Однак, Другий афінський союз проіснував недовго. Обстановка в Східному Середземномор'ї вимагала активної дипломатії і воєнних дій. У Фракії посилюється царство одрісів (одного з фракійських племен), що претендувало на Херсонес Фракійський — область, життєво важливу для торгівлі з Північним Причорномор'ям. Тиран фессалійського міста Фер організує піратські набіги на ряд островів Егеїди, здійснює навіть напад на Пірей. Амфіполь був зайнятий македонським гарнізоном. Афіни змушені приймати контрзаходи, що дорого обходяться казні і ускладнюють відносини з союзниками. Провину за невдачі покладають на стратегів і політичних діячів, деякі з них платять за це життям.

Афінські стратеги і вожді найманців Тимофій, Харет, Хабрій (роки діяльності 391-357 до н.е.), Іфікрат (413-353 рр. до н.е.) проводять активні операції, захищаючи інтереси Афін в різних частинах Східного Середземномор'я. Вони самі зав'язують відносини з правителями Фракії, напівсамостійними династами Малої Азії, беруть участь то в антиперських виступах, то в придушенні їх Персією, вже не як афінські полководці, а як професійні найманці. По-різному ведуть вони себе і по відношенню до афінських союзників. В той час як Тимофій (411-354 рр. до н.е.), син Кінона, намагається не досаждати союзним державам надмірними вимогами коштів і людей, інші стратеги, наприклад Харет (роки діяльності 366-332 до н.е.), допускають самовільні дії, що озлобляли союзників і посилювали їх готовність відкласти від Афін. Не тільки суб'єктивні якості афінських полководців, але і важкі умови, в яких їм доводилось діяти, не одержуючи необхідних субсидій від Афінської держави і знаючи, що їм не простять невдач, штовхали їх на насильницькі заходи по відношенню до союзників. Обіцянки, урочисто проголошені Афінами в момент оформлення союзу, виявились фікцією. Незважаючи на відродження афінського флоту, він був не в змозі забезпечити своїм союзникам безпеку. В Східному Середземномор'ї активізуються нові сили, яким Афіни не можуть протистояти. Так, область Карія в Анатолії за правління Мавсола (377-353 рр. до н.е.) фактично виходить з підпорядкування Персії. Створивши сильний флот, Мавсол прагне завоювати острови, що входили до Другого афінського союзу. Поряд з прямими воєнними діями карійський пра-

витель намагається використати невдоволення союзників зростаючим тиском Афін і ненависть олігархічних груп до підтримуваної Афінами демократії.

Восени 357 р. до н.е. острови Хіос, Родос і Кос, до яких приєднався поліс Візантії, оголосили про вихід з Афінського союзу і стали вести наступальні операції. Почалась Союзницька війна (357-355 рр. до н.е.). Послана проти повсталих союзників афінська ескадра не зуміла добитись успіху. В цей час Афіни втягнулись в новий конфлікт з Персією, підтримавши повстання сатрапа Геллеспонтської Фрігії проти Артаксеркса III Оха, що вступив на престол в 358 р. до н.е. Спочатку афінське військо, очолене Харетом, досягло певних успіхів, але Ох пригрозив походом на Грецію. Заклик Афін до об'єднання греків проти перської загрози не одержав відгуку. Вони змушені були у відповідь на ультиматум Персії відкликати Харета з Азії і визнати незалежність Хіоса, Коса, Родоса і Візантії. Слідом за цим відклались і інші поліси. Другий морський союз припинив своє існування.

Пізня тиранія. Внаслідок того, що в багатьох полісах називали громадянські війни, виникає можливість виникнення тиранії, від якої, як сильної влади, очікували порятунку їмущі громадяни. Втім, її підтримували і низи, яким тирани обіцяли після захоплення влади торжество соціальної справедливості. На відміну від ранньої тиранії, що представляла собою перехідну форму від аристократії до демократії, тиранію IV—III ст. до н.е. прийнято називати пізньою. Спираючись на найманців, використовуючи невдоволення низів, до влади то в одному, то в іншому полісі приходять політики, що встановлюють одноособове правління.

Тиранія у Фессалії (374-352 рр. до н.е.). В Балканській Греції тиранія найдовше протрималась у відсталій Фессалії, де досяг небувалої гостроти конфлікт між великими землевласниками, нащадками завойовників країни, і поневоленим населенням — пенестами (οι πενέσται), становище яких було гіршим, ніж спартанських ілотів. Діонісій Галікарнаський повідомляє, що пенестів били, якщо вони відмовлялись коритись, і взагалі, з ними поводитись як з худобою (Римські старожитності, II, 9).

Між 480 і 431 рр. до н.е. у Фессалії припинила своє існування влада басілевса. В окремих містах країни на зміну їй приходять олігархічні уряди. Арістотель вказує, що у Фессалії існувала особлива форма олігархії, коли правив не закон, а посадові особи і управління державою переходило від батька до сина. У воєнний час, якщо виникала необхідність, всі фессалійські поліси об'єднувались. Рід Алевадів, що правив в Ларіссі, прагнучи зберегти владу над всією Фессалією і в мирний час, встановив особливу посаду тагоса (τάγος, — предводитель, вождь), який мав необмежені повноваження.

В кін. V ст. до н.е. в усіх містах країни тривала запекла боротьба між олігархічними угрупованнями і рештою населення. Одночасно відбувалась боротьба між великими земельними власниками і пенестами. Скориставшись цією напруженою обстановкою, якийсь Лікофрон зумів захопити в свої руки тиранічну владу в місті Фері. Честолюбний тиран прагнув поширити свій вплив на всю Фессалію. В 404 р. до н.е. йому вдалось розбити військо Ларісси і інших конкуруючих міст, але оволодіти всією країною він так і не зміг. Цього добився його син і спадкоємець Ясон, який в 374 р. до н.е. проголосив себе довічним тагосом всієї Фессалії. Його зусиллями держава суттєво посилалась. До її складу, крім власне Фессалії, увійшли сусідні області; її вплив поширився навіть на Епір і Македонію. Основою його військової могутності було наймане військо самого Ясона і всефессалійське ополчення, нараховуюче до 20 тис. голлівів і 8 тис. вершників. Тагос мав намір приступити до будівництва великого флоту, де в якості гребців мали служити пенести. Після цього він планував встановити фессалійську гегемонію у всій Греції. Засобом для цього повинно було стати відновлення керівної ролі фессалійців в Дельфійській Амфікції. Після цього ферський правитель розраховував відкрити завойовницьку кампанію на Сході проти персів. Однак, здійснитись цим планам не судилось: в 370 р. до н.е., в самий розпал підготовки до походу в Середню Грецію, Ясон став жертвою змови. Тагосами стали його брати Полідор і Поліфрон. Невдовзі Поліфрон вбив Полідора, але і сам загинув від руки свого племінника Александра (369-358 рр. до н.е.), який, в свою чергу, пав внаслідок інтриг своєї власної дружини (358 р. до н.е.).

Аристократичні роди, що прагнули повернути владу у Фессалії, звернулись по допомогу до сусідніх держав. Неодноразові вторгнення беотійських і македонських військ обмежили владу тагосів Ферами, внаслідок чого більшість міст змогли об'єднатись у Фессалійський союз. В 353 р. до н.е. Філіпп II Македонський довершив розгром ферських тиранів і Фері влились до складу Фессалійського союзу. А наступного, 352 року до н.е., македонський цар був обраний правителем Фессалії, що дало змогу приєднати цю країну до Македонії через особисту унію. Власне кажучи, саме Філіппу судилось стати справжнім спадкоємцем Ясона і виконавцем його широких політичних планів.

Тиранія Мавсола в Карії (377-353 рр. до н.е.). В еллінізованій Карії (область в Західній Анатолії) у 377 р. до н.е. владу захопив син перського сатрапа — карієць Мавсол (карійці — один з народів, що населяв Південні Балкани і Іонію до приходу греків). Прикликаний громадянами Галікарнасу, міста зі змішаним еллінісько-карійським населенням, він зробив його своєю столицею і приступив до будівництва власного флоту (карійці оволоділи навичками морської справи завдовго до греків і використовувались персами на військовій морській службі). Не зумівши оволодіти сусідніми еллініськими містами Мілетом і Ефесом, Мавсол приєднав до свого царства область Лікію. В кінці його правління Карія стала незалежною від Персії. За розмірами і могутністю вона цілком порівнянна з державою сіракузького тирана Діонісія I (406-367 рр. до н.е.). Суперничав карієць з сицилійцем і в розкоші будівель, завдяки яким Галікарнас не поступався ні Сіракузам, ні будь-якому іншому з грецьких міст. В своїй внутрішній політиці Мавсол надавав підвладним або союзним з ним грецьким містам широке самоврядування. В цьому відношенні він був справжнім предтечею елліністичних монархів. Спадкоємицею Мавсола стала його сестра і дружина Артемісія III (353-350 рр. до н.е.), що побудувала для чоловіка грандіозну усипальницю — Галікарнаський мавзолей, що в Стародавності вважався одним з семи чудес світу.

7. ПІДНЕСЕННЯ МАКЕДОНІЇ

Особливості устрою Македонії. Стародавня Македонія на півдні межувала з Фессалією і півостровом Халкідіка, на заході — з Іллірією, на сході — з Фракією. Традиційно вона поділялась на Верхню (гірську) і Нижню (приморську) Македонію. З раннього неоліту через територію Македонії проходили шляхи племінних міграцій, тому етнічний склад населення, що осіло тут, був строкатий: простежуються еллінські, іллірійські і фракійські елементи. Незважаючи на те, що в міфології наявні спільні предки окремих грецьких і македонських племен, елліни вважали македонян напівварварами — людьми, що не зуміли піднятися до висот грецької цивілізації, але все ж ближчими їм, ніж інші народи. Наприклад, Геродот був переконаний у дорійському походженні македонян (Історія, V, 22).

Македонія відставала в своєму розвитку від передових грецьких полісів. Тут були сприятливі умови для землеробства і скотарства і багаті ресурси, що дозволяли задовольняти потреби населення без активної зовнішньої торгівлі (вивозився лише корабельний ліс і метали), тому розвиток товарно-грошових відносин йшов в Македонії повільніше, ніж у Греції, і зачіпав лише окремі райони і суспільну верхівку.

В своєму устрої ця держава мала багато архаїчних рис. Зберігалась сильна влада басілевса (δασιλεύς), тим більше що країна зазнавала вторгнень сусідніх воєвничих варварів — іллірійців і фракійців, відсіч яких вимагала консолідованих зусиль всього народу. В Македонії жило численне землеробсько-скотарське населення — природна основа для сильного ополчення. Останнє не тільки складало військову могутність держави, але і було суверенною інституцією: затверджувало при владі нового царя і виконувало роль верховного суду в справах про державну зраду. Великі земельні володіння були зосереджені в руках знатних кланів, представники яких утворювали аристократичну раду. Юнаки із знатних сімейств поступали в гетайри (ἑταῖροι — друзі) — військову дружину македонського басілевса, що складалась з важкоозброєних кіннотників. До IV ст. до н.е. в Македонії майже не було ні міст, ні зручних гаваней на морському узбережжі. Матеріальний рівень життя був низький, господарство мало переважно натуральний характер.

Рання історія Македонії. Басілевс Пердікка I (Пердікκας, 726-678 рр. до н.е.) з метою підняття престижу своєї влади став вести походження свого роду від нащадка Геракла — легендарного Темена (кін. XII — поч. XI ст. до н.е.), що був басілевсом Аргоса, звідки династія і одержала назву «Аргеади».

Амінта I (547-498 рр. до н.е.). «Тьмянний світанок македонської історії» (Людвіг Флате, 1832 р.) почався з правління Амінти I, який підтримував взаємовигідні відносини з афінським тираном Пісістратом і його синами (560-510 рр. до н.е.), що дало йому змогу вийти на фракійське узбережжя. З метою укріплення своєї влади в роздертій міжусобицями країні Амінта I «дав землю і воду» (тобто визнав свою покірність) Дарію I, коли той повертався зі Скіфського походу (512 р. до н.е.) і приєднав кілька областей в Північній Македонії.

Александр I (498-454 рр. до н.е.). Продовжуючи політику батька, Александр I залишався вірний Ахеменидам навіть в часи їх найбільших поразок: після Саламінської битви 480 р. до н.е. саме він був посланий а Афіни для укладення мирної угоди. Коли Ксеркс I став готуватись до свого походу у Грецію, македонський басілевс всіляко сприяв йому (македонські загони навіть були у складі перської армії в битві при Платеях), за що одержав нові території і його володіння тепер простягались від г. Олімп на півдні до гір Гемус на півночі. Пізніше, коли греки і перси відновили військові дії, Александр I підкорив фракійські райони із срібними рудниками, що приносили йому щоденно один талант срібла доходу (Геродот, V, 17). Однак, посилення Македонії суперечило ін-тересам Афін, які, вигнавши персів з фракійського узбережжя, розпочали тиснути Александра I. Це змусило його різко змінити політику, вступивши на певний час до Делоської сіммахії, а також постачати Афінам корабельний ліс. Також з іменем Александра I пов'язаний початок культурного зближення Македонії з еллінським світом, за що він одержав прізвисько Філеллін (φιλῆλλον — друг елліна). Його наступники Пердікка II (454-413 рр. до н.е.), Архелай (413-399 рр. до н.е.) і Амінта III (393-369 рр. до н.е.) цілеспрямовано запозичали досягнення грецької культури, запрошуючи до двору представників літератури, науки, мистецтва і всіляко покровительст-вуючи їм. Все це, власне, і підготувало перелом сер IV ст. до н.е., коли зміцніла Македонія претендує спочатку на роль рівноправного партнера еллінів, а потім і на їх гегемона. Ці претензії були наслідком прогресу в її внут-рішньому розвитку, що збігся з періодом занепаду і послаблення Греції. У вирішальний момент Македонію очолив син Амінти III — Філіпп II (382-336 рр. до н.е.), який, правильно оцінивши можливості, що розкрились перед македонською державою, зумів використати їх для її перетворення у вирішальну силу на Балканах.

Династична боротьба 369-359 рр. до н.е. Після смерті Амінти III (369 р. до н.е.) трон перейшов до його старшого сина Александра II (369-368 рр. до н.е.). Однак, претензії на владу заявив також чоловік його сестри і коханець його матері Еврідіки — Птолемей Аморіт. Не бажаючи розпочинати громадянської війни, обидві сторони звернулись до фіванського беотарха Пелопіда з проханням виступити третейським суддею. Пелопід відправився в Македонію і примирив сторони, а потім, взявши в заручники Філіппа, молодшого брата царя, і ще 30 хлопчиків із знатних сімей, повернувся до Фів. Юний царевич одержав у Фівах грецьке виховання і засвоїв уроки військового мистецтва під керівництвом кращого полководця того часу Епамінонда (418-362 рр. до н.е.).

Невдовзі Александр II був вбитий змовниками. Одружившись з басілісою Еврідікою, трон одержав Птолемей I Аморіт (368-365 рр. до н.е.). Втім, і сам узурпатор пав від руки другого сина Амінти III — Пердікки III (368-359 рр. до н.е.). Новий басілевс воював в союзі з Афінами проти Олінфа, і в союзі з Амфіполем проти Афін. В конфлікті між Фівами і Афінами Пердікка III взяв сторону Фів, які за це відпустили заручників на чолі з царевичем Філіппом. Будучи філелліном, Пердікка III оточив себе філософами і «геометрами», як звали в Елладі представників точних наук.

Філіпп II (359-336 рр. до н.е.). Користаючись триваючою в Македонії боротьбою за владу, в її володіння постійно вторгались іллірійці і фракійці. В 359 р. до н.е. в битві з іллірійцями разом з 4 тис. воїнів загинув і Пердикка III. Трон спадкував його малолітній син Амінта IV, а регентом був призначений Філіпп — молодший брат полеглого басілевса. Невдовзі він показав себе як удачливий полководець і завоював довіру армії. Це дало змогу Філіппу усунути спадкоємця трону і в 23-річному віці стати басілевсом Македонії (Амінту в 336 р. до н.е. стратив Александр III Великий як небажаного претендента на престол). Приборкавши свавілля знатних кланів, новий басілевс переніс столицю держави з Ег у розташовану ближче до моря Пеллу. Організувавши при дворі військову школу для юнаків зі знатних сімей, Філіпп готував собі вірних придворних і в той же час міг перетворити їх в заручників у випадку опозиційної діяльності їх батьків. Реорганізуючи армію, молодий басілевс використав принципи Епамінонда і створив непереможну македонську фалангу, озброєну довгими списами — сарісами. Філіпп також впровадив нові тактичні прийоми прийому комбінованої дії піхоти і кінноти, переслідування переможеного ворога до його повного знищення тощо.

Це була людина невгамовної енергії, ініціативна і рішуча, яка твердо, не рахуючись з засобами, йшла до наміченої мети. Володіючи сам неабиякими полководницькими і дипломатичними здібностями, Філіпп був позбавлений заздрості до чужих талантів і вмів підбирати людей, цінуючи їх по заслугах. Він оточує себе здібними в різних областях і відданими йому людьми (зокрема, такими талановитими воєначальниками як Парменіон, Амінта, Антипатр і ін.), за допомогою яких неухильно здійснює поставлені задачі.

Розпочав Філіпп II зі своїх неспокійних сусідів — фракійців і іллірійців. Перших він підкупив, а других розколов, уклавши союз з царьком племені молоссів, з дочкою якого — Олімпіадою (375-316 рр. до н.е.) одружився. Після цього Філіпп розпочав боротьбу за вихід до морського узбережжя і заволодіння багатствами Фракії, для чого необхідно було підкорити союз полісів п-ова Халкідіка на чолі з Олінфом. Тут інтереси Македонії зштовхнулись з афінськими. Не маючи сильного флоту, Філіпп вдається до хитромудрої дипломатії. Протягом 358-357 рр. до н.е. він спочатку, уклавши угоду з Афінами, захопив Підну, потім, спершись на союз з Олінфом, підкорив Амфіполь і відібрав в афінян Пангейські рудники. Налагодивши карбування золотої монети (із збереженням в обігу срібної), басілевс таким чином ввів у державі систему біметалізму, що дозволило йому одержувати понад 1000 талантів річного доходу і більше не мати утруднень у фінансуванні своїх військово-політичних заходів. Філіпп II також збудував флот, одним з перших став широко застосовувати облогові і металеві машини, вміло прибігав до підкупу (відомий його вислів: «Осел, навантажений золотом, візьме будь-як фортецю»).

III Священна війна (355-346 рр. до н.е.). Приєднавши до Македонії шляхом особистої унії Фессалію (353 р. до н.е.), Філіпп одержав можливість втрутитись в події III Священної війни (355-346 рр. до н.е.). Почалась вона через обвинувачення Фівами, що грали в цей час провідну роль в Дельфійській амфікціонії (культурному союзі), групи впливових фокідян у святотатстві. Відмова обвинувачуваних сплатити накладений на них штраф привела до оголошення Фокіди Священної війни. На стороні Фокіди виступили Афіни, Спарта і Фери у Фессалії (на чолі Фер стояли сини Ясона — Тісіфон, Лікафрон і Піфолой). Фіви були підтримані групою фессалійських міст, ворожих тиранам Фер. В ході боротьби фокідяни, посилаючись на свої споконвічні права на святилище, заволоділи Дельфами і використали храмові скарби на військові потреби. Їх противники звернулись по допомогу до Македонії. Філіпп охоче відгукнувся на цей заклик і ввів свою армію в Середню Грецію. Після завзятої боротьби фокідяни були розгромлені, виключені з амфікціонії і зобов'язані виплатити Дельфам компенсацію. У 346 р. до н.е. відібрані у фокідян два голоси в культурному союзі дістались Філіппу. Це мало величезне політичне значення — македонський басілевс, не будучи греком, одержав доступ до стародавньої, освяченої традицією еллінської організації. Дещо раніше, в 348 р. до н.е., Філіпп остаточно приєднав Халкідіку, чим змусив Афіни піти на мирні переговори. У 346 р. до н.е. був укладений Філократов мир (названий по імені афінського політика), за яким обидві держави зобов'язались забезпечувати мир на суші і на морі, ведучи боротьбу з піратством.

Внутрішньополітична боротьба в грецьких державах. В Афінах до цього часу оформились два політичні угруповання, іменовані звичайно промакедонською і антимакедонською «партиями». Розбіжності між ними стосувались і зовнішньополітичних питань, і ставлення до демократичних інститутів Афін, але, оскільки загроза з боку Македонії була страшною повсякденною реальністю, це питання виступало на перший план. Серед прибічників союзу з Македонією і навіть підпорядкування їй були не тільки діячі, підкуплені Філіппом (хоча таких було немало). Багато з них, зокрема Ісократ і Есхін (390-314 рр. до н.е.), були переконані, що тільки об'єднання грецьких держав під егідою сильного правителя дозволить покласти кінець внутрішнім конфліктам, міжусобним війнам і відновити умови мирного і безпечного існування. Проживши довге життя, Ісократ (436-338 рр. до н.е.) в своїх численних промовах постійно ратує за єдність Греції і шукає силу, здатну це здійснити. Спочатку він покладав надії на Афіни, потім на Спарту, і тільки переконавшись в нездатності будь-якого гегемона утриматись від насильств і зловживань, він звернув свої погляди на Філіппа.

Представники промакедонської партії виражали інтереси олігархії — імущої рабовласницької верхівки, яка побоювалась за свої багатства, тяготилась повинностями, накладеними на неї демократичною державою, вважала несправедливим, що політичне керівництво довіряється людям, які самі не можуть забезпечити себе і прагнуть жити за рахунок суспільної діяльності. В міру того як розвивались успіхи Македонії, міцніли їх позиції. Вони обіцяли вирішення всіх проблем у випадку здійснення об'єднаними силами еллінів під егідою Македонії завойовницького походу на Схід. Ісократ писав: «Потребує землі селянство... одержить великі простори землі, авантюристи, замість того щоб терзати Елладу, знайдуть застосування для своєї діяльності в Азії... Перемога дасть процвітання тим, хто залишиться вдома [тобто ділкам], і багату здобич воїнам».

Лідером антимакедонської партії був видатний оратор Демосфен (384-322 рр. до н.е.). Розгадавши наміри Філіппа II, він виступив проти нього ще в 351 р. до н.е., закликавши афінян пожертвувати всім для створення сильної армії і флоту. Прибічники Демосфена розуміли, що перемога Македонії викличе крах демократичної системи правління, в якій були зацікавлені широкі верстви населення не тільки в Афінах, але і в ін. полісах Греції. Проти Македонії були налаштовані і представники торгово-лихварських кіл Греції, інтереси яких були ущемлені відторгненням фракійських рудників і намірами Філіппа встановити контроль над найважливішими торговельними шляхами. Однак і серед них були люди, які дорожили в першу чергу своїми багатствами, мали широкі зв'язки за межами свого полісу і тяготились контролем і вимогами з його боку. Нестійкою була і позиція демосу, також різнорядного за своїм складом. Зацікавлений в збереженні демократичного ладу і завжди готовий викривати і карати його ворогів, демос, однак, включав немало паразитичних елементів, які вимагали постійної допомоги від держави і багатих громадян, але не бажали нести тягар військової служби і дозволити хоча б тимчасово використати на військовій потребі призначені для роздач кошти (наприклад, теорікон).

Філіпп через агентуру був прекрасно обізнаний про те, що відбувалось в полісах, і майстерно використовував боротьбу різних угруповань і діячів в своїх цілях. Взаємні нападки політичних лідерів, обвинувачення в помилках, у використанні свого становища на шкоду інтересам держави в цілому, викриття один одного в аморальній поведінці, гучні судові процеси — всі ці риси, характерні для політичного життя того періоду, підривали демократію зсередини, заважали проводити послідовну і цілеспрямовану політику. Поки грецькі поліси були зайняті внутрішніми конфліктами і міжособною боротьбою, Македонія неухильно йшла до поставленої мети.

IV Священна війна (339-338 рр. до н.е.). Протягом 345-341 рр. до н.е. Філіпп підкорив Південну Фракію і протоки, і заснував там кілька міст, заселивши їх македонцями. Настала черга Перінфа і Візантія — захоплення цих полісів остаточно відрізало Афіни від Причорномор'я — основного джерела продовольства. Це змусило афінян розірвати Філократів мир і допомогти союзникам. В 340 р. до н.е. облога Філіппом Перінфа і Візантія завершилась невдачею. Однак, наступного року почалась IV Священна війна — знову через обвинувачення в святотатстві і Філіпп охоче відгукується на заклик очолити боротьбу проти Амфісси. Скориставшись цим, він зайняв Елатею, ключову позицію біля Фермопіл на шляху в Середню Грецію. Звістка про це потрясла Афіни. Було ясно, що Філіпп не тут зупиниться, що на карту поставлена доля всієї Греції. Демосфен розвинув гарячкову діяльність, зумівши схилити афінян і фіванців забути довголітню ворожнечу і об'єднати зусилля для порятунку Еллади. До них приєднались Корінф, Мегари, Евбея і деякі інші поліси; Спарта залишилась осторонь.

Битва при Хероней. В серпні 338 р. до н.е. біля м. Хероней в Беотії відбулась вирішальна битва. Сили противників були приблизно рівні, але македонцями командували кращі полководці. «Дочекавшись прибуття союзників, — писав Діодор Сицилійський, — Філіпп рушив маршем в Беотію з 30 тис. піхоти і понад 2 тис. кінноти... На одному фланзі він поставив командувати сина Александра і з ним кращих воєначальників, а інший фланг очолював сам... В противника один фланг складався з афінян, інший з беотійців. Завзятий бій тривав довгий час без переважання якоїсь сторони, багато загинуло... Александр першим прорубався через стрій ворогів, поваливши багатьох. Такий же успіх супроводжував його товаришів, так що в суцільному фронті ворога зяяли проломи. Довелось ще нагромадити гори трупів, перш ніж Александр примусив ворога до втечі. Басилевс зі свого боку спочатку затіяв ризикований відступ, потім надавив на противника і змусив його втікати. Більше тисячі афінян полягало в битві, не менше двох тисяч захоплено в полон. Також багато загинуло беотійців, і немало їх потрапило в полон» (Історична бібліотека, XVI, 86-87). В умовах паніки оратор Гіперід запропонував піти на крайні міри: дати свободу рабам, громадянські права метекам, повернути вигнанців і тим самим поповнити ряди боєздатних. Ця пропозиція була спочатку прийнята, але потім відхилена. Однак, Філіпп не пішов на Афіни: йому потрібен був афінський флот. Крім того, занадто не вигідно було б претенденту на панування в усій Елладі зруйнувати або навіть покарати найславніше її місто. Жорстоко розправившись з Фівами, своїм колишнім союзником, Філіпп не тільки пощадив Афіни, але і уклав з ними новий мир на досить поміркованих умовах. Афіни зберегли о-ви Саламін, Делос, Самос, Лемнос, Імброс, одержали місто Ороп на границі з Беотією, але втратили Херсонес Фракійський. Філіпп повернув без викупу взятих в полон афінян. В подяку за великодушність басилевс і його син Александр (356-323 рр. до н.е.) одержали громадянські права в Афінах.

Корінфський конгрес. В кін. 338 — на поч. 337 рр. до н.е. в Корінфі був скликаний конгрес і створений Панеллінський союз. Союзна рада (синедріон) повинна була засідати в Корінфі. Філіпп намагався надати союзу вигляд патріотичного починання греків, що об'єднались для боротьби зі своїм споконвічним ворогом — Персією. В Греції проголошувались загальний мир, безпека торгівлі і мореплавання, заборонялись міжособні війни, внутрішні перевороти, незаконні страти, конфіскація майна, скасування боргів, масове звільнення рабів з метою використання їх для переворотів. Філіпп став стратегом-автократором — головнокомандуючим союзною армією з надзвичайними повноваженнями. Ніхто з греків не мав права воювати в армії, що виступає проти Філіппа, або допомагати їй.

Херонейська битва і Корінфський конгрес підвели ризику під цілою епохою в історії Греції. Відтепер гегемоном на Балканах стала Македонія. Проголошена автономія грецьких полісів була фікцією: повсюдно розпоряджався, прямо або через своїх ставлеників, Філіпп II. Заборона політичних переворотів задовольнила сподівання тих кіл Греції (землевласницька знать, велике купецтво, окремі інтелектуали), які побачили в Македонії захисника своїх маєтків і капіталів. Похід проти Персії, до якого розпочалась підготовка, обіцяв вирішення ряду економічних і соціальних проблем. В 336 р. до н.е. в Анатолію переправився 10-тис. корпус на чолі з досвідченим полководцем Парменіоном (400-330 рр. до н.е.) для захоплення плацдарму і забезпечення вторгнення основних сил Філіппа II. Однак, здійснити його довелось вже не Філіппу, а його сину і спадкоємцю Александру.

РОЗДІЛ IV ЕПОХА ЕЛЛІНІЗМУ (336-30 рр. до н.е.)

1. Утворення держави Александра Македонського; 2. Боротьба діадохів за спадщину Александра; 3. Греція в епоху еллінізму. Поліси і політичні союзи; 4. Македонське царство в 302-146 рр. до н.е.; 5. Анатолія (Мала Азія) в III—I ст. до н.е.; 6. Держава Селевкідів; 7. Елліністичний Єгипет

Еллінізм — це епоха в історії Еллади і країн Східного Середземномор'я з часу правління македонського ба-сілевса Александра III (336-323 рр. до н.е.) до завоювання цих країн Римом, завершене в 30 р. до н.е. підкорен-ням птолемеївського Єгипту. Основні риси еллінізму полягають в поширенні політичного панування еллінів (греків і македонців) на країни Сходу і формуванні елліністичної, тобто не чисто еллінської, а змішаної зі схід-ними елементами культури. В епоху еллінізму втрачають колишнє значення етнічні різниці між греками і маке-донцями, а означення «еллін» одержує соціальний зміст і поширюється на ті верстви населення, які за суспіль-ним станом могли одержати освіту за грецьким зразком і вести відповідний спосіб життя незалежно від їх похо-дження. Цей соціально-етнічний процес знайшов відображення у виробленні і поширенні єдиної грецької мови — койнє (κοινή ἑλληνική — спільна грецька, або ἡ κοινή διάλεκτος, — спільний діалект), що стала мовою елліні-стичної літератури і офіційною мовою елліністичних держав.

1. УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО (336-323 рр. до н.е.)

Нову історичну епоху відкриває правління македонського ба-сілевса Александра III (336-323 рр. до н.е.). До-волі короткий часовий проміжок його діяльності вмстив події, які визначили хід світової історії на кілька сто-літь наперед. Це був час грандіозного розширення еллінського політичного панування і культурного впливу на країни Стародавнього Сходу, але разом з тим і час більш загальної, часто продуктивної взаємодії західних і схі-дних цивілізаційних начал.

Загибель Філіппа II і внаслідок Александра (336 р. до н.е.). В розпалі підготовки походу на Схід, в липні 336 р. до н.е., Філіпп II був вбитий змовниками на весіллі своєї дочки. На македонський престол зійшов Алек-сандр — його 20-річний син від шостої дружини — дочки царька епірського племені молоссів Неоптолема I — іллірійки Олімпади (375-316 рр. до н.е.). Учень великого Арістотеля (384-322 рр. до н.е.), він одержав прекрас-ну грецьку освіту (його улюбленим читанням була «Іліада»), але був вихований в традиціях македонської ари-стократії, з її жорстокими нравами, честолюбством і любов'ю до розгульних бенкетів. Вже з юних років Алек-сандр показав себе людиною визначного державного розуму і неперевершених полководницьких здібностей. В 16-річному віці він у відсутність батька управляв царством і придушив повстання фракійців, а у 18 років коман-дував лівим флангом македонців в Херонейській битві 338 р. до н.е.

Вступивши на престол, Александр суворо розправився з убивцями батька і можливими претендентами на престол. Але найбільша небезпека загрожувала йому зовні: з півночі — вторгнення фракійсько-іллірійських племен, з півдня — повстання греків. В цій обстановці Александр діяв швидко і рішуче. На чолі армії він вторг-ся в Середню Грецію і розташувався табором біля Фів. До кін. 336 р. до н.е. переликани греки визнали за моло-дим ба-сілевсом всі права, що належали його батьку. В перші місяці 335 р. до н.е. македонська армія стрімко ру-шила на північ і в кількох битвах розгромила іллірійців і фракійців. Тим часом фальшива чутка про загибель ба-сілевса спровокувала греків на повстання. Знову в еллінські справи втрутилась Персія: цар Дарій III Кодоман (336-330 рр. до н.е.) надав фінансову допомогу антимакедонським силам на чолі з афінським оратором Демос-феном (384-322 рр. до н.е.). Розуміючи всю серйозність становища, Александр швидко і неочікувано для греків повернувся і, захопивши Фіви — основний центр повстання, до основи зруйнував місто, обернувши в рабство всіх його жителів. Це зробило приголомшливе враження на греків і позбавило їх здатності до будь-якого опору. В Корінфі знову були зібрані члени синедріону і делегати грецьких полісів, щоб підтвердити повноваження Александра як стратега-автократора і він зміг повернутись до основної своєї задачі — походу на Персію.

Підготовка Східного походу. Армія Александра. В повідомленнях стародавніх авторів число воїнів в армії Александра коливається від 30 тис. до 43 тис. піхоти і від 4 тис. до 5 тис. гетайрів (вершників), а також 160 бо-йових кораблів. Згідно Діодора Сицилійського, армія включала 13,5 тис. македонян, 14 тис. греків (в тому числі 5 тис. найманців) і близько 7 тис. воїнів з фракійсько-іллірійських племен. Це показує, що в Східному поході взяли участь всі основні етноси Балканського півострова. Чисельно армія Александра набагато поступалась перській, але була чудово навчена, дисциплінована і озброєна. Як і його батько, Александр приділяв величезну увагу її підготовці і забезпеченню, під його командою було немало досвідчених воїнів, загартованих в походах Філіппа. Визначну роль, без сумніву, зіграли також полководці і соратники Александра. Серед них слід назвати Парменіона — видатного полководця, і його сина Філоту — начальника гетайрів, Неарха — флотоводця, Крате-ра — командира фаланги, Антигона — командира грецьких гоплітів. В безпосередньому оточенні Александра були його друзі-охоронці, віддані йому особисто: Кліт Чорний — командир агеми (ескадрону) ба-сілевса, Гефес-тійон — начальник особистої гвардії ба-сілевса, а також Пердікка і Птолемей Лаг, які виконували особливі дору-

чення басилевса. Управляти Македонією у свою відсутність Александр довірив Антипатру — соратнику свого батька. Армію супроводжувала маса обслуговуючого персоналу: зброярі і інші ремісники, конюхи, торговці, слуги, гетери тощо. В почті Александра знаходились історіографи, філософи і інші вчені (Каллісфен, Піррон, Анаксарх і ін.). Це був свого роду колонізаційний потік, що заюшив з Балканського півострова у країни Сходу.

Завоювання Анатолії і Східного Середземномор'я (березень 334 - серпень 332 рр. до н.е.). Навесні 334 р. до н.е. еллінська армія переправилась в Анатолію. Полководець Мемнон, що очолював грецьких найманців на службі у Дарія III, запропонував персам відходити вглиб Анатолії, застосовуючи тактику «випаленої землі», але сатрапи вирішили дати бій.

Битва на Граніку (травень 334 р. до н.е.). Перша зустріч противників відбулась в травні 334 р. до н.е. р. Гранік, що впадала у Пропонтиду (Мармурове море). Перси, числом 60 тис., зайняли зручну позицію на високому березі річки. Наступ почали елліни: услід за передовими загонами, ведучи праве крило, Александр увійшов до річки і атакував персів, що намагались перешкодити йому вийти на сушу. Однак, озброєні важкими списами македоняни відкинули персів і зайняли плацдарм, давши змогу переправитись решті війська. Центр перської армії не витримав удару і подався назад, злякалась і кіннота на флангах; почалась панічна втеча. Грецькі найманці, що стояли позаду перської кінноти, навіть не змогли взяти участі у битві і були перебиті.

Підкорення Анатолії. Ця блискуча перемога відкрила Александру шлях до завоювання Анатолії. Офіційно війна з Персією розглядалась як помста за наругу над грецькими святинями під час греко-перських воєн, і Александр вміло використовував панеллінські лозунги. В грецьких полісах він виганяв олігархів і встановлював демократію, оголошував їх вільними. Все це забезпечило йому підтримку місцевих еллінів. На західному узбережжі Анатолії серйозний опір вчинили тільки грецький поліс Мілет і Галікарнас — столиця області Карія, де були сильні перські гарнізони. Восени 334 р. до н.е. після облоги місто було взяте і зруйноване.

Битва при Іссі (жовтень 333 р. до н.е.). Закінчивши завоювання Анатолії, Александр перейшов Кілікію і вступив у Північну Сірію. Тут йому довелось знову зустрітись з перськими силами — цього разу на чолі їх стояв сам цар Дарій III Кодоман (336-330 рр. до н.е.). Битва при Іссі, що відбулась в жовтні 333 р. до н.е., була важкою для обох сторін, але еллінам вдалось перемогти. В Дамаску була захоплена похідна казна перського царя, що значно поправило фінансове становище Александра.

Підкорення Східного Середземномор'я. Після перемоги при Іссі в македонського басилевса виникає думка про завоювання всієї Перської держави. Далі Александр захоплює сирійсько-фінікійське узбережжя, де завзятий опір вчинив Тір, але в серпні 332 р. місто було взяте комбінованим штурмом з моря і суші і суворо покаране.

Александр в Єгипті (зима 332-331 рр. до н.е.). Взявши після облоги Газу — найбільше місто Палестини, Александр пішов на Єгипет, сатрап якого Мазей, не маючи достатніх сил для опору, здався. Єгиптяни доброзичливо зустріли Александра, бачачи в ньому визволителя від перської неволі. Басилевс заснував у дельті Нілу місто, давши йому своє ім'я, а потім здійснив експедицію в Сіутський оазис до оракула бога Амона (греки ототожнювали Амона із Зевсом), де був проголошений його сином. Тим самим влада македонця над Єгиптом одержала «божественну санкцію». Плутарх (Александр, 28, 3) з цього приводу зазначає, що «Александр сам не вірив в своє божественне походження і не чванився ним, а лише користувався цим вимислом для того, щоб поневолювати інших».

Підкорення Месопотамії, Персиди і Мідії (літо 331 - весна 330 рр. до н.е.). В травні 331 р. до н.е. Александр вирушив з Єгипту в Месопотамію. Перейшовши Євфрат і Тігр, армія стратега-автократора підійшла до містечка Гавгамели, і тут 1 жовтня 331 р. до н.е. відбулась вирішальна битва — одна з найбільших у Стародавності.

Битва при Гавгамелах (1 жовтня 331 р. до н.е.). Посилити свою армію слонами і бойовими колісницями із серпами на колесах, Дарій обрав для битви велику рівнину, щоб дати можливість маневрувати своїй кінноті. Протягом цілого дня тривала жорстока січа і противники нічим не поступались один одному, по чергово беручи ініціативу в свої руки. Нарешті, македонська фаланга, завдавши страшного удару по центу персів, вклинилась в його позиції, сіючи паніку; одночасно зав'язався стрімкий бій кінноти на правому фланзі еллінів, натомість їх лівій фланг, стікаючи кров'ю, ледь витримував натиск противника. І в цей момент, коли встановилась хистка рівновага і удача могла схилитись на будь-який бік, Дарій III злякався і кинувся навітки, а за ним «безсмертні» і найманці. Александр зі своєю кіннотою зміг прийти на підмогу лівому флангу і тепер вже вся перська армія послідувала прикладу свого головнокомандуючого. Смертоносні колісники не завдали еллінам суттєвих втрат, а слонів Дарій III так і не встиг ввести у бій. Весь величезний обоз персів — слони, верблюди, майно і гроші — дістались переможцям.

Тепер перед Александром лежали беззахисні центральні області Перської держави. Протягом осені 331 — весни 330 р. до н.е. були взяті Вавилон, Сузи (там знаходилась казна Ахеменідів), Пасаргади, Персеполь і Екбатани. Величезні багатства, накопичені перськими царями, перейшли в руки завойовників. Повному розгрому був підданий Персеполь — стародавня столиця перських царів. Після вбивства сатрапами царя Дарія III (весна 330 р. до н.е.) Александр складає повноваження стратега-автократора і проголошує себе «законним спадкоємцем» Ахеменідів.

Змова Філоті (осінь 330 р. до н.е.). Прагнення Александра продовжити похід, щоб підкорити всі раніше підвладні персам землі, призначення на адміністративні посади місцевих правителів, які добровільно перейшли на бік еллінів, включення в царський почет персів, введення в побут деяких елементів перського одягу, звичаїв і царського церемоніалу — все це свідчило про те, що Александр вже вважав себе не стільки македонським басилевсом, скільки царем перської, точніше — всієї підвладної йому держави. Цю нову політичну доктрину сприй-

няли далеко не всі македоняни з царського оточення. Невдоволення вилилося в «змову Філоті» (осінь 330 р. до н.е.), після провалу якої були страчені хіліарх гетайрів Філота, син Парменіона, його соратники і сам Парменіон.

Похід в Середню Азію (329-327 рр. до н.е.). Справившись з опозицією, Александр в 329 р. до н.е. розпочав середньоазіатську кампанію (загарбання Парфії, Аріани, Дрангїани, Арахозії, Бактрії і Согдіани), яка виявилось найскладнішою частиною Східного походу. На відміну від ситуації на заході Ахеменідської держави, де населення проявило повну байдужість до зміни влади, в Середній Азії вибухла справжня народна війна проти завоювачів. В серпні 329 р. до н.е. опір очолив согдійський вельможа Спітамєн. Тільки реорганізувавши армію, залучивши на свій бік місцеву знать і піддавши нещадному терору населення (тільки в долині Зеравшану було знищено 120 тис. согдійців), Александр добився успіху. В кін. 328 р. до н.е. Спітамен був розгромлений еллінською армією і незабаром македонський басилевс одержав від массагетів його голову. Остаточне приєднання Середньої Азії було закріплене в 327 р. до н.е. шлюбом Александра з Роксаною — дочкою согдійського сановника Оксіарта.

Змова пажів (кінець 328 р. до н.е.). Під час середньоазіатської кампанії, в кінці 328 р. до н.е., була викрита ще одна змова проти Александра — цього разу знатної молоді («пажів»), що несла охорону басилевса. Стародавні автори пов'язують з цією подією також страту придворного історіографа Каллісфена, племінника Арістотеля (він виступив проти проскінесису — клякання перед басилевсом), і смерть Кліта Чорного, одного з найближчих друзів Александра, вбитого ним під час бенкету в Мараканді.

Індійський похід (травень 327 - серпень 325 рр. до н.е.). Тепер Александр вже мріяв про світове панування, і здійснення цього здавалось реальним за умови підкорення Індії, про багатства якої розповідались легенди. Не володіючи реальною інформацією про цю країну, він в травні 327 р. до н.е. вторгся в долину Інду. Раджа важливого торгового міста Таксілі уклав з македонцем союз, але сусідній раджа Пор вчинив відчайдушний опір. В липні 326 р. до н.е. на повноводній ріці Гідасп (притока Інду) відбулась вирішальна битва, де елліни вперше зустрілись з бойовими слонами. Тільки здійснивши майстерний обхідний маневр, Александр зміг розгромити противника. Просуваючись далі на південь, елліни підкорили кілька дрібних царств в Західному Пенджабі і в 326 р. до н.е. вийшли до р. Гіфасіс — східної притоки Інду, звідки відкривався шлях в долину Гангу, про що Александр довідався вперше. Згідно античної традиції, Александр мав намір продовжити похід, але армія, стомлена битвами і переходами в незвичних умовах, відмовилась від подальшого руху на схід.

Повернувшись до Гідаспу, де були засновані два міста — Нікея і Буцефалія, Александр наказав побудувати флот і в листопаді 326 р. до н.е. його армія вирушила вниз по Інду. Долаючи переважно незначний опір місцевого населення, елліни в серпні 325 р. до н.е. досягли гирла великої ріки. Тут Александр розділив армію на дві частини: флот під командуванням Неарха відправився на захід Ерїтрейським (Аравійським) морем, а сухопутна армія на чолі з самим басилевсом вирушила через пустинну Гедросію. Дуже важкий перехід зайняв три місяці і на поч. 324 р. до н.е. рештки армії Александра прибули в Сузи — одну з перських столиць.

Організація управління державою Александра Македонського. Після повернення Александру довелося зштовхнутись з цілим рядом складних проблем. Багато хто з залишених сатрапів, розраховуючи, що він не повернеться з Індійського походу, створювали свої армії, ведучи себе як незалежні правителі. Александр рішучими заходами придушив ці сепаратистські рухи. Політика басилевса в цей час спрямована на об'єднання своєї величезної держави. Він прагне примирити македонян з персами, влаштувавши, зокрема, грандіозне весілля в Сузах (324 р. до н.е.): в один день бл. 10 тис. його воїнів одружились з місцевими дівчатами. Александр включає в свою армію 30 тис. юнаків-персів. Активно втручаючись в грецькі справи, він видає указ про повернення вигнанців і відновлення їх в правах власності. Проводиться широка кампанія по заснуванню нових міст на завойованих територіях (їх Александр розглядав як опорні пункти своєї влади). Готується він і до нових походів (також в Західне Середземномор'я).

Смерть Александра, історичне значення його діяльності. В розпал свого державотворення, 13 червня 323 р. до н.е., Александр помирає від лихоманки у віці 33 роки. Оцінка його діяльності не може бути однозначною. Його походи знищили державу Ахеменідів, але еллінська армія несла спустошення, рабство і смерть її населенню: руйнувались міста і села, гинули люди, стирались з лиця землі цілі племена. В своїй державі, що перевершувала розмірами Персію, Александр силою зброї об'єднав різні країни і народи. Вона, однак, не мала єдиної економічної бази і була чисто військовим об'єднанням. Македонські завоювання звелись в основному до захоплення великих міст, важливих в стратегічному відношенні опорних пунктів. Держава, що виникла на руїнах Персії, багато в чому її нагадувала. Александр задовольнявся визнанням своєї влади і сплатою податків, але в умовах життя, особливо віддалених від центрів областей, не відбулось жодних корінних змін.

Разом з тим, і під час походів, і після них на Схід заіюшив потік еллінів, які, осівши тут, принесли нові форми соціальних відносин і свою культуру. Деякі з заснованих Александром міст стають центрами політичного і економічного життя. Внаслідок походів розсунулись географічні рамки Ойкумени — еллінського світу, були прокладені нові шляхи сполучення, розширилось суднопластво — все це сприяло розвитку економіки, торговельних зв'язків. Походи принесли нові знання в географію, біологію, етнографію і інші науки. Вони знаменували початок нового періоду в історії Східного Середземномор'я, що характеризувався складними і суперечливими процесами взаємодії греко-македонських і місцевих начал, — періоду еллінізму.

Світова держава Александра не витримала випробування часом, але його діяльність вплинула на долі багатьох народів не тільки Європи, але і Близького і Середнього Сходу. В епоху еллінізму почався злам етнічної, полісної і релігійної замкнутості, виникли нові форми державності, розширились обмін і торгівля, були закла-

дені основи нових вірувань. Разом з тим, продовжився процес соціальної поляризації, посилилась класова боротьба бідноти і рабів проти рабовласників. Саме внаслідок походів Александра відбулась справжня зустріч Сходу і Заходу, що позначилась на багатьох аспектах життя, почалось взаємне культурне збагачення.

2. БОРОТЬБА ДІАДОХІВ ЗА СПАДЩИНУ АЛЕКСАНДРА (323-301 рр. до н.е.)

Внаслідок походів Александра Македонського виникла держава, що охоплювала Балканський півострів, острови Егейського моря, Анатолію, Єгипет, всю Передню, південні райони Середньої і частину Центральної Азії до нижньої течії Інду. Вперше в історії така величезна територія опинилась в рамках однієї політичної структури. Однак перехід до мирного освоєння земель відбувся далеко не відразу: перші десятиліття після смерті Александра тривала запекла боротьба між його полководцями — діадóхами (διδόχος — спадкоємець) за поділ його спадщини.

Проголошення офіційних спадкоємців Александра. Перший розподіл посад і сатрапій між діадóхами (323 р. до н.е.). Найважливішою політичною силою і матеріальною опорою державної влади в державі Александра була армія, вона і визначила форми управління державою після його смерті. Внаслідок нетривалої боротьби між піхотою і гетайрами була досягнута угода, за якою держава зберігалась як єдине ціле, а офіційними спадкоємцями Александра були проголошені його єдинокровний брат Аррідей (ставленик піхоти, що одержав при воцарінні ім'я Філіпп III) і народжений Роксаною невдовзі після смерті Александра його син Александр IV. Насправді реальна влада опинилась в руках найбільш впливових його сподвижників — воєначальників і придворних, які і поділили державу між собою.

Пердікка (365-321 рр. до н.е.), один з хіліархів (χιλίαρχος — «командир тисячі», одна з вищих посад у македонській армії), якому, за свідченням Діодора (Історична бібліотека, XVII, 117, 3), басілевс перед смертю віддав свій перстень, став головнокомандуючим і регентом при Філіппі III і Александрі IV. Греція і Македонія була передана в спільне управління Антіпатру (397-319 рр. до н.е.), що управляв цими областями при Александрі, і командирі фаланги Кратеру (370-321 рр. до н.е.). Фракія передана тілохранителю басілевса Лісімаху (361-281 рр. до н.е.). В Анатолії найвпливовіше становище займав командир грецьких гоплітів Антігón Одноокий, або Циклоп (380-301 рр. до н.е.), що одержав до того ж Лікію і Памфілію. Сатрапії Пафлагонію і Каппадокію, що дістались секретарю басілевса греку Євмену Кардійському (362-316 рр. до н.е.), ще належало завоювати, оскільки вони лише номінально входили в державу Александра. Єгипет був переданий в управління тілохранителю басілевса Птолемею Лагу (367-283 рр. до н.е.). Східні області залишились під владою сатрапів, призначених Александром. Командуючим гетайрами був поставлений Селевк (356-281 рр. до н.е.), що був в Александра хіліархом відбірного корпусу гіпаспівів (ὕλασπισταί — «щитоносці»).

Антимакедонський рух на Балканах (323-322 рр. до н.е.). Звістка про смерть Александра викликала вибух антимакедонського руху на Балканах, і в першу чергу в Афінах, до яких примкнули Етолія, Фокіда, Локріда, частина фессалійців і кілька міст Пелопоннесу. Їх військам вдалось відтіснити Антіпатра за Фермопіли і обложити в місті Ламії (звідки Ламійська війна 323-322 рр. до н.е.), після чого до повсталих приєдналась решта фессалійців, Аргос і Корінф. Однак невдовзі підійшло військо Кратера і перевага сил виявилась на боці македонян: грецький флот був розбитий біля о. Аморгос, а сухопутні війська — в битві при Кранноні (322 р. до н.е.). Антіпатр і Кратер суворо розправились з переможеними, особливо постраждали Афіни, як ініціатор повстання.

У 323 р. до н.е., правитель Одріського царства Севт III (331-300 рр. до н.е.) підняв повстання проти македонського панування, але фракійський сатрап Лісімах після двох битв повернув одрісів до покірності.

Початок збройної боротьби діадóхів. У східній половині держави Александра Пердікка, використовуючи настрої в армії, що звикла жити грабежем завойованих територій, намагався укріпити своє єдиновладдя. Йому вдалось підкорити Каппадокію, з його доручення сатрап Мідії Піфон придушив повстання греко-македонських військ в Бактрії, які покинули гарнізони і рухались на захід з наміром повернутись на батьківщину. Однак, дії Пердікки проти Птолемея, який у 322 р. до н.е. захопив відправлену в Македонію труну з тілом Александра, напшовхнулись на опір решти сатрапів і воєначальників, поклавши початок тривалому періоду збройної боротьби діадóхів.

Загибель Пердікки і Кратера. Другий розподіл сатрапій і посад (321 р. до н.е.). Похід Пердікки в Єгипет (321 р. до н.е.) виявився для нього фатальним: після невдалої спроби взяти Пелусій регент був вбитий у шатрі своїми власними командирами, яких очолював хіліарх Селевк. В цей же час в Малій Азії у зіткненні з Євменом, залишеним Пердіккою для оборони тилу, загинув Кратер.

Після цих подій у Тріпарадісі (в Сирії) відбувся другий розподіл посад і сатрапій. Регентство перейшло до Антіпатра, і до нього в Македонію з Вавілоном була перевезена царська сім'я. Антігón Одноокий одержав повноваження стратега-автократора Азії і в його відання перейшли всі тамтешні царські війська. Таким чином, центр держави якби переносився на захід, але оскільки більша частина армії залишалась на сході, то значення посади регента, природно, зменшувалось. Вбивця Пердікки Селевк одержав сатрапію Вавілонію, також були зроблені деякі переміщення серед другорядних сатрапів. Війна з Євменом і іншими прибічниками Пердікки була доручена Антігону. Рішення, прийняті в Тріпарадісі, свідчать про те, що діадóхи, зберігаючи номінальну єдність держави під владою македонської династії, фактично вже починають відмовлятися від ідеї єдності держави.

Війна Поліперхонта з Кассандром (219-216 рр. до н.е.). Загибель Аррідея і Олімпіади. Протягом 321-319 рр. до н.е. Антігон Одноокий майже повністю витіснив Євмена Кардійського з Анатолії. Однак, в 319 р. до н.е. помер Антіпатр і його повноваження були передані Поліперхонту (394-303 рр. до н.е.) — старому і відданому македонській династії полководцю, внаслідок чого політична ситуація знову різко змінилась. Проти Поліперхонта виступив син Антіпатра — Кассандр (355-297 рр. до н.е.), що знайшов підтримку в Антігона і Птолемея. У відповідь на це Поліперхонт вступив у союз з Євменом і від імені басилевсів призначив його стратегом Азії замість Антігона, надавши йому повноваження розпоряджатись царською казною для набору війська. За короткий час Євмен набрав значну армію, війна діадохів відновилась з новою силою.

Найважливішим плацдармом воєнних дій стали Греція і Македонія, де в боротьбу між Поліперхонтом і Кассандром були втягнені і царський дім, і македонська знать, і грецькі поліси.

Щоб послабити Кассандра, гарнізони якого стояли в Афінах і ін. містах, і залучити на свій бік грецькі поліси, Поліперхонт від імені басилевсів видав указ (зберігся в переказі Діодора — XVIII, 56) про відновлення в Греції «свободи» — політичного статусу, що існував до Ламійської війни 323-322 рр. до н.е. Наслідком цього стали антиолігархічні перевороти в Афінах і ін. містах. Для підвищення авторитету своєї влади Поліперхонт запросив переїхати в Македонію басілісу Олімпіаду, матір Александра, що жила в Епірі при дворі свого брата, і взяти на себе виховання онука. Олімпіада, що здавна ворогувала з домом Антіпатра, у 317 р. до н.е. вторглась в Македонію з невеликим військом з епіротів, захопила і стратила Філіппа III Аррідея, його дружину Еврідіку і ще ряд знатних македонян, серед них брата Кассандра, зводячи старі порахунки.

Кассандр поспішно рушив в Македонію, оточив Підну, де укрилась Олімпіада, і після тривалої облоги в 316 р. до н.е. добився її видачі. Не наважуючись самовладно вчинити розправу над старою басілісою, дружиною Філіппа II і матір'ю Александра, він передав її на суд військових зборів і за допомогою родичів страчених Олімпіадою знатних македонян домогся її засудження і страти. Александр IV і його матір Роксана також опинились в руках Кассандра, але вже не на становищі царюючої сім'ї, а скоріше як полонених або заручників.

Успіхи Кассандра в Македонії, нерішучість і невдачі Поліперхонта мали наслідком зміну орієнтації в грецьких полісах. Афіни, не одержуючи допомоги від Поліперхонта, почали переговори з Кассандром, гарнізон якого займав Пірей. Внаслідок укладеного компромісного договору афіняни зберегли свою територію і флот, але в Муніхії і в Панакті (прикордонної з Беотією фортеці) були залишені македонські гарнізони.

Війна Антігона Одноокого з коаліцією діадохів (315-311 рр. до н.е.). Загибель Роксани і Александра IV (309 р. до н.е.). До 316 р. до н.е. Антігон Одноокий, одержавши перемогу над Євменом Кардійським («Це всього лише грек», — начебто сказав Антігон аргіраспідам, що зрадили Євмена) і сатрапами Мідії, Персії і Вавілонії, став наймогутнішим з діадохів: крім названих сатрапій, до його володінь входила значна частина Малої Азії. До того ж він, захопивши казну Александра, розпоряджався величезними фінансовими засобами для наймання і утримування армії, в силу чого виникла загроза поширення його влади і на інші сатрапії. Це змусило Птолемея, Селевка і Кассандра у 315 р. до н.е. укласти союз проти Антігона. До них примкнув Лісімах, який доти не втручався в боротьбу діадохів, оскільки був зайнятий розширенням і зміцненням своїх володінь у Фракії і на західному узбережжі Понту Евксінського. Почалась нова серія битв на морі і на суші в межах Сирії, Фінікії, Вавілонії, Малої Азії, Греції і Фракії.

Війна між Антігоном і коаліцією йшла із змінним успіхом. Антігон зробив спробу закріпитись у Фракії. Імовірно, не без його впливу проти Лісімаха повстали Каллатія і ін. західнопонтійські міста в союзі з сусідніми скіфськими і фракійськими племенами. На підтримку їм Антігон вислав флот і сухопутну армію і уклав військовий союз з царем одрісів Севтом III. Однак Лісімах успішно справився з противниками, не давши їм об'єднати свої сили (опір продовжувала лише Каллатія). У 311 р. до н.е. між Антігоном, Птолемеєм, Кассандром і Лісімахом був укладений мир, демонструючий, що ніхто з них не досяг своєї мети: Антігон змушений був визнати Кассандра стратегом Європи, Кассандр — погодитись з наданням незалежності грецьким полісам, Птолемею — відмовитись від претензій на Сирію, а Лісімах — на Геллеспонтську Фрігію.

Хоча в угоді про мир 311 р. до н.е. ще фігурувало ім'я басилевса Александра IV, фактично про єдність держави вже не було мови, діадохи виступали як самостійні незалежні правителі підвладних їм територій. До того ж багато в чому угода виявилась фікцією, і війна відновилась. У 309 р. до н.е. зник останній формальний зв'язок між частинами колишньої держави Александра: з наказу Кассандра Роксана і її син були таємно вбиті.

Політика Антігона в Елладі. З метою заволодіти Македонією і македонським престолом Антігон почав підготовку стратегічної бази в Греції. Ще до цього на Кікладах під його протекторатом був створений Союз несіотів (остров'ян) з центром на Делосі. У 307 р. до н.е. Антігон відправив свого сина Деметрія з сильним флотом до Афін і проголосив «звільнення» грецьких полісів. Гарнізони Кассандра з Аттики були вигнані, в Афінах відновлюється демократія, за що демос декретував божественні почесті Антігону і Деметрію.

Грецькі поліси відігравали важливу роль в першу чергу як стратегічні опорні пункти, але, мабуть, не в меншій мірі і як арсенали зброї і джерело поповнення особового складу армій. Питання про взаємини діадохів з полісами мало і соціально-психологічний аспект, тому що значна частина армій складалась з грецьких найманців. Використовуючи соціально-політичну боротьбу всередині полісів і традиційні тенденції до політичної незалежності, діадохи — Поліперхонт, Антігон, Птолемею — проголошували «свободу» грецьких полісів. Демагогічний характер маніфестів про «звільнення» грецьких полісів чітко вимальовується із збереженого надпису зі Скепси-су, що містить послання Антігона у зв'язку з укладенням миру в 311 р. до н.е., де угода діадохів зображається як турбота Антігона про «свободу еллінів, заради якої ми [тобто Антігон] зробили серйозні поступки». Здійснюючи підтримку то демосу, то олігархії, діадохи добивались при цьому права розміщати свої гарнізони на терито-

рії полісів. Політичні перевороти супроводжувались конфіскаціями, вигнаннями і стратами, зіткнення діадохів через той або інший поліс спричиняли жорстокі репресії і грабежі.

Привласнення діадохами царський титулів (306 р. до н.е.). Загибель Антігона. Третій розподіл сатрапій і посад (301 р. до н.е.). Військовий успіх в Елладі багато в чому залежав від панування на морі, де найсерйознішим суперником був Птолемей, що володів могутнім флотом і портами в союзних йому полісах. У 306 р. до н.е. Антігон і його син Деметрій (336-283 рр. до н.е.) кинули виклик єгипетському сатрапу і одержали блискучу перемогу у морській битві при Саламіні на о. Кіпр. Після цього Антігон присвоїв собі і Деметрію царські титули. У відповідь Лісімах, Кассандр, Птолемей і Селевк також проголошують себе басілевсами, тим самим визнаючи розпад держави Александра і заявляючи претензії на македонський престол.

Після перемоги над Птолемеем Антігон мав намір вторгнутись в Єгипет, але значна частина його флоту була знищена бурєю і тоді він направив удар проти Родосу, одного з найважливіших союзників Єгипту. Протягом 305-304 рр. до н.е. Деметрій, навіть побудувавши велетенські облогові машини (особливо вражали 60-метровий таран і облогова башта вистою 30 м), так і не зміг взяти місто, за що одержав прізвисько Поліоркет (Πολιορκητής — Обложитель міста). У пам'ять про збавлення від лиха родосці спорудили знамениту статую Колоса, причому гроші на неї були виручені від продажу на брукт покинутої «Обложителем» техніки.

У 303 р. до н.е. Деметрію вдалось добитись значних успіхів в Елладі: він вигнав Кассандра з Південної і Середньої Греції, відновив Коринфський союз, проголосив «свободу» еллінів і вирушив у Фессалію. Виникла реальна загроза для Кассандра і Лісімаха. У зв'язку з цим Кассандр у 302 р. до н.е. офіційно закріпив свій шлюб Фессалонікою, зведеною сестрою Александра (фактично він жив з нею з 316 р. до н.е.), ставши таким чином легітимним басілевсом Македонії (302-297 рр. до н.е.), що було визнано Лісімахом, Птолемеем і Селевком. Зрозуміло, що Антігон і Деметрій не могли допустити втрати перспектив зайняття македонського трону і війна вступила у вирішальну стадію.

Слід зазначити, що Селевк, скориставшись тим, що Антігон зав'яз на заході, здійснив похід по східних сатрапіях аж до Індії і повернувся до Вавилону із значними матеріальними ресурсами і військовими силами (у т.ч. одержаними від Чандрагупти 500 слонами). Генеральна битва відбулась у Фрігії, при Іпсі в 301 р. до н.е. Лісімах, Селевк і Кассандр завдали цілковитої поразки армії Антігона, сам 81-річний полководець пав у бою. Деметрій із 9 тис. воїнів відступив до Ефеса; у його владі залишались ще сильний флот і деякі міста Анатолії, Греції і Фінікії. Відбувся третій розподіл сатрапій і посад: поряд з царством Птолемея, що включало Єгипет, Кіренаїку і Келесірію, з'явилося велике царство Селевка, що об'єднало Вавілонію, східні сатрапії і передньоазіатські володіння Антігона. Лісімах розширив границі своєї держави в Анатолії, Кассандр одержав визнання прав на македонський престол.

Становлення еліністичного суспільства. Боротьба діадохів за спадщину Александра започаткувала формування нового, еліністичного суспільства зі складною соціальною структурою і новим типом держави. Безсумнівно, індивідуальні особливості державних діячів, що суперничали в боротьбі за владу, їх військові і організаторські таланти або їх бездарність, політична короткозорість, неприборкана енергія і нерозбірливість в засобах досягнення мети, жорстокість і користоловство — все це ускладнювало хід подій, надавало їм гострої драматичності, нерідко відбиток випадковості. Проте, можна простежити спільні риси політики діадохів. Кожен з них прагнув об'єднати під своєю владою внутрішні і приморські області, забезпечити панування над важливими шляхами, торговими центрами і портами. Кожен стояв перед проблемою утримання сильної армії як реальної опори влади. Основний кістяк армії складався з еллінів (македонян і греків), що раніше служили у війську Александра, і найманців, завербованих в Греції. Кошти для їх оплати і утримання частково черпались зі скарбів, награбованих Александром або самими діадохами, але досить гостро поставало питання збору податків або данини з підкореного населення, а отже, про організацію управління захопленими територіями і налагодження економічного життя.

В усіх областях, крім Македонії, існувала проблема взаємин з місцевим населенням. У її вирішенні помітні дві тенденції: зближення греко-македонської і місцевої знаті, використання традиційних форм соціальної і політичної організації і більш жорстка політика по відношенню до корінного населення як до завойованого і цілком безправного, а також впровадження полісного устрою. У відносинах з далекими східними сатрапіями діадохи додержувались сформованої за Александра практики, що стала продовженням ахеменідської: влада зберігалась за місцевою знаттю на умовах визнання залежності і сплати податків.

Одним з засобів економічного і політичного зміцнення влади на завойованих територіях було заснування нових міст. Цю політику, почату Александром, активно продовжували діадохи. Міста споруджувались і як стратегічні пункти, і як адміністративні і економічні центри, що одержували статус поліса. Одні з них зводились на пустищах і заселялись переважно вихідцями з Еллади, інші виникали шляхом синоїкізму — добровільного або примусового об'єднання в один поліс двох або кількох міст або сільських поселень, треті — шляхом реорганізації східних міст, поповнених еллініським населенням. Характерно, що нові поліси з'являються в усіх областях еліністичного світу, але їх кількість, розташування і спосіб виникнення відбивають і специфіку часу, і культурно-історичні особливості окремих областей.

3. ГРЕЦІЯ В ПЕРІОД ЕЛЛІНІЗМУ ПОЛІСИ І ПОЛІТИЧНІ СОЮЗИ

Для Еллади елліністична епоха не принесла корінних змін в системі соціально-економічних відносин. Найбільш відчутним явищем був відтік населення (переважно молодого і середнього віку — воїнів, ремісників, торговців) в Передню Азію і Єгипет. Це повинно було б притупити гостроту соціальних протиріч всередині полісів, але безперервні війни діадохів, падіння вартості грошей внаслідок припливу золота і срібла з Азії і підвищення цін на предмети споживання розорили в першу чергу незаможні і середні верстви громадян. Залишалась невирішеною проблема подолання полісної економічної замкнутості; спроби її вирішення в рамках федерації не привели до економічної інтеграції і консолідації союзів. В полісах, що потрапляли в залежність від Македонії, встановлювалась олігархічна або тиранічна форма правління, обмежувалась свобода міжнародних відносин, в стратегічно важливі пункти вводились македонські гарнізони.

Афіни в елліністичну період. В рік повернення Александра до Вавилону (324 р. до н.е.) Афіни були охоплені небаченим обуренням. Приводом до нього були вимога басілевса ввести його персону в пантеон полісних богів і оголошена за його дорученням на Олімпійських іграх постанова про повернення вигнанців. Останнє означало пряме порушення Корінфської угоди, що обумовлювала невтручання Македонії в грецькі справи. Афіняни озброїлись, готуючись захищати свою свободу. Надію на успіх давали чутки про ворожнечу між Александром і сатрапом Македонії Антипатром.

Ламійська війна (323-322 рр. до н.е.). Звістка про смерть басілевса (13 червня 323 р. до н.е.) була сприйнята в Афінах з неприхованою радістю. В афінській еклесії перевагу одержали антимакедонські сили на чолі з соратником Демосфена, оратором Гіперідом (390-322 рр. до н.е.). негайно було прийняте рішення про повернення з вигнання Демосфена (384-322 рр. до н.е.). За ним на Егіну була послана трієра, прибуття якої очікували всі громадяни, вийшовши за місто. Рада п'ятисот уклала угоду з афінянином Леосфеном, командиром 8 тис. колишніх найманців Александра, що знаходились в Пелопоннесі. Також в багато полісів Еллади були розіслані посольства із закликом розпочати війну за визволення Еллади і частина з них приєдналась до повсталих. Леосфену, що очолив армію афінян і їх союзників, вдалось відтіснити македонського сатрапа Антипатра за Фермопіли і обложити в м. Ламії, після чого число прибічників антимакедонських сил суттєво зросло. Однак, підійшло військо співправителя Антипатра — Кратера і опір греків був зломлений. Сатрапи суворо розправились з переможеними, причому найбільше постраждали Афіни: на місто була накладена контрибуція, в Муніхії розміщений македонський гарнізон, на о. Самос повернуті вигнанці, демократія ліквідована, вожді страчені (серед них Гіперід і Демосфен, який зумів вислизнути з Афін, але його наздогнали і він прийняв отруту). За встановленим цензом (володіння майном у 2000 драхм), як повідомляє Плутарх (Фокіон, XXVIII), більше 12 тис. афінян позбулись громадянських прав і частина їх була переселена Антипатром у нещодавно заснований поліс у Фракію.

Слід зазначити, що за наступні 70 років (від Ламійської до кінця Хремонідової війни) Афіни пережили дві дуже тяжкі облоги, три поразки з наступною сплатою контрибуції, кількаразові спустошення території Аттики військами діадохів і тривалі окупації їх гарнізонами Пірея. Ці руйнівні для всього населення війни супроводжувались олігархічними або демократичними переворотами в залежності від зовнішньополітичної обстановки, при цьому неодноразово переглядались закони і структура органів влади.

Тиранія Деметрія Фалерського (317-307 рр. до н.е.). У 317 р. до н.е. син і спадкоємець Антипатра — Кассандр призначив в Афіни епімететом (ἐπιμετῆτης — «попечитель») видного філософа-перипатетика, учня найближчого друга Арістотеля Феофраста (370-285 рр. до н.е.), Деметрія Фалерського (350-283 рр. до н.е.). За час «попечительства» Деметрія були скасовані вибори посадових осіб за жеребом, зменшена оплата їх служби, введена щомісячна звітність магістратів перед Буле, створена колегія номофілаків (охоронців законів), що здійснювали попередній розгляд законопроектів, скасована виплата теорікону (видовищних грошей). Крім того, на основі цензу у 1000 драхм був проведений перепис, що обмежив число громадян 21 тис. чол. З іншого боку, як зазначив Діоген Лаертський (V, 5), Деметрій, перебуваючи при владі, «зробив для рідного міста багато прекрасного, збагативши його і доходами, і будівлями», за що афіняни поставили на його честь 360 мідних статуй.

«Звільнення» Афін. В 307 р. до н.е. Кассандр зазнав поразки від Деметрія Поліоркета і з тріумфом «звільнив» Афіни, за що був обожнений громадянами під іменем Сотер (σωτήρ — спаситель, хранитель). Обмеження громадянських прав були скасовані, обрані номофети (законодавці) для перегляду законів. Плутарх повідомляє (Деметрій, XXIV), що під тиском Поліоркета еклесія прийняла постанову про те, що всі його рішення бажані богам і справедливі. Втім, після поразки Деметрія при Іпсі (301 р. до н.е.) «вдячні» афіняни відмовились дати притулок йому і решткам його армії.

Тиранія Леохара (300-294 рр. до н.е.). У 300 р. до н.е. владу в Афінах за підтримки Кассандра захопив командир найманого війська Леохар. Спираючись на демократичне угруповання, він скасував обов'язкову військову службу для громадян. Втім, 296 р. до н.е., відчувуючи гостру потребу у коштах для винагороди своїх найманців, Леохар пограбував Акрополь, винісши звідти всі гроші і цінності (серед них золоті обладунки статуї Афін Паллади). Частина громадян, обурена діяннями тирана, прикликала на допомогу Деметрія Поліоркета і, примкнувши до його війська, взяла участь в облозі рідного міста. Тим не менше, Леохар успішно захищався і тільки нестача продовольства змусила його в 294 р. до н.е. здати місто Деметрію.

Загострення боротьби за Грецію. З другої пол. 270-х рр. до н.е., після стабілізації границь елліністичних держав, почався новий етап в політичній історії Східного Середземномор'я і Передньої Азії. Між державами Селевкідів, Птолемеїв і Антигонідів зав'язалась запекла конкуренція в намаганні підпорядкувати своїй владі або

впливу полісів Греції, Анатолії, Келесирії, островів Середземного і Егейського морів. Боротьба йшла не тільки через військові зіткнення але і шляхом дипломатичних інтриг, використання внутрішніх політичних і соціальних суперечностей.

Вогнищем протиріч між Єгиптом і Македонією були острови Егеїди і Греція — області, що були споживачами сільськогосподарських продуктів, постачальниками виробів ремесла, військових найманців і кваліфікованої робочої сили. Політична і соціальна боротьба всередині грецьких полісів і між ними надавала можливості для втручання елліністичних держав у внутрішні справи Греції, причому басілевси Македонії спирались переважно на олігархічні верстви, а Птолемеї використовували антимакедонські настрої дѐмосу.

Хремонідова війна (267-261 рр. до н.е.). На поч. 260-х рр. до н.е. в Афінах відбувся новий підйом демократичних і патріотичних настроїв, що дало змогу одному з вождів афінської демократії — Хремоніду ініціювати союз Афін, Спарти і Єгипту, спрямований проти Македонії. Розуміючи всю небезпеку об'єднання противників, македонський басілевс Антігон Гонат (276-239 рр. до н.е.), як повідомляє Павсаній (Опис Еллади, III, 6, 4-5), рушив походом на Афіни з пішим військом і флотом, спустошив Аттику і оточив місто тісним кільцем. Війська пелопоннесців під командуванням Арея пройти через Істм не змогли, Антігон зосередив проти них значні сили і розбив їх біля Корінфа, цар Арей загинув (265 р. до н.е.). Єгипетський флот під командою Патрокла, відправлений Птолемеєм II Філадельфом (285-246 рр. до н.е.) на допомогу Афінам, знаходився біля мису Суній, його спроба висадитися в Аттиці і прорвати блокаду не мала успіху. Після тривалої облоги Афіни капітулювали.

Учень стоїка Зенона, басілевс-філософ, яким часто зображають Антігона, показав себе по відношенню до переможених Афін таким же жорстоким володарем, як і його попередники: македонські гарнізони були поставлені не тільки в Піреї і стратегічно важливих пунктах Аттики, але і в самому місті — в Музеумі, політичні противники Македонії вигнані, а свободи поліса, серед них право карбування монети, скасовані. Так Афіни надовго втратили свободу, Спарта — вплив на Пелопоннесі, натомість позиції Антігонідів в Греції і Егеїді значно зміцнились на шкоду Птолемеям.

Відновлення незалежності Афін (229 р. до н.е.). Тим не менше, Афіни і надалі боролись проти Македонії. Прагнення афінян самоствердитись в світі, де панували нові держави, завершується в 229 р. до н.е. поверненням незалежності, яку, починаючи з II Македонської війни (200-197 рр. до н.е.) вони відстоюють за підтримки Римської республіки. Величезна кількість написів, знайдених в Афінах елліністичного часу, свідчить про помиловість розхожої думки про політичну смерть Афін після битви при Херонеї (338 р. до н.е.). Афінська демократія виявилась цілком життєздатною, і в місті утверджується справжній її культ. В захисті своєї незалежності афіняни проявляли героїзм, а надзвичайно активна афінська дипломатія майстерно використовувала в інтересах поліса протиріччя між зовнішніми силами. Крім того, збережений Афінами статус самоврядного поліса забезпечував їм роль першорядного культурного центру.

Політичні союзи. Греки так і не змогли примиритись з македонською гегемонією. Попередній історичний досвід, підтверджений подіями Хремонідової війни, показав, що самостійне існування окремих полісів в умовах системи елліністичних монархій ставало практично неможливим, до того ж і тенденції соціально-економічного розвитку самих полісів вимагали створення ширших державних об'єднань. Збільшується роль політичних союзів, побудованих на федеративних началах: зберігаючи рівність і автономію всередині союзу, поліси виступають в зовнішній політиці як єдине ціле, відстоюючи свою незалежність. Характерно, що ініціатива створення федерацій виходить не зі старих економічних і політичних центрів Греції, а з районів слаборозвинених.

Етолійська федерація (367-189 рр. до н.е.). Ще в V ст. до н.е. кілька етолійських племен утворюють союз, який і став основою виникнення в 367 р. до н.е. федерації, спрямованої проти македонської експансії. Її значення різко зростає після того як етолійці в 279 р. до н.е. в битві при Фермопілах розгромили кельтів-галатів і очолили Дельфійську Амфіктію — стародавнє культове об'єднання навколо святилища Аполлона. Під час Хремонідової війни, не вступаючи у відкритий конфлікт з Македонією, Етолія підтримувала ворожі Антігонідам демократичні угруповання в сусідніх полісах, завдяки чому більшість їх приєдналась до союзу. До 220 р. до н.е. до Етолійської федерації входила майже вся Середня Греція, а також деякі пелопоннеські і острівні поліси; одні з них приєднались добровільно, інші, наприклад міста Беотії, були приєднані силою.

Верховна влада в Етолійській федерації належала екклесії, що збиралась не менше одного разу на рік в столиці федерації м. Фермі (або, в разі потреби, в будь-якому іншому союзному місті) для обрання посадових осіб. Рішенню зборів підлягали питання війни і миру, укладання угод, податків, законодавства. Представники окремих міст утворювали булѐ, що розглядала важливі поточні справи, готувала порядок денний для союзних зборів, і вела переговори з іноземними державами. На чолі федерації перебував стратег: він скликав ополчення за постановою екклесії і здійснював верховне командування, керував засіданнями булѐ і екклесії. Іншими видними посадовими особами були гіппарх (начальник кінноти), секретар, скарбник — всі вони обирались екклесією після осіннього рівнодення.

Величезну роль в житті Етолії грало піратство. Зростаюча знать бачила в ньому головне джерело свого збагачення. Полібій писав, що в етолійців було в звичай грабувати не тільки ті народи, з якими вони самі вели війну, але і ті народи, що воювали один з одним. Органи управління союзу взяли піратство під свій контроль, завдяки чому воно з приватного підприємництва перетворилось в інструмент державної політики. Обіцяючи різним державам асілію (гарантію від грабежів), етолійці взаєм одержували від них різні привілеї.

Ахейський союз (279-146 рр. до н.е.). Ядром Ахейського союзу була Ахайя — відстала область в Північному Пелопоннесі. Населення її маленьких общин переважно займалось сільським господарством. Тут в V ст. до н.е. утворився племінний союз, що розпався під час воєн діадохів. В 279 р. до н.е. Ахейський союз був відновлений

як політична організація, відстоюючи незалежність грецьких полісів. В сер. III ст. до н.е. в його складі були такі великі центри, як Аргос, Корінф, Сікіон, Мегари, Мегалополь.

Вищим органом Ахейського союзу був синод (олігархічні збори), що обговорював питання війни і миру, обирав магістратів союзу. Дуже важливою інституцією була булэ, склад якої комплектувався на основі принципу пропорційності (в залежності від числа громадян в полісі). Главою виконавчої влади був стратег, що обирався на рік. Крім того, існували магістратури гіппарха (начальника кінноти), наварха (флотоводця), секретаря, колегії десяти деміургів (в компетенцію якої входили зовнішньополітичні питання). Політика союзу була спрямована в основному на підтримку імущих верств в пелопоннеських містах. Віковий і майновий ценз перешкоджав найбіднішим громадянам брати участь в засіданнях синоду. Рада деміургів разом з вищими магістратами часто засідали таємно.

Маючи солідний військовий потенціал в 30-40 тис. гоплітів, Ахейський союз відіграв значну роль в протидії македонській експансії на Пелопоннесі. Під керівництвом сікіонця Ара́та (271-213 рр. до н.е.), який з 245 р. до н.е. сімнадцять разів обирався стратегом, ахейська армія в 243 р. до н.е. вибила македонський гарнізон з Корінфа і захопила Акрокорінф — фортецю, розташовану на високому пагорбі, під контролем якої перебував стратегічний шлях на Пелопоннес через Істмійський перешийок. Внаслідок цього авторитет Ахейського союзу дуже зріс, і до 230 р. до н.е. він включав вже понад 60 полісів, займаючи більшу частину Пелопоннесу. Однак, невдачі у війні зі Спартою, що відновила свій політичний вплив і військові сили внаслідок соціальних реформ басілевса Клеомена (235-222 рр. до н.е.), і страх перед прагненням громадян до аналогічних перетворень змусили керівництво Ахейського союзу піти на угоду з Македонією. В 223 р. до н.е. Арат прикликав на допомогу басілевса Антигона III Досона (229-220 рр. до н.е.), а наступного, 222 р. до н.е., після розгрому Спарти в битві при Селласії, Ахейський союз приєднався до утвореного під гегемонією македонського басілевса Еллінського союзу, до якого увійшли і інші поліси, крім Афін і Етолійського союзу.

Спарта в елліністичний період. Спартанці не брали участь у війні греків з Філіппом II. В день битви при Херонеї (338 р. до н.е.) спартанський басілевс Архідам III (360-338 рр. до н.е.) бився в Італії на боці Таренту проти племені мессапів і загинув. Не взяла участі Спарта і в Корінфському конгресі 337 р. до н.е., і тому була вільна від будь-яких зобов'язань. З початком походу Александра на Схід Спарта затіяла війну проти Македонії (333 р. до н.е.). В битві під Мегалополем в 331 р. до н.е. спартанці, очолені басілевсом Агісом III (338-331 рр. до н.е.), сином Архідама, були розгромлені Антипатром. Разом з п'ятьма тисячами спартанців на полі бою залишились і басілевс. Втім, і переможена, Спарта продовжувала йти не в ногу з іншими полісами. Незважаючи на втрату Мессенії, що давала великі доходи, спартанська верхівка не відчувала матеріальних утруднень. Залишались свої ілоти і перієки, а припинення воєн означало і зниження витрат. Вперше в Спарті в такій кількості з'являються багаті люди, що ведуть розкішне життя.

Агіс IV (245-241 рр. до н.е.). Однак, пам'ять про велике минуле декому не давала спокою. Серед них був басілевс Агіс IV (262-241 рр. до н.е.), правнук Агіса III. Вихований матір'ю і бабкою, самими заможними жінками Лакедемона, в розкоші, що личила не спартанським, а перським царям, він зірвав золоті прикраси і дорогий одяг і став привчати себе до стародавньої чорної юшки, рецепт приготування якої вже став забуватись. Його поведінка не зустріла схвалення в більшості людей старшого покоління, що не уявляли, як можна жити за законами Лікурга, але знайшла ревних наслідувачів серед молоді. Ставши в 245 р. до н.е. басілевсом, Агіс IV виступив з пропозицією анулювати борги, здійснити переділ землі з метою збільшення числа повноправних громадян, а також надати права громадянства частині перієків.

Зрозуміло, що ці реформи, убрані в форму відновлення законів Лікурга, викликали невдоволення ефорату і аристократії. Долаючи їх опір, басілевс наказав спалити боргові документи і призначив ефорами своїх прибічників. Однак, коли розпочався переділ землі, великі землевласники звинуватили Агіса у «прагненні до тиранії», в силу чого він був засуджений і страчений. Тим не менше, соціальна обстановка в Спарті залишалась напруженою. Через кілька років з подібними реформами виступив басілевс Клеомен III.

Клеомен III (235-222 рр. до н.е.). З огляду на досвід Агіса, Клеомен попередньо зміцнив своє становище успішними діями в розпочатій 228 року до н.е. війні з Ахейським союзом. Заручившись підтримкою армії, він спочатку знищив ефорат і вигнав зі Спарти найбагатших громадян, потім провів касацію боргів і переділ землі, збільшивши кількість спартіатів (повноправних громадян) на 4 тис. чоловік. Події в Спарті викликали соціальні хвилювання по всій Греції. Поліс Мантінея вийшов з Ахейського союзу і приєднався до Клеомена, заворушення почались і в інших містах Пелопоннесу. У війні з Ахейським союзом Клеомен зайняв ряд міст, на його бік перейшов Корінф. Налякане цим олігархічне керівництво Ахейського союзу звернулось по допомогу до македонського басілевса Антигона Досона (229-221 рр. до н.е.). Перевага сил виявилась на антиспартанської коаліції. Тоді Клеомен звільнив за викуп понад 6 тис. ілотів і 2 тис. з них включив у свою армію, однак в битві при Селласії (222 р. до н.е.) об'єднані сили Македонії і ахейців знищили спартанську армію, в Спарту був введений македонський гарнізон, реформи Клеомена анульовані.

Поразка Клеомена не могла призупинити наростання соціальних рухів. Вже в 219 р. до н.е. в Спарті Хілон знову спробував знищити ефорат і здійснити переділ майна; в 215 р. з Мессенії були вигнані олігархи і проведений переділ землі. В 205 р. до н.е. була здійснена спроба касації боргів в Етолії.

В 210 р. до н.е. владу в Спарті захопив тиран Маханід, а після його загибелі у війні з Ахейським союзом державу очолив Набіс, що походив з царського роду.

Тиранія Набіса (207-192 рр. до н.е.). Так само, як і його попередники, Набіс намагався повернути велич Спарти, встановивши її гегемонію на Пелопоннесі. Для цього він, за словами Полібія (Загальна історія, XIII, 6), час-

тково винищив, частково вигнав «громадян, що відзначались більше багатством, ніж благородним походженням», конфіскував їх майно. Для збільшення кількості громадян Набіс звільняв ілотів, дарував клери найманцям, яких включав до складу громадянської общини Спарти. На відміну від Клеомена тиран намагався залучити на свій бік незаможних громадян з інших полісів Пелопоннесу. Зокрема, він здійснив радикальні реформи також в Аргосі.

В своїй зовнішній політиці Набіс проявив непересічні дипломатичні і військові здібності саме в той час, коли Римська республіка стала активно втручатись в еллінські справи. Спочатку йому вдалось укласти з Римом угоду, використавши його потребу в приборчаних для боротьби з Македонією і Ахейським союзом. Однак, в кінцевому рахунку Рим схилився на бік ахейців і Набіс був розгромлений. Спроба тирана відновити боротьбу закінчилась невдачею і він був по-зрадницькому вбитий.

Причини невдач спартанських реформ. Конфлікти, що вибухнули в Спарті, мали глибокі соціальні причини. В кінцевому рахунку основою їх була несумісність традиційного спартанського ладу (хоча і сильно трансформованого в IV—III ст. до н.е.) з новими умовами. Ілотія, як примітивна форма експлуатації, зживала себе. Не випадково Клеомен почав, а Набіс продовжив політику звільнення ілотів. Однак основна маса ілотів у зв'язку з розвитком приватної власності на землю деградувала до рівня класичних рабів. Не відповідала новим умовам і політична структура Спарти. Саме тому в процесі соціальних конфліктів зникає ефорат, традиційна спартанська діархія, втрачає значення апелла. Проводячи соціальні реформи, басілевси одночасно різко посилюють свою владу, прагнучи стати необмеженими владиками за прикладом елліністичних монархів на Сході. Вони безконтрольно розпоряджаються земельним фондом поліса, розподіляючи його не тільки серед громадян, але і серед чужоземців і найманців. Полісний колектив стає підлеглим басілевсам, і в таких умовах втрачають свою цінність права громадянства.

Розподіл землі серед незаможних — радикальний захід, але він в кінцевому рахунку знецінюється тим, що виявляється зв'язаним воедино з явно утопічною метою — встановленням спартанської гегемонії. В епоху існування великих елліністичних монархій і початку експансії Риму ця мета була безсумнівно недосяжною. Чисто спартанські цілі в політиці басілевсів-реформаторів заходили в суперечність з надіями найбідніших громадян Пелопоннесу. Незважаючи на героїзм спартанських бідняків і видатні якості їх керівників, справа соціальних реформ було приречена. Лозунг повернення до «лікургового ладу» в елліністичну епоху був явним анахронізмом.

4. МАКЕДОНСЬКЕ ЦАРСТВО

В 302-146 рр. до н.е.

Македонія і за територією, і за чисельністю населення, і за розвитком продуктивних сил значно поступалась, наприклад, Єгипту або царству Селевкідів. Значною мірою це пояснюється демографічним виснаженням країни, значна частина чоловічого населення якої взяла участь у Східному поході Александра, а пізніше — у війнах діадохів. Македонія, поряд з Грецією, також стала джерелом поповнення армій і чиновництва елліністичних монархій. Тим не менше, у кін. IV — сер. II ст. до н.е. Македонське царство було однією з провідних держав Середземномор'я, неодмінним і повноправним учасником історичних подій епохи. Загальні тенденції еллінізму проявились в Македонії зміцненням влади басілевса, втратою кланами і армією свого політичного значення і перетворенням останньої в найману, утвердженням рабовласницьких відносин в соціальній і економічній сферах.

Після смерті Александра III Великого в 323 р. до н.е. формальними басілевсами були Філіпп III Аррідей (323-316 рр. до н.е.) і малолітній Александр IV (316-309 рр. до н.е.). Фактично ж царством управляв старший син Антипатра — намісника Греції і Македонії, соратника Філіппа II і Александра III — Кассандр (355-297 рр. до н.е.). Протягом 316-309 рр. до н.е. він умертвив матір Александра III Олімпіаду, його вдову Роксану і його сина Александра IV, а також ініціював вбивство Геракла — його позашлюбного сина, покінчивши таким чином з династією Аргеадів (Теменідів), що правила Македонією з останньої третини IX ст. до н.е. По суті, останньою представницею династії залишилась Фессалоніка (342-294 рр. до н.е.) — зведена сестра Александра Великого.

Правління Кассандра (302-297 рр. до н.е.) і його синів (297-294 рр. до н.е.). Ще з 316 р. до н.е. Кассандр жив з Фессалонікою (вони мали трьох синів), однак тільки в 302 р. до н.е. наважився взяти з нею офіційний шлюб, що з формальної точки зору робило його легітимним басілевсом Македонії. Фактично ж це стало можливим завдяки визнанню законності цього акту Лісімахом, Птолемеєм і Селевком, зацікавленим у союзі з Македонією напередодні вирішальної битви з Антигоном і Деметрієм Поліоркетом. Кассандр справді зробив вагомий внесок у перемогу при Іпсі (301 р. до н.е.) і остаточно утвердився на троні.

У Македонії Кассандр користувався популярністю, а Грецією управляв за посередництвам олігархічних режимів і розмішених в полісах гарнізонів. На п-ві Халкідіка, недалеко Потідеї, він заснував свою столицю — Кассандрію, а на березі затоки Термаїкос — Фессалоніку (суч. Салоніки), названу на честь дружини.

У 257 р. до н.е. Кассандр помер від водянки і трон одержав його старший син Філіпп IV (297-294 рр. до н.е.), однак басілісса Фессалоніка зберегла значний політичний вплив. У 294 р. до н.е. Філіпп помер від сухот і басілевсами стали його брати Антипатр I і Александр V, між якими, однак, зав'язалось непримиренне суперництво. Підозрюючи матір у симпатіях до брата, Антипатр вбив її, але Александр, одержавши допомогу від діадоха Деметрія Поліоркета і епірського царя Пірра, встановив владу над більшою частиною Македонії. Втім, у тому ж

294 р. до н.е., Деметрій вбив Александра V, випередивши його всього на один день (Плутарх, Деметрій, XXXVI), і зайняв трон.

Деметрій I Поліоркет (294-288 рр. до н.е.). Ставши басилевсом Македонії, Деметрій із ще більшим завзяттям продовжив справу всього свого життя — відновлення держави свого батька Антігона Циклопа. За кілька років він підкорив Фессалію, Беотію, Аттику, Мегари і значну частину Пелопоннесу. Однак, в 291 р. до н.е., скориставшись тим, що Деметрій відправився визволяти з полону діадоха Лісімаха, а його колишній союзник Пірр Епірський спустошував Фессалію, беотійці відклались. Для взяття беотійської столиці Фів басилевс хотів застосувати облогову машину «Погибель міст», але з-за величезної ваги і розмірів за два місяці її змогли пересунути тільки на кілька стадіїв. Тоді Деметрій особисто очолив штурм міста і взяв його, причому одержав важке поранення в шию.

У 289 р. до н.е. Деметрій захопив Етолію і, залишивши в ній свого кращого полководця Пантавха із значним військом, вторгся в Епір. Тим часом Пірр напав на військо Пантавха і, проявивши особисту мужність, одержав блискучу перемогу. Відтепер гучна слава не покидала епірського басилевса і, за словами Плутарха, «багато хто говорив, що серед всіх царів лише в ньому одному проглядає подоба Александрової відваги, решта ж — і в першу чергу Деметрій — наче на сцені перед глядачами намагаються наслідувати лише велич і пихатість померлого государя» (Деметрій, XLI).

Тим не менше, поразка не збентежила Деметрія, і, уклавши мир з Пірром, він став збирати величезне військо (90 тис. піхоти, 12 тис. кінноти і 500 кораблів) для вторгнення в Азію. Для боротьби з такою загрозою Селевк, Птоломей і Лісімах уклали союз, до якого також приєднався Пірр, віроломно порушивши угоду з Деметрієм. У 288 р. до н.е. в Македонію вторгся із Фракії Лісімах, а біля берегів Еллади з'явився величезний флот Птолемея. Деметрій виступив проти Лісімаха і в битві при Амфіполі розгромив Лісімаха, але дійшла звістка про вторгнення Пірра і македонська армія пала духом, схилившись до переходу на бік епірця. Деметрій був змушений покинути Македонію і після поразки в 285 р. до н.е. в Сирії здався Селевку (своєму зятю) і через два роки помер.

Македонія у 288-280 рр. до н.е. Пірр Епірський двічі займав трон Македонії — у 288-285 і 274-272 рр. до н.е.), але закріпитись не зміг. У 285 р. до н.е., вигнавши Пірра, басилевсом Македонії став Лісімах, проте, розпочавши війну з Селевком, він загинув у 281 р. до н.е. в битві при Курупедіоні (Сирія). Селевк вирушив на Балкани, щоб заволодіти спадщиною Лісімаха і відразу за Геллеспонтом загинув від руки свого соратника Птолемея Керавна (320-279 рр. до н.е.), сина єгипетського царя Птолемея I. У 280 р. до н.е., розгромивши в морській битві сина Деметрія Поліоркета — Антігона Гоната і уклавши союз з Пірром, Керавн став басилевсом Македонії.

Нашестя кельтів-галатів (279-277 рр. до н.е.). З кін. IV ст. до н.е. тривала масова міграція кельтів, що охопила всю Південну Європу. У 280 р. до н.е. один з кельтських племінних союзів — галати (γαλάται) трьома загонами рушили на Балканський півострів. Це нашестя стало переломним моментом в історії елліністичної Македонії і Греції. За даними Павсанія (Опис Еллади, X, 19-23), на поч. 279 р. до н.е. численне військо на чолі з вождем Болгієм вторглося у Македонію і спустошило її, не зумівши взяти тільки укріплені міста. У першому ж зіткненні македоняни зазнали поразки. За повідомленням Юстіна (Епітома, XXIV, 5), Птоломей Керавн, якого скинув поранений слон, покаліченим потрапив у полон, йому відрубали голову і насадили її на списа. Понад два роки Болгій розоряв країну, поки не осів в Іллірії.

Другий загін галатів, очолений Бренном, направився у Середню Грецію. Спроба зупинити його біля Фермопіл виявилась безуспішною і, спустошуючи все на своєму шляху, Бренн направився в Дельфи, сподіваючись захопити скарби храму Аполлона. Сили Дельфійської амфікційної були незначні, тому здавалось, що порятунку не буде. Однак, землетрус, снігопад і сильні морози, витлумачені як гнів Аполлона, сильно налякали кельтів. Коли ж їх вождь Бренн отримав важке поранення, його військо стало панічно відступати і етолійці зуміли завдати йому поразки.

Третя хвиля кельтського вторгнення затопила Фракію. Звідси у 278 р. до н.е. частина кельтів переправилась в Анатолію, де вони за кілька років осіли в області Галатія, а частина залишилась на півночі Балкан, загрожуючи еллінам новими бідами.

В цих умовах єдиною боекратною силою виявились військо і флот сина Деметрія Поліоркета — Антігона Гоната (319-239 рр. до н.е.), з якими він у 277 р. до н.е. завдав кельтам рішучої поразки у битві при Лісімахії (Фракія). Це не тільки дало йому змогу швидко очистити Грецію і Македонію від кельтів, але і забезпечити собі македонський трон. Наступного, 276 р. до н.е., він був проголошений басилевсом і заснував нову династію — Антігонідів.

Антігон II Гонат (276-239 рр. до н.е.). Найважливішим завданням, яке стояло перед Антігоном, було відновлення контролю над Грецією. Це було дуже непросто, оскільки на той час сформувались два антимакедонських політичних союзи — Етолійський (367-189 рр. до н.е.) і Ахейський (279-146 рр. до н.е.); крім того, сусіднє Епірське царство у правління басилевса Пірра (306-301, 297-272 рр. до н.е.), талановитого полководця, значно посилюється і бере активну участь у боротьбі за гегемонію. Спираючись на своє споріднення з Олімпіадою, матір'ю Александра Великого, Пірр втрутився у династичну боротьбу в Македонії і протягом 288-284 рр. до н.е. займав її трон.

Розпочавши дії проти Ахейського союзу, Антігон Гонат досяг певних успіхів, але в 274 р. до н.е. в Македонію вторгся Пірр і розгромив його найману кельтську армію. Антігон був змушений рятуватись втечею, а Пірр вдруге став басилевсом Македонії. Наступного, 273 р. до н.е., Антігон з новою армією спробував повернути своє царство, але знову зазнав поразки. Тільки коли у 272 р. до н.е. Пірр, розпочавши війну зі Спартою, перебу-

вав на Пелопоннесі, Антигон зумів зайняти Македонію. Під час штурму Аргоса Пірр випадково загинув від шматка черепиці, кинутої жінкою (Плутарх, Пірр, 34) і оспорювати трон у Антигона вже було нікому.

Ключовими для Македонії залишався Корінф і його фортеця Акрокорінф, для забезпечення безпосереднього зв'язку з якими басилевс розмістив гарнізони у Деметриаді, Халкіді і Піреї. Також в Еліді, Мегалополісі і Аргосі були встановлені промакедонські тиранічні режими. Зрозуміло, що ні Афіни, ні Спарту така політика не могла влаштувати, і, спершись на союз з єгипетським царем Птолемеєм II, вони спробували скинути македонську гегемонію, взявши найактивнішу участь у Хремонідовій війні (267-261 рр. до н.е.). Однак, спираючись на Піреї, македоняни взяли в облогу Афіни, а гарнізони в Акрокорінфі і Корінфі не дозволяли спартанцям і їх союзникам прийти на допомогу афінянам. Намагання спартанців у 266 р. до н.е. взяти Корінф і Мегалополь завершилась їх повним розгромом. Нарешті, в морській битві біля о. Кос македонський флот переміг єгипетський і Антигон одержав контроль над Егейським морем. У 262 р. до н.е. здались Афіни і наступного року війна завершилась повною перемогою Македонії.

Зовнішня політика Антигона була спрямована на зміцнення позицій Македонії в елліністичному світі. Одружившись з дочкою Селевка Нікатора, він закріпив мирні відносини з могутньою Селевкідією. Відповідаючи на постійні інтриги Птолемеїв, спрямовані на підтримку антимакедонських сил, Антигон влаштував шлюб свого брата Деметрія Вродливого з дочкою правителя Кірені, внаслідок чого ця область відпала від Єгипту. Спроба Птолемеїв повернути Кірену завершилась повною поразкою їх флоту у битві біля о. Андрос у 245 р. до н.е.

Незважаючи на всі ці успіхи, Антигон зазнавав і дошкульних невдач. У 252 р. до н.е. його стратег Александр захопив Акрокорінф і оголосив себе самостійним правителем. Сильного удару завдав Македонії Ахейський союз, коли на його чолі став стратег Арат (245-213 рр. до н.е.). У 243 р. до н.е. ахейські війська взяли Корінф і Акрокорінф, позбавивши цим самим Антигона можливості впливати на Пелопоннес. До Ахейського союзу також відійшли Мегари, Трезена і Епідавр. У 241 р. до н.е. македонський басилевс був змушений визнати це становище, уклавши з Аратом мирний договір.

Деметрій II (239-229 рр. до н.е.). Сину і спадкоємцю Антигона Гоната — Деметрію II довелось оборонятись не тільки від Ахейського і Етолійського союзів, але і від утвореного в 230 р. до н.е. Епірського союзу, який долучився до двох попередніх у антимакедонську коаліцію. Активізувалось також іллірійське плем'я дарданів, у битві з яким Деметрій II у 229 р. до н.е. загинув. На трон був посаджений його малолітній син Філіпп, регентом при якому став племінник Антигона Гоната — Антигон Досон. Йому вдалось відбити дарданів і армія у 227 р. до н.е. проголосила його басилевсом.

Антигон III Досон (227-221 рр. до н.е.). Новий басилевс за кілька років зумів нейтралізувати дарданів, захопити частину Фессалії і проникнути у Фокіду. Однак, Етолійський і Ахейський союзи продовжили свій тиск на Македонію, послаблюючи її позиції у Греції. Поліси Аргос, Фліунт і Герміона розірвали відносини з Македонією і приєднались до Ахейського союзу. Спираючись на підтримку ахейців, повернули собі свободу Афіни і відновили свій контроль над Піреєм, Муніхією, Суніоном і Саламіном. Тільки поразки від військ спартанського басилевса Клеомена III (235-222 рр. до н.е.) зупинили подальшу експансію Ахейського союзу, змушеного прикликати на допомогу Македонію. Війська Антигона Досона зайняли Акрокорінф і в битві при Селассії у 222 р. до н.е. вщент розгромили спартанців.

У 221 р. до н.е. Антигон помер і трон був повернений сину Деметрія II — Філіппу.

Філіпп V (221-179 рр. до н.е.). Реформи Клеомена III загострили соціальну боротьбу у Греції, що змусило імущі верстви багатьох полісів змінити свою політичну орієнтацію і звернути свої надії на військову могутність Македонії. Цим успішно скористався Філіпп V і, потіснивши Птолемеїв в Егеїді, остаточно розгромив Спарту. Під час Союзницької війни 220-217 рр. до н.е. разом з Ахейським союзом Філіпп V веде війну з Етолійською федерацією. Довідавшись про розгром карфагенським полководцем Ганнібалом римської армії біля Тразіменського озера у 217 р. до н.е., Філіпп V укладає мир з етолійцями і розпочинає зближення з Карфагеном. Страшна поразка Риму у битві при Каннах (216 р. до н.е.) підштовхує македонського басилевса до укладення союзу з Ганнібалом в 215 р. до н.е., після чого він став витіснити римлян з захоплених ними володінь в Іллірії. Внаслідок цього розпочалась перша війна Македонії з Римом (215-205 рр. до н.е.), яка, власне кажучи, була війною Філіппа з його старими противниками, які примкнули до Риму, — Етолією і Пергамом — і закінчилась вдало для Македонії. Таким чином, останні роки III ст. до н.е. були періодом найбільшої могутності Антигонідів, чому сприяла і загальна політична ситуація в Східному Середземномор'ї.

Внутрішня нестійкість Єгипту, що загострилась після смерті Птолемея IV Філопатора (221-204 рр. до н.е.), дозволила Філіппу V захопити єгипетські володіння на Геллеспонті, в Анатолії і в Егейському морі. Експансія Македонії ущемляла інтереси Родосу і Пергаму. В силу цього почалась війна (201 р. до н.е.), що йшла з перевагою на боці Філіппа V. Родос і Пергам звернулись по допомогу до римлян. Так конфлікт між елліністичними державами переріс в II Македонську війну 200-197 рр. до н.е., яка закінчилась перемогою Риму. Політика римлян, яку вони вели під демагогічним лозунгом «свободи еллінів», залучила на їх бік Етолійський і Ахейський союзи, а також імущі верстви багатьох полісів, які побачили в римлянах силу, здатну забезпечити їх інтереси без одіозної для демосу монархічної форми правління. Македонія позбулась всіх своїх володінь в Греції, Егейському морі і Анатолії.

Урочисто проголосивши на Істмійських іграх 196 р. до н.е. «свободу еллінів», Рим став свавільно розпоряджатись в Греції: визначав границі держав, розмістив свої гарнізони в Корінфі, Деметриаді і на Халкіді, втручався у внутрішнє життя полісів. «Звільнення» Греції було першим кроком в поширенні римського панування в Східному Середземномор'ї, початком нового етапу в історії елліністичного світу.

Персей (179-168 рр. до н.е.). Римська дипломатія зіграла немало роль в розпаленні династичної боротьби в елліністичних державах і в зіткненні їх між собою. Так, напередодні III Македонської війни (171-168 рр. до н.е.) римлянам вдалось добитись майже повної ізоляції Македонії. Незважаючи на спроби басилевса Персея залучити на свій бік грецькі поліси шляхом демократичних реформ (він проголосив касацію державних боргів і повернення вигнанців), до нього приєднались тільки Епір і Іллірія.

Занепад Македонії і Греції (168-146 рр. до н.е.). Після розгрому македонської армії при Підні (168 р. до н.е.) римляни розділили Македонію на чотири ізольованих округи, заборонили розробку рудників, видобуток солі, вивіз лісу (це стало монополією римлян), а також купівлю нерухомості і укладення шлюбів між жителями різних округів. В Епірі римляни зруйнували більшу частину міст і продали в рабство більше 150 тис. жителів, в Греції здійснили перегляд границь полісів.

Розправа з Македонією і Епіром, втручання у внутрішні справи грецьких полісів викликали відкриті виступи проти римського панування: повстання Андріска в Македонії (149-148 рр. до н.е.) і повстання Ахейського союзу (146 р. до н.е.), жорстко придушені римлянами. Македонія була перетворена в римську провінцію, союзи грецьких полісів розпушені, встановлена олігархія. Маса населення була вивезена і продана в рабство. Еллада прийшла в стан зубожіння і запустіння.

5. АНАТОЛІЯ (МАЛА АЗІЯ)

В III—I ст. до н.е.

Пергамське царство (284-133 рр. до н.е.). В системі елліністичних держав досить помітну роль в III—II ст. до н.е. грало Пергамське царство.

Географія і населення. Територіальним ядром держави була родюча долина ріки Каїк з головним містом Пергамом. До її складу входили численні грецькі поліси, а також сильно еллінізовані ще до завоювань Александра Македонського області Троади, Місії, Лідії, Карії і Лікії. Населяли Пергам різні місцеві племена (місійці, масдієни, пафлагонці), а також елліни. Особливістю історичного існування Пергаму як елліністичної держави стало переважання грецьких начал у тому синтезі грецьких і східних елементів, який був характерний для будь-якого елліністичного суспільства і держави. Саме це і обумовило відносну однорідність і стабільність держави, визначило західний напрямок її соціальної і державної політики.

Ресурси і господарство. Природні багатства Пергаму — ліс, мармур, залізо, свинець, цинк, високоякісна глина, родючі землі і пасовища, а також вигідне географічне положення на узбережжі Середземного моря сприяли швидкому економічному підйому країни. Значного розвитку досягли виноробство, скотарство (рогата худоба, конярство), ремесло (ткацтво, гончарна, збройова, фарбувальна, шевська справа), зовнішня торгівля (зерном, смолами, шкірою, фарбами, вовняними і пофарбованими пурпуром тканинами, корабельним лісом, керамікою, пахощами, пергаментом).

В сільському господарстві основними виробниками були залежні і напівзалежні общинники, що платили натуральний і грошовий податки в царську казну. В каменоломнях, рудниках, ергастеріях, переважно царських, використовувалась праця рабів. Частина землі знаходилась у катеків (військових поселенців), що несли військову службу і платили поземельний податок. Понад половину армії Пергаму склали найманці різних категорій.

Філетер і заснування династії Атталідів (284-262 рр. до н.е.). Засновником Пергамської держави став син македонця Аттала, євнух Філетер. Він був хранителем казни правителя Фракії, а потім Македонії, діадоха Лісімаха (324-281 рр. до н.е.), що знаходилась в Пергамі. Вміло використавши суперництво Лісімаха і Селевка I, Філетер Атталід в 284 р. до н.е. привласнив казну і заснував незалежну державу на чолі з династією Атталідів, яка перебувала при владі протягом 284-129 рр. до н.е.

До держави входив ряд міст-полісів; одні з них були підданими правителів Пергаму — Атталідів; в них розташовувались царські гарнізони, вони обкладались прямими податками (Амблада, Теос, Тралли, Ефес до 167 р. до н.е.); інші користувались автономією і входили до Пергаму на договірних принципах (Лампсак, Магнесія і ін.). В 210 р. до н.е. Атталіди купили о. Егіну в етолійців. В політичній залежності від Атталідів перебували деякі великі храмові об'єднання (напр., Пессінунт в Галатії). Підвладні Атталідам території управлялись стратегами, призначеними царем. Столичне місто Пергам підлягало безпосередньо царю, що контролював його фінанси і призначав стратегів.

Евмен I (262-241 рр. до н.е.). Спадкоємцем Філетера став його племінник Евмен. Він зумів розширити свої володіння навколо Пергаму, переміг під Сардами військо селевкідського царя Антіоха I Сотера (281-261 рр. до н.е.) і відбив навалу кельтів-галатів (втім, данину їм сплачувати все-таки був змушений). Перед смертю Евмен I передав владу своєму племіннику Атталу, сину царівни з роду Селевкідів.

Аттал I Сотер (241-197 рр. до н.е.). Новий цар відмовився сплачувати данину кельтам-галатам, а коли вони виступили у каральний похід, розгромив їх верхів'ях р. Каїк. У 230 р. до н.е. Аттал I прийняв царський титул, чим викликав невдоволення селевкідського сатрапа Анатолії — Антіоха Гіеракса (263-226 рр. до н.е.), який наступного, 229 р. до н.е., вторгся на територію Пергамського царства, але зазнав повного розгрому, внаслідок чого Селевкіді були витіснені з Малої Азії.

В ході Першої (215-205 рр. до н.е.) і Другої (200-197 рр. до н.е.) Македонських воєн Пергам виступив на боці Риму і втягнувся у протистояння з македонським басилевсом Філіппом V. Цим скористались селевкідські

правителі Селевк II Каллінік (246-225 рр. до н.е.) і Селевк III Керавн (225-223 рр. до н.е.), повернувши свої володіння в Малій Азії.

Евмен II (197-159 рр. до н.е.). Син Аттала I — Евмен II зміцнив союз з Римською республікою, спрямований проти Селевкідів і Антігонідів. Восени 190 р. до н.е. разом з римлянами він переміг селевкідського царя Антіоха III Великого (223-187 рр. до н.е.) в битві при Магнесії, після чого одержав володіння Селевкідів в Малій Азії і Херсонес Фракійський. В 176 р. до н.е. Евмен II допоміг зайняти царський трон в державі Селевкідів Антіоху IV Єпіфану (176-164 рр. до н.е.). Після цього Евмен розпочав бойові дії з Понтом і Віфінією, на боці якої виступав знаменитий Ганнібал. В 172 р. до н.е. він відвідав Рим і спонукав сенат почати III Македонську війну (171-168 рр. до н.е.), яка закінчилась підкоренням Македонії і черговими територіальними придбаннями Пергаму.

Аттал II Філадельф (159-139 рр. до н.е.). Молодший брат Евмена II — Аттал був його вірним соратником і, зайнявши трон, продовжив політику тісного союзу з Римом. У 156-154 рр. до н.е. Аттал II вів війну з царем Віфінії — Пруссієм II (182-149 рр. до н.е.), теж вірним союзником Риму.

Аттал III (139-133 рр. до н.е.) і занепад Пергаму. Загострення соціальних протиріч, складна міжнародна обстановка, зокрема створення антипергамської коаліції Віфінії, Галатії, Каппадокії і Понту, змусили панівний клас Пергаму і його останнього царя Аттала III передати царство за заповітом Риму (133 р. до н.е.). Це рішення викликало могутній вибух народного обурення, повстання геліополітів («громадян справедливої держави Сонця»), на чолі яких став один з побічних синів Аттала II — Арістонік (133-129 рр. до н.е.). Однак, це повстання було подавлене римськими військами, Арістонік взятий в полон і задушений в римській в'язниці. На місці колишнього Пергамського царства римляни заснували провінцію Азія.

Понтійське царство (302-47 рр. до н.е.). Понт займав територію в північно-східній частині Малої Азії, простираючись від нижньої течії ріки Галіс до Колхіди, на півдні граничив з Каппадокією і Малою Вірменією.

Мітрідат I Ктіст (302-266 рр. до н.е.) і виникнення держави. В 302 р. колишній династ (володар) міста Кіуса (область Місія) — Мітрідат I Ктіст (Κτίστης — «засновник») заснував державу з центром в місті Амасія. Згодом його нащадки зводили свій родовід до Дарія III Кодомана (336-330 рр. до н.е.), противника Александра Македонського, і через нього — до Отана, одного з «семи персів», що скинули самозванця Гаумату і звели на престол Дарія I в 522 р. до н.е.

Населення. Основним населенням Понтійського царства були каппадокійці — нащадки хеттів. Поступово до складу держави були включені грецькі поліси узбережжя Понту Евксінського (звідси назва Понтійське царство) до Трапезунту, а також східні території, населені племенами тібаренів, мосінеків, макронів і ін. Поряд з високо-розвиненими грецькими полісами — великими рабовласницькими торгово-ремісничими центрами, що мали певну внутрішню автономію, до Понтійського царства входили області з традиційним родоплемінним укладом. Панівний клас, спочатку сильно іранізований, з часом сприйняв грецьку мову, писемність і культуру.

Господарство. Родючі і добре зволожені долини річок і чорноморського узбережжя, на яких давали хороші врожаї зернових, виноградники, плодові дерева, перемезовувались багатими пасовищами на пагорбах і плоскогір'ях, а гірські кряжі містили корисні копалини: залізну руду, мідь, срібло, сіль, квасці. В горах ріс корабельний ліс. Все це дозволило царям Понту створити велику армію і потіснити сусідню Фрігію. В конфліктах, що виникали між грецькими полісами і малоазійськими царьками, вони завжди були на боці греків і користувались репутацією філеллінів («греколюбів»).

Фарнак I (185-170 рр. до н.е.). Основу військово-політичної могутності Понту заклав Фарнак I. В 183 р. до н.е. він, не зустрівши серйозного опору, захопив поліс Сінопу і перетворив його на свою столицю. Згодом, на морському узбережжі, в центрі багатого рудою району, цар шляхом синоїкізму засновує місто Фарнакію, зігнавши туди населення двох грецьких міст. Йому також вдалось укласти мирні договори з кількома містами Північного (зокрема, з Херсонесом Таврійським) і Західного Причорномор'я (Одессосом і Месембрією). Зміцнивши таким чином свої позиції, Фарнак за підтримки кельтів-галатів затіває війну з Пергамом, Віфінією і Каппадокією з метою створення єдиної малоазійської держави. Однак під тиском Риму він повернув сусідам загарбані в них території. Спритний Фарнак рано оцінив силу Риму і зумів переконати його в своїй лояльності. Однак і римляни, побачивши в Понті протипагу Пергаму і Віфінії, зробили ставку на його правителів.

Мітрідат V Еввергет (150-120 рр. до н.е.). Політику Фарнака продовжив його син Мітрідат V Еввергет, який створив найману армію за грецьким зразком і з грецькими командирами, а також розпочав будівництво військового флоту. При ньому до Понту переходить Пафлагонія і завершується приєднання узбережжя Понту Евксінського з містами Керасунт, Кторос, Армена і Трапезунд. Прагнучи зміцнити дружбу з Римом, він посилає військовий загін на допомогу римлянам під Карфаген і бере участь в придушенні антиримського повстання претендента на пергамський престол Арістоніка (133-129 рр. до н.е.). За це римський сенат передає Понту Велику Фрігію, розташовану поруч з Пафлагонією. Це стало причиною конфлікту з Віфінією, в розпал якого Мітрідат V був вбитий.

Сусільно-економічний устрій. За Фарнака I і Мітрідата V в царстві остаточно складається система землекористування і управління, властива елліністичним державам. Земля поділялась на царську і храмову. Царські землі разом з їх населенням підлягали стратегам (царським намісникам), до обов'язків яких входило не тільки збереження встановленого порядку, але і контроль за збором податків з общин і окремих осіб, що займали землю. За полісами були залишені деякі права. Полісна земля, поділена на клери, не обкладалась податками на користь царя, але, будучи верховним власником всієї землі, цар міг відбирати в полісів частину землі або привласнювати її повністю, як це було у випадку з землями Котіору і Керасунту. Великим впливом користувались храмові центри — Комана, Кабіри, Зела. Вони мали значні земельні володіння, що збільшувались за рахунок царських

пожалувань. Однак, в розпорядження жерців надходила лише частина доходів з храмових земель, решта належала царям.

Мітрідат VI Євпатор (120-63 рр. до н.е.). Найвишого розквіту Понтійське царство досягло за Мітрідата VI Євпатора (120-63 рр. до н.е.), який після придушення повстання Савмака в 107 р. до н.е. одержав Боспорську державу. Після цього йому вдалось підкорити Малу Вірменію і Колхиду. Значні доходи, які приносили як ново-приєднані землі, так і впорядкована експлуатація власне Понту, дали змогу навербувати велику армію. Крім того, були встановлені дружні відносини з варварами (скіфами, сарматами і фракійцями), які постачали понтійському царю кінні підрозділи.

Таким чином, до кін. II ст. до н.е. Понтійське царство стало найсильнішою державою елліністичного світу. В союзі з Тіграном II Великим (95-55 рр. до н.е.), царем Великої Вірменії, Мітрідат розпочав боротьбу з Римом. В початковий період I Мітрідатової війни (89-84 рр. до н.е.) були завойовані величезні території. При цьому понтійський цар спирався на антиримський демократичний рух в грецьких містах римської провінції Азія; в захопленій ним провінції було знищено 80 тис. римлян і італіків, їх землі конфісковані, раби оголошені вільними. Однак, у 86 р. до н.е. римська армія консула Луція Корнелія Сулли (138-78 рр. до н.е.) в битвах при Херонеї і Орхомені розгромила понтійські війська в Греції, а потім переправилась в Анатолію. Невдоволення робото-власницької знаті соціальною політикою Мітрідата VI, вербування солдатів і військові побори викликали проти нього повстання в грецьких містах Анатолії. У 84 р. до н.е. в Дардані був укладений мир, за яким Мітрідат віддавав Риму всі завойовані території і флот, а також виплачував 2 тис. талантів контрибуції.

Коли під час II Мітрідатової війни (83-81 рр. до н.е.) проконсул Ліциній Мурена спробував підкорити Понт, його армія була розгромлена понтійцями. Розуміючи, що боротьба з Римом має принциповий характер, Мітрідат розпочав підготовку до нової кампанії.

III Мітрідатова війна тривала більше десяти років (74-63 рр. до н.е.) і йшла з перемінним успіхом. На початковому етапі римляни зазнали кілька поразок на суші і на морі. Зміцнивши дисципліну, консул Луцій Ліциній Лукулл (117-56 рр. до н.е.) дещо виправив становище, однак тільки з появою на Сході полководця Гнея Помпея Магна (106-48 рр. до н.е.) удача схилилась на бік Риму. В 66 р. до н.е. біля м. Нікополя Мітрідат VI був розгромлений і втік до Пантікапея — столиці Боспорського царства. Проти нього повстали міста Північного Причорномор'я і Приазов'я, причому очолив це повстання Фарнак — син царя. Існує легенда, що Мітрідат дуже боявся отруєння, тому тривалий час приймав незначні дози різних отрут, щоб викликати до них звикання. Коли цар дізнався, що його військо присягнуло Фарнаку, він прийняв отруту, однак та не подіяла на нього. Тоді (в 63 р. до н.е.) Мітрідат покінчив життя самогубством, кинувшись на меч (пагорб в Керчі, на якому знаходився акрополь Пантікапея, називається горою Мітрідат). Зі смертю царя загинуло і Понтійське царство; підсумком Мітрідатових війн стало перетворення Віфінії і Понту в римські провінції.

Фарнак II в Понті. Син Мітрідата — Фарнак II правив в Боспорському царстві в 63-47 рр. до н.е. і палко бажав відродити Понтійське царство в колишніх межах. Коли в Римі почалась громадянська війна Цезаря і Помпея (49-46 рр. до н.е.), він заволодів Сінопою і розпочав війну з намісником римської провінції Азія — Доміцієм Кальвіном. Неподалік від Нікополя в Малій Вірменії Фарнак дав римлянам генеральний бій і завдав їм нищівної поразки — з трьох легіонів два були повністю розгромлені. Доміцій відступив в Азію і Фарнак заволодів Понтом, вважаючи, що повернув собі батьківське царство.

В травні 47 р. до н.е. римський диктатор Юлій Цезар, утвердивши на єгипетському троні Клеопатру VII (47-30 рр. до н.е.), виступив проти боспорського царя. Зустріч двох армій відбулась біля м. Зела в Понті. Цезар мав 15-16 тис. легіонерів і невелику кількість вершників, Фарнак — на 10 тис. воїнів більше. Однак, залишений Фарнаком в столиці Боспору — Пантікапеї (суч. Керч) намісник Асандр підняв повстання і Фарнак, поспішаючи покарати зрадника, втратив обачність. 2 серпня 47 р. до н.е. він, не оцінивши розташування військ противника, розпочав битву на крутому схилі і був повністю розбитий. Саме про цю перемогу Юлій Цезар повідомив свого приятеля Гая Матія (Gaius Matius) коротко: «Veni, vidi, vici».

6. ДЕРЖАВА СЕЛЕВКІДІВ (311-65 рр. до н.е.)

Держава Селевкідів одержала назву по імені її засновника, спочатку тілохранителя Александра, а потім командира його гіпаспівців («щитоносців», елітного підрозділу), діадоха Селівка, який відзначився в битві при Гідаспі в липні 326 р. до н.е.

Селівк I Нікатор (311-281 рр. до н.е.) і заснування держави Селевкідів. Згідно рішення наради діадохів в Тріпарадісі (321 р. до н.е.), Селевк одержав в управління Вавілонію і за кілька років зумів здобути прихильність заможних верств Месопотамії. Однак, в 316 р. до н.е. Вавілонію захопив Антігон Одноокий і Селевк втік до Птолемея Лага. Той дав йому невеликий загін у 600 (або навіть 300) вершників і до 311 р. до н.е. Селевк відвоював свою сатрапію. Це виявилось можливим завдяки підтримці міст Месопотамії, які зустрічали Селевка як визволителя. Прагнучи захопити всю спадщину Александра, він відвоював в конкурентів Малу Азію, а також підкорив величезні території на схід від Тігру, аж до границі з Індією. У 306 р. до н.е. він оголосив себе царем.

Проявивши неабияку дипломатичну майстерність, Селевк зумів уникнути війни з індійським раджею Чандрагуптою (317-293 рр. до н.е.), засновником держави Маур'їв. За мирним договором 303 р. до н.е. діадох одержав 500 бойових слонів (що різко посилювало боєздатність його армії), а Чандрагупта — дочку Селевка (Апamu

або Лаодіку) в дружини і області Пароламис, Арахосію і Гедросію. Кордон між Сирією і Індією тепер проходив по Гіндукушу.

На величезних просторах своєї держави Селевк заснував дві столиці: Антіохію (на р. Оронт в Сирії) і Селевкію (на р. Євфрат), а всього ним було засновано 70 міст. Він насаджував на підвладних територіях еллінський спосіб життя і, на відміну від Александра, правив країною, спираючись тільки на еллінську знать. Загинув Селевк у 281 р. до н.е. при спробі приєднати до своїх володінь Фракію і Грецію, підступно вбитий Птолемеем Керанном (сином Птолемея Лага), що ненадовго став македонським басилевсом (280-279 рр. до н.е.).

Географія. Держава Селевкідів поділялась на три великі основні області. Найстійкішою з них була Північна Сирія зі столицею Антіохією на р. Оронт, найважливішим після Александрії Єгипетської торгово-ремісничим і культурним центром Східного Середземномор'я. Другою основною областю була Вавілонія, з її головним містом Селевкією на Тігрі. Третя область — південно-західна і центральна частина Малої Азії, що простиралась від Егейського моря до Північної Сирії і мала центром Сірди. Через всю селевкідську Малу Азію проходила перська «царська дорога» від Егейського моря до Вавілонії і Еламу. Інші караванні шляхи у Вавілонію починались в портових містах Північної Сирії. З селевкідської Вавілонії і всієї Месопотамії караванні дороги йшли в Середню і Центральну Азію, а також в Індію. Річкові шляхи вели до Перської затоки, звідки морем можна було досягти Аравії і Індії. Таким чином, Селевкіді панували на караванних і водних шляхах, що з'єднували Середземномор'я з країнами Середнього Сходу і через Центральну Азію і Індію — навіть з Китаєм. В цій торгівлі Селевкіді мали конкурентів — Птолемеїв, що тримали в своїх руках торговельні шляхи в Південній Сирії і на Чорвоному морі. Селевкіді цікавились і шляхами до Чорного і Каспійського морів, що приводило до зіткнень з державами, примикаючими до північних границь їх царства.

Державний устрій і соціально-економічний розвиток. В державному будівництві Селевкіді використали як місцеві, так і еллінські традиції. Вони зберегли перський адміністративний поділ на сатрапії, але на чолі їх тепер стояли царські намісники — стратеги. Сатрапії складались з гіппархій, очолюваних гіппархами. Країна поділялась на поліси (грецькі міста) і хору (решта території). Вся земля хори в принципі була царською.

Міста. В державі Селевкідів було багато міст-фортець на торговельних і стратегічних шляхах (тільки Селевк I заснував 70 міст): 1) перейменовані міста, що одержали нову організацію і поповнили своє населення еллінськими воїнами; 2) міста, засновані ще Александром; 3) новозбудовані міста, що нерідко виникали на місці військових поселень селевкідських військ — катойкій (катокіа). За організацією ці міста нагадували грецькі поліси, але в кінцевому рахунку залежали від царя. Вони контролювали великі території з сільськими общинами, члени яких не мали громадянських прав і платили податки місту. Прямо підлеглі царю міста частину податків передавали в царську казну, причому іноді між царськими і міськими скарбниками виникали конфлікти. Великі міста підкоряли собі менші. На відміну від полісів класичного періоду, елліністичні міста стягували прямі податки з усіх категорій земель, в тому числі і з земель громадян. В багатьох містах був введений майновий ценз. Громадянський колектив поліса все більше перетворювався в порівняно невелику купку багатіїв, як правило, землевласників.

Дура-Європос. Завдяки розкопкам досить добре відомий устрій одного з рядових грецьких міст Селевкідської держави — катойкій Дура-Європос на р. Євфрат. Привілейованим населенням — громадянами цього міста-фортеці — були воїни еллінського гарнізону. Вони володіли земельними ділянками — клерами і могли передавати їх у спадщину, якщо їх сини продовжували військову службу батьків. Місто мало самоврядування за типом полісу, але поряд з буле в місті був стратег — начальник гарнізону, що командував громадянами-воїнами. Наглядав з містом царський епістат. Місто знаходилося на важливому торговельному шляху по Євфрату, охороняло цей шлях і стягувало на користь царя мита. Місцеве населення до складу громадянства не входило, воно обробляло земельні ділянки катойків і перебувало в залежності від міста.

Хора. В царстві Селевкідів хора (χώρα — земля, країна) складалась з царської землі, оброблюваної залежними селяни-общинниками — лаой («царські люди»). Вони жили селами, працювали на своїх ділянках під наглядом чиновників фінансової адміністрації і платили в казну грошовий податок. Внески різних сіл сильно відрізнялись в залежності від місцевих умов. Наприклад, напис з околиць Сард повідомляє, що три села разом сплачували щорічно 50 золотих, а четверте — 57. Лаой були прив'язані до своїх общин і порівняно рідко покидали свої села. Також існували різні категорії «відступлених земель». Власники їх користувались доволі великою самостійністю. Особливо тяжким було становище залежних общинників на «відступлених землях» царських вельмож, де тривав процес перетворення лаой на рабів.

Храмові і династські землі. Особливе значення мали території, що належали стародавнім храмам, керованим авторитетним місцевим жрецтвом. Деякі з них фактично були автономними маленькими державами в царстві Селевкідів. Останні намагались спертись на жрецтво цих храмів і надавали їм різні пільги. Храми вели великі господарства, експлуатуючи лаой і рабів. Крім храмових держав, в царстві Селевкідів важливу роль грали племінні і державні об'єднання, очолювані місцевими династами (δυνάστης — володар). На їх підтримку теж розраховував уряд Селевкідів.

Царська влада. Державою управляв цар і його двір, який знаходився в Антіохії на р. Оронт. Царі і цариці обожувались. Помічником царя був сановник з титулом «завідуючий справами». Царська канцелярія на чолі з епістолографом вела грандіозне бюрократичне листування з різними установами на місцях. Один з Селевкідів нібито сказав, що якби претенденти на царську діядему ясно уявляли собі, скільки царю доводиться підписувати паперів, то вони перестали б прагнути узурпувати трон. Третім найважливішим верховним сановником був діойкет (διοικητής — управитель), що відав фінансами і фінансовою адміністрацією — економами (οἰκονόμος —

домоправитель, господар). В Селевкії на Тігрі жив намісник Сходу, в Сардах — намісник Азії. Головною опорою Селевкідів завжди залишалась армія з еллінів і еллінізованих місцевих жителів. Крім привілейованих громадян грецьких міст і катойкій, Селевкіді спирались на розгалужений апарат еллінізованих чиновників, на місцеву земельну і торговельну аристократію і жрецтво. Всі ці прошарки склали панівний клас рабовласників, який в різних районах країни мав свої особливості.

Рабство. В грецьких, сірійсько-фінікійських і месопотамських містах переважало античне (класичне) рабство. Також воно розвивалось в катойкіях на землях клеруків. В храмових господарствах поряд зі стародавніми храмовими рабами було багато покупних рабів. Багатолюдні ринки рабів відомі в Малій Азії, Сирії, Месопотамії. В цих районах зростала кількість ергастеріїв, виробляючих товари для внутрішнього і зовнішнього ринку. Розвивалась внутрішня торгівля, все більшого значення набував грошовий обіг. Податки Селевкіді воліли збирати грішми, але найважливіші податки, наприклад, поземельний, залишались натуральними.

Селяни-общинники. Крім рабів експлуатувались місцеві селяни-общинники, важке становище яких посилювалось правом завоювання. Живучи в умовах прогресуючого товарного виробництва, вони все більш убожили. Поступово значна їх частина переходила з безпосередньої залежності від царської фінансової адміністрації в залежність від сановників — власників дарчих маєтків, храмів, катойкій, полісів, оскільки внаслідок дарувань і заснування нових міст територія царської землі поступово зменшувалась. В кращі умови попадали заможні селяни, приписані до грецьких полісів, на території яких інтенсивно розвивалась антична форма власності. Відкупна форма збору податків Селевкідами не застосовувалась, царські монополії були в обмеженій кількості. При збиранні податків і залученні до повинностей враховувався соціальний стан платника. Суди при розборі справ також брали до уваги соціальний стан сторін.

Антіох I Сотер (281-261 рр. до н.е.). Спадкоємцем Селевка I став його син Антіох I Сотер (σωτήρ — спаситель, хранитель), якому довелося відновлювати порядок в багатьох областях держави. В період його царювання почалися нескінченні війни між Селевкідами і правителями Єгипту Птолемеями. Це суперництво продовжувалося протягом III—II ст. до н.е. Основним предметом суперництва була Келесірія (ή Κοίλη Συρία — Порожня Сирія) — початково історична область на півдні Сирії, розташована у долині Бекаа між хребтами Ліван і Антіліван (з річками Оронт і Леонт); в епоху еллінізму назва поширилась також на Палестину і Фінікію.

В 278 р. до н.е. в Анатолію вторглась частина кельтів-галатів, утворивши державу Галатія. Хоч Антіох розгромив їх, однак згодом вони одержували грошову підтримку і від нього, і від його спадкоємця Антіоха II. По числу заснованих міст Антіох I поступався одному тільки Александру.

Антіох II Теос (261-246 рр. до н.е.). Більшу частину свого царювання Антіох II Теос (Θεός — бог) вів війни з іншими елліністичними державами. В східних провінціях сильні епархи (намісники), віддалені від центральної влади, почали створювати свої незалежні держави. В 256 р. до н.е. виникли Греко-Бактрійське і Парфянське царства. Одруження Антіоха з Беренікою, дочкою Птолемея II, і пов'язана з цим його відмова від дітей від першої дружини Лаодіки привели до того, що після смерті Антіоха виникло питання про престолонаслідування.

Селевк II Каллінік (246-226 рр. до н.е.). З воцарінням сина Антіоха II Селевка II Каллініка (Καλλίνικος — добрий переможець) в історії держави з'являється новий фактор — династичне суперництво. Коли під час війни з Єгиптом цар призначив правителем всієї Анатолії, на північ і захід від хребта Тавр, свого молодшого брата Антіоха Гіеракса (Γεραξ — шуліка), той підняв заколот. Заручившись підтримкою галатів, він завдав нищівної поразки Селевку при Анкірі (суч. Анкара) в 236 р. до н.е. і змусив його поступитись західною частиною держави. Однак, незабаром ці території відібрав цар Пергаму Аттал. Продовжувалось відпадиння і східних областей. До кінця правління Селевка II його держава скоротилася до Сирії і сусідніх з нею провінцій Персії.

Антіох III Великий (223-187 рр. до н.е.). Після недовгого царювання Селевка III (226-223 рр. до н.е.) царем став юний Антіох III, другий син Селевка II. Цей енергійний правитель поставив собі за мету повернути втрачені попередниками області держави. В 211 р. до н.е., після придушення заколотів, він розпочав військовий похід у східні провінції країни. Спочатку він знову завоював частину території Парфії і змусив парфян укласти з ним союз. Далі відправився в Бактрію, де протягом двох років вів облогу її столиці Бактри. Взяти її він не зміг, однак уклав ще один вигідний союз (206 р. до н.е.) і направився в Індію. Індійський похід фактично продовжувався лише до Кабульської долини, де місцевий правитель надав Антіоху військові припаси. Задоволений таким визнанням влади Селевкідів, Антіох повернувся в Месопотамію. Цей похід воскресив у пам'яті його сучасників завоювання Александра Македонського і Антіох одержав прізвисько «Великий».

Коли Антіох почав свій Східний похід, у грецькі справи втрутився Рим. В 197 р. до н.е., після того, як басілевс Македонії Філіпп V зазнав поразки в II Македонській війні (200-197 рр. до н.е.), Римська республіка почала відігравати в елліністичному світі роль третейського судді. Антіох, що залишався поза цією боротьбою, тепер сам опинився віч-на-віч з усією могутністю Риму. Зрештою, після тривалих дипломатичних маневрів (197-192 рр. до н.е.), почалась війна. Армія Антіоха зустрілась з римськими легіонами при Фермопілах на північному сході Греції і була розбита (191 р. до н.е.). Антіох повернувся в Анатолію, де зазнав остаточної поразки в битві при Магнесії (190 р. до н.е.). Щоб послабити Антіоха, римляни змусили його піти на численні поступки, зокрема відмовитись від всієї Анатолії на північ і захід від Тавру, самої багатой частини його держави.

В той час як Антіох вів війну з Римом, правителі Бактриї почали захоплювати сусідні сатрапії Селевкідів. Росла могутність Парфії, для якої нестабільна держава Селевкідів була легкою здобиччю. Коли в 187 р. до н.е. Антіох III був вбитий при спробі вилучити скарби з храму Баала в Елімаїді (Південно-Західний Іран, колишній Елам), йому спадкував його син — Селевк IV Філопатор (187-175 рр. до н.е.), що неухильно виконував угоди з

Римом і не прикладав жодних зусиль для того, щоб призупинити розпад своєї держави на сході. Він був вбитий внаслідок палацевої змови.

Антіох IV Єпіфан (175-163 рр. до н.е.). Спадкоємцем Селевка IV став його брат Антіох IV Єпіфан (Επιφανής — славний, зі славою явлений), відомий своїми примхами, але також і проникливістю. Він багато років прожив у Римі, будучи заручником, і добре знав римлян. Царювання Антіоха стало відомим завдяки двом важливим подіям. Першою було його вторгнення в Єгипет в 169 р. до н.е. Римський посол Гай Попілій Ленат, вийшовши назустріч Антіоху, накреслив на піску навколо нього коло і запропонував йому перш, ніж його переступити, обміркувати питання, чи хоче він залишатись другом Риму. Це приниження і подальший відступ Антіоха з Єгипту продемонстрували повну перевагу Риму і безсилля Селевкідів. Другою важливою подією стало те, що цар дозволив втягнути себе в спроби групи іудейських предводителів елінізувати Єрусалим.

Маккавейська війна (167-142 рр. до н.е.). Втручання монарха привело до повстання, відоме як Маккавейська війна (167-142 рр. до н.е.), і, зрештою, до воцаріння тут іудейської династії Хасмонейв (152-37 рр. до н.е.). В кінці свого правління Антіох розпочав військовий похід проти Парфії. Йому вдалось захопити частину Вірменії, але самої Парфії він так і не досяг, померши в Персії в 163 р. до н.е.

Занепад держави Селевкідів (163-65 рр. до н.е.). Антіох IV Єпіфан виявився останнім представником династії Селевкідів, хто проводив активну політику. Після його смерті законні спадкоємці і інші претенденти швидко змінювали один одного на троні (або навіть царювали одночасно). Задача тимчасового правителя була дуже простою: вберегти трон від претендентів. На сході держава Селевкідів продовжувала скорочуватись. В 160 р. до н.е. парфянський цар Мітрідат I захопив Мідію і Елам. До сер. II ст. до н.е. держава Селевкідів включала лише Сірію і провінції Верхньої Месопотамії.

На фоні повної анархії, що панувала протягом останнього століття існування держави Селевкідів, виділялись двоє царів — Деметрій II і Антіох VII.

Деметрій II (145-139 і 129-126 рр. до н.е.) і Антіох VII (138-129 рр. до н.е.). Хоч Сірія в той час була розділена між Деметрієм II і його противником, узурпатором Трифоном, цар вирішив повернути східні провінції, виступивши в 140 р. до н.е. проти Парфії. Після кількох перемог на початковому етапі війни він потрапив в полон. Його молодший брат Антіох VII Сідет (Σίδης — місто в Памфілії, де він народився) вторгся в Сірію (138 р. до н.е.) і захопив трон. Відновивши тут порядок і усталивши свої позиції, він мирними засобами припинив повстання іудеїв, що продовжувалось 30 років, після чого також вторгся в Месопотамію і Парфію, де все ще перебував у полоні його брат. Антіоху вдалось відтіснити парфян на їх споконвічні землі, але наступного року він втратив підтримку місцевого населення. В 129 р. до н.е. Антіох загинув в нерівному бою, а його армія була взята у полон. Брат Антіоха Деметрій, відпущений парфянами, повернувся на трон, але незабаром був вбитий.

Останній період існування Селевкідів (95-65 рр. до н.е.). До 95 р. до н.е. сама Сірія розпалась на три окремих держави, якими правили троє братів. Над державою нависла загроза з боку царя Вірменії — Тіграна II Великого (95-55 рр. до н.е.), який разом з царем Понта — Мітрідатом VI Євпатором (120-63 рр. до н.е.) вже захопив більшу частину Парфії на півночі і землі Селевкідів на південь від гір Тавру в Анатолії і Сирії. У 83 р. до н.е. Тігран захопив Антіохію. Однак, в події активно втрутилась Римська республіка і все різко змінилось.

В 69 р. до н.е. римляни на чолі з Лукуллом вторглись у Вірменію, і армія Тіграна II змушена була залишити Сірію. За цим послідувало коротке відродження держави Селевкідів, що продовжувалося з 68 по 65 рр. до н.е. В 65 р. до н.е. римський полководець Гней Помпей, окрилений своєю перемогою над Мітрідатом, остаточно приєднав це виснажене і ослаблене царство до Риму як провінцію.

7. ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЄГИПЕТ (323-30 рр. до н.е.)

Птолемей I Сотер (305-283 рр. до н.е.). При поділі держави Александра Єгипет дістався Птолемею Лагу (367-283 рр. до н.е.), близькому другу базилевса, який був одним з найголовніших його соратників в часи утвердження на троні і під час Східного походу, а після його смерті став діадохом. В 323-306 рр. до н.е. Птолемей був сатрапом Єгипту і в цей час значно розширив його межі, приєднавши Кіренайку, острів Кіпр і Келесірію (Південну Сірію, Фінікію і Палестину). Прийнявши в 306 р. до н.е. царський титул, він заснував династію, що правила Єгиптом до 30 р. до н.е. Того ж року за звільнення острова Родос від військ Деметрія Поліоркета він одержав прізвисько Сотер (грец. «спаситель»). Після участі Птолемея в битві при Іпсі в Анатолії (літо 301 р. до н.е.), яка закріпила за діадохами їх володіння, він майже не втручався у зовнішньополітичні справи. Задумавши перетворити Єгипет в центр культури і мистецтва, Птолемей заснував в Александрії знаменитий Музейон з прокладеною бібліотекою.

Державний устрій Птолемеївського Єгипту. Засновник династії Птолемей Лаг сприйняв монархічну форму правління, характерну для Єгипту з найдавніших часів, однак в організації держави застосував також македонські і грецькі традиції.

Адміністративний поділ і управління. Основна територія царства — Дельта і Нільська долина — зберегли давньоєгипетський поділ на номі, на чолі яких тепер були поставлені призначені царем стратегі. Начальник канцелярії стратега, який відав діловим листуванням і номовим архівом, називався басілікограматей (царський секретар). Начальник фіскальної адміністрації, що відала податками і повинностями населення в кожному номі мав назву економ; його призначав глава всього фінансового відомства — діойкет (управляючий) — права рука

царя в управлінні країною. Номи поділялись на топархії (τοπαρχία — обласне правління, область, від τόπος — місцевість, місце, область і ἀρχή, ἄρχη — влада, уряд), а топархії — на коми (κῶμη — село). Корінні єгиптяни могли займати тільки найнижчі посади: в комі — комарх (сільський староста) і комограматей (сільський писар) були єгиптянами.

Хора і поліси. Вся єгипетська територія називалась хора — сільська місцевість. На основній території Єгипту були розташовані три грецьких міста: Александрія, Птолемаїда і Навкратис. Офіційно вони були вільними грецькими полісами. Кожен з них мав свою привілейовану міську територію, що не входила до складу хори, на якій ділянками землі володіли його громадяни.

Александрія. Велика і розкішна столиця — Александрія — поєднала блиск центральних кварталів з нетрями, в яких проживала різноплемінна біднота, що обслуговувала привілейовану меншість — александрійських громадян, які переважно були еллінами. Закони Александрії були подібні до законів грецьких полісів. Центром суспільного життя був гімнасій з почесним главою александрійського громадянства — гімнасіархом. Міське управління підлягало царським чиновникам. В столиці перебував царський двір на чолі з обоженним царем і царицею. Сановники, що належали до царського двору, були радниками царя і мали почесні титули царських «родичів», «друзів» і т.п. З їх середовища цар призначав вищих посадовців.

Володіння Птолемеїв. Держава Птолемеїв володіла рядом територій за межами Єгипту. Це були: о. Кіпр і окремі пункти на о. Крит, на захід від Єгипту в Африці — Кіренаїка, в Азії — Келесірія, значні частини узбережжя на півдні і заході Малої Азії з розташованими там грецькими містами, острови в Егейському морі і окремі пункти в Балканській Греції, в районі Геллеспонту, Пропонтиди і Боспору. Всі закордонні володіння, як правило, зберігали своє місцеве управління, але обмежене і контрольоване намісниками. Птолемеї мали великий морський і річковий флот і протягом III ст. до н.е. контролювали морські шляхи в Східному Середземномор'ї і на Червоному морі. На узбережжі останнього були порти, з'єднані з Дельтою каналом, а з долиною Нілу — караванними шляхами.

Соціально-економічний розвиток. В грецьких містах Єгипту і в окремих пунктах хори були ергастерії, в яких працювали раби класичного типу, які експлуатувались тими ж методами, які застосовувались в Афінах, Коринфі і в інших ремісничих центрах Еллади.

«Елліни» і «неелліни». Земля поділялась на дві категорії: власне царську і «відступлені» землі, до яких відносились володіння, що належали храмам, землі, передані царем в «дар» своїм наблизеним, і клери, надані воїнам-клерухам. На всіх цих категоріях земель також могли знаходитись місцеві села, жителі яких продовжували володіти своїми спадкоємними наділами, сплачуючи податки. Ця специфіка земельних відносин обумовлювала багатшаровість соціальної структури елліністичного Єгипту. Царський дім з його придворним штатом, вища військова і громадянська адміністрація, найзаможніші городяни і вище жрецтво складали верхню верству робовласницької знаті. Основою їх благополуччя були землі (міські і дарчі), вигідні посади, торгівля, лихварство. Більш численними були середні верстви — міські торговці і ремісники, царський адміністративний персонал, відкупщики, клерухи і катеки, місцеве жрецтво, інтелігенція (архітектори, лікарі, філософи, художники, скульптори). Обидві ці верстви, за всіх різниць в маєтності і інтересах, складали той панівний клас, який одержав в єгипетських папірусах означення «елліни» не стільки за етнічним походженням належних до нього людей, скільки за їх соціальним станом і освітою, що протиставляла їх всім «нееллінам» — неможливому місцевому сільському і міському населенню — лаой (λαοί — люди, населення).

Лаой і гіпотелейс. Більшу частину лаой складали залежні або напівзалежні землероби, що працювали на землях царя, знаті і городян на основі орендних відносин або традиційного держання. Сюди ж відносились і гіпотелейс (ὑποτελεῖς — підлеглі, залежні) — робітники ергастеріїв тих галузей виробництва, що були монополією царя. Всі вони вважались особисто вільними, але були приписані до місця свого проживання, майстерні або професії. Нижче них на соціальних сходах стояли тільки раби.

Коми і катойкії. Якщо формою соціальної організації міського населення був поліс, то сільське населення поєднувалось в коми (κῶμη — село, община) і катойкії (κατοικία — поселення) зі збереженням елементів общинної структури. За кожною комою була закріплена традиційно сформована територія із спільним «царським» током, де молотили хліб всі жителі коми. Вони також виконували державну літургію з ремонту і будівництва іригаційних споруд. Населення ком було неоднорідним: в них постійно або тимчасово жили жерці, клерухи або катеки (військові колоністи), чиновники, відкупщики, раби, торговці, ремісники, поденники. На загальних зборах колектив кометів приймав рішення з того або іншого питання. Втім, приплив іммігрантів, різниці в майновому і правовому становищі послабляли общинні зв'язки.

Царське господарство. Організація царського господарства Птолемеїв була спрямована на витягнення максимальних доходів з земель, рудників і майстерень. Так, всі сільськогосподарські роботи на царській землі здійснювались за особливим «розкладом посівів» (цей документ складався в басиліконі — фінансовому управлінні діойкета). Землероби сіяли, головним чином, пшеницю і льон, що йшов на виготовлення полотна і олій, різні олійні і інші сільськогосподарські культури. Посівний матеріал позичала казна. Посів, догляд за сходами і жнива відбувались під найсуворішим наглядом царської фінансової адміністрації і поліції. Зібравши врожай, лаой повинні були везти його на найближчий царський тік, де також під наглядом молотили і там же сплачували численні натуральні податки, і в першу чергу головний — екфоріон — податок за користування земельною ділянкою. Лаой повинні були повертати насінневу позичку і платити за користування царською робочою худобою, тому що в більшості лаой своєї худоби не було. Після всіх виплат залишок врожаю офіційно «звільнявся». Цей, за казенною термінологією, «чистий дохід» селянин міг відвезти з царського току додому. Це був незначний

прожитковий мінімум, що прирікав лаой на напівголомне життя. Тому маса лаой не була зацікавлена у веденні свого господарства і чинила пасивний опір. Багато селян здійснювали анахоресіс (ἀναχώρησις — видалення, відступлення) — втікали зі своїх общин під захист храмів. Звідти в період жнив вони починали переговори з чиновниками і іноді добивались дрібних поступок, тому що хліб обсіпався, а інших робочих рук не було. Уряд повертав збіглих селян або за допомогою сили, або шляхом переговорів, амністії і прощення недоїмок. Яскраву картину важкого становища лаой в кін. III ст. до н.е. малює офіційний документ «Інструкція економу», складений в канцелярії діюкета і розісланий для керівництва всім номовим економам країни.

Зерно, отримане царем з царської землі, вивозилось за межі країни. Продаж хліба складав головний дохід царської казни, основу величезних багатств Птолемеїв, одержаних за рахунок розорення основної маси лаой.

Клерухи. Крім царської землі була ще земля клерухів, тобто воїнів-колоністів, які у вигляді жалування за свою службу одержували з царської казни земельні ділянки різних розмірів в залежності від роду військ і займаної посади. Земельні ділянки не були спадкоємними, але фактично передавались в користування від батька-воїна до воїна-сина. Клерухи не платили найважчого податку — екфоріону — і мали право засівати більшу частину своїх ділянок за своїм бажанням. Клерухи сіяли не тільки пшеницю і олійні рослини, вони мали виноградники і городи. На землях клерухів працювали селяни і раби, сам клерух працював тільки частково або зовсім не брав участі в обробці свого клеру.

Жрецтво і храмове господарство. Ще в більш привілейованому становищі були храми. Єгипетське жрецтво споконвіку користувалось величезним впливом і володіло значними земельними маєтками. Птолемеї прагнули обмежити цю впливову верхівку місцевого населення, але, з іншого боку, спирались на її лояльність, а нерідко і на пряму підтримку. Податки з храмової землі надходили в розпорядження жерців, які певну їх частину вносили в царську казну. На храмових землях працювали царські землероби і різного роду храмові раби. Храмове господарство, що існувало з стародавніх часів, значною мірою послужило зразком для організації птолемеївського царського господарства.

Дарча земля. Вищою соціальною категорією земель була дарча земля, власники якої звільнялись від сплати більшої частини податків. Вона великими ділянками (до 10 тис. аур) надавалась в користування сановникам. Умови володіння і ведення господарства на дарчій землі в сер. III ст. до н.е. добре відомі за численними папірусами з архіву Зенона, управителя дарчого маєтку діюкета Аполлонія. В його складному господарстві трудились батраки з лаой. В Аполлонія був і другий дарчий маєток біля Мемфісу, де у воноткацькому ергастерії працювали рабини-ткалі.

Власники привілейованих земель повинні були продавати в казну врожай олійних рослин і виконувати одноразові доручення царя, в усьому іншому вони не були зв'язані з царським господарством.

Царські монополії. Царське господарство включало не тільки землеробство, але і ін. важливі галузі: розробку надр, деякі види ремесел, внутрішню і зовнішню торгівлю. Ці галузі були цілком або частково монополізовані птолемеївським урядом. Завдяки «Податковому статуту» Птолемея II Філадельфа і деяким іншим папірусам добре відома організація монополії виробництва рослинної олії. Вона починалась з посіву запропонованої кількості олійних рослин на царській землі царськими землеробами. На інших категоріях земель особи, що засівали частину своїх ділянок оліїстими, повинні були продавати весь врожай за твердими цінами в казну. Виняток був тільки для храмів, які могли виробляти три місяці на рік особливий сорт рослинної олії для потреб культу.

Весь урожай олійних царські землероби за казенною ціною продавали відкупщикам олійної монополії в присутності економа. Відкупщики організовували під наглядом економа виробництво рослинної олії в царських олійнях. Потім уряд здавав у відкуп крамарям право торгівлі рослинною олією всередині країни. За свої послуги відкупщики одержували з казни винагороду в розмірі 5% доходу від продажу олії. Всі збитки відкупщики повинні були платити зі своїх власних коштів, а якщо коштів у них не вистачало, матеріальну відповідальність несли їх поручителі.

В численних монополізованих ремеслах трудились гіпотеліс (залежні ремісники), які за соціальним станом багато в чому нагадували лаой.

Орендні відносини. Незважаючи на розгалужену бюрократичну систему, Птолемеї воліли більшу частину податків і монополій здавати на певний строк у відкуп (в оренду) з аукціону. Група багатих людей одержувала це право, пропонуючи казні зібрати найбільшу кількість податків або виручити найбільший прибуток від виробництва і продажу монопольних товарів. Відкупщики, виконуючи свої функції, користувались технічним апаратом, наданим в їх розпорядження царською адміністрацією. Відкупна система в державі Птолемеїв вказує на недосконалість громіздкої фінансової адміністрації, яка не могла ефективно справлятися зі збором доходів без допомоги відкупщиків.

Безпосередньо експлуатуючи завойоване місцеве селянське і ремісничє населення, Птолемеї в меншій мірі мали потребу в покупних рабах, яких чисельно в Єгипті було менше, ніж, наприклад, в Греції, Пергамі, Фінікії і Сирії.

Птолемеї II Філадельф (283-246 рр. до н.е.). Одержавши трон в обхід старших братів, Птолемеї II намагався, хоч і не завжди успішно, продовжити політику батька. Головними завданнями Єгипту на зовнішньополітичній арені була боротьба з Селевкідами за Келесірію і суперництво з Македонією за вплив у Греції. Крім величезних доходів, що надходили з Келесірії у вигляді податків, володіння нею мало стратегічне значення, оскільки там знаходився вузол найважливіших шляхів і були запаси корабельного лісу. Протиборство між Птолемеями і Селевкідами вилилось в шість Сирійських воєн, в ході яких мінялись границі їх володінь не тільки в Келесі-

рії, але і на малоазійському узбережжі, і в Егейському морі. Греція ж цікавила Птолемеїв переважно як джерело поповнення найманого війська, освіченого чиновництва і кваліфікованих ремісників.

I Сирійська війна (274-271 рр. до н.е.). Початок цієї війни був успішний для царя Антіоха I (281-261 рр. до н.е.), але Птолемей II не тільки зумів повернути втрачене, але і загарбав Фінікію, частину Анатолії і Кікладські о-ви.

Хремонідова війна (267-261 рр. до н.е.). Невдалою, однак, виявилась участь Єгипту в Хремонідовій війні на боці антимакедонської коаліції. Македонський цар Антігон Гонат (276-239 рр. до н.е.) спочатку завдав поразки сухопутній армії коаліції, а потім розгромив єгипетський флот біля о. Кос. Внаслідок цієї війни Птолемей втрапив Кіклади і Карію, а їх вплив на грецькі справи зменшився.

II Сирійська війна (258-253 рр. до н.е.). Новий селевкідський цар Антіох II (261-246 рр. до н.е.), одержавши підтримку від Антігона Гоната, розпочав II Сирійську війну. Спочатку союзники діяли успішно і витіснили Єгипет з Мілету і Самосу, однак Птолемею II вдалось підняти повстання в Коринфі і Халкіді, що змусило Македонію вийти з війни. На знак примирення Антіох II одружився з дочкою Птолемея Беренікою, розставшись зі своєю першою дружиною Лаодікою.

Культурна політика. Незважаючи на важкі війни, Птолемею II в цілому вдалось зміцнити економічне і політичне становище Єгипту. В традиціях Єгипту він поклав початок обоженню правителів династії Птолемеїв, заснувавши культу своїх батьків Птолемея I і Береніки I, а також другої дружини і рідної сестри Арсіної II (за любов до неї він одержав своє прізвисько Філадельф). Як і його батько, Птолемей II заохочував розвиток наук і мистецтв, значно розширивши Мусейон і бібліотеку і запросивши для праці в них знаменитих поетів і вчених — Каллімаха, Феокрита, Манефона, Ератосфена, Зоїла тощо. Він звів багато розкішних будівель, засновував міста, влаштував свята, реставрував і прикрасив храми Луксору і Карнаку.

Птолемей III Евергет (246-221 рр. до н.е.). В 246 р. до н.е. померли Птолемей II і Антіох II. Якщо в Єгипті при владі мирно утвердився син Птолемея II — Птолемей III, то в державі Селекідів в смертельній боротьбі за трон для своїх синів зійшлися перша дружина Антіоха II — Лаодіка і друга — Береніка, що була дочкою Птолемея II і сестрою Птолемея III. Верх одержала Лаодіка і її суперниця з сином були вбиті.

III Сирійська війна (245-243 рр. до н.е.). Птолемей III використав вбивство сестри і племінника як привід до війни з новим селевкідським царем Селевком II (246-225 рр. до н.е.) і одержав блискучу перемогу, не лише повернувши втрачені раніше Мілет, Ефес, о. Самос і інші території, але і розширивши свої володіння в Егейському морі і Келесирії. Тільки заколот в Єгипті змусив його закінчити війну, що дала 40 тис. талантів срібла і безліч коштовних речей. В числі трофеїв були єгипетські священні зображення, вивезені ще перським царем Камбізом (525 р. до н.е.). За це Птолемей III і одержав прізвисько Евергета («благодійника»). Про цей похід поет Каллімах написав відомий вірш «Волосся Береніки».

Грецька політика. На грецькому напрямі Птолемей III також добився успіху, перемігши македонського басілевса Антігона II Гоната біля о. Андрос в 245 р. до н.е. Здавалось, збулась мрія засновника династії Птолемея Лага і Єгипет став гегемоном в Елладі і на Близькому Сході. Однак, поразка від родосців (242 р. до н.е.) і невдала ставка на спартанського басілевса-реформатора Клеомена III (235-221 рр. до н.е.) звели всі ці успіхи нанівець.

Єгипет в 221-30 рр. до н.е. За Птолемея III Єгипет перебував в zenіті своєї могутності, однак за наступних правителів почався занепад, що супроводжувався псуванням монети і народними хвилюваннями. Єгиптяни протестували не тільки проти конкретної династії, але проти поставлених у привілейоване становище еллінів і жерців, що їх підтримували.

Птолемей IV Філопатор (221-204 рр. до н.е.). В 219 р. до н.е. спалахнула IV Сирійська війна (219-217 рр. до н.е.). Антіох III Великий (242-187 рр. до н.е.) вторгся в Келесірію, підкоряючи одне місто за іншим підкупом або облогою, і наблизився до границь Єгипту. Вирішальна битва відбулась в 217 р. до н.е. біля селища Рафія (суч. Рафі недалеко Гази). Сили противників були майже рівними, і перемога, за свідченням Полібія, опинилась на боці Птолемея тільки завдяки успішним діям сформованих з єгиптян фаланг (складом не менше 30 тис.). Але Птолемей IV не зміг скористатись перемогою: почались хвилювання в Єгипті, і він змушений був погодитись на запропоновані Антіохом III умови миру. Перемога при Рафії стала останнім значним військовим успіхом Птолемеїв.

Птолемей V (204-180 рр. до н.е.). Після смерті Птолемея IV розпочався кривавий конфлікт за право бути регентом при малолітньому Птолемеї V. Регентство переходило від одного радника до іншого, держава перебувала в стані, близькому до анархії. Скориставшись цим, Антіох III розв'язав П'яту сирійську війну (202-195 рр. до н.е.) і, завдавши нищівної поразки єгипетській армії у верхів'ях р. Йордан, одержав контроль над важливим фінікійським портом Сідон. Відмовившись під тиском Риму від вторгнення в Єгипет, Антіох III завершив підкорення Келесирії, продовжуючи набіги на єгипетські прибережні фортеці в Карії і Кілікії. Внутрішні проблеми змусили Птолемея V піти на невигідний мирний договір.

Намагаючись подолати суспільно-економічну кризу, уряд Птолемея V здійснював підтримку єгипетського жрецтва і храмів, щедро даруючи привілеї і матеріальні багатства. У Розетському надписі 196 року до н.е. (це та сама білінгва, що дала змогу Ф. Шампольйону у 1822 р. розшифрувати ієрогліфіку) жрецтво вихваляє царя за те, що він зумів придушити народні рухи, пробачив храмам недоїмки з поставок продовольства, грошей і льняної тканини, а також виявив священнослужителям пошани: «Так як він привілеї храмів і Єгипту зберіг без змін і в цілості, згідно законів, і прикрасив Апіейон [тобто святилище священного бика Апіса] чудовими спорудами... потребуючі відбудови храми він поправив, прикладаючи до всього божественного старанність бога-благодійни-

ка: довідавшись про найбільш шановані храми, він відновив їх, як личить його царственості», то жерці всіх храмів країни постановляють «якнайбільше примножити почесні, що виявляються зараз вічно живому царю Птолемею, любимому Птахом, богу Єпіфану Євхаристу».

Птолемей VI Філометор (180-145 рр. до н.е.). Коли в 180 р. до н.е. Птолемей V був отруєний, трон одержав 6-літній Птолемей VI Філометор, регентшею при ньому була його мати Клеопатра I. Єгипетське етнічне відродження, розпочавшись після битви при Рафії розширилось завдяки підтримці жрецтва, породжуючи безлад і бунти по всій країні. Скориставшись цим, Антіох IV Єпіфан (175-163 рр. до н.е.) розв'язав VI Сирійську війну (170-168 рр. до н.е.) і досить легко переміг єгипетські контингенти, розташовані в Келесирії, вторгся в межі Єгипту і, захопивши майже всю Дельту, обложив Александрію. Птолемей VI потрапив до нього в полон. Однак втручання Риму змусило Антіоха IV залишити Єгипет. Колишнє становище було відновлене, але з цього часу посилюється залежність Єгипту від Риму.

Соціально-економічне і політичне становище. Протягом II ст. до н.е. загострюється соціально-політична криза. Спорожніла значна частина земель, уряд, щоб забезпечити їх обробку, ввів примусову оренду. Життя лавою, навіть з погляду царської адміністрації, було злиденним. Пригнічені величезними податками, землероби і ремісники виражали свій протест через анахоресис — втечу з поселень, до яких вони були приписані, і ховались в болотах або пустині. Місцева адміністрація, строго організована і дисциплінована за перших Птолемеїв, перетворилась в некеровану силу, зацікавлену в особистому збагаченні. Офіційні і приватноправові документи того часу свідчать про анархію і сваволлю: захоплення чужих земель, виноградників і майна, присвоєння храмових і державних доходів приватними особами, поневолення вільних — всі ці явища набули масового характеру. Від жадібності місцевої адміністрації уряд змушений був спеціальними указами — так званими «декретами людиноловства» — захищати землеробів і ремісників, зв'язаних з царським господарством, щоб одержати з них свою частку доходів. Але декрети могли тільки тимчасово призупинити занепад системи державного господарства Птолемеїв.

Представники єгипетської аристократії, ущемлені в своїх привілеях в порівнянні з еллінською верхівкою, разом з місцевим жрецтвом намагались використати в своїх інтересах загальне невдоволення народних мас, піднімали справжні повстання проти правлячої династії. Так, впливовий царський чиновник, єгиптянин за походженням, Діонісій Петосарапіс підняв повстання незадоволених єгиптян в 165-164 рр. до н.е. Зазнавши поразки під Александрією, він продовжив боротьбу на півдні, в хорі, де, підтримане ремісниками, повстання спалахнуло з новою силою. Урядові потрібні були значні зусилля, щоб придушити цей рух.

Коли на поч. I ст. до н.е. володіння Риму впритул підступили до границь Єгипту, царство Птолемеїв, як і раніше, потрясали династичні конфлікти і народні рухи. Близько 88 р. до н.е. знову спалахнуло повстання в Фіваїді, тільки через три роки воно було придушене Птолемеєм IX (116-80 рр. до н.е.), який зруйнував центр повстання — Фіви. В наступні 15 років мали місце хвилювання в номах Середнього Єгипту — в Гермополі і двічі в Гераклеополі. В Римі неодноразово обговорювалось питання про підпорядкування Єгипту, однак сенат не наважувався почати війну проти цієї ще сильної держави.

Клеопатра VII (51-30 рр. до н.е.). Останньою правителькою Єгипту стала Клеопатра VII. У 51 р. до н.е., маючи 18 років, вона стала правителькою разом з своїм братом і чоловіком Птолемеєм XIII (51-47 рр. до н.е.), але після його смерті між нею і її молодшим братом Птолемеєм XIV (47-44 рр. до н.е.) розгорілась гостра боротьба за владу. Клеопатра вдалась до допомоги свого коханця Юлія Цезаря. В пожежі, що спалахнула в Александрії в ході повстання жителів міста проти гарнізону Цезаря (48 р. до н.е.), загинула більша частина знаменитої Бібліотеки. Цезарю вдалось взяти верх і посадити Клеопатру на єгипетський трон, однак Єгипет зберіг незалежність від Риму. Народжений в 47 р. до н.е. від Цезаря син (в усякому разі, так сказала цариця) — Птолемей XV Цезаріон (44-30 рр. до н.е.), оголошений сином Ісиди, зміцнив позиції цариці.

Після смерті Птолемея XIV і вбивства в 44 р. до н.е. Юлія Цезаря Клеопатра одноосібно правила Єгиптом. В конфлікті, що виник між колишніми тріумвірами — Марком Антонієм і внучатим племінником Цезаря Октавіаном, Клеопатра, мріючи про створення елліністичної імперії, прийняла сторону сподвижника Цезаря, уклавши з ним союз. Антоній і Клеопатра оголосили себе божественною парою — Осірісом-Діонісом і Ісидою. Однак недовидна політика Антонія, який вступив в шлюб з Клеопатрою і подарував їй Крит і Кілікію, викликала обурення в Римі і привела до війни між Антонієм і Октавіаном.

Війна, що почалась між недавніми союзниками, привела до розгрому об'єднаних сил Клеопатри і Антонія в морській битві біля мису Актій 2 вересня 31 р. до н.е. Антоній і Клеопатра втекли в Александрію, де покінчили життя самогубством. Їх спільних дітей, і Цезаріона, як особливо небезпечного претендента на трон, Октавіан наказав вбити. Вступ його легіонів в Александрію в серпні 30 р. до н.е. поклав кінець незалежності Єгипту, включеного в римські володіння на правах особливої провінції, керованої особистим префектом принцепса.

РОЗДІЛ V ВЕЛИКА ГРЕЦІЯ У VIII—III ст. до н.е.

1. Велика Греція в період Архаїки; 2. Грецькі поліси Південної Італії і Сицилії в період Класики; 3. Велика Греція в період Еллінізму

Велика Греція — історична область з давньогрецькими колоніями, заснованими у VIII—VI ст. до н.е., що включала частину території сучасної Південної Італії і острова Сицилії. Завдяки тому, що грецька культура міцно вкоренилась в цій частині Західного Середземномор'я, а грецьке населення вже через кілька поколінь після появи перших колоністів стало тут настільки численним, за цим районом надовго закріпилось назва Велика Греція.

1. ВЕЛИКА ГРЕЦІЯ В ПЕРІОД АРХАЇКИ (VIII—VI ст. до н.е.)

Пітекусса. Основний міграційний потік, що поклав початок Великій колонізації, направився до берегів Італії і Сицилії. Першими почали освоєння цього регіону колоністи з острова Евбея, найрозвиненішими полісами якого були Халкіда і Еретрія. Ще в 775 р. до н.е. ними був заснований емпорій (торговельний пункт) на острівці Пітекусса (суч. Іскья) біля входу в Неаполітанську затоку (в 11 км від материка). Виявлені на острові ковальські шлаки свідчать, що емпорій служив перевалочною базою на шляху до багатого залізом острова Ельба біля берегів Етрурії. Таким чином, одним з головних стимулів, що спонукували грецьких моряків здійснювати далекі і небезпечні морські подорожі, була потреба у відсутній в самій Греції сировині. В кін. VI — на поч. V ст. до н.е. перша грецька колонія була зруйнована виверженням вулкану Монтаньоне.

Куми. Заснувавшись на Пітекуссі, колоністи на чолі з Мегасфеном з Халкіди і Гіппоклеїдом з Кім на Евбеї переправились на узбережжя Кампанії і, потіснивши місцевих осків, в 750 р. до н.е. заснували емпорій Куми, який через два десятиліття став самостійним полісом і опорним пунктом проникнення греків в Лациї і Етрурію. Вулканічні ґрунти Кампанії відрізнялись винятковою навіть для Італії родючістю. Деякі поля на рік двічі засівали полбою, втретє — просом, а іноді ще в четвертий раз саджали овочі. Можливо, саме звідси поширилось по Італії виноградарство і культивування маслини. Завдяки жвавим торговельним зв'язкам з етрусками Куми дуже швидко розбагатіли і самі перетворились в метрополію для кількох важливих колоній. В 621 р. до н.е. куманці заснували Дікеархію (майбутні ПUTEОЛИ), а в 600 р. до н.е. — Нолу і Неаполь.

Тиранія Арістодема Малаки (506-490 рр. до н.е.). Свого розквіту Куми досягли на переломі VI—V ст. до н.е. за тирана Арістодема Малаки, аристократа за походженням. В 506 р. до н.е. латинське місто Аріції звернулось до куманців з проханням надати їм допомогу у війні з етрусками. Правителі полісу відправили до них загін піхоти на чолі з Арістодемом, який одержав блискучу перемогу над етрусками і повернувся на батьківщину з багатого здобиччю і численними полоненими. Маючи на руках значну суму грошей, Арістодем таємно наwerbбував великий загін найманців (основу його склали полонені етруски, яким він повернув зброю). Здійснивши переворот, він частково знищив, частково вигнав аристократів. Щоб ніхто з громадян навіть не мріяв про опір, тиран відібрав у них зброю, а новонароджених хлопчиків велів виховувати зніженими, ніби дівчаток. Влада Арістодема була повалена в 490 р. до н.е., після чого відновилось колишнє аристократичне правління.

Куми були знамениті Сивіллою — однією з найбільш шанованих в Античності пророчиць.

Наксос. В 734 р. до н.е. халкідянин Феокл, очолюючи евбейцев і колоністів з о. Наксос, заснував перше грецьке поселення на острові Сицилія, біля півніжжя вулкану Етна, яке одержало назву Наксос (нині Джардіні-Наксос). До поч. V ст. до н.е. потрапивши під владу Гели і Сіракуз, в 461 р. до н.е. Наксос звільнився. Пізніше, як союзник леонтінців і афінян, він боровся проти тих же Сіракуз і процвітав доти, поки в 403 р. до н.е. не був зруйнований тираном Діонісієм. Вигнані жителі Наксосу були поселені в 358 р. до н.е. в Тавроменії (нині Таорміна).

Занкла. Ще в сер. VIII ст. до н.е. в самій вузькій частині Мессінської протоки закріпились пірати евбейського походження з Кум, але незабаром з'явилися і справжні переселенці. В 730 р. до н.е. ойкісти Періклемен з Кум і Кратемен з Халкіди на місці піратського поселення заснували апойкію Занклу. Головним джерелом сили і багатства полісу стало його ключове положення в найвузьчій частині протоки між Сицилією і Італією: занклеїці контролювали всі проходящі судна і стягували з них мито. Поліс не мав достатніх сільськогосподарських угідь, тому в 717 р. до н.е. заснував на північному березі Сицилії апойкію Міли і далі на захід північним берегом — Гімеру (648 р. до н.е.).

Леонтіни. В 629 р. до н.е. ойкіст Наксосу Феокл розгромив сікулів і відібрав у них родючу долину ріки Сімефу на північ від Сіракуз. Тут було засноване місто Леонтіни, яке швидко розбагатіло на вирощенні зерна і торгівлі ним (навіть на місцевій монеті були зображені колоски). Місцева знать славилась своєю розкішшю. Її дозвольний спосіб життя навіть увійшов до приказок, і людям, схильним до бржництва і неробства, сицилійці говорили: «Ви, як леонтінці, завжди навколо чаш з вином!» Однак подібні можливості були тільки в першопоселенців, які перетворились згодом в землеробську аристократію. В порівнянні з ними пізніші переселенці стали людьми другого сорту. Позбавлені землі, вони займалися ремеслами, торгівлею і поповнювали безупинно зростаючий прошарок демосу, який не мав доступу до державних посад.

Установлення тиранії Панетія (608 р. до н.е.). Ненавистю народу до аристократів вирішив скористатись честолюбний аристократ Панетій. В кін. VII ст. до н.е. почалась війна між Леонтінами і іншим сицилійським містом Мегарами і Панетія обрали полемархом. Під час походу він звертався з промовами до піхотинців, набраних з бідноти, настроюючи їх проти багатих вершників. Говорив він про те, що багатії під час битв відсиджуються в тилу, але після перемоги одержують більшу і кращу частину здобичі, в той час як біднота залишається ні з чим. Коли війна закінчилась, Панетій, влаштувавши перед міськими брамами огляд, прийнявся рахувати і перевіряти в кіннотників зброю, коней же передав конюхам і звелів відвести їх на пасовище. Потім він доручив командирів кінноти довершити підрахунок зброї, а сам, немов шукаючи затінку, пішов до конюхів і вмовив їх напасти на своїх панів. Ті скочили на коней, підхопили підраховувану зброю і кинулись на аристократів. Напад став для знаті повною несподіванкою. Беззбройні і позбавлені зброї вершники були незабаром перебиті. Легкоозброєні воїни з бідних верств населення також приєднались до побиття. Потім вони поспішно кинулись вперед, захопили місто і проголосили Панетія тираном (608 р. до н.е.). Грецькі джерела нічого не повідомляють про подальшу долю Панетія, але незабаром в Леонтінах була відновлена аристократична форма правління.

Катани. З Наксосу в 629 р. до н.е. ойкістом Еввархом північніше Леонтін була заснована ще одна колонія — Катани (нині Катанія). Під враженням виступу Панетія Леонтінського катанці в кін. VII ст. до н.е. обрали законодавцем Харонда, людину середнього достатку, але настроєну в помірковано-аристократичному дусі. Згідно традиції, складені ним закони виявились настільки вдалим, що були прийняті потім в багатьох евсейських містах Сицилії. Відзначаючись надзвичайним консерватизмом, катанці за наступні 300 років внесли в закони Харонда всього дві зміни. Перша вдосконалювала принцип таліона. В законі говорилося: «Якщо хто-небудь виколе кому-небудь око, то сам повинен позбутись ока». До цього було додано: «...а якщо виколе одноокому, то повинен позбутись обох». Друга новація стосувалась шлюбного права. В законі Харонда говорилося: «Хто розлучиться бездітним, тому дозволено взяти нову дружину». До цього було додано: «...але не молодшу від попередньої». За наклеп і боягузтво законодавець карав згнаньбленням. Якщо когось викривали в наклепі, він повинен був носити, не знімаючи, миртовий вінок, щоб всі бачили, з ким мають справу. Якщо ж хто-небудь був винен в боягузтві, то повинен був три дні сидіти на агорі в жіночому вбранні. Харонд намагався також обмежити розкіш. Один з його законів говорив: «Багаті одежі і золоті прикраси добропорядним громадянам носити заборонено, нікчемним громадянам — дозволено».

В цілому закони Харонда сприяли зміцненню громадянського порядку. Один з них забороняв громадянам приходити в еклесію озброєними. Одного разу Харонд прийшов туди, забувши залишити вдома свій меч. Коли один із співгромадян викрив його в порушенні власного закону, Харонд відповів: «Скоріше я його зміцню!» — і вбив себе своїм мечем.

Регій. В 720 р. до н.е. халкідяни на чолі з ойкістом Антімнестом заснували на італійському березі, майже навпроти Занкли апойкію Регій (нині Реджо-ді-Калабрія). До них приєднались переселенці з Мессенії, що терпіла поразки в боротьбі зі Спартою. Через деякий час новий поліс досяг значної могутності і підкорив своїй владі багато сусідніх міст.

Тиранія Анаксілая (494-476 рр. до н.е.). Знаменитий регійський тиран Анаксілай за походженням був мессенцем. В 494 р. до н.е. він повалив владу місцевої аристократії і став одноосібно правити містом. Незабаром йому вдалось захопити конкурента — розташовану на протилежному березі протоки Занклу і заселити її своїми співвітчизниками з Мессенії, після чого Занкла була перейменована в Мессену. Надалі, аж до самої смерті в 476 р. до н.е., Анаксілай правив обома містами. Регійці зберегли про тирана хороші спогади, як про справедливого і мудрого правителя.

Сіракузи. Слідом за халкідянами на захід вирушили колоністи з Корінфу і Мегари — двох дорійських полісів, що займали відповідно південну і північну окраїну Істму (нині Корінфського перешийку). В 734 р. до н.е. корінфяни на чолі з ойкістом Архієм заснували на східному узбережжі Сицилії апойкію Сіракузи, якій судилось стати найбільшим і наймогутнішим з грецьких полісів Західного Середземномор'я. Одночасно інша група корінфян колонізувала Керкіру, острів на шляху з Греції в Італію, вигнавши звідти еретрійців і іллірійців. З урахуванням ключового положення самого Корінфу на Істмійському перешийку, через який лежав найкоротший шлях з Егейського моря на Захід, Корінф забезпечив собі провідну роль в грецькій торгівлі. На відміну від розповсюдженої практики, Корінф прагнув зберегти контроль над своїми колоніями, але Сіракузи одержали незалежність, не зіпсувавши дружніх відносин з метрополією.

Спочатку апойкія була побудована на о. Ортігія, розташованому недалеко від узбережжя, де раніше знаходилось поселення сікулів. На цьому острові було велике джерело, присвячене німфі Аретусі (греки вірили, що ріка Алфей з Пелопоннесу протікає під землею і виходить тут на поверхню). Колонія швидко росла і незабаром виникли райони міста на материк. В гирлі ріки Анапа були родючі землі, якими розпоряджалась міська знать — гамори (нащадки засновників міста), в руках яких зосереджувались як майнові, так і політичні права. Решта громадян (демос) не мала ні політичних прав, ні земельної власності: вони займались торгівлею і ремеслом. Сікули частково покинули свої землі, частково перетворились в ілотів або данників.

Сіракузи вивели кілька власних колоній: Гелор, південніше по узбережжю, Акри і Касмени — в глибині суходолу, які відігравали роль форпостів в боротьбі з сікулами. Камаріна, прибережне поселення на захід від Касмен, змогла встановити дружні відносини з сікулами і бл. 550 р. до н.е., піднявши повстання, завоювала незалежність. Решта ж міст в околицях Сіракуз залишались в залежності від них, що значно посилювало поліс. Бл. 575 р. до н.е. на Ортігії був споруджений храм Аполлона, найбільший на той момент в усьому еллінському світі.

Приблизно в цей же час тут починається карбування монети, причому за основу була взята аттико-евбейська, а не корінфська вагова система.

Сібаріс. Вихідці з Ахайї (область в північно-західній частині Пелопоннесу) облюбували береги затоки, що пізніше була названа Тарентською. В 720 р. до н.е. ойкіст Іс з Геліки заснував апойкію Сібаріс. Ахейці мали велику потребу в землі і були обмежені в можливостях торгівлі на батьківщині. Також в заснуванні колонії взяли участь жителі Трезени в Арголіді. Переселенці встановили мирні стосунки з місцевими племенами сердеїв. На узбережжі велась ловля равліків-багрянок. Завдяки родючим землям і торгівлі поліс казково розбагатів і став чеканити свою монету. Багатство і розкіш громадян стали загальновідомими, породивши слово «сібаріт». Згодом Сібаріс підкорив місцеві племена і встановив контроль над 25 містами.

Крото́н. Південніше Сібаріса, на мисі, з обох сторін якого були захищені гавані, а недалеко знаходилось гирло р. Есар (нині Есаро), в 710 р. до н.е. ахейці під керівництвом Міскела з м. Ріпи заснували апойкію Крото́н (нині Кротоне). Благополучний розвиток колонії визначався як її вигідним розташуванням, так і видобутком срібла. Місто також виводило свої колонії, зокрема, між 675 і 600 р. до н.е. була заснована Кавлонія (пізніше Теріна). Однак, бл. 540 р. до н.е. Кротон зазнав поразки в битві на р. Сагрі з об'єднаними силами Локрів Епізефірійських і Регію.

В 531 р. до н.е. Кротон став центром діяльності філософа Піфагора (570-470 рр. до н.е.), коли той покинув свою батьківщину — о. Самос і осів в Південній Італії. Його послідовники утворили релігійно-містичний союз і фактично захопили владу в місті. Пізніше вождь аристократичної партії Кілон змусив філософа покинути місто і він переселився в Метапонт (колонія Сібаріса). Однак піфагорійці продовжували відігравали значну роль в інших містах, які в такий спосіб потрапляли в залежність від Крото́ну.

Тарент. В 706 р. до н.е. вихідці зі Спарти (за переказом, «виплодки незаміжніх жінок» — парфені, очолені ойкістом Фаланфом) заснували апойкію Тарент (нині Таранто) на границі Апулії, Луканії і Калабрії, на березі великої затоки, яка пізніше одержала назву Тарентської. Згідно міфології, Тарент був сином Посейдона і апулійської німфи Сатіріон, його зображення верхи на дельфіні було символом колонії і чеканилось на монетах.

Поліс постійно воював з місцевими племенами і сусідніми грецькими містами. Спочатку управлявся басилевсами; в другій пол. VI ст. до н.е. в ньому була встановлена тиранія, а з 466 р. до н.е. — демократія. Врешті-решт Тарент став контролювати велику і багату сільськогосподарську округу, облаштував найбільшу і найзручнішу гавань в Південній Італії і перетворився на центр ремесла і торгівлі середземноморського значення.

Гéла. На поч. VII ст. до н.е. в колонізаційний рух включились поліси островів Родосу і Криту, переселенці з яких під керівництвом Анітіфема і Ентіма заснували в 690 р. до н.е. на південному узбережжі Сицилії в гирлі р. Джела, на піщаній височині, апойкію Гéлу (зараз Джела). Зберігся отриманий ними сприятливий оракул з Дельфі. Переселенці вели тривалу боротьбу з сіканами за володіння родючою долиною, після чого підкорили тубільні поселення, розташовані в глибині острова: Макторій (нині Монте-Буббона) і Омфаку (нині Бутера). В західному напрямку вони заснували Акрагант, який згодом став незалежним і могутнім полісом.

Селіну́нт. В 628 р. до н.е. вихідці з Мегари Гіблейської, розташованої північніше Сіракуз, під керівництвом ойкіста Памілла з Мегар заснували на південному заході Сицилії, на мисі між двома ріками, в гирлах яких були зручні гавані, апойкію Селіну́нт (нині Селіну́нте). Клімат місцевості був нездоровий, тому що долини двох рік, що перетинали місто, відзначались шкідливими випарами; тільки завдяки заходам філософа Емпедокла з Акраганту (490-430 рр. до н.е.) вдалось оздоровити і очистити річкову воду. Селіну́нт був найзахіднішим грецьким містом на Сицилії, він межував з елімі́йцями і фінікійцями. Його багатство ґрунтувалось на успішній торгівлі з Карфаґеном.

Акрагант. В 582 р. до н.е. Акрагант (нині Агріджементо) був заснований колоністами з Гелі, що сама була заснована переселенцями з Родосу і Криту.

Тиранія Фаларіса (571-555 рр. до н.е.). Багатій Фаларіс, обіймаючи посаду телона (чиновника, що відав відкупам), в 571 р. до н.е. взявся спорудити на кам'янистому пагорбі — майбутньому акрополі, храм Зевса Поліея, на що поліс виділив величезну суму в 200 талантів. Для виконання робіт він найняв багато чужоземців і залучив колодників. Під приводом охорони зібраних будівельних матеріалів він домогся дозволу звести навколо акрополя огорожу, а потім, озброївши своїх робітників, під час свята Фесмофорій напав на громадян і перебив багато чоловіків, а їх дружин і дітей взяв в полон. Потім він обманом вилучив у громадян зброю і, включивши до складу громадянства тих чужоземців і колодників, які підтримали переворот, нагородив їх майном і жінками репресованих громадян. Безпосередньою опорою влади Фаларіса були загони найманих охоронців.

Відомий переказ про мідного бика, побудованого на замовлення тирана, щоб бути знаряддям жорстокої страти. Бик був порожнім всередині, з дверцятами на спині (або в боці), в які кати кидали засудженого до смерті, потім розпалювали низу вогонь і жертва гинула, засмажена живою. При цьому ніздрі бика були влаштовані таким чином, що крики страчуваного походили на бичаче мукання, безсумнівно, для більшого задоволення тирана. Винахідником і будівельником цього знаряддя страти був Перілай (або Перілл) з Афін.

Фаларіс вів широкий наступ на сусідні тубільні племена сіканів, намагаючись поширити свою владу як на схід, так і на захід. На сході він досяг р. Гімери і спорудив укріплені форти біля гори і мису Екном, очевидно, з прицілом на підпорядкування акрагантської метрополії Гелі. На заході він ввійшов в зіткнення з місцевими фінікійськими колоніями, а потім і з їх метрополією Карфаґеном.

Ненависна співгромадянам, тиранія Фаларіса пала в 555 р. до н.е. внаслідок загального обурення. При цьому, як і в Афінах при Пісістратідах, важливу роль зіграло втручання ззовні — озброєного загалу, що прибув з острова Фера під водійством Телемаха з роду Емменідів. Фаларіса і його близьких повбивали; була навіть при-

йнята постанова, що забороняла одягати плащі синього кольору, оскільки в такі наряджались соратники тирана. На чолі правління стали нові люди — спочатку Алкамен, а потім Алкандр. Це були діячі типу есімнетів, що сприяли політичній стабільності і економічному прогресу полісу.

Таким чином, грецька колонізація Південної Італії і Сицилії нагадувала своєрідну ланцюгову реакцію: засновані в різних місцях поселення безупинно ділились і брунькувались, даючи початок все новим і новим колоніям. Однак, подальше просування грецьких колоністів на північний захід зштовхнулось з завзятим опором етрусків або тусків (греки їх називали тірренами, а вони самі себе — расенами), що населяли центральні області Італії на північ від Тібру (район сучасної Тоскани).

2. ГРЕЦЬКІ ПОЛІСИ ПІВДЕННОЇ ІТАЛІЇ І СИЦИЛІЇ В ПЕРІОД КЛАСИКИ

Економічний і суспільно-політичний розвиток. Провідну роль в економічному розвитку Великої Греції продовжувало відігравати сільське господарство, будучи основою добробуту тамтешніх полісів. Головне місце займали посіви зернового хліба, особливо пшениці. Поліси Південної Італії і Сицилії не тільки забезпечували свої потреби, але і широко вивозили зерно на зовнішній ринок. Селінунт, наприклад, славився своїм сортом пшениці на всю Ойкумену, а Сицилія стала однією з головних житниць Середземномор'я. Це, між іншим, робило її об'єктом постійних зазіхань з боку Карфагену, Афін і Риму. Також широко розповсюдилось виноградарство, оливководство і садівництво. Немаловажне місце, особливо на півдні Італії, займало і скотарство. Крім дрібної і великої рогатої худоби західні греки розводили свиней і коней.

Сицилія була багата металами: сріблом, міддю, залізом, а також якісним будівельним каменем. Південь Італії постачав грекам прекрасний будівельний і корабельний ліс. Природні багатства цих областей дали можливість для розвитку різних видів ремесла. Ряд міст Західного Середземномор'я стали важливими центрами кораблебудування. Це відноситься в першу чергу до Сіракуз і їх постійних конкурентів — Леонтін, Акраганту, Регію і Таренту. Керамічне виробництво, продукція якого йшла на експорт, особливо розквітло на півдні Італії, зокрема в Таренті. Західні міста славились своїми різнобарвними вовняними тканинами. В Сіракузах виробляли особливо строкаті тканини, що знаходили попит далеко за межами міста. Також це місто стало центром виробництва візків, дорогих меблів і інших предметів розкоші.

Розвиток ремісничого виробництва, достаток товарного хліба, вина і олії сприяли зростанню торгівлі міст Великої Греції. Важливе місце в торговельному обороті займав обмін з місцевими племенами, до яких в першу чергу йшла продукція ремісничого виробництва. Західні міста торгували не тільки продуктами власного виробництва, в тій або іншій мірі всі вони були втягнені в транзитну торгівлю, чому сприяло вигідне географічне положення в центрі Середземномор'я. Так, монети сицилійської чеканки знаходять в усіх частинах регіону.

Разом з тим, бурхливий економічний прогрес, розвиток товарно-грошових відносин і широке застосування праці рабів сприяли концентрації земельної власності в руках нечисленної аристократії, яка захоплювала і політичну владу. Це вело до розорення селянства і поповнення прошарку міської бідноти, в силу чого соціальна боротьба набувала особливої гостроти. Як і в усьому еллінському світі демос вимагав переділу землі і скасування боргів. Соціальна боротьба, іноді виливаючись в громадянські війни, відкривала дорогу тиранії. Цьому сприяла і зовнішньополітична обстановка. Грецькі поліси Заходу змушені були вести безперервні війни, з одного боку, з місцевими племенами, а з іншого — з Карфагеном за володіння Сицилією і гегемонію в Західному Середземномор'ї. В цих умовах ключову роль відігравали полководці з своїми найманими арміями, які, як правило, і встановлювали тиранію. Захопивши владу, тирані розправлялись з аристократією і проводили популістську внутрішню і агресивну зовнішню політику, прагнучи до захоплення сусідніх міст і незалежних ще місцевих племен. Частина набутої в такий спосіб землі ділилась звичайно між громадянами, що забезпечувало тиранам певну підтримку в середовищі демосу.

Сицилійські поліси. Значної могутності на поч. V ст. до н.е. досягла Гела. Спочатку в місті було аристократичне правління. В 505 р. до н.е. владу захопив тиран Клеандр (505-498 рр. до н.е.), який, однак, був вбитий політичними противниками. Після цього влада перейшла до його брата Гіппократа (498-491 рр. до н.е.), який перетворив Гелу в сильну державу. Він встановив контроль над халкідськими колоніями на Сицилії: Наксосом, Занклою і Леонтінами. Потім напав на Сіракузи і розбив їх військо в бою біля ріки Гелор; сіракузяни були змушені відмовитись від частини своїх земель і міста Камаріни, до якої Гіппократ вивів колоністів зі свого міста.

Поразка при Гелорі послужила поштовхом до повстання народу проти влади гаморів (великих землевласників). До міського демосу приєдналися кіллірії — залежне від гаморів сільське населення, становище якого мало чим відрізнялось від ілотського. Влада гаморів була повалена і вони втекли з Сіракуз. В місті був встановлений демократичний лад, причому кіллірії одержали всі громадянські права. Однак, панування демократії було не тривалим. В 491 р. до н.е. в битві з сікулами загинув гельський тиран Гіппократ і владу захопив гіппарх Гелон (491-478 рр. до н.е.), талановитий полководець і політичний діяч. Він відновив війну проти Сіракуз і підкорив їх. Гелон дозволив гаморам повернутись в місто, однак до влади не допустив. Кіллірії зберегли свободу і громадянські права. Поступово тиранія Гелона набула деспотичних форм. Він переселив до Сіракуз громадян Гел і Камаріни і зробив це місто своєю резиденцією і столицею нової сіракузької держави.

В Акраганті в 488 р. до н.е. правнук тираноборця Телемаха — Ферон (488-472 рр. до н.е.) захопив владу в місті і встановив тиранію. Він підкорив сусідні грецькі міста, в тому числі і Гімеру, і захопив землі місцевих

племен; його володіння простирались від Лівійського до Тірренського моря. Тиранія Ферона стала вершиною розвитку Акраганту, населення якого, за деякими даними, доходило до 80 тис. чол.

Посилення впливу греків в Сицилії стурбувало Карфаген, оскільки це загрожувало його володінням на заході острова. Незабаром самі греки дали Карфагену привід для втручання в сицилійські справи. Вигнаний Фероном тиран Гімери попросив допомоги у карфагенян. Ті висадили біля Панорму велике військо на чолі з Гамількаром, сином Магона. В союзі з Карфагеном виступили Регій і Селінунт, незалежності яких загрожував Ферон. Гамількар привів свою армію до Гімери і почав облогу міста. На допомогу Ферону прийшла сіракузька армія на чолі з Гелоном. В 480 р. до н.е. під стінами Гімери карфагеняни були вщент розбиті. Геродот повідомляє, що ця битва відбулась того самого дня, що і битва з персами при Саламіні (28 вересня). Це, очевидно, результат пізнішого домислу, однак, важливо відзначити, що греки одночасно і на сході, і на заході зуміли відстояти свою незалежність.

В 478 р. до н.е. Гелон помирає і влада переходить до його брата Гієрона I (478-466 рр. до н.е.). Сіракузька держава досягла ще більшої могутності. Селінунт і Регій уклали з Гієроном союз, за яким зобов'язувались постачати військові контингенти. Жителів Наксосу і Катани він переселив в Леонтіни, а на звільнених землях заснував у 476 р. до н.е. нове місто — Етну. Сюди направились 10 тис. колоністів (половину складали вихідці з Пелопоннесу, половину — громадяни Сіракуз). Правителем став син Гієрона — Діномен. В 472 р. до н.е. Гієрон I в запеклій битві розгромив акрагантського тирана Фрасідея, вигнав його з міста і відновив у ньому демократичне правління. Тепер влада сіракузьких тиранів поширювалась на більшу частину Сицилії, лише вузька берегова смуга на заході залишалась карфагенською. Політичний вплив Сіракуз проник і до Південної Італії.

Південна Італія. В цей час південноіталійські поліси не мали такого небезпечного противника, як Карфаген — Рим ще був зайнятий боротьбою з сусідніми племенами і не мав з ними спільних границь. Зате греки постійно воювали з тубільними племенами, що були асимільовані ними значно менше, ніж сікули на Сицилії. Велика тіснота і прагнення кожного південноіталійського полісу вести незалежну політику також породжували постійні зіткнення між ними. Та і всередині міст кипіла безперервна політична боротьба демосу з аристократією, внаслідок чого часто змінювались форми правління. Треба відмітити, що в містах півдня Італії республіканський лад був стійкішим і тиранії утверджувались ненадовго. Локри Епізефірські навіть зовсім її не знали.

В сер. VI ст. до н.е. ахейські колонії Кротон, Сібаріс і Метапонт утворили військово-політичний союз, який, однак, зазнав поразки від локрідян. Коаліція розпалась і відносини між її учасниками різко погіршились. Кротон, де влада перейшла до аристократії, розпочав війну з Сібарісом, бажаючи відібрати його родючі землі. Для цього кротонці найняли спартанського полководця Дорієя, який в 510 р. до н.е. взяв Сібаріс і стер його з лиця землі. Нове поселення біля його руїн було засноване багато пізніше Періклом і названо Фуріями.

Згідно античної традиції, Сібаріс загинув тому, що громадяни його, зніжені розкішшю і дозвільним життям, не захотіли дієво оборонятись. Вцілілі сібаріти, що шукали порятунку в своїх колоніях на берегах Тарентської затоки, звернулись по допомогу до Гієрона Сіракузького, що дало йому привід для втручання в справи полісів Південної Італії і встановлення там свого впливу.

Тиранія Гієрона I Сіракузького (478-466 рр. до н.е.). Прагнення усунути на морях конкуренцію давніх союзників карфагенян — етрусків і перешкодити їм остаточно закріпитись в Кампанії, спонукало Гієрона надати допомогу Кумам. В 474 р. до н.е. флот Гієрона завдав етрускам такої поразки, яка змусила їх повністю відмовитись від претензій на Кампанію і суттєво послабила їх вплив в Західному Середземномор'ї.

Багата здобич дала Гієрону кошти для будівництва в Сіракузах розкішних споруд і влаштування блискучих свят. Був зведений арсенал, переустаткований порт, розширилось будівництво військового флоту. Тиран оточив себе розкішним почтом, при його дворі проживали в різний час знамениті поети Сімонід, Піндар, Бакхлід, Есхїл, Ксенофан і ін.

Внаслідок успішних воєн тиранів і з грецькими містами, і з зовнішніми противниками, в Сіракузах почала складатись військова монархія, опорою якої все більше ставала наймана армія, утримання якої лягало важким тягарем на плечі полісу. Зацікавлені у відданості найманців тирани нагороджували їх громадянськими правами і клерами, конфіскуючи для цього володіння цілих міст.

Втім, розквіт тиранії виявився нетривалим. Невдовзі після смерті Ферона (472 р. до н.е.) населення Акраганту і Гімери повстало проти його спадкоємця, вигнало його і відновило республіканський лад, хоча і змушене було визнати свою залежність від Сіракуз.

Падіння тиранії в Сіракузах і Південній Італії. Після смерті тирана Гієрона I (466 р. до н.е.) влада в Сіракузах перейшла до його молодшого брата Фрасібула. Багато знатних громадян він стратив або вигнав, а майно їх конфіскував. Для свого захисту він найняв загін, протиставивши його громадянському ополченню. Все це підштовхнуло сіракузан до повстання. Спочатку тиран намагався вмовити повсталих, але, зазнавши невдачі, він зібрав всіх вірних собі воїнів, викликав на допомогу жителів інших полісів і укріпився в Ахрадіні (обнесеному стіною кварталі Сіракуз) і на острові Ортігія. Повсталі теж одержали підмогу з прилеглих міст і перемогли тирана і на морі, і на суші. В Локрах була укладена угода: влада переходила до демосу, а Фрасібул одержував можливість безперешкодно покинути місто. Також в усіх раніше підлеглих Сіракузам містах відновлювалась демократія. Щоб виключити нові спроби установа тиранії, еклесія прийняла закон, аналогічний Клісфенівському остракізму, який тут називався пенталізм, оскільки голосування здійснювалось за допомогою оливкового листа.

Демократичний рух охопив і південноіталійські міста. В Регії і Мессені були скинуті тирані і встановлена республіканська форма правління. Політичний переворот відбувся і в Таренті; монархічна форма правління там

була ліквідована. В ахейських містах півдня Італії, де влада була в руках олігархів, розігрались події, повні драматизму. Народ умертвив або піддав вигнанню не тільки правлячу олігархію, але і всіх послідовників вчення піфагорійців.

Боротьба місцевих племен проти еллінів. Соціальна боротьба в містах активізувала місцеві племена: лукаїни в Південній Італії почали наступ на полісі Тарентської затоки, а в Кампанію вторглись самніти. На Сицилії почався рух відтиснутих греками в центр острова сікулів. На чолі їх став Дукетій — правитель сікульського міста Мен. В 459 р. до н.е. він об'єднав розрізнені загони своїх співплемінників, захопив важливу фортецю Маргантію і заснував недалеко від Катан місто сікулів Палаку, зробивши його столицею сікульської держави. Дукетій повів визвольну війну проти грецьких міст. Тільки в 440 р. до н.е. сіракузянам вдалось розгромити сікульську армію. Сам Дукетій загинув, а його держава розпалась.

Сіракузи в кін. V ст. до н.е. Вся остання чверть V ст. до н.е. в історії західного еллінізму наповнена війнами між окремими містами і соціальними рухами, головною вимогою яких був переділ землі. Ця внутрішня боротьба і дала привід для військової експедиції Афінів проти Сіракуз під час Пелопоннеської війни (431-404 рр. до н.е.), відомої як Сицилійська авантюра 415-413 рр. до н.е. Афініські демократи розраховували використати ситуацію в своїх інтересах. Перемога над афініями, яку Сіракузи одержали завдяки сильному флоту, посилила вплив демократичних елементів в полісі, які стали вимагати розширення політичних прав народу. На чолі демократії став Діокл. Він провів реформу законодавства в дусі афініської демократії. Серед іншого, було введено жеребкування при виборах вищих посадових осіб.

Вторгнення карфагенян. Становище Сіракуз, незважаючи на перемогу над Афінами, було важким. Виснажені облогою, вони були змушені продовжувати боротьбу з прибічниками афініян на острові, а їх флот під начальством Гермократа воював проти Афінів в Егейському морі. Цим і надумав скористатись Карфаген. Весною 408 р. до н.е. карфагенська армія висадилась біля мису Лілібей і вирушила до Селінунту. Місто було взяте, 16 000 його жителів було принесено в жертву Мелькарту і 5 тис. продано в рабство. Після цього карфагенська армія пішла на Гімеру. Сіракузяни відкликали свій флот зі східних вод, уклали союзи з навколишніми полісами і вирушили на допомогу Гімері. Однак, місто було взяте противником і всіх його жителів було принесено в жертву духу Гамількара. Після цього карфагенська армія безкарно повернулася до Африки.

Падіння демократії. Військові невдачі похитнули вплив демократичної партії, тим більше, що її вождь Діокл командував армією греків під Гімерою. Вождь аристократів Гермократ зробив спробу захопити владу, але невдало. Карфагеняни ж, зібравши велику армію, знову висадились на Сицилії. Цього разу всі грецькі поліси острова піднялись проти агресора; на чолі їх стали Сіракузи. Війна затяглась, і греки стали зазнавати поразок. Взимку 406 р. до н.е. вони вирішили залишити Акрагант, чим негайно скористалось карфагенське військо і обложило Сіракузи. Це викликало бурю невдоволення демократією, оживились всі її противники. Стратеги-демократи були зміщені і верховне командування було довірене молодому і незнатному Діонісію (430-367 рр. до н.е.), який встиг відзначитись в боях.

Сіракузька держава Діонісія (406-367 рр. до н.е.). Діонісій наwerbував найманців, а також створив загін особистих охоронців у 1000 чол., за допомогою яких, спираючись на народні маси, заволодів арсеналом і захопив верховну владу в місті. Він був видатним організатором і стратегом. Військові невдачі зменшили число прибічників демократії, а в Діонісії побачили політика, здатного організувати дієвий опір загарбнику. Тиран домігся засудження вождів демократії на смерть і еклесія підтримала його. Також спроба сіракузьких олігархів повалити тиранію закінчилась провалом. Тим часом в таборі карфагенян почалась чума, що змусило їх зняти облогу Сіракуз і укласти мир з Діонісієм (405 р. до н.е.). Однак захоплені міста залишались за Карфагеном.

Діонісій, одержавши звання стратега-автократора, з 406 р. до н.е. протягом сорока років очолював Сіракузи. Йому належало верховне командування армією і флотом, право призначати і звільняти посадових осіб, встановлювати податки, вести всю зовнішню політику полісу. Еклесія і буле продовжували існувати і збиратись, але їх роль в політичному житті була незначною. Всі виборні посади заміщались родичами і ставлениками Діонісія. Соціальна опора Діонісія була доволі широка. Крім найманої армії, його підтримувала нова рабовласницька знать, що виникла разом з його тиранією і жила його благодіяннями, потім торгово-ремісничі верстви і частина найбіднішого населення міста. Діонісій конфіскував землі ворожої йому аристократії і, поділивши її на клери, роздав своїм найманцям, найбіднішим громадянам і навіть деяким вільновідпущеникам, яких Діонісій включив до складу громадянства. Подібна політика проводилася Діонісієм у всіх підкорених ним полісах.

Діонісій прагнув до централізації влади. Він створив штат державних чиновників, які замінили старі виборні магістратури. Особлива увага була приділена системі стягування податків, що складалась з прямого податку десятини і мит. Діонісій ввів у Сицилії відкупну систему, яку пізніше успадкували римляни. Права включених до складу його держави полісів були сильно урізані. На території самого міста Діонісій створив могутні укріплення, обнісши стіною о. Ортігію, на якому побудував арсенал, казарми для найманців і будинки для своїх друзів. На перешийку, що з'єднував острів з містом, була побудована фортеця, що служила резиденцією самого тирана. Будівництво, утримання армії і великого флоту важко лягали на плечі рядового населення. Однак воно мирилось з тиранією Діонісія заради його успішної зовнішньої політики.

Діонісій невдовзі відновив війну з Карфагеном, підготовка до якої велась в грандіозних розмірах. Сіракузи були перетворені у великий арсенал: всюди на вулицях, в портиках і навіть в храмах кували зброю і будували військові машини. В гавані заклали 200 нових воєнних кораблів. Щоб запобігти можливості нової блокади з суші, на височині, що панує над містом, була побудована цитадель, яку з'єднали довгими стінами з самими Сіракузами.

Воснні дії почались весною 397 р. до н.е. і йшли з перемінним успіхом. Діонісію вдалось опанувати важливою карфагенською фортецею на заході острова — Мотією, але потім він втратив Гелу і Камаріну, і незабаром карфагеняни обложили самі Сіракузи. Боротьба з Карфагеном полегшувалась чумою, що лютувала в Лівії, а також спаленим там повстанням. Але, з іншого боку, вона ускладнювалась постійними виступами проти Діонісія самих грецьких міст на Сицилії і в Південній Італії. Нарешті, в 392 р. до н.е. Діонісій уклав з Карфагеном мир, за умовами якого за карфагенянами залишалось панування над західною, а за Діонісієм — над східною частиною Сицилії. Закінчивши війну з Карфагеном, Діонісій переправився в Південну Італію і підкорив Регій, Кротон і інші міста. Внаслідок цих походів Сіракузи перетворились у велику морську державу, флот якої панував в Іонійському і Адріатичному морях, а Діонісій прославився як об'єднувач західних еллінів.

Тиран встановив дружні зв'язки зі Спартою і надавав їй допомогу у війнах з Беотійським союзом. В 368 р. до н.е. між ним і Афінами був укладений офіційний договір про взаємодопомогу. В афінських документах Діонісій вже з 399 р. до н.е. іменувався «архонтом Сицилії». Він уклав договір з царем молоссів в Епірі і рядом італійських племен. Сіракузи за Діонісія стали головним політичним і торговим центром грецького заходу. Завдяки військовій здобичі, підкореним землям і розвитку ремесла і торгівлі вони досягли небаченого економічного і культурного розквіту. Зовнішній блиск Сіракуз посилював двір тирана, куди стікались з Греції поети, художники, філософи і вчені. Сам Діонісій складав трагедії (на Олімпійські ігри 388 р. до н.е. він послав рапсодів, які декламували його вірші, але був жорстоко осміяний). Ідеалізував Діонісія як державного діяча філософ Платон. Але політична могутність і згуртованість держави Діонісія виявились неміцними. Гегемонією Сіракуз тяготились грецькі поліси Сицилії і Італії, а всередині сіракузького суспільства наростала опозиція тирану серед старої аристократії і змученого податками і військовими поборами рядового громадянства. В 383 р. до н.е. він знову воював з карфагенянами, цього разу з наміром вигнати їх назавжди з Сицилії, але помер, не виконавши свого наміру, в 367 р. до н.е.

Тиранія Діонісія II (367-337 рр. до н.е.). Спадкоємець Діонісія, його син Діонісій II уклав перемир'я з Карфагеном. Однак, його правління не користувалось популярністю. Скориставшись цим, в 357 р. до н.е. його дядько Діон, коли сам Діонісій II відбув в похід до Італії, наwerbував 3 тис. найманців і захопив Сіракузи. Намагаючись спертись на опозиційні тирану сили, Діон звернувся до еклесії, яка призначила його одним з 20 стратегів. Але з поверненням Діонісія на його бік стали найбідніші верстви селянства і наймані війська. Почалась громадянська війна і Діону, що встановив олігархію, довелось боротись і з Діонісієм, і з народом, а потім і з іншими претендентами на владу. В 354 р. до н.е. Діон загинув від руки підсланого до нього вбивці, однак громадянська війна не вщухла. До того ж Карфаген відновив напади на грецькі міста.

Доведені до крайності сіракузяни звернулись по допомогу спочатку до Леонтін, а потім до Корінфу. Корінфіяни, побоюючись захоплення карфагенянами західних ринків, направили на допомогу Сіракузам військовий загін на чолі з Тімолеонтом. Той змусив Діонісія II покинути місто (тиран помер в Корінфі в убогості в 337 р. до н.е.) і, об'єднавши сили грецьких міст, успішно відбив карфагенян. Тімолеонт відбудував зруйновані міста (Гелу, Акрагант), зібрав їх жителів і відновив демократичний лад. Поліси об'єднались в союз, на чолі якого стали Сіракузи. Однак, всі ці успіхи були короточасними. Після від'їзду Тімолеонта, що добровільно склав з себе повноваження, знову виникли міжусобиці. Панування Сіракуз було повалене. Ставши незалежними, деякі міста звернулись по допомогу до Карфагену. Вибухла нова війна і прикликаний Тімолеонт розгромив карфагенян в битві на р. Тімісі (341 р. до н.е.). Згідно укладеного наступного року миру ріка Галік в південно-західній Сицилії надовго стала границею між карфагенянами і еллінами на острові. В 334 р. до н.е. Тімолеонт помер і Сіракузи знову послабились.

3. ВЕЛИКА ГРЕЦІЯ В ПЕРІОД ЕЛЛІНІЗМУ (III—I ст. до н.е.)

Утворення великих елліністичних держав було характерним не тільки для Східного Середземномор'я. В кін. IV — на поч. III ст. до н.е. такі держави виникали і на Заході. Одна з них пов'язана з ім'ям сіракузького тирана Агафокла (316-289 рр. до н.е.), друга — з басілевсом Епіра — Пірром (306-272 рр. до н.е.). Однак, ці грецькі держави в силу особливих історичних умов виявились недовговічними. Внутрішнє становище в них завжди залишалось нестійким і вони не змогли відстояти свою незалежність в боротьбі з могутніми сусідами — Карфагеном і Римом.

Сіракузи. При спадкоємцях тирана Діонісія сицилійська держава втратила свою колишню могутність. Сіракузи і всі інші поліси Великої Греції переживали, як і міста метрополії, кризу полісної системи. Внутрішні протиріччя і соціальна боротьба досягли в них ще більшої гостроти, ніж у метрополії. З особливою силою вона проявилась в самих Сіракузах. Зростаюча з кожним десятиліттям концентрація земельної власності і розширення рабської праці в усіх галузях економіки привели до масового обезземелювання рядового громадянства і росту його заборгованості. Найбідніші громадяни постійно вимагали переділу землі і касадії боргів. Ці вимоги в Сіракузах, як і в інших сицилійських містах, нерідко знаходили підтримку і в середовищі найманців, набраних значною мірою з декласованих громадян. Внаслідок цього соціальні рухи в Сіракузах набули значного розмаху, постійно загрожуючи правлячій олігархії.

Сицилійська держава Агафокла (316-289 рр. до н.е.). В кін. IV ст. до н.е. внутрішні смути збіглися з тривалою війною сіракузян з Акрагантом. В цій війні в 320-х рр. до н.е. висунувся як здібний воєначальник Ага-

фокл (361-289 рр. до н.е.). За професією він був гончарем і походив з небагатої родини з міста Терма. Він мав надзвичайні полководницькі і організаторські здібності, поєднані з розумінням політичної обстановки і рішучістю. Користуючись своєю популярністю серед найманців, Агафокл виступив проти правлячої в Сіракузах олігархії. Підтримуючи вимоги збіднілих громадян про переділ земель і скасування боргів, він залучив їх на свою сторону. Олігархічна Рада 600 домоглась його вигнання. Агафокл навербував найману армію, до якої приєдналась маса рядового громадянства, незадоволена олігархією. В 316 р. до н.е. армія Агафокла увірвалась в Сіракузи і за підтримки населення скинула олігархію. Політичний переворот супроводжувався винищенням олігархів і розгромом їх садиб. Агафокл зібрав еклесію, на якій, знявши свій військовий плащ, оголосив, що він боровся за відновлення демократії і тепер, коли його ціль досягнута, він складає з себе надзвичайні повноваження. Еклесія, на якій переважали найманці і прибічники Агафокла, обрала його стратегом-автократором з необмеженими повноваженнями, доручивши ведення всіх державних справ. Фактично Агафокл став одноособовим правителем Сіракуз. Він частково виконав свої обіцянки, і землі, конфісковані у ворожой йому знаті, були розділені між найманцями і біднотою.

В зовнішній політиці Агафокл прагнув до відновлення могутності Сіракузької держави і її панування в Західному Середземномор'ї. Уклавши договір з карфагенським воєначальником в Сицилії Гамількаром, Агафокл набрав велике і добре організоване військо і раптово напав на сусідні поліси. Протягом трьох років (316-313 рр. до н.е.) йому вдалось підкорити всі грецькі міста Сицилії і територіально не тільки відновити, але навіть і розширити сіракузькі володіння часів Діонісія. Найзапекліший опір вчинили Акрагант, Мессана і Гела, до яких емігрувала частина сіракузької знаті, опозиційна тиранічному режиму.

Смерть Гамількара послужила приводом до поновлення війни Сіракуз з Карфагеном (313-305 рр. до н.е.). На початку Сіракузи терпіли невдачі. Особливо важкою була поразка при мисі Екном (311 р. до н.е.), після якої карфагеняни підійшли до самого міста. Однак, Агафокл зумів призупинити наступ противника і завдати їм удару на їх власній території в Африці. В 310 р. до н.е., набравши і добре навчивши 14-тисячне військо, Агафокл висадився на африканському узбережжі. Він узяв приступом Гадрумет, а в 307 р. до н.е. вирушив безпосередньо на Карфаген. Просування Агафокла карфагенською територією супроводжувалось страшним розгромом і грабежами її міст і сіл, до рук переможців потрапила величезна здобич. Успіхи сицилійця привели до переходу на його бік цілого ряду карфагенських міст і лівійських племен.

Однак, просування Агафокла було паралізоване повстаннями його найманців, незадоволених тривалою війною, і відпадинням кількох сицилійських полісів. Останнє змусило Агафокла повернутись в Сицилію і почати нову війну із зрадниками. Тим часом залишена ним в Африці армія зазнавала поразок. Все досягнуте виявилось втраченим, і Агафокл був змушений в 305 р. до н.е. укласти з Карфагеном мир, за умовами якого карфагенянам повертались всі захоплені Агафоклом міста, а Карфаген сплачував йому контрибуцію грішми і зерном.

Мир з Карфагеном дозволив Агафоклу не тільки придрушити антисіракузький рух на Сицилії, але і почати похід в Італію. Офіційно Агафокл виступив на захист Тарента від місцевих племен бруттів. Фактично ж він прагнув поширити свою владу на всю Південну Італію. Однак, в 289 р. до н.е. Агафокл помер, так і не здійснивши свого задуму. Одразу Карфаген, порушивши мирний договір, відновив війну з Сіракузами. Ослаблена тривалими війнами і повстаннями Сіракузька держава Агафокла незабаром розпалась.

Велика Греція і Сіракузи в III ст. до н.е. Еллінські колонії в Італії в кін. IV і на поч. III ст. до н.е. поступово перейшли під владу Римської республіки, що поширилась на весь Апеннінський півострів. Рішучий опір вчинила тільки найбільша грецька колонія Тарент, найнявши епірського царя Пірра (306-272 рр. до н.е.), видатного воєначальника, але поганого стратега. Незважаючи на кілька блискучих перемог його армії, в кінцевому підсумку війни Пірра з Римом виявились невдалими, і в 272 р. до н.е. Тарент був підкорений римлянами.

Тиранія Гієрона II (275-215 рр. до н.е.). Трохи довше зберігали незалежність греки в Сицилії. Протягом III ст. до н.е., постійно перебуваючи під загрозою з боку Карфагену, вони в той же час зштовхнулись з експансією Риму. Найбільшою грецькою державою тут, як і раніше, були Сіракузи, що об'єднували під своєю владою більшість грецьких полісів і володіли значною територією. В цей останній період самостійного існування в них довго правив тиран Гієрон II (275-215 рр. до н.е.), який раніше служив в армії Пірра під час його війни в Сицилії проти Карфагену. Гієрон II повалив відроджену після смерті Агафокла олігархію і в своєму правлінні орієнтувався, як і його попередник, на демократичні верстви населення і на своїх найманців. Від його часу зберігся в переказі Ціцерона закон про здачу податків у відкуп. Зміст закону вказує на близькість норм і способів збору податків в Сіракузах до тих, що існували в Єгипті і в державі Селевкідів. Гієрон II мав титул царя і підтримував зв'язки з елліністичними державами на Сході.

Загибель Сіракузької держави (215-211 рр. до н.е.). Головною турботою Гієрона II було лавірування між двома могутніми сусідами — Карфагеном і Римом і це йому непогано вдавалось. Під час Першої (264-241 рр. до н.е.) і на початку Другої (218-201 рр. до н.е.) пунічних воєн Сіракузи були вимушеним союзником Риму. Однак, після страшної поразки, яку в 216 р. до н.е. зазнали римляни при Каннах від Ганнібала, і після смерті Гієрона II в 215 р. до н.е., його спадкоємець Геронім, як і македонський цар Філіпп V, необачно вступив в союз з Карфагеном. Оговтавшись, римляни стали тіснити Ганнібала і його союзників. В 211 р. до н.е., після тривалої облоги, римська армія штурмом взяла Сіракузи. Під час плондрування міста легіонери вбили одного з найвидатніших вчених Стародавнього світу — сіракузянина Архімеда (286-211 рр. до н.е.). Таким чином, Сіракузи стали першою елліністичною державою, завойованою Римом.

РОЗДІЛ VI СТАРОДАВНЯ ІТАЛІЯ. ЦАРСЬКИЙ РИМ (753-510 рр. до н.е.) РАННЯ РЕСПУБЛІКА (510-265 рр. до н.е.)

1. Географія і населення Стародавньої Італії. Суспільний розвиток італійських племен; 2. Держави етрусків у VIII—III ст. до н.е.; 3. Царський Рим; 4. Утворення аристократичної республіки. Боротьба патриціїв і плебеїв, її наслідки; 5. Підкорення Італії

Сучасне місто Рим — це столиця Італійської республіки, одне з найбільших міст Південної Європи. Однак, в Стародавності в слово «Рим» вкладався інший зміст — це була назва не тільки одного міста, але і одночасно держави, що виникла у VIII ст. до н.е. на території Апеннінського півострова, а пізніше включила до свого складу все Середземномор'я, проіснувавши до кінця V ст. н.е. В рамках спочатку Римської республіки, а потім — Римської імперії рабовласницький соціально-економічний уклад досяг вершини свого розвитку і, вступивши в кризу, загинув, поховавши під своїми уламками найвеличнішу державу Стародавності.

Історичний процес в Стародавньому Римі можна поділити на такі періоди: 1) Держави етрусків (VIII—III ст. до н.е.); 2) Царський Рим (753-510 рр. до н.е.); 3) Рання республіка (510-265 рр. до н.е.); 4) Утворення римської середземноморської держави (264-129 рр. до н.е.); 5) Криза і падіння сенатської Республіки (133-31 рр. до н.е.); 6) Римська імперія періоду принципату (30 р. до н.е. - 284 р. н.е.); 7) Період утвердження доміанату (284-395 рр.); 8) Криза і загибель Західної Римської імперії (395-476 рр.).

1. ГЕОГРАФІЯ І НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІТАЛІЇ. СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ІТАЛІЙСЬКИХ ПЛЕМЕН

Загальна характеристика Італії. Італію по праву можна назвати перлиною Середземномор'я. Виключно зручне географічне положення, багатство на природні ресурси, чудовий клімат — все це ще в далекій давнині зробило її процвітаючою і багатолюдною країною. В той час як в Балканській Греції тільки $\frac{1}{5}$ частина всієї країни могла бути використана для землеробства, в Італії — $\frac{3}{5}$. Не дивно, що античні автори називали Італію країною достатку і уподібнювали її з суцільним фруктовим садом.

Італія складається з двох частин: материкової, розташованої в долині ріки Пад (сучасна По) біля півніжжя Альпійських гір, і вузького Апеннінського півострова. На південь від нього знаходиться о. Сицилія, відділений вузькою Мессінською протокою. Італія займає центральне положення в Середземномор'ї, відокремлюючи його західну частину від східної, тому з неї однаково легко добратись до будь-якої області цього регіону. Згодом таке стратегічно вигідне положення країни забезпечило римлянам найкращі умови для завоювання Середземномор'я і контролю підкорених областей.

Географічне положення. Альпи, захищаючи Італію від холодних північних вітрів, не були нездоланною перешкодою ні для пересувань народів і армій, ні для торгівлі. Через гірські перевали на північному заході і північному сході Італія була зв'язана цілою мережею торговельних шляхів з областями, розташованими в басейнах Рейну і Дунаю. В той же час через Сицилію, що знаходиться всього в 160 км від африканського узбережжя, Італія була тісно зв'язана з Африкою. Крім того, Апеннінський півострів, витягнувшись на 1000 км з північного заходу на південний схід, тільки на 70 км відстоїть від західного узбережжя Балканського півострова. Оскільки стародавні мореплавці воліли не втрачати землю з виду, то найзручніші шляхи для торговельних і військових кораблів, що прямували з Європи в Африку або з Греції в Іспанію, проходили вздовж Італії і Сицилії.

Разом з тим, ці переваги могли бути використані населенням Італії тільки згодом. На поч. I тис. до н.е. країна, розташована вдалині від центрів стародавніх цивілізацій Сходу, була глухим закутком Середземномор'я. Та і згодом вона мала тенденцію до ізоляції і консерватизму, оскільки була в надлишку забезпечена природними ресурсами, але через нестачу зручних гаваней слабо зв'язана з морем. Італія довго залишалась відсталою селянською країною, розташованою на периферії процвітаючої еллінської Ойкумени.

Основні області. Зважаючи на дуже різноманітні природні умови Італії, можна виділити наступні основні її області.

Північна Італія, або Паданська долина (низовина). Ріка Пад (Падус, суч. По) — велика, повноводна і судноплавна, найбільша в Італії, тече разом з своїми численними притоками найбільшою в Середземномор'ї родючою рівниною, покритою в Стародавності дубовими лісами. На розлогих пасовищах і заливних луках паслись череди великої рогатої худоби і коней, а на узліссях стада свиней, що годувались жолудями. До початку нашої ери, коли на місці багатьох лісів з'явилися поля, сади і виноградники, ця область стала житницею всієї країни, поставляючи її пшеницею і м'ясом. Клімат в Північній Італії помірний, щоправда, в зм'якшеному варіанті: зима не така холодна, як за Альпами, а літо не дуже жарке через близькість Середземного моря.

Апеннінські гори. Вздовж всього Апеннінського півострова, ближче до його східного узбережжя, простяглися невисокі Апеннінські гори. Разом з відрогами, що відходять від головного хребта, Апенніни займають більшу частину півострова. Вони не такі круті і кам'яністі, як гори Балканського півострову, і ніколи не були перешкодою для купців і пастухів, а на полонинах і горбкуватих передгір'ях землероби збирали багаті врожаї. За племенами, що там проживали, Апенніни поділяються на області: Умбрій, Самній, Луканія, Бруттій тощо.

Східне узбережжя Італії. Посушливе східне узбережжя вузькою смугою простирається між Апеннінами і Адріатичним морем. На ньому майже немає зручних для кораблів бухт, до того ж біля берега багато піщаних мілин, дуже небезпечних для мореплавців. Невеликі несудохідні ріки, що впадають в море південніше Паду, влітку нерідко пересихали і їх руслами користувались замість доріг. Цей бідний, відсталий, слабо зв'язаний з навколишнім світом регіон був задвірками Італії.

Західне узбережжя Італії. Найбільш родючі, густо населені області Апеннінського півострова знаходяться на його заході — узбережжі Тірренського моря. Вони значно менше страждали від посухи, тому що хмари переважно йдуть з боку Атлантичного океану і, наткнувшись на гірські хребти, проливаються дощами. На західному узбережжі знаходяться зручні для кораблів бухти і море тут спокійніше. В нього впадає кілька великих рік, які в Стародавності були судноплавними. Найбільша з них — Тібр, що протікає в центральній частині Апеннінського півострова.

Найблагоприятнішими областями Італії були три великі горбкуваті рівнини Західного узбережжя з дуже родючим вулканічним ґрунтом: на північ і захід від Тібру знаходилась Етрурія (сучасна Тоскана), в долині ріки — Лації, а на південь, в районі Неаполітанської затоки, Кампанія.

Етрурія славилась не тільки багатством родючої землі і води (через численні ріки, струмки і болота її мешканцям доводилося турбуватись не стільки про зрошення, скільки про осушення ґрунту), але також і як поставальник металів для всієї країни: там добували краще в Італії залізо, і, крім того, мідь і олово, рідкісне в Середземномор'ї.

Кампанія (від *campus* — поле), яку називали *Campania felix* (Щаслива країна полів), була найблагоприятнішою місцевістю не тільки в Італії, але всього Середземномор'я. Римський поет I ст. н.е. Марк Валерій Марціал так описував цю область (Епіграми, III, 58): «Ніде в полях там немає безплідних посадок, а все живе сільським життям, без примх. Дарами Церери повниться там кожен льох і безліч амфор пахне старим вином. Там після листопаду, коли зима вже близько, брутальний садівник зрізає пізній виноград; пернатою зграєю повний брудний пташиний двір: тут походжають крикливий гусак, пава в очках яскравих, плямисті куріпки і цесарки...»

Унікальне поєднання родючих земель і м'якого клімату дозволяло протягом року знімати з її полів не один-два, як в інших місцях, а три-чотири багатих врожаї. Найкращі в Італії сорти пшениці, винограду і маслини росли в Кампанії, самі багаті і квітучі міста країни, як, наприклад, знаменита своєю розкішшю Капуя, знаходились на її території. Також на узбережжі Кампанії було немало зручних для мореплавців бухт і заток, далі від берега — багато термальних джерел, корисних для здоров'я. Не дивно, що довгий час область була яблуком розбрату для багатьох місцевих і сусідніх племен і народів, які бажали утвердитись на її благодатній землі, а коли вона опинилась під римською владою, то стала місцевістю, де знаходились феєшенбельні курорти і вілли найбагатших аристократів, а пізніше — імператорів.

Лації, родюча область, розташована в самому центрі Апеннінського півострова, не володів ні покладами металів, як Етрурія, ні таким благодатним кліматом, як Кампанія, але зате знаходився на перетині найважливіших сухопутних, річкових і морських шляхів, що з'єднували північні і південні, приморські і внутрішні області країни. Регіон займав таке ж становище в Італії, як та в усьому Середземномор'ї. В самому ж Лації найвигіднішим було розташування Риму, який досить швидко перетворився в одне з найбільших міст Італії.

Південне узбережжя Італії і Сицилія. Цю частину Італії називали Великою Грецією, оскільки на родючих приморських рівнинах знаходились поліси, засновані під час Великої грецької колонізації VIII—VI ст. до н.е., які затьмарили багатством, красою і розкішшю свої метрополії. Найбільшим і наймогутнішим з грецьких міст був Тарент, славний ремеслом і торгівлею, замогнїстю і численністю своїх громадян.

Населення. В епоху Античності Італія з її населенням у 7-8 млн. чоловік була самою багатолюдною країною Середземномор'я, місцем проживання різних племен і народів.

Автохтони. Про автохтонні (доіталійські) етноси Апеннінського півострова, Сицилії, Сардинії і Кórсики відомо небагато. Античні автори називають лігурів, сікулів, сіканів, сардів і корсів, що жили там чи не з кам'яно-го віку, а також піценів і умбрів (ці самоназви були потім сприйняті італійськими прибульцями).

Пелаги, іллрійці, мессапи, венети. На поч. залізного віку в Італії, крім автохтонів, також проживали етноси, ідентифіковані як індоєвропейці. Античні автори, чий свідчення зібрані Діонісієм Галікарнаським (I, 9, 89), говорять про розселення по Італії, переважно Центральної, народу пеласгів. Судячи з топонімічних даних, вони прибули на Апенніни в II тис. до н.е. зі сходу, тобто з Балкан, і жили тут ще на поч. I тис. до н.е. В кін. II тис. до н.е. з придунайських районів на південь — на Балкани і потім в Італію, рушили іллрійці. Довгий час до них приєднували мессапів і венетів, яких тепер вважають носіями самостійних індоєвропейських мов, причому венетська — близька до латини.

Італіки. Протягом II тис. до н.е. в Італію (імовірно, з Придунайської долини) переселяються індоєвропейські племена італіків. До них належали латини, що оселились в горбкуватому Лації, сабіни, що жили на північ від них в кам'янистих передгір'ях Апеннін, оски, що осіли в Кампанії, самніти, лукани і бруттії, які пасли свої череди в горах Самнію і на півдні півострова. Ці споріднені племена належали до різних світів: до сер. I тис. до н.е. в осілих землеробів (латинів і осків) вже були поліси, писемність і закони, а горці (самніти, лукани і бруттії) жили ще суворим родоплеменним побутом.

Кельти (галли). Індоєвропейські племена кельтів, яких латиняни назвали галлами (від *gallus* — півень, пір'ям якого кельти любили себе прикрашати), заселивши долину р. Пад в сер. I тис. до н.е., за своїм способом життя значно відрізнялись від жителів Апеннінського півострова і до римського завоювання в кін. III ст. до н.е. були тісніше зв'язані зі своїми родичами за Альпами, ніж зі своїми сусідами в Центральної і Південній Італії.

Поступово індоєвропейці заповнили Італію, частково витіснивши своїх попередників з насиджених місць, частково змішавшись з ними. При цьому звичайно перемагала мова прибульців і їх найменування переходило на старе населення. Але траплялось, що переселенці приймали назву попередніх мешканців. Змішувались одні з одними, зрозуміло, не тільки доіндоєвропейці з індоєвропейськими колоністами, але і різні групи індоєвропейців. Цей процес привів до того, що етнолінгвістична карта Італії до сер. I тис. до н.е. була дуже строкатою, але в ній з достатньою чіткістю визначились райони компактних заселень племен і народностей, які дали їм назви, що збереглися значною мірою до нашого часу.

Етнолінгвістична карта Стародавньої Італії. Центральна частина півострова, звернена до Тірренського моря, одержала назву Лацій — за осліми там латинами. Північніше, на правобережжі Тібру, починалась Етрурія, найдавніше вогнище культури етрусків, або тусків, звідки сучасна назва — Тоскана. Етруски поступово розширювали своє панування на північ від р. Арно, де жили умбри і лігури, що дали найменування Лігурії. В сер. I тис. до н.е. весь район басейну р. По, яку римляни називали Падом (Падусом), греки — Еліданом, а лігури — Бодінком, був заселений галлами, що витіснили лігурів на крайній північний захід. З цієї причини Паданська низовина (до р. Рубікон) стала називатись Галлією Цісальпінською, тобто Галлією, з погляду римлян, «по цей бік Альп» (країна «по той бік Альп», на місці сучасної Франції, одержала назву Галлії Трансальпінської). У північно-східному куті півострова осіли венети. Південніше Галлії Цісальпінської, зайнятої тоді лігурами і етрусками, на схід від Апеннін простиралась Умбрія — область італіків-умбрів, що межувала на заході з Етрурією, і Піцен — область умбрізованих доіндоєвропейців, піценів.

Якщо повернутись до центру півострова і поглянути на східних і південних сусідів латинів, то ними виявляться італійські племена сабінів, герніків і вольсків. Останні межували з Кампанією, заселеною спорідненими латинам авзонами, або аврунками, що постійно зазнавали набігів горців-самнітів, що належали до оскських племен. За ними центральна частина Апеннін і їх відрогів стала називатись Самнієм.

Змішання різних італійських племен між собою поклало початок сабелльським племенам марсів, марруцинів, вестинів, що локалізувались в районі Фуцинського озера.

Південна Італія, звернена до Тірренського моря, була заселена осками, луканами і називалась Луканією. Південно-західний край півострова був названий Бруттієм, тому що там переважали італіки-бруттії, а південно-східна — Япігією. Там жили іллірійські племена япігів, давнів, певкетів і мессапів (останні — з помітною домішкою критського елемента), а на крайньому південному сході іллірії — саллентіни і калабри, за іменем яких район одержав своє найменування Калабрія. Згодом Япігія за племенем апулів стала називатись Апулією.

Елліни. Найпередовішим і найбільш культурним етносом Італії були греки. Ще в другій пол. II тис. до н.е. греки-ахейці стали засновувати торгові факторії і колонії на півдні Італії, на Сицилії, Сардинії і Еолійських островах. Просуваючись до рудних родовищ Середньої Італії, вони освоювали і західне узбережжя півострова, створивши опорні пункти в Кампанії і на річці Тібр (в тому числі і на місці майбутнього Риму). У VIII—VI ст. до н.е. цими шляхами скористались греки під час Великої колонізації.

Фінікійці. Вже на рубежі IX—VIII ст. до н.е., прагнучи встановити торговельні зв'язки з Іберією і континентальною Європою, фінікійці почали проникнення на Сардинію. Вони заснували там прибережні факторії на південно-західному острові Сульціс і потім, просуваючись всередину країни, — колонію в сучасному Монте-Сіраї. На західному узбережжі Сицилії опорним пунктом фінікійців стала Мотія.

Більш інтенсивною була колонізаційна діяльність заснованого у 814 р. до н.е. Карфагена, особливо у VI ст. до н.е. Результати її особливо відчувались на островах — в Західній Сицилії, на Сардинії і Корсиці. Карфагеняни (пунійці) намагались закріпитися і на італійському узбережжі, однак особливих успіхів в цьому не досягли, чого не можна сказати про етрусків, що оселились у VIII ст. до н.е. на великій рівнині Етрурії.

Суспільний розвиток італійських племен. Значне місце в господарському житті італіків займали полювання і скотарство. Це знайшло відображення в тотемістичних віруваннях, зв'язаних зі згаданими родами діяльності. Тотемною твариною самнітів вважався бик (bos, bovis), у зв'язку з чим один з самнітських центрів називався Бовіан. Родоначалником піценів вважався дятел — пік (лат. picus). Одне з самнітських племен було зв'язане в міфологічних уявленнях з вовком (hircus), від якого походить їх етнонім — гірпіни, про зв'язок з вовком групи латинян говорить образ міфічної годувальниці засновників Риму — вовчиці. Показова в цьому сенсі і назва Італії. За одним зі стародавніх пояснень, воно сходить до італійського слова «бичок», «теля» (лат. vitellus, оскськ. vitlu). Ці мовні дані знаходять відповідність в остеологічних залишках на місцях стародавніх поселень, де поряд з кістками диких тварин зустрічаються кістки домашніх биків, овець, свиней і коней. Впровадження в господарство залізних знарядь праці сприяло поширенню землеробства. Залізна сокира розчищала ліси і розширювала рілля, а залізний леміш поглибив оранку. По всій країні стали вирощувати пшеницю, виноград, а перейнявши в греків оливководство, і маслини. Застосування заліза позначилось і на ремеслі, сприяло вдосконаленню бронзових виробів, зокрема посуду. Прогресувало повсюдно і керамічне виробництво. Деяка кількість залізної зброї в похованнях, а також прикрас — застібок, намист з янтарю, витонченого посуду грецького походження свідчить про розширення контактів, про позаіталійську торгівлю, що здійснювалась за посередництвом греків, етрусків, карфагенян. Примітивна Італія могла приваблювати фінікійських і грецьких торговців як країна, багата металами, а згодом — і живим товаром, рабами. На протигагу переважаючій раніше в науці точці зору про те, що знайомством з технікою металу, зокрема з залізом, Італія зобов'язана італікам, нині вважається, що, скоріше — етрусським, грецьким і фінікійським купцям.

Зрушення в сфері виробництва впливали на соціальне життя племен: вони поєднуються в союзи. Змінюється картина Лації. В безлічі дрібних родових і територіально-родових поселень проходить сіноїкізм, виникають

міста, в яких виділяється багата верхівка. Ці міста утворюють Латинську федерацію. Пізніше аналогічні процеси викликають до життя Кампанську, Самнітську, Луканську і Япігську федерації. Поряд з Лацієм виростають центри з Піцені (суч. Новіллара) і в Умбрії. Стимулюючий вплив на варварський світ Італії здійснюють контакти з грецькими полісами Великої Греції і Балканського півострова, а також з етрусками.

Активізація племінного світу Італії. Галли, які довгий час зберігали суворий родоплемінний побут і пристрасть до воєн і грабежів, в IV ст. до н.е. починають здійснювати спустошливі набіги на Етрурію і інші області Італії. В цей же час різко активізуються самніти, лукани і бруттії, що грабували і розоряли Кампанію і Велику Грецію. Світ античної цивілізації опинився під загрозою. Слід думати, що уникнути цього вдалось завдяки завоюванню до сер. III ст. до н.е. Апеннінського півострова Римом. До початку нашої ери вся Італія була не тільки підлегла Риму, але і майже цілком романізована. Її жителі стали римлянами, забувши свої рідні мови, історію і культуру. Єдиним винятком були громадяни колишніх еллінських колоній: на півдні Італії грецька мова залишалася розмовною аж до XVIII ст.

2. ДЕРЖАВИ ЕТРУСКІВ У VIII—III ст. до н.е.

Етруська проблема. Подібно грекам і пунійцям, етруски були високорозвиненим народом. Їх цивілізація барвисто описана античними авторами і багато представлена численними пам'ятниками. Проте вони фігурують з етикеткою загадкового народу: існує етруська проблема, в першу чергу проблема походження етрусків і інтерпретації їх мови. Дотепер точно невідомо, звідки вони прийшли. Виходячи з повідомлень Геродота і Страбона, багато сучасних вчених пов'язують їх походження з Анатолією. Однак, існує і гіпотеза автохтонного походження етрусків, сперта на твердження Діонісія Галікарнаського, що вони нізвідки не приходили, а були найдавнішим народом Італії.

Етруська мова і писемність. Підкорена Римом Італія, включаючи область Етрурію, вже говорила латинською мовою в той час, коли писались твори стародавніх письменників, що дійшли до нас, і не розуміла етруських текстів. Рідкісний виняток склали деякі римські вчені (Варрон, Нігідій Фігул), твори яких, проте, майже не збереглись. Етруська мова до кін. I ст. до н.е., хоча сакральні тексти продовжували відтворюватись в колишньому вигляді, була забута настільки міцно, що почали з'являтися тлумачення окремих слів у працях ерудитів, а пізніше — цілі словники. Етруська історія стала предметом спеціального вивчення, і імператор Клавдій написав першу відому нам етрускологічну працю в 20 книгах. На жаль, вона повністю втрачена, а від глосаріїв з перекладом етруських слів переважно грецькою мовою дійшли лише незначні фрагменти.

Етруски користувались алфавітним письмом, схожим на грецьке і латинське, створеним на основі західно-грецького алфавіту, представленим трьома локальними варіантами. Писали етруски з права наліво (рідше — навпаки) і застосовували іноді бустрофедон (βοῦς — бик і στρέφω — повертаю; спосіб письма, при якому його напрям чергується в залежності від парності рядка, при зміні напрямку літери писались дзеркально). На письмі користувались роздільниками у вигляді крапок і двокрапок, що ставились іноді між словами, а часом — між складами.

Щодо стану розшифрування мови, то, не дивлячись на те, що науці відомо понад 11 тис. етруських написів, датованих VIII—I ст. до н.е. (нааявні навіть білінгви), їх розуміння представляє величезні труднощі. Встановлено значення лише бл. 100 слів. Пояснюється це тим, що етруська мова не належить до жодної відомої мовної сім'ї, а також відносною убогістю словникового складу текстів. Переважна більшість їх — похоронні або сакральні надписи, переважно дуже короткі.

Союзи етруських полісів. Володіння мінеральними багатствами, міддю і залізом висунуло етрусків у передовий ряд італійських суспільств. Якщо греки в свої колонії принесли вже розвинену цивілізацію, то етруська цивілізація складалась на місці. Її розквіт пов'язаний з південною притібрською зоною, де на захищених обривах пагорбів виникли міста Тарквінії, Цере і Вейї. Містобудування створило типовий ландшафт Етрурії. Тут була утворена Ліга 12 (або 15) етруських міст. На чолі Ліги стояв виборний із представників міст — зілах, якого римляни називали претором. В VI ст. до н.е. хвиля етруської колонізації поширилась на Паданську область, де виникло північне Дванадцятиграддя, що включало Фельзіну, Мантую, Місну, Мельп і ін., а також в VII—VI ст. до н.е. і на Кампанію. В Кампанську лігу входили Капуя, Нола, Ацерри, Помпеї і ін. Союзи ці мали скоріше релігійний, ніж політичний характер. Протягом всієї своєї історії етруски ніколи не створювали міцних об'єднань і переважно виступали як відособлені держави.

Господарський розвиток. Античні письменники називають етруські міста полісами. Звичайно великий етруський центр підкоряв собі землеробську область і дрібні міста. Часто останні служили портами для розташованих на деякій відстані від моря міст. Таким портом для Цере були Піргі, а для Фельзіни (суч. Болонья) — Атрія (Спіна). Таке становище диктувалось економічною необхідністю. Етруски були досвідченими землеробами. Вони меліорували землі за допомогою системи каналів і вирощували зернові, плодові і льон. Етруски славились майстерними ремісниками. Вони виробляли своєрідну кераміку — буккеро. Вона була чорного кольору, мала примхливі форми (наприклад, дивовижного птаха або тварини) і рельєфний декор (у вигляді людської голови, сфінксів або невігядливих півників). Пізніше, в VI ст. до н.е. вслід за греками етруски стали виготовляти розписну чорнофігурну кераміку. Вироби етруських майстрів досягали еллінського світу і Східного Середземномор'я. Експлуатація рудників о. Ільви (суч. Ельба) просунула вперед не тільки виробництво зброї і знарядь праці,

але і художнє бронзове лиття. Вигадливо прикрашені металевим мереживом і фігурками триніжки, ручки казанів і кришки цист (коробка на ніжках), різноманітні світильники, дзеркала з різьбленим малюнком, а пізніше і скульптури знаходили збут в Італії і материковій Греції.

Високий для того часу рівень розвитку продуктивних сил в етрусків проявився і в будівництві. Їх міста, що височили на пагорбах, мали регулярне планування, обносились могутніми оборонними стінами з великих кам'яних брил. В них зводились храми на кам'яному фундаменті, багато прикрашені рельєфами з розфарбованої теракоти. Кам'яні фундаменти мали і житлові будинки з дерев'яними стінами, покритими глиняним облицюванням. Двосхилі дахи покривались черепицями плоскої і напівциліндричної форми. Всередині будинку викладались печі. Про велику майстерність свідчить і будівництво етрусських гробниць, що вирубувались в скелях. Відмітною рисою будівництва було застосування фальшивих арок і склепінь.

Етруски вважались сміливими мореплавцями і вмілими корабелями. Їх флот був весло-вітрильним з різними типами суден — від легких, швидкохідних 20-веслових кораблів до 50-веслових, пристосованих і до бойових операцій, і до перевезення вантажів. Етрусські міста вели широку торгівлю в Італії і за її межами.

Соціальний і політичний устрій. Початково етрусськими містами управляли царі, що обирались з середовища військово-жрецької аристократії — лукумонів і мали такий же титул — лукумон. Атрибутами їх влади були скіпетр, золота корона у вигляді вінка з листя дуба і вишите одягання типу тоґи, трон і крісло, прикрашене слоновою кісткою, яке можна було переносити, нарешті, фасції — пучок різок з увіткнутою в них сокирою (все це було потім успадковане Римом). Влада царя була прижиттєвою, але не спадковою. Він був верховним суддею, воєначальником і верховним жерцем. В кін. VI—V ст. до н.е. царська влада в етрусських містах (крім Вей) поступається олігархічному правлінню. Вищими посадовими особами були зілат — правитель, марон — верховний жрець і пурс — воєначальник. Всі магістрати обирались з лукумонів строком на один рік. Кожне місто мало своє військо з важкоозброєних піхотинців, знать складала загони вершників, воєначальники пересувались на колісницях.

Про багатство і вплив лукумонів свідчать монументальні поховальні споруди — тумулуси (кургани), обкладені біля основи каменем, з коридорами, що ведуть до підземних склепів. Нині відомо кілька сотень таких гробниць. В деяких з них знаходилась безліч вишуканих предметів розкоші — коринфських ваз, золотих і срібних прикрас, єгипетських скарабей і речей зі слонової кістки, фінікійських і кіпрських виробів. Вражаючу картину побуту лукумонів відтворюють фрески на стінах, на яких зображені вгнуті від найдків і вина столи, численні прислужники-раби, музиканти і танцівниці, повні м'яса комори, еротичні сцени тощо.

На службі в лукумонів перебували етера — «друзі». Це або знать, або наближені з числа клієнтів, або члени скріплених клятвою військових дружин, що включають як родичів предводителя, так і його особливо близьких клієнтів. Це дозволяє окреслити етера як соратників, подібних македонським гетайрам.

Нижчі верстви населення названі в надписах лете (можливо, селяни і ремісники) і лаутні (ймовірно, раби і вільновідпущеники).

Релігія. Етрусський пантеон включав численних богів, серед яких виділялись Тін, Уні і Мнерва, ідентифіковані в Римі з Юпітером, Юноною і Мінервою. Скромніші боги, що «відали» окремими явищами природи і людською діяльністю називались лазами. Серед них був і бог виноградарства і винопиття — Фуфлюнс.

Етруски створили свою літературу, важливе місце в якій займали священні книги. Частина їх була присвячена гаруспічині, тобто ворожінню за нутрощами жертвних тварин, інша — ворожінню за блискавками, третя містила норми заснування міст, межування полів, освячення храмів і інші громадянські установлення, згодом сприйняті римлянами. Автором їх вважався бог Таґ.

З релігійною сферою був пов'язаний і розвиток видовищ і спортивних змагань — вершників, кулачних бійців, на колісницях. Похоронний ритуал включав і двобої гладіаторів.

Етрусська колонізація. Потреба в нових землях і ринках, загострення соціальних протиріч викликали етрусську колонізацію. Суперничаючи з італійськими греками в середземноморській торгівлі, етруски захопили в VI ст. до н.е. східне узбережжя Корсики і Сардинії, а також кампанські міста, де був організований союз на чолі з Капуєю. Якщо на півночі етруски мирно ділили з греками панування на Адріатиці, то в Кампанії їх суперництво привело до гострих конфліктів. Союзником етрусків проти греків став Карфаген, що претендував на панування в Західному Середземномор'ї. Силами цього союзу вдалось в 535 р. до н.е. завдати грекам поразки при Алалії на Корсиці, і етруски поширили свою владу на цей острів. З 616 р. до н.е. етрусська династія править в Римі.

Початок послаблення етрусських держав. Розквіт етрусських міст і їх торговельної і військової експансії в Італії і на ближніх островах припадає на першу пол. VI ст. до н.е. Однак, з останньої чверті цього ж століття греки починають брати над ними верх. В 524 р. до н.е. вони розбивають етрусків в Кампанії, потім — в Лації, а в 474 р. до н.е. — в морському бою біля Кум. В 510 р. до н.е. етрусська династія була вигнана з Риму, слабшає етрусський вплив серед латинів і на півночі, де на етрусські міста обрушились кельти. Втягнені у протистояння з Римом, етрусські держави в кінцевому рахунку зазнали поразки, етруски як етнос були асимільовані до складу римського народу, а їх мова, історія і культура забуті.

3. ЦАРСЬКИЙ РИМ (753-510 pp. до н.е.)

Як свідчать археологічні дані, велика низина в нижній течії р. Тібру (Tibris), облямована сімома пагорбами (Авентін, Вімінал, Капітолій, Квірінал, Палатін, Целій, Есквілін), була заселена принаймні з епохи бронзи.

Господарський розвиток Раннього Риму. Рим входив в ареал поширення апеннінської культури, що доводиться знахідками типової ліпної кераміки — імпасто (італ. *impasto* — досл. тісто). Це кілевидні чаші, посудини з ручками, прикрашеними зверху подобою ріжок. Про житла того часу можна судити за аналогією з селищами, відкритими неподалік в Етрурії, у містечку Луні. Вони являли собою круглі і овальні хатини, підлога яких перебувала нижче рівня землі. На відміну від північних жителів епохи бронзового віку, террамарців, апеннінці ховали своїх покійних, не спалюючи їх. Різні способи поховань можуть пояснюватись або переважанням різних племен, або впливом на апеннінців чужоземних традицій. В усякому разі, неможливо відкинути той факт, що вся Південна Італія перебувала в другій половині і особливо в останній третині II тис. до н.е. у сфері культурного впливу ахейських греків. Знаменно, що не так давно археологи знайшли фрагменти мікенської і мікенського типу кераміки в Середній Італії, тобто в Південній Етрурії, Умбрії, Кампанії і в самому Римі.

Нижньотібрська низовина дуже зручна. Ріка тут ще судноплавна, в гирлі її добувалась сіль, у низинах поряд з болотами були соковиті луги, пагорби покриті дубовими, лавровими гаями, вербовими заростями, землі досить родючі. Як по всій зоні Лація і Тоскани, тут споконвіку вирощували ячмінь і пшеницю, горох і боби, виноград, городні культури і льон. Можна думати, що ще в кін. II тис. до н.е. землеробство стало орним. За легендою Ромул, засновуючи місто, позначив за етруським зразком його границі борозною, проораною плугом з бронзовим лемешем. Застосування бронзового лемеша в епоху залізного віку — явний анахронізм, що відображає доетрусську практику бронзового віку. Це обставина поряд з лінгвістичними доказами семантичної близькості мікенських і латинських слів, що позначають волячу запряжку (*iugum*) і міру площі, заорювану цією запряжкою за день (*iugerum*, югер≈2518 кв.м), свідчить на користь античної традиції про Евандра і про грецький вплив на агрикультуру примітивного Лація.

Але особливе значення мало скотарство. Судячи з остеологічних залишків, розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней і ослів. Одні з воріт на Палатині називались *Porta Mugionis*, тобто Ворота мукання. В цьому місці, очевидно, жителі палатинських селищ проганяли худобу на пасовище і водопій. Днем заснування Риму вважалось 21 квітня. Цього дня святкували Палілії (Парілії), присвячені пастушачому божеству Палес. Взагалі римляни були переконані в тому, що їх далекі предки були пастухами. Худоба споконвіку була найважливішим різновидом багатства і перетворилась пізніше в мірило вартості. Не випадково і латинська назва грошей (*rescupia*) походить від слова «худоба» (*pecus*).

Розвивалось в Римі і ремесло. Дуже давніми його різновидами були гончарство і ткацтво. Про це говорить достаток посуду в похованнях Апеннінського і особливо поч. Царського періодів, а також веретенець. Багато знайдено бронзових лопаточок, бритв, фібул, зброї, що свідчить про знайомство з металообробкою. Античні письменники приписують вже спадкоємцю першого царя Ромула створення ремісничих колегій — золотих справ майстрів, тесль, фарбарів, дубильників, шевців, мідників, гончарів. Археологічний матеріал дозволяє говорити про удосконалення ремісничої техніки протягом VIII—VI ст. до н.е. Посуд стає різноманітнішим і витонченішим, глина — тонше, у VI ст. до н.е. з'являється етрусська кераміка «буккери». Це чорного кольору з опуклим орнаментом, часто вигадливої форми посудини.

Прогресує будівельна справа, змінюється вигляд Риму. На початку Царського періоду він складався з поселень, забудованих круглими хатинами, обведеними канавками для стоку води, з вікнами і дверима, позначеними по обидва боки круглими або веретеноподібними колонами. Стіни робились з вербової плетінки, покритої глиняною штукатуркою. Вигляд таких жител повторювався у формі похоронних урн VIII ст. до н.е., знайдених у Римі, в Альбанських горах і в етруських містах. В деяких селищах споруджувались укріплення у вигляді веж, а також земляних валів. Поруч знаходились примітивні святилища — вівтарі і вогнища, цвинтарі, сільськогосподарські угіддя, лісові ділянки. Суцільної міської стіни не існувало. Взагалі Рим перетворився в місто з оборонною стіною, храмами і будинками на кам'яному фундаменті тільки в VI ст. до н.е., і ця зміна вигляду міста пов'язана зі змінами у виробництві і в суспільстві.

Подолання гіперкритичного напрямку в історіографії. Спираючись на археологічні і лінгвістичні дані, дослідники стали переборювати гіперкритичний напрямок в історичній науці, що утвердилася до поч. XX ст. Суть його полягала в тому, що всі показання античних письменників про події в Стародавньому Римі аж до III ст. до н.е. визнавались недостовірними, так що вся історія царського і ранньореспубліканського періоду виглядала легендарною. Відхід від гіперкритики, зрозуміло, не є відходом від критики повідомлень античних авторів. Твори, що дійшли до нас — порівняно пізні, не раніше I ст. до н.е. Це праці давньогрецьких і римських істориків (Тита Лівія, Діонісія Галікарнаського, Веллея Патеркула), філософів і ораторів (Ціцерона), географів (Страбона), біографів (Плутарха), поетів (Вергілія, Овідія) і т.д. В сукупності вони складають античну традицію про Ранній Рим.

Антична традиція містить у собі і матеріали, які не дійшли до нас, тобто ті першоджерела, що лежать в основі збережених творів. До грецької частини традиції входять оповіді про далекий «Захід», тобто Італію, ранніх поетів (Гесіода), логографів (Гелланіка Лесбоського), сицилійських істориків (Антиоха Сіракузького), до латинської — поетичні і прозаїчні літописи (аннали), родові перекази, релігійні тексти і документальні дані — міжнародні договори, царські закони і ін. Не кожна подія, не кожен герой, що виступають в оповідях стародавніх іс-

ториків, риторів або постів, можуть вважатись дійсно історичними або неспотвореними, але в основних рисах історія Раннього Риму, як тепер ясно, є справжньою історією.

Антична традиція про передісторію і заснування Риму (1253-753 рр. до н.е.). Власне за античною традицією і можна судити про конкретні події історії початкового Риму. В легендах, в найбільш зв'язному вигляді збережених в епічній поемі «Енеїда» Вергілія і в творах Діонісія Галікарнаського, найдавніший Лацій постає як «царство» Януса, Сатурна, Піка, Фавна і Латина. За Януса, що жив на пагорбі Янікул, люди жили поліванням, далекі від культури. З дикості їх вивів Сатурн, що побудував місто на горі Сатурнін, згодом названої Капітолієм. Сатурнів вік малювалося щасливим часом благоденства і рівності, який продовжувався і за його спадкоємців. Їх імена узгоджуються з примітивним станом суспільства. Пік у перекладі з латини — дятел, отже, його ім'я пов'язане з тотемістичними віруваннями. Ім'я Фавна співзвучне назвам божеств, яких римляни ототожнювали з козлогоними панами. Зооморфні уявлення про правителів або богів також породжені первісністю.

Ці «царі» мирно уживались з новими прибульцями. Власне, прибульцем був вже сам Сатурн, а потім тут з'явилися пеласги. За 60 років до Троянської війни (1193-1183 рр. до н.е.), тобто у 1253 р. до н.е., у правління Фавна, поселився на Палатині Евандр, виходець з аркадського Палланта, за назвою якого, якщо не за іменем Евандрового онука, був названий Палатинський пагорб. Невдовзі з далекої Іспанії після свого чергового подвигу сюди прийшов зі своїми супутниками — пелопоннесцями-елідянами Геркулес, що став, за однією версією міфу, зятем Евандра, батьком Палланта. Після Троянської війни, вже в царювання Латина, що доводився або сином Геркулесу, або вважався сином Одиссея і Кірки, до Тирренського берега прибув Еней з іншими троянцями, що втекли з розгромленої ахейцями Трої. Латин віддав йому в дружини свою дочку Лавінію, на честь якої троянський герой заснував місто Лавіній, і обидва народи — місцеві жителі, названі традицією аборігінами (ab origine — від початку походження), і прибульці об'єднались під ім'ям латинів. Син Енея від троянки Креуси, на ім'я Асканій Юл, збудував потім для себе в Лації нове місто, Альбу Лонгу, в якій правили царі, що мали прозвання Сільвіїв, тобто Лісистих.

В першій пол. VIII ст. до н.е. чотирнадцятий правитель Альби Лонги — Нумітор був позбавлений влади своїм братом Амулієм. Цей останній силоміць посвятив дочку Нумітора — Рею Сільвію в жриці богині Вести, які зобов'язані були зберігати цнотливість. Однак, її відвідав сам бог війни Марс і так народились близнюки Ромул і Рем. Амулій наказав викинути немовлят в кошику до Тібру, що якраз розлився, однак вода невдовзі спала і божественні близнюки опинились на суші. Спочатку їх годувала вовчиця (тотем бога Марса), а потім хлопчиків підбрали пастух Фаустул і його жінка Акка Ларенція.

Змужнівши, Ромул і Рем дізнались про таємницю свого походження і відновили на престолі свого діда Нумітора, самі ж вирішили повернутись туди, де пройшло їх дитинство, до пагорбів у закруті Тібру. Зібравши дружину, брати приступили до заснування міста. Між ними виникла суперечка, на якому пагорбі спорудити місто і кому бути його засновником. Рем вибрав Авентін, Ромул — Палатин. Дванадцять шулік, що передвістили майбутньому місту стільки ж століть слави, вказали на Палатин і на Ромула як засновника міста. 21 квітня 753 р. до н.е. плугом була проведена борозна, де мали височіти стіни міста (на місці майбутніх брам плуг витягали з землі). Одного разу Рем, насміхаючись над братом, перестрибнув через недобудовану стіну. Зі словами: «Нехай спіткає така доля кожного, хто захоче силою вступити в місто», Ромул вбив брата, і місто одержало ім'я Рёма (Рим).

Структура суспільства і державні інституції. Населення Риму складалось тоді з молодих чоловіків — вихідців з племені латинів, а також різного роду волоцюг і навіть рабів-втікачів, яким надавали притулок, щоб збільшити кількість громадян. На сусідніх пагорбах були міста сабінів — племені, рідинного латинам, однак вони не бажали видавати своїх дочок за підозрілих римлян. Тоді Ромул пішов на хитрість: він влаштував свято на честь бога Нептуна і запросив сабінів з сім'ями. В розпал свята римляни напали на них і викрали юних сабіянок. Сабіни так довго готувались до війни, що їх дочки, звикши до своїх чоловіків і народивши від них дітей, помирили супротивників і переконали свій народ переселитись до Риму. В зв'язку з цим виникла триба (тобто плем'я) латинян і триба сабіянок, які разом склали «народ римський» — *populus romanus*. Одночасно триба становила територіальний округ, який мав свої збори — трибутні коміції, а також була основою військової організації — від кожної триби постачалась в ополчення певна кількість піших і кінних сотень — центурій.

Першопочаткові римсько-сабінські сім'ї стали основою виникнення родів (*gentes*). За традицією їх нараховувалось 200. Вони мали характер екзогамних споріднених общин із спільною власністю на землю для поселення і поховання, спільними святинами, спільним ім'ям, спільним реальним або міфічним предком чоловічої статі. Рід складався з патріархальних сімей — *familia*. Римська фамілія включала кілька поколінь дітей і онуків і очолювалась *pater familias* (батьком). Вона одержувала від роду у володіння землю і являла собою самостійну господарську одиницю. Значення *pater familias* зростало і він перетворився в єдиного власника, який самовільно розпоряджався всіма надбаннями і навіть життями членів сім'ї.

Родові старійшини (*senex*) утворили сенат (*senatus*) — раду старійшин, яка здійснювала законодавчу владу. Кілька родів групувались в кюрію — культовий союз чоловіків-воїнів. Для вирішення найважливіших питань життя міста царем скликались збори курій — куріатні коміції, кожна з яких мала один голос. В їх компетенцію входили вибори царя, розподіл землі, прийом до свого складу нових родів, питання усиновлення і заповітів. Царями об'єднаного народу стали Ромул і сабіянин Тіт Тацій, після смерті якого Ромул правив одноосібно.

Ромул (753-717 рр. до н.е.). Під час свого правління Ромул, крім здійснення римсько-сабінського синойкізму, успішно воював з сусідніми латинськими, сабінськими і етрусськими полісами, приєднував їх землі, а жителів переселяв в Рим. Так були сформовані римські земельні володіння (*ager Romanus*). Вони були розділені за

жеребом порівну між куріями, частиною землі скористався сам цар, а решта була залишена як резерв. Цим резервом цар розпоряджався самовільно, наділяючи спадкоємними ділянками воїнів і безземельних. Надільною нормою була ділянка в 2 югери (½ га). В межах міста вона була садом-городом, а за його межами — польовою ділянкою.

Самовільне розпорядження завойованою землею Ромулом привело до невдоволення сенату. Особливе обурення викликали створення царського суду і загону охоронців царя — целерів (*celerēs* — тілохранителі). Це сприймалось як порушення родових порядків і Ромул був вбитий. Від громадськості це приховали, склавши казку про вознесення Ромула на небеса і перетворення його в бога Квіріна. Сенат не поспішав призначати нового царя і цілий рік здійснював всю повноту влади. Так було закладене протистояння між сенатом і царями.

Нума Помпілій (716–673 рр. до н.е.). Другим царем був обраний сабінянин Нума Помпілій, представлений в традиції як повна протилежність Ромулу. Він розпустив загін целерів і, зайнявшись мирними справами, створив жрецькі і ремісничі колегії, встановив нундіни (базарні дні). Дуже важливим було заснування жрецької колегії з п'яти понтіфіків, яку він сам і очолив. Понтіфіки відали релігійним календарем, тобто здійснювали величезний вплив на життя суспільства, а також контролювали діяльність решти жерців.

Тулл Гостілій (673–641 рр. до н.е.). За царя-латинянина Тулла Гостілія була створена колегія жерців-феціалів, яка відала обрядовою стороною процедури оголошення війни і укладення миру. Після взаємних грабежів і сутичок між римлянами і жителями Альби Лонги їх царі домовились вирішити суперечку за допомогою турніру. З обох боків були висунуті по три рідних брати, Горації і Куріації, які доводились одні одним кузенами. Під час бою двоє римлян були вбиті і всі троє альбанців поранені. Вцілілий Горацій поодинокі розправився зі знесиленими від ран Куріаціями. Так Альба Лонга опинилась в залежності від римлян і згодом її жителі також були переселені в Рим і розподілені між куріями. Хоч Тулл Гостілій успішно воював, родова знать, побоюючись зростання впливу царської влади, влаштувала змову, а громадянам було повідомлено, що дім царя загорівся від гніву Юпітера.

Анк Марцій (641–616 рр. до н.е.). В правління сабінянина Анка Марція до складу міста увійшли пагорби Авентин і Янікул на правобережжі Тібру, в зв'язку з чим був побудований пальовий міст. На схилі Капітолію Анк спорудив в'язницю, а в гирлі Тібру — порт Остію. Після переможних війн жителі чотирьох латинських міст були переселені в Рим, однак не всіх їх включили до складу курій, а отже вони стали неповноправними членами суспільства. Це свідчило про те, що земельні ресурси римської общини вичерпались, тому необхідно було здійснити фіксацію привілейованої частини суспільства. Згідно традиції, до неї увійшли 300 родів (*gentes*), які склали римську аристократію — патриціїв (від *patres* — батьки-засновники). Всі, хто опинився поза цією родовою організацією, одержали назву плебеїв (від *plebs* — народ). Зберігаючи особисту свободу, плебеї не мали політичних прав і не могли користуватись общинною землею, але були військовозобов'язані (однак служили не в громадянському ополченні — легіоні, а в допоміжних загонах). Їх заняттями були сільське господарство, ремесло і торгівля. Деякі з плебеїв віддавали себе під покровительство патриціїв — патронів, стаючи їх клієнтами (*client* — підопічний). Клієнти включались в рід патрона, одержували від нього землю і його ім'я і були зобов'язані йому службою в війську, роботою в господарстві і матеріальною допомогою в разі потреби. Звідси випливає, що знатність іноді не збігалась з людьми майнового достатку, а становище простолюдина — з бідністю. Узи патронату-клієнтелли вважались священними і порушення їх каралось смертю.

Тарквіній Пріск (616–578 рр. до н.е.). Крім вихідців з італійських племен в Римі осідали і етруски, переважно ремісники, будівельники і торгівці, яких приваблювали економічні можливості зростаючого міста. Відображенням посилення впливу і значення етрусської колонії стало створення третьої триби народу римського — етрусської і прихід до влади Тарквінія Пріска (Стародавнього), вихідця з етрусських Тарквіній. Будучи наближеним царя Анка Марція, він без згоди сенату виставив свою кандидатуру і куріатні коміції одногolosно обрали його царем. З його іменем пов'язане осушення болотистої низовини між Палатином і Капітолієм за допомогою відповідних каналів. Осушена територія була заощена бруківкою; тут утворився торговельний і політичний центр держави — форум з курією — приміщенням для засідань сенату і регієм — царським домом. Була відгороджена ділянка форуму, призначена для проведення коміцій.

Сервій Туллій (578–535 рр. до н.е.) і його реформи. Престарілий Тарквіній Пріск загинув внаслідок змови і владу узурпував його зять Сервій Туллій. З його іменем пов'язують здійснення дуже важливої центуриатної реформи, яка вводила цензовий принцип поділу суспільства. Весь народ римський, незважаючи на етнічну і соціальну належність, поділявся на шість майнових класів (розрядів). До I класу віднесли людей, що володіли 100 тис. мідних ассів (асс≈327 г), до II — 75 тис., III — 50 тис., IV — 25 тис., V — 11 500 ассів. Всі бідняки були включені в VI клас пролетарів, оскільки єдиним їх «майном» були діти — *proles*.

На основі майнового цензу комплектувалась армія. I клас виставляв 98 центурій, 80 з яких складались з важкоозброєних піхотинців, захищених бронзовим шоломом, круглим щитом, поножами, панциром, озброєних залізним мечем і списом. Також Сервій подвоїв число вершницьких центурій, так що їх стало 6, і набрав ще двадцять з самих заможних людей. Всього вершники склали 18 центурій. II клас виставляв двадцять центурій піхотинців, озброєних, як і I клас, але з продовгастим щитом; III клас — 20; IV — 20; V — 30 центурій з легшим і дешевшим озброєнням. До них були додані чотири центурії ремісників і музикантів. Незаможні, скільки б їх не було, утворювали центурию пролетарів.

Центуриатна реформа виходила за межі військової. На основі центурій виріс новий вид народних зборів — центуриатні коміції. Кожна центурія в них мала один голос. Все вирішувалось голосами I класу, що мав 98 центурій із 193.

Сервію Туллію належить ще одне нововведення — поділ всіх римських володінь на територіальні округи, названі трибами. Рим, оточений Сервієм кам'яною оборонною стіною (її рештки збереглися до наших днів), був поділений на 4 міські триби, а замиська територія — на сімнадцять.

Таким чином, реформи Сервія Туллія давали можливість висунутись і людині неродовитій, яка нажила маєток і перейшла в більш високий майновий клас. Ця реформа послабила вплив родової знаті. Ще більше значення в цьому плані мав розподіл території Риму на триби; тим самим родова організація поступалась місцем територіальній. В міру завоювання Римом нових земель зростала кількість триб, яких в сер. III ст. до н.е. стало тридцять п'ять.

Тарквіній Гордий (535-510 рр. до н.е.). Діяльність Сервія Туллія одержала підтримку низів, але викликала ненависть патриціїв, які влаштували змову і вбили його в сенаті. Царем став син Тарквінія Пріска і зять Сервія Туллія — Луцій Тарквіній, прозваний Гордим (*Superbus*). Античні автори не жаліють барв для опису його тиранічного правління. Він управляв самовладно, спираючись на родичів, соратників і заїгн целерів; виганяв і винищував патриціїв, присвоював землі з фонду *ager publicus*. В результаті кількість сенатських родів зменшилась, а отже, скоротився чисельний склад сенату. Все це забезпечувало царю якщо не симпатії, то нейтральну позицію плебеїв. Тим більше, що він не скупився на роздачі з воєнної здобичі і проводив колонізацію, задовольняючи насущні потреби римлян у землі.

Всі ці багатства з'явилися внаслідок воєн, які велись з ініціативи Тарквінія Гордого і його прибічників. Римляни почали війну проти вольсків, захопили багату здобич і підкорили Свессу Помецію, вели важку війну з латинським містом Габії, які вдалось взяти за допомогою хитрості. Тарквіній суворо розправився з габінською верхівкою, розділивши її майно між простими габінцями і римлянами. В Південному Лації римляни заволоділи містами Сігнією і Цірцеями, до яких виселили колоністів. Захоплення Цірцей дало вихід Риму до Тірренського моря. Вмілою була і дипломатія Тарквінія: він уклав мир з еквами і відновив угоди з етрусками, встановив добросусідські відносини з великим латинським містом Тускул, видавши свою дочку за знатного тускуланця Мамілія, налагодив відносини зі знаттю інших латинських міст, які перебували між собою в союзі.

Загарбання матеріальних цінностей і рабів дозволило Тарквінію вести широку будівельну діяльність. На Капітолії етруськими майстрами був споруджений храм Юпітера, що служило ідеї централізації влади і звеличення Риму серед латинських міст. Також розширювалась меліораційна мережа, зокрема, споруджений підземний каналізаційний канал (*cloaca maxima*), що служить Риму і понині. На ці роботи в примусовому порядку зганялися римські плебеї і, ймовірно, раби. Незаможні одержували хлібні пайки з царських складів. Тяготи праці на будівництві викликали ремство простолюдинів, але не вони були головними противниками царя. Після злодіяння, вчиненого царським сином Секстом, який збездивив Лукрецію, добродішну дружину свого товариша і родича Тарквінія Коллатіна (Тіт Лівій, *Історія Риму від заснування міста*, I, 57, 5-11 - 58, 1-5), проти царя спалахнуло обурення патриціїв. Він, його сім'я і наближені в 510 р. до н.е. були вигнані з Риму. Так завершилась царська епоха в Римі.

4. УТВОРЕННЯ АРИСТОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ (510 р. до н.е.) БОРОТЬБА ПАТРИЦІЇВ І ПЛЕБЕЇВ, ЇЇ НАСЛІДКИ (494-287 рр. до н.е.)

Утворення аристократичної республіки (510 р. до н.е.). Змову проти царя Тарквінія Гордого очолив Луцій Юній Брут (545-509 рр. до н.е.), чие ім'я стало символом республіканських традицій.

Луцій Юній Брут і повалення царської влади. У викладі Тіта Лівія (I, 56, 7-12) події виглядають наступним чином. Щоб убезпечити себе від переслідувань з боку Тарквінія Гордого, він, за словами Тіта Лівія, «зумів сховати свій природний розум за маскою тупої улесливості», прикинувся його вірним другом і навіть поступився своїм майном на його користь, за що і одержав прізвисько Брут (*brutus* — тупоголовий). Цар настільки довіряв цьому «простачку», що призначив його начальником целерів, а крім того, послав його разом зі своїми синами в Дельфи, щоб довідатись в оракула, що означає таке страшне знамення, як змія що виповзла з палацевої колони. Виконуючи ці доручення, Брут проявив свою істинну сутність. Прибувши до Дельфів, царські сини заодно запитали оракула, кому дістанеться римське царство, і одержали відповідь: «Тому, хто першим поцілує свою матір». Тоді Брут, наче послизнувшись, впав і поцілував землю — спільну матір всіх. Саме таким тлумаченням відповіді Піфії забезпечив собі, на думку стародавніх, владу в Римі майбутній перший консул. Досить оперативно діяв він і в той момент, коли стало відомо про загибель збездивленої Лукреції, закликавши римлян до зброї і ввівши в дію целерів, продемонструвавши і свою кмітливість, і антицарську спрямованість.

Вибори магістратів. З ліквідацією царської влади управління державою проголошувалось «загальнонародною справою» (*res publica*). На чолі правління стала аристократія — патриціанські роди, з середовища яких строком на один рік вибиратись керівні посадові особи — магістрати (*magistratus* — сановник, начальник) і жерці-понтіфіки (*pons, pontis* — міст і фасега — робити, виробляти). Скликані центуріатні коміції обрали двох вищих магістратів Республіки — консулів (від *consulere* — радитись), які мали вищу військову владу — імперій (*imperium*, від *imperare* — командувати) і очолювали суд. Першими консулами стали командир царських целерів Юній Брут і двоюрідний племінник царя — Луцій Тарквіній Коллатін, чоловік нещасної Лукреції. Помічниками консулів були претори (судові чиновники) і квестори (фінансові чиновники). В особливих випадках призначались диктатори, яким на шість місяців передавалась абсолютна влада. Чисельність сенату була відновлена до 300 чоловік і вибирались вони теж виключно з патриціїв.

Перші консули. Спільне консульство Брута з Коллатіном виявилось недовгим. Через ненависть патрициїв до роду Тарквініїв, що символізували царську тиранію, Коллатіну довелося піти у вигнання в Лавінії. Замість нього був обраний третій керівник повстання — Публій Валерій Публікола або Поплікола (560-503 рр. до н.е.). Він постає в переказах не тільки як поборник республіканських підвалин, але і як демократичний діяч, якому приписується проведення закону про провокації (*provocare* — волати), згідно якого засуджений на смерть міг апелювати до коміцій і тільки вони остаточно вирішували справу. Сам Валерій являв собою зразок громадянської дисципліни і скромності. Коли римляни висловили невдоволення тим, що його дім, збудований на висоті Велії, начебто підноситься над Форумом, він його зруйнував і потім побудував собі новий, менший, у відведеному народом місці біля підніжжя Велії. Входячи в коміції, Валерій наказував опускати фасції з виїнятими з них сокирами перед народом, підкреслюючи цим верховенство *populus*.

Війни з етрусками. Будівництво Республіки відбувалось у складній для Риму обстановці. Загострилися відносини з сусідами. Вигнані Тарквінії знайшли притулок в етрусському м. Цере. Їм також співчували тарквінійці, земляки римських царів. Етрусків турбувало утвердження римлян на правобережжі Тібру, оволодіння ними його гирлом, де добувалась сіль, і можливість контролювати шлях рікою до моря. У 509 р. до н.е. Тарквіній Гордий зібрав за підтримки Вейїв і Тарквіній військо і рушив на Рим. У першій же битві біля Арсієського лісу консул Брут вбив одного з синів царя, але і сам загинув. Результат битви виявився нічийним, але римляни, втративши консула і понісши значні втрати, пали духом і вже збирались відступити (Діонісій Галікарнаський, Римські старожитності, V, 16), але тут з лісу пролунав нелюдський голос: «В етрусків на одного полеглого більше. Перемога за римлянами!» (Лівій, II, 7, 2-3) і перелякані етруски втекли. Другий консул Публікола справив тріумф і першим з тріумфаторів в'їхав до Риму на колісниці, запряженій четвіркою коней.

Наступного, 508 року до н.е., Тарквіній Гордий схилив правителя етрусського міста Клузія — Порсенну до нападу на Рим. В зображенні римських анналістів боротьба з Порсенною виглядає серією патріотичних подвигів, здійснених патриціями. При наближенні етрусків до переправи через Тібр римляни стали втікати, і ворогів стримували тільки доблесні юнаки на чолі з Горацієм Коклесом. Мужністю прославила себе інша молода людина — Муцій. Він викликався вбити Порсенну і пробрався в його табір, але помилково вбив царського секретаря. Цар грозив йому страшними карами, але Муцій, безстрашно слухаючи його слова, поклав руку на вугілля вогнища, непохитно переносючи біль (за це він одержав прізвисько Сцевола, тобто Лівша). Подібні випадки переконали Порсенну в безперспективності боротьби з римлянами, і він уклав з ними мир, за яким залишав Янікул, а Рим повертав вейентам раніше захоплені в них землі (Лівій, II, 12, 4). Умови миру свідчать про те, що становище Риму було критичним. Порсенна, очевидно, оволодів містом, адже Янікул був частиною території Риму. І цар зовсім не відступив перед відвагою римських юнаків, а вів з Римом наступальну війну в союзі з іншими етрусками, якщо римлянам все-таки в ім'я миру довелось поступитись затібрськими землями на користь Вейїв. Можна думати, що закінченню війни сприяла допомога Риму ряду латинських міст, тому що Порсенна одразу направив своє військо проти м. Аріції, а також ворожих етрускам греків з Кум.

Відносини Риму з Латинським союзом. З латинянами в Римі завжди були складні відносини. Ще в X ст. до н.е. виник союз латинських міст Лаврентія, Ланувія і Лавінії. У списку союзників ще не було Риму, але фігурували селища, що увійшли до його складу шляхом синоїкізму — Велія (Палатинська община) і Кверкуветулани (Есквілінська). В другій пол. VIII ст. до н.е. союзу латинян очолила Альба, метрополія не тільки Риму, але і багатьох інших міст Лація. Члени Латинського союзу володіли в ту пору взаємним правом укладення шлюбів і ведення торговельних справ. У них були спільні племінні божества, яким вони поклонялись. Головним з них вважався Юпітер Лаціарський, на честь якого на Альбанській горі справлялись щорічні латинські свята з принесенням у жертву бика, що завершувались урочистою трапезою з м'яса, сиру і молока. Другим спільнолатинським божеством була Юнона, святилище якої знаходилось в Лавінії.

Втім, незважаючи на міцність релігійних уз в Латинському союзі, політичній цілісності він собою не представляв. Всередині нього періодично виникали тісніші об'єднання, що мали різну орієнтацію у сфері зовнішніх відносин. Після зруйнування Альби Туллом Гостілієм (VII ст. до н.е.) на верховенство в союзі претендував Рим. За Сервія це знайшло вираження в будівництві нового спільнолатинського центру — храму Діани на Авентіні, а за Тарквінія Гордого — у втручанні в діяльність союзних зборів у Ферентінському гаї. Після вигнання царів з Риму на противагу позиції Аріції Тускул не виступив проти етрусків, а знатний тускуланець Октавій Мамілій, зять Тарквінія, навіть дав йому притулок по закінченні війни римлян з Порсенною і потім підбурював проти Риму латинян.

Однак розбіжності між цими двома містами були недовгими. Вже на поч. V ст. до н.е. утворилась Аріційська федерація, що об'єднала вісім латинських міст, і дуже скоро на перший план серед них висунувся Тускул, звідки походив і голова цього Латинського союзу. Влада його мала військовий і сакральний характер, оскільки він називався диктатором — начальником і диктатором — святителем. Між Римом і Аріційською федерацією виникла напруженість, що привела до війни. Можна думати, що тускуланці переконали союзників скористатися послабленням римлян внаслідок їх важкої боротьби з етрусками. Битва відбулась біля Регіллського озера (496 р. до н.е.) і не дала рішучої переваги жодній зі сторін.

Загострення суперечностей між плебеями і патриціями. Політичне панування патрициїв суттєво покращувало їх економічне становище. Вони окупували значну частину *ager publicus* (громадської землі), плебеї ж через постійні війни, неврожаї, падіж худоби, скорочення зовнішньої і внутрішньої торгівлі і ремесла розорялись, а неоплатні боржники перетворювались в кабальних або продавались в рабство за Тібр. Стани перетворювались в класи великих землевласників, залежних землеробів і рабів. Формувалась держава, де політична влада була зо-

середжена в руках панівного класу. Цей процес супроводжувався боротьбою плебеїв проти патриціїв. Плебеї вимагали, щоб завойовані землі розподілялись між ними, патриції ж хотіли приєднати їх до *ager publicus*; плебеї наполягали на знищенні боргової кабали і боргового рабства, домагались доступу до магістратур і жрецтва, патриції ж вперто тримались за свої привілеї. Ця боротьба перепліталась з постійними війнами Риму з сусідами. Патриції не могли не рахуватись з тим, що плебеї складали піхоту легіонів, і це змушувало їх задовольняти вимоги плебейських мас.

Перша сецесія і народний трибунаг. Коли в 494 р. до н.е. почалась війна з латинськими общинами, плебеї відмовились воювати, видалились на Священну гору (Перша сецесія плебеїв) і погодились повернутись тільки тоді, коли одержали право обирати із свого середовища десятиох *tribunus plebis* (народних або плебейських трибунів) — захисників плебсу. Народні трибуни одержали право накладати *veto* на розпорядження магістратів (за винятком диктатора), скликати плебеїв на коміції, захищати від несправедливості будь-якого плебея, що укритися в їх домі. Особистість трибуна вважалась недоторканною: той, хто здійснював на нього замах, піддавався прокляттю, і будь-хто міг його безкарно вбити. Все це дуже не подобалось патриціям і герой воєн з латинами і вольсками Гай Марцій Коріолан навіть очолив вороже військо, готове йти на Рим; тільки благання матері і дружини змусили його відступитись від цього задуму (за це вольски вбили його як зрадника). В цілому ж примирення патриціїв і плебеїв мало важливі наслідки: римляни одержали перемогу над латинами і відновили свою гегемонію в долині Тібру.

Закони XII таблиць. Однак боротьба продовжувалась. Плебеї вимагали писаних законів, щоб боротись із зловживаннями патриціїв в судах. Їм вдалось домогтись обрання комісії децемвірів (десяти мужів), яка протягом 451-450 рр. до н.е. збирала і фіксувала на письмі установаження звичаєвого права. Викарбувані на дванадцяти мідних таблицях, ці норми склали знамениті «Закони XII таблиць» і були схвалені коміціями. В цілому вони не відступали від звичаєвого права, однак включали і багато нововведень.

Так, підтверджувалось боргове право, але на користь клієнтів була введена стаття, що піддавала прокляттю патрона, який обдурив клієнта. Заборонено було надавати будь-кому особисті привілеї, що утверджувало формальну рівність громадян перед законом. За спеціальним законом територія римської общини повинна була залишатись тільки під її контролем. Заборонялось передавати землю храмам, що перешкоджало утворенню в Римі економічно, а отже, і політично впливового жрецтва. Закони підтверджували право громадян займати покинуту ділянку, власником якої вони ставали після дворічного користування; це, однак, не поширювалось на *peregrini* (чужоземці), оскільки володіти землею на території Риму міг тільки римський громадянин. Регулювалось також відчуження майна фамілії. Спадщина звичайно переходила до синів, найближчих родичів по чоловічій лінії, далекої рідні. Якщо ж батько хотів скласти заповіт і позбавити сина спадщини, заповіт повинен був утверджуватись коміціями. Все це говорить про контроль общини не тільки над суспільним, але і над приватним майном. В усі віки в Римі вважалось, що громадянин для добра «спільної справи» (*res publica*) повинен сумлінно обробляти свою землю (поняття «хороший землероб» було синонімом поняття «хороший громадянин»), забезпечити дітей, дати дочкам посаг, щоб вони вийшли заміж і народили нових громадян для блага суспільства. «Закони XII таблиць» під впливом патриціїв заборонили шлюби між патриціями і плебеями, але заборона ця була скасована після нової сецесії плебсу.

Також «Законами XII таблиць» зафіксували розвиток відносин приватної власності (особливо IV, 3; V, 3, 8a; VI, 3; VII, 7; 8b; VIII, 9), що завжди стимулював майнову диференціацію, концентрацію багатства в руках одних і втрату його іншими. Особливо це позначилось на плебеях, які вже на поч. V ст. до н.е. відчували земельний голод. Розорення супроводжувалось заборгованістю з подальшим поневоленням неоплатних боржників. В «Законах» багаторазово згадуються боржники і лихварі. Неоплатних боржників (*pecuniarius*) кредитор міг протягом двох місяців тримати в ув'язненні, після чого або вбити, або продати, тобто фактично перетворити в раба (*servus*). Не випадково вже в цьому ранньому пам'ятнику римського права міститься стаття, що обмежує лихварський процент (VIII, 18a).

Колонії. Щоб послабити боротьбу плебеїв за землю, Рим став засновувати на завойованих землях колонії і роздавати там ділянки плебеям. В V ст. до н.е. було засновано 10 колоній, в IV ст. до н.е. — 15. Колонії підкорялись законам римського або латинського права, але жителі їх могли одержати римське громадянство, переселившись в Рим. Колонії ставали провідниками римського впливу.

Вільновідпущеники. Судячи з того, що в 357 р. до н.е. був введений податок на мануміссії (відпущення на волю рабів), їх число було значним, і вони використовувались на різних роботах. Вільновідпущеники (лібертини) ставали римськими громадянами, але без права займати магістратури і були зобов'язані різними повинностями і послугами колишньому пану, який ставав патроном, а вони, відповідно, клієнтами.

Вибори консулів з плебеїв. Війни змушували патриціїв йти на поступки плебсу. В 367 р. до н.е. в зв'язку з новими хвилюваннями був прийнятий закон, запропонований народними трибунами Гаєм Ліцинієм і Луцієм Секстієм. Згідно нього, один консул повинен був вибиратись з плебеїв. Також полегшувалось становище боржників, заборонялось займати на громадській землі більше 500 югерів (125 га), випасати більше 100 биків і 500 овець. За законом Луція Генуція 341 р. до н.е. обидва консули вже могли обиратись з плебеїв.

Зростання Риму. Перемоги римлян відкрили їм доступ до зерна і металів Етрурії. Згідно цензу (*census* — періодичний перепис громадян) сер. IV ст. до н.е. значилось вже 255 тис. римських громадян, які могли виставити 10 легіонів. До кін. IV ст. до н.е. Риму в Італії належала територія в 20 тис. кв.км, що дозволяло засновувати все більше колоній і збільшувати армію, набрану з селян, готових воювати за нові землі і воєнну здобич.

До сер. III ст. до н.е. Рим став безперечним главою федерації італійських міст і племен. Поступово італійські міста переймали римський устрій, засвоювали латину і приймали нові культу. Але і римляни сприймали культу переможених, дотримуючись стародавнього звичаю екокації — «запрошення» божеств ворогів перейти на сторону римлян, з обіцяною побудувати їм храми.

Завершення боротьби плебей і патрицій. Плебс одержував одну перемогу за другою. В 326 р. до н.е. законом Петелія і Папірія були заборонені поневолення громадян і боргова кабала: неоплатний боржник відповідав тепер своїм майном, натомість особа його залишалась недоторканою. Було заборонено піддавати римських громадян катуванням і тілесним покаранням. За законом Публія Філона від 339 р. до н.е., підтвердженого законом Квінта Гортензія в 287 р. до н.е., рішення, прийняті зборами плебсу (плебісцити), одержували силу закону. Центуріатні коміції були витіснені трибутними коміціями — зборами по трибах, в яких не було різниць за ценою. Закон 311 р. до н.е. надавав народу право обирати 16 з 24 військових трибунів. За плебісцитом Огультію (300 р. до н.е.) плебем відкривався доступ в жрецькі колегії, ставала виборною посада глави колегії понтіфіків — великого понтіфіка, який наглядав за відправленням громадських і приватних культів.

Формування римської громадянської общини. Внаслідок перемог плебсу Рим на поч. III ст. до н.е. перетворився в громадянську общину. Це було найважливішою історичною подією, яка і визначила подальшу історію Риму. Основними рисами римської громадянської общини були поєднання колективного і приватного землеволодіння за наявності верховної власності общини, нерозривний зв'язок понять «громадянин», «воїн» і «землероб», рівність політичних і юридичних прав громадян, влада коміцій в усіх найважливіших питаннях, що стосувались як колективу громадян, так і окремого громадянина, дотримання принципу «пропорційної рівності» — праця кожного на спільну користь, що розумілась і як користь кожного громадянина. Були значно звужені можливості для експлуатації співгромадян як залежних трудівників, а тим більше як рабів. Це прискорило перетворення іноплеменників в рабів. Раби були розподілені по окремих фаміліях, де за ними наглядали господарі; були звільнені клієнти, що стали тепер рівноправними громадянами і власниками земельних ділянок. Перераховані заходи гальмували процес конститування класів великих землевласників і залежних землеробів і формування сильного державного апарату.

Армія, що складалась з громадян, служила тільки для придушення опору ззовні; не було поліції і прокуратури: прикликання до суду громадянина було приватною справою позивача, який сам повинен був забезпечити явку відповідача і свідків в суд і виконання вироку. Покарання, передбачені «Законами XII таблиць», поступово замінялись штрафами або вигнанням. Крім того, народний трибун міг особисто втрутитись в судовий процес на будь-якій його стадії, накласти вето і звільнити обвинувачуваного. Залізна дисципліна панувала тільки в армії.

Основні інституції і магістратури Римської республіки. В сер. III ст. до н.е. устрій Римської республіки став виглядати наступним чином. Коміції (comitia — сходка, збори): куріатні коміції (патриціанські збори), центуріатні коміції (патриціансько-плебейські збори), трибутні коміції (35 триб: 4 міські і 31 сільська). Сенат (300 чоловік). Магістратури (magistratus — сановник, начальник): 2 консули (consulere — консультуватись), які командували армією і здійснювали вищу громадянську владу; 2 претори (praetores, від praetor — ідучий попереду, предводитель), які відправляли судову владу; 10 народних трибунів, які мали право veto стосовно рішень магістратів, могли вносити законопроекти, скликати трибутні коміції, арештовувати магістратів і опротестовувати рішення сенату; 4 еділи (порядок в місті, міський благоустрій, постачання, влаштування суспільних ігор); 4 квестори (відання казною, ведення фінансових книг, супровід консулів під час військових походів, продаж полонених і розподіл військової здобичі); диктатор (одноосібний правитель, призначуваний в надзвичайних обставинах); 2 цензори (обирались з колишніх консулів; розподіляли громадян за майновими класами; переглядали списки сенаторів).

Структура римської армії. Основною одиницею римської армії був легіон (legere — обирати, збирати), очолюваний військовим трибуном. Протягом IV ст. до н.е. відбувся перехід від центуріатної фаланги, введеної ще Сервієм Туллієм (579-535 рр. до н.е.), до маніпулярного строю, пов'язаного традицією з іменем Марка Фурія Камілла (?-364 рр. до н.е.). Якщо центуріатний стрій засновувався на станово-майновому принципі формування армії, то маніпулярний — на загальногромадянському.

Стандартний легіон епохи республіки нараховував 4500 чоловік (4200 піхотинців і 300 вершників). Основним тактичним підрозділом піхоти була маніпула (manipula — жменя), що складалась з двох центурій і нараховувала 60-120 важкоозброєних воїнів; командував нею один з центуріонів. Маніпули йшли в бій колоноподібним строєм і в разі потреби могли розгортатись в суцільну лінію. Бойовий порядок легіону складався з трьох ліній по 10 маніпул в кожній. Першу лінію утворювали гастати (hasta — спис) — молоді воїни (1200 чол.); друга складалась з принципів (principes — перші, головні) — воїни в розквіті сил (1200 чол.); третя — з тріаріїв (triarius — третя лінія) — найбільш досвідчених воїнів (600 чол.). Маніпули кожної лінії розташовувались так, щоб утворювався шаховий порядок. Проміжки між маніпулами заповнювались велітами (velites від velox — швидкий) — легкоозброєними юнаками з незаможних сімей (1200 чол.). З'єднання з трьох маніпул — гастатів, принципів і тріаріїв — утворювало когорту (cohors — обгороджене місце) — тактичну одиницю, здатну діяти самостійно. Флаги легіону прикривала кавалерійська ала (ala — крило) — 300 вершників, поділених на 10 турм (turma — група, вервечка). Римському легіону додавався союзницький — так само організований і такої ж чисельності, але очолюваний префектом-римлянином.

Озброєння легіонера складалось з пілума (pilum — короткий спис з наконечником у формі подовженої пірамідки), гладіуса (gladius — короткий меч) і скутума (scutum — подовгастих дерев'яний щит з набитими метале-

вими пластинами). Груди воїна захищала шкіряна пектораль (pectorale — грудний) з прикріпленими металевими пластинами, а голову — металевий гостроконечний шолом.

Кожному легіону надавались допоміжні війська майже такої ж чисельності — сюди входили численні фахівці: сапери, розвідники, лікарі, прапороносці (римська армія не мала прапорів — їх заміняли легіонні герби у вигляді орлів на довгому деревку), секретарі, персонал металевих знарядь і облогових веж, різні обслуговуючі підрозділи і підрозділи з негромадян (римське громадянство їм надавалось після демобілізації) — легка кавалерія, легка піхота, ремісники різної спеціалізації.

Звичайно бій починали веліти, за ними — гастати. Якщо противник їх тіснив, вони відходили в інтервали другої лінії, утворюючи суцільну шеренгу. Тріарії ж залишались позаду, опустившись на праве коліно і впершись плечем у щит. У випадку невдачі гастати і принципи відступали до тріаріїв, які, раптово вставши з коліна, ніби виростали перед противником з-під землі (на практиці діло доходило до тріаріїв нечасто). Така тактика вимагала серйозної підготовки воїнів, тому за їх навчання відповідав особисто консул.

На марші армія дотримувалась суворих правил. В авангарді знаходились екстраординарії (відбірні воїни) з саперними центуріями, за ними йшло праве крило союзників, посередині — два легіони і в ар'єргарді — ліве крило союзників. За день військо додало до 30 км, після чого споруджувався табір — теж згідно суворих правил (див. Полібій, Загальна історія, VI, 27-32).

5. ПІДКОРЕННЯ ІТАЛІЇ (508-265 рр. до н.е.)

Війни римлян з сусідами. В 508 р. до н.е. вигнані Тарквінії схилили правителя етрусського міста Клузія — Порсенну до нападу на Рим. Етруски захопили пагорб Янікул і тільки на переправі через Тібр їх затримали юні патриції на чолі з Горацієм Коклесом. Мужністю прославився і юний патрицій Муцій. Він пробрався до намету Порсенни, але помилково вбив його секретаря. Цар погрожував йому страшними карами, але Муцій поклав руку на вугілля вогнища, непохитно переносючи біль, за що одержав прізвисько Сцевола (лівша). В 506 р. до н.е. на допомогу римлянам прийшли латини і кампанські греки — куманці на чолі з Арістодемом, і спільними зусиллями перемогли етрусків в битві при Аріції. Пагорб Янікул залишився за Римом, однак етруски повернули собі раніше захоплені в них землі.

Латинські міста, що взяли участь в боротьбі з Порсенною, утворили Аріційську федерацію, яка в 496-493 рр. до н.е. веде з римлянами I Латинську війну. Хоч римляни не втратили мужності і вправності, вони були змушені вступити в не вигідний союз з латинами. Причина полягала в тому, що плебеї, ущемлені в своїх правах, відмовлялись воювати, чим користувались вороги. Так, в 484 р. до н.е. воїни етрусського міста Вейї підійшли до самого Риму і аристократичній кінноті на чолі з консулом Фабієм вдалось відкинути їх, однак плебейська піхота не стала їх переслідувати і ворожа армія врятувалась. Коли в 477 р. до н.е. вейєнти знову вторглися в римські володіння, патриціанський рід Фабіїв числом 306 чоловік виступив на війну. В кровопролитній битві весь рід поліг, крім одного юнака.

Війни з еквами і сабінами відображені в оповіді про Цинцинната, консула 460 року до н.е. В критичний момент війни в 458 р. до н.е. він був заочно обраний диктатором. Відправлені до нього послы застали його в полі — він володів наділом в 4 югери, який сам обробляв. Облачившись в тогу, Цинциннат прийняв високе призначення і відразу відправився на війну, яку переможно закінчив і повернувся до свого плуга.

Небезпечним ворогом стали етрусські Вейї, що привернули на свій бік римську колонію Фідени. Цей союз забезпечував Вейям вільний перехід через Тібр і, що важливіше, контроль над Соляним шляхом. В 439 р. до н.е. вейєнтський цар Ларт Толумній залучив до війни з Римом італіків-фалісків. Завдяки перемозі над цією коаліцією в Рим була доставлена величезна здобич, а консул Корнелій Косс посвятив в храм Юпітера обладунки переможеного ним у двобої царя Толумнія. Однак в 435 р. до н.е. в Римі спалахнула епідемія і вейєнти з фіденатами підступили до самих брам міста. Напружуючи всі сили, римляни зуміли перейти в наступ і за допомогою підкопу захопили Фідени. Вейєнти неодноразово звертались по допомогу до інших етрусських міст, але безрезультатно. Остання римсько-вейєнтська війна тривала з 406 по 396 рр. до н.е. і закінчилась повною перемогою Риму. При взятті міста, покинутого напризволяще рештою етрусків, полководець Марк Фурій Камілл також застосував підкоп. Була захоплена величезна здобич, а на вейєнтських землях були утворені чотири нових триби.

В ході цих воєн переможці загарбували здобич, угоняючи худобу і людей. Римські полководці дозволяли солдатам грабувати переможених, поверх того, нагороджували вершників і командирів, роздаючи кожному по полоненому, а найхоробрішим — по два, а решту продавали в рабство.

Війни з галлами. Після перемоги над Вейями Рим став об'єктом експансії з боку кельтів, яких римляни називали галлами. Кельтські племена сенонів, бойїв, інсубрів, витіснюючи етрусків і лігурів, в VI—V ст. до н.е. осіли в долині р. Пад, яка стала називатись Цісальпінською Галлією з центром в місті Медіолан. В кін. V — на поч. IV ст. до н.е. галли розпочали просуватись в Етрурію, що змусило етрусків об'єднати свої сили з римлянами. В 390 р. до н.е. в битві на р. Адлія римська армія була наголову розгромлена, галли захопили і спалили весь Рим. Тільки гарнізон укріпленого Капітолію під командою Манлія, прозваного Капітолійським, тримався сім місяців. Однієї ночі галльські воїни піднялись було до фортеці малопомітною стежкою, але римлян врятували гуси, піднявши шум. Зрештою, втомившись від облоги, нестачі харчів і хвороб, галли погодились взяти викуп.

Під час зважування золота римляни помітили несправність терезів, але галльський вождь Бренн, поклавши свого важкого меча на шальку, заявив: «*Vae victis!*» («Горе переможеним!»).

Початок протистояння з самнітами. Після цього вплив Риму в Лації значно послабився: союз з латинами фактично розпався, напади відновили вольски, етруски і екви. Тим не менше, римляни вистояли і відбили натиск сусідніх племен. Після нового галльського вторгнення в Лацію в 360 р. до н.е. відродився римсько-латинський союз (358 р. до н.е.). До сер. IV ст. до н.е., вже маючи повний контроль над Лацієм і Південною Етрурією, Рим продовжив експансію в інші райони Італії, в першу чергу, в Кампанію. Однак ця родюча область цікавила також Самнітську федерацію (союз гірських племен Середньої і Південної Італії) і латинів. В 343 р. до н.е. самніти розгромили військо кампанського міста Капуї і його громадяни перейшли в римське підданство. Це викликало Першу Самнітську війну (343-341 рр. до н. е.), яка закінчилась перемогою римлян і підпорядкуванням частини Кампанії.

Друга латинська війна (340-338 рр. до н.е.). Посилення Риму привело до загострення відносин з латинами і Другої латинської війни, яка велась на території Кампанії і внаслідок якої Аріційська федерація була розпущена, частина земель латинів конфіскована, з кожною общиною укладений окремих договір, умови якого залежали від позиції, яку займало місто під час війни. Кілька латинських міст одержали римське громадянство, інші були зрівняні з римлянами тільки в майнових, але не в політичних правах (*civitates sine suffragio*), решта ж були оголошені латинськими союзниками. Становище цих останніх пізніше трансформувалось в латинське громадянство, сутність якого полягала в тому, що його носії, залишаючись громадянами свого міста, користувались деякими правами в Римі: могли одружуватись, укладати ділові угоди під егідою римських властей, переселятись до Риму, стаючи повноправними громадянами, разом з римлянами засновувати колонії. Ці переваги, однак, поєднувались з заборонаю самостійної зовнішньої політики і обов'язком поставляти військові контингенти.

Друга самнітська війна (327-304 рр. до н.е.). Подальше просування римлян на південь Кампанії викликало Другу самнітську війну. Якщо міста з переважаючим грецьким населенням (Неаполь, Ноли, Куми, Ацерри) досить швидко опинились під владою Риму, то бойові дії з самнітами були дуже важкими. Після кількох перемог, в 321 р. до н.е. римська армія вторглась в гірський Самніт і самнітський полководець Гай Понтій заманив її у вузьку, порослу лісом Кавдінську ущелину. Позбавлені можливості навіть розгорнутись в бойові порядки, римляни здались і самніти піддали їх принизливому обряду, змусивши беззбройними і півголими пройти «під ярмом» — «тріумфальною аркою», спорудженою з конфіскованої зброї. Рим втратив кілька фортець і видав 600 знатних заложників.

На оправлення від кавдінської поразки пішло багато часу: римляни не тільки видозмінили бойові порядки, поділивши легіон на менші і маневреніші підрозділи (маніпули), але і заохотили плебеїв до активнішої участі у війні, продовживши демократичні перетворення. Це принесло успіх і в 304 р. до н.е. самніти запросили миру.

Третя самнітська війна (298-290 рр. до н.е.). Під час Другої самнітської війни римляни збудували свої перші стратегічні дороги: Аппієву, з'єднуючу Рим з Капуєю, і Валерієву між Римом на західному узбережжі Апеннінського півострова і Корфінієм на східному. Римляни прагнули створити широку смугу своїх володінь в центральній частині Італії і звести бар'єр між своїми непримиренними ворогами — галлами на півночі і самнітами на півдні. Ті, однак, все чудово розуміли і в 298 р. до н.е. створили коаліцію, до якої приєднались етруски. Так почалась Третя самнітська війна (298-290 рр. до н.е.).

Вирішальна битва відбулася в 295 р. до н.е. на півночі Італії під Сентіном. Перемога, що дісталась римлянам ціною важких втрат, привела до розпаду коаліції. Самніти ще кілька років продовжували безнадійний опір, але, розбиті і знекровлені, змушені були капітулювати. Римляни відібрали їх кращі землі, зруйнували фортеці і вивели на їх територію кілька колоній, які відокремили одне від одного самнітські племена.

Підкорення галлів-сенонів. В 285 р. до н.е. римська армія розгромила галлів-сенонів (які колись захопили Рим) і заснували на узбережжі Адріатичного моря колонію Сена Галльська. Того ж року, вторгшись в Етрурію, галли спробували повернути втрачені володіння і навіть завдали римлянам поразки в битві під Арріцією. Однак, в 283 р. до н.е. при Вадімонському озері союзне військо галлів і етрусків було наголову розбите. Тепер суцільна смуга римської території простиралась по діагоналі від Лацію на північний схід до Адріатичного моря.

Піррова війна (280-275 рр. до н.е.) і підкорення Великої Греції. На півдні Апеннінського півострова володіння Риму підступили до Великої Греції. Поліс Фурії, обложений гірським племенем луканів, звернувся по допомогу до Риму і в 282 р. до н.е. консул Гай Фабріцій Лусцін, розгромивши нападників, звільнив місто і залишив в ньому гарнізон. Так же стали поступати і деякі інші грецькі поліси. У відповідь лукани вступили в союз з найсильнішим грецьким містом Італії — Тарентом, який прагнув за будь-яку ціну зберегти свободу. Однак римляни їх розгромили і багатий Тарент найняв армію Пірра (306-272 рр. до н.е.), царя Епіру, невеликої держави на заході Балканського півострова. Так почалась Піррова війна (280-275 рр. до н.е.), в якій випробування на міцність пройшов союз італійських міст-держав і племен з Римом.

В елліністичному світі Пірр вважався другим полководцем після Александра Македонського. В його розпорядженні була невелика, але досвідчена професійна армія і небачені ще в Італії бойові слони. Він плекав грандіозні плани створення в Західному Середземномор'ї могутньої держави, ядро якої склали б поліси Великої Греції, і тарентинці всіляко підживлювали ці мрії. В 280 р. до н.е. Пірр з 25 тис. воїнів переправився в Італію і розпочав бойові дії. В битві при Гераклі римська піхота витримала перший натиск еллінської фаланги, але кіннота втекла, тому що коні злякались слонів. Опинившись під ударом кавалерії і слонів, римські легіони були розбиті. На бік Пірра перейшли грецькі поліси Південної Італії, а також самніти і лукани. Епірський цар перейшов у наступ і досяг Лацію, але союзники залишились вірні Риму. Пірр був змушений відступити на південь і в 279 р. до

н.е. при Аускулі відбулась нова битва, що тривала два дні і закінчилося перемогою Пірра, оскільки римляни знову не витримали атаки бойових слонів. Римська армія понесла важкі втрати, але відступила в повному порядку. У Пірра ж загинули найкращі воїни і командири, а союзні йому самніти пограбували його ж власний табір. Цар розумів, що римляни швидко відновлять втрати, а йому вже нізвідки чекати поповнення, тому коли його наближені підійшли до нього з поздоровленнями, він сказав: «Ще одна така перемога, і ми остаточно загинемо».

Піrr звернувся по допомогу до грецьких міст Сицилії, що зазнали поразки від Карфагену, який тоді володів західною частиною острова і намагався захопити його цілком. Піrr, залишивши гарнізон в Таренті, переправився на Сицилію і розгромив карфагенські війська. Він почав готувати експедицію проти африканських володінь Карфагену, вимагаючи, щоб сицилійські греки забезпечили її флотом, армією і спорядженням. Коли греки стали нарікати, він стратив кількох впливових і багатих громадян. Після цього грецькі міста Сицилії відклались від нього і вступили в союз з Карфагеном, і епірець був змушений повернутись в Італію. Римляни на той час розправились з луканами і самнітами. В 275 р. до н.е. в Самнії, біля м. Беневент відбулась остання битва Пірра. Цього разу римські легіонери зуміли злякати слонів і ті розтоптали свої ж війська. Розгромлений Піrr покинув Італію і в 272 р. до н.е. загинув в банальній вуличній сутичці в Аргосі. Того ж року Тарент здався, а його громадяни були продані в рабство. До 270 р. до н.е. римляни остаточно підкорили Луканію, Бруттій і всю Велику Грецію.

Одночасно римляни задали поразок етрускам і галлам. Ті були змушені вступити в нерівноправний союз з Римом і уступити йому частину своєї території. Рим зміцнив свій вплив в Луканії і Етрурії, встановив контроль над Піценом і Умбрією і опанував Сенонською Галлією, перетворившись в гегемона всієї Середньої Італії. Завоювання Римом Італії аж до границь з Галлією завершилося в 265 р. до н.е. взяттям міста Вольсінії в Південній Етрурії. Общини Південної і Середньої Італії ввійшли в Італійський союз на чолі з Римом.

РОЗДІЛ VII УТВОРЕННЯ РИМСЬКОЇ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (264-129 рр. до н.е.)

1. Перша пунічна війна 264-241 рр. до н.е. Карфаген у 241-218 рр. до н.е.; 2. Друга пунічна війна; 3. Експансія Римської республіки на півдні Балкан, в Малій Азії і Західному Середземномор'ї; 4. Політичний і соціально-економічний розвиток римського суспільства в III—I ст. до н.е.

Навіть після завоювання Італії і перетворення в сильну регіональну державу Рим залишався відсталою селянською країною з натуральним господарством і архаїчною культурою, закутком елліністичного світу. Власне тому загарбаній землі не могло вистачити надовго. Те, чого не можна було одержати за допомогою слаборозвинутої економіки, могла дати тільки війна. До неї штовхала і сама організація Італії під владою римлян. Союзники не платили Риму данини і надавали в його розпорядження свої сили і засоби лише у воєнний час, тому регулярна експлуатація їх ресурсів була можлива тільки в ході експансії вже за межами Італії. Протягом 264-133 рр. до н.е. ці завоювання перетворили італійський поліс Рим в могутню світову державу, під владою якої опинилось все Середземномор'я, і сприяли глибоким змінам в усіх сферах життя суспільства. Якщо основні політичні інститути Риму сформувались в ході боротьби плебеїв і патрициїв, то економіка, суспільство і культура, властиві зрілому полісу, склались саме в це століття римської історії, так само як і система організації і експлуатації підкорених країн і союзників.

1. ПЕРША ПУНІЧНА ВІЙНА 264-241 рр. до н.е. КАРФАГЕН У 241-218 рр. до н.е.

Римське суспільство напередодні середземноморської експансії. Завоювання Італії тільки розпалило апетити римлян, зацікавлених у війні як у способі присвоєння багатств і розширення земельного фонду, також як у засобі поширення *imperium populi Romani* — влади римського народу (звідси пізніше поняття «імперії»), а отже, системи обкладених податками і взагалі експлуатованих територій. За недостатньо розвинутої товарності виробництва військова здобич, контрибуції і т.п. давали багато того, чого виробництво і торгівля не могли дати, не кажучи вже про те, що війни безпосередньо збагачували їх учасників. Війни велись майже постійно, періоди миру були рідкісні і короткі. Звичайно щороку один, а то і обидва консули керували воєнними діями. Військова слава (і окремих полководців, і цілих родів) була найважливішою передумовою політичної кар'єри. Військовий досвід (участь в 10 кампаніях) вимагався від всіх кандидатів у магістрати. Війна, таким чином, була невід'ємним атрибутом всього римського способу життя.

Нова серія воєн, що велись тепер за межами Італії і переважно за морями, розгорталась поступово, втягуючи в коло римських інтересів і володінь все ширші регіони і зв'язуючи історію цих регіонів в єдине ціле, як зауважував вже в II ст. до н.е. Полібій, грецький історик, що довго жив у Римі. Подальша експансія і географічно могла стати безпосереднім продовженням італійської. З півночі римлян приваблювали багаті землі Цісальпінської Галлії в долині р. Паду, на які тоді ще не поширювалось поняття Італії. Зіткнення з галлами і просування римлян до цього району припадають вже на поч. III ст. до н.е. До більш радикальних наслідків привела, однак, боротьба за Сицилію.

Передумови римсько-карфагенського протистояння. Після підкорення Великої Греції римляни вийшли до вузької Мессінської протоки, за якою знаходився острів Сицилія з його благодатною землею і багатими містами. Тамтешні греки не могли вчинити скільки-небудь серйозного опору, але на острів претендувала розташована в Лівії Карфагенська держава (Карт-Хадашт, лат. Carthago), що вступила в Zenit своєї могутності. Володіння карфагенян, яких римляни називали роені, puni (від *phoenices* — фінікійці) — пуніями або пунійцями, охоплювали західну частину Північної Африки, Південну Іспанію, Сардинію, Корсику і значну частину Сицилії. Як і Рим, Карфаген був олігархічним полісом, що мав багато залежних від нього союзників і займав вигідне географічне положення. Однак, його економіка в своєму розвитку набагато випереджала римську. У карфагенян були процвітаючі рабовласницькі маєтки в Північній Африці. Крім того, вони тримали під своїм контролем посередницьку торгівлю між Західним і Східним Середземномор'ям. Оскільки в Карфагені майже не було вільного селянства, його піхота складалась з найманців, набраних з усього світу, і своїми бойовими якостями поступалась римській. Але в нього була прекрасна нумідійська кавалерія, а військовий флот з пентер (п'ятипалубних кораблів) був одним з наймогутніших у Середземномор'ї; в римлян же були тільки невеликі сторожові кораблі. Таким чином, результат війни між Римом і Карфагеном було неможливо передбачити.

Початок і перший період війни (264-261 рр. до н.е.). На сході Сицилії панували Сіракузи — грецький поліс з тиранічною формою правління. Після смерті тирана Агафокла (316-289 рр. до н.е.) його найманці мамертинці (набрані в Кампанії самніти і оски, що називали себе *mamertini* — сини Марса), вигнані з міста, захопили поліс Мессану, що контролював найзручнішу переправу з Італії в Сицилію, і утворили піратську республіку. Коли ж сіракузький тиран Герон II (275-215 рр. до н.е.) у 265 р. до н.е. обложив Мессану, мамертинці, розколовшись на дві партії, звернулись по допомогу і до Карфагену, і до Риму. Карфагеняни прийняли пропозицію одразу, натомість римський сенат перебував у нерішучості, розуміючи, що відсутність флоту створить значні утруднення у війні з заморським противником. Однак, Карфаген був дуже багатим, а отже, перемога обіцяла ве-

личезну здобич, крім того, захоплення карфагенянами всієї Сицилії занадто суперечило римським інтересам. Войовничо настроєні консули 264 року до н.е. добились свого, звернувшись до коміцій і зобразивши майбутню війну не тільки корисною для держави, але і вигідною для її учасників.

Римська армія під командуванням консула Аппія Клавдія, вступивши на острів, розбила союзника Карфагена Гіерона II і змусила його укласти союз з Римом (263 р. до н.е.) і виплатити контрибуцію. Невдовзі римляни, за словами Полібія, «не задовольнялись вже початковими планами» (якими б вони не були) і здобиччю, а «намірились... зовсім очистити острів від карфагенян і тим посилити свою могутність» (Загальна історія, I, 20). Через три роки вся Сицилія, за винятком сильно укріплених карфагенських фортець на її західному узбережжі (Панорм, Лілібей і Дрепана), опинилась під владою Риму. Однак, спираючись на ці фортеці і бази на о-вах Сардинії і Корсиці, карфагенський флот безкарно спустошував береги Італії, натомість Лівія залишалась у цілковитій безпеці. Тоді римляни вирішили поміритись силами з карфагенянами на морі.

Другий період війни (260-255 рр. до н.е.). Римлянам довелося (з допомогою міст Великої Греції) збудувати військовий флот і вчитись воювати на морі. В цілому було споруджено і забезпечено екіпажами флот із 100 квінквірем (quinqueres, від quinque — п'ять і remus — весло; судно з п'ятьма рядами весел; грец. — пентера) і 20 тріер, споряджених віронами або «залізними руками» (ferreae manus; абордажні містки із сталевими гаками на кінці), які дозволяли їм намертво зчіплюватись з карфагенськими кораблями і перетворювати морський бій в сухопутний. При Мілах в 260 р. до н.е. римський флот на чолі з консулом Гаєм Дулієм одержав свою першу перемогу. В 256 р. до н.е. біля мису Екном відбулась ще грандіозніша битва, в якій зійшлося 330 римських і 350 карфагенських суден. Римляни знову перемогли, відкривши собі шлях в Африку. Того ж року Карфаген був обложений і запросив миру, але консул 256 року до н.е. Гай Атілій Регул запропонував такі важкі умови, що карфагеняни вирішили захищатись до останнього. За зиму вони найняли велике різношерсте військо, яке спартанському воєначальнику Ксантіппу вдалося перетворити в боєздатну армію. В 255 р. до н.е. він вивів її на поле бою і одержав блискучу перемогу, причому консул Атілій Регул потрапив у полон. Висланий на допомогу римський флот потрапив в бурю і повністю загинув.

Третій період війни (254-241 рр. до н.е.) і укладення мирної угоди. Провал експедиції в Африку привів до повернення центру бойових дій на Сицилію. Римські перемоги на суші і на морі чергувались з важкими поразками. Так, в 254 р. до н.е. римляни оволоділи фортецею Панормом (суч. Палермо), а наступного року їх флот знову потрапив у шторм і загинув. Особливо досаждав противнику молодий карфагенський полководець Гамількар Барка, що здійснював успішні вилазки проти римських військ на острові і вдалі десантні операції на узбережжі Італії. До того ж, в 248 р. до н.е. недосвідчені в морській справі римські флотоводці не змогли уникнути сильного шторму, в якому загинув черговий флот. Тим часом затяжна війна так виснажила супротивників, що в жодного з них не вистачало сил для вирішального удару. Нарешті, в Римі багаті громадяни пожертвували свої кошти на військові потреби; був збудований новий флот, який в 241 р. до н.е. і завдав карфагенянам вирішальної поразки в битві при Егатських островах.

Мирний договір, зрозуміло, був продиктований Римом. Частина Сицилії переходила під його владу і стала першою заморською провінцією, що управлялась римським намісником (претором), віддавала $\frac{1}{10}$ врожаю, платила за користування пасовищами і була зобов'язана постачати військовій контингенти. Грецькі міста оголошувались вільними і не платили податків. Також Карфаген повинен був сплатити протягом 10 років величезну контрибуцію в 3200 талантів срібла.

За перемогу в цій війні Риму довелося заплатити життями 100 тис. громадян і союзників і 600 суднами.

Повстання карфагенських найманців 241-238 рр. до н.е. і його наслідки. Невдале для Карт-Хадашту закінчення війни викликало гостру соціально-політичну кризу — повстання найманої армії, лівійських селян і рабів, яке поставило державу на край загибелі. Все почалося з того, що олігархічний уряд, посилюючись на важке становище, став затримувати виплату обіцяної платні переправленій з Сицилії в Лівію 20-тис. армії, складеній з лівійців, іберів, кампанців, лігурів, галлів і т.п. буйної публіки. Розлючені найманці під керівництвом лівійця Матоса, кампанця Спендія і галла Автаріта, колишнього раба, обложили Утіку, Гіппон-Діарріт і сам Карфаген. По всій країні були розіслані гінці із закликами до селян, рабів і кочових племен приєднатись до повстанців. В цій критичній ситуації рятувати республіку було доручено полководцю і державному діячу Гамількару Барці (270-229 рр. до н.е.), що прославився у війні з Римом, але був відсунений олігархами на другі ролі. У ході важкої і тривалої кампанії він зумів розгромити і знищити більшість найманців, а також придушити народні хвилювання. Рим, скориставшись ситуацією, захопив Сардинію і Корсику. У 227 р. до н.е. Сицилія, Сардинія і Корсика стали першими римськими провінціями.

Заснування Нового Карфагена (237 р. до н.е.) і підготовка до війни з Римом. Успішне наведення порядку дозволило Гамількару, який представляв інтереси зацікавлених у реванші торгово-промислових кіл, зайняти керівні позиції в уряді. Згідно розробленого ним стратегічного плану, новою базою для майбутньої війни з Римом повинна була стати Іспанія з її родючими землями і покладами металів. У 237 р. до н.е. Гамількар висадився на Піренейському п-ові і, заснувавши Новий Карт-Хадашт (суч. Картахена), розпочав планомірне підкорення іберів і кельтів. Після загибелі полководця в 229 р. до н.е. цю політику продовжив його зять Гасдрубал, а після смерті останнього в 221 р. до н.е. командуючим карфагенськими силами в Іспанії став син Гамількара — 26-літній Ганнібал (247-183 рр. до н.е.), який, згідно переказу, ще в дитинстві в урочистій обстановці поклявся своєму батькові у вічній ненависті до Риму. Відомий як досвідчений воїн і здібний полководець, Ганнібал Барка був підтриманий армією і торгівельно-промисловими колами, що дало йому змогу змусити до покори олігархічний уряд. Так у Карфагені була встановлена військова диктатура, оскільки

основні напрямки політики визначав Ганнібал, що перебував в Іспанії.

Протягом 221-220 рр. до н.е. Ганнібал завоював частину Піренейського п-ова до р. Ібер (суч. Ебро). Навесні 219 р. до н.е. він обложив і взяв поліс Сагунт, що мав права римського союзника. Це вже був прямий виклик і навесні 218 р. до н.е. Рим оголосив війну Карфагену.

2. ДРУГА ПУНІЧНА ВІЙНА (218-201 рр. до н.е.)

Римсько-галльська війна 225-222 рр. до н.е. і заснування колоній Плаценції і Кремони. Римляни не зуміли вчасно розпізнати загрозу з боку Карфагену, оскільки їх увага була зайнята війною з галлами. В 232 р. до н.е. народний трибун Гай Фламіній домігся прийняття закону про поділ між безземельними громадянами землі, захопленої в 283 р. до н.е. у галлів-сенонів. У відповідь на це цісальпінські галли, об'єднавшись зі своїми трансальпінськими родичами, напали на Італію. Розпочавшись у 225 р. до н.е., війна завершилась в 222 р. до н.е. повною поразкою галлів і захопленням їх столиці Медіолану; більшість галльських общин були позбавлені землі. В 218 р. до н.е. римляни заснували в Паданській долині колонії Плаценцію і Кремону, після чого галли знову взялись за зброю і суттєво поповнили армію Ганнібала.

Відносини Риму з Македонією. Також загострились відносини Риму з Македонією. Уклавши з противниками Македонії — Ахейським і Етолійським союзами — військові угоди, Рим, розгромивши іллірійських піратів в ході І Іллірійської війни (229-228 рр. до н.е.), захопив о. Керкіру і змусив грецькі поліси Аполлонію і Епідами визнати свій протекторат. Македонський басілевс Філіпп V (221-179 рр. до н.е.) спробував витіснити римлян з Греції і спонукав правителя Іллірії до розриву з Римом. Внаслідок II Іллірійської війни (219 р. до н.е.) Іллірія опинилась під римським протекторатом, що вже склало пряму загрозу Македонії. Філіпп V став шукати союзників для боротьби з Римом.

Початок Другої пунічної війни. Ганнібал уважно стежив за цими подіями. Він вирішив перемогти Рим, використавши його протиріччя зі своїми галльськими сусідами, італійськими союзниками і Македонією. Для цього необхідно було перенести центр бойових дій на територію Італії. Оскільки на морі панував римський флот, Ганнібалу довелося вибрати важкий і небезпечний шлях по суші. Весною 218 р. до н.е. його армія (згідно Полібія, вона складалась з 50 тис. піхоти, 9 тис. кавалерії і 37-38 слонів, — III, 33) вирушила в похід, з величезними труднощами подолати альпійські перевали і спустилась в долину р. Пад. Від неї залишилось менше половини початкового складу: згідно Тита Лівія загинуло 36 тис. чол., безліч коней і ін. в'ючних тварин (Історія Риму від заснування міста, XXI, 38). Однак, вже в Італії галли, лігури і ін. скривджені Римом племена масово вливались в її ряди, так що невдовзі військо Ганнібала складалось із 80 тис. піхоти і 10 тис. кінноти (Тит Лівій, XXI, 38).

Битва біля Тразіменського озера 21 червня 217 р. до н.е. Зимою 218 р. до н.е. Ганнібал розбив римський корпус на річці Требії, а весною наступного року, обігнувши основні сили римлян, вторгся в Етрурію. Консул Гай Фламіній прагнув наздогнати його якомога швидше і не дбав про розвідку і охорону. 21 червня 217 р. до н.е. біля Тразіменського озера римська армія потрапила в засідку і була винищена майже повністю разом з консулом. Полонених римлян Ганнібал продав в рабство, а їх союзників відпустив, наказавши передати своїм землякам, що він бореться проти Риму за свободу Італії. Потім пунієць пройшов через центральні області Італії, суцільно заселені римськими громадянами, розорюючи і спалюючи все на своєму шляху, і закріпився на півдні Апеннінського півострова, серед найбільш ненадійних союзників Риму.

Стратегія Фабія Максіма Кунктатора. Опинившись після загибелі двох своїх армій в надзвичайній ситуації, римляни обрали диктатором Квінта Фабія Максіма (280-203 рр. до н.е.) — найдосвідченішого зі своїх полководців. Він прийняв нову стратегію боротьби з Ганнібалом — війну на виснаження. Римська армія всюди слідувала за пуніємцями, намагаючись триматись гірської місцевості, незручної для нумідійської кінноти. Уникаючи генеральної битви, римляни нападали на невеликі загони карфагенян, висланих для заготівлі фуражу і продовольства. Незабаром пуніємці стали відчувати нестачу припасів. Однак, війна на виснаження заподіювала величезні страждання місцевому населенню, адже там, де проходила армія Ганнібала, залишались одні голоешки. І римляни, і союзники вимагали знищити пуніємців одним рішучим ударом. Фабій всіляко противився цьому, за що одержав глузливе прізвисько Кунктатор (cunctator — повільний, нерішучий).

Битва при Каннах (2 серпня 216 р. до н.е.) і її політичні наслідки. На 216 рік до н.е. консулами були обрані прибічники рішучих дій — Луцій Емілій Павел і Гай Теренцій Варрон. Сенат звелів їм дати Ганнібалу генеральний бій і уповноважив набрати армію вдвічі більшу звичайної: 80 тис. піхоти і 6 тис. кінноти. Багато досвідчених сенаторів і вершників вступили в її ряди. В Ганнібала ж було 40 тис. піхотинців і 10 тис. вершників.

2 серпня 216 р. до н.е. в Південній Італії на зручній для дій кінноти рівнині біля містечка Канни відбулась фатальна для римлян битва. Вона почалась наступом римської піхоти в центрі і карфагенської кінноти на флангах. Римські легіони, побудовані щільним бойовим клином, потіснили слабкий центр Ганнібала, але добірні підрозділи карфагенян напали на них з флангів, а кавалерія, що встигла до цього часу розбити римську кінноту, налетіла з тилу. В оточених і здавлених з усіх боків римлян тільки воїни перших рядів могли відбиватись від противника, інші помиралі від страшної спеки і тисняви, так і не побачивши ворога в лице. За різними оцінками, римляни втратили в битві при Каннах від 44 до 80 тис. громадян і союзників, а також кращу частину командного складу: кожен третій сенатор і вершник не повернувся з поля бою.

Політичні наслідки поразок римлян були не менш важкі. На бік Ганнібала перейшла частина самнітів, лукаїни і бруттії. Капуя, Тарент, Сіракузи і деякі інші грецькі міста відклались від Риму і перейшли на бік Карфагену. Також македонський басілевс Філіпп V вступив в союз з Ганнібалом і оголосив Риму війну (Перша македонська війна 215-205 рр. до н.е.). Тим не менше, переважна частина італійських союзників залишилась вірною Риму, що, власне кажучи, і врятувало його. В Елладі ж противники Македонії продовжували бачити в Римі свою опору і охоче увійшли до антимакедонської коаліції, підтриманої також Пергамським царством. З цієї причини Філіпп V так і не зміг надати пунійцям суттєвої допомоги, а від Риму у війні в Елладі брав участь тільки флот.

Зміна стратегії римлян. Мобілізувавши всіх громадян і союзників призовного віку, а також залучивши неоплатних боржників і ув'язнених, римляни відновили армію. Також держава викупила в рабовласників тисячі молодих рабів, пообіцявши їм за службу свободу і громадянство. До 212 р. до н.е. число легіонів досягло 25 (бл. 250 тис. чол.), що дозволило Риму вести бойові дії одночасно на кількох фронтах: в Кампанії і Південній Італії, в Цісальпінській Галлії, в Іспанії і на Сицилії.

В боротьбі проти самого Ганнібала римляни повернулись до стратегії Фабія Кунктатора, натомість там, де їм протистояли інші пунічні полководці або союзники карфагенян, вони вели активні наступальні дії, направляючи головні удари проти зрадницьких міст і племен. Ганнібалу зі своєю армією доводилось постійно кидатись на допомогу то одним, то іншим, переважно запізнюючись.

Військові дії у 215-211 рр. до н.е. Кілька років війна велась із змінним успіхом. В 215 р. до н.е. консул Публій Сціпіон і його брат Гней одержали перемогу над братом Ганнібала Гасдрубалом в битві біля Дертоги в Іспанії. Однак, наступного року Ганнібал розгромив військо Фувльвія в Апулії. В 213-211 рр. до н.е. римляни після облоги взяли Сіракузи, а в 212-211 рр. до н.е. — Капую. Натомість в 212 р. до н.е. Ганнібал розбив армію Марцелла при Канузії, а потім взяв Тарент. В Іспанії Гасдрубал в 211 р. до н.е. переміг римлян на річці Ебро, причому в битві загинули обидва брати Сціпіони. Того ж року Ганнібал демонстративно вирушив на Рим, однак, не наважившись штурмувати його могутні укріплення, повернув назад. З цього моменту у війні відбувся перелом.

Публій Корнелій Сціпіон і перелом у ході війни (211-210 рр. до н.е.). В 210 р. до н.е. в Іспанію був відправлений син загиблого консула Публій Корнелій Сціпіон (235-183 рр. до н.е.), який наступного року взяв Новий Карфаген. Одночасно в Італії Фабій Кунктатор захопив Тарент. Після цього італійські общини, що підтримували Ганнібала, поспішили повернутись під владу Риму.

Розгром Гасдрубала і вигнання пунійців з Іспанії (207-206 рр. до н.е.). В 207 р. до н.е. велика карфагенська армія на чолі з Гасдрубалом вийшла з Іспанії і, подолавши Альпи, поповнила свої ряди цісальпінськими галлами. Однак, Сціпіон не дав їй з'єднатись з Ганнібалом. Великими силами він перехопив армію Гасдрубала на річці Метавр і повністю її знищив. Після цього Ганнібал відступив у Бруттії, де був заблокований. Наступного року Сціпіон очистив Іспанію від карфагенян і, повернувшись в Рим, був обраний консулом на 205 р. до н.е.

Перенесення воєнних дій в Африку (204-203 рр. до н.е.). Консул зумів переконати сенат і народ в необхідності перенесення воєнних дій в Африку і наступного року очолив армію вторгнення. Висадившись біля міста Утики, Сціпіон став спустошувати околиці Карфагену, а також заручився підтримкою одного з нумідійських вождів — Масінісси, який надав в його розпорядження свою кінноту.

Битва при Замі 19 жовтня 202 р. до н.е. Ганнібал був змушений покинути Італію і 19 жовтня 202 р. до н.е. біля міста Замі обидві армії зішлись у вирішальній битві. За чисельністю вони були приблизно рівні, але легіонам Сціпіона, що складались з досвідчених ветеранів, і добірній кінноті Масінісси протистояло різношерсте військо з наспіх зібраного карфагенського ополчення і залишків найманої армії Ганнібала. Пунійці були оточені і наголову розбиті, а Ганнібал, вперше в житті зазнавши поразки, втік до селевкідського царя Антіоха III.

Мирна угода. В 201 р. до н.е. Карфаген уклав з Римом мир, умови якого були продиктовані Сціпіоном (він одержав почесне прізвисько Африканський). Пунійці втрачали всі свої володіння за винятком кількох областей в Північній Африці навколо самого Карфагену, віддавали римлянам військовий флот і слонів, зобов'язувались не починати нових воєн без згоди Риму і виплатити йому контрибуцію в 10 тис. талантів срібла за 50 років. По сусідству з Карфагеном було створене залежне від Риму Нумідійське царство на чолі з Масінісою (201-146 рр. до н.е.).

Покарання зрадників. Війна завдала Італії важких втрат (було зруйновано близько 400 поселень, а багато земель Луканії і Апулії перетворені в пасовища), але особливо постраждали області Кампанії і Південної Італії, жителі яких перейшли на бік Ганнібала. Гірські племена самнітів, лукаїнів і бруттіїв були розорені і знекровлені. Вцілілих бруттіїв перевели з союзників в дедітіції. Капуя позбулась землі і статусу поліса, в рабство було продано 32 тис. жителів Таренту, 40 тис. лігурів виселено з їх земель.

Утворення провінції Цісальпінська Галлія. На півночі Італії відразу після закінчення війни римляни перейшли в рішучий наступ на паданських галлів і в 191 р. до н.е. була створена нова провінція Цісальпінська Галлія. На відміну від всіх інших провінцій її посилено заселяли римськими громадянами і італійськими союзниками. Ціспаданські галли взагалі були зігнані зі своєї землі, яка була відкрита для окупації за ренту в $\frac{1}{10}$ з зернових і $\frac{1}{5}$ з деревних культур і за податок на пасовища. Колоністи одержували від 5 до 50 югерів, а в колоніях ветеранів командирам приділялось по 100-140 югерів. Транспаданські галли утворили своєрідну буферну зону між римлянами і трансальпінськими галлами, але і їх земля поступово покривалась мережею римських поселень і стратегічних доріг, а самі вони посилено асимілювались. Вже через кілька десятиліть тільки окремі села зберегли галльський вигляд.

Взагалі, по всій Італії тривало межування земель, будівництво доріг, мостів, міст. Колонізація і переміщення населення прискорили романізацію Італії, поширення римських культур, мови, муніципального устрою з сенатом і магістратами.

Заснування іспанських провінцій. В Іспанії на території, відібраній в пунійців, в 197 р. до н.е. були створені дві нові римські провінції: Близня Іспанія (Тарраконська Іспанія) на східному узбережжі Піренейського півострова і Дальня Іспанія (Бетіка) на півдні. Римляни обклали даниною місцеве населення і захопили родовища золота, срібла і інших металів, які експлуатували з великою вигодою для себе.

3. ЕКСПАНСІЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ПІВДНІ БАЛКАН, В МАЛІЙ АЗІЇ І ЗАХІДНОМУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'І

На рубежі III—II ст. до н.е. елліністичний світ починає занепадати. Криза охопила в першу чергу Птолемеївський Єгипет, що зруйнувало баланс сил в регіоні. Невеликі держави, існуючи на протиріччях між великими, опинились в уразливому становищі, тому деякі з них стали покладати свої надії на Рим.

Друга македонська війна (200-197 рр. до н.е.). В кін. III ст. до н.е. правитель Селевкідського царства Антіох III (223-187 рр. до н.е.) і цар Македонії Філіпп V (121-179 рр. до н.е.) приступили до поділу закордонних володінь Птолемеїв і загарбання невеликих елліністичних держав. Антіох III відвоював у Єгипту Келесірію, а Філіпп V напав на грецькі поліси в районі Причорноморських проток. Це загрожувало інтересам Пергамського царства і Родосу, які оголосили Македонії війну. Після кількох років безрезультатної боротьби, в 201 р. до н.е. Пергам і Родос звернулись по допомогу до Риму, який, проголосивши себе «захисником свободи» всіх грецьких держав, зажадав від Філіппа V очистити захоплені території, а після його відмови оголосив йому війну.

В Другій македонській війні римляни задіяли невеликі військові сили, спочатку діючи переважно дипломатичними засобами. Завдяки ним, в 198 р. до н.е. до антимакедонської коаліції примкнули Етолійський і Ахейський союзи, а також іллірійці і дардани. Після цього римляни перейшли в рішучий наступ і в 197 р. до н.е. у Фессалії під Кіноскефалами Тіт Квінкцій Фламінін, командує військами союзників, наголову розгромив македонську армію. Філіппу V довелось капітулювати. Згідно умов миру він повинен був звільнити всі захоплені ним за межами Македонії володіння і вивести війська з Греції, виплатити Риму 1000 талантів срібла, видати флот і скоротити армію до 5 тис. чоловік.

Сірійська війна (192-188 рр. до н.е.). Завоювавши володіння Птолемеїв в Келесірії і Малій Азії, Антіох III переправився в 196 р. до н.е. в Європу і почав захоплювати розташовані в районі Причорноморських проток грецькі міста, тільки що звільнені Римом з-під влади Македонії. Римляни, зайняті придушенням повстань в Іспанії і Цісальпінській Галлії, знову розпочали з дипломатичної підготовки. На Істмійських іграх 196 р. до н.е. Тіт Квінкцій Фламінін оголосив, що римляни виводять свої гарнізони з Греції і повертають полісам свободу. Тепер Антіох III не міг претендувати на роль визволителя і розраховувати на підтримку грецьких держав. Однак і після виводу військ римляни втручались у відносини між полісами, переважно підтримуючи олігархічні кола. Незадоволені цим етолійці в 192 р. до н.е. оголосили Антіоха III своїм верховним стратегом і закликали звільнити Елладу, обіцяючи йому підтримку всіх греків. Після цього Антіох висадився в Греції з невеликою армією, однак, крім етолійців, до нього приєднались лише кілька невеликих полісів. Римлян же підтримали Ахейський союз, Македонія, Пергам і Родос. В 191 р. до н.е. армія Антіоха була розбита при Фермопілах і всі його грецькі союзники, крім етолійців, капітулювали.

Протягом 191-190 рр. до н.е. союзний флот розгромив селевкідський в кількох боях і захопив панування в Егейському морі. Потім римська армія переправилась в Малу Азію і восени 190 р. до н.е. за допомогою пергамської кавалерії розбила величезне різноплеменне військо Антіоха в битві при Магнесії. Римляни були приємно вражені як багатством захопленої здобичі, так і разюче малими втратами. В 188 р. до н.е. в місті Апамея був укладений мир, згідно якого Антіох відмовлявся від своїх володінь в Європі і Малій Азії, видавав римлянам флот і сплачував контрибуцію в 15 тис. талантів. Від цієї поразки держава Селевкідів вже не змогла оправитись. Пергам і Родос були щедро нагороджені, а Еолійський союз розгромлений. Самі ж римляни внаслідок Сірійської війни не збільшили своїх володінь, зате придбали величезний політичний вплив.

Третя македонська війна (171-167 рр. до н.е.), її наслідки. Прислання Македонії. За допомоги в Сірійській війні Філіпп V одержав від Риму землі, відібрані в етолійців, і залишив за собою кілька міст, зайнятих ним у Фессалії і Фракії. Однак римляни скоро повертаються до своєї традиційної антимакедонської політики і Філіпп V починає таємну підготовку до війни. Оскільки, на відміну від інших елліністичних держав, Македонія в цей час перебувала на підйомі і її господарство швидко розвивалось, Філіппу протягом 180-х рр. до н.е. вдалось відновити економічний потенціал країни і зібрати достатні кошти і запаси для майбутньої війни. Він також зумів створити значні резерви навчених воїнів, не порушуючи договору з Римом: щороку він демобілізував 4 тис. воїнів зі своєї 5-тис. армії, набирав на їх місце новобранців, навчав їх і через рік знову відпускав по домах. Він також уклав військовий союз з іллірійськими племенами.

Після смерті Філіппа підготовку до війни продовжив його старший син і спадкоємець Персей (179-168 рр. до н.е.). Він різко змінив політику Македонії по відношенню до Греції, оголосивши себе захисником «еллініської свободи». Всім політичним вигнанцям і неоплатним боржникам в полісах він обіцяв притулок і допомогу в поверненні втрачених прав і майна. Оскільки Греція в цей час перебувала в стані важкої економічної і політичної кризи, його обіцянки зустріли дуже широкий відгук. Маса знедолених бачили в ньому захисника від своїх

олігархів і Риму, що стояв за їх спинами. Коли в 171 р. до н.е. пергамський цар Евмен II (197-159 рр. до н.е.) від імені олігархічних кіл звернувся в римський сенат зі скаргами на Персея, римляни оголосили Македонії війну.

Персея підтримали багато племен Іллірії і міста Епіру, але його надія на допомогу грецьких полісів не виправдалась. Страх перед римською могутністю, влада і вплив місцевої проримської знаті були занадто сильні. Однак і римські союзники поводитись дуже в'яло, намагаючись всіляко обмежити свою участь у воєнних діях. В цій війні Риму довелося розраховувати головним чином на власні сили. Спочатку перевага була на боці Персея. Римський контингент зазнав поразки і відступив, однак Персей не зумів цим скористатись і війна затяглась. Загальне невдоволення всевладям Риму ставало все більш відчутним. Різко активізувались всі антиримські сили в грецьких полісах. Родос, традиційний римський союзник, виступив з пропозицією мирного посередництва між Римом і Македонією, погрожуючи війною тій стороні, яка відмовиться від переговорів. Селевкідський правитель Антіох IV Єпіфан (175-163 рр. до н.е.), скориставшись моментом, напав на союзний Риму Єгипет і обложив Александрію. Загарбання Єгипту знову зробило б царство Селевкідів великою державою.

В цих умовах нова поразка могла викликати створення могутньої антиримської коаліції, тому римлянам необхідна була швидка і рішуча перемога. На 168 р. до н.е. консулом був обраний обдарований полководець Луцій Емілій Павел і призначений головнокомандуючим військ в Македонії. Цього ж року, 22 червня, біля міста Підні армія Персея була розгромлена, сам він втік, але пізніше здався римлянам разом з усіма своїми скарбами. Захоплена в цій війні здобич була настільки великою, що римських громадян навіки звільнили від виплати трибу (податку на майно). Відпер вони керувались принципом, що війна сама повинна себе годувати.

Наслідки війни. Наступного, 167 р. до н.е. Емілій Павел розгромив союзників Македонії Іллірію і Епір. Армії дозволили розграбувати міста Епіру, а 150 тисяч епіротів продали в рабство. Багато вождів антиримських рухів в Греції були страчені або вигнані зі своїх полісів. Тисячу самих впливових громадян Ахейського союзу, яких римляни підозрювали в симпатіях до Персея, вислали в міста Італії під нагляд місцевої влади. Родос був позбавлений своїх володінь в Малій Азії, отриманих ним після Сірійської війни. На острові Делос римляни створили безмитний порт під своєю охороною, що відтягнув на себе всю родоську торгівлю. Вже через рік доходи Родосу знизились в сім разів і він був розорений.

Відразу ж після битви при Підні в табір Антіоха IV під Александрією з'явилося римське посольство. Його глава Попілій Ленат передав царю наказ сенату негайно залишити Єгипет разом зі своєю армією. Коли той відповів, що повинен подумати, Попілій тростиною обвів на піску ноги царя і заявив, що той мусить дати відповідь, не виходячи з цього кола. Після недовгого мовчання принижений цар відповів згодою.

Розгромлену Македонію римляни вирішили не перетворювати в свою провінцію, оскільки на півночі вона межувала з войовничими племенами і в ній довелось б постійно тримати кілька легіонів. Замість цього вона була розділена на чотири самоврядних округи, яким були заборонені будь-які контакти між собою, розробка родовищ дорогоцінних металів, а також торгівля лісом і сіллю з сусідніми країнами. Вони повинні були самі забезпечувати свій захист і платити Риму данину.

Приєднання Македонії (149-148 рр. до н.е.). Порядок, встановлений римлянами в Македонії, виявився неміцним, і коли в 149 р. до н.е. з'явився авантюрист і самозванець Андріск, що видавав себе за сина Персея Філіппа (який насправді помер в римському полоні), македоняни повстали і проголосили його своїм царем. Їм вдалось розбити римський контингент, висланий для придушення повстання. Після цього в Греції знову відродились надії на звільнення від римської влади. Деякі грецькі поліси навіть уклали союз із Лже-Філіппом. Однак вже наступного року в Македонію прибув консул Квінт Цецилій Метелл, який переміг повстанців і стратив Лже-Філіппа. Македонія стала римською провінцією (148 р. до н.е.); до її складу також були включені Епір, Аполлонія, Діррахій і острови Іонічного моря. Від Діррахію (суч. Дуррес) до Візантію була прокладена Егнацієва стратегічна дорога.

Втрата незалежності Грецією (149-146 рр. до н.е.). Після загибелі Македонії єдиною помітною політичною силою в Елладі залишився Ахейський союз, який, однак, був роздертий внутрішніми суперечностями. Головною його проблемою був статус Спарти, що не бажала коритись владі союзного синедріону. В розпочатій війні римляни стали на бік Спарти. Оскільки Рим був втягнений в Третю пунічну війну (149-146 рр. до н.е.), то керівництво Ахейського союзу вирішило скористатись моментом і визволитись від римської «свободи», що знайшло підтримку демократичних кіл всієї Еллади. В 147 р. до н.е. утворилась коаліція ахейців, беотійців, фокідян, локрійців і халкідян під керівництвом стратегів Крітолая і Діея; в армію прийняли неоплатних боржників і 12 тис. звільнених рабів; багаті громадяни були обкладені надзвичайним податком. Однак, всього цього було недостатньо для дієвого протистояння римській військовій машині. Навесні 146 р. до н.е. з Македонії прибув Метелл і розбив військо Крітолая в Локріді. Згодом підійшли основні сили римлян під командуванням консула Луція Муммія. На Істмійському перешийку відбулась вирішальна битва і військо Діея було розгромлене; Муммій вступив у Корінф, а решта міст Ахейського союзу здалась без бою. Для науки всім грекам сенат постановив зрители укріплення Фів і Халкідів, а Корінф був зрівняний з землею; місце, де стояло місто, було піддане прокляттю, а громадяни продані в рабство. Також римляни розпустили всі грецькі політичні союзи, встановили в полісах олігархічний лад, обклали їх даниною і підпорядкували владі намісника Македонії. Тільки Афіни, Спарта і міста Фессалії формально зберегли свої права і статус союзних Риму держав.

Третя пунічна війна (149-146 р. до н.е.). До сер. II ст. до н.е. Карфаген знову став багатим і процвітаючим полісом. Посередницька торгівля, ремесло і добре організовані рабовласницькі маєтки приносили немалі доходи. В римлян це пробудило давні страхи. Цензор Марк Порцій Катон Старший (234-149 рр. до н.е.) кожен свій виступ в сенаті завершував словами: «Ceterum censeo Karthaginem esse delendam» («Втім, я вважаю, що Карфа-

ген повинен бути зруйнований»). Свого союзника — нумідійського царя Масінісу римляни використовували для контролю за Карфагеном. Нумідійці часто нападали на карфагенські володіння і захоплювали одну родючу область за іншою. В 150 р. до н.е. пунійці не витримали і розпочали війну. Хоч армія Гасдрубала була розбита Масінісою, римляни використали цей інцидент як привід для втручання.

Наступного року в Африку була відправлена римська армія, командування якої зажадало від пунійців повного роззброєння і видачі в заручники 300 найбагатших громадян. Коли це було виконано, римляни висунули вимогу перенести місто вглиб країни. Гнів і розпач охопили карфагенян і вони вирішили боротись до останнього. Попросивши на роздуми 30 днів, вони використали їх для підготовки до опору. Незважаючи на величезну перевагу, війна виявилась для римлян важчою, ніж вони розраховували. Облога міста недопустимо затяглась і армія стала морально розкладатись. Коли головнокомандуючим став консул 147 р. до н.е. Публій Корнелій Сціпіон Еміліан Африканський (185-129 рр. до н.е.), йому довелось прикласти немало зусиль, щоб навести в військах дисципліну. Також навколо міста була збудована система укріплень, а при вході до гавані споруджена дамба, що відрізало Карфаген від зовнішнього світу. За зиму 147-146 рр. до н.е. від голоду і хвороб його населення зменшилось вдвічі. В березні 146 р. до н.е. римська армія пішла на штурм міста. Навіть коли римляни вдерлись в Карфаген, його жителі ще шість днів і ночей завзято оборонялись, поки майже всі не полягли. Ще недавно чудове місто було повністю зруйноване, а місце, на якому воно стояло, прокляте. На захопленій території була утворена провінція Африка.

Завершення підкорення Іспанії. Войовничі ібери і кельти не мирились з римським пануванням і раз-у-раз повставали, нерідко об'єднуючись з племенами, що жили за межами римських володінь. Тому в Іспанії постійно доводилось тримати війська, що несли великі втрати, однак виняткові багатства півострова робили цю обставину несуттєвою. В 195 р. до н.е. придушенням іберійського повстання зайнявся консул Марк Порцій Катон Старший. Він встановив суворе правління і започаткував розробку срібних рудників біля Нового Карфагену. В 179 р. до н.е. римлянам довелось упокорювати ще більш масштабне повстання кельтіберів. Замирення відбулось багато в чому завдяки діяльності намісника Близької Іспанії Тіберія Семпронія Гракха, який, залучаючи племінну знать до служби в армії і управління провінцією, забезпечив спокій і стабільність в Іспанії більше, ніж на два десятиліття. Однак, намагання римлян поширити свою владу на Лузітанію (суч. Португалія) викликало в 154 р. до н.е. повстання місцевих племен, до якого приєднались кельтібери. Наступного року повстали розгромили війська римського намісника і сенат прислав в Іберію консульську армію Квінта Фульвія Нобіліора. Протягом 152-151 рр. йому вдалось навести порядок, але в 150 р. до н.е. новий консул порушив умови миру і відновив воєнні дії. Це викликало всеіспанське повстання, яке в 149 р. до н.е. очолив лузітанин Віріат, колишній пастух, що виявився талановитим полководцем і дипломатом. Римляни зазнали від нього кілька важких поразок і з 145 р. до н.е. були змушені кожного року відправляти в Іспанію консулів. В Римі говорили, що Іспанія поглинула цвіт італійської молоді. Тільки в 139 р. до н.е. римляни підкупили кількох приближених Віріата, які вбили його і Лузітанія невдовзі була підкорена.

Нуманцінська війна (143-133 рр. до н.е.). На півночі Іспанії діяв консул Цецилій Метелл, переможець Лже-Філіппа і Крітолая. Протягом 143-142 рр. до н.е. йому вдалось підкорити більшу частину регіону, крім Нуманції і кількох інших кельтіберських міст. Однак, його наступники воювали настільки бездарно, що в 137 р. до н.е. римська армія на чолі з консулом Гаєм Гостілієм Манціном здалась в полон кельтіберам під Нуманцією. Тільки посередництво квестора Тіберія Семпронія Гракха, сина шанованого кельтіберами намісника, врятувало полонених римлян від смерті. Становище в Іспанії стало критичним і в 134 р. до н.е. сенат посилав туди прославленого Сціпіона Еміліана, армія якого включала нумідійську кінноту на чолі з Югуртою, племінником Масініси. Діючи так само як під Карфагеном, консул після ретельної підготовки восени 133 р. до н.е. взяв Нуманцію і повністю зруйнував місто. Після цього в Іспанії надовго запанував спокій.

Приєднання Пергамського царства і повстання Арістоніка (133-129 рр. до н.е.). Після розгрому Македонії в 168 р. до н.е. Рим більше не потребував сильних союзників на Сході, тому політика по відношенню до Пергаму була змінена. Вже вірний союзник римлян Евмен II (197-159 рр. до н.е.) потрапив до них в немилість, а за правління Аттала II Філадельфа (159-139 рр. до н.е.) Рим, що раніше в усіх конфліктах Пергаму з сусідами виступав на його боці, став підтримувати його споконвічних ворогів — Віфінію, Галатію, Каппадокію і Понт. Більше того, римські політики стали розпалювати ворожнечу між царем і його ріднею і домагались особливих привілеїв для італійських торговців і лихварів. Держава стала хилитись до занепаду і останній її цар Аттал III Філометор (139-133 рр. до н.е.), помираючи бездітним, «заповів» Пергамське царство Риму; з нього була утворена провінція Азія (133 р. до н.е.).

«Держава Сонця». Посилення влади римлян не обіцяло населенню нічого хорошого. Невдоволенням широких народних мас скористався побічний брат покійного царя — Арістонік, що взяв собі ім'я Евмен III і в 133 р. до н.е. підняв повстання. Оскільки його не підтримали багаті приморські міста, зацікавлені в середземноморській торгівлі, що інтенсивно розвивалась в межах величезної Римської держави, то Арістонік звернувся до жителів внутрішніх областей Анатолії, до бідноти і рабів, обіцяючи їм свободу. Він оголосив своїх прибічників геліополітами — громадянами утопічної «держави Сонця», що означало обіцянку створити суспільство, в якому не буде рабства. Це знайшло найширший відгук в нижчих верствах населення і Арістоніку вдалось зібрати численну армію. Проти геліополітів виступили не тільки римляни, але і приморські грецькі міста і царі малоазійських держав. Протягом двох років Арістонік контролював досить велику частину Пергаму, а в 130 р. до н.е. навіть зміг розбити римську армію в бою біля м. Левки. Однак наступного, 129 р. до н.е., в битві під Стратонікеєю армія Арістоніка була розсіяна, а сам він був взятий в полон і задушений у в'язниці.

4. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РИМСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В III—I ст. до н.е.

Зміни в соціальній структурі суспільства. В III—II ст. до н.е. поступово формується нобілітет (*nobilitas* — знать) — римська знать, утворена внаслідок злиття патриціанських і найбагатших плебейських сімей, яка привласнила монополію на магістратури.

Еквіти (вершники). Також конститується другий привілейований стан з високим майновим цензом — еквіти (*equites*, від *equus* — кінь) — вершники. До нього належали землевласники, військові, лихварі, великі торговці тощо. Іноді сюди ж відносили військових трибунів, видних громадян італійських міст, відомих ораторів і юристів. Хоч сенатори і вершники склали один клас великих власників (і часто належали до одних і тих самих знатних фамілій) між ними почалося суперництво за право експлуатації провінцій — можливість грабувати їх в якості відкупщиків і підрядчиків — публіканів (*publicani*, від *publicum* — державне майно) або намісників.

Плебс. Посилюється диференціація і серед плебеїв. Майже безперервні війни відволікають сільський плебс від праці на полях. Крім того, дрібним господарствам було неможливо конкурувати з великими і навіть середніми маєтками, забезпеченими дешевою рабською робочою силою. Внаслідок цього сільські плебеї розорялись, потрапляли в боргову кабалу і втрачали свої земельні наділи, чим підривалась боєздатність армії і падала дисципліна. В той же час міський плебс, зайнятий ремеслом, дрібною торгівлею, роботою на будівництві, був менше зацікавлений в землі, ніж в дешевизні продуктів харчування і зниженні плати за житло. Для нього було вкрай важливим посилення влади коміцій і народних трибунів для обмеження могутності сенату і нобілітету.

Політична боротьба. Філеліни і еллінофоби. Зовнішня і внутрішня політика в епоху завоювання Середземномор'я була предметом гострої боротьби.

Трибунні коміції. Зростає політична роль плебсу і трибунних коміцій. Саме вони наполягли на оголошенні війни Карфагену в 264 р. до н.е. і на будівництві флоту в 242 р. до н.е., а після утворення провінції Цісальпінська Галлія (191 р. до н.е.) добились виведення туди колоній і наділення землею ветеранів II Пунічної війни. В 180-х рр. до н.е. була закінчена реформа центуріатних коміцій, розпочата ще Гаєм Фламінієм Непотом в 241 р. до н.е. В зв'язку з цим ценз останнього, V майнового класу з 11 тис. ассів був знижений до 4 тис. Це нововведення, відображаючи процес розорення селянства, мало на меті збільшення набору в армію.

Нобілітет. В свою чергу, нобілітет прагнув зберегти все управління державою в своїх руках і монополізувати в середовищі сенатської олігархії вищі магістратури. В 180 р. до н.е. був прийнятий закон Віллія, що встановлював порядок проходження магістратур. Бути обраним консулом і претором могли лише ті, хто пройшов нижчі посади — квесторів і едилів. Був установлений також віковий ценз: для едилів і квесторів — 28 років, для преторів — 40 і для консула — 43 роки. Зайняття вищих посад повинна була передувати військова служба. Цей закон створив перешкоди для стрімкої кар'єри людям молодим і популярним в народі. Висування кандидатів стало залежати від сенатської знаті, що привело до посилення останньої.

В самому середовищі нобілітету, який вже не становив єдності, розгорілось суперництво за вищі магістратури. З кін. III ст. до н.е. все чіткіше визначаються дві політичні течії, представники яких, відображаючи інтереси різних прошарків знаті, по-різному розуміють зовнішньополітичні задачі держави і її внутрішню політику.

Філеліни. На чолі першої з них стояв Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший (235-183 рр. до н.е.), заслуги якого під час II Пунічної війни створили йому широку популярність. В 199-184 рр. до н.е. він, будучи принцепсом сенату (*princeps senatus* — перший у списку сенаторів, що давало йому право виступати першим), разом з своїми прибічниками визначав політичне і культурне життя суспільства. Їх назвали філелінами (*φιλέλλην* — друг елліна) за любов до всього грецького і намагання підняти римське суспільство на вищий рівень розвитку через засвоєння досягнень грецької цивілізації. Об'єктивно це відображало всезростаючу потребу Риму в кваліфікованих спеціалістах в різних галузях господарства і культури, а також в необхідності ідеологічно-пропагандистського забезпечення завоювання елліністичного світу (зокрема, в написаних грецькою мовою історіях Риму пропагувався римський «державний міф», згідно якого римляни є нащадками троянців, а троянським і грецьким героям приписувалось заснування ряду італійських міст). В зовнішній політиці філеліни стояли за створення з підкорених областей залежних від Риму держав, не вводячи в них намісництв і залишаючи їм деяку самостійність. Мирні договори з Карфагеном після II Пунічної війни, з Філіппом V після II Македонської і з Антіохом III відображають цю тенденцію. У внутрішній політиці філеліни, хоч і захищали панування сенатської знаті, але в той же час передбачали широке наділення землею незаможного громадянства, в першу чергу ветеранів, а також полегшення військової служби і ін. повинностей, покладених на народ.

Еллінофоби. Противників Сціпіона очолював Марк Порцій Катон Старший (234-149 рр. до н.е.), один з нечисленних вихідців з плебеїв, що зуміли домогтися консулату і цензорства. Користуючись славою непохитного ревнителя звичаїв предків, він згуртував навколо себе шановані римські фамілії Фабіїв, Семпроніїв, Клавдіїв і ін. За вороже ставлення до грецької філософії, риторики і медицини, які нібито «розбещують юнаків», прибічників Катона назвали еллінофобами — греконенавистниками; саме їх стараннями грецькі філософи і риториків неодноразово вислались з Риму. Це угруповання висувало на перший план інтереси зростаючого рабовласницького господарства і товарного виробництва, які потребували постійного притоку дешевих рабів і нових зовнішніх ринків. Катон був прибічником перетворення завойованих областей в провінції з метою найширшої експлуатації місцевого населення і природних багатств. Ведучи війни в Іспанії, він організував на території кельтіберів розробку руди, що дало величезний доход державі, і включив навколишні племена до складу римських провінцій. Це наочно показало переваги провінційної системи управління.

Засуджуючи філеллінів в запозиченні грецьких звичаїв, особливо прагнення до розкоші, насолоди і дозвольного способу життя, Катон-цензор ввів податок на розкіш, а також ініціював в 187 р. до н.е. перевірку фінансового звіту братів Сціпіонів — переможців Антіоха III. Хоч вони відкинули звинувачення у привласненні частини військової здобичі, це кинуло на них тінь і в 184 р. до н.е. Катон при складанні списку сенаторів виключив зі складу сенату філеллінів. Сціпіон Африканський був змушений покинути політичну діяльність. Відтепер керівництво державою здійснювалось в руслі еллінофобського угруповання.

Загарбницькі війни і суспільство. Римське суспільство III—I ст. до н.е., хоча завойовницькі війни, як і для більшості архаїчних суспільств, були важливим елементом його економіки, ще зберігало традиційний характер. Наприклад, поки римляни вели війни в Італії, кампанії мали щорічний і навіть сезонний характер, що відобразилось в існуванні відповідних календарних свят, зокрема «очищення зброї» восени. Як і праця землероба, воїнська служба вважалась гідною громадянина, оскільки обидві вони забезпечують свободу йому самому і добробут його общині.

Розподіл завойованих земель. Землі, відібрані в переможених, поступали в розпорядження громадянської общини, що могла наділяти ними римських громадян кількома способами: окремими наділами, в рамках виведення нових колоній, продажу або здачі в оренду за невелику плату. Значна частина цих земель осідала в руках багатіїв, тому бідні громадяни очікували від воєн нових земель для розподілу (як це видно на прикладі боротьби навколо «галльських земель» перед II Пунічною війною). На заморські або заальпійські території громадянські колонії довгий час не виводились, але багато ветеранів осідали в провінціях, де вони служили.

Економічна роль військової здобичі. Що стосується військової здобичі, то економічна роль її була дуже велика вже тому, що вона (як взагалі війна) була фактором, що протистояв натуральному господарству, вносячи в нього сторонній елемент і активізуючи роль рухомого майна, свободу його переходу з рук у руки. Взагалі, Очікування здобичі визначало ставлення римського суспільства до війни. Знать мислила в категоріях скоріше грабежу і загарбання, ніж виробництва, і військовий успіх вважався найбільш гідним джерелом нового багатства. Рядові учасники війни бачили в ній засіб покращення свого матеріального становища. Тіт Лівій, розповідаючи про римські перемоги, завжди вважає потрібним вказати розмір здобичі (напр., XLV, 34; XXXIX, 6). Погоня за прибутками стала загальною. Зростала потреба в грошах, що вело до розвитку лихварства, яке було важким тягарем для провінцій.

Пограбування переможених. Підкорення Сицилії, Балкан і Західного Середземномор'я Римською республікою супроводжувалось небаченим ще в історії грабежем і поневоленням. Ось тільки окремі «віхи» цього «великого шляху».

256 р. до н.е. — консул Марк Атілій Регул захопив в Африці понад 20 тис. рабів.

241 р. до н.е. — перемога в I Пунічній війні принесла Риму 3,2 тис. срібних талантів.

209 р. до н.е. — Фабій Максим після взяття Тарента продав в рабство 30 тис. городян.

201 р. до н.е. — перемога в II Пунічній війні принесла римській казні 10 тис. талантів срібла. Сам Сціпіон Африканський Старший вніс в казну 133 тис. фунтів срібла, а кожному воїну дав по 400 ассів.

Поч. II ст. до н.е. — з однієї Іспанії за 6 років було вивезено бл. 200 тис. римських фунтів срібла (бл. 65 тис. кг) и 5 тис. фунтів золота (бл. 1,6 тис. кг).

191 р. до н.е. — Антіох III заплатив Риму 15 тис. талантів.

189 р. до н.е. — після битви при Магнесії римляни захопили 1230 слонових бивнів, 234 золотих вінка, 137 тис. фунтів срібла, 224 тис. срібних грецьких монет, 140 тис. македонських золотих монет и велику кількість золотих і срібних судин.

177 р. до н.е. — Тіберій Семпроній Гракх після підкорення Сардинії вбив і взяв в полон 80 тис. чол.

168 р. до н.е. — про тріумф Емілія Павла після перемоги в битві при Підні Плутарх написав: «Першого дня ледь вистачило, щоб на 250 колісницях провезти перед народом захоплені на війні статуї, картини і колосальні фігури, що представляли вражаюче видовище. Наступного дня на численних возах провезли македонську зброю і обладунки, що відзначалась пишнотою і багатством... За цими возами йшли 3 тисячі чоловік, що несли срібну монету у 750 ємностях, кожна з яких уміщала срібла вагою в три таланти і спочивала на плечах чотирьох чоловік... далі йшли люди з ємностями, повними золотої монети вагою три таланти кожна, так само як ємності із сріблом. Всіх ємностей нараховувалось сімдесят сім. За ними несли золоту священну чашу, прикрашену коштовними каменями, вагою в 10 талантів» (Емілій Павел, 32).

167 р. до н.е. — під час пограбування Епіру було продано в рабство 150 тис. чол.

146 р. до н.е. — Сціпіон Еміліан взяв в полон 50 тис. жителів Карфагена.

Щоб уявити собі, наскільки розробленою була система організованого грабежу захоплених міст, найкраще звернутись до оповіді Полібія про взяття Нового Карфагена Сціпіоном Африканським. «Коли Публій побачив, що в місто увійшло вже досить війська, він згідно звичаю римлян послав більшість солдатів проти жителів міста і віддав наказ вбивати без пощади всякого зустрічного і утримуватись від грабежу, поки не буде даний до того сигнал». Після ж здачі карфагенського командуючого «за даним знаком смертовбивство припинилось і солдати зайнялись грабежем» — Сціпіон дав їм наказ «очистити будівлі, знести нагробоване на майдан», де вищі командири і розділили здобич. Організованість цього заходу вражає Полібія: «...Якщо тільки половина війська відправляється на грабів, а інша половина залишається в бойовому порядку для прикриття грабуючих, то в римлян ніколи не трапляється, щоб справа страждала через жадібність до здобичі. Тому що ніхто не побоюється, що втратить здобич через когось іншого, і всі одержують нарівно — і ті, що залишаються в запасі, і ті, що беруть участь у грабежі, то кожен залишається спокійно на своєму посту; в інших народів порушення цього пра-

вила буває джерелом найбільших лих» (Загальна історія, X, 16). Гроші, що належали скарбниці Нового Карфагена, не пішли в розподіл, а були передані в армійське казначейство.

В даному випадку Сціпіон, виходячи з військово-політичних міркувань, утримався від обернення в рабство і розпродажу захоплених жителів міста: рабами, але не приватними, а римської держави, стали з них лише неповноправні, що були використані для військових потреб, але їм було обіцяне звільнення після війни, якщо вони «доведуть свою любов до римлян і ретельність». Тим самим Сціпіон цього разу відмовився від звичайної в таких випадках важливої частини здобичі. Іноді навіть вважають, що головною метою римських воєн було полювання за рабами, які потім направлялись в господарства римських багатіїв. Однак, все було складніше — не всі захоплені раби потрапляли до Італії і не всі виявлялись зайнятими у виробництві. Так чи інакше війни, що збагачували рабські ринки, полегшували заможним римлянам придбання рабів, як і землі.

Експлуатація провінцій. Приблизно з сер. II ст. до н.е. в римській економіці все більше місце починає займати експлуатація провінцій.

Правителі провінцій, наділені військовими повноваженнями, витягали великі доходи зі своїх посад. Для них виявлялись вигідними повстання, військові зіткнення, які вони часто самі і провокували. Але ставлення до військової здобичі як до нормального джерела збагачення мовчазно поширювалось значною мірою і на просте хабарництво. Правда, у сер. 150-х рр. до н.е. кілька преторів, обвинувачених провінціалами в жадібності, були засуджені. У 149 р. до н.е. була створена комісія з сенаторів для розбору подібних справ, але за чверть століття її діяльності ніхто, наскільки відомо, засуджений не був (будь-який її член міг легко уявити себе на місці обвинувачуваного, не кажучи вже про підкупи). Погляд на управління провінцією (або будь-яка участь в ньому) як на найкращу можливість збагачення залишався загальноприйнятим до кінця Республіки.

В організованому пограбуванні провінцій велика була роль «публіканів» — відкупщиків державних дохідних статей (податки, мита, експлуатація рудників і ін.). Їх «товариства», чії функції жодною мірою не були приватними, нерідко вели свої справи з Риму, а на місцях мали управителів і «приватний» апарат, в основному з рабів. Згода між намісником і публіканами повністю розв'язувала їм руки — джерела часто говорять про «спустошені» ними провінції. Однак, коли на чолі Азії опинився знаменитий юрист Л. Муцій Сцевола, що викрив і покарав зловживання публіканів, ті помстились йому, домігшись (у 92 р. до н.е.) засудження «за хабарництво» його цілковито невинного помічника. Публікани займалися і лихварством, навіть за межами провінцій, обертаючи своїх тамтешніх боржників в рабів.

Крім публіканів, у провінціях (і регіонах, що примикають до них) діяли і приватні «ділки»: багаті купці, фінансисти-лихварі, підрядчики різного роду (серед них власники рабів, що здавались у наймання для робіт в рудниках), власники земель і черід худоби і т.д. Масштаби їх діяльності, розміри фінансових засобів, якими вони розпоряджались, як і їх соціальний стан, були різні. Серед них були і римські громадяни (також з вищих станів), і італіки. Багато хто з них навіть не покидали батьківщини, а діяли через відправлених в провінції рабів і відпущеників, що вели там їх справи. Відпущеники, що одержували римське громадянство, але не мали міцних коренів в Італії, виявлялись дуже мобільним елементом.

Строката маса прибульців представляла в очах провінціалів єдину силу, що володіла ініціативою в економічному житті провінційних міст. Римляни і італіки, принаймні достатньо заможні і впливові з них, що жили в провінційних містах, поєднувались в «конвенти» (свого роду земляцтва), що, спираючись на свою економічну силу, захоплювали і ключові позиції в політичному житті цих міст.

Колонії. Римських громадянських колоній у провінціях до Цезаря було всього дві: одна біля зруйнованого Карфагена (122-123 рр. до н.е., проект був здійснений не повністю), друга — Нарбон (118 р. до н.е., у галльських землях по сусідству з Іспанією). Обидві вони, очевидно, припускали наділення великими ділянками (у першій — по 200 югерів). Але дрібне і середнє землеволодіння римлян все-таки розвивалось і в провінціях, приводячи іноді до серйозних демографічних наслідків. Основою його було осідання ветеранів римської армії в місцях, що стали звичними їм. Цей процес особливо чітко простежується в Іспанії. У 205 р. до н.е. Сціпіон Африканський заснував тут місто Італіку, оселивши в ньому поранених і хворих воїнів. У 152 р. до н.е. була заснована Кордуба (суч. Кордова), яку Страбон навіть називає колонією. Процес заснування таких міст продовжувався, а, крім того, багато ветеранів, імовірно, і самі здобували (або навіть захоплювали силою) земельні ділянки біля місць служби.

Поселенці вступали в шлюби з місцевими жінками. Оскільки їх дружини не належали до общин, зв'язаних з Римом угодою, що передбачає «право шлюбу», ці шлюби не визнавались законними, як і діти від них (отже, вони не одержували римського громадянства). Втім, питання про правовий статус останніх вперше виник досить рано. Вже в 170 р. до н.е. для осіб такого походження (прирівняних до відпущеників) була заснована Картея, колонія латинського права. Однак, незалежно від правового статусу змішане населення на «побутовому» рівні опинялось в ролі «римлян». Воно сприяло розповсюдженню римських форм господарювання, римського способу життя, латинської мови. Хоча в грекомовних провінціях картина була іншою, все-таки можна сказати, що навіть в часи Республіки, коли експлуатація провінцій була найбільш безоглядною і безсоромною, економічні процеси, що розвивались в них, підготовляли подальший хід і політичного, і культурного розвитку в римській державі.

Римська фамілія і розвиток рабовласництва. В оповідях римських авторів про II Пунічну війну рабовласництво постає перед нами як давній інститут і масове явище. Вже у Законах XII таблиць наявні характерні риси майбутньої римської системи рабства і лібертинства (вільновідпущеництва): очевидно, що роль римських завоювань в розвитку цієї системи була велика, проте корені її ідуть у глибоку Стародавність.

В основі економіко-соціальних уявлень самих римлян лежала ідея самодостатності індивідуального господарства як матеріальної гарантії свободи і відповідно уявлення про обробку своєї землі як про працю, гідну вільної людини (члена громадянської общини, з якою було нерозривно пов'язане володіння цією своєю землею). Ця праця здійснювалась в рамках індивідуального осередку громадянської общини-фамілії. Це слово часто перекладається як «сім'я», але включала в себе і рабів, і робочу худобу, і саму землю. Головою фамілії — домо-владикою — був батько, а молодші її члени — сини, онуки і т.д. — довічно перебували в його владі і в повному розпорядженні як працівники. Син лише після смерті батька ставав самостійним власником, от тоді і виявлялось, що і раніше він все життя працював «на себе». Раб, придбаний «батьком фамілії», включався до неї, стаючи найбезправнішим її членом, оскільки він був поза громадянською общиною. Тому саме поділ людей на вільних і рабів вважався в римлян основним. Автор I ст. до н.е. Варрон писав: «Всі земельні ділянки обробляються людьми: або рабами, або вільними, або тими і другими» (Про сільське господарство, I, 17, 2).

Таким чином, обробка землі за допомогою рабів не виходила за рамки традиційної фамільної організації і рабовласницької відносини визрівали в надрах селянсько-патріархального господарства, де «моя» земля оброблялась «моїми» ж людьми. Про рабовласницьке господарство, на відміну від селянського, можна говорити, коли рабська частина фамілії здобуває самостійне значення, а відносини рабства стають основою не тільки виконання, але і організації праці. Для самих римлян, однак, ці два уклади розрізнялись просто як господарство бідняка і господарство багатія. Для останнього «фамільний» ідеал самодостатності (зрозуміло, модифікований) зберігав свою привабливість і виражав собою консервативні початки в римській економіці, сприяючи збереженню елементів натурального, тяжіючого до самоізоляції господарства.

Класичне рабство. Наслідком всіх цих процесів було поширення в Італії рабовласницьких маєтків і великих пасовищ. Перші виробляли зерно, виноград, оливки, овочі, фрукти; другі — м'ясо, молоко, вовну, які перероблялись міськими ремісниками. Міста спеціалізувались на виробництві тих або інших ремісничих виробів. Була потрібна додаткова робоча сила, тому зростало число рабів. З цього часу в Римі і Італії в цілому швидко розвивається, досягаючи найвищого для часів Античності розквіту, рабовласницький спосіб виробництва. Раби і рабовласники стають основними класами римського суспільства.

Становище рабів. Рабство стало проникати і в ремесло. Зростання ролі рабів у виробництві позначилось на їх становищі. За законом Аквілія (III або II ст. до н.е.) вони прирівнювались до худоби: збиток, заподіяний рабом, відшкодовувався хазяїном так само, як збиток, заподіяний чотириногим; за злочини раба, здійснені за наказом хазяїна, відповідав хазяїн. Сімейні зв'язки рабів не визнавались: раб міг мати співмешканку, але не дружину; також вважалось, що він не має і батька. Власник вілли підтримував працездатність рабів, як і робочої худоби, але раб не вважався людською особистістю.

В містах становище рабів було трохи кращим. Хазяї іноді виділяли їм невелике майно (пекунії), дозволяли найматись на роботу на стороні; вони могли навіть зібрати гроші на викуп і стати лібертинами — вільновідпущениками. Міські раби легше спілкувались з вільними, відвідували вистави і видовища, брали участь в колегіях плебеїв, але і тут рабів зневажали, і вони в цілому залишались поза суспільством.

Пожвавлення економіки. Завоювання Середземномор'я відкрило для панівного класу Республіки нові, раніше небачені джерела збагачення. Відсутність розгалуженого чиновницького апарату обумовила введення системи відкупів в стягуванні податків в провінціях і ренти з громадських земель, в розробці іспанських срібних рудників (там було зайнято 40 тис. рабів), в будівництві тощо. Відкупщиками і підрядчиками (публіканами) були тільки вершники, тому що сенаторам заборонялось займатись фінансовими операціями, торгівлею і промисловістю. Оскільки все це вимагало капіталовкладень, непосильних окремому ділку, публікани утворювали компанії, до яких входили і незаможні люди, одержуючи доходи у відповідності з внесками. Судячи зі слів Полібія, ледве чи не весь римський народ складав щось в роді акціонерної компанії з експлуатації провінцій і самої Італії. Римська економіка стала швидко розвиватись. Багатіли не тільки великі, але і середні ділки, що вкладали гроші в основному в придбання землі. Зажожені люди скуповували маєтки — вілли в різних районах Італії. Ріст міського населення створював ринок для сільськогосподарської продукції.

Катонівська вілла. Рабовласницький маєток середнього розміру (100-250 югерів) з 10-15 рабами — віллу описав цензор Марк Порцій Катон Старший в трактаті про «Про землеробство». Цей невеликий твір, що дуже довго зберігав своє значення, виражає архаїчне, але цільне сприйняття господарства як певного живого організму, в якому згідно функціонують різні органи.

Вілла необов'язково належала середньому землевласнику: великий землевласник звичайно мав ряд таких вілл, нерідко в різних місцях. Катонівська вілла містить в собі різні угіддя, щоб по можливості забезпечувати себе всім аж до кілків і вербової лози для прив'язування винограду. Багато знарядь, однак, господар купує в містах. Раби в маєтку — прості сільськогосподарські робітники. Їх небагато (щоб не утримувати людей, не зайнятих більшу частину року). Господар боїться зайвих витрат, зайвого устаткування, всього зайвого, обтяжливого — воно повинно продаватись («господар повинен бути легкий на продаж, а не на купівлю»).

Ощадливість господаря вимагала підтримки рабів у робочому стані (пайок залежав від затраченої праці і приблизно дорівнював солдатському), знаходження для них заняття в непогоду і зимові вечори, а також роботи, дозволені у свята, вчасно продавати постарілого або хворого раба. З культур Катон приділяє переважну увагу тим, що повинні були не тільки забезпечувати господаря натуральним продуктом, але і приносити дохід, — олівкам, винограду (хліб в основному споживався на місці). У маєтку були потрібні сховища і багато тари для вина і олії, щоб хазяїн міг «спокійно вичікувати дорожнечі», виходить, швидкість обороту капіталу не мала ви-

рішального значення для господарювання (саме в цьому і у відсутності тиску світового ринку полягала корінна відмінність римського рабовласницького господарства від однотипного вест-індського і американського).

Господар у маєтку не жив постійно, а найджав туди для інспекції і впорядкування справ. У його відсутність всім заправляв раб-управитель (вілік), якому допомагала його дружина (Катон висловлюється саме так, хоча правом рабський шлюб не визнавався) — ключниця (віліка). Рабська адміністрація не була численна: крім віліки і віліки, згадуються наглядач і сторожі (серед яких, втім, були і вільні). Про рабинь в маєтку, крім віліки, Катон спеціально не говорить, але це не значить, що їх не було: очевидно, вони відали городом, кухнею, прями і ткали.

Катон нічого не говорить про пекулій (майно, виділене рабу в користування, яке разом з рабом перебуває у власності пана) віліка, що, однак, зважаючи на все, цим пекулієм володів. Пекулій був зрядям організації рабської праці і виробництва (полегшуючи, зокрема, розрахунки господаря з віліком). Раб не мав власних прав, але з дозволу і за наказом господаря він міг укладати угоди, «користуючись правом пана» (як висловлювались римські юристи). Вілік, без сумніву, цим правом і користувався, і зловживав. Один з римських комедіографів писав (приблизно через піввіку після Катона), що бути віліком у віддаленому від Риму маєтку, куди рідко заглядає хазяїн, — значить «не бути рабом, а паном».

«Свій» (тобто в ідеалі самодостатній) маєток в жодному випадку не був вільний від господарських зв'язків з навколишнім світом. Більшість форм такого зв'язку, що зменшували частку землевласника в доході (скіпщина, продаж врожаю оптом), вказують на обмеженість можливостей рабського господарства — за скільки-небудь інтенсивного землеробства воно не могло бути занадто великим і мало потребу в сезонній робочій силі зі сторони (для її наймання і організації доводилось прибігати до послуг підрядчиків). Незважаючи на все це землеробство у свідомості римлян (як і взагалі стародавніх) міцно пов'язувалося з доведенням. Наставляння Катона містять у собі тексти молитов богам за благополуччя дому, рецепти страв (дуже простих), демонструють загальну атмосферу життя в маєтку, досить примітивного, де господар цікавиться всім, аж до боротьби з мілло.

Варронівське сільське господарство. Катон розповідає лише про один тип римських маєтків, хоча і найбільш показовий для римського рабовласницького господарства. Написаний в кінці епохи Республіки твір Марка Теренція Варрона (116-27 рр. до н.е.) «Сільське господарство» належить іншому, ніж катонівський, шару римської культури. Написаний в літературній формі діалогу, що демонструє ерудицію автора, цей трактат відстоїть далі від практики, але прагне до енциклопедичності. Порівняння свідчень, що повідомляються обома авторами, додає об'єму і історичної перспективи нашим знанням про сільське господарство часів Республіки.

Скотарство. Особливий розділ Варрон відводить скотарству. Садибне скотарство було і в катонівському маєтку (де угноєння було важливим елементом землеробства), Варрон знайомить нас з великим — відгінним. Тисячні череди овець рухались гірськими стежками Середньої і Південної Італії між зимовими (рівнинними) і літніми (гірськими) пасовищами. Пасовища належали до «суспільного поля» і здавались відкупщикам-публіканам, що збирали з власників черід (через їх пастухів) плату і забезпечували державі її доход (фактично виконуючи і тут функції державного апарата). Таке скотарство було високотоварним, орієнтованим на вовну. Пастухами були раби, але до них пред'являлись специфічні вимоги: вони повинні були бути міцними і спритними (в маєтках же худобу пасли не тільки хлопчики, але і дівчата) — такими, що «можуть відбитись від звірів і розбійників, нав'ючити на тварину важку поклажу, можуть першими кинутись на ворога, можуть метнути дротик». Пастухи жили стоянками на пасовищах, мали пекулій. З ними були і жінки, що готували їм їжу. На чолі черід стояв старший пастух (теж раб, як і вілік), літній, досвідчений і грамотний, щоб складати звіти про череду. Не дивно, що пастухи, споєні, ініціативні, прекрасно знаючі місцевість, виявлялись серйозною силою рабських повстань.

З зимових на літні пасовища переганяли і мулів, розведення їх теж приносило великий доход. В лісах пасли череди корів і свиней, у скелястих місцевостях — кіз; череди цих тварин були не занадто великими. І в оповіді Варрона про скотарство можна помітити «катонівські» тенденції: прагнення до доходу, страх перед витратами і — принаймні в садибному скотарстві — ідеал самодостатності: «Хто не чув, як отці наші називали ледарем і марнотратом людину, у якої в коморі висіла шинка від м'ясника, а не з власного маєтку».

Підміське господарство. Висока товарність і спеціалізація відрізняли підміське господарство, що розвилось в основному в післякатонівські часи і було орієнтоване на заможного покупця. Тут вирощували дорогі фрукти, ранні овочі, квіти — багато що з цього, очевидно, вироблялось і середніми господарями. Особливу увагу Варрон приділяє пташникам, що задовольняли специфічні потреби великого міста. Птахів розводили дорогих і рідкісних: «африканських курей», павичів («престижна» їжа), але і простіших, що теж могли приносити великий доход, чому звичайно сприяли «або публічне пригощання, або чийсь триумф, або обід колегії. Їм тепер немає числа, і від них здуваються ринкові ціни».

Місце сільського господарства у розвитку економіки. Варрон стверджував, що немає іншої країни, яка була б так добре оброблена, як Італія. Безсумнівно, це мало величезне значення для її загального (хоча дуже диференційованого) рівня життя. Але яке значення мали сільськогосподарські доходи для римських багатіїв, власників неймовірних маєтків?

Перша ж фраза «Землеробства» Катона насторожує: «Вигідніше для збагачення, очевидно, зайнятись торгівлею, але вона занадто небезпечна, або навіть лихварством, але воно таке непоштиве». Катон не обіцяє своєму читачеві ні швидкого, ні великого збагачення. Прибутковість товарних угод маєтку забезпечувалась рівнем самодостатності його як господарського цілого. А «міцність» доходу від землі зводилась до того, що земля не могла загинути, як корабель купця. За винятком деяких великих скотарів кінця Республіки, жоден з відомих нам римлян не нажив великого маєтку на сільському господарстві, заснованому на рабській праці. Очевидно, воно

приносило, загалом, досить скромний дохід. Правда, дуже великі землевласники, очевидно, одержували немалий дохід, здаючи землю в оренду, але дослідження орендних відносин в часи Республіки утруднене тим, що відносини залежності, що виникали між людиною, що обробляла чужу землю, і її власником, не цікавили римських письменників-агрономів. Вони писали про обробку своєї землі, а при оренді земля просто передавалась іншому, що також обробляв її з «потомством» або рабами. Недарма слово «колон», що лише пізніше стало специфічним позначенням людини, що сидить на чужій землі, у мові Катона позначало взагалі людину, що обробляє землю, і додавалось саме до власника-рабовласника. Тому римляни того часу не протиставляли орендні відносини рабовласницьким і принципово іншого укладу в них не бачили.

Сказане не применшує значення сільського господарства як основи італійської економіки. Саме воно забезпечувало Італію продуктами харчування, серед них хлібом, оскільки привізного хліба вистачало тільки на Рим і на армію. Але в очах багатих власників маєтків землеробство саме по собі було не «галуззю господарства» (вони і не мислили в таких категоріях), а скоріше престижним способом життя і його самозабезпеченням. Джерелом коштів для придбання землі було, звичайно, не виробництво. Земля вважалась цінністю не просто економічною, але моральною і вкоріненою в ідеології. Недарма успадкована («батьківська і дідівська») земля вважалась міцніше пов'язаною з власником, ніж куплена, і продаж її була одіозна в очах суспільної думки.

Ремесло. Про римське ремесло Середньої і Пізньої Республіки дають уявлення поради Катона: «Туніки і інші речі де купувати. В Римі: туніки, плащі, клаптикові ковдри, дерев'яні черевики. У Калах і Мінтурнах: плащі з каптурами, залізні вироби, серпи і ножі, лопати, кирки, сокири.., в Суессі і в Луканії вози; молотильні дошки в Альбі і Римі; долії, чани, черепицю з Венафру. Для важкої землі гарні будуть римські рала, для пухкої кампанські... Маслоробні преси в Помпеях, Нолі... Цебра, глечики для олії... і інший бронзовий посуд в Капуї і Нолі. Кампанські кошики гарні». Все це необхідний господарський інвентар, начиння, робочий одяг. Дещо з цього можна було виробляти (і нерідко виробляли) і в маєтку. Але Катон рекомендує «нелегкому на покупки» господарю мати справу з міським ремеслом, розвинутим і диференційованим. Дещо робилось на замовлення з матеріалу господаря: замовляючи (в Казині або Венафрі) канат для давильні, треба було здати в майстерню «вісім шкір власної худоби, недавно перем'ятих». Маслоробні преси привозились на биках, монтувались і налагоджувались майстрами. Іноді запрошувались майстри для виготовлення металевих деталей, заливання їх свинцем і т.п. Маєток Катона за всієї його тяги до самодостатності виявляється тісно зв'язаний з міським ремеслом цілого району Італії, причому мова йде саме про зв'язок господарський, виробничий.

Поширюється і ремесло, розраховане на міського споживача. Поряд зі старими галузями (гончарі, сукновали, теслі і т.п.) з'являються нові, деякі з них — теж внаслідок насущної потреби, наприклад хлібники, що займались розмелом зерна і випічкою хліба (колись це було домашньою роботою). До дуже раннього часу римські автори відносять виникнення перших колегій — невиробничих об'єднань ремісників за професіями. Вони ставили під контроль громадянської общини ремісничу діяльність, необхідну для її життя. Заморські завоювання — обумовлений ними приплив багатств, звів кваліфікованих рабів-майстрів, ріст попиту на предмети розкоші — різко інтенсифікували цей процес. Таким чином, діапазон ремісничої діяльності був дуже великий, і розвивалась вона дуже бурхливо, зосереджуючись в основному в містах.

Однак серед згаданих Катonom джерел доходу ремеслу не знаходиться місця. Читач з того кола, до якого він звертався, міг не бачити великого зла в «непоштивому» лихварстві, але йому і в голову не могло прийти зайнятися виготовленням речей на чужу потребу. «Заробіток робить людину рабом» — ця дивна для суч. розуму сентенція (що дійшла до нас як цитата з автора II ст. до н.е., але, можливо, і давніша) виражає світогляд суспільства, де уявлення (селянське в своїй основі) про повну свободу людини припускало життя, забезпечуване землею, що йому родить, а не грішми, що просто набуваються. Винагорода ж, за римськими уявленнями, ставила того, що отримує її в залежність від того, що її дає, а всяка залежність сприймалась як особистісна і навіть якоюсь мірою як влада над тілом. Пізніший лексикограф називає «найнижчим і найбруднішим промислом» «здачу за плату своєї праці або — для наруги — свого тіла!» Навіть раб уявлявся деяким античним (не тільки римським) мислителям «безстроковим наймитом». Греки вважали, що «рабу плата — їжа», але в складно організованому рабовласницькому суспільстві окремі категорії рабів, зокрема раби-ремісники, могли одержувати і гроші.

В римському ремеслі, у виникаючих, розвинutih і передових галузях превалює абсолютно праця рабів. Праця вільних продовжує грати більшу або меншу роль у споконвічних, традиційних галузях, але і там тією чи іншою мірою використовуються раби, хоча жодних цифрових даних про співвідношення вільної і рабської праці не існує. Поділ праці в ремісничих майстернях був простим поділом між працею майстра, його помічників і чорноробів.

Форми функціонування ремесла були різні: домашнє ремесло, наймання і підряд як окремих ремісників (рабів і вільних), так і груп, майстерні, що працювали на замовлення і на продаж. Дуже великих майстерень, очевидно, не було: в галузях, що виробляли товари масового попиту, нараховувалось до сотні працівників. Такі майстерні легко розпадались на менші, здавались вроздріб в оренду (яка існувала в ремеслі, як і в сільському господарстві, не змінюючи загального характеру виробництва). В інших галузях розповсюдженою формою була дрібна майстерня, де майстер працював за допомогою кількох рабів. Нерідко він відпускав когось з них на свободу, щоб залишити йому майстерню або щоб поставити його (не втрачаючи з ним господарського зв'язку) на чолі майстерні, що виокремилась. Взагалі раби-ремісники (на відміну від сільськогосподарських) виходили на свободу досить часто і звичайно продовжували займатись колишнім ремеслом.

Таке дроблення великих майстерень пояснюється неможливістю організувати на основі рабської праці велике виробництво, що вимагало б уваги і старанності, недосяжних без постійного і пильного нагляду самого гос-

подаря або майстра, що керує роботою. Так само і в сільському господарстві занадто великі маєтки були екстенсивними і оброблялись недбало або дробились між орендарями, у середніх же управліннях було легшим, і найбільш дохідними виявлялись не окремі маєтки великих землевласників, а господарства середньо-заможних людей, що управляли всім самі. Природно, що і в ремеслі, як і в сільському господарстві, коли виникала велика власність, вона поєднувалась з дрібним виробництвом.

Варто враховувати і страх перед «спеціалізацією» великих маєтків. Принцип їх розосередження на безліч дробових підприємств можна вважати характерним для римської економіки, хоча, звичайно, були і винятки, такі, як велике відгінне вівчарство в Середній і Південній Італії. Розосередження могло здійснюватись за допомогою оренди і т.п., але великі можливості для цього надавала сама римська система рабства і лібертинства, покладена в основу організації господарства. Найпростіший приклад — зосередження в одних руках декількох вілл (переважно в різних місцях) під управлінням вілків. Так само могли організовуватись і ремісничі майстерні на чолі з рабом-майстром як управителем. Система пекуліїв дозволяла такому майстру збирати гроші для викупу з рабства (раб міг викупуватись на свободу грошми з пекулія, що і так був власністю пана, оскільки це забезпечувало зацікавленість раба в дорученій йому справі). Раб міг мати в своєму пекулії і рабів («вікаріїв», букв. «замісників»). Система «ординаріїв» (раб, що розпоряджався вікарієм) народилась, очевидно, в рабській адміністрації (вікарій раба-управителя згадується в Плавта), але застосовувалась і в ремеслі. Тоді раб-майстер міг відчувати себе майже підприємцем. Але і пекулії, і рабська ієрархія існували тільки як робочі відносини панського господарства. Спільна втеча ординарія і вікарія виявляла їх спільну класову належність, зрівнюючи в безправ'ї: обидва вони були тепер однаковими збіглими рабами — власністю пана, що «вкрала саму себе», за виразом пізніших римських юристів.

Відпущення раба на свободу, перетворення його у відпущеника відкривали перед паном нові можливості його використання. Справа навіть не у відробках, якими зобов'язувались відпущеники. Відпущений на свободу з дотриманням всієї формальності ставав римським громадянином (з урізаними правами, але його син вже вважався вільнонародженим). Разом з тим він був зв'язаний з колишнім паном (тепер — «патроном») вже іншим зв'язком типу стародавнього клієнтського. Обумовлене ним особисте становище відпущеника могло варіюватись в широких межах. Економічно він, подібно рабу, міг використовуватись патроном і як працівник, і в управлінні господарством, і як агент, і як голова підприємства, що виділилось, тощо. Але юридично він сам ніс відповідальність за свої зобов'язання на відміну від раба, за якого зобов'язувався пан. Патрон міг фінансувати діяльність відпущеника, позичаючи йому гроші з частки прибутку. Це давало патрону можливість поміщати свої гроші з меншим ризиком і не соромлячись лихого репутації деяких занять, часом несумісних з його соціальним станом. В ремеслі роль відпущеників була дуже значна.

Торгівля і лихварство. Велику торгівлю Катон, порівнюючи три способи збагачення, ставив на перше місце і називав купця людиною «заповзятливою і ревною», але відразу обмовлявся, що «діло це небезпечне». Вся велика торгівля була морською, і постійний ризик аварії корабля, зустрічі з піратами і т.п. компенсувався лише можливостями великого виграшу. Торгівля часів Середньої і Пізньої Республіки орієнтувалась не стільки на стабільність, скільки на коливання цін і ситуацій, обумовлених врожаєм і неврожаєм, війнами, змінами в попиті і т.п. Звичайно, і така торгівля сприяла розвитку товарних галузей виробництва і зміцненню всіляких зв'язків всередині римської держави. Але торговельний капітал не фінансував і не організовував виробництво, фактично експлуатуючи його. Скупники врожаю, що набували його нерідко оптом, користувались потребою землероба в готівці або навіть у сезонній робочій силі (яку вони в такому випадку підряджали) і створювали запаси, з якими вони могли маневрувати, не тільки вичікуючи підвищення цін, але і штучно створюючи його. Відносно ремесла велика торгівля сприяла не стільки процвітанню окремих центрів виробництва, скільки поширенню їх виробів як зразків (щоб не сказати стандартів) для наслідування, що виготовлялись вже на нових місцях. Торговельний капітал, що експлуатував виробництво, був, як і воно саме, об'єктом експлуатації для лихварського капіталу, що паразитував навіть на організації збору державних доходів.

У торгівлі і лихварстві раби використовувались дуже широко: не тільки як веслярі і шкіпери на кораблях і навіть не тільки як рахівники і скарбники, але і як агенти, що діяли, «користуючись правом пана» в його інтересах. Відпущеники ставились на чолі підприємств, що відокремилися, а в деяких випадках використовувались як підставні особи. Це дозволяло, наприклад, обходити прийнятий у 218 р. до н.е. (під впливом агітації народних трибунів і «проти волі сенату») закон, що забороняв будь-якому сенатору або сенаторському сину володіти морським кораблем, більш містким, ніж потрібно для вивозу врожаю з земельних володінь. Великі рабовласники незалежно від їх станової належності не гидували жодними способами витягнення доходу. Якась частина грошових доходів не тільки не оберталась на потреби виробництва, але і взагалі вилучалась з обороту, осідаючи мертвим капіталом у вигляді скарбів.

РОЗДІЛ VIII КРИЗА І ПАДІННЯ СЕНАТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (133-31 рр. до н.е.)

1. Римська республіка в 130-110-х рр. до н.е. Реформи Гракхів і їх наслідки; 2. Римська республіка на переломі II—I ст. до н.е. Військова реформа Гая Марія; 3. Римська республіка у 80-х роках до н.е. Диктатура Сулли; 4. Римська республіка у 70-60-х рр. до н.е.; 5. Римська республіка в 50-х рр. до н.е. Перший триумвірат; 6. Громадянська війна 49-45 рр. до н.е. і диктатура Цезаря; 7. Другий триумвірат і падіння сенатської Республіки

1. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА В 130-110-х рр. до н.е. РЕФОРМИ ГРАКХІВ І ЇХ НАСЛІДКИ

Загострення суспільного становища. Після утворення Римської Середземноморської держави суспільне становище в самій Республіці надзвичайно загострюється. Боротьба йшла не тільки між рабовласниками і рабами, але і між селянами і великими землевласниками, об'єднаними в стани сенаторів і вершників. В центрі уваги знову опиняється аграрне питання: плебеї і ветерани вимагають земельних наділів і гарантій від їх відчуження, натомість великі власники виступають проти переділів землі — їх маєтки в багато тисяч югерів обробляються орендарями-колонами, кабальними боржниками і рабами. Та і саме господарство рабовласницького маєтку, в порівнянні з часами Катона, значно ускладнилось. Позначилось нагромадження досвіду, знань, поділ праці в різних галузях сільського господарства, система покарань і заохочень, відособлення функцій численного адміністративного персоналу вілли.

В містах, особливо в Римі, зростала кількість ремісників різних спеціальностей, що працювали на замовлення і на продаж, множились ремісничі колегії, виникали досить великі майстерні. Попит на предмети розкоші задовольняли ювеліри, карбувальники, парфюмери, фарбарі. В цих галузях працювало багато рабів і вільновідпущеників, часто греків. В споконвічних ремеслах — ковальському, теслярському, сукновальному — переважно трудилися плебеї. На спорудженні громадських і приватних будинків були зайняті численні архітектори, живописці, будівельники з вільних і рабів. Торгували не тільки предметами розкоші, але і продуктами харчування, одягом, взуттям, виробами з дерева і металу. Досягнутий рівень соціально-економічного розвитку став несумісним з порядками старого, селянського Риму, що перетворився в центр величезної держави.

Республіка, керована розбагатілим за рахунок пограбування провінцій нобілітетом і нечисленними відвідувачами коміцій, не могла ні вирішити пекучі питання часу, ні створити ширшої бази римській владі в провінціях. Не могла вона і включити в стару систему нову армію: сенат, розуміючи її необхідність для утримання в покорі старих і підкорення нових земель, разом з тим постійно вступав в конфлікти з головнокомандуючими, а отже і з армією, коли справа доходила до наділення землею ветеранів. Головнокомандуючому ж, щоб не втратити авторитету, доводилось в цьому питанні спиратись на коміції, а отже, йти на поступки плебеям.

В цілому, можна сказати, стрімкість експансії випереджала внутрішній розвиток держави. Перенапряга сил у війнах і приплив багатств у Рим стимулювали інтенсивний розвиток рабства, привели до соціальних і політичних змін і катаклізмів — до кризи Республіки. Ця криза розглядається як вираження і результат протиріччя між полісним устроєм Риму і новою реальністю — великою територіальною державою.

Перше сицилійське повстання (137-132 рр. до н.е.). Виходячи з особливостей устрою Республіки, зокрема, її рабовласницького характеру, повстання рабів були для неї закономірними і навіть неминучими. В 265 р. до н.е. повстали раби в етруських Вольсініях (Зонара, Хроніка, VIII, 7), в 199 р. до н.е. відбулась змова карфагенських рабів в околиці Риму Сетії (Тіт Лівій, XXXII, 26), в 196-195 рр. до н.е. тривало повстання рабів в Етрурії (Тіт Лівій, XXXIII, 36), в 185 р. до н.е. повстали раби-пастухи в Апулії. Із зростанням напливу полонених і погіршенням їх становища опір тільки посилювався і розмах повстань тільки зростав. Діодор Сицилійський відзначив: «Для більшості це [тобто повстання рабів] стало сумним і несподіваним; для тих же, хто міг глибоко судити про речі, все, що сталось, здавалось цілком природним. Завдяки достатку багатств у тих, що висмоктували соки з прекрасного острова, майже всі вони прагнули в першу чергу до насолод і виявляли зарозумілість і нахабність. Тому рівною мірою посилювалось погане поводження з рабами і росло відчуження цих останніх від панів, що прорвалось в ненависть проти них. Багато тисяч рабів без всякого наказу зібралось, щоб погубити своїх панів. Подібні події відбулись в цей час у Малій Азії, де Арістонік домагався царської влади, що не личить йому, а раби божеволіли разом з ним завдяки утискам панів і повергли багато міст у великі нещастя. Кожен з великих земельних власників купував для обробки землі цілі виводки рабів. Одних заковували, інших заморювали тяготами робіт і на всіх накладали помітні всім клейма. Тому така кількість рабів затопила всю Сицилію, що ті, що чули про це не вірили і вважали це перебільшенням. Ті з сицилійців, що здобували великі багатства, суперничали з італійцями в зарозумілості, жадібності і люті до рабів. Пускаючись на дрібний обман, ті з італійців, в яких була велика кількість рабів, тримали пастухів, але не годували їх, а змушували їм жити грабежами» (Історична бібліотека, XXXIV—XXXV, 2, 25-27).

Особливо небезпечними для Риму стали раби з Балкан і Східного Середземномор'я — греки, македоняни, фракійці, кілікійці, сірійці, іудеї тощо, серед яких було немало освічених і здатних до лідерства людей. Значний потік рабів спрямовувався в римську колонію Сицилію. Рабовласницькі відносини там стали розвиватись значно раніше, ніж в Італії. На острові було багато грецьких полісів, чий рівень розвитку сільського господарства,

ремесла і торгівлі, заснованих на рабстві класичного типу, був високий і протиріччя між рабами і рабовласниками досягли такого розжарення, що будь-яка іскра могла викликати пожежу. Такою іскрою послужила поява серед сицилійських рабів уродженців Сирії, учасників повстання кінця 140-х років до н.е. Вони добре пам'ятали про те, як урядові війська зазнавали поразок від повстанців.

Все почалося в 137 р. до н.е. з убивства жорстокого рабовласника Дамофіла. За свідченням Діодора, він і йому подібні не тільки катували своїх рабів, але, не годуючи і не вдягаючи їх, штовхали на розбій (XXXIV—XXXV, 2, 1-2). На чолі заколоту став сірієць — раб Євн. Він тлумачив сни, пророкував майбутнє і взагалі вважався магом і чарівником. Під його керівництвом повсталі захопили місто Енну, перебивши її громадян. Євн зробив виняток лише для зброярів. Незабаром полум'я повстання охопило всю Внутрішню Сицилію. Під контролем рабів опинилась значна територія і вони повинні були створити своє власне державне управління нею. Повсталі справились з цією важкою задачею — організована ними держава проіснувала п'ять років і була знищена тільки римською військовою машиною. Євн був проголошений царем і прийняв тронне ім'я Антіох. Він назвав свою «державу» «Новосирійською». При царі існувала рада, призначувана царем і еклесією. Велику владу мав стратег, що був найближчим помічником царя. Значну роль відігравала еклесія, що включала всіх здатних носити зброю. Цар вирішував питання державного життя разом з еклесією.

Виникнення «Новосирійської держави» дало приклад іншим областям Сицилії. В Західній Сицилії розгорілось ще одне велике вогнище повстання. Його очолив Клеон, за походженням кілікієць, який був воїном, людиною великої відваги і організаторського таланту. Він набрав 5000 бійців і став громити вілли рабовласників на південному заході Сицилії. У римлян з'явилась надія на конфлікт між вождями повстанців, але цього не сталося: Клеон визнав владу Євна-Антіоха і був призначений стратегом — другою людиною в державі.

Одним з перших зіткнень був бій 30-тис. армії повстанців з 8-тис. римським контингентом, що був розбитий наголову. Перемога ще більше укріпила сили повстання, до нього приєднувались все нові маси рабів. Керівники «Новосирійської держави» проводили далекоглядну політику. За словами Діодора, раби «не спалювали дрібних вілл, не знищували в них ні майна, ні запасів плодів і не чіпали тих, хто продовжував займатись землеробством» (XXXIV—XXXV, 2, 48). Очевидно, повстанців підтримувала і частина вільних землеробів.

Знищивши кілька римських контингентів, повстанці створили дві опорні бази — Енну і Тавроменій, перетворивши їх на фортеці. Становище ставало все більш небезпечним, тому що почались хвилювання рабів на півдні Італії. В 132 р. до н.е. на Сицилію була направлена консульська армія на чолі Публієм Рупілієм, до якої приєдналися загони сицилійських рабовласників. Рупілій, відтіснивши повсталі до фортець, роз'єднав їх сили і обложив Тавроменій. Спроби рабів пробитись крізь кільце римських військ не увінчались успіхом: Тавроменій був взятий. Потім римськими військами була заблокована Енна. Відрізане від всього світу, місто повинно було пасти від нестачі їжі. Добре розуміючи це, Клеон спробував розірвати кільце оточення, але був розбитий. В рядах повстанців знайшлися зрадники, які допомогли римлянам оволодіти Енною. Євн-Антіох був захоплений в полон і страчений.

Реформи Гракхів (133-121 рр. до н.е.) і їх наслідки. Повстання рабів і сільської бідноти загрожували стабільності Римської республіки. Частина нобілітету стала розуміти необхідність реформ, здатних відродити селянську армію і згуртувати громадян. Її лідером став Тіберій Гракх.

Тіберій Семпроній Гракх (162-133 рр. до н.е.). Виходець з плебейського роду, Тіберій Семпроній Гракх додився по материнській лінії онуком Сціпіона Африканського (235-183 рр. до н.е.). Натомість його батько — Тіберій Семпроній Гракх-Старший (?-154 рр. до н.е.) пройшов всі щаблі політичної кар'єри аж до консула і цензора, а також удостоївся двох тріумфів за успішні військові кампанії в Іспанії і Сардинії. Одержавши блискучу освіту (його вчителем був грецький філософ Блоссій), Тіберій-молодший також вступив на ниву політики. Під час III Пунічної війни (149-146 рр. до н.е.) його хоробрість була відзначена самим головнокомандуючим римської армії — Сціпіоном Еміліаном, а під час Нуманцінської війни в Іспанії (133-133 рр. до н.е.) Тіберію Гракху вдалось визволити з полону цілий легіон. Там майбутній народний трибун наочно переконався в жалюгідному стані римської армії.

Проїжджаючи через Італію, Тіберій Гракх був вражений безлюдністю багатьох, ще недавно процвітаючих місцевостей, з яких зникло вільне селянство. В нього склалось переконання, що панування великого землеволодіння і розорення опори Римської республіки — селян-общинників — це суттєва вада економічного і соціального ладу і джерело всіх нещастя республіки.

Обраний на 133 р. до н.е. народним трибуном, Тіберій Гракх вніс законопроект, за яким на громадських землях (ager publicus) можна було зайняти не більше 500 югерів (плюс ще по 250 югерів на двох дорослих синів). Надлишки ж вилучались і розподілялись ділянками по 30 югерів серед бідноти.

Власне кажучи, законопроект не йшов врозрід з традицією, що визнавала за громадянською общиною верховну власність на землю і право розпоряджатись нею, однак проти були великі землевласники, представлені сенатом. Не маючи змоги відхилити законопроект, сенатори залучили на свій бік іншого народного трибуна — багатого землевласника і орендатора Марка Октавія, який наклав на нього вето. Однак, трибутні коміції, на які з'явилось багато селян, позбавили Октавія трибунату і прийняли закон. Для його втілення в життя була створена комісія з самого Тіберія, його брата Гая і тестя Аппія Клавдія. Щоб забезпечити отримуючих землю всім необхідним для ведення господарства, Тіберій запропонував в коміціях закон, згідно якого казна останнього пергамського царя Аттала III передавалась не сенату, а аграрній комісії.

Оптимати і популярі. Строго кажучи, прийняті трибутними коміціями відставка Октавія і вилучення фінансових засобів з відання сенату, незважаючи на їх доцільність, суперечили римським законам. В зв'язку з цим па-

нівний клас розколовся: прибічники сенату стали називати себе оптиматами (optimus — кращий), а їх противники, що спирались на рішення народних зборів — популярами (populus — народ).

Практичні дії з перерозподілу землі привели до численних судових процесів і робота аграрної комісії дуже затяглась: стало очевидним, що Тіберію слід зберегти трибунат і на наступний рік, однак закон це забороняв. Коли ж він все ж таки виставив свою кандидатуру, сенат призначив вибори на час збору врожаю, коли численний сільський плебс не міг бути присутнім в столиці. Тоді Тіберій, прагнучи розширити коло своїх прибічників, пообіцяв зменшити строк військової служби і поширити громадянські права на італіків. В перший день голосування частина триб віддала свої голоси Тіберію. Зрозумівши, що їх чекає поразка, оптимати, очолені Сціпіоном Назікою, звинуватили Тіберія в намірі узурпувати царську владу і наступного дня народний трибун і триста його прибічників-популярів були вбиті камінням і кийками, а їх тіла скинуті в Тібр. Тим не менше, аграрна комісія, очолювана популярами, продовжила свою роботу. Натомість спроба консула 125 р. до н.е. Марка Фульвія Флакка надати громадянські права італікам зазнала невдачі.

Гай Семпроній Гракх (153-121 рр. до н.е.). В 124 р. до н.е. народним трибуном був обраний Гай Семпроній Гракх. Враховуючи досвід старшого брата, він спочатку створив широкий фронт з різних соціальних верств, протиставивши його сенату. На користь міського плебсу був проведений фрументарний закон (frumentatio — «хлібне, продовольче постачання») про зниження цін на пшеницю для бідноти; проект нового шляхового будівництва повинен був дати заробіток підрядчикам і найманим робітникам; на користь відкупщиків і вершників проводився закон про здачу на відкуп десятини з нової провінції Азія і про участь вершників в судах. Селян повинен був задовольнити і закон, що обмежував військову службу 17 роками, надавав озброєння за рахунок держави і поширював на солдатів право апеляції до коміцій. Гай запропонував також заснувати колонії в Капуї, Таренті і Карфагені з наділенням колоністів ділянками в 200 югерів. Нарешті, він виступив з пропозицією дати громадянство союзникам. Але саме це останнє і не сподобалось римському плебсу, який не бажав ділитись своїми правами і привілеями з «чужоземцями» — італіками. Опозиція почала агітацію проти Гая, обвинувачуючи його в нехтуванні прокляттям, накладеним на землю Карфагену. На трибуних коміціях 121 р. до н.е. відбулось зіткнення між прибічниками і противниками Гая. Консул Луцій Опімії, наділений надзвичайними повноваженнями, вивів проти гракханців загін найманих критських лучників. Три тисячі прибічників Гая були вбиті, сам він наказав своєму рабу вбити себе.

Аграрна комісія, встигнувши наділити земельними ділянками від 50 до 75 тис. сімей, була розпущена, а за законом Спурія Торія (111 р. до н.е.) земля, як отримана від комісії, так і окупована на той час в Італії і провінціях, була оголошена приватною незалежно від площі маєтку, тобто не обкладеною рентою і не підлягаючою переділам. Фрументарні і судові закони збереглись, і участь вершників в судах зробила судові процеси зброєю в боротьбі різних політичних угруповань. Однак, відновити римську общину селян і воїнів, на що в кінцевому рахунку були спрямовані зусилля Гракхів, було вже неможливо.

2. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА на переломі II—I ст. до н.е. ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА ГАЯ МАРІЯ (107 р. до н.е.)

Югуртинська війна (111-105 рр. до н.е.) і військова реформа Гая Марія (107 р. до н.е.). В кін. II ст. до н.е. Нумідійське царство, що посилювалось завдяки Риму, стало чинити опір його подальшій експансії. Відкрита боротьба розпочалась в правління онука царя Масінісси (201-146 рр. до н.е.) — Югурти (117-104 рр. до н.е.), правителя частини Нумідії, спритного дипломата і здібного воєначальника. Він брав участь в Нуманцінській війні (137-133 рр. до н.е.) і подружився там з багатьма нобілями, в майбутньому — видними оптиматами. Під час свого посольства в Рим (116 р. до н.е.), Югурта, підкупивши старих і нових «друзів» багатими подарунками, одержав частину Нумідії, що межувала з Мавританією. Це остаточно впевнило нумідійця в прогнілості правлячого класу Риму («Продажне місто, яке скоро загине, якщо знайдеться покупець!») і він перейшов до рішучих дій, які вилились у війну, названу Югуртинською (111-105 рр. до н.е.). Момент був обраний дуже вдало: римляни терпіли страшні поразки від германських племен, тривала криза з набором в армію, а в суспільстві загострилась політична боротьба між популярами, що обвинувачували сенат і аристократію в продажності, і «друзями» Югурти — оптиматами, що підтримували його. В силу цього, а також внаслідок недостатньої боездатності римської армії нумідійський цар в початковий період війни (111-110 рр. до н.е.) одержував перемоги. Тільки з прибуттям консула Квінта Цецилія Метелла, відомого бездоганною чесністю, який навів порядок і дисципліну у військах, стало можливим домогтись перелому. В 109 р. до н.е. біля річки Туфули Югурта був наголову розбитий, після чого змушений був перейти до тактики партизанської війни.

Гай Марій (157-86 рр. до н.е.). Визначну роль в подіях відіграв Гай Марій. Виходець з невеликого латинського села, він почав свою військову кар'єру під покровительством Цецилія Метелла, клієнтом якого був його батько. Допомога Метелла, особиста хоробрість, а потім шлюб з Юлією Цезаріс (сестрою батька Юлія Цезаря) — все це допомогло Марію зробити кар'єру, здавалось б неможливу для незнатної людини. Пройшовши всі магистратури, він в 107 р. до н.е., після перемоги популярів в трибуних коміціях, був обраний консулом (потім він обирався консулом ще 7 разів) і провів військову реформу.

Згідно реформи, в армію могли вступати всі бажуючі, незалежно від цензу. Привабливість військової служби визначалась не тільки платнею і військовою здобиччю: відтепер легіонери, виходячи після 20 років служби у відставку, одержували земельні наділи. Аграрне питання одержувало нове забарвлення: за земельні наділи бо-

ролась біднота, що служила в армії, армія ж набагато ефективніше, ніж коміції, відстоювала свої інтереси. Разом з тим, ветерани розраховували одержати земельні наділи не від держави римського народу, а від свого командира. Зв'язок солдатів з громадянською общиною слабшав, зате зміцнювалась їх залежність від командуючого армією, що захищав перед урядом їх інтереси. Так порушувався традиційний зв'язок понять «воїн» і «громадянин»: тепер вже не кожен громадянин зобов'язаний був бути воїном. Все це свідчило про кризу Риму як громадянської общини, оскільки єдиною реальною силою ставала армія. Колись збройні сили Республіки були спрямовані зовні, реформа Марія робила їх здатною діяти і всередині держави.

Марій ввів в армії залізну дисципліну і, впровадивши новий тактичний підрозділ — когорту, розгромив Югурту (105 р. до н.е.), який втік до мавританського царя Бокха. Домовлялись про видачу нумідійця був посланий квестор Луцій Корнелій Сулла (138-78 рр. до н.е.), нащадок знатного роду Корнеліїв. Сулла блискуче виконав завдання, поклавши тим самим початок своїй запаморочливій кар'єрі. Югурта був привезений до Риму для участі в тріумфі Гая Марія (103 р. до н.е.), а наступного року був страчений.

Війна з кимврами і тевтонами (113-101 рр. до н.е.). Нова армія Марія з честю витримала і інше, не менш важке випробування, — війну з багатолюдними германськими союзами племен, що в кін. II ст. до н.е. покинули півострів Ютландію і разом зі своїми сім'ями і майном вирушили в двох напрямках: тевтони — в Галлію, кимври — в Південну Германію, до альпійських проходів. Вислана їм назустріч в 113 р. до н.е. армія консула Папірія Карбона була вщент розгромлена біля міста Нореї. Після цього до кимврів приєдналось родинне їм плем'я гелветів і разом вони вторглись в Галлію. В 109 і 107 рр. до н.е. германці розгромили ще дві римських армії в Галлії і Аквітанії, а в 105 р. до н.е. в битві при Араузіоні, в Південній Галлії, римляни втратили 80 тис. воїнів. В цих умовах сподівання Риму знову були покладені на переможця Югурти. Всупереч всім законам, він п'ять разів підряд (в 104-100 рр. до н.е.) обирався консулом, причому два рази — заочно. В 102 р. до н.е. в битві при Аквах Секстієвих Марій розгромив полчища тевтонів. Наступного року така ж доля спіткала кимврів в битві при Верцеллах в Північній Італії. Близько 200 тис. германців було вбито, стільки ж продано в рабство. Таким чином, перший натиск германців був відбитий і племена кимврів і тевтонів зникли з арени історії.

Друге сицилійське повстання (104-101 рр. до н.е.) і заколот Веттія в Кампанії (104-103 рр. до н.е.). У розпал дуже важкої боротьби з германцями Республіка одержала справжні війни в себе у тилу — на Сицилії і в області Кампанія. Римські ділки, користуючись підтримкою провінційної адміністрації, доводили місцевих жителів до розорення і продавали їх в рабство за борги. Багато таких рабів потрапляло на Сицилію. В зв'язку з нестачею воїнів для війни з германцями сенат видав едикт про їх звільнення, якщо вони погоджувались завербуватись в армію. Однак, це викликало невдоволення місцевих рабовласників, під тиском яких намісник Нерва заборонив звільнення. Це і послужило приводом до початку могутнього повстання. Його очолив обраний царем сірієць Сальвій, який прибрав ім'я Тріфон. Зробивши своєю столицею фортецю Тріокалу в центрі Сицилії, він розіслав загони рабів в різні частини острова і заблокував вірні римлянам міста. Це дало йому змогу розгромити римські війська в битві біля Моргантіни (104 р. до н.е.).

Друге вогнище повстання виникло в Західній Сицилії, в околицях Лілібея, де кілікієць Афініон, астролог і досвідчений воїн, також був проголошений царем і організував армію. Незабаром Афініон визнав верховенство Тріфона і обидві армії об'єднались, внаслідок чого фактично вся Сицилія опинилась під контролем повсталих. Більше того, повстання перекинулось на саму Італію: в Кампанії римський вершник Веттій, піднявши заколот, теж оголосив себе царем. Стурбований сенат вдався до термінових заходів: наведення порядку було доручене претору Луцію Ліцинію Лукуллу, який одержав понад 5 тис. воїнів. Тим не менше, Веттій розбив римський контингент біля Капуї. Тільки вдавшись до підкупу, Лукулл зміг захопити Веттія і розправитись з його соратниками (103 р. до н.е.). Одержавши підкріплення, претор висадився на Сицилії і біля містечка Скіртея зустрівся з повстанською армією. Тільки важке поранення Афініона дало змогу римлянам одержати верх; натомість під Тріокалою Лукулл зазнав поразки. Зрештою, переможне завершення війни з германцями дозволило сенату направити до Сицилії значні військові сили, очолені сподвижником Марія — Манієм Аквілієм. В 101 р. до н.е. біля Тріокали відбулась вирішальна битва, в якій повстанці були розбиті. Після цього війська Аквілія взяли і зруйнували всі опорні пункти рабів. Покаравши вцілілих повстанців, римляни заборонили сицилійським рабам під страхом смерті торкатись зброї.

Боротьба оптиматів і популярів. До кін. II ст. до н.е. політичні течії оптиматів («аристократична партія») і популярів («демократична партія») оформились ідеологічно і організаційно. Оптимати захищали владу сенату і нобілітету, популярі ратували за аграрні і інші закони на користь плебсу, за посилення влади народних трибунів і коміцій. В кін. II ст. до н.е. вождем популярів став Гай Марій. Спираючись на його підтримку, народні трибуни 104 і 103 рр. до н.е. Гай Сервілій Главція і Луцій Апулей Сатурнін висунули ряд законопроектів, серед яких найважливішими були: повернення судів у відання вершників, посилення відповідальності за здирництво, заснування нових колоній і наділення ветеранів Марія (як римлян, так і союзників) великими ділянками землі (до 100 югерів), зниження цін на хліб, призначений для продажу міському плебсу. В 101 р. до н.е. склався політичний союз вождів популярів, за яким в 100 р. до н.е. Марій одержував консульство (шосте), Главція — претору, а Сатурнін — трибунат (другий). Незважаючи на опір сенату і оптиматів, закони були прийняті трибунами коміціями. Об'єктивно це відкривало Марію шлях до встановлення диктатури, однак особисті якості полководця не дозволили йому піти цим шляхом. Він дистанціювався від своїх союзників і оптимати в 100 р. до н.е. знищили їх разом з прибічниками в храмі на Капітолії. Наступного року закони Главції і Сатурніна були скасовані, а сам Марій був змушений виїхати в Азію.

Трибунат Лівія Друза і Союзницька війна (91-88 рр. до н.е.). Протягом 90-х рр. до н.е. досягає крайнього загострення союзницьке питання. Незважаючи на прогресуюче злиття римлян і італіків в один народ, останні залишались нерівноправними: вони втрачали кращі землі, сплачували військовий податок, одержували мізерну частку здобичі, хоча воювали нарівні з римлянами тощо. У відповідь на справедливі вимоги італіків трибути коміції в 95 р. до н.е. приймають закон про заборону надання громадянських прав союзникам: тут і плебе, і нобілітет були солідарні в своєму соціальному егоїзмі. Після цього глухе невдоволення починає переростати у відкриту боротьбу. Втім, частина нобілітету, будучи далекоглядною, спробувала уникнути цього. Народний трибун 91 р. до н.е., оптимат Марк Лівій Друз висунув цілком гракханські законопроекти: 1) роздача хліба біднякам і заснування для них колоній на громадських землях Кампанії і Сицилії; 2) введення до сенату вершників і розширення його складу до 600 чол.; 3) передача у відання сенату судових справ з корупції; 4) надання союзникам громадянських прав. Однак, після успішного прийняття цих законів коміціями Лівія Друза вбили на порозі власного дому.

Союзницька війна (91-88 рр. до н.е.). Обурені італіки повстали і почалась Союзницька війна, надзвичайно небезпечна для Риму, оскільки союзників було більше, ніж римлян, і вони нічим не поступались їм у військовій організації. Дуже швидко повстання одержало і політичне оформлення: були створені коміції, сенат і магістратури; столицею стало місто Корфіній; налагоджено чеканку золотой монети. По-суті, Риму залишались вірними тільки великі землевласники, громадяни колоній і грецьких міст. Союзники, заволодіваючи колоніями, вбивали римлян і місцеву знать; плебеїв і звільнених рабів призивали в свою армію, що нараховувала вже до 100 тис. чоловік. Незважаючи на те, що проти них були послані кращі легіони на чолі з Марієм і Сұллою, Рим не зміг добитись рішучої переваги і був змушений піти на поступки: протягом 89-88 рр. до н.е. союзники були зрівняні в правах з римлянами. Таким чином, римськими громадянами стали тепер всі жителі Італії, а це значило, що практично втрачали свою роль коміції Риму. Зник і зв'язок громадянства в общині з правом володіти землею на її території — відтепер кожен житель Італії міг володіти землею де завгодно. Новим громадянам стала доступна служба в легіонах, за яку вони одержували землю. Таким чином, вплив головнокомандуючих поширився на всю Італію. Дуже швидко вона повністю романізувалась.

3. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА У 80-х роках до н.е. ДИКТАТУРА СЎЛЛИ (82-79 рр. до н.е.)

Перша мітрідатова війна (89-85 рр. до н.е.) і боротьба Марія і Сұллі. Поступки італікам були прискорені загрозою зі Сходу. Цар Понта — Мітрідат VI Євпатор (120-63 рр. до н.е.) захопив майже все Чорноморське узбережжя і частину Малої Азії. Скориставшись нападом залежного від Риму Віфінського царства на прикордонні райони Понта, він оголосив Риму війну (I Мітрідатова війна, 89-85 рр. до н.е.).

«Ефеська вечірня» (88 р. до н.е.). Початок війни Аппіан описує так: «[Мітрідат] всім сатрапам і начальникам міст послав таємний наказ: вичекавши тридцять днів, одразу всім напасти на проживаючих в них римлян і італійців, на них самих, на їх дружин і дітей і лібертинів, які будуть італійського роду, і, вбивши їх, кинути без поховання, а все їх майно поділити з царем Мітрідатом. Він оголосив і покарання тим, хто буде їх хоронити або приховувати, і нагороди за донос тим, хто викриє або вб'є тих, що переховуються; рабам за свідчення проти своїх панів — свободу, боржникам... — половину боргу. Такий таємний наказ він послав одночасно всім...» (Римська історія, XII, Мітрідатові війни, 22). Так жителі Анатолії одного дня 88 р. до н.е. перебили від 80 до 150 тис. римлян і італіків, які там проживали в якості землеробів, ремісників, публіканів, лихварів і торгівців. За цим діянням закріпилась назва «Ефеська вечірня» (Г. Бенгтсон), оскільки його жителі особливо «відзначились» у жорстокості.

Взяття Суллою Риму. В самому ж Римі питання про те, хто очолить боротьбу з противником привело до громадянської війни. Сенат доручив командування консулу Луцію Корнелію Сұллі (138-78 рр. до н.е.) і його легіони готувались для посадки на судна. Однак, народний трибун 88 року до н.е. Сульпцій Руф провів через коміції рішення про передачу командування Марію. Тоді Сұлла рушив свою армію на Рим і вперше в історії місто було взяте своїми ж власними військами. Багато маріанців загинуло, сам же Марій врятувався втечею в Африку. Сұлла розширив сенат, включивши до його складу 300 своїх прибічників-оптиматів і поставив коміції під його контроль.

Перемоги Сулли у Греції (87-86 рр. до н.е.). Тим часом Мітрідат з 300-тис. військом переправився на материкову Грецію і зробив своєю базою Афіни. Спираючись на його допомогу, філософ Арістотел встановив тиранію і провів радикальні демократичні перетворення. Багато грецьких полісів перейшло на бік понтія. Однак, у 87 р. до н.е. Сұлла висадився в Греції і у важкій битві в Беотії розгромив Мітрідата. Потім він приступив до облоги Афін і 1 березня 86 р. до н.е. взяв місто штурмом. Послана на допомогу 100-тис. понтійська армія зазнала нищівної поразки в битві при Херонеї. Авторитет Сұллі різко зріс і на його бік стали переходити грецькі міста.

Збройна боротьба у Римі (87-86 рр. до н.е.). Однак, за час відсутності Сұллі в Римі, до влади повернулись маріанці. Консул-популяр 87 р. до н.е. Луцій Корнелій Цинна скасував його закони і висунув на коміції пропозиції про повернення вигнанців і розподіл італіків по всім трибам. Однак, в день голосування сулланці напали на маріанців і взяли верх (загинуло понад 10 тис. чол.). Тоді маріанці зібрали військо і, очолені Цинною і самим Марієм, обложили Рим. В місті почався голод, спалахнула епідемія і сенат відкрив брами. Маріанці влаштували розправу над сулланцями, а самого Сұллу відсторонили від командування і оголосили «ворогом народу». Кон-

сулами на 86 р. до н.е. стали Марій (всьоме) і Цинна. Були прийняті закони Цинни і, крім того, проведена часткова касація боргів і збільшені роздачі хліба. Однак, незабаром Марій помер, його замінив Валерій Флакк і на чолі нової армії відправився в Грецію. Сўлла відмовився здати командування, а консул не наважився вступити з ним в боротьбу і переправився в Малу Азію.

Битва при Орхомені. Дарданський мир (85 р. до н.е.). Мітрідат набрав нову армію, набагато чисельнішу, ніж римська. Вирішальна битва відбулась у 85 р. до н.е. знову в Беотії, біля Орхомена, і відзначалась особливою жорстокістю. Римські когорти були зім'яті і лише особиста мужність Сўлли врятувала становище: він вирвав знамено у втікаючого легіонера і повів воїнів в атаку. В Малій Азії римське військо розправилось з Флакком і на чолі з новим командуючим Фімбрією розгромило Мітрідата в битві біля Пропонтиди. Понтійський цар запропонував миру і восени того ж року був укладений Дарданський мир. Мітрідат зобов'язувався повернути всі захоплені території, виплатити контрибуцію в 3 тис. талантів і віддати частину флоту. Вслід за цим обидві римські армії зійшлись біля Пергаму і воїни Фімбрії перейшли на бік Сўлли.

Громадянська війна в Італії (83-82 рр. до н.е.). За час I Мітрідатової війни популяри в Італії значно зміцнили соціальну базу своєї влади: нові громадяни, міський плебс, вершники і боржники були готові із зброєю в руках захищати демократичні завоювання. Розуміючи це, Сўлла дав своїй армії можливість відпочити і збагатитись грабежами в Малій Азії і Греції. Тільки навесні 83 р. до н.е. він висадився в Брундізії. На шляху до Риму сулланське військо поповнювалось розореними землевласниками і оптиматами (серед них були майбутні тріумвіри Ліциній Красс і Гней Помпей), спонукуваними ненавистю до італіків, жагою помсти за конфісковане майно і надіями одержати землю. Йому протистояло більш чисельне військо популярів, яке, однак, не мало авторитетного полководця. В Кампанії Сўлла переміг одну консульську армію, друга поспішила перейти на його бік.

Вирішальні події відбулись наступного, 82 р. до н.е. Недалеко Риму, біля містечка Сігнія зустрілись основні сили противників. Чисельна армія популярів не змогла протистояти досвідченим ветеранам Сўлли і була вщент розгромлена. Безперешкодно зайнявши Рим, він блокував в місті Пренесте нову армію популярів, і, відправившись в Етрурію, розбив там консульську армію. Здавалось, війна закінчена, але восени на допомогу популярам підійшла 70-тис. армія самнітів під командуванням Понтія Телезіна, який закликав зруйнувати ненависний Рим. 1 листопада 82 р. до н.е. біля Коллінських брам почалась надзвичайно вперта дводенна битва, в якій не брали полонених. Зрештою, Сўлла взяв верх і став господарем Риму.

Диктатура Сўлли (82-79 рр. до н.е.). Першим ділом полководець змусив сенат призначити себе диктатором на необмежений строк «для видання законів і влаштування держави». Потім він вперше в історії Риму приступив до винищення політичних противників згідно складених попередньо списків — проскрипцій. Дерев'яні дошки з іменами оголошених поза законом виставлялись на форумі і кожен міг вбити їх, за що одержував величезну нагороду — 2 таланти; той же, хто приховував засудженого, підлягав страті. Було знищено 90 сенаторів, 2600 вершників, а також «інших людей», багатствами яких хтось забажав заволодіти (всього загинуло понад 5 тис. чол.). Родичі проскрибованих, їх діти і онуки позбавлялись громадянських прав і майна, а раби одержували свободу. З 10 тис. таких звільнених рабів (вони одержали ім'я Корнеліїв) Сўлла організував свою особисту гвардію і надав їм право голосування в трибутних коміціях.

Диктатор також обрушився на ті області і міста, що виступили проти нього (особливо постраждали Самній і Етрурія). В цілому 120 тис. ветеранів Сўлли одержали земельні ділянки по 30 югерів. Конфісковане майно з аукціону продавалось його прибічникам: багато сулланців казково розбагатіли, серед них — майбутні великі полководці Красс і Помпей, а також бунтар Катіліна. Громадянські права італіків підтверджувались, а самі вони були рівномірно розподілені по 35 трибах. Скасовувалась цензура і число сенаторів зросло за рахунок сулланців з 300 до 600. Серйозно послаблювалась влада коміцій і народних трибунів. З компетенції перших вилучались судові справи з важких злочинів і передавались судовим комісіям на чолі з преторами; розпорядження фінансами також передавалось сенату; другі ж втрачали право вільного внесення законопроектів (вони попередньо розглядались сенатом) і необмеженого використання права veto. Вершники позбавлялись відкупів в Азії, а плебеї — хлібних роздач.

Таким чином, диктатуру Сўлли слід розглядати як радикальний засіб зміцнення олігархічної влади сенату, в тому числі і шляхом здійснення окремих пунктів політичної програми популярів. Те, що перед самим диктатором відкривалась можливість узурпації абсолютної влади, очевидно ним ігнорувалось (або не усвідомлювалось). Тим більше, що диктатура викликала різке невдоволення вершників, плебеїв, ділків, постраждалих землевласників і провінціалів. В 79 р. до н.е. Сўлла добровільно склав з себе диктаторські повноваження і наступило всевладдя сенатської олігархії.

4. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА У 70-60-х роках до н.е. ПОВСТАННЯ СПАРТАКА. ЗМОВА КАТІЛНИ

Відразу після смерті Сўлли (78 р. до н.е.) консул Марк Емілій Лепід висунув програму реставрації Республіки (відновлення хлібних роздач; повернення прав народним трибунам; амністія проскрибованих і повернення їм втраченого майна), однак сенат відкинув її, а спроба Лепіда наступного, 77 р. до н.е., взяти владу збройним шляхом зазнала невдачі. Тим не менше, боротьба за відновлення «досулланської конституції» стала найважливішою проблемою римської політики до кінця 70-х років.

Серторіанська війна (80-72 рр. до н.е.). Сподвижник Марія — Квінт Серторій (122-72 рр. до н.е.) після поразки в громадянській війні з Сўллою у 80 р. до н.е. прибув до Іспанії і перетворив її в оплот маріанців. Був сформований сенат з популярів і створена за римським зразком армія з кельтіберів. В столиці повстанців — м. Оск (Північна Іспанія) навіть була організована школа, де латинській мові і грамоті навчалися діти місцевої знаті. Серторій намагався правити справедливо, суворо караючи злочини і зловживання. Після поразки Лепіда його легат Марк Перперна привів в Іспанію 20-тис. військо. Серторій також зумів домовитись з піратами, які забезпечили його з моря, а також уклав союз з Мітрідатом VI Євпатором. Усвідомивши, що все це стає занадто небезпечним, сенат послав в Іспанію одразу дві армії: консульську під командуванням Метелла Пія і проконсульську, очолену молодим сулланцем Гнеєм Помпеем Страбоном (106-48 рр. до н.е.). Серторій, однак, спираючись на підтримку кельтіберів, успішно організував оборону, а в 75 р. до н.е. у великій битві розгромив Помпея. Все зіпсувала пихатість популярів, незадоволених покровительством Серторія кельтіберам і їх високим становищем в «державі». В 72 р. до н.е. Перперна організував змову і Серторій був вбитий. Цим одразу скористався Помпей і переміг обезголовлених серторіанців. Це була остання спроба популярів із зброєю в руках повалити режим сенатської олігархії.

Повстання Спартака (74-71 рр. до н.е.). Під час невдач на зовнішніх фронтах і в розпал внутрішніх смут, в 74 р. до н.е. спалахнуло повстання рабів під керівництвом Спартака, фракійця, відданого в гладіатори за відмову служити в римських допоміжних військах, що поставляли Риму царі Фракії. Античні письменники характеризували Спартака як талановитого полководця і блискучого організатора. Очоливши разом з галлами Кріксом і Еномаєм загін в 78 гладіаторів, він втік з гладіаторської школи в Капуї на вулкан Везувій; незабаром до нього почали стікатись сільські раби з Кампанії, а потім і з інших областей Італії. Армія Спартака швидко зростала і в 73 р. до н.е. перемогла війська пропретора Гая Клодія і претора Варінія, після чого здійснила похід в Апулію і Луканію. Взимку 72 р. до н.е. її чисельність зростає до 80 тис. чол. (за іншими даними — 100 тис.).

Античні історики вважали, що метою Спартака було вивести рабів на Альпи, у вільну Галлію. І справді, спочатку Спартак переможно пробивався на північ Італії. Біля міста Мутіна (суч. Модена) він розбив військо намісника Цісальпінської Галлії, відкривши собі шлях до Альп. Однак, серед рабів виникли розбіжності: 20 тис. воїнів під командуванням Крікса відокремились і зазнали поразки в Апулії (біля Гарганської гори) від претора Аррія. Втім, послані проти самого Спартака консульські армії були розгромлені і раби вирушили на південь, домовившись з піратами про переправу на Сицилію. Тоді сенат вислав проти повстанців наділеного надзвичайними повноваженнями претора Марка Ліцинія Красса (115-53 рр. до н.е.).

Перемігши військо легата Муммія, Спартак вийшов до Мессінської протоки, однак пірати зрадили його. Тим часом Красс спорудив укріплену лінію завдовжки 55 км, щоб замкнути повстанців в пастці. Тим не менше, Спартак прорвав укріплення і на початку 71 р. до н.е. вирушив до Брундізію, щоб переправитись в Іллірію. І цей план реалізувати не вдалось: цього разу від основної армії відокремились галли і германці на чолі з Кастом і Ганніком і були розбиті Крассом. Тоді ж сенат викликав з Іспанії війська Помпея і Лукулла, що, однак, виявилось зайвим: навесні 71 р. до н.е. в битві біля Брундізію повстанці були переможені армією Красса. Сам Спартак загинув в бою, залишки його війська були добиті солдатами Помпея, 6 тис. чоловік було розп'ято вздовж Аппієвої дороги. Повстання Спартака показало, що раби, в першу чергу сільські, перетворились в численний і ворожий рабовласникам клас, для придушення якого потрібна сильна державна влада.

III Мітрідатова війна (74-63 рр. до н.е.). Розгром піратів. Приєднання провінцій на Сході. Поразка в I Мітрідатовій війні (89-85 рр. до н.е.) не занадто підважила сили Понта: коли проконсул Ліциній Мурена розпочав II Мітрідатову війну (83-82 рр. до н.е.), то був швидко розгромлений. Це тільки підтвердило переконання царя Мітрідата VI Євпатора в смертельній небезпеці, що виходила від Риму, і він розпочав підготовку до нової війни.

Підготовка до війни і її початок. Першим ділом він укріпив свої тили, надавши допомогу своєму тестю, вірменському царю Тіграну II Великому (95-55 рр. до н.е.), в розширенні його володінь в Малій Азії, Північній Месопотамії і Сирії. Також Мітрідат уклав угоду з «державою» піратів, які панували в усьому Середземномор'ї, і зав'язав відносини з Серторієм. Приводом до війни стала Віфінська спадщина: в 75 р. до н.е. Нікомед, цар Віфінії, заповів своє царство Риму, однак Мітрідат також претендував на володіння царя Нікомеда. Наступного року 120-тис. понтійська армія за підтримки місцевого населення заволоділа Віфінією; одночасно проти Риму повстали Каппадокія і Пафлагонія. Так почалась III Мітрідатова війна (74-63 рр. до н.е.). Син Мітрідата — Фарнак розбив римський легіон в Анатолії; також була переможена римська флотилія біля Халкідону. Крім того, понтійці обложили фортеці Кізик і Калхедон, але взяти їх не змогли.

Луцій Ліциній Лукулл на Сході (74-68 рр. до н.е.). Римським головнокомандуючим на Сході був призначений консул Луцій Ліциній Лукулл; прибувши в 74 р. до н.е. в Малу Азію, він переміг Мітрідата під Кізіком. У 72 р. до н.е. римляни завдали рішучої поразки новій понтійській армії біля Кабіри і Мітрідат втік до Вірменії. Відмо-

ва Тіграна II видати понтійського царя змусила Лукулла вторгнутись у Вірменію. В 69 р. до н.е. у вирішальній битві біля столиці Тігранакерта римляни розбили велику вірменську армію. Прагнучи розвинути успіх, Лукулл наступного року розпочав похід на стару вірменську столицю Артаксату, де укрились Тігран II і Мітрідат, але важкі умови високогір'я і постійні напади місцевих жителів виснажили армію і легіонери змусили полководця відступити. Лукулл був відсторонений від командування, однак це не врятувало римлян від розгрому в битві з Мітрідатом біля м. Зіела в 67 р. до н.е.

Гней Помпій Страбон (106-48 рр. до н.е.). Виняткову роль у подіях 60-х рр. до н.е. зіграв виходець із вершинського стану, полководець Гней Помпій Страбон. В 67 р. до н.е. він одержав імперіум для боротьби з піратством. Прийнявши верховне командування над всією середземноморською прибережною смугою завширшки 75 км, Помпей за 60 днів розгромив «державу» піратів. Наступного року він одержав імперіум і командування армією на Сході. Уклавши мирний договір з Парфією, Помпей в 66 р. до н.е. вторгся в Малу Азію і в битві біля Нікополя повністю знищив чергову армію Мітрідата, який втік в Колхиду. Переслідуючи його, Помпей в 64 р. до н.е. увійшов в Закавказзя і обложив Артаксату; Тігран II визнав протекторат Риму. Потім Помпею довелося мати справу з іберами, а потім з албанцями і амазонками, об'єднане військо яких він переміг в битві на р. Абант — притоці Кури. Іберія і Колхіда теж визнали свою залежність від Риму. Мітрідат морем перебрався в Пантікапей — столицю Боспорського царства, однак Помпей не став переслідувати його і повернувся в Анатолію.

Смерть Мітрідата. Тим часом невтомний Мітрідат відібрав боспорський трон у свого сина Махара, що присягнув Риму, і взявся за реалізацію грандіозного плану: задумавши об'єднати племена Північного Причорномор'я і Придунав'я, він мав намір вторгнутись з ними в Італію. Проти цього, однак, повстали причорноморські поліси, а потім і царська армія на чолі з Фарнаком. Дізнавшись про це, Мітрідат покінчив життя самогубством. Того ж, 64 р. до н.е., Понт і Віфінія стали римською провінцією, Каппадокія, Пафлагонія і Галатія — залежними від Риму державами, а Фарнак одержав Боспорське царство.

Утворення провінції Сирія (63 р. до н.е.). Помпей після цього відправився в Сирію. Там він відсторонив від влади останнього Селевкіда — Антіоха Азіатика, і, вигнавши арабів, приєднав до Риму нову провінцію — Сирію (63 р. до н.е.). Попутно полководець втрутився в справи Іудеї, де тривала боротьба між фарисеями на чолі з Гірканом і саддукеями під проводом Арістобула. Підтримавши фарисеїв, Помпей розгромив саддукеїв і захопив Єрусалим. Іудея була приєднана до провінції Сирія, зберігши певну автономію під керівництвом Гіркана-первосвященника.

Політична боротьба в Римі і змова Катіліни (63 р. до н.е.). Розгром Крассом армії Спартака і перемоги Помпея зробили їх на переломі 70-60-х рр. до н.е. найвпливовішими політиками. Сенатська олігархія, боячись встановлення диктатури, стала чинити полководцям всілякі перешкоди.

Угода Красса і Помпея з популярями. Утрудненнями Красса і Помпея не забарилась скористатись популярі, пообіцявши полководцям підтримку, схилили їх до укладення союзу. Так, з одного боку, Красс і Помпей одержали можливість винагородити своїх ветеранів, утвердити свої розпорядження і стати консулами на 70 р. до н.е., з іншого ж, популярі повернулись у велику політику і приступили до відновлення досулланської конституції. Вони скасували закони Сулли, відновили цензуру, виключили з сенату 64 сулланця, повернули владу народних трибунів, включили до складу судів вершників і заможних плебеїв, відновили відкупну систему збору податків в провінції Азія.

Гай Юлій Цезар (100-44 рр. до н.е.). Одним з вождів популярів став племінник Марія — Гай Юлій Цезар (100-44 рр. до н.е.). В 68 р. до н.е., будучи квестором, він на похоронах своєї тітки — дружини Марія — виголосив промову про його заслуги, а потім повернувшись на Форум видалені Суллою трофеї Марія. В 65 р. до н.е., обіймаючи посаду курульного едила, Цезар на влаштування видовищ для народу не тільки витратив свій масток, але і наробив величезні борги, що було серйозною заявкою на одержання вищих посад у державі.

Луцій Сєргій Катіліна (108-62 рр. до н.е.). Одночасно з Цезарем в перші ряди політичних діячів розпочав висуватись сулланець Луцій Сєргій Катіліна — «розбещений нобіль», який, розтративши набуті під час сулланських проскрипцій багатства, мав намір пройти в консули, а потім, одержавши в намісництво провінцію, поправити своє матеріальне становище. Двічі (в 66 і 64 рр. до н.е.) він виставляв свою кандидатуру, обіцяючи касацію боргів і переділ земель, і це знайшло відгук в широких верствах суспільства — від селян і пролетарів до розорених аристократів. Однак, оптимати і вершники, усвідомивши загрозу, обидва рази провалили Катіліну.

Марк Туллій Ціцерон (106-43 рр. до н.е.). У зв'язку з небезпекою, що виходила від Катіліни, в консули 63 року до н.е. пройшов видатний судовий оратор і письменник Марк Туллій Ціцерон, який висунув протилежні лозунги: «збереження старовини» (тобто захист сенатської республіки) і «згоду станів» (союз senatorів і вершників). Першим успіхом Ціцерона було відхилення законопроекту народного трибуна Сервілія Рулла про витрачання військової здобичі Помпея на придбання земель у приватних землевласників і заснування кількох колоній в самій Італії.

Розгром Катілінарців (63 р. до н.е.). Після цього Ціцерон здійснив найважливішу справу свого життя — викрив змову Катіліни, який втретє виставив свою кандидатуру на консульські вибори, але, передчуваючи невдачу, став готувати державний переворот. В нього були втягнені різні верстви населення: заборговані лихварям аристократи і міські плебеї хотіли касації боргів; селяни, організувавши в Етрурії загін під командою сулланця Гая Манлія, вимагали скасування боргової кабали; розорені ветерани Сулли мріяли про повторення проскрипцій. Ціцерон дізнався про плани повстанців від Фульвії, коханки катілінарця Квінта Курія, однак не мав доказів для того, щоб перейти до активних дій. Йому нічого не залишалось, як систематично виступати в сенаті з викривальними промовами проти Катіліни («Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?»). Нарешті, в його

руки потрапив лист катілінарців до перебуваючих в Римі послів галльського племені аллоброгів з закликом до повстання. Це була вже зрада батьківщині, і Ціцерон наказав заарештувати вождів змови. Сам Катіліна приєднався до Манлія, але в битві при Пісторії в грудні 63 р. до н.е. загинув. Справа змовників розбиралась в сенаті, і, незважаючи на протести Цезаря, вони були незаконно засуджені на смерть.

5. РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА В 50-х роках до н.е. ПЕРШИЙ ТРІУМВІРАТ (60-53 рр. до н.е.)

Союз Помпея, Цезаря і Красса (60-53 рр. до н.е.). В кін. 60-х рр. до н.е. настав зеніт могутності і популярності Гнея Помпея Магна (106-48 рр. до н.е.). Знищивши піратство і перемігши Мітрідата, він поведився в Азії як суверен: перекроював території, ліквідував і заснував держави, скидав і зводив на трони царів, карав ворогів і нагороджував друзів. Внаслідок його завоювань доходи римської казни збільшились на 70%. Помпей став справжнім героєм, в Азії навіть його вільновідпущеників шанували як царів. Влаштувавши таким чином східні справи, полководець в кінці 62 р. до н.е. висадився зі своїми військами в Брундізії. Сенатська олігархія боялась, що він, за прикладом Сулли, рушить армію на Рим. Помпей, однак, розпустив армію згідно закону і явився в Рим як приватна особа. У «вдячність» сенат не утвердив жодного із зроблених ним розпоряджень на Сході, відмовив у консульстві на наступний рік і провалив законопроект про наділення його ветеранів земельними ділянками. Після року безплідних очікувань Помпей в 60 р. до н.е. вступив в союз з двома іншими впливовими політичними діячами — Крассом і Цезарем.

Ця негласна угода, що одержала назву Першого тріумвірату, об'єднала проти сенату армію Помпея, близьких Крассу великих ділків і популярів Цезаря. Першим успіхом коаліції було обрання Цезаря консулом на 59 р. до н.е. Незважаючи на опозицію сенату, очолювану Катоном Молодшим (95-46 рр. до н.е.), тріумвір провів закон про наділення ветеранів Помпея землею в Кампанії, добився утвердження всіх розпоряджень Помпея на Сході і зниження на третину відкупної суми податку з провінції Азія (в інтересах Красса і вершників). Після закінчення консульства Цезарю на 5-річний строк надавалось відразу три проконсульства: в Ілліріку, Цісальпінській і Нарбоннській Галлії.

Війни Юлія Цезаря в Галлії (58-51 рр. до н.е.). На території сучасних Франції, Бельгії, Великобританії, Швейцарії і Німеччини (до р. Рейну) жили кельтські (галльські) племена.

Географія і суспільний розвиток Галлії. В 120 р. до н.е. з території, прилягаючої до Середземного моря, була утворена провінція Нарбоннська Галлія, однак решта Галлії, яку римляни називали «волохатою» (Gallia Comata), зберігала незалежність. Її населяли кілька десятків племен, об'єднаних в союзи: белги на північному сході, арморіки (суч. Бретань і Нормандія), арверни, едуї і секвани в Центральній Галлії, аквітани (між Піренеями і р. Гарумною). До сер. I ст. до н.е. Галлія вже була багатою і густонаселеною країною, суспільство якої перебувало на стадії розкладу первіснообщинного ладу: виділялась родова знать і жрецтво, окремі вожді формували військові дружини, рядові общинники різними шляхами потрапляли в залежність від родоплемінної верхівки. Цей процес йшов набагато швидше в областях, прилеглих до володінь греків і римлян. За них боролись між собою арверни, едуї і секвани. Прибувши в 58 р. до н.е. до Галлії, Цезар зумів цим скористатись.

Підкорення Центральної і Північної Галлії (58-57 рр. до н.е.). Влітку того ж, 58 р. до н.е., проконсул в битві при оппідумі (oppidum — град, город; тимчасове місто-фортеця, захищене валом і ровом) Бібракта (біля суч. Отену у Франції) розгромив плем'я гельветів, які хотіли через Нарбоннську Галлію перейти в Західну Галлію. Потім по допомогу до римлян звернулись едуї, яких тіснили секвани в союзі з германцями свевами, яких очолював вождь Аріовіст. З величезними труднощами Цезар виграв битву і змусив германців повернутись за Рейн, ставши, таким чином, господарем Центральної Галлії. Наступного, 57 р. до н.е., він спрямував свої легіони на північ і підкорив племена белгів, суессіонів, амбіанів, нервіїв, венетів і арморіків. Оскільки тут не було дружніх Риму племен, підкорення Північної Галлії виявилось важким завданням і тільки військова організація римлян і таланти їх полководця забезпечили їм успіх.

Битва в затоці Морбіан і завершення завоювання Галлії (56 р. до н.е.). Однак, в 56 р. до н.е. приморські племена повстали і, вміло застосовуючи флот (більша частина якого належала племені венетів), поставили римлян в скрутне становище. Цезар спішно збудував свій флот і призначив його командиром свого легата Деціма Юнія Брута Альбіна (84-43 рр. до н.е.). Того ж, 56 р. до н.е., в затоці Морбіан (суч. Бретань) відбулась битва римського і венетського флотів (цей останній нараховував понад 220 суден). За допомогою серповидних гаків на довгих тичинах римляни розривали канати, що утримували реї ворожих кораблів, після чого судно, позбавлене вітрил, не могло рухатись, і римляни легко брали його на бордаж. Переможені венети здались, але Цезар наказав стратити їх вождів і знать, а простолюдників продати в рабство. Того ж року полководець підкорив аквітанів і тепер під владою Риму опинилась вся Галлія від Піреней до Рейну.

Походи в Германію і Британію (осінь 55 - весна 54 рр. до н.е.). Прагнучи закріпити перемоги, Цезар в 55 р. до н.е. знищив германські племена узіпетів і тенктерів, що переправились в Галлію, і сам вторгся в Германію, щоб залякати тамтешніх жителів. Восени 55 р. до н.е. і навесні 54 р. до н.е. полководець здійснив походи в Британію, щоб покарати місцевих кельтів, які неодноразово допомагали своїм континентальним родичам. Кельтське військо під командуванням вождя Кассівелавна було розбите і він визнав протекторат Риму.

Пограбування Галлії і повстання белгів (кін. 54-53 рр. до н.е.). Завоювання багатой Галлії супроводжувалось масовими грабежами, конфіскаціями і продажем в рабство місцевих жителів. Особливо збагатило Цезаря і його

соратників вилучення із священних озер злитків дорогоцінних металів, що їх галли цілими поколіннями кидали туди в якості жертвоприношень своїм богам. Римляни безцеремонно втручались у внутрішні справи племен, видавали військові контингенти, забирали продовольство і фураж. Зрозуміло, що це не могло не викликати опору. Зимою 54 р. до н.е. повстали белги і, напавши на римський табір, знищили 15 римських когорт; їх прикладу послідували деякі інші племена. Протягом 53 р. до н.е. Цезар придушив повстання і здійснив другий похід в Германію.

Повстання Верцінгеторікса (52 р. до н.е.). Тим часом в надрах Галлії готувалась справжня народна війна проти загарбників, яку очолив вождь племені арвернів Верцінгеторікс (Vercingetorix, 82-46 рр. до н.е.). Він об'єднав племена і зимою 52 р. до н.е. підняв повстання, задіявши тактику раптового нападу на противника з наступним швидким відходом в опідуми. Крім того, Верцінгеторікс застосував стратегію «випаленої землі»: повсталі спалювали поселення, щоб позбавити римлян провіанту і фуражу. Втім, незважаючи на початковий успіх при столиці арвернів Герговії, повсталі були оточені в фортеці Алезія в Центральній Галлії. Верцінгеторікс закликав на допомогу союзників, але Цезар організував подвійне кільце облоги навколо Алезії, що дозволило йому у вересні 52 р. до н.е. розбити і обложених, і їх союзників. Взятий в полон Верцінгеторікс був серед інших трофеїв доставлений в Рим, де провів п'ять років у в'язниці, а після участі в тріумфальній процесії в 46 р. до н.е., страчений.

Наслідки Галльських воєн. В цілому Цезар за сім років Галльських воєн взяв штурмом понад 800 опідумів, підкорив 300 племен і воював в цілому з трьома мільйонами чоловік, з яких 1 млн. знищив і стільки ж взяв у полон. В руки римлян потрапила колосальна здобич. Було захоплено так багато золота, що воно серйозно впало в ціні. Збагатився сам Цезар і його помічники — Лабієн, Мамурра, Антоній і ін. Цілі зграї ділків заюшили Галлію, внаслідок чого виник надзвичайний спекулятивний підйом 50-х рр. до н.е.; вершники буквально носили Цезаря на руках. Величезні багатства дозволили Цезарю вести в Римі грандіозну демагогічну політику, прибігаючи до прямого підкупу, влаштовуючи видовища, роздачі, зводячи розкішні будівлі і т.п. Його вплив на міські маси досяг вищої точки. Нарешті, галльські походи створили Цезарю прекрасну загартовану і дисципліновану армію, готову йти за своїм імператором, куди завгодно.

Політична боротьба в Римі. Парфянський похід Красса. Диктатура Помпея. Занурившись в галльські справи, Цезар, тим не менше, уважно стежив за тим, що відбувається в Римі.

Трибунати Пульхра і Мілона (58-57 рр. до н.е.). Для того, щоб обмежити вплив сенату, він посприяв обранню народним трибуном на 58 р. до н.е. соратника тріумвірів Публія Клодія Пульхра (93-52 рр. до н.е.). Привабивши народ рядом законопроектів (відновлення плебейських колегій культу Ларів, роздача безплатного зерна 300 тисячам плебеїв тощо), він домігся вигнання Ціцерона (за страту катілінарців) і Катона, а за допомогою своїх озброєних прибічників став тероризувати оптиматів і самого Помпея, так що переможець піратів і Мітрідата боявся без охорони виходити з дому. В зв'язку з цим, Помпей знову зблизився з сенатом і допоміг обранню народним трибуном на 57 р. до н.е. Тіта Аннія Мілона (95-48 рр. до н.е.), який, набравши загоны глadiatorів, вступив у вуличне протистояння з Клодієм, а також добився повернення і реабілітації Ціцерона.

Зустріч тріумвірів у Луці (весна 56 р. до н.е.). Незважаючи на охолодження відносин між тріумвірами, їх потреба у взаємній підтримці була сильнішою і весною 56 р. до н.е. вони зустрілись в м. Лука в Етрурії; Помпей і Красса супроводжували дві сотні сенаторів. Було вирішено, що консулами на 55 р. до н.е. стануть Помпей і Красса, які доб'ються для Цезаря продовження його проконсульських повноважень ще на 5 років, Помпей же після закінчення свого консулату на такий же строк одержить владу над Іспанією, а Красса — над Сирією. І справді, застосовуючи підкуп і насильство, тріумвіри успішно реалізували свої плани.

Парфянський похід Красса (кін. 55 - травень 53 рр. до н.е.). В кінці 55 р. до н.е. Красса відбув в Сирію, маючи намір здійснити похід на Схід і, загарбавши тамтешні країни, перевищити славою Помпея і Цезаря. Для цього необхідно було розгромити Парфянське царство, яке виникло в другій пол. III ст. до н.е. внаслідок підкорення парфянами, напівкочовим народом іранського походження, частини Греко-Бактрійського царства і кількох сатрапій держави Селевкідів. Парфянські царі вважали себе нащадками Ахеменідів і, хоча спирались в управлінні на греків, до вищих постів в державі їх не допускали. Красса мав в своєму розпорядженні 11 легіонів, однак йому протистояла могутня армія, серцевиною якої була важка кіннота катафрактів (καταφρακτος — «покритий бронею»), в якій і вершник, і його кінь були захищені сталеву кольчужною бронею.

Готуючись до походу, тріумвір пограбував Єрусалимський храм і святилище богині Атаргатіс в сирійському місті Іераполь (суч. Мамбідж в Сирії).

В 54 р. до н.е. Красса, форсувавши Євфрат, зайняв ряд міст в Північній Месопотамії і залишив в них гарнізони. Наступного, 53 р. до н.е., він вирушив на південь, до столиці Парфії Ктесіфону. Парфянське військо не вступало в бій, слідуючи за противником на віддалі. Нарешті, у травні того ж, 53 р. до н.е., недалеко від м. Карри (суч. Харран в Туреччині) Красса був атакований. Бойові якості римської піхоти виявились марними: як тільки маніпули намагались наступати, кіннота відходила, не переставши засипати легіонерів хмарою стріл, так що битва перетворилась в побойше. Всього загинуло понад 20 тис. і потрапило в полон близько 10 тис. римлян. Під час переговорів був вбитий сам Красса; решки його армії (10 тис. чол.) квестор Гай Кассій Лонгін вивів до Сирії.

Заворушення в Римі і диктатура Помпея (53-50 рр. до н.е.). Користуючись відсутністю Цезаря і смертю Красса, Помпей все більше впливав на державні справи, стаючи, по-суті, одноосібним правителем. Цезар з Галлії намагався перешкодити цьому, активізуючи плебейський рух Клодія, який в 53 р. до н.е. став домагатись претури. Сенат негайно мобілізував Мілона з його глadiatorами і місто перетворилось на бойовище. Протягом семи місяців вибори не могли відбутись. Почались перебої з постачанням, ціни на продукти харчування різко

зросли. Коли ж на початку 52 р. до н.е. Клодій був вбитий Мілоном, міські низи влаштували йому на Форумі грандіозні похорони і спалили будівлю сенату. В цих умовах сенатська олігархія оголосила надзвичайний стан і доручила Помпею навести порядок. Для цього він, вперше в історії Риму, був призначений одноосібним консулом. Заходи Помпея були наступними: перегляд списку суддів; посилення кримінальної відповідальності за влаштування безпорядків і підкупи на виборах; судові процеси проти організаторів безпорядків; закон про зайняття намісництва тільки через 5 років після закінчення строку магістратури; організація підвозу продовольства і зниження цін; розпуск загонів Клодія і Мілона, засудження останнього.

Внаслідок всього цього суспільні низи заспокоїлись і популярність Помпея знову сягнула небес. Не зволікаючи, він став на шлях усунення Цезаря і підготував законопроект, згідно якого галльські легіони розпускались, а сам полководець повинен був звітувати в сенаті. Сенат майже одностайно підтримав Помпея, тільки народний трибун 50 року до н.е. — Гай Скрибоній Куріон запропонував тріумвірам скласти повноваження одночасно. Помпей відмовився і розвиток подій став незворотнім.

6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 49-45 рр. до н.е. І ДИКТАТУРА ЦЕЗАРЯ (45-44 рр. до н.е.)

Війна між Цезарем і Помпеем (49-48 рр. до н.е.). 10 січня 49 р. до н.е. Цезар, маючи менше легіону, перейшов річку Рубікон («*Alea iacta est!*»), що відмежовувала Цісальпінську Галлію від Італії і вирушив на Рим. В перші ж дні він зайняв кілька міст, не зустрівши опору, і в столиці почалась паніка. Помпей, обидва консули і сенатори-оптимати виїхали в Брундізію і переправились в Дірахаїю (березень 49 р. до н.е.). Вступивши в Рим, Цезар заволодів ерарієм і, скликавши решту сенату, заручився його підтримкою. Призначивши своїм легатом в Римі претора Марка Емілія Лепіда (89-13 рр. до н.е.), він спішно відбув до Іспанії, де знаходилась армія Помпея («Він розбив полководця без армії, а тепер відправляється, щоб розбити армію без полководця!»). За 40 днів кампанія на Піренейському півострові була завершена: війська Помпея перейшли на бік Цезаря. Повертаючись в Рим, він взяв Массілію, що виявила непокору, і включив її до складу римської провінції. В столиці Цезар був проголошений диктатором, але склав з себе повноваження і, провівши вибори, став консулом на наступний рік. За його розпорядженням були відновлені в правах всі, хто постраждав при Суллі; він також здійснив ряд заходів в інтересах бідноти.

Тим часом Помпей вже зібрав в Македонії величезне військо, його флот панував в Адріатичному морі, а від своїх східних «друзів» він одержував всебічну підтримку. В Африці на бік Помпея перейшов нумідійський цар Юба, який завдав поразки легату Цезаря Гаю Куріону. В цих дуже важких умовах Цезар діяв швидко і рішуче. Впевнившись, що в Італії спокійно, він залишив начальника своєї кінноти Марка Антонія намісником в Римі, а сам з в кінці 49 р. до н.е. сімома легіонами переправився в Іллірію. Туди ж з основними силами підійшов Помпей і зайняв Дірахаїю; всю зиму дві армії провели в дрібних сутичках.

Битва при Фірсалі (9 серпня 48 р. до н.е.). Навесні 48 р. до н.е. Цезар перейшов у наступ, але зазнав поразки; його врятувала тільки вайлуватість Помпея, що дозволив його легіонам відступити у Фессалію. Там Цезар поповнив свою армію і дав їй вкрай необхідний відпочинок. 9 серпня біля м. Фірсала відбулась вирішальна битва. Хоч Помпей мав значну перевагу в чисельності війська, особливо в кінноті, битву він програв і втік на о. Лесбос. Звідси він хотів виїхати в Парфію, щоб продовжити боротьбу, однак провінція Сирія перейшла на бік Цезаря і він був змушений відправитись в Африку, до свого останнього союзника — нумідійського царя Юби. Пропливаючи повз Єгипет, Помпей був підступно виманений придворними фараона Птолемея XII на берег і вбитий (28 вересня 48 р. до н.е.). Невдовзі Цезар з невеликим загonom висадився в Александрії і єгиптяни піднесли йому на блюді голову Помпея.

Цезар в Єгипті і Анатолії (48-47 рр. до н.е.). Незадовго до цього помер «друг Риму», фараон Птолемей XI Авлет (80-51 рр. до н.е.), і на престол вступили його діти — 17-річна Клеопатра VII і 9-літній Птолемей XII Діоніс. В боротьбі за владу Клеопатра зазнала поразки і була вигнана. Саме придворні Птолемея XII наказали вбити Помпея, сподіваючись вислужитись перед Цезарем, однак прогадали. Диктатор, потребує коштів для боротьби з противниками, став вимагати повернення боргів «друга Риму». Не знайшовши розуміння, він прийняв бік Клеопатри і знову зробив її співправителькою фараона. Це спровокувало повстання александрійців і Цезар, викликавши підмогу зі східних провінцій, майже півроку тримав оборону в царському палаці. Йому довелося підпалити флот; вогонь від пожежі перекинувся на Мусейон і знаменита бібліотека згоріла. Нарешті, весною 47 р. до н.е. підійшли римські війська і Цезар, вибравшись з палацу, розгромив Птолемея XII в Дельті. За час Єгипетської кампанії помпеянці і їх союзники зміцніли, тому Цезарю слід було поспішати.

Утвердивши на троні Клеопатру VII (47-30 рр. до н.е.), Цезар поспішив в Анатолію, де хазайнував боспорський цар Фарнак II (63-47 рр. до н.е.), син Мітрідата VI Євпатора. Впорядкувавши дорожню сирійські справи, Цезар вступив в Кілікію і 2 серпня 47 р. до н.е. біля м. Зели переміг Фарнака (понтійська кампанія зайняла всього 5 днів; саме про неї Цезар написав своєму приятелю: «*Veni, vidi, vici!*»).

Римські справи. За цей час в Римі погіршилось соціально-економічне становище: зростала заборгованість, підвищувались ціни на продовольство. Намагаючись зарадити цьому, магістрати стали випускати неповноцінну монету, що тільки поглиблювало кризу. Плебс, не дочекавшись виконання обіцянок, підтримав претора 48 року до н.е., цезаріанця Марка Цецилія Руфа, який висунув законопроект про скасування всіх боргів. Сенат, в якому теж переважали цезаріанці, змістив Руфа з посади і він відправився на південь Італії де, об'єднавшись з помпея-

нцем Мілоном, став піднімати повстання, обіцяючи свободу гладіаторам. Урядові війська знищили рух у зародку, однак вже наступного року питання касації боргів знову було підняте народним трибуном Публієм Корнелієм Долабеллою, який, після відмови сенату, звернувся до плебсу з закликом до повстання. Цезаріанець Марк Антоній це хвилювання придушив. До всього цього додався заколот легіонерів, зосереджених в Кампанії для відправки в Африку. Це були ветерани Цезаря, які досі не одержали винагороди за службу.

Прибувши восени 47 р. до н.е. в Італію, Цезар з усім цим енергійно розібрався. Конфіскувавши майно Помпея і помпеянців, він розплатився з легіонерами, а в Римі скасував заборгованість дрібних орендаторів приміщень за один рік і відмінив проценти. Після цього диктатор став готуватись до війни з помпеянами, що закріпились в Африці.

Африканська і іспанська кампанія (47-45 рр. до н.е.). Під егідою нумідійського царя Юби в Африці зібрались всі видні помпеянці на чолі з Катонем Молодшим і Квінтом Цецилієм Метеллом. Висадившись в самому кінці 47 р. до н.е. в Африці, Цезар наказав звести сильні укріплення, під захистом яких дочекався підходу резервів. 6 квітня 46 р. до н.е. при м. Тапсі відбулась вирішальна битва. Слони Юби, злякавшись реву бойових сурм і ударів металевих знарядь, змели нумідійську кінноту і римську піхоту, що дало змогу легіонерам Цезаря влаштувати справжню різню, в якій загинуло 50 тис. помпеянців і всього 50 цезаріанців. Метелл і Катон покінчили життя самогубством. Нумідія була перетворена в провінцію Нова Африка.

28 липня 46 р. до н.е. Цезар прибув до Риму і відсвяткував одразу чотири грандіозних тріумфи (галльський, єгипетський, азіатський, африканський). Однак, в Південній Іспанії виникло нове вогнище опору: сини Помпея — Секст і Гней, підтримані лузітанами і кельтіберами, зібрали велику армію, з якою легати диктатора не могли самостійно справитись. В кінці 46 р. Цезар вирушив до Іспанії зі своїми кращими військами. Після ретельної підготовки, 17 березня 45 р. до н.е., при м. Мунді 8 легіонів Цезаря розгромили 13 легіонів помпеянців (Секст Помпей зумів врятуватись). У вересні диктатор повернувся до Риму і відсвяткував п'ятий тріумф.

Реформи Юлія Цезаря (45-44 рр. до н.е.). Після перемоги в Іспанії Цезар, привласнивши безстрокову диктатуру, трибунат і цензуру, став одноособовим главою Римської держави, «імператором» і «отцем вітчизни». Відтепер він самостійно вирішував питання війни і миру, видав ерарієм, висував кандидатів в магістрати і наглядав за нравами. Однак, діючи талановито (іноді — геніально), рішуче і жорстко на шляху до влади, добившись її, Цезар не зумів нею скористатись. Ціцерон писав з цього приводу: «Всі ми раби Цезаря, а Цезар — раб обставин». В своїй політиці диктатор не був послідовний: часто обмежуючись півзаходами, він відштовхнув від себе багатьох колишніх прибічників, але не здобув симпатій сенату. Відмовившись від проскрипцій і конфіскації земель великих власників, він не зміг задовольнити домагання ветеранів; плебс був незадоволений зменшенням хлібних роздач і новою заборонаю колегій.

Більш послідовними були заходи Цезаря з розширення соціальної бази в провінціях. Цісальпінська Галлія одержала римське громадянство і перестала вважатись провінцією. Понад 80 тис. громадян були виведені в колонії поза Італією. Особливий муніципальний закон уніфікував устрій колоній і муніципіїв, відтворюючи (з модифікаціями) устрій римської громадянської общини. Коміції обирали магістратів: дуумвірів, квесторів, суддів — з числа тих, хто володів нерухомістю і встановленим цензом. Після закінчення посадового строку вони входили в міський сенат — раду декуріонів. Місто одержувало територію, розділену на приватні наділи і громадські землі. Якщо місто засновувалось в провінції, землю для нього відчувували в місцевого населення, частина якого поселялась на міській території, а решта відтіснялась на гірші землі. Громадські землі, як і міська казна, управлялись магістратами, що відповідали за ведення справ своїм майном. Вони ж здавали в оренду муніципальну власність (землю, ергастерії), підряди і різні роботи; у випадку небезпеки командували ополченням, могли накладати на громадян трудові повинності. До їх обов'язку входив нагляд за відправленням жерцями культів богів — покровителів міста, вони стежили за постачанням громадян продовольством, організацією ігор, свят і т.д. Згодом декуріони стали поряд з вершниками і сенаторами привілейованим станом, що складався з міських земле- і рабовласників. Вони були провідниками романізації провінцій. Однак, під час диктатури Цезаря ця верства ще тільки складалась і не могла служити йому досить міцною опорою.

З характерною сміливістю і нехтуванням традиціями в 46 р. до н.е. Цезар здійснив календарну реформу, в основу якої був покладений єгипетський календар (реформою керував александрійський астроном Созіген). Він розвинув в Римі активну будівельну діяльність, спорудивши форум Юлія, театр, храми Венери, Марса тощо, а також уважно стежив за благоустроєм міста і за його культурним життям, зокрема, була створена громадська бібліотека. Він планував прокладення Корінського каналу, розширення Остії, осушення Помпінських боліт і Фуцінського озера і т.д. Також диктатор мав намір завоювати Парфію, остаточно приєднати Закавказзя, обійти Кавказ західним берегом Гірканського моря і, підкоривши Скіфію, через Германію повернутись до Риму Але всі ці грандіозні проекти Цезарю здійснити не судилося (частина з них була втілена в життя його наступниками-імператорами).

Загибель Цезаря (15 березня 44 р. до н.е.). Половинчатою політикою Цезаря скористався нобілітет, організувавши проти нього цілу пропагандистську кампанію, для якої сам він давав численні приводи. Так, диктатору виявляли непомірні почесті: статуї його споруджувались в храмах і серед зображень царів; він носив червоні царські чоботи, червоне царське одягання, сидів на позолоченому кріслі, мав численних особистих охоронців. На його честь був названий місяць липень, список його почестей був записаний золотими буквами на срібних колонах. В суспільстві, особливо в олігархічних колах, назрівало невдоволення, ходили чутки про намір Цезаря встановити царську владу. Неприятливе враження робив і його зв'язок з Клеопатрою, що перебувала в цей час в Римі.

Сенатська олігархія називала Цезаря тираном, душителем свободи, згадувала Юнія Брута, що вигнав царя Тарквінія Гордого, і апелювала до його нащадка, друга Ціцерона — Марка Юнія Брута Цепіона (85-42 рр. до н.е.), закликаючи останнього відновити «свободу». Брут, що користувався покровительством Цезаря, довго вагався, але дозволив втягнути себе в змову, організовану помпеянцем Гаєм Кассієм Лонгіном (85-42 рр. до н.е.). Змовники поспішали, тому що знали про намір Цезаря відправитись на війну з Парфією. Замах був призначений на березневі іди (15 березня) 44 р. до н.е. Цього дня Цезар, прислухавшись до благань своєї дружини Кальпурнії, вирішив не йти до сенату, але один з його найближчих сподвижників — Децім Юній Брут Альбін (був легатом в Галльській і Громадянській війнах), який став змовником, переконав його в протилежному (Цезар нібито сказав: «Краще один раз померти, ніж постійно чекати смерті»). Біля курії сенату змовники оточили диктатора і, вихопивши з-під тог кинджали, завдали йому 23 рани. Згідно легенди, побачивши серед вбивць Марка Брута Цепіона, Цезар вигукнув: «І ти, Бруте?» («Et tu, Brute?») або «І ти, Бруте, сину мій!» («Tu quoque, Brute, fili mi!») і, накривши голову тогою (згідно римського звичаю, це був достойний спосіб прийняти смерть), впав до підніжжя статуї свого ворога Помпея.

7. ДРУГИЙ ТРИУМВІРАТ (43-36 рр. до н.е.) І ПАДІННЯ СЕНАТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (30 р. до н.е.)

Компроміс у верхах. Немає сумніву, що усунення диктатора вже не могло врятувати олігархічної республіки. Змовники розраховували, що після смерті «тирана» і «відновлення свободи» *populus romanus* проголосить їх «своїми спасителями» і кине труп диктатора в Тібр. Але для ветеранів і плебсу Цезар, незважаючи на непослідовність здійснюваної ним політики, залишався переможним імператором, вождем популярів і жертвою підлої змови сенаторів. Налякані оптимати замкнулись в своїх домах, змовники укрились на Капітолії. Зрештою, вони змушені були домовитись з соратником Цезаря, консулом Марком Антонієм (83-30 рр. до н.е.).

17 травня 44 р. до н.е. на засіданні сенату була досягнута компромісна угода: Марк Антоній і його колега Публій Корнелій Долабелла відновлюють в місті порядок; Цезаря не оголошують тираном, його розпорядження залишаються в силі, але убивць не карають; сину Помпея — Сексту дозволяється повернутись в Італію і одержати спадщину батька; Брут і Кассій виїжджають в одержані провінції Крит і Кіренайку; диктатура скасовується на вічні часи. Після цього Антоній захопив казну Цезаря і 19 травня оприлюднив його заповіт, згідно якого пролетарі і ветерани одержували по 300 денаріїв, а розкішні сади за Тібром, що належали Цезарю, оголошувались власністю народу. 20 травня, після кремації тіла Цезаря, розчулений плебс кинувся громити будинки оптиматів і по дорозі розірвав на шматки якогось Брута, прийнявши його за вбивцю Цезаря. На місці поховального вогнища Гая Юлія йому стали приносити жертви як богу, вірячи, що комета, яка з'явилась в ці дні — це душа Цезаря, вознесена на небеса.

Гай Юлій Цезар Октавіан (63 р. до н.е. - 14 р. н.е.). В цей же час висувається усиновлений і призначений Цезарем спадкоємцем його внучатий племінник Гай Октавій. Він проходив зі своїм другом Марком Віпсанієм Агріппою (63 р. до н.е. - 12 р. н.е.) навчання військової справі в Аполлонії Іллірійській, коли одержав звістку про події в Римі. Агріппа і солдати Цезаря вмовили Октавіана прийняти спадщину батька. Коли він прибув в Італію, до нього стали стікатись ветерани і багаті відпущеники Цезаря, закликаючи помститись за батька.

В Римі Октавіан з'явився до Антонія і зажадав віддати йому казну Цезаря, щоб він міг виконати його заповіт. Антоній грубо відповів, що вона порожня, а Октавіану слід радіти, що він завдяки Антонію тепер не син знеславленого тирана. Тоді Октавіан почав вести дивовижно тонку як для 19-річного юнака гру. Він почав переговори з Ціцероном, називав його «батьком», просив порад. Ціцерон, розуміючи, що Октавіана можна протиставити Антонію, вихваляв юнака, нібито посланого самим Юпітером для спасіння Риму від тиранії Антонія. На зустрічах же зі своїми прибічниками Октавіан признавався, що його відносини з Ціцероном тільки хитрість, до якої його змусила поведінка Антонія, і що згодом він обов'язково помститься за смерть Цезаря. Прагнучи послабити цезаріанців, Ціцерон провів через сенат постанову про визнання Гая Октавія законним спадкоємцем Цезаря і з цього моменту він став іменуватись Гай Юлій Цезар Октавіан. Виконуючи волю Цезаря, він здійснив роздачу грошей римським біднякам і цим здобув широку популярність.

Другий триумвірат (43-36 рр. до н.е.). Тим часом Ціцерон в сенаті обрушив на Антонія цілу серію «філіпик», в яких називав його п'яницею, розпусником і негідником, прирівнюючи до Катіліни і Спартака. Це мало вплинуло на стан справ, адже реальна влада знаходилась в руках цезаріанців — консулів 44 року до н.е. Антонія і Долабелли і начальника кінноти Марка Емілія Лепіда. Вони здійснюють перерозподіл намісництва: Антоній одержує Цісальпінську і Трансальпінську Галлії, Долабелла — Сірію, Лепід — Нарбоннську Галлію, а Децім Брут Альбін — Македонію. По закінченні свого консульства, на початку 43 р. до н.е., Антоній відбув в Цісальпінську Галлію, однак Децім Брут відмовився здати йому провінцію і засів в м. Мутіна. В квітні Антоній обложив його і почалась Мутінська війна. В цей момент і починається реальна кар'єра Октавіана: запропонувавши сенату свої послуги в наборі в армію ветеранів Цезаря, він просить взамін посаду претора і одержує її.

Битва при Мутіні (21 квітня 43 р. до н.е.). Незабаром сенат вислав на допомогу Деціму Бруту військо на чолі з обома консулами — Авлом Гірцієм і Гаєм Пансою, до якого увійшли і підрозділи, набрані Октавіаном. 21 квітня, біля Мутіни Антоній був розбитий, однак обидва консули загинули і армію очолив Октавіан. Невдовзі сенат відсторонив його від командування і переслідувати Антонія був відправлений Децім Брут, але легіонери перейшли на бік Октавіана. Вбивця Цезаря, покинувши Італію, став пробиратись в Македонію, де знаходились

його соратники Юній Брут і Кассій, однак потрапив в полон до галльського племені секванів і був ними вбитий з наказу Антонія.

Другий тріумвірат (43-36 рр. до н.е.). Тим часом сенат здійснив новий перерозподіл провінцій і посад, за яким вся влада перейшла до помпеянців. Це змусило цезаріанців відкинути всі протиріччя і вступити в переговори, наслідком яких стало укладення в листопаді 43 р. до н.е. в Бононії союзу між Октавіаном, Антонієм і Лепідом, який увійшов в історію як Другий Тріумвірат (43-36 рр. до н.е.).

Урочисто вступивши в Рим, тріумвіри рішенням коміцій були на 5 років наділені надзвичайними повноваженнями «для відновлення республіки». Була скасована амністія вбивць Цезаря і розпочалися проскрипції (одним з перших, 7 грудня 43 р. до н.е., загинув заклятий недруг Антонія — Ціцерон). За винагороду жінки доносили на чоловіків, діти — на батьків, раби — на своїх господарів. Всього було вбито більше 300 сенаторів і 2000 вершників, майно яких було конфісковане тріумвірами. Розпочалось наділення землею ветеранів Цезаря: 18 найбагатших міст Італії позбавлялись своєї землі, рабів і інвентарю на користь нових власників.

Битва при Філіппах (42 р. до н.е.). Тим часом становище в провінціях стало дуже небезпечним для тріумвірів. Кассій Лонгін управляв Сірією, а Марк Брут закріпився в Македонії. «Борці за республіку» нещадно пограбували місцевих жителів і зуміли навербувати 19 легіонів. Восени 42 р. до н.е. армії вбивць Цезаря і тріумвірів, які мали 20 легіонів, зустрілись в Македонії, біля м. Філіппи. Антоній переміг Кассія і той, думаючи, що все загинуло, покінчив життя самогубством. Однак Брут розбив Октавіана і навіть захопив його табір. Через 20 днів відбулась друга битва і Брут, цього разу зазнавши поразки, кинувся на меч. Після цього тріумвіри поділили державу між собою: Антоній одержав східні провінції, Октавіан — західні, а Лепід — Африку.

Боротьба Октавіана з Секстом Помпеем (42-36 рр. до н.е.). Залишившись в Італії, Октавіан скоро прибрав її до своїх рук, однак там знаходилось 170 тис. ветеранів, які чекали винагороди за службу. Він був змушений продовжити конфіскації, однак землі все одно не вистачало. Тим часом на Сицилії, Сардинії і Корсиці закріпився Секст Помпей (68-35 рр. до н.е.). До нього стікались тисячі проскрибованих і позбавлених землі, він також приймав рабів, обіцяючи їм свободу. Створивши таким чином армію і флот, Помпей фактично відрізав Італію від джерел підвозу продовольства. На додачу до всіх бід над італійцями нависла загроза голоду. Це змусило тріумвірів в 39 р. до н.е. вступити в переговори з Помпеем і біля Мізенського мису укласти мир, віддавши під його контроль ще і провінцію Ахайю. Однак, як тільки запаси продовольства були поповнені, Октавіан порушив угоду і розпочав воєнні дії проти Помпея.

В 38 р. до н.е. вторгнення на Сицилію завершилось провалом, однак через два роки легат Октавіана, видатний полководець Марк Віпсаній Агріппа завдав Помпею дві поразки в битвах біля Міл і Навлоху на північному узбережжі Сицилії. Октавіан пообіцяв зберегти свободу рабам, що служили в армії Помпея, однак потім, розіславши їх у провінції, в таємних листах наказав намісникам їх роззброїти і захопити. 30 тис. рабів повернули власникам, а якщо не могли встановити, чий раб, його страчували (таких було понад 6 тис.).

Кінець II Тріумвірату (36 р. до н.е.). Приборкання рабів означало, що Октавіан розпочав примирення з імущими класами. Незабаром проскрипції були скасовані, припинились конфіскації, різко впали ціни на продовольство. Популярність Октавіана настільки зростає, що в коміціях він був обраний пожиттєвим народним трибуном. Лепід спробував залишити за собою Сицилію, однак його легіони перейшли на бік Октавіана. Того ж, 36 р. до н.е., Лепід був позбавлений африканських володінь і Другий тріумвірат перестав існувати.

Марк Антоній на Сході. Одержавши після Філіпп східні провінції, Антоній в тому ж, 42 р. до н.е., прибув до м. Тарси в Анатолії і викликав до себе всіх залежних від Риму царів, щоб зібрати кошти. Туди ж приїхала і єгипетська цариця Клеопатра VII (47-30 рр. до н.е.), яка вирішила зробити тріумвіра своїм знярядям в справі відродження могутності Єгипту і, пообіцявши профінансувати війну з Парфією, вмовила його відправитись з собою в Александрію. Там Антоній перебував в повній бездіяльності, чим скористались парфяни і підкорили Сірію, Кілікію і частину Анатолії. Тільки в 38 р. до н.е. легат Антонія, талановитий воєначальник Вантідій Басс завдав парфянам нищівної поразки в битві при Гіндарі і витіснив їх за Євфрат. В 36 р. до н.е. похід на Парфію очолив сам Антоній. Хоч він лише випадково не потрапив в засідку і при відході втратив 25% складу армії, до Александрії явився як переможець — в колісниці, прикрашеній плющем, з атрибутами бога Діоніса.

До цього часу його відносини з єгипетською царицею набули нових форм: тріумвір розлучився з Октавією — сестрою Октавіана і взяв шлюб з Клеопатрою, сподіваючись, що союз зі спадкоємицею соратника Александра Македонського допоможе йому встановити одноосібну владу в Римі. Проголосивши себе Діонісом, а її — Ісідією і «царицею царів», Антоній зводив на престол і зміщав васальних царів, а також роздавав провінції своїм дітям від Клеопатри. В Римі проти нього велась посилена пропагандистська кампанія, його поведінка розцінювалось як негідна римлянина, йому інкримінувалась і прихильність «темним» богам Єгипту. Війна ставала неминучою.

Громадянська війна Октавіана і Антонія (32-30 рр. до н.е.). В 32 р. до н.е. високопоставлені прибічники Антонія в Римі — обидва консули і 300 сенаторів — виступили проти Октавіана в сенаті, а потім виїхали до Антонія. У відповідь Октавіан розголосив зміст заповіту Антонія, який розпоряджався поховати себе в Александрії і підтверджував свої щедрі пожалування Клеопатрі і її дітям. Обуренню народу не було меж і сенат позбавив Антонія, який став «ворогом Республіки», тріумвірських повноважень і оголосив війну Клеопатрі «за привласнення римських володінь».

Битва при Акціумі (2 вересня 31 р. до н.е.). Антоній зосередив свою армію на західному узбережжі Греції. Маючи в своєму розпорядженні 100 тис. піхотинців, 15 тис. вершників і 500 суден, він не наважився висадитись в Італії. Військові сили Октавіана були менші (80 тис. чол. і 400 суден), але краще навчені і очолювались Агріпп-

пою — першокласним полководцем. Висадившись в Епірі, Агріппа зайняв Корінф і ряд міст, Антоній натомість нічого не починав і залишався на місці. Противники розташувались один проти одного на берегах Амбракійської затоки. В Антонія були проблеми з постачанням і деякі його частини переходили на бік Октавіана. Нарешті, 2 вересня 31 р. до н.е. біля мису Акціум відбулась вирішальна морська битва. В її розпалі єгипетський флот на чолі з Клеопатрою покинув бойовий стрій і направився на південь; Антоній кинувся навздогін і, позбавлений управління, його флот був переможений. Сухопутна армія відійшла в Македонію, але, врешті-решт, здалась противнику. Балкани і частина Анатолії відійшли до Октавіана. Тим часом ветерани в Італії стали загрожувати бунтом і тріумвір втихомирив їх роздачею землі, яку вперше в історії Риму не відібрав, а придбав у міських общин.

Загибель Антонія і Клеопатри. Влітку 30 р. до н.е. Октавіан розпочав вторгнення в Єгипет одночасно з Келесірії і Кірена. Під Александрією Антоній намагався дати бій, але армія його зрадила і, одержавши фальшиву звістку про смерть Клеопатри, він кинувся на меч. Клеопатра спробувала очарувати Октавіана, як колись Цезаря і Антонія, однак той залишився байдужим і вона покінчила самогубством. Її старші сини від Цезаря і Антонія були за наказом Октавіана вбиті. Так остання з елліністичних держав була приєднана до Риму, однак не як провінція римського народу, а особисте володіння Октавіана. Поставивши на її чолі свого клієнта, він залишив стару систему управління, але підняв податки. Перезимувавши в Єгипті, тріумвір уклав мирну угоду з Парфією і восени 29 р. до н.е. повернувся до Риму.

Наслідки перемоги Октавіана. Єгипетська здобич дала змогу Октавіану продовжити купівлю землі для ветеранів — її одержали понад 300 тис. чоловік. Своїм командирам і соратникам він роздавав маєтки в сотні югерів, що сприяло поширенню латифундій. Зміцнилось також приватне дрібне і середнє землеволодіння, засноване на праці рабів. Верховне право розпорядження землею перейшло до глави держави, і землевласники вже не боялись нових аграрних законів, прийнятих плебсом: їх право на землю стало таким же непорушним, як право рабовласника на раба. Так почалась в історії Риму нова епоха одноособового правління, епоха імперії. В порівнянні зі старою структурою відбулись корінні за характером зміни. Встановлення імперії було перемогою муніципальних земле- і рабовласників Італії (і частково провінцій) над верхівкою великої земельної аристократії, хижацьке панування якої нищило економіку провінцій, гальмувало розвиток дрібного і середнього землеволодіння, яке було найбільш сприятливим для прогресу заснованого на рабській праці сільського господарства і зв'язаних з ним ремесла і торгівлі.

РОЗДІЛ ІХ РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ, ЗМІЦНЕННЯ І РОЗКВІТУ СИСТЕМИ ПРИНЦИПАТУ (30 р. до н.е. - 192 р. н.е.)

1. Принципат Августа; 2. Зміцнення системи принципату за Юліїв-Клавдіїв; 3. Політична криза і громадянська війна 68-69 рр. Правління династії Флавіїв (69-96 рр.); 4. «Золотий вік» Антонінів; 5. Соціально-економічний розвиток Імперії в I—II ст.

1. ПРИНЦИПАТ АВГУСТА (30 р. до н.е. - 14 р. н.е.)

Юридичне і інституційне оформлення принципату (30-13 рр. до н.е.). Повернувшись в 29 р. до н.е. зі Сходу і відсвяткувавши тріумф, Октавіан одержав від сенату і коміцій звання принцепса і розпустив більшу частину легіонів. Він також одержав на наступний рік консулат (разом з Агриппою) і цензуру, що дало йому змогу здійснити загальний ценз всіх громадян (вперше з 70 р. до н.е.) і, зменшивши склад сенату з 1000 до 800 чол., очистити його від антоніанців, помпеянців і інших політичних противників. Ім'я Октавіана було поставлене першим в списку senatorів і так він став *princeps senatus* (першим сенатором). 13 січня 27 р. до н.е. Октавіан оголосив, що за станом здоров'я складає з себе надзвичайні повноваження тріумвіра і «відновлює Республіку», повертаючи, таким чином, владу «народу і сенату». Це, зрозуміло, було виставою і сенат «вмовив» принцепса «не покидати Республіку», а через три дні присвоїв йому титул Август (від *augustus* — священний, високий, величний) — «звеличений божеством», і перейменував місяць секстілій в август. Поділивши провінції на сенатські і імператорські, він зберіг проконсульський імперій в Сирії, Іспанії і Галлії і особистий домен в Єгипті. Для фінансового забезпечення своєї діяльності Август створив фіск — імператорську казну.

Протягом 27-24 рр. до н.е. Август перебував в західних провінціях. Його супроводжували спеціально набрані 9 когорт (по 1 тис. чол.) преторіанців — особиста охорона принцепса. Повернувшись в Рим, він розмістив три когорти в столиці, решту шість — в навколишніх містах. Це виявилось дуже передбачливим: в 23 р. до н.е. була викрита змова, очолювана Варроном Муреною і Фаннієм Цепіоном. Того ж, 24 р. до н.е., Август склав консульські повноваження, які безперервно виконував з 31 р. до н.е., однак залишив за собою право першим вносити в сенат законопроекти (*ius primae relationis*). Також сенат визнав імперій Августа «вищим імперієм» по відношенню до всіх інших воєначальників і, зокрема, проконсулів сенатських провінцій. Так принцепс очолив провінційне управління. Наступного року Августу було «дароване» право скликати сенат і бути присутнім на його засіданнях, сидючи між двома консулами. Завершальним актом стало обрання Августа в 13 р. до н.е. верховним понтифіком (*pontifex maximus*).

Август був природженим державним діячем, майстром соціальної демагогії. Не ображаючи римських традицій і всіляко підкреслюючи свою скромність і поміркованість, відданість старовині, «звичаям предків», стародавнім культам (він відновлював старі храми, забуті культові колегії і жрецькі посади), він зумів використати владу для вирішення найважливіших питань, зокрема для створення централізованого державного апарату.

Внутрішня політика Августа. Хоч сам Август постійно підкреслював, що від інших магістратів він відрізняється лише своїм авторитетом принцепса, на ділі він зосередив в своїх руках всю повноту влади: довічно мав титул принцепса, щорічно одержував владу трибуна — «захисника народу», висував кандидатів в магістрати і сам в разі потреби займав їх, розпоряджався казною, вирішував питання війни і миру, вів переговори з іноземними царями і народами. Оскільки ще під час тріумвірату була офіційно визнана божественність Цезаря, то Август був ще і «сином бога» (в східних провінціях його відразу ж обожнили). До кінця його правління як в італійських, так і в деяких провінційних містах з'явилися посвячені йому вівтарі і колегії, що обслуговували його культ. Клятва генієм Августа (геній був божественною силою — носителькою всіх здібностей людини, її душею) вважалась самою священною поряд з клятвою Юпітером. Після привласнення посади великого понтифіка принцепс і його спадкоємці з'єднували в своїх руках всю повноту військової, громадянської і релігійної влади.

Незважаючи на прокламування Августом «відновлення Республіки», вся система влади була змінена докорінно. Формально народ залишився суверенним, але все, чим громадяни раніше були зобов'язані громадянській общині, тепер вони одержували від принцепса.

Сенат продовжував користуватись повагою як верховний орган управління, а сенатори залишались першим привілейованим станом держави. З їх числа призначався вищий командний склад армії, намісники провінцій, префекти Риму. Однак, Август поставив сенат під свій контроль: регулярно здійснював «чистки» (28, 18, 8 рр. до н.е., 4 і 14 рр. н.е.); зменшив число сенаторів до 600 чол.; встановив ценз в 1 млн. сестерціїв і спадкоємність звання (сенатором міг стати тільки той, чиї батько і дід були сенаторами). Також принцепс все менше залучав сенат до державних справ, поки в його компетенції не залишились тільки маловажні питання.

Еквіти (їх ценз становив 400 тис. сестерціїв) були перетворені в служивий стан імперії: їх залучали до виконання різних новостворених посад, до командування військовими частинами, з них же призначався префект Єгипту.

Велику увагу Август приділяв моральному стану панівного класу: в період краху Республіки безшлюбність, тривалі зв'язки багатих молодих людей з гетерами, адюльтер встигли стати побутовим явищем. З 18 р. до н.е. по 8 р. н.е. було прийнято ряд законів, за якими встановлювались майнові і службові привілеї для одружених (особливо багатодітних) і обмеження для неодружених; при цьому передбачався суворо становий шлюб. Адюльтер карався конфіскацією частини майна або засланням, причому, санкції закону загрожували і тому чоловіку, який, знаючи про невірність дружини, не починав проти неї судового переслідування, — такий чоловік обвинувачувався в звідництві.

Розпочавши свою політичну кар'єру як спадкоємець Цезаря, Август вважав потрібним залучити на свій бік і плебс, хоча коміції в Римі фактично втратили значення, а потім і зовсім перестали збиратись. Правда, народ одержував роздачі, для нього влаштовувались видовища (особливо урочисто були відсвятковані секулярні ігри, що відзначались раз на сто років), на його користь приймалися закони. Так, був відновлений закон Петелія: неплатний боржник, віддавши своє майно кредиторю, був вільний від кабали, і все ним згодом нажите залишалося йому. Знову було дозволено організовувати в Римі і інших містах поквартальні колегії культу Ларів з плебей, відпущеників і рабів, з тим, однак, щоб вони відправляли також культ генію Августа. Тим самим Август хотів забезпечити підтримку мас. Разом з тим, для створення будь-яких колегій був потрібен спеціальний дозвіл: організація недозволеної колегії прирівнювалась до збройного захоплення громадської будівлі.

В кінці існування Республіки по-суті виник четвертий стан римського суспільства — лібертини (вільновідпущеники). Громадянські війни привели до загибелі багатьох знатних фамілій, раби яких одержували свободу. Проте рабовласницьке суспільство, засноване на протиставленні повноправних вільних громадян рабам і перегрінам, завжди зацікавлене в «чистоті крові», і імперія, створена для зміцнення рабовласницького класу, не могла пройти мимо цієї проблеми. В 2 р. н.е. був прийнятий закон про обмеження відпущення на свободу по заповіту (до 100 чол. для великих рабовласників), а в 4 р. н.е. — закон про обмеження відпущення на свободу при житті рабовласника. Тим не менше, деякі посади (фінансових агентів — прокураторів, а також посади в провінціях) поповнювались саме з них (особливо з імператорських лібертинів). Це знаменувало початок формування лібертинського служивого стану; за наступників Августа цей процес тільки прискорюватиметься.

Такою ж двоїстою була і політика відносно рабів. Згідно Сіланіанського сенатусконсульту у випадку насильницької смерті пана всі раби, що знаходились з ним під однією крівлею або на відстані окрику і не прийшли йому на допомогу, піддавались тортурам і страті. Розуміючи, однак, що небезпечно озлобляти рабів, Август став проводити нову політику по відношенню до них: було введено обмеження зловживання владою з боку рабовласників. Принцепс особисто подавав приклад м'якого поводження з рабами і засуджував жорстокість панів.

З кращих солдатів, уродженців Італії, Август організував під командою префекта з вершників преторіанську гвардію, яка повинна була «приборкувати рабів і чернь» і наглядати за порядком. Преторіанці служили 16 років, часто підвищувались в чині, стаючи відразу центуріонами в легіонах. Все це забезпечувало їх особисту відданість принцепсу.

Армія була скорочена до 25 легіонів, що набирались з римських громадян. Їм були додані піші когорти і кінні а́ли (ala — крило, назва походить від традиційного застосування легіонної кінноти на флангах), набрані з провінціалів. Всі ці частини були розміщені на границях держави або в провінціях, де могло виникнути яке-небудь невдоволення. Командири легіонів, що були одночасно і намісниками провінцій, підпорядковувались безпосередньо Августу. «Мирні» провінції, в яких не стояло військо, перебували у віданні сенату, хоча Август контролював і їх. Солдати могли тепер дослужитись до посади центуріонів, а особливо заслужені центуріони одержували доступ до стану еквітів. Після відставки солдати одержували земельні наділи.

Август просував у вершницький і навіть сенаторський стани видних провінціалів. Їм особливо імпонувала його прихильність «нравам предків», що виразилась, між іншим, і в заходах для зміцнення сімейних уз. Взагалі, принцепс переглянув політику держави по відношенню до провінцій: прерогативи публіканів суттєво обмежувались; податки згідно з проведеним в провінціях цензом стали збирати тільки агенти принцепса; збори видних провінціалів одержали право скаржитись на намісників; в провінціях засновувались колонії; віддані Августу особи одержували привілеї. Так міцнів клас, здатний проводити в провінціях римську політику і все більш залежний від милості принцепса.

Зовнішня політика Августа. Як внутрішня, так і зовнішня політика принципату була послідовним захистом інтересів римських і провінційних рабовласників. В першу чергу вона переслідувала мету розширення території і поповнення числа рабів шляхом захоплення військовополонених, але проводилась обережно. Август «ніколи не починав битву або війну, якщо не був впевнений, що перемігши, виграє більше, ніж втратить, програвши», — писав Светоній. Виходячи з цього, принцепс віддавав перевагу дипломатичним засобам. В 29 р. до н.е. він встановив мирні відносини з парфянським царем Фраатом IV (38-2 рр. до н.е.), хоч і залишив Вірменію під римським впливом. В 20 р. до н.е. Фраат IV, вирішивши в боротьбі з суперниками спертись на допомогу Риму, уклав мир з Августом і повернув полонених і військові значки, захоплені внаслідок розгрому Красса (53 р. до н.е.), сирійського намісника (40 р. до н.е.) і Марка Антонія (36 р. до н.е.). Також, побоюючись за життя своїх синів, він прислав їх до Риму в якості заручників. Август вміло представив все це як велику перемогу. Тим не менше, справедливо вважаючи, що агресивна політика на Сході потребує великих коштів і що немає повної впевненості в її успіху, Август і Агріппа обрали об'єктами експансії багаті металами області на північному заході Піренейського півострова і землі на північний схід від Адріатичного моря.

Загарбницькі війни в Іллірії і Паннонії Август почав ще в 30-х рр. до н.е. Переборюючи впертий опір місцевих народів, римляни крок за кроком рухались вздовж північно-західного узбережжя Адріатичного моря. Пере-

валивши через гори, вони просунулись до Дунаю і в 16-15 рр. до н.е. підкорили племена таврисків, ретів, вінделіків і мезів, утворивши з їх територій провінції Норік і Реція. Протягом 12-9 рр. до н.е. пасинок Августа Тіберій Клавдій Нерон (42 р. до н.е. - 37 р. н.е.) підкорив племена паннонців і утворив провінцію Паннонія.

В 26 р. до н.е. велика римська армія вторглась на територію північно-західної частини Піренейського півострова, заселену племенами кантабрів і астуриів. Очолені самим Августом легіони на превелику силу перебороли запеклий опір піренейських горців. До кінця 25 р. до н.е. країна була підкорена. Тисячі кантабрів і астуриів були обернені в рабство і кинуті на розробку металів. Однак, в 20 р. до н.е. волелюбні племена повстали. Цього разу римляни напали на них з моря і з суші. Кантабри і астури захищались до останнього, однак наступного року Агріппа розгромив їх. Одночасно римляни знову підкорили Південно-Західну Галлію, що набула незалежності після смерті Цезаря. В 25 р. до н.е. римські легіони зайняли гірські альпійські області, населення яких було продане в рабство.

Неодноразово дружини германських племен, перейшовши на західний берег Рейну, завдали римлянам дошкульних ударів (29, 17, 12 рр. до н.е.). До того ж германці підтримували повстання галльських племен. Август вирішив усунути цю загрозу і його пасинок Друз Клавдій Нерон протягом кількох кампаній 12-9 рр. до н.е. заглибився в Германію аж до р. Альби (суч. Ельби), діючи по суходолу і з моря. Повертаючись з останнього походу, Друз невдало впав з коня і незабаром помер. Германську війну продовжив його старший брат Тіберій. В кампаніях 8-7 рр. до н.е. і 4-5 рр. н.е. влада римлян в Германії ще більш розширилась і зміцніла.

На північ від Дунаю (суч. Чехія) вождь германського племені маркоманнів Маробод реформував своє військо за римським зразком і утворив союз племен, що міг виставити 75 тис. воїнів. З цим необхідно було покінчити і в 6 р. н.е. Тіберій, збираючи війська, став набирати воїнів серед паннонців і іллірійців. Це послужило приводом для грандіозного повстання. Протягом трьох років, незважаючи на те, що в дунайські провінції було стягнуто 15 легіонів, повсталі успішно оборонялись. Тільки схиливши до зради одного з вождів, римляни придушили повстання. Восени 9 р. н.е., коли в Римі святкували з цього приводу, прийшла страшна звістка з Германії. Вождь херусків Арміній, що вважався «другом» Риму, обдуривши римського намісника Публія Квінтілія Вара, заманив його з 30-тис. армією в болотистий Тевтобурзький ліс і повністю знищив. Тіберій в 10 і 11 рр. н.е. здійснив вглиб Германії каральні експедиції, однак Август зрозумів, що втримати ці території буде важко. Зрештою, під владою римлян залишились вузька смуга вздовж правого берега Рейну і область у верхів'ях Рейну і Дунаю. Тут границя була укріплена валом і системою сторожових постів. Так став формуватись лімес (limes imperii Romani — укріплена границя Римської імперії).

2. ЗМІЦНЕННЯ СИСТЕМИ ПРИНЦИПАТУ ЗА ЮЛІЇВ-КЛАВДІЇВ (14-68 рр.)

Вже в кінці правління Августа стало ясно, що створена ним система далеко не така досконала, як здавалось його соратникам і шанувальникам. Поразка і відхід з Германії окреслила межі могутності Риму: здійснюючи постійний тиск на периферію, римляни змушували варварів вчитись у себе і консолідуватись для опору і ударів у відповідь. З часом загроза з цього боку тільки посилювалась. Також у внутрішній політиці «демократизм» принципату занадто залежав від примх принцепса: коли коміції обрали неугодних Августу магістратів, він просто скасував вибори і сам призначив, кого вважав за потрібне. Цей потенціал тиранії цілком розкрився вже за його найближчих спадкоємців — принцепсів з династії Юліїв-Клавдіїв.

Коли в 14 р. н.е. Август помер (говорили, що останніми його словами була фраза, яку промовляли актори в кінці спектаклю: «Проведіть мене оплесками, здається, я непогано зіграв свою роль»), його спадкоємцем став усиновлений ним Тіберій Клавдій Нерон (42 р. до н.е. - 37 р. н.е.), син його дружини Лівії від першого шлюбу.

Тіберій (14-37 рр.). Хоч сенат визнав Тіберія спадкоємцем Августа, однак його становище було невизначеним (сам він заявив, що «тримає вовка за вуха»). Окремі з найбільш знатних представників сенату готували державний переворот. В Італії з'явився самозванець, який називав себе молодшим з онуків Августа — Агріппою Постумом, вбитим з наказу дружини Августа — Лівії відразу ж після смерті діда. Одночасно спалахнули бунти легіонерів в Іллірії і Германії. Воїни вимагали виплати затриманої платні, зм'якшення дисципліни, виходу у відставку ветеранів. Частина рейнських легіонів намагалась проголосити принцепсом племінника Тіберія, свого командуючого Германіка (15 р. до н.е. - 19 р. н.е.). Тільки категорична його відмова дозволила Тіберію шляхом окремих поступок і обіцянок втихомирити легіонерів.

Германік спробував повернути втрачені області Германії; тричі (в 15, 16 і 17 рр. н.е.) римські війська вторгались на її територію і, розбиваючи ополчення германців, доходили до р. Альби. Однак вони не могли втриматись на захопленій території і щоразу з приходом осінніх холодів відходили за Рейн із значними втратами. Після третього походу, коли втрати були особливо великими, Тіберій припинив війни за Рейном і на лівому його березі були утворені провінції Верхня і Нижня Германія. Германік був відкликаний і пізніше відправлений на східні границі Імперії. З неменшим трудом був захоплений самозванець і подавлені хвилювання серед римської знаті.

Щоб усталити своє становище, Тіберій перестав скликати трибутні і центуріатні коміції, а вибори магістратів переніс в сенат. Дотримуючись режиму фінансової економії, він різко скоротив кількість видовищ і роздач, а також перетворив у провінції кілька залежних від Риму східних царств. Одночасно він збільшив податки в

провінціях. Це викликало невдоволення серед нижчих верств населення Риму і ряд спалахів повстань у провінціях.

Протягом 17-24 рр. н.е. римлянам довелося вести боротьбу з повстанням в Африці на чолі з нумідійцем Такфарінатом, що в 21 р. ускладнилась хвилюваннями в Галлії і Фракії. Все це вдалось придушити завдяки підтримці провінційної рабовласницької знаті, яка справедливо бачила в збереженні римського панування гарантію свого привілейованого становища. Хвилювання і заколоти провінційного населення продовжувались і в наступні роки, а опозиційна сенатська знать всіляко намагалась їх використати: вона ніяк не могла упокоритися із втратою колишнього привілейованого становища, права розпоряджатись ерарієм і господарювати в провінціях.

Спочатку опозиція протиставляла Тіберію Германіка; коли ж останній помер в Сирії (19 р.), незадоволених очолила його вдова, внучка Августа, — Агріппіна (14 р. до н.е. - 33 р. н.е.), звинувативши принцепса в отруєнні свого чоловіка. В 23 р. помирає єдиний син Тіберія і найближчими його спадкоємцями стають Нерон, Друз і Гай — сини Агріппіни і Германіка. Становище настільки ускладнюється, що Тіберій зосереджує всі преторіанські когорти в Римі, побудувавши для них табір на окраїні міста. Всюди, навіть в сенат, принцепс з'являється тільки в супроводі охорони. Він сліпо довіряє префекту преторія Лүцію Елію Сеяну (20 р. до н.е. - 31 р. н.е.) і доручає йому найважливіші справи. Не без впливу останнього в 26 р. Тіберій покидає Рим і оселяється на острові Капрея (суч. Капрі). Натомість в столиці розпочинається розправа з опозицією, якою керує той самий префект Сеян. Тіберій використав для цього старий закон «Про образу величності римського народу», однак, якщо раніше він був спрямований проти державної зради, то тепер стали карати за дії і слова, що ображали принцепса. Багато сенаторів були страчені, їх майно переходило до принцепса. В 29 р. Агріппіна і її другий син були ув'язнені і в 33 р. померли, а старший син покінчив самогубством (Тіберій усиновив її молодшого сина — Гая Калігулу).

Сеян, перебуваючи на піку могутності, одержав консульство на 31 р. і заходився організувати змову з метою захоплення влади. Однак, плани префекта стали відомі Тіберію і той майстерно розправився з ним, спершись на преторіанського командира Квінта Серторія Макрона (21 р. до н.е. - 38 р. н.е.), який і був призначений наступним префектом преторія. Це дало привід принцепсу здійснити другу хвилю репресій. Зрозуміло, що при цьому була маса зловживань: зводились особисті рахунки, наживались донощики, оскільки вони одержували 25% конфіскованого майна, і т.д.

Останні роки Тіберій провів на Капреї, віддавши державні справи у відання Макрона. Помер принцепс 16 березня 37 р., не залишивши конкретних вказівок про спадкоємця. За сприяння всесильного префекта преторія принцепсом став Гай Цезар Август Германік, на прізвище Калігула (12-41 рр. н.е.).

Гай Калігула (37-41 рр.). Народженого і вихованого у військових таборах сина Германіка — Гая Калігулу (Caligula — чобіток, від *caligae* — військове взуття; напівчоботи, що покривали гомілки до половини; вони складались із шкіряних панчіх і сандалій з ремнями) дуже любили в армії, що, зрештою, і визначило вибір Макрона. Прагнути стати таким же популярним і серед населення, новий принцепс пом'якшив політичний режим і повернув коміціям право обрання магістрів, а також організував розкішні видовища, здійснював масові роздачі пролетарям і обдаровував преторіанців. Так швидко були розтрачені фінансові ресурси, накопичені ощадливим Тіберієм. До цього додалися особисті проблеми: в кінці першого року свого принципату Калігула переніс важке захворювання, що відбилось на його психіці і політичній діяльності. В 38 р. він наказав стратити онука Тіберія Гемелла (який міг бути претендентом на трон) і свого благодійника Макрона. Намагаючись поповнити спустілу казну, Калігула став конфісковувати майно сенаторів і просто багатих римлян і страчувати їх за доносами, найменшою підозрою у змові або і без будь-якої причини. Це викликало опір знаті: в 39 р. пропретор Верхньої Германії Гней Лентул Гентулік підготував замах на принцепса, але був викритий. Того ж року Калігула здійснив показовий похід в Германію і Галлію, який часто називають «декоративним», оскільки жодних воєнних дій не велось. Повернувшись до Риму в 40 р., принцепс влаштував грандіозний триумф, який коштував величезних грошей.

Правління Калігули стало важливим етапом інституційного укріплення принципату. Імператорський двір одержав при ньому струнку організацію, в якій велику роль почали грати лібертини. Душевно неврівноважений принцепс, порівнюючи себе з Юпітером, вимагав поклоніння собі як божеству. Так, дізнавшись, що населення Іудеї рішуче протестує проти установки його статуй в храмі Йахве в Єрусалимі, Калігула віддав наказ про покарання непокірливих (іудеїв врятувала тільки смерть принцепса).

До всього цього додалась відкрита ненависть Калігули до сенаторів: він не тільки їх страчував або наказував покінчити життя самогубством, але і змушував їх дружин і дочок продавати своє тіло для «поповнення казни», а свого улюбленого коня Інцитата навіть хотів зробити консулом. Останньою краплею став дозвіл рабам доносити на своїх панів. Саме це розпорядження принцепса, яке підірвало основи рабовласництва, і погубило його. Серед сенатської аристократії і командного складу преторіанської гвардії виникла змова. 24 січня 41 р. змовники, очолені народним трибуном Кассієм Хереєю, вбили Калігулу і стали схиляти сенат до проголошення Республіки. Однак проти цього рішуче виступили преторіанці. Увірвавшись до Палатинського палацу, вони стали шукати вбивць принцепса, щоб розправитись з ними. Випадково наштотхнувшись на Тіберія Клавдія Нерона Друза Германіка (10 р. до н.е. - 54 р. н.е.), преторіанці згадали, що він брат полководця Германіка, і проголосили його принцепсом. Спочатку сенат не бажав його визнавати, але рішуча позиція воїнів і підтримка провінційної знаті змусили сенаторів відмовитись від відновлення республіканського ладу.

Клавдій (41-54 рр.). Капітуляція сенаторів і визнання Клавдія принцепсом були лише політичним маневром сенатської опозиції. Вже в 42 р. намісник провінції Іллірік — Камілл Скрібоніан, піднявши повстання в ім'я від-

новлення Республіки, рушив війська на Рим. Але на третій день походу воїни розправились з ним і заявили про свою вірність Клавдію. Одночасно в Римі була розкрита змова серед частини senatorів, односторонців Скрибоніана. Клавдій відповів репресіями: senatorам був заборонений виїзд з Риму, деякі з них були страчені, інші заслані. В цілому, події 41-42 рр. показали, що прибічники senatorської Республіки не мали підтримки ні серед воїнів, ні в масах римського плебсу, ні серед провінційної рабовласницької знаті. Воїни і найбідніші верстви римського громадянства були зацікавлені в роздачах і подарунках. Провінційна рабовласницька знать бачила в існуванні імператорської влади гарантію своїх майнових прав.

Клавдій і його наближені — лібертини Калліст, Нарцисс, Паллас і Полібій — враховували політичну обстановку. В боротьбі з senatorською опозицією вони спирались на армію і провінційну рабовласницьку знать. Прагнути повернути на свій бік знатних провінціалів, Клавдій багатом з них дарував права римського громадянства. Іноді громадянство одержувало все вільне населення провінційних міст. А в 48 р. Клавдій провів через сенат рішення про надання знаті галльського племені едуїв не тільки прав римського громадянства, але і права засідати в римському сенаті.

За Клавдія для більшої зручності управління Імперією були створені особливі officia (канцелярії), на чолі яких принцепс поставив своїх лібертинів. Найважливішими з них були: ab epistulis («Стосовно листів»), яка поширювала по Імперії едикти і розпорядження принцепса (очолив Нарцисс); a libellis («Стосовно скарг»), яка приймала і розбирала скарги і прохання від населення (очолювали Калліст і Полібій); a rationibus («Стосовно фінансів»), яка була центром управління імператорським майном (очолював Паллас). Були розширені права імператорських прокураторів в провінціях, які одержали право виносити судові рішення.

Прагнучи завоювати популярність серед міського населення Риму, Клавдій влаштував розкішні ігри і видовища. Він організував на одному з озер біля Риму навмáхію (морську битву), в якій роль моряків і десанту виконували гладіатори. Береги зайняли військами, щоб гладіатори не розбіглись.

Сприятливий фінансовий стан також дозволив Клавдію перебудувати і розширити гавань в Остії (42 р.) з метою покращення постачання населення Риму продовольством, побудувати водопровід і здійснити великі роботи з осушення Фуцінського озера (52 р.).

Зовнішня політика принцепса була цілком вдалою. В 43 р. полководець Клавдія — Плавцій Сільван переміг британського правителя Каратака і захопив його столицю Камулодун, остаточно підкоривши Британію. Також були завойовані і включені до складу Імперії як провінції Мавританія (42 р.), Лікія Памфілія в Анатолії (43 р.) і Фракія (46 р.). В залежності від Римської імперії опинились Ольвія, Херсонес і Боспорське царство.

Вкрай неблагополучним було сімейне життя принцепса. Він одружувався чотири рази. Третьою його дружиною стала Валерія Мессаліна, про розпусність і нахабство якої складала легенди. В 48 р. вона при живому чоловіку влаштувала шлюб зі своїм коханцем Гаєм Сілієм. З наказу Нарцисса «молоді» були вбиті, а дружиною принцепса стала Агріппіна Молодша, дочка Германіка і Агріппіна Старшої. В 53 р. за її наполяганням Клавдій усиновив її сина від першого шлюбу — Луція Доміція Агенобарба (37-68 рр.), який одержав ім'я Нерон Клавдій Цезар Друз Германік.

Створення адміністративно-бюрократичного апарату, переслідування ворожих принцепсу senatorів і захоплення провінційної знаті викликали озлоблення старої римської аристократії. Однак, після невдач 41-42 рр. н.е. вона тепер прагнула не відновлення республіканського ладу, а заміни Клавдія новим принцепсом, який більше відповідав би її інтересам. В 54 р. Клавдія отруїла його дружина Агріппіна Молодша, а принцепсом був проголошений його пасинок Нерон.

Нерон (54-68 рр.). Проголошуючи правителем Римської держави 17-літнього юнака, захопленого поезією, співом і акторським мистецтвом, його мати Агріппіна Молодша, і наближені — Афраній Бурр, Сенека і ін. вважали, що він буде слухняним виконавцем їх планів відновлення панування римсько-італійської знаті і її збагачення за рахунок провінцій. І справді, спочатку Нерон виправдовував надії: відразу ж після проголошення принцепсом він заявив, що передає сенату рішення всіх державних справ, залишаючи собі лише справи провінцій, в яких дислоковані легіони. Деякий час сенат призначав провінційних намісників і публіканів, серед яких на першому місці був наставник молодого принцепса — філософ і драматург Луцій А́нней Сене́ка (1-65 рр.), який нажив на відкупі податків з Британії величезний маєток. Всі спроби провінціалів скажитись на зловживання намісників і публіканів відхилялись сенатом. Жорстокою була політика сенату стосовно рабів. В 61 р. був вбитий своїм рабом префект Риму Педаній С́екунд і сенат, підтвердивши закон Августа від 10 р. н.е., засудив чотирьохсот його рабів до страти.

Нерон тим часом розважався, виступав в придворному театрі як співак і актор, писав вірші, упивався «визнанням» своїх артистичних талантів. Однак, невдовзі оточення втягло молодого принцепса в нещадну боротьбу за владу. Отруївши Клавдія, Агріппіна Молодша розраховувала стати правителькою Імперії, але Бурр і Сенека настроїли Нерона проти неї, і в 59 р. вона була вбита. Коли сенат принижено вітав вбивцю власної матері, Нерон нібито вигукнув: «Дотепер жоден принцепс ще не знав, як далеко він може зайти!» Того ж року принцепс розлучився з Октавією, дочкою Клавдія і Мессаліни, і одружився з Поппеєю Сабіною, дружиною свого приятеля (Октавія була вбита, а Поппея померла після того, як Нерон вдарив її, вагітну, в живіт). В 62 р. помер префект преторія Афраній Бурр; на його місце був призначений Офоній Тігеллін, здатний на будь-який злочин. Сенека самоусунувся від справ.

В пошуках популярності Нерон організував грандіозні ігри і видовища (в 59 р. — Ювеналії, в 60 і 65 рр. — Перші і Другі неронії), робив масові роздачі. Це спустошувало казну і, щоб добути кошти, принцепс став

прибігати до перевіреного попередниками способу — обвинувачень багатих власників, конфіскацій їх майна і страт. Серед інших, він конфіскував маєтки шести найбагатших землевласників провінції Африка.

Влітку 64 р. в Римі відбулась грандіозна пожежа, яка тривала шість днів. З чотирнадцяти районів міста три були знищені щент, а в сімох вигоріла більша частина будинків. У вогні загинули тисячі людей. Найбідніше населення, втративши дах над головою, майно і їжу, хвилювалось. Нерон наказав відкрити для погорільців палацеві сади, роздати продовольство, але серед городян були розпущені чутки, що принцепс наказав підпалити місто, щоб надихнутись картиною пожежі для написання поеми про загибель Трої. Ці чутки посилювались, коли стали відомими плани принцепса про повну перебудову міста. Поголошка здалась настільки небезпечною, що Нерон і його оточення визнали за необхідне для заспокоєння населення знайти і покарати «винуватців». Почались масові арешти і жакливі страти (віддача засуджених на розтерзання звірам в цирку, розп'яття на хрестах, спалення і т.д.) різних східних сектантів, яких оголосили «підпаловачами».

Роботи з відбудови столиці, яку Нерон задумав зробити ще розкішнішою, вимагали колосальних коштів. Щоб одержати їх, Нерон різко збільшив побори з провінційного населення. В той же час він засудив за зловживання і конфіскував майно кількох провінційних намісників, призначених сенатом, і обмежив в інтересах фіску діяльність публіканів. Це викликало розрив принцепса з сенатом.

Війна з Парфією (55–63 рр.). Крім того, більшість senatorів були незадоволені ходом тривалої війни з Парфією через Вірменію. Ця війна почалась в 55 р. Талановитий полководець Гней Доміцій Корбулон до кінця 60 р. витіснив з Вірменії парфянські війська і вигнав парфянського ставленика Тірідата. Однак вірмени, що ненавиділи римлян, знову перейшли на бік парфян. У Вірменію була відправлена нова римська армія і, зайнявши частину її території, зупинилась на зиму біля містечка Рандеї. Вважаючи війну закінченою, командуючий послав в Рим повідомлення про перемогу. Але на початку 62 р. парфяни зненацька перейшли в загальний наступ і, прорвавши оборону, оточили рештки римської армії. Римляни були змушені капітулювати. Вони покидали Вірменію, залишаючи військове майно і звільняючи полонених. Капітуляція при Рандеї підірвала військовий престиж Риму в Східному Середземномор'ї і вдарила по авторитету Нерона. Тільки завдяки зусиллям Корбулона римські війська до 63 р. відновили свої позиції у Вірменії, а з парфянами був укладений компромісний договір: римляни визнали Тірідата царем Вірменії, але він повинен був одержати царську діядему з рук Нерона.

Повстання Боудікки (61 р.). В Британії у 61 р. почалось грандіозне повстання, очолене царицею племені іценів на ім'я Боудікка (точніше, Boadicea). Гай Светоній Паулін, завойовник Мавританії, спочатку не міг справитись з рухом. Повсталі взяли Камулодун і Лондіній, перебивши там багато римських поселенців. Тільки після того як Паулін зібрав всі свої сили (10 тис. воїнів), йому вдалось розбити повсталих (220 тис.) у великій битві на місці суч. Лондону. Боудікка покінчила з собою і повстання було придушене.

Викриття змови (65 р.). Розрив з сенатом, поразка у Вірменії, повстання в Британії, пожежа, страти і конфіскації викликали невдоволення як провінційної, так і римської аристократії. В 65 р. проти Нерона виникла змова, в якій взяли участь багато senatorів і командирів преторіанців, в тому числі другий префект преторія Феній Руф. Змовники планували вбити Нерона і проголосити принцепсом Кальпурнія Пізона — молодого, але вже популярного senatorа. Однак діяли вони нерішуче і їх видали. Почались розшуки і страти всіх запідозрених. Загинуло значне число senatorів, в тому числі Пізон, Сенека, поет Лукан, автор «Сатирикону» Петроній Арбітр, а також багато преторіанських командирів.

Коронація Тірідата (66 р.). Для підтримки свого авторитету Нерон в 66 р. урочисто провів церемонію призначення царем Вірменії парфянського царевича Тірідата. Сидячи на троні посередині римського форуму в оточенні військових знаків і преторіанських командирів, Нерон возложив на уклінного Тірідата царську діядему, після чого урочисто замкнув брами храму Януса, хоча на окраїнах імперії йшли запеклі війни.

Початок Першої іудейської війни (66 р.). Навесні 66 р. намісник Іудеї для сплати податку наказав використати скарби Єрусалимського храму. Це викликало обурення іудеїв, які винищили римський гарнізон в Єрусалимі і відбили спробу намісника Сирії взяти місто. Так почалась Іудейська війна (66–73 рр.).

Погіршення становища в Імперії. «Олімпійський тріумф» Нерона (67 р.). Внаслідок сильної епідемії 67 р. населення Риму жорстоко постраждало. Померла не тільки величезна кількість рабів і бідняків, але і багато багатих і знатних римлян. Нерон, натомість, поспішив виїхати в Грецію, залишивши управління державою в руках лібертинів. Там принцепс виступав на змаганнях поетів і співаків, а на Олімпійських іграх — в якості наїзника на колісницях. Улесливі греки присуджували йому незліченні вінки переможців, а він у подяку оголосив Грецію «вільною» і скасував ряд податків.

Становище в Імперії ставало все тяжчим. Відпала Британія, повстання в Іудеї прийняло загрозливого характеру, хвилювалось населення в Галлії, в Римі була розкрита нова змова проти принцепса, казна спорожніла, в деяких легіонах затримували платню воїнам. Підозріливість Нерона стала маніакальною: в Грецію був викликаний зі Сходу популярний полководець Корбулон і з наказу принцепса вбитий (67 р.).

Смерть Нерона (9 липня 68 р.). На початку 68 р. Нерон повернувся в Італію, обставивши цю подію як тріумф переможця. При в'їзді в Рим перед ним несли 888 вінків, отриманих ним у Греції, для проходження процесії проламали стіни, тому що принцепс вважав міські брами занадто вузькими для свого проїзду. Невдовзі прийшло повідомлення про повстання намісника Аквітанії Юлія Віндекса, який висунув гасло відновлення Республіки. До нього приєдналися намісники іспанських провінцій. Спочатку Нерон поставився до цього безтурботно. Хоча військо Віндекса зазнало поразки від верхньогерманських легіонів, останні також висловились за обрання нового принцепса. Тепер вже зляканий Нерон зібрався втікати до Єгипту, однак преторіанці перейшли на бік повсталих, а сенат оголосив про його детронізацію і притягнення до суду. 9 липня 68 р., всіма покинутий, прин-

цепс покінчив життя самогубством. Згідно Светонія (Нерон, 49), його останніми словами були: «Qualix artifex regeo!» («Який великий артист гине!»).

Нерон був останнім представником тієї групи принципсів, що походила з римських патриціанських родів, умовно названої династією Юліїв-Клавдіїв. Її падіння означало остаточну втрату старою римською рабовласницькою аристократією панівного становища в Імперії і початок утвердження при владі провінційної знаті.

3. ПОЛІТИЧНА КРИЗА І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 68-69 рр. ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ ФЛАВІЇВ (69-96 рр.)

Причини політичної кризи і громадянської війни 68-69 рр. Загибель Нерона була лише першим етапом глибокої політичної кризи, яку переживала Римська імперія в кін. 60-х років. Ця криза була наслідком економічного, соціального і політичного розвитку рабовласницької держави. Різні за рівнем господарського і соціального розвитку території Середземноморського узбережжя, значна частина Західної і Центральної Європи, Анатолія, Сирія, Палестина, Єгипет і країни північного узбережжя Африки були об'єднані в рамках єдиної держави, що стимулювало зростання в них великих рабовласницьких господарств і прискорювало процеси соціальної диференціації населення. Поширення прав римського громадянства на уродженців провінцій, з числа яких комплектувались допоміжні війська, значно розширило коло громадян; до сер. I ст. н.е. сотні тисяч провінціалів мали римське громадянство. Цей процес був прискорений заходами принцепса Клавдія. В кін. 60-х років римські громадяни провінційного походження становили більшість рядових легіонерів і певну частину командного складу.

Сенатська реакція перших років правління Нерона і наступні його дії — величезні побори, грабежі намісників, конфіскації — озлобили представників провінційної рабовласницької знаті, яка, однак, не хотіла руйнування Імперії, а лише зрівняння свого становища із становищем римсько-італійських аристократів, які панували в армії і громадянському управлінні. Падіння Нерона стало сигналом до початку жорстокої боротьби між різними фракціями класу рабовласників Середземномор'я; вона ускладнювалась рядом повстань нижчих верств населення. Оскільки рабовласницька знать була тісно зв'язана з військовим командуванням легіонів, розташованих в різних частинах Імперії, то боротьба вилилась в міжособну війну між провінційними арміями, командуючі яких оголошували себе принцепсами.

Повстання Юлія Віндекса (68 р.). Виходець з романізованої аквітанської знаті, пропретор Бельгії Гай Юлій Віндекс першим збунтувався проти Нерона. Навколо нього згуртувалась ціла армія галлів (повстанці навіть випустили монету з написом «Галлія»). Тільки командуючий рейнської армією Вергіній Руф відмовився підтримати галльське повстання. Його легіонери напали на ополчення Віндекса і знищили понад 20 тис. його прибічників, після чого той покінчив самогубством.

Гальба (6 червня 68 - 15 січня 69 рр.). Головну роль в подіях громадянської війни 68-69 рр., як і століттям раніше, зіграла армія. Однак, це вже була інша армія: при спільній тактиці, стратегії, дисципліні і релігії, якою був культ принцепса, легіони набирались в основному в провінціях, тому в кожного війська були свої особливості. Смерть Нерона і війни претендентів на трон, як зауважив Корнелій Тацит, відкрили «таємницю імператорської влади»: стати принцепсом можна не тільки в Римі. Тому в легіонах виникло прагнення посадити на трон свого командуючого. Першими спробували це зробити іспанські легіони і 6 червня 68 р. проголосили принцепсом Сервія Сульпіція Гальбу (3 р. до н.е. - 69 р. н.е.), одного з представників старовинного римського роду, довідченого воєначальника і адміністратора. Хоч сенат і преторіанці визнали нового принцепса, сам він, вступивши до Риму, викликав невдоволення своїми діями. Більшість наближених Нерона були вбиті, а конфісковані в них багатства перейшли в руки нових фаворитів. Також Гальба відмовився нагородити легіони, що придушили повстання Віндекса і не дав обіцяних подарунків преторіанцям. Останньою помилкою Гальби було усиновлення і призначення своїм співправителем нікому не відомого, але знатного молодого чоловіка Пізона, хоч раніше це було обіцяно першому чоловіку Поппеї Сабіни і наміснику Лузітанії — Марку Сальвію Отбону (32-69 рр.). Справа закінчилась тим, що Отон підкупив преторіанців і 15 січня 69 р. вони вбили Гальбу і Пізона, проголосивши принцепсом самого Отона.

Отон (15 січня - 16 квітня 69 р.). Нового принцепса визнали дунайські легіони і східні провінції, але Нижня Германія і частина Галлії проголосили принцепсом воєначальника Авла Вітеллія Германіка (15-69 рр.). Були сформовані дві сильні армії, що, незважаючи на засніженість перевалів, пройшли через Альпи в Італію. Отон виступив назустріч противнику і в квітні 69 р. біля м. Бедріяка (недалеко м. Кремони) його війська були розбиті. 16 квітня принцепс покінчив самогубством і сенат визнав Вітеллія його наступником.

Вітеллій (17 квітня - 22 грудня 69 р.). Війська чергового принцепса пройшли Італією як ворожою територією — грабували, чинили насильства і розправи. Ряд міст відкупились великими контрибуціями, але тисячі людей були або вбиті легіонерами, або продані в рабство. Сам Вітеллій, ненажера і марнотратник, скоро довів державу до банкрутства. Дисципліна в його військах падала і скоро вони більше нагадували банду грабіжників і гвалтівників, а не регулярну армію.

Тим часом, на додачу до Іудейської війни (66-73 рр.), спалахнули повстання в Галлії і Понті. Це не могло не турбувати рабовласників, яким була потрібна «сильна рука» для наведення порядку. Особливо небезпечним здавалось становище панівних верств східних провінцій — Сирії, Єгипту і Азії; вони боялись поширення іудейського повстання, а також вторгнення парфян. Саме тоді об'явився самозванець, що назвав себе Нероном і зби-

рав всіх невдоволених. 1 липня 69 р., з ініціативи легата Сирії Муціана і префекта Єгипту Тіберія Александра, в м. Беріті (суч. Бейрут) зібрались намісники східних провінцій, представники місцевої знаті і воєначальники легіонів, розквартированих в східних провінціях і зосереджених в Іудеї для придушення повстання. Вони обрали принцепсом старого досвідченого полководця Тіта Флавія Сабіна Веспасіана (9-79 рр.), командуючого армією в Іудеї.

Довідавшись про події в Беріті, дунайські легіони перейшли на бік Веспасіана і пізньої осені 69 р. під командуванням легата Антонія Пріма вторглись в Італію. В грудні біля Кремони вони завдали армії Вітеллія поразки і влаштували страшну різню. Через посередництво брата Веспасіана, Флавія Сабіна, Вітеллій домовився про збереження свого життя ціною зречення влади. Однак проти цього виступили преторіанці: вбивши Флавія Сабіна, вони вирішили боротись до кінця. В самому кінці 69 р. Антоній Прім розгромив вітелліанців у передмістях Риму, сам же Вітеллій після довгих знущань був страчений.

Повстання Юлія Цивіліса, або Батавське повстання (69-70 рр.). Не менш загрозливим для Імперії, ніж Іудейська війна 66-73 рр., було повстання в Північній Галлії і на Нижньому Рейні. Спочатку германське плем'я батавів підтримало Вітеллія в його боротьбі з Отоном. Однак, коли влітку наступного, 69 року, Вітеллій став вимагати підкріплення, батави повстали під проводом одного зі своїх вождів — Гая Юлія Цивіліса (25-? рр.), який мав римське громадянство і обіймав посаду префекта когорти допоміжних військ. Цивіліс оголосив себе прибічником Веспасіана. Нечисленні римські гарнізони на Нижньому Рейні, що підтримували Вітеллія, були розбиті. Але рух не припинився і після проголошення Веспасіана принцепсом (1 червня 69 р.). Навпаки, він набув ще більшого розмаху і змінив свій характер. До Цивіліса примкнули рейнські війська, настроєні проти Веспасіана. Також почалось повстання деяких галльських племен (треверів, лінгонів і ін.), керівники якого Титор і Класік висунули ідею створення незалежної Галлії (*Imperium Gallicarum*). Майже всі римські фортеці на Рейні потрапили в руки Цивіліса. Однак, більшість галльських племен, знатна верхівка яких вже значною мірою романізувалась, відмовилось підтримати повстання. Це вирішило його долю: влітку 70 р. армія під командуванням Веспасіана — Квінта Петілія Церіаліса вирушила на заколотників. При її наближенні римляни дезертували з галльського ополчення і перейшли на бік Церіаліса. Біля Августі Треверов (суч. Трір) галли були розбиті в запеклому бою, після чого Церіаліс вторгся в область батавів. Однак умови ведення війни в цій низинній приморській країні були настільки важкими, що Церіаліс восени 70 р. розпочав переговори з Цивілісом і уклав з ним мир, пішовши на деякі поступки батавам (зокрема, зниження податків). Подальша доля Юлія Цивіліса невідома.

Веспасіан (69-79 рр.). Придушивши повстання і відновивши спокій в Імперії, Веспасіан Флавій встановив дружні відносини з сенатом. Останній видав спеціальну постанову про права, надані Веспасіану як верховному правителю держави. Він одержав не тільки всі ті права, що і його попередники (Август, Тіберій, Клавдій), але також і право видавати розпорядження, що скасовували раніше існуючі закони. Для населення Імперії і римських військових і громадянських адміністраторів будь-яке розпорядження принцепса стало обов'язковим. Крім того, Веспасіан щорічно обирався консулом, що, поряд із званням принцепса, підкреслювало законний характер його влади.

В 73 р., обійнявши посаду цензора, Веспасіан переглянув склад сенату. За словами Светонія, «вищі стани поріділи від нескінченних страт і прийшли в занепад... Щоб їх очистити і поповнити, він переглянув сенат і вершництво, видалив негідних і поповнив списки самими гідними з італіків і провінціалів». Біля тисячі знатних провінційних рабовласників, головним чином з Іспанії і Галлії, були переселені в Рим і поповнили собою поріділі ряди римської знаті. Крім того, романізоване населення міст Південної Галлії і Східної Іспанії одержало права латинського, а в ряді випадків — і римського громадянства. Заходи Веспасіана мали велике значення. З цього часу Римська імперія ставала імперією більшості рабовласників Середземноморського світу. Вихідці з середовища провінційної знаті зайняли видне становище в адміністрації Імперії, а її державний апарат став охороняти їх права і привілеї. Укріпивши таким чином соціальну базу Імперії, Веспасіан підвищив податки, що збирались з провінційного населення. Це останнє викликало загострення відносин з Парфією, але Веспасіан зумів зберегти мир.

В галузі державних фінансів принцепс здійснював надзвичайну економію. Витрати двору скоротились до мінімуму і особиста ощадливість Веспасіана зіграла тут немалу роль. Були введені нові важкі податки як в Італії, так і в провінціях. Принцепс скасував привілеї, дані Нероном Греції, включив до складу провінцій Родос, Лікію, Візантію, Самос, а також залежні царства — гірську Кілікію і Коммагену. Він не гребував різними спекуляціями, щоб роздобути грошей. Одного разу Тіт з невдоволенням докоряв батькові, що той стягує податок навіть з громадських вбиралень. Через деякий час Веспасіан підніс до його носа жменю монет і запитав, чи пахнуть вони. Тіт відповів: «Non olet». «Але це ж гроші (ресунія) з убіральні», — сказав принцепс. Він був ощадливий і скупий на роздачі і подарунки навіть воїнам, воліючи засновувати колонії ветеранів в Південній Галлії і наділяти їх землею. В Римі він дозволив брати під будову вигорілі земельні ділянки всім бажаним.

До кінця свого принципату Веспасіану вдалось відновити фінансову стабільність Імперії, укріпити дисципліну в армії, зберегти мирні відносини з найбільш небезпечними сусідами. При ньому почалось будівництво величезного амфітеатру Колізею, розрахованого на десятки тисяч глядачів, і був реставрований Капітолій, що згорів під час бою з прибічниками Вітеллія. Однак не всі були задоволені його політичною діяльністю. Стара сенатська знать демонстративно виступала проти принцепса, спровокувавши його на репресії. Покровительствуєючи провінційним рабовласникам, Веспасіан віддавав перевагу Заходу — Іспанії, Галлії, Африці. Це викликало

опозицію на Сході, проявом чого стало пожвавлення філософів-кініків. В своїх бесідах вони критично розбирали всі його дії. У відповідь на це Веспасіан наказав вигнати з Риму всіх філософів і астрологів (71 р.).

Тіт Флавій (79-81 р.). Влітку 79 р. Веспасіан помер, нібито сказавши: «Vae! Puto, deus fio» («Шкода! Здається, я стаю богом»). Старший син Веспасіана — руйнівник Єрусалиму Тіт Флавій (39-81 рр.) був проголошений принцепсом. Протягом свого недовгого принципату він продовжував політику батька по відношенню до провінцій (у 80 р. римським консулом вперше став уродженець Африки). З сенатом Тіт підтримував повну згоду. При ньому у 80 р. було довершене будівництво Колізею.

В серпні 79 р. відбулось страшне стихійне лихо — виверження Везувію. Вулкан викинув величезну кількість отруйного диму і попелу, хмари якого досягли Риму. Слідом за цим потоки лави і попелу залили багато селищ, вілл і кілька міст — Помпеї, Геркуланум, Стабії.

Доміціан (81-96 рр.). Після смерті Тіта влада перейшла до другого з синів Веспасіана — Доміціана (51-96 рр.), якого проголосили принцепсом преторіанці.

«Лисий Нерон». На противагу батькові і братові він, спираючись на воїнів, вступив в конфлікт з сенатом, вимагаючи, щоб його називали «паном» (dominus) і «нашим богом» (deus noster). Боячись втратити владу, Доміціан оточив себе донощиками. Потураючи воїнам і прагнучи набутися популярності серед пролетарів, Доміціан відновив практику масових роздач подарунків преторіанцям і найбільшій частині римського населення. Він влаштував розкішні видовища в цирках. Це не могло не відбитись на стані казни, для поповнення якої Доміціан відновив конфіскації власності найбагатших сенаторів (84 р.). Все це так нагадувало часи Юліїв-Клавдіїв, що принцепса назвали «Лисим Нероном».

Заборона виноградарства в Італії. З метою укріплення економічного становища Італії Доміціан заборонив розширення виноградників, вимагаючи від землевласників відновлення посівів зернових. Площі виноградників в провінціях також були зменшені. Але ці заходи, викликавши роздратування сільських хазяїв, вже не могли змінити товарного характеру сільського господарства.

Завоювання «десятичних полів». В період правління Доміціана римські війська оволоділи південно-західною частиною Германії, землями між верхів'ями Рейну і Дунаю. Ці т.зв. «десятичні поля» були заселені римськими колоністами і захищені укріпленою прикордонною лінією — лімесом (83 р.).

Посилення даків. В той же час римські провінції Балканського півострова виявились під загрозою. На північному березі Дунаю жили даки — північнофракійський етнос. До кін. I ст. н.е. процес розкладання родоплемінних відносин привів до створення союзу племен даків, який очолив Децебал (85-106 рр.) — енергійний організатор і здібний полководець. Разом з сарматами і германським плем'ям маркоманнів, що жили в степах біля берегів нижнього Дунаю, Децебал завдав прикордонним римським військам важких поразок. У 86 і 88 рр. Доміціан особисто очолював походи проти даків і їх союзників. Після жорстоких боїв, що йшли з перемінним успіхом, принцепс був змушений укласти з Децебалом мирний договір. Даки зобов'язались не тривожити римські границі, але за це Рим щорічно повинен був виплачувати їм великий грошовий «подарунок» (89 р.), що викликало обурення в Римі.

Завоювання у Британії. Важку боротьбу вели римляни і в Британії, де восначальник Гней Юлій Агрікола (40-93 рр.) підкорив ряд племен на території суч. Англії, проник в Шотландію, причому римський флот обігнув весь острів (83 р.). Також Агрікола побудував на півночі укріплену лінію і мав намір вторгнутись в Ірландію, але був відкликаний принцепсом.

Невдачі на Сході. Менш успішними були дії римлян на східній границі. Якщо в період принципату Веспасіана римські війська просунулись в Центральне Закавказзя до району Дар'яльської ущелини і побудували тут прикордонні укріплення, то спроба зайняти проходи на узбережжі Каспійського моря закінчилась повною невдачею. Досягши узбережжя Каспію в районі сучасного Апшеронського півострова, римляни були відкинуті і змушені обмежитись обороною східних областей Анатолії.

Заколот Сатурніна. Військові невдачі підірвали авторитет Доміціана. 1 січня 89 р. легат провінції Нижня Германія Луцій Антоній Сатурнін був проголошений своїми легіонами принцепсом. Заколот став особливо небезпечний для Доміціана, коли на бік Сатурніна перейшло германське плем'я хаттів, кілька років до цього розгромлене римлянами. Принцепса врятував випадок: внаслідок ранньої повені германці не змогли переправитись через Рейн і за 24 дні бунтівні легіони були втихомирені. Знаючи про співчуття багатьох сенаторів Сатурніну, Доміціан наказав розпочати страти.

Загибель Доміціана. Втім, репресії не зміцнили становища принцепса, а ще більше озлобили його противників. 18 вересня 96 р. у власному палаці Доміціана була влаштована змова і придворні вбили його. Одержавши звістку про смерть ненависного правителя, сенат прийняв постанову знищити всі його зображення і проклясти його ім'я. Принцепсом був обраний один з найстарших сенаторів — Марк Кокцей Нерва (30-98 рр.).

4. «ЗОЛОТИЙ ВІК» АНТОНІНІВ (96-192 рр.)

Нерва (96-98 рр.). Вперше за всю історію Імперії трон зайняв політичний діяч, обраний сенаторами з власного середовища, — Марк Кокцей Нерва (96-98 рр.). Маючи значний політичний досвід, він намагався проводити політику суспільного примирення. Постачання столиці зерном покращилось, були відремонтовані акведуки, бідняків наділяли землею і давали 5-процентний кредит з фіску, а сам принцепс продав більшу частину своєї власності, щоб покрити витрати. Крім того, при ньому був створений аліментарний фонд (*alimentum* — їжа) для утримання і виховання покинутих і осиротілих дітей.

Залишивши недоторканими багато установлень Доміціана, Нерва не упускав можливості настроїти проти нього громадська думку. Він дозволив повернутись людям, вигнаним Доміціаном, і повертав їм конфісковану власність, дозволяв мстити тим, хто підтримував колишнього принцепса і сприяв всьому, що очорняло його пам'ять. Нерва змістив кількох своїх приближених за участь в убивстві Доміціана, але відмовився видати їх на розправу. У відповідь на це преторіанці, які любили Доміціана, влітку 96 р. підняли бунт і увірвались в палац. Принцепс перепинив їм дорогу, але його відкинули геть, схопили чиновників і розтерзали. Незабаром спалахнув заколот в дунайських легіонах, готувалось повстання намісника Сирії. В цих умовах, щоб врятувати Імперію від загибелі, принцепс, будучи юристом, придумав систему, яка забезпечила політичну стабільність в державі майже на століття. Згідно неї, принцепс (якого називали також августом) задалегідь повинен був обрати собі співправителя і спадкоємця — цезаря. Вибір повинен був ґрунтуватись не на родинних зв'язках, а на особистих якостях цезаря, який для гарантії спадкоємства усиновлявся августом. Так у вересні 97 р. цезарем став найбільш заслужений полководець того часу, намісник Верхньої Германії — Марк Ульпій Траян (93-117 рр.).

Траян (98-117 рр.). Новий принцепс був уродженцем Іспанії — першим правителем Риму, що народився поза Італією. В своїй внутрішній політиці він підтримував дружні відносини з сенатом (який в цей час вже складався переважно зі знатних провінціалів) і еквітами. Сенатори одержали відносну свободу слова, а до тексту здійснюваного в сенаті урочистого моління за принцепса була додана фраза: «...якщо він буде управляти добре і для спільного блага». Крім цього, сенат знову одержав право призначення намісників в сенатські провінції, контролю і суду над ними. В інтересах еквітів була відновлена діяльність трибутних коміцій і укріпленний авторитет магістратів. Також Траян звільнив Рим від донощиків: під захоплені вигуки юрби їх провели вулицями міста, посадили в Остії на старі, позбавлені екіпажів судна, і віддали на волю моря.

Перша дакійська війна (101-103 рр.). Прагнучи відновити підірваний авторитет римської зброї і поповнити масу рабів, Траян з перших же місяців свого правління готувався до великих воєн. Ціллю I Дакійської війни стала столиця Дакії — Сармізегетуза (пагорб Гредіштя-Мунчелулуй в Румунії). Даки завзято захищали кожен населений пункт, кожну гору і гірський прохід. Особливо жорстокі бої відбулись біля фортеці Апулі — найважливішого пункту на шляху до Сармізегетузи. Падіння Апулі робило дакійську столицю беззахисною і в 103 р. Децебал капітулював. Згідно умов миру він зобов'язувався видати римлянам всіх збіглих рабів і воїнів-дезертирів, не приймати надалі втікачів з Імперії, зрити фортеці, здати зброю і металеві машини. Крім того, в ряді населених пунктів Дакії і в самій столиці були тимчасово розташовані римські гарнізони.

Втім, приймаючи ці важкі умови, Децебал сподівався виграти час і зібрати сили для поновлення боротьби. Як тільки римляни вивели свої війська, дакійський цар знову став приймати втікачів з Імперії, підштовхувати сусідні племена до війни проти Риму і навіть спробував одержати підтримку від Парфії. Однак, гонець Децебала, що направлявся в Парфію, був схоплений римлянами.

Друга дакійська війна (105-106 рр.). У відповідь на все це Траян наказав видатному архітектору Аполлодору з Дамаску побудувати міст через Дунай. Недалеко сучасних Залізних воріт, там, де Дунай проривається крізь скелі, римляни звели величезний міст, що спирався на 20 грандіозних кам'яних «биків», з'єднаних кам'яними ж арками. Підходи до моста були захищені сильними укріпленнями. В 105 р. даки великими силами атакували римські передмостові укріплення, але їх штурм був відбитий. На початку наступного, 106 р., Траян вторгся в Дакію. Ламаючи опір дакійських дружин, його армія знову підійшла до Сармізегетузи, тисячі жителів якої, волюючи смерть рабству, покінчили самогубством. Децебал намагався укритись в горах, але, коли було видане його сховище, покінчив самогубством. Дакія була перетворена в римську провінцію (107 р.), а більшість її жителів обернені в рабство.

Тріумфи. Траян відсвяткував розкішні тріумфи. Торжества продовжувались чотири місяці. Принцепса зустріли в Римі послы з різних країн, в тому числі і з далекої Індії. На честь перемог були дані грандіозні ігри в цирках і Колізеї. Було знищено 11 тис. рідкісних диких звірів. На арені бились 10 тис. пар гладіаторів. Щоб увіковічити свої перемоги Траян створив новий великий форум. В центрі майдану була споруджена колона висотою в 40 м, покрита рельєфами, що зображали епізоди воєн з даками. Нагорі була поставлена статуя, що представляла переможеного принцепса.

Просування на Схід (109-111 рр.). Підкоривши Дакію і вивівши в неї численні колонії ветеранів, а також переселенців з Італії і західних провінцій, Траян став готуватись до війни з Парфянською державою. Вже в 109 р. римляни просунулись вздовж південних схилів Кавказьких гір, змусивши правителів колхів, іберів і сарматів визнати панування Риму. Одночасно підтвердив свою вірність принцепсу і цар Боспору. Трохи пізніше, в 111 р., римляни захопили Синайський півострів і північно-західну частину Аравії («Кам'янисту Аравію»), забезпечуючи кордони Єгипту і Сирії, а також безпеку морських шляхів по Червоному морю.

Посилено велася підготовка до воєн і в інших східних провінціях. Як видно з листування Траяна з намісником Віфінії — Плінієм Молодшим (61-114 рр.), принцепс уважно стежив за настроями нижчих верств суспільства східних провінцій і не дозволяв створювати в них жодних організацій, навіть пожежних міських колегій.

Східна кампанія Траяна (114-117 рр.). До 113 р. Траян закінчив підготовку до вторгнення у Парфію. Йому було відомо, що в 97-98 рр. на її східних границях з'явилась серйозна загроза з боку далекої маловідомої країни серів, звідки в Рим доставлявся найцінніший матеріал для одягу знаті — шовк. Розрахунок полягав у тому, що парфяни, втягнені у внутрішні усобиці і загрожені зі Сходу, не зможуть організувати достатнього опору. Стягнувши на східні границі більшу частину римської армії, Траян відкинув всі спроби парфянського царя зберегти мир і в 114 р. вторгся у Вірменію, яка невдовзі була оголошена римською провінцією. Весною 115 р. римська армія подолати слабкий опір окремих царьків і сатрапів, і, зайнявши більшу частину Північної Месопотамії, просунулась до ріки Тігр. Восени 115 р. Траян відвів війська на відпочинок в Сірію.

Навесні 116 р. воєнні дії були продовжені. Римські війська вирушили на південь вздовж берегів Тігру. Деякі залежні від парфян царьки перейшли на бік римлян. Армія Траяна заволоділа столицею Парфії — Ктесіфоном, золотим тронем царя Хосроя (108-127 рр.) і навіть його дочкою. Владу Риму визнало найбільше місто Месопотамії — Селевкія на Тігрі. Незабаром армія Траяна досягла Перської затоки: Ассірія, Месопотамія і Вавілонія були оголошені римськими провінціями; в них скасовувалось самоврядування і встановлювалась система провінційної адміністрації. Дуже скоро грабежі і високі податки озлобили місцеве населення.

Траян, побудувавши флот, вийшов в Перську затоку. Здавалось, що Римська імперія, досягши найбільшого територіального розширення, знаходиться в zenіті слави і могутності. Однак, спалахнули повстання не тільки в захопленій Месопотамії, але і в ряді східних провінцій самої Імперії (115-117 р.). Повстання підняли жителі іудейського князівства в Північній Месопотамії, потім воно поширилось на Північний Єгипет, Кіренаїку, острів Кіпр. Повсталі знищили римські гарнізони і оволоділи рядом міст. Для їх придушення Траяну довелося виділити значну частину своєї східної армії, що не могло не позначитись на ході воєнної кампанії в Месопотамії, до якої прийшли нові парфянські армії. Повстанцям і парфянам вдалося знищити частину римських військ. У відповідь римляни, взявши бунтівну Селевкію, розправились з її населенням. Одна з парфянських армій була розгромлена, але марно Траян розпалював ворожнечу серед членів царської династії і намагався утвердити на троні свого ставленника.

До літа 117 р. римляни були змушені спочатку залишити Південну Месопотамію, а пізніше, після невдалої облоги самим Траяном фортеці Хатри, і решту регіону. Принцепс не змирився з поразкою і запланував новий похід на Схід, але сили римської армії були вичерпані. Крім того, необхідно було відновити спокій в самій Імперії, придушивши повстання в провінціях. Траян виїхав до Риму, але дорогою, в Кілікії, захворів і восени 117 р. помер.

Незважаючи на невдачу Східної війни, Траян залишався в очах римської рабовласницької знаті ідеалом правителя. Він одержав прізвисько «кращого принцепса». Згодом, вітаючи нового принцепса, сенатори бажали йому «бути щасливішим за Августа і кращим за Траяна».

Адріан (117-138 рр.). В останні місяці життя Траян наблизив до себе командуючого військами в Сирії, родича своєї дружини Помпеї Плотіни (70-122 рр.) — Публія Елія Адріана (76-138 рр.), який теж був вихідцем з Іспанії. Це полегшило його проголошення принцепсом, оскільки заповіту Траяна не було знайдено.

Мирний договір з Парфією і змова проти Адріана (117-118 рр.). Дуже добре розбираючись в обстановці на Сході, новий принцепс зрозумів неможливість продовження війни з парфянами. Повстання в Єгипті, Кірені і на Кіпрі ще не були подавлені, почались хвилювання в Іудеї, Британії і Мавританії, на дунайській границі активізувались сармати. Адріан уклав з мир з царем Хосроєм на умовах відновлення границі по Євфрату, повернення його дочки і захоплених в полон аристократів (втім, золотий трон Адріан залишив собі). У відповідь на це найбільшій військовій сподвижникові Траяна організували змову проти Адріана і той суворо розправився з ними. Це викликало невдоволення сенату і принцепс, прибувши у 118 р. до Риму, урочисто обіцяв не страчувати сенаторів без судового розгляду в сенаті.

Припинення завоювань. Протягом всього свого правління Адріан прагнув ліквідувати наслідки важкої кризи, викликані агресивною і затратною зовнішньою політикою його попередника. Він відмовився від ведення будь-яких наступальних воєн, намагаючись влагоджувати всі конфлікти з сусідніми державами і народностями шляхом переговорів. Саме з часу його правління Римська імперія переходить до політики стратегічної оборони. Зберігаючи мирні відносини з сусідами, Адріан ретельно зміцнював кордони держави, розширюючи існуючі лінії і споруджуючи нові (в Германії, Британії, Африці, на Дунаї). Він особисто інспектував прикордонні гарнізони, здійснюючи для цього тривалі поїздки в найвіддаленіші провінції.

Оптимізація державного управління. Після придушення повстань принцепс звернув увагу на посилення і укріплення державного апарату. В Римі ним була оформлена як державна установа рада принцепса. Виникнувши ще за Августа, вона була неофіційною колегією радників, натомість Адріан доручив їй підготовку едиктів і інших законодавчих актів, у зв'язку з чим до її складу, крім сенаторів, були включені видні юристи.

З метою покращення судочинства в 129 р. був виданий «Вічний едикт» — докладна інструкція про ведення судових справ, підготовлена на основі перегляду і добору численних преторських едиктів більш ранніх часів видатним юристом тієї епохи Сальвієм Юліаном. Едикт був обов'язковим при здійсненні судочинства як в Римі і Італії, так і в провінціях.

Зросла кількість державних відомств, на чолі яких замість лібертинів були поставлені знатні еквіти. Адріан знищив відкупну систему при зборі податків з провінційного населення, а також касував великі податкові недо-

імки. Для укріплення зв'язків між столицею і провінціями була організована державна поштова служба. Для нагляду за діяльністю збирачів податків, суддів і інших представників римської адміністрації Адріан ввів особливі посади кураторів провінцій.

Через масові відмови римських громадян служити в армії Адріан став поповнювати ряди легіонерів не тільки жителями провінцій, що мали римське громадянство, але і просто вільними провінціалами. З його часу легіони остаточно втратили свій «римський» характер, перетворившись в різноплеменне військо з римською зброєю, тактикою і стратегією, службовою латинською мовою і культом принцепса.

Друга іудейська війна (132-135 рр.). Полегшення становища провінціалів дало надію іудеям Палестини на відновлення єрусалимської релігійної общини. Однак, коли в 131 р. Адріан заборонив культове обрізання, заснував в Єрусалимі римську колонію Елію Капітоліну (Colonia Aelia Capitolina) і намітив на місці єрусалимського храму, зруйнованого Тітом Флавієм в 70 р., побудувати храм Юпітера Капітолійського, іудеї усвідомили, що повернення до старих часів не буде і наступного року підняли повстання, яке тривало майже три роки (132-135 рр.), коштувало жаклих жертв і завершило процес «розсіяння» (diaspora) цього народу по всій імперії.

Будівельна діяльність принцепса. Під час своїх подорожей провінціями Адріан багато разів бував в Афінах. Він звелів реставрувати стародавні споруди Акрополя і побудувати новий великий храм Зевса. При відвіданні Єгипту Адріан жив не тільки в Александрії, він побував і в стародавніх Фівах, де за його наказом були відреставровані колоси Мемнона — колосальні статуї Аменхотепа III (1405-1367 рр. до н.е.) в Луксорі. У Фракії ним було збудоване велике місто, яке одержало назву Адріанополь. Останні роки життя Адріан провів в розкішній віллі в Тібурі біля Риму, окремі будівлі якої були наслідуванням деяким архітектурним стилям народів Імперії.

Репресії проти сенату. Смерть Адріана. Страждаючи від важкого захворювання, Адріан підозрював окремих сенаторів у підготовці змови і суворо розправився з ними. Помер Адріан у 138 р. на курорті в Байях. Він був похований у величезному мавзолеї, спорудженому в Римі, в садах Доміціана, який зберігся дотепер.

Антонін Пій (138-161 рр.). Будучи бездітним, Адріан вирішив зробити своїм спадкоємцем одного з найбільш знатних сенаторів, уродженця Галлії — Тіта Аврелія Антоніна (86-161 рр.) з тією умовою, що він усиновить двох юнаків — Марка Аннея Вера (121-180 рр.), пасинка матері Адріана, і Луція Елія Вера (130-169 рр.) — сина усиновленого ним Луція Коммода Елія Вера Цезаря (який розглядався в якості кандидата на трон, але у 138 р. помер). Після смерті Адріана Антонін став принцепсом під ім'ям Антонін Пій (138-161 рр.). Своє прізвисько (pius — «благочестивий») він одержав за те, що наполіг на «обожненні» Адріана.

Антоніну Пію довелося вести війни в різних прикордонних областях Імперії. В Британії римські війська просунулись трохи північніше валу Адріана і спорудили новий лімес. Були здійснені військові експедиції в Мавританію, придушені повстання даків, відбиті напади германців. Все це вимагало великих коштів і значного напруження сил. Ще більші утруднення викликали стихійні лиха. Хвиля землетрусів прокотилась островами Егейського архіпелагу і Анатолії. Крім того, кілька міст (Рим, Нарбона, Антіохія, Карфаген) жорстоко постраждали від пожеж.

В 152 р. одночасно спалахнули повстання в Єгипті, Ахавії і серед іудейського населення Палестини. В самому Римі від нестачі продовольства почалися заворушення. Антонін змушений був здійснити значні роздачі вина, борошна і олії пролетарям. До цього ж часу відносяться і заходи щодо розширення аліментарного фонду, а також деякі обмеження прав рабовласників стосовно своїх рабів. Якщо Адріан заборонив панові вбивати своїх рабів і зажадав, щоб вирокі виносились суддями, то Антонін зрівняв вбивство паном свого раба до простого вбивства і ухвалив, що раба, який шукав захисту від гніву пана в храмі біля статуї принцепса, не слід повертати його колишньому власнику.

В зовнішній політиці Антонін прагнув зберегти мир зі східними сусідами, однак відмовився повернути парфянському царю трон, захоплений військами Траяна. Крім того, він в рішучій формі застеріг парфян від вторгнення у Вірменію. В Причорномор'ї римські війська відкинули від Ольвії племена аланів. Антонін уважно стежив за становищем в Боспорському царстві, Іберії і Колхиді і втручався в їх справи.

Марк Аврелій (161-180 рр.). В березні 161 р. Антонін Пій помер, залишивши трон своєму прийомному сину і зятю — Марку Аврелію Антоніну (він був одружений з Фаустіною — дочкою Антоніна Пія), який зробив співправителем свого брата по усиновленню — Луція Аврелія Вера (161-169 рр.). Фактично правив Марк Аврелій, оскільки його брат був хворобливим і не особливо цікавився державними справами. Перші роки їх принципату по інерції ще зберігали оптимізм і широкі горизонти попередників. Так, в 166 р. до двору китайського імператора Хуань-ді (147-168 рр.) прибула депутація грецьких купців, які назвали себе послами імператора Ан-Туна (Марка Аврелія Антоніна) і вели переговори про встановлення прямих торговельних зв'язків двох імперій. Невдовзі, однак, співправителі зіткнулися з такими утрудненнями, які перетворили роки їх правління в період безперервних воєн і економічного занепаду.

Війна з Парфією (161-166 рр.). З кін. 150-х рр. парфянський цар Вологез IV (148-190 рр.) розпочав підготовку до вторгнення у Вірменію. Довідавшись про смерть Антоніна і про те, що на троні двоє принцепсів, Вологез вирішив, що між ними почнеться війна, і відразу ж зайняв Вірменію. Намісник провінції Каппадокія спробував відкинути парфян, але біля м. Елегеї на Верхньому Євфраті був оточений і загинув разом зі своєю армією (162 р.). Парфяни перейшли Євфрат і вторглися в Сірію; принцепсам довелося перекинути на Схід легіони з інших провінцій, що послабило оборону рейнської і особливо дунайської границі. Головнокомандуючим став Луцій Вер, полководці якого Авідій Кассій і Стацій Пріск витіснили парфян з Вірменії і, зайнявши Північну Месопотамію, взяли і спалили Селевкію-на-Тігрі і Ктесіфон (165 р.). Тільки епідемія чуми зупинила римлян. В 166 р. з Парфією був укладений мир, за яким до Римської імперії була приєднана північна частина Месопотамії з кіль-

кома містами (Едесса, Карри, Нісібіс, Дурос-Європос). Вірменія, хоч і одержувала номінально самостійність, фактично ставала залежною від Риму.

Армія повернулася додому, обидва принцеси відсвяткували тріумф і одержали титули Парфянський, Вірменський і Найвеличніший. Однак внутрішнє становище держави різко погіршилось. Переможні війська принесли з собою чуму, що поширилась по всій імперії і лютувала кілька років.

Перша маркоманська війна (167-175 рр.). Не встигла закінчитись війна на Сході, як небезпека виникла на дунайській границі. В 167 р. германські племена маркоманнів і квадів в союзі з сарматським плем'ям язигів провалили дунайський лімес і почали спустошувати провінції; окремі загони варварів навіть проникли до Північної Італії. Боротьба з ними дуже ускладнювалась епідемією і фінансовою кризою і Марк Аврелій був змушений набирати воїнів навіть серед гладіаторів. В 169 р. обидва принцеси виступили в похід і по дорозі Луцій Вер помер.

Марк Аврелій після напруженої боротьби відтіснив варварів за Дунай і мав намір, перейшовши ріку, підкорити їх своїй владі, однак ускладнення на Сході змусили його в 175 р. укласти з маркоманнами і квадами мир, за яким вони визнавали верховну владу принцеса і зобов'язувались постачати допоміжні загони. Частина полонених германців поселялись при кордоні за умови несення військової служби.

Повстання буколів в Єгипті і заколот Авідія Кассія (172-175 рр.). Ще в 172 р. в Єгипті почалось повстання буколів (βουκόλοι від βουχολοζ — «пастух корів») під предводительством жерця і «пророка» Ісідора. Повстали розбили римські загони і ледь не захопили Александрію. Тільки сірійському наміснику Авідію Кассію, що при спів з військами, вдалось врятувати становище. Після цього він оголосив себе принцепсом і спробував захопити верховну владу. Марк Аврелій з дунайського кордону поспішив до Єгипту, але перш ніж його війська вступили в зіткнення з армією Авідія Кассія, останній був вбитий своїми ж прибічниками (175 р.).

Друга маркоманська війна (177-180 рр.). *Смерть принцеса (березень 180 р.)*. Марк Аврелій повернувся в Рим, але ненадовго: в 177 р. маркоманни, квади і їх союзники відновили напади на прикордонні провінції і принцепс знову відправився на дунайський лімес. Ця Друга маркоманська війна, не менш запекла, ніж Перша, була для римлян порівняно успішною. Марк Аврелій відтіснив варварів за Дунай, але в римській армії знову спалахнула епідемія чуми. Занедужав і сам принцепс. Він помер у прикордонній римській фортеці Віндобоні (суч. Відень) в березні 180 р.

Коммод (180-192 рр.). Принцеси з династії Антонінів були державними мужами і освіченими людьми. Нерва був талановитим юристом. Адріан глибоко розумів і цінував еллінське мистецтво і науку і сам займався ліпленням. Марк Аврелій був філософом-стоїком і письменником, що залишив трактат «До самого себе» — один з найбільш відомих текстів стоїчної школи. Повною протилежністю їм виявився останній представник династії — Луцій Елій Антонін Коммод (161-192 рр.), син Марка Аврелія і Фаустіни — дочки Антоніна Пія. Одержавши трон, цей грубий і жорстокий цинитель церковних видовищ поспішив укласти мир з маркоманнами і квадами, пообіцявши їх вождям щорічні «дарунки», і того ж 180 р. повернувся до Риму.

Новий принцепс занурився в столичні задоволення, віддавши управління державними справами своїм улюбленцям, таким, як префект преторія Тіт Тігідій Перенніс. Сучасникам здавалось, що в його особі воскресли Нерон і Доміціан. Єдине, що його насправді займало — це гладіаторські бої, причому, він не обмежувався тільки роллю глядача. Одягнений в левину шкіру, з палицею в руці, Коммод корчив з себе Геркулеса, вбиваючи на арені цирку беззахисних людей і звірів (він начебто провів 735 таких «боїв»). Імперія покрилась статуями Геркулеса-Коммода, а в Римі була заснована колегія жерців для служіння новому «богу».

Вже в 183 р. була розкрита змова проти принцеса, в якій брали участь його дружина Кріспіна і сестра Луцілла. Відповіддю на це стали масові страти нобілітету. Втративши підтримку знаті, Коммод почав вести демагогічну політику, підлещуючись до солдатів і римської юрби. Підвищення платні, всякого роду потурання преторіанцям, циркові видовища, роздачі — такі були старі випробувані засоби цієї політики. Результатом стали порожня казна і катастрофічне падіння військової дисципліни. В 185 р. фаворита Тігідія Перенніса довелося видати збунтованим солдатам. Його спадкоємцем став лібертин Клеандр, що невдовзі викликав загальну ненависть своїми вимаганнями і насильствами.

В різних частинах Імперії почались заворушення нижчих верств. В Галлії колишній воїн Матерн в 187 р. організував із збіглих рабів і дезертирів цілий загін, що громив в'язниці і навіть захопив кілька міст. Тільки прибуття значних військових сил змінило ситуацію. Матерн спробував пробратись в Рим і вбити принцеса, але зазнав невдачі і загинув.

В 189 р. в Римі, що відчував нестачу продовольства, спалахнув голодний бунт і Коммод видав натовпу Клеандра. Бродіння в масах і невдоволення знаті сприяли організації змови проти принцеса і 31 грудня 192 р. він був вбитий в гладіаторській казармі. Зі смертю Коммода припинилась династія Антонінів і закінчився відносно спокійний період історичного розвитку Римської середземноморської держави.

5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ІМПЕРІЇ В I—II ст.

В кін. I ст. до н.е. — II ст. н.е. в різних сферах життя імперії був досягнутий значний прогрес. Це була епоха бурхливого розвитку рабовласницького способу виробництва в Італії і швидкого його розповсюдження в західних провінціях. Вищі верстви провінційного населення вливались в римську знать, освоювали римську культуру і самі робили в неї свій вклад.

Романізація провінцій. Цілеспрямована політика принципсів сприяла романізації провінцій. Принципси шукали компромісів з провінційною знаттю: галли були допущені в сенат, в Британії після придушення спаленого там повстання місцеві верхи стали прилучатись до римського способу життя, не розуміючи, за словами Таціта, що «любов до римської розкоші робить їх рабами». Іспанським містам Веспасіан дарував латинське право, а це значило, що всі магістрати міста ставали римськими громадянами. Деякі перспективи відкривалися і перед простими людьми: відслуживши 25 років в допоміжних військових частинах, вони виходили в «почесну відставку», одержували з сім'єю римське громадянство, земельний наділ і звільнення від податків. Такі ветерани ставали надійними провідниками романізації і римської політики. Немалу роль грали і аграрні заходи принципсів. В цілому вони намагались підтримувати дрібне і середнє землеволодіння. Конфісковані землі знаті вони ділили на ділянки між новими власниками, повертали общинам захоплені приватними особами громадські землі, стимулювали освоєння нових земель, складення земельних кадастрів і т.д. Їх політика зустрічала підтримку середніх і дрібних власників.

Сільське господарство. Утворення Середземноморської держави і єдиного ринку сприяло, з одного боку, небаченому розквіту сільського господарства, з іншого ж, доволі швидко потреби і можливості розвитку продуктивних сил вступили в суперечність з рабовласницькими відносинами.

Західні провінції. До римського завоювання сільське господарство в західних провінціях було досить примітивним: переважали зернові культури малоцінних сортів, добрива застосовувались рідко, панувала двопільна, або перелогова, система землеробства. Римляни, італіки, греки, проникаючи в завойовані області, приносили з собою навички раціонального землеробства за прикладом італійських товарних вілл. У зв'язку з цим змінилась структура посівних площ: стали розорюватись нові землі, у багатьох рабовласницьких маєтках починають вирощувати виноград, маслинові і плодові дерева. Галльські вина, іспанська маслинна олія успішно конкурують з кращими італійськими і грецькими сортами. Наскільки великим був розмах оливководства і виноградарства в західних провінціях, показують археологічні дані: маслоробні, знайдені в Північній Африці, займають площу в кілька сотень кв. м; на рельєфах з Галлії зображене перевезення вина у величезних дерев'яних бочках.

Вдосконалюється землеробство. Вводяться нові сорти зернова і кормових, поширюється культура пшениці, освоюються різні види добрив. Зокрема, в Галлії досить широко використовувались мінеральні добрива природного походження (наприклад, мергель). Вдосконалюється сільськогосподарська техніка: саме на просторах галльських латифундій набув застосування такий складний пристрій, як галльська жниварка; був винайдений колісний плуг; для помелу зерна почали застосовувати водяні млини. Всі ці досягнення були результатом поширення товарних і раціонально організованих маєтків, що витіснили дрібне землекористування вільних і напівзалежних землеробів. Ріст міст і міського населення в самих провінціях, можливість вивозу сільськогосподарських продуктів в Італію і ін. регіони Імперії сприяли проникненню в провінційне сільське господарство товарного виробництва і раціональних прийомів землеробства.

Східні провінції. Рівень сільського господарства східних провінцій в елліністичний період був досить високий. Проте, включення їх до складу Середземноморської держави, економічні зв'язки з Італією і західними провінціями, впорядкування податкової системи стимулювали сільське господарство країн Східного Середземномор'я. Єгипет був житницею Імперії, і його хлібом годувалась велика частина мільйонного населення міста Рима. Предметом експорту були також тонкі грецькі вина, високоякісна маслинна олія. Однак, в загальному східні провінції порівняно мало експортували сільськогосподарську продукцію.

Типи рабовласницьких господарств. Піднесення сільського господарства на Заході було зв'язане з широким розповсюдженням тут вілл (середніх рабовласницьких маєтків) і латифундій (lātus — просторий і fundus — ферма, нерухомість: великий рабовласницький маєток). В I ст. вілли, зв'язані з ринком, відтіснили на другий план господарства дрібних землевласників, общинні структури або великі володіння племінної знаті, землі якої обробляли залежні від неї одноплемінники, клієнти і раби. Однак, дрібне землеробство вільних селян або ж сидячих на землях великих власників орендарів зберігалось, хоча власники все більше і більше перетворювались в колонів. Загальна аграрна ситуація в II ст. ускладнилась. Латифундії почали поглинати не тільки селянські ділянки, але і середні рабовласницькі маєтки, охоплюючи простори по кілька тисяч югерів. Ці величезні території оброблялись або рабами, керованими з одного центру, — вілли (перший тип — централізована рабська латифундія), або колонами, що орендували невеликі ділянки землі в латифундиста і займались землеробством за своїм розумом (другий тип — децентралізована латифундія з колонами). У деяких латифундіях вся територія поділялась на дві частини: одна оброблялась живучими на віллі рабами в централізованому порядку, друга дробилась на дрібні ділянки і здавалась в оренду колонам (третій тип — змішане виробництво). Криза рабовласницького землеробства і падіння продуктивності рабської праці, нестача рабів і т.п. приводили надалі до розширення колонатного землеробства.

Централізована рабська латифундія одержала поширення в Галлії і Іспанії, в той час як в Італії, Африці, східних провінціях децентралізована латифундія з колонами стає провідною формою сільського господарства.

Впровадження цієї форми в східних провінціях було зв'язане з традиціями елліністичної епохи і зі збереженням общинних відносин східного типу. В Італії ж перехід до колонатного землеробства був викликаний занепадом середніх інтенсивних господарств, на зміну яким прийшли великі маєтки. Латифундії в порівнянні з середніми товарними маєтками були менш рентабельними господарствами: раціонально організувати працю величезних мас рабів (до декількох сотень) набагато складніше, ніж двох-трьох десятків рабів. Латифундист знаходив вихід в тому, що дробив частину своєї території, а іноді і всю її, на парцели і здавав їх в оренду колонам. Як орендну плату колони вносили в I ст. установлену звичаєм грошову суму. Для одержання дзвінкої монети колон повинен був продати вироблену ним продукцію на ринку. Необхідність продавати на ринку частину врожаю, природно, не могла не відволікати колону від обробки землі. Мінлива ринкова кон'юнктура, падіння або підйом цін змушували його іноді за півціни продавати свою продукцію. Інакше кажучи, для сільського орендаря грошова форма орендної плати ставала незручною, досить часто приводила його до розорення. Багато джерел I—II ст. містять дані про ріст недоїмок з колонів, що виплачують грошову орендну плату. Зневірені колони нерідко втікали з маєтків. Прагнучи ліквідувати це ненормальне становище, латифундисти замість грошової плати стали брати плату частиною врожаю. В II ст. колон був зобов'язаний давати $\frac{1}{3}$ частину пшениці, ячменю, вина, олії і олив, $\frac{1}{4}$ частину гороху, секстарій меду (секстарій $\approx 0,55$ л) і т.д. Крім того, він повинен був відробити кілька днів на польових роботах у господарстві землевласника.

Переведення орендної плати з грошової на натуральну був вигідний як колоні, так і землевласнику: колон став менше зв'язаний з ринковими відносинами і міг присвятити більше часу безпосередній обробці землі. До того ж він був зацікавлений у кращій обробці землі, тому що йому самому йшло до $\frac{2}{3}$ врожаю. Підвищились відповідно і доходи латифундистів, була виключена проблема недоїмок, неминуча при грошовій платі. Далі, одержавши продуктивні внески колонів, землевласник міг організувати їх продаж на ринку, використовуючи своїх рабів, транспорт, складські приміщення. Багатому власнику було легше, ніж колоні, поглиненому обробкою власної ділянки, реалізувати продукти на ринку. В II ст. оренда з частини продукту стає панівною, хоча в ряді місць збереглась грошова плата.

Імператорське землеволодіння. Поряд з приватними земельними володіннями одержує поширення імператорське землеволодіння в усіх провінціях. Однак, основний масив імператорської земельної власності зосереджувався в східних і африканських провінціях, в той час як в Італії і на Заході роль приватної земельної власності була набагато більшою. Імператорська власність в кожній провінції складалась з величезних латифундій — сальтусів (saltus — великі маєтки в 5 тис. і більше югерів), які не підлягали владі сусідніх міст і управлялись спеціальним чиновником-прокуратором. Дуже часто сальтус зі всім його населенням брав в оренду багатий підрядчик, званий кондуктором, що підлягав прокуратору. Кондуктор (conductor — наймач, орендар, підприємець, від conducere — збирати, стягувати, орендувати) управляв всіма сільськогосподарськими роботами, а прокуратор одержував лише готову продукцію. Кондуктори часто зловживали своїм становищем, довільно підвищував внески колонів, кількість відробіткових днів. Звичайно, прокуратори брали сторону багатого кондуктора на шкоду інтересам знедолених колонів. Поряд із сальтусами існували імператорські латифундії, оброблювані рабами. Принцепси були найбільшими рабовласниками Імперії, вони могли мати у своєму розпорядженні будь-яке число рабів, і перед ними ніколи не поставало питання про їх нестачу. Тому використання рабів на імператорських землях було тривалішим, ніж на землях приватних землевласників.

Інші форми землеволодіння. З II ст. імператорські і приватні латифундії у вигляді централізованих рабських господарств або децентралізованих володінь з колонами стали провідною формою землеволодіння. Поряд з ними існували і інші форми. У західних провінціях збереглись товарні рабовласницькі вілли, господарства дрібних власників, поповнюваних за рахунок легіонерів-ветеранів. Дрібне землеволодіння відіграло значну роль у північних і придунайських провінціях Римської імперії (в Паннонії, Далмації, Мезії, Фракії, Дакії). Ці провінції пізніше інших увійшли до складу Імперії, і там довше зберігалось общинне землеволодіння. Однак, і тут виникли товарні вілли і латифундії. Археологами на території сучасних Болгарії, Угорщині і Румунії відкриті залишки величезних вілл з великими господарськими приміщеннями, рабськими в'язницями, виноробнями, складами.

Аграрна політика принципату. Економічний простір Римської середземноморської держави, таким чином, був заповнений різними типами аграрних господарств. Селянські ферми, що належать вільним власникам і залежним колонам, товарні рабовласницькі вілли і громіздкі натуральні господарства латифундистів, імператорські маєтки і напівавтономні володіння плеємної знаті вступали в різноманітні і складні взаємини одні з одними. Ці відносини, що стосувались багатьох господарських, особистих і політичних питань, легко могли стати причиною різних конфліктів і зіткнень. В Римі з часів Республіки аграрне питання неодноразово було ареною напруженої боротьби, приводячи до серйозних внутрішніх потрясінь.

Імперський уряд прекрасно розумів цю небезпеку і для нейтралізації можливих аграрних заворушень запровадив ряд профілактичних мір, серед яких найефективнішою стала розробка юридичної бази, створення чіткої проробленої системи аграрних законів, регламентуючих різні сторони відносин земельної власності, володіння, взаємини різних типів господарств. I—II століття — час розквіту римського права, коли, задовольняючи загальну соціальну потребу, римська юриспруденція ретельно розробляє такі фундаментальні поняття, як поняття приватної власності на землю і земельне володіння, їх співвідношення і умови їх придбання і продажу, можливі права і обов'язки з їх експлуатації, різноманітні спірні колізії і можливі шляхи вирішення земельних суперечок. У зв'язку з широким розвитком аграрних відносин, застосуванням найманої праці і послуг, у римському праві ретельно проробляються нові юридичні норми, що регулюють взаємини між орендодавцем і орендарем. В ціло-

му імперське земельне законодавство і зважена політика забезпечували сприятливі умови для спокійного функціонування сільського господарства в Римській імперії.

Разом з тим, для сучасників не було таємницею наростання кризових явищ в аграрному секторі економіки і соціальних відносин. Колумелла, Сенека, Пліній Старший пропонували свої рецепти подолання цієї кризи.

Осмилення наростання кризових явищ. Теоретиком раціонального, порівняно великого маєтку (але не латифундії) був агроном і письменник Луцій Юній Модерат Колумелла (4-70 рр.), який в праці «Про сільське господарство» доводив, що за дотримання всіх правил агрономії і правильної організації праці рабів така вілла може давати дохід в 6%, тобто не менший, ніж лихварство. Разом з тим, сам трактат Колумелли демонстрував практичну нездійсненність його ідей. Рівень розвитку виробництва вимагав ініціативних і висококваліфікованих працівників (за підрахунками дослідників, римські автори згадують більше 40 спеціальностей сільських рабів). Але, на думку Колумелли, саме такі працівники були ненадійні і схильні до заколоту: хороший, вартий 8 тис. сестерціїв виноградар завдяки своїм пізнанням стає непокірливим, його слід виганяти на роботу в колодках, а на ніч замикати в домашню в'язницю — ергастул (ergastulum). Природно, що в таких умовах збільшувалось число наглядачів, на яких йшла значна частина додаткового продукту. У віддалених маєтках, де раби користувались відносною свободою, мали свої хатини, сім'ї, худобу, становище було кращим, але зв'язок з ринком залишався слабким. В латифундіях спроби використовувати сотні закутих рабів приводили до колосальних витрат на управлінський апарат.

Практики шукали виходу в різних напрямках: здавали частину землі вілкам або дрібними ділянками орендарям-колонам. За фіксовану (грошову або натуральну) або здольну ренту здавали частину майстерень, утворювали товариства (іноді з лібертинів одного патрона), між членами яких розподіляли виробництво, намагались зацікавити кваліфікованих рабів, даючи їм в пекулій крамниці і майстерні з інвентарем і рабами з можливістю самостійного ведення справ.

Теоретики, наприклад Сенека, пропонували перебудувати відносини між рабовласниками і рабами за зразком відносин між патронами і клієнтами. Природознавець і письменник Пліній Старший (23-79 рр.) вважав, що треба повернутись до дрібних господарств, для ведення яких досить сил невеликої фамілії. Поети і письменники пропагували взаємну любов рабовласників і рабів.

Однак, кризові явища наростали. Зацікавити всіх рабів було неможливо, поширення ж оренди часто тільки здорожувало виробництво. Раби продовжували ненавидіти рабовласників, втікали, вбивали хазяїв, незважаючи на неухильне дотримання владою Сіланіанського сенатусконсульту.

Криза раніше за все проявилась в старих рабовласницьких районах Італії. Навпаки, колишня Цісальпінська Галлія, де ще залишалось багато селян, а у великих маєтках переважали колони, процвітала. Звідти набирались преторіанці і легіонери, звідти в кін. I ст. н.е. походило багато сенаторів.

Ремесло. В I—II ст. поряд з сільським господарством значний розвиток переживають ремесла і торгівля. Розквіт ремісничої діяльності залежить в першу чергу від забезпеченої сировинної бази. Включення всіх середземноморських країн в одну державу дозволила ремісникам різних провінцій одержувати сировину зі срібних, свинцевих і мідних рудників Іспанії, використовувати залізні і олов'яні руди Галлії, олов'яні рудники Лузітанії і Британії, багаті залізні родовища Норіка, Далмації, Кілікії і Каппадокії. Пошуки корисних копалин, особливо заліза, велись у всіх провінціях; використовувались старі розробки, відомі ще в доримську епоху, і відкривались нові. Особливо інтенсивно велись розробки залізних родовищ, тому що потреба в залозі різко зросла (зброя і основні знаряддя праці, як ремісничі, так і сільськогосподарські, вироблялись тепер з заліза). Залізо добували в Норіку і Далмації, в Галлії, Іспанії і Каппадокії. Майже всі рудники перебували у власності принцепса, від імені якого ними управляли спеціальні чиновники-прокуратори, які часто здавали їх (повністю або окремими шахтами) в оренду великим наймачам. Взаємини між імператорською адміністрацією і орендарями рудників, шахт і копалень регулювались особливими рескриптами принцепсів, зразки яких дійшли до нашого часу.

Процвітанню різних ремесел сприяло не тільки розширення сировинної бази, але і більш широке проникнення в них рабської праці. Якщо в попередній час основним підприємством була реміснича майстерня в 10-20 робочих одиниць, то в II ст. її розміри збільшуються до декількох десятків працівників. Збільшення ремісничої майстерні привело до більш дробового поділу праці, до його спеціалізації і кооперації. Однак роль вільної праці в римському ремеслі була трохи більшою, ніж у сільському господарстві.

У ряді галузей рабська праця була панівною: у гірничій справі, в будівництві, у каменоломнях і глиняних кар'єрах. Велика частина трудомістких операцій в інших ремеслах (перенесення вантажів, топка печей, найпростіші операції типу розмішування глини і т.п.) також виконувалась рабами. Зростання ремісничого виробництва привело до появи деяких нових його галузей. Складувна справа зародилась ще в кін. I ст. до н.е., але особливе поширення вона одержала в I—II ст.; справді масовим виробництвом стало виготовлення обпаленої цегли, що знайшла широке застосування разом з бетоном — основним будівельним матеріалом. Для II ст. характерний особливий підйом провінційного ремесла. Якщо в I ст. до н.е. — I ст. н.е. ремісничі вироби італійських майстерень знаходили досить широкий збут у провінціях, то в II ст. вже місцеві майстерні задовольняли основні потреби своєї провінції. Деякі провінційні міста стали експортувати вироби своїх майстрів в інші провінції і навіть в Італію. Особливо процвітали у своєму експорті галльські міста: лляні тканини і вовняні плащі, галльська кераміка починають з'являтися повсюдно на Заході і в Італії. Середземноморську популярність одержали вироби сирійських міст: пурпурні тканини, ювелірні прикраси, предмети з кольорового скла, розкішні тканини.

В самій Італії відбуваються зміни. В II ст. найбільш відомі ремісничі центри переміщуються з півострова в Північну Італію: на зміну хиріючим ПUTEОЛАМ, Капуї, Аррецію приходять процвітаючі ремісничі майстерні Мі-

лану, Аквілеї і ін. міст, близьких до рудних розробок Норіку, Далмації і галльських провінцій. Особливо зросло значення міста Аквілеї, що перетворилось у великий ремісничий центр з виробництва металевих виробів, озброєння, скла, ювелірних прикрас, черепиці.

Для економічного життя Імперії характерне зародження ремісничої діяльності в латифундіях. Їх власники заводили на віллі ремісничі майстерні — керамічні, ткацькі, деревообробні, складувні. В деяких галльських латифундіях розробляли рудники, виплавили метал і створювали власну металообробку. Латифундіальне ремесло стало серйозним конкурентом міського, воно сприяло певному відокремленню сільської місцевості від міст як економічних центрів, підірвало зв'язки міста і села, підмивало основи товарного виробництва. Але виробництво ремесла не могли відрізнитись високою якістю, оскільки якою б великою була латифундія, всередині її не можна було організувати такого поділу праці і спеціалізації, як у міських майстернях, тому що метою помісного ремесла було в кінцевому рахунку не виготовлення товарної продукції, а задоволення внутрішніх потреб даного маєтку і найближчої округи.

Торгівля і грошовий обіг. Ніколи ще торговельні відносини численних народів Середземномор'я не досягли такого ступеня інтенсивності і розмаху, як в епоху Антонінів. Однією з основних причин процвітання римської торгівлі було зростання товарного виробництва, пов'язаного з розповсюдженням у провінціях рабовласницьких господарств, що постачають продукти на ринок.

Торговельні зв'язки встановлюються як всередині провінцій, так і між провінціями. Італійські торговці проникають в Іспанію і Сирію, Дакію і Єгипет, Мавританію і Британію; галльські судновласники і купці наводнюють Італію, прирейнські області і іспанські провінції; пальмірські негоціанти (*negotiantis*) досягають Дакії і Єгипту. Численні крамниці і склади для збереження товарів стають невід'ємною частиною кожного міста. Як показали розкопки Помпей і Геркуланума, крамниці займали нижні поверхи будинків і тяглись уздовж всієї вулиці. У деяких містах зводились спеціалізовані приміщення для торгівлі яким-небудь одним товаром, наприклад, м'ясом або вовною. На поч. II ст. у Римі був побудований грандіозний Траянів ринок. Ця велична споруда складалась з 5 ярусів-поверхів і включав бл. 150 крамниць для продажу різних товарів.

Показником інтенсивності торговельних відносин є залучення в товарний обіг не тільки предметів розкоші, але і товарів масового споживання — вина і олії, хліба і льону, металу і посуду, виробів із бронзи і скла. Можливість вивозу цих товарів стимулювала їх виробництво в провінціях, сприяла спеціалізації і зміцненню товарних відносин. Іспанія спеціалізується на виготовленні оливкової олії, вина, металів; Галлія — вовняних виробів, вина, бронзових фібул, виробів зі скла; Єгипет вивозить хліб, лляні тканини, граніт, папірус, скло; Сирія — вино, пурпурні тканини, предмети розкоші. Однак, не можна перебільшувати впливу римської торгівлі на виробництво: в цілому воно, як і раніше, залишалось натуральним в своїй основі. Торгували звичайно надлишками продукції. Найбільшого значення одержала торгівля металами, предметами розкоші, а також продуктами сільського господарства. Масова торгівля готовою ремісничою продукцією велась, звичайно, тільки в межах сусідньої округи. Широкому впровадженню торгівлі перешкоджала недосконалість транспорту і шляхів сполучення: вантажі перевозились на дво- або чотириколісних візках, запряжених волами, або на ослах і мулах; ріками — на невеликих баркасах, морем — на кораблях, вантажопідйомність яких рідко перевищувала 1000 т. Перевезення вантажів на значні відстані було ризикованим підприємством. Часом було вигідніше перевести на нове місце всю ремісничу майстерню, ніж її продукцію. Широке розповсюдження ремесла в провінціях і латифундіях привело до певної економічної самодостатності провінцій, хоча і сприяло торгівлі, наприклад, сільськогосподарськими продуктами і сировиною. Інакше кажучи, середземноморська торгівля епохи Антонінів була далека від справді світової торгівлі і не впливала на виробництво таким вирішальним чином, як у сучасному світі. Проте середземноморська торгівля II ст., слід думати, досягла піку свого розвитку в Стародавності. Купці і торговці поєднувались в колегії, що володіли значними коштами, кораблями, мали довірених агентів у різних провінціях. Загальному розмаху торгівлі сприяло вдосконалення міняльної справи і кредитних операцій: замість того щоб везти масу готівки з собою, торговець залишав їх у міняльниці свого міста, одержуючи від нього відповідне свідоцтво, за яким йому видавали необхідну суму в іншому місці.

Поряд з внутрішньою торгівлею в межах державних кордонів зростають обсяги зовнішньої торгівлі з сусідніми державами і племенами. Зовнішня торгівля була надзвичайно вигідною, тому що римські торговці за безцінь скуповували в чужоземців потрібні їм товари і втридорога продавали їх на своїх ринках. Розквіт деяких римських міст був пов'язаний саме з такою торгівлею. Так, місто Августі Треверорум (*Augusta Treverorum*, суч. Трір) процвітало завдяки жвавій торгівлі з германцями і Східною Європою; піднесення Карнунта (біля суч. м. Петронелль-Карнунтума в Австрії) пояснюється тим, що через нього проходила так звана бурштинова дорога з далекого Балтійського узбережжя.

За знахідками галльських бронзових фібул можна простежити торговельний шлях від Галлії, де вони вироблялись, через територію Германії, р. Дунай на береги Північного Причорномор'я. Через Північне Закавказзя проходила одне з відгалужень великого шовкового шляху, що з'єднував Середземномор'я з країнами Східної Азії. Встановлюються торговельні відносини між Ольвією, Херсонесом, Боспорським царством і племенами, що населяли степи Північного Причорномор'я і південні райони лісостепової смуги Східної Європи. На території суч. України виявлені численні скарби римських монет, що свідчать про жваві відносини племен, що її населяли, з Римською імперією. Інтенсивною була торгівля зі східними країнами — Іраном, Середньою Азією, Індією і Східною Азією.

Саме в другому столітті розцвітає Пальміра, раніше невелике місто, Дамаск, Петра. Три торгові магістралі йшли зі Сходу до берегів Середземного моря: Петра — Трансіорданія — Дамаск — Середземне море; Євфрат

— Пальміра — Дамаск — Середземне море; Індія — Аравія — Александрія. Археологи знайшли скарби римських монет на Західному узбережжі Індії, що свідчить про римсько-індійську торгівлю в I—II ст. Найбільш важливими статтями східної торгівлі були прянощі, предмети розкоші, шовк і бавовна, причому останні перероблялись в готові товари в єгипетській Александрії і фінікійських містах і звідси вивозились в інші частини Римської держави. Індійські і східноазійські товари оплачувались переважно монетою, що приводило до вимивання валюти за межі Імперії; частково східний експорт оплачувався і виробами імперського ремесла (римські вироби зі скла, тара для вина, світильники знаходять в Індії і Китаї).

З африканських провінцій римські купці проникали на території сусідніх з Імперією Ефіопії, Сахари, Мавританії і навіть Центральної Африки. З цих країн вивозились раби-негри, екзотичні тварини, слонова кістка.

В епоху Імперії була введена золота монета — ауреус. З фунта золота (327 г) чеканили спочатку 40, а пізніше 45 золотих монет. На лицьовій стороні зображувався правлячий принцепс. Римська золота монета відрізнялась високою пробою і високо цінувалась при торговельних розрахунках. Однієї з найпоширеніших монет був срібний денарій, що мав ходіння як у границях Середземномор'я, так і за його межами. Протягом I ст. денарій чеканився з чистого срібла і котировався дуже високо, але в II ст. у нього стали додавати мідь, і до кінця століття він містив лише 50% срібла. Курс денарія падав. Торговці при розрахунках почали відрізняти монети старого карбування від нового, прирівнюючи 2 нових денарія до 1 старого.

Мідна монета використовувалась переважно для місцевого обігу. Поряд з колишніми асами в масовій кількості чеканились сестерції (4 асса) і дупондії (2 асса). Введення нових мідних номіналів говорить про жваву дрібну торгівлю. У східних провінціях продовжували обіг срібні монети елліністичних царів і самостійних грецьких полісів. Оскільки населення звикло до цих монет, і в I—II ст. тут карбуються номінали, відмінні від римських денаріїв, — тетрадрахми і драхми. Однак, вони були прирівняні до денарія або його частин, і в такий спосіб ці різні монетні номінали не протиставлялись один одному.

Жваві торговельні і інші економічні зв'язки римського Середземномор'я були лише відображенням певних успіхів товарного виробництва. Римська імперія епохи Раннього і Зрілого принципату, таким чином, була вже не тільки військово-адміністративним конгломератом різних племен і народів, об'єднаних силою зброї, але мала і економічну базу. Саме ця обставина і пояснює стійкість унікального Середземноморського державного об'єднання.

Функціонування різних форм економічних взаємин залежить не тільки від активності виробничої сфери, ефективності товарного господарства, грошового обігу як такого. Не менш важливу роль грає створення адекватних юридичних норм, що полегшують або сповільнюють швидкість товарно-грошового обігу, цивільного обороту в цілому. Римська юриспруденція приділила розробці юридичних норм цивільного застосування найпильнішу увагу. Були створені оптимальні для Стародавності правові умови товарного обігу. На основі діючих ще в епоху Республіки юридичних норм у I—II ст. був розроблений особливий розділ римського права — вчення про зобов'язання. У рамках цього розділу були прописані зобов'язання, тобто права і обов'язки учасників товарного обігу, що надавали йому цивілізований, передбачуваний характер, виключали можливості обману, зловживань і інших правопорушень. Ядром вчення про зобов'язання стало вчення про угоди, контракти, що стали прототипом контрактного права Європи Нового часу. Прагнучи забезпечити юридичний захист максимальній кількості угод, римські юристи розробили цілу систему контрактів різного типу: вербальні (усні), літеральні (письмові), реальні (позика, позичка, зберігання), консензуальні (купівля-продаж, наймання, доручення, товариство), угоди обміну, прекарія і ін.

З метою розширення і активізації товарного обігу були передбачені особливі правові норми угод, в яких брали участь не тільки окремі фізичні особи, але і товариства (щось типу стародавніх акціонерних товариств) численних осіб, не тільки римських громадян, але і всіх інших категорій населення, в цілому ряді випадків допускалась участь в товарному обігу навіть рабів.

Соціальний лад Римської імперії. Римське середземноморське суспільство I—II ст. було суспільством рабовласницьким. Рабовласницькі відносини класичного типу, що раніше панували в грецьких полісах, в деяких елліністичних центрах, в Італії, у I—II ст. поширюються по всьому Середземномор'ю, охоплюють всю величезну Римську державу.

Класи рабів, дрібних виробників, рабовласників і землевласників були основними класами римського суспільства I—II ст., взаємини між ними визначали в цілому соціальну атмосферу епохи.

Раби. Одним з основних виробничих класів римського суспільства був клас рабів. В II—I ст. до н.е. потреба в рабах для Італії задовольнялась за рахунок поневолення завойованих римлянами народів Середземномор'я. У I—II ст. н.е. Римська імперія поширилась до Атлантичного океану на заході, пустелі Сахари на півдні, непрохідних лісів Центральної Європи на північному сході, а на сході межу римським завоюванням поставила могутня Парфійська держава. Великі завойовницькі війни, що викидали на рабський ринок величезні маси рабів, стають все більш і більш рідкими. Римські принцепси II ст. вели багато прикордонних воєн, кілька великих військових кампаній проти Парфії. Природно, ці війни поповнювали рабський ринок Імперії, проте загальна кількість рабів, одержуваних з цього джерела, скоротилось в порівнянні з попереднім часом. А це відбувалось в той час, коли зростаючі рабовласницькі господарства все більш потребували рабську силу.

Невідповідність попиту і пропозиції привела до підвищення цін на рабів (з мінімальної вартості в 400-500 денаріїв у II—I ст. до н.е. до 600-700 денаріїв у II ст. н.е.). В II—I ст. до н.е. було вигідніше купити раба на ринку, ніж виховувати його у своєму домі чи маєтку. В I—II ст. н.е. підвищилась роль внутрішніх джерел рабства, тому зацікавлені в збільшенні числа рабів власники були змушені піти на зміну їх побутового становища: у

сільських маєтках і містах збільшується кількість жінок-рабинь, рабам дозволяють створювати подобу сім'ї. Заохочення сімейних відносин серед рабів змінило колишній напівказарменний побут. У джерелах повідомляється про дітей-рабів, їх виховання, купівлю і продаж. У деяких рабських сім'ях було багато дітей. Народжені в рабстві діти (їх називали вернами) були слухняні, навчені якійсь справі, прив'язані до місця проживання своїх батьків і високо цінувались. Впровадження сімейних відносин у середовище рабів збільшувало рабське населення Римської імперії.

Заохочення сімейних відносин змусило панів виділяти деяке майно для рабської сім'ї: кілька голів худоби, ділянку землі, хатину, знаряддя праці для заняття якимось ремеслом, невелику крамницю і т.п. Це майно, виділене паном і передане в користування рабам, називалось пекулієм. Пан в будь-який час міг відібрати дарований ним пекулій. Для I—II ст. характерне широке розповсюдження пекулія.

Коли переможні війни викидали на ринок величезні юрби дешевих рабів, а самі раби утримувались на напівказарменному становищі, рабовласник був мало зацікавлений у хорошому поведженні з ними: він намагався якнайшвидше вичавити зі своїх невільників якнайбільший додатковий продукт. Знесиленого або хворого раба продавали або просто залишали на поталу долі, тому що на рабському ринку можна було дешево купити нового раба. У I—II ст. н.е. хазяям вже було не вигідно доводити експлуатацію раба до такого ступеня, щоб він швидко утрачав свої сили і здоров'я. У зв'язку з цим змінюється не тільки побутове, але і юридичне становище рабів. У римському праві утверджується думка, згідно якої свобода людини є «природним станом», властивим людині як такій, а отже, і рабу. Рабство суперечить природі, хоч воно визнається інституцією, властивою всім народам, інакше кажучи, рабом не народжуються, а стають.

Римські філософи, публіцисти, письменники (Сенека, Петроній, Діон Хрисостом) ще в I ст. н.е. висловлювали погляди, які в II ст. відобразились в законодавстві. Якщо в II—I ст. до н.е. римський уряд не втручався у взаємини рабів і їх панів, підтримував і оберігав владу глави римської фамілії, то в II ст. н.е. раби розглядались не тільки як особиста власність пана, а до деякої міри як піддані держави, на яких поширюється влада не тільки їх панів, але і римського уряду. Принцепси втручаються у взаємини рабів і їх панів, намагаючись припинити випадки особливо звірячого поведження з рабами.

Безнадійно хворих рабів раніше їх власники вивозили на острів Ескулапа (на р. Тібр) і кидали там на поталу долі (у I—III ст. поняття «острів Ескулапа» набуло символічного значення місця, де кидалися на поталу долі хворі раби). Якщо такий раб випадково видужував, він повертався до колишнього пана. Принцепс Клавдій видав закон, за яким «викинуті» раби у випадку їх видужання одержували свободу.

Адріан заборонив безпричинне вбивство рабів і покарав засланням одну матрону, що хотіла порушити цей закон. Антонін Пій дорівняв вбивство паном свого раба до вбивства чужого раба і надав рабам право у випадку жорстокого поведження шукати притулку при статуях принцепсів. Справа такого раба, що вдався до захисту закону, потім повинна була розглядатись міською владою, і, якщо факт жорстокого поведження пана підтверджувався, раб продавався іншому. Законодавство принцепсів про рабів відображало загальну зміну поглядів на рабів у римському суспільстві. Нові правові норми прагнули зм'якшити взаємини рабів і панів, знизити ступінь їх напруженості. Одночасно влада зірко стежила за поведінкою рабів і прагнула в самому зародку погасити можливе невдоволення. Деяка зміна побутового і юридичного становища рабів не означала, що рабство змінило свою природу, клас рабів як і раніше залишався знедоленим і пригнобленим. Розподіл всіх людей на вільних і рабів приймався як природний, жоден римлянин в II ст. не мислив собі суспільства без рабської праці.

Римські письменники і філософи, виступаючи проти надмірно жорстокого поведження з рабами, говорячи про свободу як природний стан людини, в тому числі і раба, самі ставились до рабів з найглибшим презирством. Деяке покращення становища рабів у II ст. диктувалось необхідністю зацікавити їх в результатах своєї праці, підняти її продуктивність, зм'якшити соціальну напруженість, але це не означало зменшення ступеня експлуатації рабів. Певним чином захищений суспільною думкою, врятований від жорстокого поведження раб, що має сім'ю і деяке господарство, працював краще, ефективніше, що в кінцевому рахунку було вигідно його власнику.

Таким чином, у I—II ст. відбуваються серйозні зміни в структурі римського рабства. Суть їх полягала в тому, що в римському світі I—II ст. цей інститут включається в правове поле суспільства, інкорпорується в загальну систему римського права, стає його органічною часткою. Раб тепер розглядається певною мірою як суб'єкт права, законодавство створює нові можливості для більш активної участі рабів у господарському, інтелектуальному і навіть політичному житті римського суспільства. Ще більше значення для підвищення соціальної ролі рабів мав найширший розвиток лібертинства (вільновідпущеництва). Відпущення рабів на свободу в епоху Республіки було нечастим явищем, що до того ж утруднювалось необхідністю проведення складних ритуалів. В I—II ст. лібертинство одержує масовий характер, з'являються нові способи відпущення рабів на свободу: проста заява пана в колі своїх друзів про відпущення раба, складання листа, де повідомлялось про відпущення раба тощо. Звичайно, на волю рабів відпускали після 10-15 років перебування в рабстві, коли найбільш плідні роки життя раба були проведені в напруженій праці на свого пана. Панові було вигідно відпускати раба, що втратив колишню працездатність, оскільки, одержавши свободу, той повинен був сам забезпечувати своє існування. Можливість одержання свободи за масового характеру лібертинства трохи зм'якшувала невдоволення рабів своїм становищем і послабляла загальну напруженість в соціальних відносинах. У I—II ст. відпущеники склали досить численний прошарок суспільства і стали відігравати помітну роль у багатьох сферах виробництва, політичного і культурного життя.

Таким чином, якщо поширення класичного рабства у всіх провінціях Середземномор'я в I—II ст. означало розповсюдження рабовласницьких відносин вшир, то деяке покращення побутового і юридичного становища рабів і створення стимулів для їх праці означали реалізацію найбільш глибоких потенцій рабовласницької системи як такої.

Вільні землероби і колони, ремісники і відпущеники. Вільне селянство ніколи не зникло навіть в Італії, у країні найбільш зрілих рабовласницьких відносин. У західних, дунайських і африканських провінціях, що у момент приєднання до Римської імперії переживали розкладання общинних порядків, роль дрібних землеробів-общинників була досить висока. Землеробське населення Імперії постійно поповнювалось за рахунок поселення в різних провінціях ветеранів. Селяни — римські громадяни — були власниками невеликих земельних наділів і, обробляючи їх, застосовували іноді працю одного або кількох рабів, вели в ряді випадків свого роду напіврабовласницьке господарство. Існували і господарства без рабів, причому їх, очевидно, була більшість. Подорожчання і зменшення припливу рабів раніш за все вдарили по таких малопотужних напіврабовласницьких господарствах і приводили їх до розорення, перетворення в замкнений натуральний світ, в якому селянин і його сім'я ледве зводили кінці з кінцями.

Для II ст. характерне досить активне впровадження орендних відносин і поширення колонату. Колон став настільки ж помітною фігурою середземноморського села, як раб і вільний селянин. Юридично колон — вільна людина, що має право піти від землевласника після закінчення строку договору, який укладається звичайно на 5 років. Однак, звичайно колон за п'ятирічний термін настільки обплутувався різними борговими і іншими зобов'язаннями, що практично не міг покинути свого місця і продовжував обробляти орендовану ділянку довгі роки. В багатьох маєтках колони жили протягом кількох поколінь і перетворились в довічних орендарів. Це було вигідно землевласнику, тому що забезпечувало обробку його земель і рятувало від необхідності шукати нових орендарів. Колон, мешкаючи протягом тривалого часу в маєтку, був міцно прив'язаний до його власника, а землевласник перетворювався в його пана: він давав йому земельну ділянку, знаряддя праці, купував його продукцію, розбирав суперечки колонів між собою, їх скарги на помісну адміністрацію. Панська вілла поступово замінила колону муніципальну владу і навіть імператорську адміністрацію, так що з людини вільної і рівноправної (в принципі) із землевласником колон перетворився в залежну від його волі.

Колоном міг бути вільний селянин, що втратив свою землю, і колишній поденник, і лібертин, і міський плебей, що повернувся до села. Перетворення цих людей в орендарів-колонів приводило в кінцевому рахунку до поступового зниження їх соціального статусу, втрати деяких прав вільної особистості і до перетворення юридично в залежну від волі землевласника людину. Колонами ставали і посаджені на землю раби. Така практика відома з часів Веспасіана. Як вже говорилося, землевласники були змушені в ряді випадків давати рабам в пекулій землю, худобу, хатину. Становище такого раба, що живе окремим господарством, обробляє ділянку землі і вносить визначену плату за неї пану, фактично мало відрізнялось від становища вільного орендаря-колона. Римські юристи іноді називають таких посаджених на землю рабів квазіколонами, тобто майже колонами. Квазіколони сиділи на ділянках відносно міцно. Вони вже не змішувались з іншими рабами, що живуть на віллі, їх не вносили в інвентарні книги маєтку, не передавали за заповітом, тобто посаджені на землю раби займали більш високе становище, ніж звичайні раби.

Одним з джерел колонату були поселення полонених варварів у прикордонних провінціях, особливо в північних і північно-західних. Багато областей прикордонних провінцій були спустошені численними набігами варварів. Для того, щоб ввести їх у сільськогосподарський обіг, римські принцепси (особливо широко застосовував цей захід Марк Аврелій) селили тут переможені племена за умови невеликої плати за користування землею і деякими відпрацьовуваннями (при проведенні доріг, наданні транспортних засобів і т.п.). Формування колонату як спеціального інституту було тісно пов'язане з поширенням величезних латифундій другого типу (тобто латифундій з колонами) і занепадом рабовласницьких вілл. У наступні століття колони перетворюються в основну масу сільських працівників, в той час як роль рабської праці все більше знижується.

Міські ремісники, торговці. Процвітання багатьох ремесел у всіх провінціях Римської імперії привело до підвищення питомої ваги ремісників у соціальному житті суспільства. Хоча в більшості випадків реміснича діяльність була організована в середній або великій майстернях, в яких основними працівниками були раби, однак існували також численні майстерні, де працював сам майстер-хазяїн, члени його сім'ї і один-два раба. У I—II ст. участю випадки виділення в пекулій рабам невеликої майстерні, частину доходу від якої йшла пану. Багато рабів, що одержали такий пекулій, згодом викупувались на свободу, ставали вже власниками майстерні. Значна частина ремісничих майстерень і крамниць в римських містах II ст. належала таким лібертинам або їх нащадкам. Ці працюючі і ощадливі люди, зобов'язані досягнутим становищем своїй праці, забезпечили процвітання багатьох видів римського ремесла. Надгробні пам'ятники на їх скромних могилах мають надписи, де зворушливо прославляються професії гончарів, сукновалів або шкіряників.

Поряд з ремісниками і торговцями в містах жили люди, яких можна назвати люмпен-пролетарями. Особливо багато їх було в Римі і в таких великих центрах Імперії, як Александрія, Антіохія і ін. Римський люмпен-пролетаріат являв собою паразитичний прошарок: люмпени ніде не працювали і жили за рахунок подачок держави, міської влади і приватних осіб. Особливо добре було організовано їх постачання в Римі. Близько 150-200 тис. чол. (чоловіків, в яких були сім'ї) одержували раз на місяць по 5 модіїв зерна, трохи олії і м'яса. При проголошенні нового принцепса, святкуванні ювілейних дат, перемог у великих війнах роздавались подарунки і гроші. Для розважання цієї неспокоїної і буйної юрби, що представляла певну політичну силу, влаштовувались гладіаторські бої і цькування звірів, потішні морські бої, перегони колісниць. Ця декласована маса, що вимагала «ра-

nem et circenses», була готова підтримати будь-якого принцепса або авантюриста, який би підготовував і розважав її. Якщо за якимись причинами постачання плебсу виявлялось під погрозою, починались хвилювання і погроми, що становили небезпеку для влади. Тому всі принцепси дбайливо охороняли привілеї цього прошарку населення, приймали всі залежні від них заходи для постачання її продовольством і організації розваг.

Римська армія в I—II ст. Римська імператорська армія була не тільки військовою силою, найважливішою частиною державної організації, але і особливим соціальним прошарком. Досить різномісна ще в I ст., армія в II ст. переживає консолідацію, у ній зміцнюються корпоративні зв'язки і поступово зростає її соціально-політична роль у житті Імперії.

Після її реорганізації Октавіаном Августом римська армія складалась з трьох різних за своєю становищем частин. В першу чергу — це привілейована преторіанська гвардія, що поповнювалась з римських громадян італійського походження, що одержувала в 3,5 рази більшу платню, ніж легіонери, а також численні подарунки. Преторіанці служили лише 16 років і після почесної відставки мали у своєму розпорядженні солідне майно, що дозволяло їм влитись в ряди панівного класу Імперії. Основний кістяк армії — легіонні частини комплектувались за принципом добровільного набору з римських громадян, головним чином провінційного походження, тобто з тих, що належали до привілейованого стану в провінціях. Служба в легіонах непогано на ті часи оплачувалась, легіонери, переважно, із залишків своєї регулярної плати (після Доміціана — 300 денаріїв на рік), з подарунків, здобичі і розрахункової суми при виході у відставку (до 3000 денаріїв) складали деякий маєток, одержували ділянку землі і, повернувшись до рідного муніципія, вливались в ряди місцевої еліти, обирались в члени ради, керуючої містом, ставали декуріонами, заводили невелике рабовласницьке господарство.

Третя частина римської імперської армії складалась з так званих допоміжних частин, що комплектувались з провінціалів, які не мали прав римського громадянства, — перегринів (галлів, іберів, фракійців, мавританців, германців, сірійців тощо). Ці частини не входили до складу легіонів, мали власну організацію, навіть етнічне озброєння і екіпірування. Допоміжні частини за своєю чисельністю не поступались легіонам і в II ст. нараховували понад 200 тис. чол. Їх службове становище в загальній структурі римської армії було набагато нижче, ніж легіонерів: дисципліна строгіша, покарання суворіші, платня нижча (100 денаріїв, тобто в три рази менше, ніж у легіонера), строк служби вище (25 років). Однак, жителі римських провінцій охоче йшли і на такі умови. За час військової служби вони все-таки могли зібрати деякі кошти, а найголовніше — після виходу у відставку вони одержували права латинського і римського громадянства, що відразу ж ставило їх у привілейоване становище в рідному місті. Чисельність допоміжних військ, а отже, масова роздача прав громадянства при демобілізації служила могутнім каналом широкого розповсюдження прав римського громадянства у всіх провінціях величезної держави. Новоспечені римські громадяни, що засвоїли латинську мову і залучились до більш високої культури, ставали вірними захисниками імперського соціального і політичного порядку. Процес розповсюдження римського громадянства в Імперії в II ст. поступово вів до стирання перегородок між легіонними і допоміжними частинами, сприяв певній консолідації римської армії, росту її корпоративного духу, створював умови для збільшення її політичної ролі в майбутньому.

Певну соціально-економічну роль в Імперії грало повсякденне життя римських військових частин. Хоч воїни жили в спеціальних військових таборах, для обслуговування цих таборів продовольством, спорядженням, ремісничими виробами біля легіонних стоянок виникали особливі селища (канаби) ремісників і торговців, скупників військової здобичі, що згодом перетворювались в міста, які включались в загальну структуру імперського господарства. Цілий ряд сучасних західноєвропейських міст, таких, як Кельн, Відень, Страсбург, Будапешт, Манчестер і багато ін., розвинулись з легіонних таборів і обслуговуючих їх торгово-ремісничих канаб.

Панівний клас. Панівний клас Імперії не був однорідним і монолітним. До його складу входили сенаторський і вершницький стани, муніципальна верхівка, складена з заможних громадян численних міст, власників рабовласницьких вілл, власників великих майстерень, оптові торговці і судовласники. Якщо в I ст. до н.е. — I ст. н.е. населення Імперії юридично поділялось на жителів Італії, що мають права римського громадянства, і більш численних, але безправних провінціалів, то після громадянської війни 68-69 рр. становище змінилось: багато провінціалів і навіть цілі общини одержали права римського громадянства. В епоху Антонінів число негромадян ще більш скорочується. Таким чином, провінційне населення набуло всі ті права і привілеї, що і жителі Італії. З політичної організації римських громадян, головним чином проживаючих в Італії, Римська імперія в II ст. перетворилась в державу всіх заможних жителів Середземномор'я, і тому останні настільки ревно підтримували римську імператорську владу. Могутність Імперії II ст. частково пояснюється тим, що її соціальна опора значно розширилась в порівнянні з попереднім часом.

Нагорі соціальної піраміди римського суспільства перебував сенаторський стан, що складався в епоху Антонінів вже не тільки з нащадків стародавнього нобілітету або італійської знаті, але і з представників провінційної аристократії. Особливо збільшується число уродженців італійських провінцій: до кінця правління Антонінів вони складали третину римського сенату. Принцепси охоче вводили в сенат провінційну знать, тому що для потреб управління було необхідне знання місцевих звичаїв, мови (зокрема, досить розповсюдженої грецької), а вищі верстви провінційного населення саме і підходили для цієї мети. До складу римського сенату включались і нащадки повалених римлянами місцевих династій.

Найменшим цензом для сенаторів був, як і колись, 1 млн. сестерціїв. Вони займали вищі посади в центральному урядовому апараті і армії, управляли провінціями. Основою економічного добробуту сенаторів було велике латифундіальне землеволодіння як в Італії, так і в провінціях, з численними рабами і колонами, власними ре-

місничими майстернями. Сенатори мали дуже високі доходи — до 600 тис. сестерціїв на рік — і мали почесний титул «ясновельможного», «найдосконалішого».

Оскільки імператорська влада в Римі переходила не від батька до сина, а на вибір принцепса і, переважно, з сенатської аристократії, то кожен сенатор міг зрештою стати принцепсом. Коли принцепс почував себе непевно на троні, він розглядав сенаторів як своїх суперників і проводив по відношенню до найбільш впливових з них політику переслідувань. Антоніни зберігали хороші відносини з сенаторським станом, а він підтримував правлячу династію і її політику. Сенаторський стан в цілому був найбільш міцною опорою імператорської влади.

Еквіти складали другий після сенаторів стан римського суспільства. Багато провінційних землевласників, середня командна ланка армії і імперської бюрократії прагнули потрапити у вершницький стан. В II ст. вершництво перетворилось в служивий стан, еквіти займали вищі місця в імперських канцеляріях, у центральній і провінційній адміністрації, армії. Особливо багато еквітів було на посадах, пов'язаних зі стягуванням податків, з орендою імператорських сальтусов і рудників. Вищою посадою, доступною еквіту, були посади командуючого преторіанською гвардією (префект преторія) і намісника єгипетської провінції (префект Єгипту). З еквітів поповнювався сенаторський стан. Еквіти, що служили в імператорському апараті, одержували велику платню — 100-300 тис. сестерціїв — і мали почесне звання «видатних». Еквіти володіли майном від 400 тис. сестерціїв до мільйона, багато хто вів велику торгівлю, мав латифундії, великі ремісничі майстерні.

Більш численними в суспільстві були, однак, не сенатори і еквіти, а муніципальна верхівка, тобто заможні жителі римських міст (муніципіїв), розкиданих по всій Імперії. Вони володіли віллами і ремісничими майстернями, займались сільським господарством, ремеслом і торгівлею. З них обирались посадові особи в органи міського самоврядування. До муніципальної верхівки належали люди з маєтком у 100 тис. сестерціїв і вище. В обстановці економічного підйому II ст. господарства муніципальних власників процвітали і приносили значний дохід. Їх представники ревно підтримували імператорську владу, що забезпечує мир і порядок, можливість стабільного економічного життя. Муніципальна еліта була міцною соціальною опорою Римської держави.

Поряд з міською знаттю помітну частину населення римських міст складали власники ремісничих майстерень, судновласники і торговці. Серед них було багато відпущених на свободу або рабів, що викупились. Для I—II ст. характерне широке розповсюдження лібертинства. Лібертин, одержуючи свободу, не поривав з домом свого колишнього пана: він ставав клієнтом, а колишній пан — патроном. Відпущеники приносили подарунки патрону, допомагали при матеріальних утрудненнях. Іноді вони управляли маєтками або майстернями своїх панів. Часто лібертини набували невеликий капітал, відкривали власну ремісничу майстерню або крамницю, купували маєток і завдяки своїй працьовитості і енергії перетворювали їх у дохідне підприємство. Переважно, це були люди середнього достатку і основними сферами їх діяльності були ремесло, торгівля, фінансові операції. Зображення лібертинів на надгробних пам'ятниках показують людей скромних, але повних особистого достоїнства, енергійних і проникливих, гордих своєю професією.

Соціальні протиріччя. В епоху Антонінів римське Середземномор'я досягло небаченого економічного піднесення. Вдається підтримувати рівень сільського господарства, ремесла; процвітає торгівля. Виникають нові міста, вони забудовуються житловими будинками, прекрасними суспільними будівлями, їх вулиці і майдани забруковуються. Населення римських міст живе інтенсивним життям: займається землеробством, трудиться в ремісничих майстернях, веде торгівлю і фінансові операції, відвідує амфітеатри і цирки, театри і терми. Щорічно під час виборчих кампаній в муніципалітети розгортається жвава передвиборна боротьба різних кандидатів. Деякі вчені, досліджуючи економічний піднесення Середземномор'я, дійшли висновку про «золотий вік», що, на їх думку, переживали народи Середземномор'я в правління Антонінів. Вони малюють II століття як вік піднесення і процвітання всіх верств населення, як епоху загального благоденства.

Справді, римське Середземномор'я переживало в цей час економічний підйом, однак він досягався ціною високої і добре організованої експлуатації нижчих класів. Пишнота римських міст, майданів, будинків, добробут вищих і середніх верств населення — все це було результатом ефективної праці римських рабів, дрібних землевласників і ремісників, а саме основне — інтенсивної їх експлуатації.

Творці блискучої римської цивілізації мало користувались її плодами. Основним і найгострішим протиріччям епохи як і раніше був антагонізм між рабами і їх власниками. Незважаючи на те, що принцепси не дозволяли проявляти зайву жорстокість до рабів і багато рабовласників проголошували м'якше поводження з рабами, створювали деякі стимули до праці, в суспільстві вважалось загально визнаним, що раб — це природний ворог. Ось що, наприклад, писав римський сановник Пліній Молодший (61-113 рр.) в одному з листів, описуючи вбивство жорстокого пана його ж рабами: «Ти бачиш, скільки нам загрожує небезпек, образ, знущань; ніхто не може відчувати себе спокійно тому, що він поблажливий і м'який: панів знищують не за судом над ними, а за схильністю до злочинів» (Листи, III, 14, 5). Повідомляючи про загадкове зникнення двох відомих осіб, що відправились в подорож, Пліній не сумнівається, що вони були вбиті власними рабами. Цікаво відзначити, що, переслідуючи зайву жорстокість поводження з рабами, Антоніни в той же час вживають репресивних заходів проти рабів. Згідно старого закону, у випадку вбивства пана підлягали страті всі раби, що були в домі на момент його загибелі. За Траяна було зроблене доповнення, за яким, поряд з рабами підлягали смерті і лібертини. Вбивства панів і карні злочини рабів стали настільки частими, що римські юристи передбачають і розробляють особливі покарання для рабів-злочинців.

Римські філософи і письменники, визнаючи деяке людське достоїнство рабів, особливо підкреслювали, що раб повинен ревно служити своєму пану і сумирно зносити свою долю. Хорошим принцепсом вважався той, що вмів тримати рабів у покорі. Антоніни задовольняли цим вимогам — вони в зародку придушували найменші

ознаки рабського невдоволення. Перед лицем пильного принцепса, його величезної армії і численного чиновництва постійно існуюче невдоволення рабів в I—II ст. не могло сконцентруватись в такі грізні повстання, як повстання Спартака або сицилійських рабів.

В імперському суспільстві існували не тільки протиріччя між рабовласниками і рабами. Доволі гострими були відносини між дрібними виробниками, зокрема колонами, і землевласниками. Останні довільно збільшували орендну плату і кількість відробіткових днів, продавали майно колонів для покриття їх недоїмок. У відповідь колони розтягували і продавали майно, звертаючись зі скаргами до самих принцепсів, покидали свої орендовані ділянки. Центральний уряд намагався хоч трохи послабити невдоволення колонів і бідних землевласників, підтверджуючи встановлені норми орендної плати, однак ці державні розпорядження далеко не завжди досягали мети.

Влада і суспільство. Сенатська опозиція, уболіваючи про «втрату свободи», прославляла Брута, Кассія, Катона. На ділі свобода, в звичайному розумінні цього слова, ніким не обмежувалась. При обов'язковому відправленні імператорського культу кожен міг поклонитись будь-яким богам, додержуватись ідей будь-якого філософського вчення. Однак, в усіх верствах суспільства росла залежність нижчих від вищих і недовіра, з якою останні відносились до будь-якої неординарної особистості. Рабовласник не довіряв знаючим рабам; принцепси боялись, щоб освічені, популярні сенатори не стали їх суперниками; становище простих людей характеризувалось ходячим афоризмом: «Небезпечно людині низького походження перевершувати інших в мистецтвах». Ніхто не був впевнений в завтрашньому дні. Немилість принцепса, патрона, рабовласника, позов, донос могли відразу позбавити людину всього, що вона досягла і нагромадила. Модними стали лестощі, пошуки милості у вищих, приховування своїх думок, що раніше було уділом тільки рабів. Все це породжувало в людей, які не мирились зі своїм становищем, прагнення зберегти хоча б духовну свободу, внутрішню незалежність. Відповідей шукали в філософії і релігії. Саме в цей час формуються основи християнства, яке виникло в іудейсько-арамейському соціокультурному середовищі і являло собою реакцію на цивілізаційні зміни, що відбувалися в ньому під тиском Риму.

РОЗДІЛ X ЗАГАЛЬНА КРИЗА ІМПЕРІЇ І ЗАНЕПАД ПРИНЦИПАТУ (193-284 рр.)

1. Римська імперія за династії Севе́рів; 2. Занепад принципату; 3. Соціально-економічна і духовна криза Імперії III століття

1. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ЗА ДИНАСТІЇ СЕВЕРІВ (193-235 рр.)

В останні десятиліття II ст. в римському суспільстві все виразніше проступають економічні труднощі: розорення і занепад рабовласницьких вілл, розвиток екстенсивного латифундіального господарства, запустіння земель, зменшення врожайності, падіння реальної вартості монети, скорочення робочої сили в зв'язку з масовими епідеміями. Господарська криза сприяла загостренню існуючих соціальних і класових протиріч, порушенню політичної стабільності, ослабленню військової могутності Імперії.

Громадянська війна 193-197 рр. Безпосереднім проявом загострення соціально-економічних протиріч стала боротьба за імператорський трон, розпочата в 193р. — році «п'яти принципсів».

Пертінакс (1 січня - 28 березня 193 р.). Після вбивства Коммода трон 1 січня 193 р. зайняв шанований в Римі сенатор Публій Гельвій Пертінакс — перший принципс з лібертинів. Однак, він став наводити дисципліну у військах і скасував роздачі для народу і 28 березня преторіанці убили його. Принципсами були проголошені: в Римі — Марк Дідій Юліан, а в східних провінціях — намісник Сирії Песценній Нігер.

Дідій Юліан (28 березня - 1 червня 193 р.). Походячи з багатой сенаторської сім'ї з Цісальпінської Галлії, Марк Дідій Юліан (133-193 рр.) робив доволі успішну кар'єру в часи Марка Аврелія і Коммода. Коли преторіанці влаштували аукціон за імператорський трон, Дідій Юліан виграв його, пообіцявши кожному солдату 25 тис. сестерціїв. Однак, коли легат Паннонії — Септімій Север зі своїм військом наблизився до Риму, преторіанці зрадили свого принципса, і той 28 березня був вбитий.

Песценній Нігер (квітень 193 - жовтень 194 рр.). Ще за Коммода Гай Песценній Нігер (135-193 рр.) прославився перемогою над сарматами. Коли він, ставши намісником Сирії, ще збільшив свою популярність успішними діями проти їудеїв і сарацинів, значна частина населення Імперії сподівалась, що саме він стане наступником Пертінакса. Однак, після воцаріння Дідія Юліана і розповсюдження чуток, начебто він послав на Схід свого агента з наказом вбити Песценнія Нігера, той у кінці квітня «дозволив» своїм легіонам проголосити себе принципсом. Заручившись підтримкою провінційної знаті, армії і сусідніх правителів, він не визнав за потрібне прибути до Риму, а також забезпечити лояльність рейнських і дунайських легіонів, що стало його фатальною помилкою. В боротьбу за владу вступив легат Паннонії — Септімій Север (146-211 рр.). Назвавши себе Севе́ром Пертінаксом (тобто месником за Пертінакса), він після вбивства Дідія Юліана зайняв Рим і був проголошений принципсом. Вирушивши на Схід, Септімій Север вів воєнні дії проти Песценнія Нігера, змушуючи його прибічників переходити на свою сторону. Нарешті, 31 березня 194 р. в битві при Іссі (де в 333 р. до н.е. Александр Македонський переміг Дарія) Север розгромив основні сили суперника. В жовтні того ж, 194 р., Песценній був схоплений при спробі втечі в Парфію і страчений (його голова була доставлена в Рим). Дружину, дітей і прибічників Нігера Север наказав повбивати, а все їх майно було конфісковане.

Клодій Альбін (квітень 193 р. - 19 лютого 197 р.). У квітні 193 р. британські і іспанські легіони проголосили ще одного принципса — намісника Британії Деціма Клодія Альбіна. Септімій Север оголосив Альбіна своїм співправителем і дав йому титул цезаря. Однак, після перемоги над Нігером, Север вирішив отруїти Альбіна, але той розгадав його задум, і їх ворожнеча стала відкритою. Вирішальні події відбулись біля Лугдуна (суч. Ліон) 19 лютого 197 р.: в завязтій битві Альбін зазнав поразки і покінчив життя самогубством.

Септімій Север (193-211 р.). Досвідчений полководець і вольовий політик Септімій Север (146-211 рр.), виходець з колишнього пунічного міста Лептіс-Магна, зумів стримати занепад Риму, вдавшись до екстраординарних заходів.

Парфянська війна 195-198 рр. Чотирирічна громадянська війна, в яку були втягнені сирійські, дунайські і галло-британські легіони, значно послабила границі держави. Особливо загрозливе становище склалось на Сході, де парфянський цар Вологез IV (190-206 рр.), підтримавши Песценнія Нігера, безперешкодно спустошував союзу римлянам Вірменію і провінцію Сирію, загрожуючи римському пануванню в Анатолії. Поразка Нігера зробила неминучою нову римсько-парфянську війну (195-198 рр.), в ході якої Септімій Север зруйнував парфянські столиці Селевкію-на-Тігрі і Ктесіфон і обернув їх жителів на рабів, захопив всю Месопотамію і перетворив її в римську провінцію.

Реформи Септімія Севера. Замирення на границях дало змогу принципсу приступити до зміцнення внутрішнього становища держави через укріплення інституту центральної влади, чітку організацію бюрократичного апарату і реформування армії. В першу чергу був втілений основний принцип повної монархії: принципс — єдине джерело влади, воля августу — вищий закон. В зв'язку з цим змінювалось політичне становище сенату і магістратів — традиційних носіїв влади, яку вони одержували від народу. Сенат тепер не міг видавати закони і обирати магістратів, це право перейшло до принципса. В силу цього зникають різниці між політичними магіст-

ратурами (консули, претори тощо) і бюрократичними посадами. За Севэра був збільшений чиновницький апарат: примножені штати старих і утворені нові відомства, розширюється компетенція чиновників аж до наділення вищих з них карною юрисдикцією, між різними категоріями чиновників установлюється система підпорядкування різних титулів і рангів. В організацію державного апарату впроваджуються структурні принципи, характерні для римської армії, що приводить до певної мілітаризації імперської бюрократії. Змінюються функції префекта преторія: з командуючого імператорською гвардією він стає найближчим помічником принцепса з управління Імперією, стежить за роботою бюрократії, ходом державних справ. На цю посаду Севэр став призначати досвідчених юристів, найбільших знавців права (таким був знаменитий Папініан). Зростає роль державної ради, до складу якої тепер входять не тільки друзі і наближені принцепса, але і за посадою начальники загальноімперських відомств. Саме в раді принцепса, а не в сенаті вирішуються найважливіші державні питання з управління Імперією.

Зустрівши реальну опозицію в сенаті на початку свого правління, Септімій Севэр, не залишив без уваги і цю стародавню інституцію: частина сенаторів за підозрою в опозиційності була страчена або заслана, а його склад був поповнений прибічниками Севэра, головним чином з військових і вихідців зі східних провінцій і Африки. Також була здійснена реорганізація провінційної адміністрації, штати і компетенції якої також були значно розширені. Для контролю за управлінням в окремих містах були призначені особливі імператорські спостерігачі — куратори.

Важливі заходи були прийняті Севэром для оздоровлення обстановки в армії, в якій наростало невдоволення важким становищем легіонерів і падінням престижу цього колись почесного і вигідного звання. Протягом 20 років важкої служби легіонер не міг купувати майна, мати сім'ї, він одержував невелику платню і був практично виключений з суспільного життя. Установлена ще Августом система кар'єрного росту виключала для рядових легіонерів, навіть самих талановитих, одержання старших і вищих командних посад, зарезервованих представникам аристократії. В зв'язку з цим добровольців для служби в легіонах ставало все менше. Септімій Севэр збільшив платню солдатам (до 500 денаріїв) і командирам. Воїни одержали офіційний дозвіл купувати землю і вступати в законний шлюб, а посада пріміпіла (першого центуріона), до якої міг дослужитись легіонер, стала вершницькою. Цим для легіонерів відкривалась подальша кар'єра аж до командира легіону і командуючого армією.

Була реформована і преторіанська гвардія: вона комплектувалась відтепер не з вузької групи привілейованих жителів Італії, а з кращих воїнів всіх легіонів. Було збільшене число штатних місць молодших командирів, що привело до зростання їх ролі в армії і робило більш реальною кар'єру легіонерів. Через нестачу громадян в легіони стали у значних масштабах приймати провінціалів, які не мали прав громадянства, часто жителів областей, лише недавно приєднаних до римських володінь (варварів), що вело не тільки до провінціалізації, але і до варваризації армії. Легіонери, які, вступивши в законний шлюб і придбавши землю, заводили власне господарство, одержували дозвіл разом зі своїми сім'ями жити в селищах (канабах), розташованих біля легіонних таборів, і повинні були являтися на збори для несення служби.

Реформована Севэром армія починає набувати нових рис: легіони втрачають мобільність, обростають господарством, вкорінюються в місцях свого розташування. Перед командиром легіону постає ряд нових, чисто цивільних задач. Природно, це веде до ускладнення управління легіонами, росту легіонних служб і канцелярій, до збільшення штатів військової бюрократії, зайнятої як військовими, так і іншими функціями, простежується процес бюрократизації римської армії. Бюрократія і бюрократичний метод управління, таким чином, починають пронизувати всі ланки державного апарату і армії, стають домінуючим елементом в їх організації.

Система принципату, встановлена Августом і довершена Антонінами, після реформ Септімія Севэра перетворюється в бюрократизований принципат, який став важливим етапом на шляху перетворення принципату в домінат, абсолютну монархію IV—V ст.

Внутрішня політика. В цілому, Септімію Севэру вдалось впорядкувати систему управління, підвищити боєздатність армії, і, як наслідок, зміцнити зовнішню безпеку і внутрішнє становище Імперії. Принцепс покровительствував містам і міському життю, особливо в африканських провінціях, де велось інтенсивне будівництво. Александрія, раніше керована імператорськими префектами, одержала самоврядування. Севэр звільнив багато міст від податків і повинностей, щедро роздавав права римського і латинського громадянства. Багато уваги Септімій Севэр приділяв і столиці. Була покращена робота відомств, що постачають столицю зерном, олією і питною водою. Відпускаються кошти на благоустрій, зводяться такі будівлі як тріумфальна арка, розкішний палац на Палатині, знаменитий Септісодій (окремо розташовані в південно-східній частині Палатинського пагорбу величезні брами, прикрашені статуями, мозаїкою і колонами), величезний комплекс банно-оздоровчих приміщень, завершених за сина Септімія — Каракалли, які одержали назву «терми Каракалли». Разом з тим, Септімій Севэр покінчив з привілейованим становищем Італії, прирівнявши її до провінцій: II Парфянський легіон був дислокований біля Риму, а сам принцепс прийняв звання проконсула Італії.

Забобонність принцепса. Будучи видатним полководцем і тверезим адміністратором, Септімій Севэр, разом з тим, відзначався крайньою забобонністю і наївною довірливістю до різних східних практик. Свою другу дружину, наприклад, він обрав за «даними» гороскопу. Нею виявилась уродженка сирійського міста Емесси Юлія Домна, предки якої були жерцями західносемітського бога Баала.

Війна в Британії. В останні роки свого життя Септімій Севэр вів війну в Британії, де кельтські племена піктів і скоттів прорвали лімес Адріана і спустошували північні частини провінції. Система оборонних укріплень була відновлена, напади кельтів відбиті, але сам Севэр помер від хвороби в Британії в 211 р. За повідомленнями

античних авторів, на смертному одрі він нібито сказав своїм синам «Дружіть між собою. Збагачайте солдатів і не звертайте уваги на інших». Натомість підсумок свого правління він окреслив так: «Я був всім, і все це ні до чого».

Карака́лла (211-217 рр.). Після смерті Септімія Севера принцепсами були проголошені два його сини — Септімій Бассіан (188-217 рр.), прозваний Каракаллою (каракалла — особливий вид плаща з капюшоном), і Гета. Брати ненавиділи один одного і ще за життя батька створили собі партії прибічників при імператорському дворі. Після повернення в 212 р. з Британії Каракалла вбив Гету, а потім методично винищив всіх його прибічників, в тому числі і префекта преторія, найближчого співробітника батька — видатного юриста Папініана. Передавши справу управління Імперією своїй мачусі Юлії Домні, Каракалла виступив з військами на Дунайську границю. Мріючи про славу Александра Македонського, він прагнув завоювати симпатії легіонів і підвищив платню воїнам довівши її до 750 денаріїв на рік, і плату преторіанцям до 2500 денаріїв. Відбивши вторгнення германських дружин, Каракалла відправився в Сірію, плануючи війну з Парфією.

Величезні витрати на утримання зростаючих чисельно легіонів і адміністрації Імперії, а також постійний витік повноцінної монети за східні границі держави поступово привели до важкої фінансової кризи. Нові податки не могли покрити всі витрати. В пошуках виходу вже Септімій Север пішов шляхом випуску монет з меншим вмістом золота і срібла при збереженні старого номіналу (т.зв. «псування» монети) — захід, що мав згубні наслідки для економічного розвитку римського суспільства. За Каракалли до цього стали прибігати все частіше, але фінансові утруднення росли, і Юлія Домна і її наближені пішли на новий рішучий захід. В 212 р. від імені Каракалли був опублікований едикт, згідно якого всі вільні жителі провінцій, крім дітей і дедітіців (нащадків тих, що здались на милість переможця) проголошувались римськими громадянами, які, однак, втрачали свої привілеї відносно звільнення від податків. Таким чином, едиктом 212 р. завершився процес зрівняння населення провінцій Римської імперії з власне римлянами, але це не покращувало, а погіршувало становище громадян. Саме тому едикт майже не згадується сучасниками.

В 215 р. Каракалла, довідавшись, що серед населення Александрії Єгипетської поширюються глузливі висловлення про нього, з'явився в місто зі своїми преторіанцями. Запросивши молодих громадян міста в цирк, він оточив будівлю і звелів перебити всіх, хто там знаходився. Слідом за цим він віддав ряд районів міста на розграбування.

Наступного, 216 року, Каракалла, запропонувавши парфянському царю мир і дружбу, раптово атакував і перебив багатьох з парфянської знаті. Ввірвавшись в Ассірію, він взяв і розгромив місто Арбели, зруйнувавши гробниці царів з династії Аршакідів, похованих в цьому місті (216 р.). Потім принцепс відвів армію в Сірію і розпочав підготовку до нової кампанії, маючи намір підкорити Парфію. Однак, 8 квітня 217 р. він був вбитий змовниками, очоленими префектом преторія, лібертином (хоча деякі джерела вважають його вихідцем з верхньочинського стану) — Марком Опеллієм Макріном (164-218 рр. до н.е.). Через три дні, 11 квітня, Макрін був проголошений принцепсом, а Юлія Домна покінчила життя самогубством.

Макрін (11 квітня 217 - 8 червня 218 р.). Наступного, 218 року, Макрін виступив проти великої парфянської армії, що вторглась в Північну Месопотамію, але був розбитий і уклав мир ціною поступки спірними територіями і значної контрибуції. Ця поразка і затримка видачі воїнам подарунків підірвали популярність Макріна, чим і скористалась сестра Юлії Домни — Юлія Меса. Вона мала двох онуків — Авіта Бассіана і Александра, перший з яких був висунутий претендентом на трон. Від його імені Юлія Меса роздала воїнам сірійських легіонів багаті подарунки і тим самим схилила їх на бік свого онука. Війська, що підтримували Макріна, були розбиті, а сам він загинув 8 червня 218 р. Того ж дня 14-річний Авіт Бассіан (204-222 рр.) був проголошений принцепсом, прийнявши традиційне ім'я Марк Аврелій Антонін.

Марк Аврелій Антонін Елагабál (218-222 рр.). Новий принцепс увійшов в історію під неофіційним прізвиськом Елагабál, оскільки був головним жерцем храму сірійського сонячного божества Елагабала (який шанувався у вигляді чорного конусоподібного метеорита) в Емесі (місто в Сирії, на р. Оронт, нині Хомс). Часто джерела називають його Геліогабál, помилково заміняючи семітське «ел» («бог») грецьким «геліос» («сонце»). Будучи, за свідченням Елія Лампрідія, повністю залежний від своєї матері Юлії Соємії (Автори життєписів августів, XVII, II, 1), Елагабál думав тільки про свята і богослужіння, що супроводжувались бузувільськими обрядами і неймовірним марнотратством. При урочистому в'їзді в Рим принцепс йшов перед колісницею, на якій вели зображення божества, і весь час крутився колесом, наче акробат. «Непереможного бога Елагабала» сенат включив до пантеону і щодня йому приносили в жертву биків і сотні овець. Принцепс змушував senatorів і преторіанців бути присутнім при обрядах, які супроводжувались оргіями. За чотири роки свого правління Елагабál викликав загальне презирство і ненависть.

Щоб зберегти владу в руках своєї сім'ї, Юлія Меса сама очолила змову проти онука. У 222 р. Елагабál був вбитий у вбиральні, його тіло гаками протягли по місту і скинули в клоаку. Принцепсом був проголошений його двоюрідний брат, другий онук Юлії Меси — Александр Север (208-235 рр.).

Александр Север (222-235 рр.). 14-річний юнак, людина м'яка і нерішуча, черговий принцепс був знярадям в руках осіб, що його оточували, в першу чергу своєї бабки — Юлії Меси, а після її смерті — своєї матері Мамеї. Під їх впливом він оточив себе представниками сенатської аристократії і нічого не починав без їх згоди. На керівні посади префектів преторія, консулів, намісників призначались знатні сенатори або відомі юристи, серед них — Доміцій Ульпіан (170-228 рр.) і його помічник Юлій Павел. Під впливом сенату була проведена реорганізація ремісничих колегій, взятих під строгий нагляд. Різко скоротились витрати на видовища, роздачі і подарунки. Була знижена платня легіонерам і зменшене число високооплачуваних центуріонських посад. Це

викликало невдоволення як серед нижчих верств міського населення, так і в армії. В 228 р. преторіанці підняли бунт і на очах принцепса і Мамеї вбили Ульпіана.

Становище Александра Севєра і його радників стало вкрай неміцним, коли внутрішні утруднення ускладнились війнами, що спалахнули на границях Римської імперії. В Ірані відбувся державний переворот: парфянська монархія Аршакідів пала під натиском південноіранських династій, на чолі яких стояв володар Персиди Ардашир I Папакан (180-242 рр.) з роду Сасанідів, які вважали себе нащадками Ахеменідів. У 224 р. останній з Аршакідів загинув в битві при Орміздакані. В 226 р., захопивши Ктесіфон, Ардашир став шахіншахом і об'єднав під своєю владою весь Іран, заснувавши Сасанідську династію (224-651 рр.). Відчуваючи себе досить сильним, він відправив до Риму посольство, вимагаючи від Александра Севєра повернення всіх земель, що входили колись до складу держави Ахеменідів. Принцепс відповів відмовою, що викликало війну (231-232 рр.). Було вирішено, щоб він особисто очолив армію на Сході. Однак, присутність двору тільки сковувала проведення воєнних дій. Успішно початий наступ легіонів розвивався повільно. Персам вдалось сконцентрувати кінноту і успішно атакувати, внаслідок чого римським військам довелось очистити зайняту Вірменію і відійти в Сірію з великими втратами. Тільки щедрі роздачі запобігли заколоту воїнів. Проте в Римі був відсвяткований триумф на честь «перемоги» над персами.

В 234 р. Александр Севєр був змушений відправитись на германську границю, де сусідні племена загрожували вторгненнями в межі Імперії. Була зібрана велика армія, але Мамея і радники прагнули уникнути війни. Вони відправили до германців послів з обіцянкою виплатити величезні суми, якщо варвари збережуть мирні відносини з Римом. Звістка про намір принцепса укласти мир викликала обурення воїнів і раніше незадоволення Александром Севєром. В 235 р. в легіонах спалахнув заколот і непопулярний принцепс, його мати і радник були роздери.

З загибеллю Александра Севєра закінчилась династія Севєрів. Римське суспільство і держава вступили в період економічної і соціально-політичної кризи — кризи III ст., яка привела до глибоких структурних змін всієї системи античного суспільства і держави.

2. ЗАНЕПАД ПРИНЦИПАТУ (235-284 рр.)

Максимін I Фракієць (235-238 рр.). Розправившись з Александром Севєром і його приближеними, війська проголосили принцепсом Максиміна, уродженця Фракії. Гірський пастух, людина велетенської сили і виняткової хоробрості, завербувавшись до війська Септімія Севєра, Максимін пройшов шлях від легіонера до командуючого армією. Він був винятково популярний серед воїнів.

Ставши принцепсом, Максимін основну увагу приділяв турботам про потреби воїнів. Він не поїхав до Риму, а просто повідомив сенат про своє проголошення принцепсом і розіслав легатів у провінції, наказавши їм забезпечити його коштами, необхідними для утримання військ. Сам Максимін виступив на чолі армії проти германських племен, що загрожували римським границям, і завдав їм жорстокої поразки. Однак римська сенатська знать, а також великі провінційні землевласники були невдоволені пануванням в Імперії «фракійського варвара», який, до того ж, збирав податки, вдаючись до насильств і жорстокості. В 238 р. в Римі сенат проголосив принцепсами двох сенаторів — Пупієна і Бальбіна, і майже одночасно в провінції Африка багаті землевласники висунули в принцепси місцевого проконсула, 80-літнього Гордіана. Останній зробив августом свого сина — Гордіана II. Однак, в битві з військами легата Максиміна обидва Гордіани загинули.

Одержавши звістку про повстання в Римі і Африці, Максимін Фракієць вирушив з військами в Італію. Більша частина населення вчинила опір принцепсу. Міста закривали перед ним брами. Незабаром армія Максиміна відчула гостру нестачу коштів і продовольства. Щоб одержати все необхідне, Максимін обложив багате місто Аквілею, але взяти його не зміг. В таборі почався голод. Цим скористались противники Максиміна і посилили агітацію проти нього. Воїни повстали і розправились з Максиміном і його сином (238 р.).

Гордіан III (238-244 рр.). Загибель Максиміна Фракієця не принесла спокою. В Римі преторіанці і маса населення зажадали від сенату проголошення принцепсом 13-річного Гордіана III, онука першого і племінника другого Гордіана. Незабаром преторіанці, озлоблені спробами скоротити грошові роздачі, повстали і розправились з Пупієном і Бальбіном. Юнак Гордіан став єдиним правителем Імперії, опинившись в повній залежності від оточення, в першу чергу від префектів преторія. Спочатку цю посаду займав Гай Фурій Тіместей, який одружив юного принцепса зі своєю дочкою і повновладно управляв від його імені.

Гордіану III довелось відбивати наступ варварських племен в Нижній Мезії і придушувати повстання в Африці. В 241 р. почалась війна з перським царем Шапуром I (241-272 рр.) і римська армія одержала важливу перемогу (242 р.). Однак, в 243 р. помирає Тіместей і префектом преторія стає Юлій Філіпп Аравітянин, який домагається свого призначення співправителем Гордіана III. В 244 р. він спритно організував дефіцит продовольства в армії і легіонери, збунтувавшись, вбили Гордіана. Вперше принцепсом став виходець з кочового племені.

Філіпп Аравітянин (244-249 рр.). Поступившись спірними територіями в Месопотамії і заплативши велику контрибуцію, Філіпп Аравітянин уклав мир з Шапуром I. На ключові пости в державі він поставив своїх родичів: брата Пріска — командиром сірійських легіонів, тестя Северіана — правителем Мезії і Македонії, сина Філіппа — співправителем. В 245 р. йому вдалось відбити набіги племен карпів на дунайській границі. Прагнучи

побороти ворожість сенату і римлян, принцепс в 247 р. організував розкішне святкування «тисячоліття Риму», що, однак, особливої популярності йому не додало.

Поява готів на кордонах Імперії. Тим часом до сер. III ст. в Центральній і Південно-Східній Європі стали складатись великі племінні об'єднання, що прагнули до розширення своїх територій. Серйозним противником Імперії стали германські племена готів, що переселились з берегів Балтійського моря в Північне Причорномор'я, звідки стали загрожувати дунайським провінціям. В 249 р. готські дружини прорвали нижньодунайський лімес і почали спустошувати Мезію і Фракію. Легіони відмовились воювати і проголосили принцепсом центуріона Маріна Покаціана. Філіпп відправив на Дунай енергійного сенатора етрусського походження Гая Деція Траяна (201-251 рр.), який встановив в армії жорстку дисципліну, позбавившись від ненадійних легіонерів. З готами ціною виплати данини був установлений мир. Після цього Децій вирушив на бунтівників, які поспішили вбити Маріна і проголосили принцепсом самого сенатора. Армія Деція вторглась в Італію і біля Верони розгромила війська Філіппа Аравітянина, який загинув в битві.

Децій (249-251 рр.). За підтримки сенату Децій став посилювати адміністративний апарат Імперії. Крім того, в 250 р. він видав едикт, за яким кожний житель імперії зобов'язувався в присутності свідків приносити жертви генію принцепса. Тих, хто з різних причин відмовлявся це робити, переслідували, вбачаючи в них противників принцепса. В цей же час почалась епідемія чуми, яка з перервами тривала півтора десятиліття. Незабаром, однак, Децій був змушений повернутись до захисту дунайських границь Імперії.

На поч. 251 р. в союзі з карпами готські дружини знову вторглись на Балкани і обложили Філіппополь. Децій переміг їх в районі Нікополя, але в битві при Беройї зазнав важкої поразки. Готи взяли Філіппополь (зрадник відкрив брами) і вирізали всіх його жителів. В червні 251 р. біля м. Абрітта в Добруджі відбулась вирішальна битва, в якій загинули Децій і його син. Проголошений принцепсом Требоніан Галл уклав з готами мир ціною виплати щорічної данини і відмови від території на Нижньому Дунаї.

Требоніан Галл (251-253 рр.). В 253 р. готи знову форсували Дунай, однак намісник Нижньої Мезії Марк Емілій Еміліан завдав їм нищівної поразки, після чого переможні легіони оголосили його принцепсом. Еміліан майже без опору дійшов до Риму і переміг Требоніана Галла. Втім, він зумів протриматись при владі лише чотири місяці. Влітку того ж року соратник Деція, проконсул провінції Рецій Публій Ліциній Валеріан виступив проти Еміліана і той був вбитий власними солдатами. 63-річний Валеріан призначив своїм співправителем свого сина Галлієна.

Валеріан (253-260 рр.). Це був час максимального поглиблення кризи і політичної анархії. Різко погіршується становище на границях Імперії. Готи і інші племена безупинно вторгаються через Дунай на територію Імперії. Мезія, Фракія, Македонія, Паннонія були нещадно спустошені.

Не менш важким було становище і на рейнській границі. Серед германських племен склались два великих племінних союзи — франків і алеманнів, дружини яких здійснювали набіги не тільки на прикордонні провінції (Верхня і Нижня Германія), але і вглиб Галлії, доходючи до Піренеїв. Провінції в Північній Африці страждали від набігів кочівників Мавританії, Єгипет — від навал кочових племен блеміїв. На східних границях посилювався натиск персів. Ще в 252 р. Шапур I вторгся в Месопотамію і Сірію і розгромив місцеві легіони.

Валеріан, залишивши Галлієна управляти Заходом держави, очолив похід на Схід, однак удача була на боці персів. В 256 р. вони захопили добре укріплене місто Дурос-Європос на Євфраті, а в 260 р. оточили римську армію біля міста Едесси. Валеріан відправився на переговори з Шапуром I і був віроломно захоплений в полон. В якості раба римський принцепс підставляв свою спину перському царю кожного разу, коли той сідав на коня.

В 262 р. перси з нальоту захопили столицю Сирії Антіохію, заставши її жителів зненацька. Потім війська Шапура I відправились в Малу Азію і взяли завдяки зраді місто Цезарею. Подальше просування персів зупинив полководець Калліст, який змусив їх повернутись в Сірію. При переправі перської армії через Євфрат правитель сирійського міста Пальміри — Публій Септімій Оденат розгромив перське військо, відбив полонених і захопив багату здобич. Після цього він став фактичним правителем всіх східних провінцій Римської держави. Однак, в 266 р. проти Одената влаштували змову його ж родичі, і правителькою Пальміри стала його дружина Зенобія.

Галлієн (253-268 рр.). Не менш складною була ситуація і на Заході. В 256 р. дружини алеманнів прорвались в Північну Італію і стали загрожувати столиці. Тільки військовий талантизм Галлієна відвернув біду: прибувши з Рейну в Паданську долину, він добився над германцями блискучої перемоги. Після цього принцепс був змушений боротись з узурпаторами в Мезії і Паннонії. В 259 р. в Галлії розгорівся конфлікт між опікунами його сина Валеріана — полководцем Латинієм Постумом і префектом преторія Сільваном. Рейнські легіони підняли бунт, вбили Сільвана і молодого Валеріана і висунули Постума в принцепси. Останній проголосив утворення Галльської держави з столицею в Августі Треверов (суч. Трір).

Після полону Валеріана політична анархія досягла піку. Узурпатори один за одним відривають від Риму провінції. Безперервно вторгаються варвари. На Сицилії вибухає велике повстання рабів, бунтують жителі гірської Ісаврії на південному сході Малої Азії і колони в ряді областей Галлії. В Середземному морі з'явились пірати. В різних частинах імперії відбуваються землетруси, спалахують епідемії. Влада Галлієна фактично визначалась тільки в Римі і Італії.

В цих умовах на поч. 260-х років Галлієн реформує армію. З військових командирів створюється особливий корпус імператорських охоронців — *protectores divini lateris* («захисники божественних грудей»), а з маврів, іллірійців, германців і сирійців комплектуються численні кінні али. З «офіцерського корпусу» Галлієн також здій-

снює набір чиновництва. Це принесло йому успіх: починаючи з 264 р. нова армія завдає ряд поразок Постуму і той, втративши авторитет, в 268 р. був вбитий власними солдатами.

В 267 р. почалась навала припонтійських варварів (герулів, готів, скифів, сарматів) на Малу Азію і Грецію. Величезний флот з 500 суден захопив Візантію, більша частина Греції була розграбована. Прибувши до Фракії, Галлієн розгромив варварів, однак добити не зміг, оскільки залишений ним захищати Паданську долину Авреол підняв бунт. Повернувшись в Італію, принцепс розбив армію бунтівника і обложив його в Медіолані. Тут вищі командири організували змову проти нього самого і вбили. Наступником Галлієна став полководець Марк Аврелій Клавдій, іллірієць за походженням.

Свої фінансові потреби Галлієн покривав за допомогою карбування неповноцінної монети. Гроші настільки знецінились, що торговельний обмін знову став чисто натуральним. Натуральними продуктами виплачувалась платня воїнам і чиновникам. Натурою же стали збиратись і податки.

Клавдій II (268-270 рр.). Недовге правління Клавдія II стало початком відновлення політичної єдності і військової могутності Імперії. Становище ускладнилось вторгненням в 269 р. східноєвропейських племен на чолі з готами. Їх флот з понад 2000 невеликих гребних суден прорвався через протоки в Егейське море. Готи грабували узбережжя від мису Афон до Криту і Кіпру. Пізніше вони обложили велике місто Фессалоніку. Зібравши війська, Клавдій II поспішив на допомогу населенню розграбованих провінцій. Битва відбулась біля м. Наїсса (суч. Ніш в Сербії). Після впертої боротьби римлянам вдалось розгромити переважаючі за чисельністю дружини готів і їх союзників. На полі бою залишилось близько 50 тис. трупів ворогів, десятки тисяч воїнів, жінок і дітей були захоплені в полон і продані в рабство. Ця перемога дала римлянам величезну кількість рабів і багату військову здобич, що поповнила казну. Десятки тисяч вцілілих варварів поступили на службу в армію або були поселені на спустілих землях як колонії. Однак, наявність величезної кількості непохованих трупів викликала спалах епідемії чуми, що стала спустошувати Мезію і Паннонію. В 270 р. помер від чуми і сам Клавдій II. Перед смертю він назвав своїм спадкоємцем начальника кінноти Луція Доміція Авреліана.

Авреліан (270-275 рр.). Син паннонського селянина, Авреліан завдяки своїй мужності і військовому таланту пройшов всі звання від простого воїна до воєначальника.

В 270 р. новий принцепс одержав перемогу над германським плем'ям ютунгів, що вторглось в Північну Італію, а потім над сарматами і вандалами в Паннонії, витіснивши їх за лімес. Однак, наступного року ютунги і маркоманни в союзі з сарматами знову напали на Імперію і, прорвавшись в Північну Італію, завдали римлянам важкої поразки і стали загрожувати безпосередньо Риму. Авреліан розбив їх біля м. Павії і, побачивши вразливість столиці, наказав збудувати навколо неї могутні цегляні мури з баштами, завдовжки 18 км. В 272 р., з метою оптимізації оборони, він, відвівши війська на правий берег Дунаю, віддав Дакію готам; римським колоністам було наказано виселитись, але значна їх кількість залишилась і згодом змішалась з різними місцевими і прийшлими племенами. Слідом за цим Авреліан розпочав боротьбу з сепаратизмом.

Ще в 270 р. пальмірська правителька Зенобія, захопивши Єгипет, поширила свій вплив на всі східні провінції і відмовилась визнати Авреліана. В 272 р. принцепс, перемігши її війська в битві при Антіохії, обложив Пальміру і примусив її до здачі; Зенобія потрапила в полон і її провели в триумфі вулицями Риму. Наступного року пальмірці повстали і Авреліан, вдруге взявши місто, наказав винищити його жителів і щент зруйнував. Трохи згодом під владу Риму був повернений Єгипет. Того ж, 270 року, Авреліан звернувся проти Галлії і Іспанії, що знаходились під владою багатого місцевого землевласника Тетріка. Останній, не контролюючи своїх власних військ, зволів втекти до римського табору. Авреліан в битві на Каталаунській рівнині знищив галльську армію і взяв Лугдун (суч. Ліон). Так Галлія і Іспанія були знову повернені під владу Риму. До 274 р. політична єдність Імперії була відновлена і Авреліан одержав від сенату почесний титул «Restitutor orbis» («Відновитель світу»).

Прагнучи до зміцнення внутрішнього становища держави і встановленню спокою в столиці, Авреліан змінив систему хлібних роздач пролетарям. Замість зерна він наказав видавати печений хліб з додаванням маслинової олії і солі. Щоб забезпечити регулярність цих роздач, принцепс зобов'язав колегії судновласників постачати зерно в столицю, а колегії торговців — випікати і заготовляти хліб і інші продукти харчування. В такий спосіб стала складатись система натуральних повинностей, покладених на міське населення Римської імперії.

Спроба Авреліана провести грошову реформу і встановити нові правила карбування монети в 272 р. викликали велике повстання монетаріїв — вільних ремісників і рабів, що працювали на монетному дворі. До повстання примкнуло найбільше населення Риму. Повстання було придушене з величезними труднощами (загибло майже 7 тис. легіонерів).

Прагнення Авреліана називати себе «паном і богом» і тим самим остаточно знищити стару республіканську традицію викликало ряд змов серед сенаторів, які були викриті. Однак, в 275 р. під час походу на Персію Авреліан все-таки був вбитий неподалік Візантію і на троні опинився 75-річний сенатор Тацит. Він протримався всього півроку і теж загинув. В 276 р. армія проголосила принцепсом соратника Авреліана Марка Аврелія Проба, іллірійця за походженням.

Проб (276-282 рр.). В 277 р. новий правитель, повернувши під владу Риму область між верхів'ями Рейну і Дунаю, взяв на військову службу понад 15 тис. франків і алеманнів і відновив лімес. В низинах Дунаю він дозволив оселитись племені бастарнів. В 278-279 рр. Проб, захопивши столицю ісаврійців Кремну, упокорив Малу Азію. Протягом 279-281 рр. принцепс придушив повстання в Сирії, вигнав з Єгипту кочові племена блемміїв і навіть порядок в Британії. Хоча з сенатом Проб встановив спокійні ділові відносини, його правлінням була невдоволена армія, яку він широко використовував для господарських робіт (зокрема, для розведення виноград-

ників і влаштування іригації в провінціях). В 282 р. паннонські легіони проголосили принцепсом начальника гвардії Марка Аврелія Кара і Проб був вбитий власними солдатами.

Кар (282-284 рр.). Черговий принцепс одразу відзначився тим, що вперше в історії Імперії не звернувся за утвердженням своєї влади до сенату. Своїми помічниками він призначив синів Каріна і Нумеріана. Карін був відправлений в Галлію і розгромив значні сили багаудів — учасників антиримського руху. Натомість сам принцепс з Нумеріаном протягом 283-284 рр. діяв проти сарматів на Дунаї, а потім проти персів, причому зумів взяти перську столицю Ктесіфон. На зворотному шляху Кар був вбитий префектом преторія Флавієм Апром (була поширена чутка, що принцепс загинув від удару блискавки), невдовзі загинув і Нумеріан. Однак, Апру не вдалось захопити владу: начальник варті Діоклетіан привселюдно викрив вбивцю і тут же власноруч стратив його. Після цього іллірієць за походженням і син лібертина — Гай Валерій Аврелій Діоклетіан (240-316 рр.) був проголошений принцепсом. Сталось це 17 листопада 284 р. в Нікомедії.

3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА І ДУХОВНА КРИЗА ІМПЕРІЇ III СТОЛІТТЯ

Загальні передумови кризи Імперії. Послаблення авторитету імператорської влади, політична анархія, сваволя армії і бюрократії, тобто всі важкі наслідки політичної кризи, що охопили Імперію, самі, в свою чергу, були проявом серйозних соціально-економічних змін в римському рабовласницькому суспільстві. В остаточному підсумку вони були викликані кризою рабовласницького способу виробництва, вичерпанням закладених в ньому потенційних можливостей для розвитку господарства і культури.

Конкретними проявами загальної кризи III століття були: скорочення робочої сили (через епідемії, війни, мобілізації в усі армії тощо), запустіння посівних площ, падіння врожайності, відмова від інтенсивних культур винограду і оливок на користь екстенсивного землеробства, погіршення якості продукції, розорення ремісничих майстерень і загальне зменшення об'ємів виробництва. Господарське безладдя, нестабільність політичної обстановки вели до занепаду торгівлі, який доповнював розлад грошового обігу, вираженого в псуванні монети і її знеціненні.

Криза сільського господарства, ремесла і торгівлі завдала сильного удару по містах як економічних і культурних центрах, привела до загасання їх господарської активності, зменшення населення, і, зрештою, запустіння.

Домінування великого землеволодіння. Розорення городян, змушених нести важкий тягар податків, викликало їх масову втечу в сільську місцевість, де до III ст. панівним типом господарства став величезний маєток — латифундія, оброблювана колонами, яка мала власні ремісничі майстерні і являла собою автаркчний господарський організм, слабо пов'язаний з міським ринком. Власники таких латифундій були, як правило, впливовими сенаторами, вищими чиновниками або військовими і домогались від ефемерних принцепсів імунітету для своїх маєтків (вилучення з відання імперських чиновників і міської влади, і звільнення від ряду податків). Згорання торгівлі, розорення міст, загибель зв'язаних з ними вілл (середніх рабовласницьких господарств) лише збільшували кількість і господарську вагу латифундій, великого землеволодіння. Латифундисти оточують свої сільські резиденції міцними стінами, перетворюють їх в фортеці, зі своїх рабів і залежних людей створюють збройні загони, охоче приймають городян-втікачів і поселяють їх на земельні ділянки в якості колонів.

Зародження елементів феодалізму. Занепад міст і пов'язаних з ними форм господарства — рабовласницької товарної вилли, міського ремесла і активної торгівлі, з одного боку, і зміцнення латифундіального господарства, мало зв'язаного з міськими центрами — з іншого, готували ґрунт для переміщення центру соціально-економічного життя з міста в село, свідчили про суттєві зміни всієї господарської і соціальної структури римського суспільства, вели до утворення елементів нової соціально-економічної формації — феодалізму. В складі класу рабовласників починає втрачати своє значення його основа — муніципальне рабовласництво, а на перший план виходить прошарок великих латифундистів, земельних магнатів, які контролюють значну частину трудового населення, володіють великими запасами продукції і не відчувають потреби ні в містах, ні у в заморських ринках.

Зменшується роль рабів у виробництві, зокрема в сільському господарстві і ремеслі. Правда, в сер. III ст. рабів було ще багато, але вони більше використовуються в обслуговуванні і домашньому господарстві, ніж у виробництві, де постійно збільшується роль колонів або поставлених під контроль уряду юридично вільних членів ремісничих колегій. Навіть рабів власники воліють саджати на ділянки землі і перетворювати в квазіколонів (т.зв. колонів).

Таким чином, класична рабовласницька соціально-економічна система починає поступатись місцем новим виробничим відносинам.

Прояви духовної кризи. Загальна криза рабовласництва також охоплює колишню структуру культурних цінностей і готує основу для формування нового світогляду. Презирству до фізичної праці як ганебного заняття рабів, принциповому протиставленню вільної людини і раба як *instrumentum vocale*, певному паразитизму вільної людини, наділеної правом жити за рахунок інших, споживацькому характеру життя і пристрасті до насолоди поступово протиставлялась нова система цінностей з повагою до фізичної праці, з принциповою, хоч і в містичній релігійній формі, рівністю людей, з відмовою від розкоші і паразитизму, з інтересом до простої, скривдженої долею людини. На роль такої світоглядної системи претендувало християнство, яке, утверджуючись в боро-

тьбі з офіційним культом і конкурентами (зороастризмом, гностицизмом, неоплатонізмом тощо), активно використовувало наївно-демократичні концепції своїх перших засновників.

Культ принцепса. Одним з важливіших засобів зміцнення своєї влади принцепси вважали підтримку офіційної релігії. Поряд з іншими титулами вони мали звання верховного понтифіка Риму і Римської держави. Август і його спадкоємці визначили загальнодержавний пантеон — сукупність богів, шанованих в Римі і провінціях, стежили за станом храмів, складали календар свят, відпускали кошти на утримання жрецтва. Вони особисто як верховні понтифіки брали участь в ряді релігійних церемоній, що були обов'язковими для римських громадян.

Релігійний скептицизм. Однак, вже в I ст. до н.е. у вищих верствах римського суспільства ставились доволі скептично до стародавніх наївних уявлень про богів і героїв, а на виконання релігійних церемоній, особливо на різні форми ворожінь, дивились як на безглузді формальності. Не внесло зміни у відношення до релігії і впровадження нових культів — шанування генія принцепсів, обожнюваних після смерті, і шанування богині Роми як божественної покровительки всієї Римської держави. Про скептичне ставлення до культу покійних принцепсів можна судити з сатиричного твору вчителя Нерона, філософа Сенеки «Апоколокінтосіс» (ἀποκολοκύντωσις — огарбузнення), що висміював апофеосіс (ἀποθεόσις — обожнення) принцепса Клавдія.

Стоїцизм. Представники вищих верств римського суспільства I—II ст. все більше схилились не тільки до релігійного скептицизму, але і до стоїцизму, розробленого Сенекою, Епіктетом і Марком Аврелієм. Згідно цього вчення, світ прекрасний і незмінний, окремі прояви зла, подібно до тіней на картинах художників, не можуть змінити його позитивних якостей. Тому істинний мудрець повинен виробити в собі нейтральне відношення до всього навколишнього, він не повинен прив'язуватись до зовнішніх благ і впадати у відчай в нещасті. Щастя полягає в спокої духу, в усвідомленні виконаного обов'язку перед природою і суспільством.

Подібне вчення якнайбільше підходило панівному класу Імперії, оскільки заклиало до терпіння нижчі верстви суспільства, гноблені римськими і місцевими рабовласниками. Однак, світогляд стоїцизму був чужим більшості населення величезної держави.

Кініки. Серед мас міського і сільського плебсу Італії і особливо провінцій Імперії викликали співчуття мандрівні проповідники кініки. Довговолосі, бородаті, найчастіше прикриті одним рваним плащем, володіючи лише ціпком і торбою для милостині, вчителі кінічної філософії блукали по містах і селищах, виступаючи з викривальними промовами проти знаті. Кініки вчили, що багатство і знатність не дають щастя людині. Щасливим по-справжньому може бути лише той, хто зведе до мінімуму свої потреби, відмовившись від усіх задовольень і радощів життя. Найчастіше промови кініків, в яких вони нападали на знать, викликали невдоволення владарів і це ще більше посилювало симпатії до них народних мас.

Культу богів-спасителів. Доволі поширеними в Імперії були культу богів-спасителів, про яких їх послідовники розповідали, що вони перемогли смерть і знайшли способи дарувати віруючим в них безсмертя в загробному світі. Важке становище більшості вільних бідняків і рабів, неможливість домогтися покращення в земному житті змушували їх шукати надію і розраду в релігійних вченнях про загробне життя безсмертної душі, про справедливий загробний суд, коли погані понесуть належне покарання, а безневинно постраждали праведники одержать вічне блаженство. В різних провінціях Імперії, особливо в східній її частині, ще в елліністичну епоху виникла віра в «божественних спасителів», які, явившись на землю, знищать зло і несправедливість, і принесуть людям справедливість і щастя. В ряді східних країн здавна існували культу богів-страждальців, які вмирили і знову воскресали. Це Діоніс в Греції, Осіріс в Єгипті, Аттис в Малій Азії, Адоніс у Фінікії. Разом з ними шанувались і їх божественні жінки, які вважались покровительками родючості і материнства, — єгипетська Ісіда, малоазійська Кібела, фінікійська Астарта. В основі цих вірувань було обожнення вмираючої на зиму і воскресаючої весною рослинності, зерна, яке закопують в землю і воно відроджується у вигляді нової рослини. Але з II ст. до н.е. у стародавні міфи про вмираючих і воскресаючих богів пригноблені маси рабовласницького суспільства стали вкладати новий зміст — обітницю вічного загробного життя.

Поступово східні культу вмираючих і воскресаючих «богів-покутників» стали поширюватися далеко за межі країн свого виникнення, а їх шанувальники стали вважати божество, якому вони поклонялись, верховним, а в ряді випадків і просто єдиним богом, що управляє природою і людьми.

Після східних походів Гнея Помпея Магна (66-62 рр. до н.е.) був запозичений іранський культ Мітри, а з перших років принципату Августа все більшого поширення в західних провінціях Римської імперії став одержувати культ Ісіди і Осіріса.

Мітраїзм. За уявленнями мітраїстів, бог Мітра, породжений скелею, був захисником справедливості, світла, воїном верховного бога, який послав його на землю — Ахура-Мазди. Постійно борючись з темними силами зла, очоленими злим божеством Анхра-Манью, Мітра вбив уособлення зла — величезного темного бика, з крові і мозку якого він створив корисних для людей рослин і тварин. По здійсненні своїх подвигів Мітра вознісся на небо, де він продовжує боротьбу зі злом. Однак, в кінці існування земного світу Мітра знову зійде на землю, знищить вогнем злих людей, а добрим, віруючим в нього, дасть напій безсмертя. Щоб заслужити благовоління Мітри, його шанувальники омивались чистою водою, вкушали священні хліб і вино, урочисто святкували день народження бога 25 грудня. Молитовні на честь Мітри з зображенням його подвигу («Мітра вбиває бика») були розкидані по всій Імперії. Основними шанувальниками Мітри були воїни, раби і лібертини.

РОЗДІЛ XI

ПАЛЕСТИНА В ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКУ ЕПОХУ

СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ. КУМРАНЬСЬКА ОБЩИНА

ВИНИКНЕННЯ І РАННІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ХРИСТІЯНСТВА

1. Палестина в 332 р. до н.е. - 135 р. н.е.; 2. Суспільно-релігійні течії в Палестині II ст. до н.е. — II ст. н.е.; 3. Кумранська община і її ідеологія; 4. Виникнення християнства; 5. Ранньохристиянські общини і їх розвиток в II—III ст. Імперія і християнство

1. ПАЛЕСТИНА В 332 р. до н.е. - 135 р. н.е.

Палестина у складі держав Птолемеїв і Селевкідів. Палестинська громадянсько-храмова община, керована єрусалимськими первосвящениками, остаточно сформувалась до другої пол. IV ст. до н.е. і одержала значний ступінь автономії, відособившись від навколишнього населення на «царській землі». Ця община досить індивідуально поставилась до загибелі Ахеменідської держави і цілком доброзичливо зустріла в 332 р. до н.е. Александра Македонського, що дозволив їй зберегти свої старі закони, тобто повну автономію і відособленість від решти світу. Після битви при Іпсі в 301 р. до н.е., якою завершилась боротьба діадохів, Палестину захопив правитель Єгипту Птолемей Лаг, однак у 200 р. до н.е. Антіох III (223-187 рр. до н.е.) за наслідками V Сірійської війни (202-195 рр. до н.е.) відібрав країну у Птолемеїв і включив її до складу Селевкідів.

Економічний розвиток. В період правління Птолемеїв і Селевкідів у Палестині, в сатрапії, що називалась тоді «Келесірія і Фінікія» і включала Самарію, Іудею, Едом, Зайорданія і Фінікію, відбувалась інтенсивна елліністична урбанізація. В основному вона розгорталась в прибережній смузі, Північній Палестині і в Зайорданні. Елліністичні поліси з трьох сторін оточували громадянсько-храмову общину в Іудеї, не порушену елліністичним містобудуванням. Неіудеї складали в елліністичній Палестині від 1/2 до 2/3 жителів країни, і серед них безперервно зростала питома вага еллінів або еллінізованих представників місцевого населення. Це значно посилювало ступінь впливу еллінізму на решту населення Палестини, втягнутого до того ж в елліністичну систему господарства.

Через Палестину проходили важливі торговельні шляхи елліністичного світу, що сприяло розвитку зовнішньої, особливо транзитної, торгівлі. Нараховується близько 240 назв товарів палестинської зовнішньої торгівлі, з яких бл. 130 були предметами імпорту: пахощі, дорогоцінні камені і золото з Аравії, тканини з Месопотамії, хліб і полотно з Єгипту, спеції з Індії і т.д. Постійні контакти з елліністичним світом сприяли впровадженню більш передової агротехніки, сприяли розвитку ремесла і товарно-грошового господарства в Палестині. Всі ці явища меншою мірою торкались Іудеї, однак прилучення всієї країни до елліністичного світу породило зрушення також у структурі іудейської громадянсько-храмової общини.

Політичний і соціальний устрій. Іудейська громадянсько-храмова община мала самоврядування, очолюване спадкоємним первосвященником і «герусією [тобто радою старійшин] всього народу», що насправді складалась зі знаті. Первосвященик був не тільки керівником общини, але і представником центральної влади, відповідальним за збір податків і внесення їх в царську скарбницю. Завоювавши Палестину, Антіох III надав общині податкові пільги: члени герусії, священики і храмові служителі були повністю звільнені від всіх податків, решта ж общини одержала звільнення на три роки з наступним зменшенням податків на 1/3.

Едикт Антіоха III свідчить, що на поч. II ст. до н.е. зберігався характерний для громадянсько-храмової общини поділ її на священиків, левітів і нежерців. Втім, джерела також вказують на ряд нових явищ в суспільстві. Якщо в VI—IV ст. до н.е. основою общинної організації був бет-абот (агнатський рід; агнати — особи, що походять по чоловічій лінії від одного родоначальника або усиновлені; до числа агнатів не входили заміжні дочки і внучки, але входили дружини), то тепер зростає число сімей, що не належать до цих широких агнатських груп. Поряд із земельною власністю бет-абот, що могла відчувуватись тільки всередині нього і перебувала у власності сімей цієї групи, з'являється і розширюється велика і дрібна приватна земельна власність.

Конфлікт «еллінізаторів» і «консерваторів». Вже і раніше тривала боротьба між прибічниками «універсалізму» і «партикуляризму». Незрівнянно більшою була напруженість у III—II ст. до н.е. перед лицем територіально близького і наступаючого еллінізму. Для іудейської общини — структури, за своєю функцією близькою до елліністичних полісів, можливі були дві «відповіді»: зберегти свою замкнутість або відкрити себе для рецепції еллінізму. Вибір визначався для кожної соціальної верстви і групи переплетенням не тільки економічних, соціальних і релігійних мотивів і спонукань, але також традиційною орієнтацією впливових бет-абот, наприклад Тобіадів. Цей знатний рід, що жив у Палестині і Зайорданні принаймні з VIII ст. до н.е. і при Ахеменідах всіляко протривався створенню автономної громадянсько-храмової общини в Палестині, в конкретній політичній ситуації III—II ст. до н.е. очолив еллінізаторський рух. Тобіадів підтримали не тільки близькі їм групи жрецької і нежрецької верхівки общини, але також представники інших верств, особливо частина торговців і ремісників Єрусалиму, для яких еллінізація означала б розширення їх господарської діяльності. У 175 р. до н.е. близький Тобіадам первосвященик Йасон домігся від Антіоха IV Єпіфана (175-163 рр. до н.е.), що тільки вступив на трон, дозволу на організацію в Єрусалимі поліса з ефебією, гімнасієм і ін. полісними інституціями. Цей поліс включав тільки прибічників еллінізаторського руху, що іменували себе «антіохійцями в Єрусалимі». Еллініза-

тори не вважали свої дії відмовою від йахвізму, навпаки, на їх думку, відмежування від інших народів було не тільки причиною нещастя, що постигли євреїв, але і порушенням заповіту Мойсея, який вчив, що бога Йахве можуть і повинні шанувати всі люди.

Конфлікт, що охопив іудейське суспільство, виражаючи соціально-економічні протиріччя, розгортався в релігійно-ідеологічній площині. Спочатку розбіжності не виходили за рамки общини, питання про політичну незалежність не висувалось. Однак, залежність «антіохійців в Єрусалимі» від підтримки Селевкідів, так само як і дії селевкідських правителів, неминуче підводили їх до вибору: залишатись чи не залишатись Іудеї під владою «язичників»?

Едикт Антіоха IV Єпіфана 167 р. до н.е. під загрозою страти заборонив виконувати розпорядження йахвізму — дотримання суботи, обрізання, жертвоприношення Йахве, харчові приписи тощо. Єрусалимський храм перетворювався у храм Зевса Олімпійського, сувої священного писання спалені і т.д. Настільки незвична для елліністичних басілевсів практика релігійних гонінь впливає із самої сутності конфлікту в Іудеї: оскільки головним у ньому була боротьба за і проти «огородження» від зовнішнього світу, то реакцією Антіоха IV була спроба знищення цього «огородження».

Маккавейська війна (167-142 рр. до н.е.). Характером боротьби, що розгорнулася в Іудеї, пояснюється також зародження тоді мучеництва за віру: багато хто загинув, пасивно опираючись проведенню в життя едикту Антіоха IV. Інші відгукнулись на заклик Маттафії (Маттітьягу або Маттатія) зі священницького роду Хасмонеїв (Хашмонаїм) активно боротись. Це поклато початок повстанню (167-142 рр. до н.е.), відомому як Маккавейська війна — за прізвиськом старшого з п'яти синів Маттафії — Іуди (Іегуди) Маккавея (з євр. маккабі — молот). Дії повстанців, основною базою яких стала Іудея, були настільки успішними, що в 164 р. до н.е. Антіох IV Єпіфан звернувся до них з посланням, в якому зажадав припинення збройних виступів, пообіцявши, що «тим, хто повернеться додому», буде гарантована безкарність і що іудеї зможуть вживати свою їжу і зберігати свої закони, як і колись. Послання стало офіційною відмовою від релігійних гонінь і обіцянкою відновити автономію іудейської общини. Однак, повстанці відкинули пропозицію басілевса.

Здійсненню мети Хасмонеїв — досягненню повної незалежності — сприяли дві обставини. Перша — підтримка повстанців Римом, що уклав у 161 р. до н.е. договір з Іудою Маккавеєм про взаємну допомогу на випадок війни, що стало визнанням повстанців самостійною політичною силою. Друга — розпад держави Селевкідів, що почався після смерті Антіоха IV. Хасмонеї спритно використовували боротьбу Селевкідів за престол, в ході якої претенденти шукали в них підтримки, надаючи їм взамін досить суттєві привілеї — в рамках збереження Іудеї в складі Селевкідської держави. Однак ця держава на очах розпадалась, і Хасмонеї, особливо Симон, що очолював боротьбу після загибелі Іуди і його брата Іонатана, все наполегливіше домогались повної незалежності. В 142 р. до н.е. селевкідський басілевс Деметрій II у посланні «первосвященнику Симону і другу басілевсів [тобто Селевкідів], старійшинам і народу іудейському» звільнив Іудею від сплати всіх податків і запропонував укласти мир з нею — фактично як з рівною стороною.

Територіальна експансія Хасмонеїської держави і її еллінізація (142-76 рр. до н.е.). Прагнення зміцнити свою владу штовхнуло перших Хасмонеїських правителів — Симона (142-134 рр. до н.е.), Іоанна Гіркана I (134-104 рр. до н.е.) і Александра Йанная (103-76 рр. до н.е.) — на шлях завоювань. Вони включили до складу своєї держави Едом, всю Палестину (включаючи узбережжя), частини Зайорданья і Південної Фінікії. Внаслідок цього населення Хасмонеїської держави ставало в етнічному і релігійному відношенні все більш різноманітним. Розуміючи небезпеку цього, Хасмонеї намагались розв'язати цю проблему за допомогою насильницької іудаїзації країни, що, зрозуміло, викликало опір.

Розширюючись, держава Хасмонеїв не могла вже бути громадянсько-храмовою общиною, непорушними передумовами існування якої (як і існування елліністичних полісів) були відносна соціально-економічна рівність і етнічно-релігійна однорідність її повноправних членів, невеликий чисельний склад і обмежена територія. Держава ж Хасмонеїв поступово перетворювалась в елліністичну монархію. Коли в 140 р. до н.е. «Великі збори» затвердили Симона в спадкоємному званні первосвященника, стратега і етнарха («глави народу»), а з кінця II ст. до н.е. його спадкоємці приєднали до сану первосвященника царський титул, це стало порушенням релігійно-політичної доктрини йахвізму, згідно якої первосвященниками повинні були бути тільки Цадокіди, а царями — тільки Давіди, і то лише у віддаленому майбутньому.

Еволюція Хасмонеїської держави в елліністичну монархію зовні проявилась у створенні розгалуженого адміністративно-бюрократичного апарату, заміні громадянського ополчення іноземними найманцями, створенні пишного двору, будівництві палаців і фортець і т.д. Все це вимагало великих коштів і спричиняло зростання податкового тягаря, що зводило нанівець дієвість того господарського підйому, що наступив в країні після завершення Маккавейської війни.

Антихасмонеїське повстання 90-84 рр. до н.е. Захоплена підтримка Хасмонеїв народними масами поступово змінювалась зростаючим невдоволенням, що за Александра Йанная набуло характеру відкритої і запеклої боротьби. Протягом шести років (90-84 рр. до н.е.) відбувалось кероване фарисеями (одна з трьох, поряд з саддукеями і есеями, іудейських течій або «шкіл») народне повстання, яке цар жорстоко придушив. В антихасмонеїському русі I ст. до н.е. соціально-економічні мотиви були нерозривно зв'язані з релігійними. Цей рух за своїм характером був аналогічний більш ранньому антиселевкідському.

Конфлікт партикуляристської і універсалістської тенденцій в йахвізмі. Переможне завершення Маккавейської війни і створення незалежної держави зміцнювали віру в дієвість «договору» з Йахве, у «вибраність» народу Йахве, тобто партикуляристську тенденцію. З іншого боку, зрушення в соціально-економічному і політич-

ному житті країни нагально вимагали відновлення і розширення самої релігійної общини, заснованої на старозавітному законодавстві зовсім іншої епохи. Така універсалістська тенденція була особливо сильна серед євреїв діаспори (*διασπορά* — розсіяння; частина етносу, що проживає поза межами країни свого походження і утворює стійкі групи в країні проживання, а також соціальні інституції для підтримки і розвитку своєї ідентичності) — у Месопотамії, Єгипті, Анатолії, Греції і ін. країнах, що безпосередньо контактували з елліністичним оточенням і виявляли зростаючу зацікавленість до йахвістського монотеїзму. Для здійснення діалогу між йахвізмом і елліністичною культурою священні тексти першого необхідно було не тільки перекласти грецькою, але і наблизити до системи елліністичних ідей і образів. Це чітко проявилось в грецькому перекладі Старого заповіту — Септуагінті (*Interpretatio Septuaginta Seniorum* — Переклад Сімдесяти Старійшин). Здійснений в Александрії в III—II ст. до н.е. цей переклад і став адаптацією Старого заповіту до світу елліністичних ідей і образів.

Останні Хасмоней (67-37 рр. до н.е.). Приєднання Палестини до Риму (63 р. до н.е.). З самого початку існування Хасмонейської держави в її суспільстві існували різноманітні релігійно-ідеологічні, політичні і соціально-економічні суперечності, що час від часу виливались в серйозні конфлікти, однак протягом десятиліть їх вдавалось владжувати. Відносна стабільність закінчилась після смерті цариці Саломей-Александри (76-67 рр. до н.е.), коли в боротьбі за владу зійшлися у смертельній боротьбі двоє її синів — Гіркán II (103-30 рр. до н.е.) і Арістóбул II (100-49 рр. до н.е.). У 65 р. до н.е., коли Помпей вторгся в Сирію, обидва суперники звернулись до нього по допомогу. В 63 р. до н.е. римські війська увійшли в Єрусалим і Помпей включив Іудею до складу римської провінції Сирія на правах автономної області, однак сильно урізав її територію. Царем Іудеї став Гіркán II.

Гіркán II (63-40 рр. до н.е.). Реальна влада Гіркана II була невеликою, оскільки наглядати за ним Помпей поставив царя Едома (Ідумеї) — Антипатра II. У 49 р. до н.е., під час громадянської війни Помпея з Цезарем, Антипатр II підтримав останнього, за що одержав римське громадянство і титул епітропа (*ἐπίτροπος* — намісник, прокуратор) всієї Іудеї, що в тих умовах означало призначення його фактичним правителем. Старший син прокуратора — Фазасел став намісником Єрусалима, а молодший Ірод (73-4 рр. до н.е.) — області Галілея. В компетенції Гіркана II залишились релігійні справи. Після загибелі Цезаря (44 р. до н.е.) Антипатр втратив підтримку Риму і наступного, 43 р. до н.е., був отруєний наближеним Гіркана II Маліхом. Однак, син Антипатра — Ірод, завдяки дружбі з Марком Антонієм зумів зберегти владу над Галілеєю. У 40 р. до н.е. Іудею захопили парфяни і віддали її трон Антигону II — сину брата і суперника Гіркана II — Арістобула II.

Антигон II (40-37 рр. до н.е.). Правління Антигона II виявилось недовгим, оскільки армія Марка Антонія протягом 38-37 рр. до н.е. зуміла витіснити парфян за Євфрат і останній представник династії Хасмоней був страчений (37 р. до н.е.). Трон Іудеї за протекції Марка Антонія одержав син Антипатра II, «союзник і друг римського народу» — Ірод.

Ірод I Великий (37-4 рр. до н.е.). Першим ділом Ірод скасував спадкоємне первосвященство, винищив Хасмоней і інші знатні роди, а конфіскацією їх майна поповнив казну. Ці заходи супроводжувались перерозподілом землі, більшу частину якої Ірод сконцентрував у власних руках, наділяючи нею своїх родичів і наближених; це створювало нову суспільну верхівку, що залежала від царя і догідливо служила йому.

Після поразки свого покровителя Марка Антонія в битві при Акціумі в 31 р. до н.е. Ірод потрапив у складну ситуацію, однак зумів налагодити контакт з Октавіаном і вже не втрачав його до самої своєї смерті. Тоді ж в Палестину вторглися араби, а також відбувся землетрус в Єрусалимі, від якого загинуло 30 тис. чол. Вигнавши арабів, Ірод розгорнув широкомасштабне будівництво і в столиці, і по всій країні. Особливо прославився Ірод реконструкцією Єрусалимського храму (22-11 рр. до н.е.).

При ньому був збудований порт Кесарія (Цезарея), реконструйовані Самарія (Себастія), Газа і Масада, засновані Іродіон і Єсевон. Міста прикрашались цирками, термами, театрами і іншими громадськими будівлями. У пригороді Єрусалиму був зведений амфітеатр, де проводились гладіаторські бої, змагання борців і гімнастів, кінні перегони. Також цар посилав щедрі дари Афінам, Спарті, іншим елліністичним містам. На о. Родос він збудував храм Піфії, а в Антіохії вимостив майдан (Йосиф Флавій, Іудейські старожитності, XV, 8, 1; XVI, 5, 3).

Виступивши таким чином провідником еллінізації в Палестині, Ірод викликав обурення консервативних елементів єврейського суспільства, що кілька разів влаштовували змови проти нього. Крім того, постійно потребуючи великих коштів, він різко збільшив податкове обкладання населення. Навіть при спадкоємцях Ірода, що правили значно урізаною територією, щорічні надходження в скарбницю досягали 1000-1200 талантів. Численні податки і побори вкрай обтяжували країну і викликали масове невдоволення, посилене несумісними з йахвізмом нововведеннями. Наприклад, всі піддані повинні були присягати римському принцепсу і особисто Іроду. Незважаючи на все це, він продовжував вважати себе ревним прибічником релігії іудеїв.

За свідченням Йосифа Флавія, у 25 р. до н.е. в Палестині був неврожай і розпочався голод. Оскільки казна була вичерпана будівництвом, Ірод наказ зібрати все золото в своєму палаці і закупити на нього хліб у Єгипті. «Класифікувавши населення якнайбільш точно, він спершу видав частину хліба всім тим, що могли самі приготувати собі їжу; потім він направив до пекарів і доставив готову їжу всім тим, що з-за похилого віку або з якоїсь іншої причини не могли випекти собі хліба» (Іудейські старожитності, XV, 9, 2).

На безперервні народні виступи і повстання Ірод відповідав масовими кривавими репресіями, не щадячи навіть членів власної сім'ї. Болісно недовірливий і мстивий тиран стратив двох дружин — Доріс і Маріамну I (всього в нього було вісім дружин), шурина, кількох синів (всього він мав 15 дітей). Вже смертельно хворий, він засудив до смертної кари свого первістка і спадкоємця Антипатра, викритого у підготовці змови. Утверджуючи цей вирок, Август начебто сказав: «Краще вже бути свинею Ірода, ніж його сином!» (Макробій, Сатурна-

лії, II, 9). Зрештою, цар призначив своїм спадкоємцем сина від дружини-самаритянки — Ірода Архелая, а іншим вцілілим своїм сином — Іроду Антіпі і Іроду Філіппу II — виділив тетрархії (окремі області).

Незважаючи на позитивне, в цілому, ставлення до Ірода, відображене Йосифом Флавієм, в талмудичній традиції він оцінюється різко негативно як узурпатор-царевбивця, чужоземний ставленник і руйнівник традиційних інститутів (звідси начебто бере початок ідеологія майбутнього руху зелотів). Ця оцінка була сприйнята і ранніми християнами, що знайшло відображення у євангельському сказанні про «побиття немовлят» (Матф., II, 1-16).

Ірод Архелай (4 р. до н.е. - 6 р. н.е.). Спадкоємець Ірода Великого з самого початку зіткнувся з серйозним опором. Під час святкування Пасхи натовп, протестуючи проти його вступу на трон, розгромив царський загін і Архелая довелось кинути на його втихомирнення все своє військо, внаслідок чого загинуло бл. 3 тис. чол. Навіть коли його повноваження були підтвержені Августом (принцепс дав Архелая лише титул етнарха, а не царя), протести не вщухали і їх придушення ставало все більш проблематичним. Зрештою, в 6 р. н.е. Август позбавив Ірода Архелая влади, відправив у заслання, а його володіння — Іудею, Ідумею і Самарію в якості окремої територіальної одиниці, що одержала назву Іудея, приєднав до провінції Сирія. Хоча в окраїнних областях цієї нової Іудеї ще якийсь час правили сини Ірода Великого (напр., Галілеєю і Зайорданням до 39 р. Ірод Антіпа), вся влада перебувала в руках римських намісників.

Іудея в 6-66 рр. Призначений легатом Сирії Публій Сульпіцій Квіріній в 6 р. провів перепис населення, що викликало в Іудеї хвилювання і опір. Цим скористався «софіст», як його називає Йосиф Флавій, Іуда Галілеянин (Іехуда бен Хізкія) і, підтриманий фарисеями на чолі з Саддуком (Цадоком), підняв повстання. Невдовзі воно було придушене, Іуда загинув, однак, розмах руху (тільки на хрестах було розп'ято 2 тис. чол.) змусив римські власті призначити в Іудею окремого префекта з резиденцією в Цезарії (Кесарії). Спочатку вони доволі часто мінялись, і тільки за Тіберія (14-37 рр.) строк їх повноважень був збільшений.

Префектура Понтія Пілата (26-36 рр.). Першим префектам в цілому вдавалось зберігати стабільність, однак за Понтія Пілата вона порушується. Філон Александрійський (21 р. до н.е. - 41 р. н.е.) пише, що цього «лютого і впертого» префекта, «від природи жорстокого і гнівливого», іудеї ненавиділи «...за всі його злочини, продажність його вироків, його хижацтво, розорення ним цілих сімей... численні страти осіб, не засуджених жодним судом, і інші жорстокості різного роду», але нічого не починали. Лише після того як Пілат наказав установити в палаці Ірода в Єрусалимі «позолочені щити, на яких не було ніяких зображень, а тільки зроблений надпис: посвятив такий-то такому-то», «народ прийшов у неспокій і... став просити його забрати щити і не порушувати звичаїв предків». Префект відмовив і тоді до Тіберія був направлений «жалісливий лист», прочитавши який принцепс наказав забрати щити і помістити їх у храм Августа в Кесарії (Про посольство до Гая, 38).

Йосиф Флавій доповняє Філона повідомленням, що Понтій Пілат першим з префектів розмістив військо на зимовий постій в Єрусалимі, причому внести в місто «зображення принцепса на древках знамен» він вирішив «для наружи над іудейськими звичаями». Пізніше префект провів у Єрусалим акведук, взявши кошти для цього зі священної скарбниці, що знову обурило городян і вони стали голосно лаяти його. Для втихомирнення натовпу він послав переодягнених легіонерів, які побили людей схованими під одягом киями (Іудейські старожитності, XVIII, 3, 1-2). Коли ж самаритяни, підбурені якимось «брехливим чоловіком», зібрались на «особливо священній» для них горі Гарізім, де той обіцяв показати їм «закопані тут священні ємності Мойсея», Понтій Пілат наказав жорстоко розправитись з юрбою. Це вже загрожувало серйозними потрясіннями, тому безпосередній начальник Пілата — префект Сирії Луцій Вітеллій відіслав його в Рим «для звіту перед принцепсом», «назавжди звільнив населення від виплати податку на плоди, що привозились і продавались в місті», змістив первосвященника Йосифа Кайафу і призначив на його місце Йонафана (Іудейські старожитності, XVIII, 4, 1-3).

Таким чином, згідно свідчень античних істориків, Понтій Пілат не бажав рахуватись зі звичаями місцевого населення і в усіх випадках непокори прибігав до грубої сили, чим створив собі славу найжорстокішого чужоземного правителя. Про це дуже добре знала еллінізована єврейська діаспора в Сирії, Анатолії і Єгипті, в середовищі якої стало формуватись християнство. Зрозуміло, що спочатку для неї Понтій Пілат уособлював ненависну імператорську владу, тому його ім'я виявилось тісно пов'язаним з муками Ісуса Христа. Однак пізніше, з сер. II ст., коли керівники християнських общин стали шукати шляхи для примирення з римською владою, образ жорстокого префекта (його титул підвищили до «прокуратора», що відповідало реаліям епохи Антонінів) був переосмислений: з антагоніста Христа він став ледь не його другом. В євангельській оповіді про суд над Христом з Пілата, як представника імператорської влади, знімається відповідальність («Пілат... взяв води і вмив руки... і сказав: неповинний я в крові Праведника Сього...» — Мф., XXVII, 24) і повністю перекладається на іудеїв («...весь народ сказав: кров Його на нас і на дітях наших» — Мф., XXVII, 25), оскільки з ними, як непримиреними ворогами Імперії, в нових історичних умовах християни не хотіли мати нічого спільного.

Конфлікт з Калігулою (40-41 рр.). Чергове загострення суспільної ситуації в Іудеї відбулось за правління Гая Калігули (37-41 рр.), що в 39 р. став вимагати божественних почестей і в провінції направлялись його статуї для поклоніння. Наступного, 40 р., за словами Йосифа Флавія, делегація александрійських іудеїв донесла Калігулі, що «всі піддані Римської імперії... споруджують на честь Гая вівтарі і храми і всюди шанують його як бога; одна тільки іудеї вважають ганебним воздвигати на його честь статуї і клястись його іменем» Розгніваний принцепс наказав префекту Сирії Петронію за будь-яку ціну встановити в єрусалимському храмі Йахве свою статую і змусити іудеїв поклонятись їй (Іудейські старожитності, XVIII, 3, 1-2). Як повідомляє Філон Александрійський, онук Ірода Великого, тетрарх Південної Сирії і Галілеї — Ірод Агріппа I, що в молодості приятелював з Ка-

лігулою, зумів його переконати відмовитись від цієї ідеї (Про посольство до Гая, 35-36). Втім, невідомо, до чого б це все дійшло, але в 41 р. Калігула був вбитий змовниками.

Ірод Агріппа I (41-44 рр.). Новий принцепс — Клавдій (41-54 рр.) у 41 р. приєднав до володінь Агріппи I Іудею, Ідумею і Самарію, так що майже вся держава Ірода Великого опинилась в руках його онука. Однак, його популярність в іудейському суспільстві і зростаюча могутність почали викликати побоювання в оточенні принцепса. Після раптової смерті Агріппи (44 р.) в Іудеї було відновлене правління римського префекта.

Зелоти і сикарії. Слід відзначити, що суспільні процеси в Палестині не зводились виключно до боротьби з римським пануванням. Маса іудейського населення зазнавала подвійного гніту — як від римлян, так і від місцевих землевласників з середовища вищого і середнього жрецтва (саддукеями і фарисеями) і міняйлами-лихварями, що жили в постійних усобицях і боротьбі за владу. Ця суспільна еліта дивилась з презирством на землеробів, називаючи їх амхаарец (народ землі). В свою чергу, сільські жителі і ремісники ненавиділи знать і «законовчителів». Найактивнішою їх частиною були зелоти (грец. ревнителі) — релігійно-політичне угруповання, яке ставило за мету не тільки вигнання римлян, але і переділ землі і встановлення рівності майнових відносин. Своєю радикальністю виділялись сикарії (sicarii — «кинджальщики») — терористичне крило зелотів. Очолили рух Іоанн Гіскальський і Симон бар Гіора.

Перша іудейська війна (66-73 рр.). В 66 р., обурене утисками прокуратора Гессія Флора, збунтувалось населення Цезареї — столиці провінції. Цим відразу скористались зелоти і обложили римський гарнізон в Єрусалимі, а коли він здався, його перебили. Коли повсталим вдалось розгромити армію легата Сирії Цестія Галла, повстання охопило всю Палестину і сусідні області Єгипту і Сирії; в Александрії, Дамаску і інших містах тривали вуличні бої, в яких гинули десятки тисяч римлян і місцевих жителів. В Єрусалимі зелотами і сикаріями було утворене теократичне правління на чолі з первосвященником.

В 67 р. Нерон відправив в Іудею свого останнього визначного полководця Веспасіана, який був незнатного походження і мав вже 57 років, а тому не здавався принцепсу небезпечним. Набравши 50-тис. армію, він після тривалої облоги взяв місто Йотапату, 40 тис. жителів якого загинуло, а решта здалась в полон (серед інших видний зелотський діяч Йосиф Бен Матітьягу — майбутній історик Йосиф Флавій). Подібна доля спіткала і інші міста Іудеї і вже наступного, 68 р., повстання було всюди придушене; тримався лише Єрусалим. Однак Веспасіан, одержавши звістку про смерть Нерона, припинив воєнні дії.

Повсталі одержали майже два роки передишки, однак це не пішло їм на користь. Виникла під час натиску римлян єдність не пройшла випробування в мирний час: в угрупованні зелотів взяли верх радикальні сикарії на чолі з Іоанном Гіскальським. Саддукеїв і фарисеїв, що були проти повстання і намагались знайти шляхи примирення з римлянами, вони звинуватили в зраді і піддали репресіям. Змушений виїхати до Риму, Веспасіан передав командування в Іудеї своєму старшому сину Титу, який в квітні 70 р. починає облогу Єрусалиму. Захищене трьома лініями укріплень місто майже шість місяців трималось на самозреченні і релігійному фанатизмі своїх захисників, однак витримати методичного натиску римської військової машини не могло і, повністю зруйноване, у вересні 70 р. здалось. Вожді повстання Іоанн Гіскальський і Симон бар Гіора були взяті в полон. На руїнах Єрусалиму був розташований табір X легіону.

Втім, організований сикаріями опір в Палестині тривав ще майже два роки. Останньою пала фортеця Масада: в квітні 73 р., напередодні її штурму сикарії спалили свої дома, вбили дружин, дітей і самих себе. В Єгипті римлянам допомогла місцева іудейська знать, видавши посланців повсталих. В Кірені спроби відновити боротьбу були також придушені.

Протягом всієї війни, за підрахунками античних авторів, загинуло понад 600 тис. чоловік; число померлих від голоду, проданих в рабство, вивезених за межі Палестини і т.д. не піддається визначенню, зрозуміло тільки, що воно було величезним.

Палестина між двома іудейськими війнами (73-132 рр.). Більшість земель Палестини була конфіскована і поділена на ділянки, що роздавались ветеранам або продавались новим поселенцям. Тим з колишніх землевласників-євреїв, що не були помічені в активній антиримській діяльності, власті дозволили стати орендарями. Іудеїв виселили з більшості палестинських міст, крім тих, що не вчинили сильного опору римській армії або здались відразу, напр., Сепфоріса (Ціппорі), Тіберіади (Тверії), деяких міст Галілеї. Податок, який іудеї платили на користь Єрусалимського храму, тепер йшов у казну відбудованого Веспасіаном храму Юпітера Капітолійського в Римі. Змінилось управління Палестиною: вона була відокремлена від Сирії і склала окрему провінцію, яку звичайно очолював преторіанський легат принцепса.

Незважаючи на втрату свого релігійного центру — Єрусалимського храму, зусиллями насі (патріархів, голів нового Синадріону) — Йоханана бен Заккая і Гамлієла II з Йамнії (Йамне), яких римська адміністрація визнавала повноважними представниками іудейського населення, галаха (сукупність законів, регламентуючих релігійне, сімейне і громадянське життя іудеїв) була змінена згідно нових умов, що дало можливість іудеям зберегти ідентичність і єдність, не порушуючи лояльного ставлення до Імперії. Відтепер осередками всього іудейського життя ставали синагоги (סוּבָּחָוּת — «збори»; івр. бейт кнєсет — «дім зборів») — молитовні збори, в рамках яких були вироблені нові форми богослужіння, не обтяжені складним і дорогим ритуалом. Жертвоприношення було замінено молитвою і дотриманням численних міцвот (приписи і табу), що ритуалізували все життя іудея, аж до найдрібніших його проявів.

Наслідком діяльності «реформаторів з Йамнії» стало швидке господарське відновлення і нове заселення Палестини. Багато іудеїв було звільнено з полону, часто з допомогою діаспори, і повернулись у свої оселі. Землі викуплялись у неіудеїв, відбудовувались міста, розквітало сільське господарство, ремесло і торгівля. Цьому

сприяло широке будівництво доріг і мостів, затіяне римськими властями. В цілому за 60 років після I Іудейської війни чисельність населення відновилась, іудеї знову широко селились в елліністично-римських містах Палестини і Сирії.

Вся ця іділія була порушена під час Східної кампанії Траяна (114-117 рр.). У 115 р., коли римська армія вела важкі бої у Месопотамії, повстали іудеї Лівії, Єгипту, Кіренаїки і Кіпру, захвилювались і палестинські іудеї. Це змусило принцепса відволікти значні сили на придушення повстань, що в цілому визначило невдачу всієї війни. Наступник Траяна — Адріан (117-138 рр.), за свідченням Діона Кассія, заснував на руїнах Єрусалиму місто, назване Елія Капітолїна (Colonia Aelia Capitolina), а на місці храму Йахве був збудований храм Юпітеру Капітолійському; «це і привело до війни значної і тривалої, оскільки іудеї вважали неприпустимим, що в їх місті поселяться іноземці і вкореняться чужі святині» (Римська історія, Епітома кн. LXXIX, 12, 1-2).

Друга іудейська війна, або Повстання Бар-Кохби (132-135 рр.). В подіях взяла участь більшість населення провінції. Повстанці зробили своєю базою гірські райони західного берега Мертвого моря. Тут були споруджені печерні сховища, що служили складами зброї, припасів і місцями укриття. Очолив повстання Симон Бен-Косіба, що одержав прізвисько Бар-Кохба (арам. «Син зірки»), оскільки його прибічникам здалось, що збувається біблійне пророцтво Валаама про «зірку від Іакова» (Чис., 24, 17).

Дочекавшись коли Адріан відбуде у віддалені провінції, у 132 р. «вся Іудея прийшла у збудження». Повстання набуло характеру запеклої партизанської війни, в якій римляни більше року зазнавали поразок. Іудеї, пише Діон Кассій, «не наважувались вступати з римлянами у відкриту битву, а займали вигідні пункти на місцевості і з'єднували їх підземними ходами...» (Римська історія, Епітома кн. LXXIX, 12, 3). Тільки коли в 134 р. на його придушення були спрямовані великі сили, очолені викликаним з Британії полководцем Юлієм Севе́ром, а потім приїхав і сам принцепс, римські війська стали послідовно займати один округ за іншим, піддаючи їх нещадному спустошенню. В кінцевому рахунку, за свідченням Діона Кассія, було зруйновано 50 укріплених пунктів, 985 сіл і винищено 580 тис. чоловік, не враховуючи загиблих від голоду і хвороб. «У наслідку, — зазначає історик, — майже вся Іудея була перетворена у безлюдну пустиню... в міста її виючи забігали у великій кількості вовки і гієни» (Римська історія, Епітома кн. LXXIX, 14, 1-2).

Вцілілим іудеям під страхом смерті було заборонено відвідувати Єрусалим частіше одного разу на рік, вчати Тору і здійснювати ритуали (у т.ч. обрізання). Хоч спадкоємець Адріана — Антонін Пій (138-161 рр.) скасував ці виняткові міри, однак II Іудейська війна завершила процес «розсіяння» (діаспора́, діаспора) цього народу по всій імперії, початий ще I Іудейською війною 66-73 рр.

2. СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ В ПАЛЕСТИНІ

II ст. до н.е. — II ст. н.е.

Протягом другої пол. II ст. до н.е. викристалізувались три основних суспільно-політичних і релігійно-філософських течій в Палестині: саддукеїв, фарисеїв і ессеїв.

Саддукеї. В своїх рядах саддукеї об'єднували членів знатних священницьких родів, що зводили свій родовід до роду первосвященника Цадока (в грецькій передачі — Саддук), а також представників військової і землевласницької аристократії. За словами Йосифа Флавія, письменника, що намагався в кінці I ст. н.е. викласти для греко-римського читача всю історію єврейського народу і іудейського віровчення, «за саддукеями йшли лише заможні люди, народну масу вони не могли залучити на свій бік». Ця течія з часу правління Гіркана I (135-104 рр. до н.е.) і стала соціально-політичною опорою хасмонеївської династії. Саддукеї скрупульозно дотримувались храмового культу і наполягали на строгому виконанні тільки «писаних» законів П'ятикнижжя (Тори), заперечуючи «переказ», або «усне вчення». Вони також прагнули до поєднання в руках вищого священства і знаті всієї світської і духовної влади. Всяка спроба нового тлумачення «Закону» розглядалось як зазіхання на монополні права священницького стану. В своїй теології саддукеї відкинули приречення долі, заперечували посмертне існування душі, воскресіння мертвих і покарання грішників у потойбічному світі. На думку саддукеїв, бог не втручається в дії і вчинки індивіда, якому надана повна свобода волі. Формальна прихильність до «Закону» не перешкоджала саддукеям прилучатись до елліністичної культури.

Після Першої іудейської війни 66-73 рр. н.е. саддукеї зійшли з історичної арени.

Фарисеї. Справжніми творцями нормативного йахвізму були фарисеї. Якою мірою вони були зв'язані з хасидеями, партизанами і борцями проти Селевкідів, про яких розповідається в книгах Маккавеїв, неясно; суперечливі також свідчення про їх соціальний склад, політичні погляди і політичну програму. Неясним є і походження самого терміна «фарисеї». Можливо, слово це означає «відокремлені» (івр. перушім, прущім) і спочатку мало характер осудливий. Самі фарисеї частіше називали себе хаверім — «співтоваришами». Флавій повідомляє що вони вели простий, поміркований спосіб життя, відмовлялись від дорогої їжі і всякої зніженості, і що за ними йшов простий народ: «Фарисеї користуються таким впливом в народі, що їм вірять навіть тоді, коли вони говорять проти царя або первосвященника». Фарисейські «товариства» були організаціями зі строго регламентованим порядком прийому членів і їх способу життя. Судячи з талмудичних даних, соціальний склад фарисейських общин був досить строкатий. Серед видних фарисеїв можна зустріти людей, що знаходились на нижчій ступіні соціальних сходів, наприклад поденників, вуглярів, льоночесальників, пастухів, але також і представників соціальної верхівки, напр. великих землевласників, судовласників і т.д., зокрема багатія Гамалі-Ела, вчителя майбутнього апостола Павла.

Однак основну масу фарисеїв складали середні прошарки — кваліфіковані ремісники, торговці, середні землевласники, середні і дрібні чиновники і, звичайно, в першу чергу «вчені, мудреці», професійні законознавці. Саме вони утворили еліту фарисейських общин. Число їх було значним. Згідно Йосифа Флавія, понад 6 тис. фарисеїв відмовились при Іроді (37-4 рр. до н.е.) принести присягу принцепсу Октавіану Августу.

Кілька тисяч фарисеїв взяли участь у масовому народному повстанні проти царя Александра Йанная (Антихасмонейське повстання 90-84 рр. до н.е.). Фарисеї, за словами Флавія, вважались авторитетними толмачами законів на відміну від саддукеїв, що визнавали лише «писаний Закон», закон Мойсея, і відкидали т.зв. «усне вчення», що виникло після фіксації «Закону» реформатором Езрою (V ст. до н.е.). В основі «усного вчення» фарисеїв лежало специфічне тлумачення законів П'ятикнижжя згідно нових суспільно-економічних умов. Звідси та роль, яку фарисеї грали в житті суспільства. Фарисеї виробили і вдосконалювали струнку систему герменевтики (тобто способів «втягнення» з тексту якогось таємного змісту) і логічні прийоми дедукції і силогізмів, за допомогою яких з П'ятикнижжя «виводились» нові закони, викликані потребами життя, і видозмінювались закони, що стали анахронічними і суперечили новим економічним і суспільним умовам. Наприклад, стародавній закон про прощення боргів кожного сьомого року приводив до того, що, чим ближче до терміну семиріччя, тим менш охоче давали біднякам у кредит. Фарисей Гіллель (сам з бідняків) встановив юридичну процедуру, що дозволяла суддям давати документ, який звільняє від правила нестягнення боргів після встановленого терміну. Суворий закон таліона («око за око») був витлумачений так, що в ряді випадків міг бути замінений штрафом. З нововведень фарисеїв відомі, наприклад, такі, як обов'язкове шкільне навчання дітей і фіксація в шлюбному договорі прав дружини на частину доходів чоловіка.

На відміну від саддукеїв фарисеї визнавали божественне приречення, але вважали, що вільно обирає людина як добрі, так і погані вчинки перебувають у повній відповідності з долею і приреченням. Фарисеї вірили в безсмертя душі, у воскресіння мертвих і загробну відплату за добрі і злі справи, зроблені в земному житті. Ці сторони вчення фарисеїв, як і їх ангелологія і демонологія, дуже вплинули на християнство.

Фарисеї досить діяльно брали участь у політичному житті. Вже за Гіркана I вони перейшли в опозицію до режиму Хасмонейв. За Александра Йанная (103-76 рр. до н.е.), що спирався на саддукеїв, фарисеї очолили масові народні повстання, причому на допомогу вони запросили селевкідського басилевса Деметрія III. В період правління вдови Йанная фарисеї, власне кажучи, захопили всю повноту влади у внутрішньому житті країни.

Під час громадянської війни між Гірканом II і Арістобулом II 67-63 рр. до н.е. фарисеї активно підтримували першого. За правління Ірода I (37-4 рр. до н.е.), як вже згадувалось, більше 6 тис. фарисеїв відмовились присягати Августу і Іроду, за що були покарані штрафом, а найбільш активні з них були страчені. Правда, частина фарисеїв, навпаки, закликала співгромадян підкоритись режиму Ірода.

Позиція фарисеїв в період антиримської війни 66-73 рр. н.е. була багато в чому суперечлива. Підхоплені хвилею всенародного обурення діями римської влади, фарисеї іноді опинялись на гребені руху і один час навіть очолювали повстання в Єрусалимі проти префекта Гессія Флора. Однак, переважно фарисеї належали до т.зв. поміркованих, або «партії миру» з Римом.

У межах течії фарисеїв було багато ворогуючих шкіл, наприклад ліберальна школа Гіллеля і досить ригористична школа Шаммая. У талмудичній літературі зустрічається вираз «нещастя (або «бич») фарисейський» і вказівка на лицемірно-священницьких фарисеїв, що фігурують під назвою цевуїм, тобто «фарбовані». Саме проти таких лицемірів і ханжей в першу чергу спрямовані численні різкі висловлення про фарисеїв у новозавітній літературі.

Найвищий розквіт течії фарисеїв припадає на період після руйнування храму (70 р.) і розгрому повстання (73 р. н.). У Йамнії були з дозволу влади відкриті Академія фарисейських законовчителів і Синедріон (рада іудейських законовчителів, що мала певні судово-адміністративні права); останній на чолі з етнархом (насі) став релігійним і адміністративним центром палестинських іудеїв. Можливо, за зразок була взята іудейська община в парфянській Вавілонії на чолі з неспадкоємним давідідом — ексілархом (реш-галута). Найбільший вплив у Академії і Синедріоні здобули гілеліти, в той час як вплив шаммаїтів поступово зійшов нанівець. Внаслідок активної коментаторської і законодавчої діяльності фарисеїв, розвитку ними «усного вчення» був створений великий збір законів — «Мішна» (перша і основна частина Талмуду), всебічно регламентуючий господарську, соціальну, юридичну і релігійну сторони суспільного і приватного життя (I — поч. III ст. н.е.).

Ессеї. Третьою суспільно-релігійною течією були ессеї (можливо, з арамейського хасайя — «благочестиві»). Генетично ессеїв зв'язують з рухом «благочестивих» — хасидеїв передмаккавейської пори і періоду маккавейських воєн, однак надійних даних про це немає (висувається припущення, що ядро ессеїв складали переселенці з Вавілонії). В другій пол. II ст. до н.е. вони, у всякому разі, вже існували. Флавій вперше згадує їх у зв'язку з подіями 145 р. до н.е.

Свідчення про ессеїв збереглися у творах античних авторів, що змальовують узагальнену картину головним чином соціального ладу і внутрішньої організації ессеїських общин в тому вигляді, в якому вони особисто спостерігали їх і чули про них у I ст. н.е. Історії ессеїського руху зазначені автори зовсім не торкаються і тільки побіжно зупиняються на окремих сторонах ідеологічних поглядів ессеїв. Чисельність ессеїв Філон і Флавій визначають у 4 тис. чоловік, розселених у різних місцях. Пліній Старший і ритор Діон Хрисостом (I—II ст. н.е.) локалізують ессеїські поселення в районі західного узбережжя Мертвого моря. Спільними в описі названих авторів є наступні принципи соціальної організації ессеїв. Відкидаючи приватну власність, рабство, торгівлю, ессеї поєднувались в общини, в яких панував принцип загальної власності, спільної праці і колективного побуту. Займались вони землеробством, скотарством, бджільництвом, ремеслом, але не зв'язаним з виготовленням вій-

ської зброї і спорядження. За словами Філона Александрійського (I ст. до н.е.), «у них ви не знайдете ремісника, що виготовляє луки, стріли, кинджали, шоломи, панцири, щити, і взагалі нікого, що робить зброю, зняв для або що-небудь, що служить для війни». Заняття відхожим промислом передбачало внесення всього заробітку в загальну касу (Про те, що кожен добродесний вільний, XII, 78, 86).

«Свідченням свободи [ессеїв], — пише Філон, — є їх спосіб життя. Ніхто з них не має нічого власного: ні дому, ні раба, ні земельної ділянки, ні худоби, ні інших предметів і обстановки багатства. Все вносячи в загальний фонд, вони спільно користуються доходами всіх. Живуть вони разом, створюючи товариства... і весь час проводять в роботі на загальну користь. Ретельно трудячись, вони сміливо змагаються, не виставляючи як привід ні спеку, ні холод, ні жодні зміни погоди. За звичну роботу вони беруться ще до сходу сонця, а закінчують її тільки після заходу, зберігаючи при цьому здоров'я не менше тих, хто бере участь у гімнастичних змаганнях... Щодня харчуючись разом за спільним столом, вони радіють одному і тому ж самому, будучи прихильниками малих потреб і відкидаючи марнотратність як хворобу тіла і душі. Спільним у них є не тільки стіл, але й одяг... І якщо хто-небудь з них занедужає, то його лікують зі спільних засобів і всі допомагають йому турботами і увагою. Старі ж, якщо вони будуть бездітними, звичайно завершують життя не тільки так само як багатодітні, але як такі, що мають дуже хороших дітей... Добре розуміючи, що шлюб — єдине, що може найпевніше зруйнувати їх спільноту, вони відмовились від нього і, разом з тим, чудово дотримуються [статевої] поміркованості...». В іншому місці Філон говорить про ставлення ессеїв до торгівлі і рабства: «Немає в них і тих мирних занять, що легко ведуть до зла: так, вони навіть у сні не знають ні великої, ні дрібної, ні морської торгівлі, тому що відхиляють від себе спонукання до користолюбства... У них немає жодного раба, але всі вони вільні, взаємно роблячи один одному послуги. Вони засуджують панів, що володіють рабами, не тільки як людей несправедливих, що опоганюють рівність, але і як нечестивців, що порушують закон і установлення природи, яка, подібно матері, всіх породивши і вигодувавши однаковим чином, зробила людей законними братами не тільки за назвою, але і в дійсності...» (Апологія, 4-14)

Філон відзначає наявність ессеїських общин і за межами Палестини. Зокрема, у спеціальному трактаті «Про споглядальне життя» Філон зображує общину терапевтів в Єгипті, яка має ряд подібних рис з палестинськими ессеями.

Більш докладно, ніж Філон, повідомляє про внутрішнє життя ессеїських общин Флавій (Іудейська війна, II, 8, 2-13) — порядок прийому нових членів і їх випробування, вибори посадових осіб общини, розпорядок дня общинників, деякі їх обряди і, в першу чергу, обов'язкове обмивання холодною водою, вивчення і коментування в неробочий час священних книг, адміністративні покарання за провини членів общини тощо. Він розповідає про мужню поведінку ессеїв під час війни з римлянами, коли вони піддавались страшним катуванням, але не зраджували своїх переконань. Говорячи про ідеологічні погляди ессеїв, Флавій зближає їх з піфагорійським вченням. Також історик повідомляє про існування двох галузей есейства, одна з яких визнає шлюб в інтересах продовження людського роду.

Навіть уривчасті свідчення, що збереглися у працях античних авторів, малюють досить примітну картину. Звеличення фізичної праці, визнання її обов'язковою для всіх членів добровільно створеного колективу, відмова від приватної власності і торгівлі, повна колективність побуту, різкий осуд рабства як соціального інституту, що суперечить природній рівності людей, засудження війн — програма незвичайна для того часу і безсумнівно представляє собою одну з яскравих сторінок в історії соціальних вчень. Не випадковий тому той інтерес, що виявляли до вчення і способу життя ессеїв соціальні реформатори і утопісти аж до XIX ст.

Крім трьох охарактеризованих релігійно-філософських і політичних напрямків Флавій називає ще один, найбільш політично радикальний. До нього входили зелоти і сікарії. Це були організовані релігійно-політичні і терористичні групи, що виникли в кін. I ст. до н.е. — на поч. I ст. н.е..

Зелоти. Слово «зелоти» означає «ревнителі». Згідно Флавія, засновниками цієї течії були Іуда Галілеянин (син Хізкії, страченого Іродом вождя заколотників) і фарисей Саддук (Цадок), «які заснували четверту філософську школу і, зібравши навколо себе велику кількість прибічників, не тільки ввергнули державу в смуту, але своєю філософією, про яку раніше ніхто не чув, посіяли насіння майбутніх нещасть». Відмінність зелотів від фарисеїв виявляється головним чином у їх політичній програмі, що виражала інтереси середніх і нижчих верств населення. Зелоти були радикальним в соціальній сфері, патріотичним і різко антиримським угрупованням або, точніше, угрупованнями. Антиримська спрямованість зелотизму прямо впливає з «філософії» Іуди Галілеянина, що звів любов до свободи на рівень релігійного догмату. Згідно цього вчення, у передачі Флавія, у світі є тільки один владику — бог Йахве — і підкорятись кому-небудь іншому неприпустимо. Звідси випливає не тільки заперечення військово-політичного панування Риму і культу принцепса, але і конкретно-політичний висновок про неприпустимість сплати податків римлянам. Не випадково виступ і загибель Іуди Галілеянина зв'язані з першим заходом Риму після перетворення Іудеї в імператорську провінцію — податковим переписом, проведеном в 7 р. н.е. Квірінієм, римським префектом Сирії. Іуда Галілеянин і Саддук закликали народ противитись перепису, тому що він означає визнання свого рабства, до якого неминуче веде сплата податків Риму. У новозавітній літературі також збереглися прямі відгомони руху Іуди Галілеянина. Боротьбу Іуди Галілеянина продовжували його сини, що були страчені римською владою.

Сікарії. Іншим радикальною і революційною течією, про яку оповідає Флавій, були сікарії (sica — «кинжал»). Назва виникла з того, що прибічники цієї течії носили під плащами кинджали, якими вбивали ненависних римлян, а також знатних і багатих проримськи налаштованих іудеїв. Зокрема, згідно Флавія, першою їх жертвою пав первосвященик Йонатан. Швидше за все, прізвисько «сікарії» їм дали римляни. Флавій коротко гово-

рять: «...Ті, кого називають сікаріями, є розбійниками». Як відомо, таку кличку нерідко в історії панівні класи давали революціонерам з низів. Очевидно, сікарії, налаштовані більш антиримськи, ніж зелоти, представляли інтереси самих знедолених соціальних низів. Вони теж, безсумнівно, не були єдиною партією в сучасному розумінні слова. До руху сікаріїв входили групи під керівництвом різних вождів, що часто запекло боролись не тільки з зелотами, але і між собою.

Найбільш характерною особливістю сікаріїв є те, що вістря кинджалів вони направляли проти власних, іудейських багатіїв і гнобителів. Флавій розповідає, що одного разу, в день свята, проникнувши разом з масою прочан до цитаделі, сікарії спалили там дім первосвященника і палаци правителів. «Потім, — продовжує Флавій, — сікарії перенесли вогонь у міський архів, щоб якнайшвидше знищити боргові документи і унеможливити стягнення боргових сум по зобов'язаннях. Цим вони залучили на свій бік велику кількість боржників і підбурювали бідних проти багатих».

Про групу Симона бар Гіора, героя антиримської війни 66-73 рр., Флавій повідомляє, що він залучив на свій бік безліч незадоволених і звернувся до грабежів. При цьому він не тільки грабував будинки багатих, але і фізично розправлявся з тими, кого вважав своїми ворогами. В іншому місці Флавій пише, що Симон бар Гіора «проголосив свободу рабам, вільним обіцяв нагороду і в такий спосіб зібрав навколо себе всяких поганих людей з усієї області... Його військо, — продовжує Флавій, — складалось тепер не тільки з рабів і розбійників, але немало там було громадян, що підкорились йому як царю».

Отже, спалення боргових зобов'язань, вилучення майна в багатих і фізичне їх переслідування, звільнення рабів, заклики до відмови від сплати податків Риму, непримиренна боротьба з римським пануванням і проримськи налаштованими громадянами — характерні риси соціально-політичної програми сікаріїв і зелотів.

Серед іудеїв Палестини і областей Східного Середземномор'я існували інші секти — назареї і терапевти, які, подібно есеям, хоч і зберігали віру в Йахве, але не визнавали офіційних обрядів, встановлених єрусалимським жрецьтвом.

Філон Александрійський (20 р. до н.е. - 54 р. н.е.). Серед іудейських сектантів, особливо за межами Палестини, широкої популярності набули філософські ідеї уродженця Александрії Єгипетської — Філона. В своїх численних творах він прагнув до еkleктичного поєднання ідей грецької філософії (стоїцизму, платонізму і піфагорійства) з іудейськими релігійними догмами, до алегоричного тлумачення грецьких міфів і книг Біблії. Згідно вчення Філона, першоосновою світу і оточуючої людину дійсності є сущий (бог Йахве) — недоступний людському пізнанню і володіючий всією повнотою мудрості і могутності. Він — творець оточуючої людину почуттєвого світу, який існує і розвивається з його волі. Божество наповняє світ і підтримує з ним зв'язок, посилаючи в нього своїх безтілесних вісників (ангелів). Вищим з цих посланців сущого є Логос (божественне слово), що є син божий. Говорячи про людину, Філон різко протиставляв безсмертну душу, ув'язнену в тілі, і саме тіло: душа діяльна, а тіло бездіяльне і пасивне. В тілі зосереджене все гірше, що тягне людину до грубого, матеріально-го світу, в душі — все краще, що допомагає людині наблизитись до сущого шляхом доведення своєї віри до екстазу. Філон проповідував «наслідування» божества шляхом аскетизму, зречення від мирських благ, покаєння, духовного очищення.

3. КУМРАНСЬКА ОБЩИНА І ЇЇ ІДЕОЛОГІЯ

Рукописи Мертвого моря. У 1947 р. стало відомо про випадкову знахідку юнаком-бедуїном в одній з печер району Ваді-Кумран на північно-західному узбережжі Мертвого моря (це суч. Йорданія) рукописів на шкірі єврейською і арамейською мовами. За місцем перебування цих рукописів вони одержали назву «кумранських». У «ланцюгової реакції» нових відкриттів, що почалась після цього і продовжується дотепер, тільки в районі Ваді-Кумран було виявлено бл. 40 тис. фрагментів різної величини (до дрібних і мікроскопічних клаптиків) — рештки приблизно 600 книг — і пам'ятники матеріальної культури власників цих рукописів.

Слід зазначити, що Кумран — не єдиний район подібних знахідок. У 1963-1965 рр. при розкопках фортеці Масаді в південно-західній частині узбережжя Мертвого моря крім величезного числа пам'ятників матеріальної культури було знайдено кілька фрагментів біблійних рукописів і апокрифічних творів, в тому числі значні за своїм обсягом і науковою цінністю уривки «Книги Премудростей» Бен-Сіри, рукописи кумранського походження і 759 господарських документів, написаних на остраконах (черепках). Крім цього, були знайдені фрагменти документів грецькою і латиною. Розкопки підтвердили повідомлення Флавія про те, що навесні 73 р. н.е., після тривалої римської облоги, повстанці-сікарії підпалили фортецю, а самі покінчили з собою; остаточно вона була зруйнована римлянами. Таким чином, документи з Масаді висвітлюють епілог Іудейського повстання 66-73 рр. н.е. Знахідка в Масаді фрагментів рукописів кумранського походження і точно відома дата руйнування і загибелі фортеці надають документам з Масаді надзвичайно важливого значення для датування кумранських рукописів. Ці знахідки ставлять також складне питання про відношення між кумранітами і сікаріями. В печерах Ваді-Мурабба'ат і інших районів пустельного західного узбережжя Мертвого моря протягом 1951-1961 рр. виявлені сліди останніх учасників II Іудейської війни — повстанців Бар-Кохби, що переховувались там у II ст. н.е. Тут, крім кістяків і пам'ятників матеріальної культури, виявлено писемні пам'ятки на шести мовах: єврейській, арамейській, грецькій, латинській, набатейській і арабській. У Ваді-Мурабба'ат, Нахал-Хевер і ін., крім біблій-

них і інших літературних текстів, виявлено також датовані господарські, юридичні, адміністративні документи, і серед них кілька справжніх листів самого Бар-Кохби.

Більша частина знайдених рукописних фрагментів не видана, оскільки, на думку різних релігійно-політичних кіл і пов'язаних з ними науковців, час для остаточних висновків ще не наступив.

Датування рукописів. За палеографічними даними, більша частина кумранських рукописів датується періодом між другою пол. II ст. до н.е. і Першою іудейською війною 66-73 р. н.е. За своїм змістом кумранські рукописи поділяються на три основні групи: біблійні рукописи, апокрифічні твори і, нарешті, власні твори общини, умовно названої кумранською.

Археологічні дослідження. Порівняно недавно розкопано центральний кумранський комплекс споруд — Хірбет-Кумран; інший, що знаходився неподалік від нього комплекс будівель, де, очевидно, було зосереджено сільськогосподарське виробництво; а в 15 км звідти — ще одне поселення кумранського типу. Комплекси будівель були розділені дворами. У Хірбет-Кумрані всередині дворів знаходились сім великих кам'яних водойм-цистерн, що поєднувались з розгалуженою системою акведука, а також гончарні майстерні, пральня, фарбувальня і ін. Основна будівля складалась з ряду приміщень, найбільше з яких (22×4,5 м) було, імовірно, місцем зборів общини і в той же час трапезної. До цього приміщення примикала невелика посудна. Інші приміщення служили, очевидно, писарською і кімнатою для нарад Ради общини. Найвні склади, ями-зернохосовища, млини, хлібопекарня, велика кухня. Аналіз всієї структури археологічного комплексу приводить до висновку, що це був центр спільної праці і споживання при загальній касі (всі монетні скарби виявлені в центральній будівлі, і жодна монета не була знайдена в місцях проживання членів общини). Члени общини проживали в околишніх печерах, під тентами біля входів до печери і, очевидно, також у наметах. Поселення проіснувало з 40-х років II ст. до н.е. до 68 р. н.е., коли було зруйновано римським легіоном (археологічні знахідки в цьому відношенні цілком збігаються з повідомленням Флавія). Знайдена в трьох археологічних комплексах кераміка ідентична тій, що виявлена в печерах з рукописами. Установлена також подібність написів на посудинах з Хірбет-Кумрану з накресленням знаків у рукописах з печер. Таким чином, споруди одночасні знахідкам у печерах. Сукупність всіх даних змушує вважати кумранітів есеями. Одним з вирішальних доводів на користь цього зближення є точний збіг даної Плінієм Старшим і Діоном Хрисостомом географічної локалізації есеїв і фактичного місцезнаходження поселень кумранської общини. Рукописи показують, що їх творці і власники дійсно почали в самоті пустелі розуму для свого часу спробу здійснення сміливої соціальної утопії — організацію колективістського ладу життя.

Соціальна організація Кумранської общини. Основними ознаками соціальної організації общини, відображеними в кумранському «Статуті», були спільність майна, обов'язкова спільна праця і колективний побут. Так, у «Статуті» говориться: «Всі ті, хто добровільно виявляє готовність дотримувати істини Йахве, повинні принести в общину Йахве все своє знання, всю свою силу і все своє майно». Зі спільності майна і обов'язковості спільної праці закономірно випливали також спільні трапези.

Умови добору і прийому нових членів були досить строгими. Про соціально-майнове становище майбутніх членів общини нам нічого невідомо. Римський письменник Пліній Старший у досить загальній формі зауважує: «З дня на день число їх збільшується завдяки появі юрби стомлених життям прибульців, яких хвилі фортуни ваблять до звичаїв есеїв». Кожен неофіт піддавався перевірці його внутрішньої досконалості і відданості основам есейського вчення, потім проходив дворічний іспитовий термін, під час якого його майно ще «не змішувалось» з майном общини. Лише після всебічної перевірки новачки рішенням зборів общини зараховувались в повноправні її члени, їх майно надходило в розпорядження общини, а самі вони починали брати активну участь у її житті.

«Статутом» передбачається сувора субординація у всіх питаннях праці і майна: «Нехай молодший слухається старшого щодо праці і грошей». Посадова особа, що відає працею членів общини, названа в тексті «наглядачем» (меваккер) над роботою повноправних членів общини. Подібна універсальна колективність була, однак, характерна не для всіх общин кумранського спрямування. В іншому найважливішому кумранському тексті, «Дамаському документі», характер соціальних відносин виглядає зовсім по-іншому. В ньому на відміну від «Статуту» чітко виступають риси індивідуального господарства і приватної власності («своє поле», «свій струмок», «своя давильня», «власна худоба» і т.д.). Слід припустити, що «Дамаський документ» не міг бути складений відносно умов життя в кумранській общині. Він знаходиться в суперечності як з природними умовами Кумрану, так і з характером і структурою кумранських археологічних пам'яток. Як було вже сказано, палестинські есеї в описі Філона принципово заперечували рабство і торгівлю. Такою ж була і позиція общини єгипетських терапевтів. В кумранському «Статуті» про рабство і про ставлення до нього нічого не говориться, але в соціальній організації общини «Статуту» для рабства і місця не було. Тим часом в общині «Дамаського документа», члени якого господарювали і володіли приватною власністю, засвідчені також рабовласництво і заняття торгівлею. Треба думати, що кумранська община була свого роду центром есейського руху і поряд з нею існували общини, що розрізнялись за своєю соціальною організацією.

Вищим органом управління всіма справами кумранської общини, як випливає зі «Статуту», були загальні збори її членів, на яких обирались общинні посадові особи. «Статут» згадує також «Раду общини», що складається з дванадцяти чоловік (або; у тому числі) трьох священників». Загальні збори займались також судовими справами. Незважаючи на демократичну процедуру обрання посадових осіб, священники-цадокіди, опозиційні до нецадоکیدського ерусалимського храмового священства, перебували у привілейованому становищі і користувались великою владою в общині.

Доба кумранітів, судячи зі «Статуту» і паралельним свідченням античних авторів про есеїв, заповнювалась загальнообов'язковою спільною працею, спільним харчуванням, виконанням релігійних обрядів і нічних пильнувань, коли «третина кожної ночі» присвячувалась вивченню і коментуванню священних книг і документів общини. Життя всієї общини в цілому і кожного її члена зокрема регламентувалась дисциплінарним статутом. Наприклад, за приховання частини майна від общини при вступі в неї винний карався позбавленням частини раціону — від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$. За скарги на основні принципи існування общини передбачене повне відлучення від неї. Всі повноправні члени общини проходили щорічну перевірку, яка здійснювалась за ретельно розробленою процедурою.

Про сімейне життя в кумранському «Статуті» ніяких вказівок немає. Це мовчання тим більше знаменне, що в інших документах шлюб визнається основою творення і регламентується шлюбний вік. Тому слід допустити, що кумранська община «Статуту» була общиною чернечого типу.

Особливості культури. Члени общини вважали іудейське храмове священство нечестивим, а Єрусалимський храм — опоганим через нього. Відмовляючись в силу цього від традиційних жертвоприношень тварин у храмі, кумранська община шукала заміника жертв у вигляді добрих справ і почуттів. Думка про те, що праведність і добрі справи важливіші жертв, вже давно висловлювалась в пророцькій літературі, однак кумранська община вперше практично відмовилась від жертвоприношень. Іншим, ще більш істотним показником відходу від офіційного культури була наявність у кумранській общині свого власного календаря, відмінного від загальноприйнятого, за яким тим часом справлялись іудейські релігійні свята. Це свідчить про розрив і ділових, і культурних зв'язків общини з зовнішнім світом. Про це ж говорять також новий характер ритуальних обмивань, особливий обряд поховання, власні молитви і гімни, різкі випадки проти нечестивих користолобців — єрусалимських священників.

Ідеологія кумранітів. Основою ідеологічних поглядів кумранської общини є дуалістичне вчення про два споконвічно існуючих і протилежних табори або царства: царство світла, добра і правди, до якого кумраніти відносили тільки самих себе — «синів світла», і царство п'тьми, зла і кривди, або царство «синів п'тьми», до якого кумраніти відносили весь інший світ. Віковична боротьба між цими двома царствами повинна завершитись в «кінці днів» нищівною поразкою табору «п'тьми» і перемогою «синів світла». Метою вступу в общину вони вважали відособлення від «синів п'тьми» і створення в пустелі схованого від стороннього погляду, замкнутого релігійного і трудового колективу, що буде діяльно готуватись до «останніх днів» і вирішальних боїв з табором «п'тьми».

«Обранці бога». З дуалістичним вченням тісно пов'язане вчення про приречення, згідно якого все, що відбувається у світі вирішене заздалегідь, в тому числі і приналежність людей до того або іншого табору. Звідси випливає і концепція вибраності: кумраніти, як пізніше і ранні християни, називали себе «обранцями бога», а свою общину — «общиною його обранців». Дуалізм, вчення про приречення і вибраність, — це форма протесту проти суспільного зла, осуд існуючих земних порядків, відмежування від них аж до відходу в пустелю. В кумранській літературі зустрічаються різкі випадки проти основних суспільно-політичних і релігійних течій того часу — саддукеїв і фарисеїв.

«Вселенське зло» і «Торжество добра». В одному кумранському фрагменті, в якому утверджується ідея торжества загальнолюдського добра («і як розсіюється дим і немає його більше, так зникне безчестя навіки, а праведність відкриється як сонце... Тоді знання заповнить світ, і ніколи не буде в ньому більше нерозсудливості»), досить реалістично малюється картина всесвітнього соціального зла: «Хіба не всі народи ненавидять кривду? І проте вона серед них водиться. Хіба не з вуст всіх народів лунає голос істини? Але чи є уста і язик, що дотримуються її? Який народ бажає, щоб його гнітив більш сильний, ніж він? Хто бажає, щоб його надбання було нечестиво розграбоване? А який народ не гнітить свого сусіда? Де народ, що не грабував би багатства іншого?» З цього викриття властивим всім народам зла і взаємної ненависті випливає також ідея загальнолюдської значимості етичних, гуманних принципів, незалежних від етнічних різниць.

«Новий заповіт» і «община бідних». Ідеологія і соціальна спрямованість кумранської общини знайшли своє вираження також у самоназвах кумранітів: «Новий союз» (або «Новий заповіт»), «сини світла», «община обранців бога», «простаки» (або «малі»), «община бідних». Назва «Новий заповіт» («Новий союз») говорить про те, що «Старий заповіт», укладений, згідно П'ятикнижжя, між Йахве і іудейським народом, втратив свою силу і почався період Нового заповіту, договору, укладеного богом з кумранською общиною. Нарешті, у самоназві «община бідних» чітко виявляється той аспект ідеологічних поглядів кумранітів, який можна назвати «ідеологією убогості». Називаючи себе «общиною бідних», «бідняками» і «простаками», вони не тільки звеличували бідність і простоту, але обіцяли біднякам всі блага в майбутньому світі після остаточної перемоги «синів світла».

Месія. Звеличення бідності, утвердження аскетизму в різних його формах і проявах означає відособлення від існуючих порядків, що є передумовою і умовою наперед визначеного існування і конечної перемоги обранців. Але як мислиться перемога «синів світла», коли і як вона буде завойована? Відповіді на ці питання містяться у месіанському вченні кумранської общини. У Старому заповіті слово «месія» (івр. машіах — «помазаний [елем]») застосовується по відношенню до царів Ізраїлю і Іудеї, первосвящеників і перського царя Кіра II, оскільки акт помазання означав їх обрання, здійснене ніби «від імені Йахве», для виконання важливих суспільних функцій. З іншого боку, у книгах пророків наявні сподівання про настання часу, коли сильний духом вождь, нащадок Давіда, принесе політичне і духовне звільнення євреям на їх землі, «пограбує дітей Сходу» і частиною винищить, частиною поневолить сусідні народи (пор.: Ісайя, XI, 13-14). Можливо, що саме у рамках вчення кумранітів про «останні дні» і «час очищення і переплавлення» відбувся синтез старозавітних образів «помазани-

ка» і «сильного духом вождя» в образ «Месії», як посередника між богом і общиною. В кумранському «Сувої Війни» сказано: «...Його мудрість зійде на всі народи; він буде знати таємниці всіх живучих; всі їх злі умисли проти нього виявляться марними... але задуми його увінчаються успіхом, тому що обранець Йахве він, породження його і дух його подиху... задуми його будуть існувати вічно».

Особливий інтерес «Сувої війни» полягає в тому, що він показує процес визрівання і кристалізації ідеї божественного походження цієї, безсумнівно, важливої фігури, про яку мова йде в цьому документі. В іншому кумранському документі говориться, що «Йахве породить Месію». На жаль, найбільш важливі тексти месіанського змісту ще не опубліковані. В одному з таких текстів, про який відомо тільки з попереднього повідомлення, говориться про «месію-покутника», що здійснить спокуту «за всіх синів його покоління».

«Вчитель праведності» і «Нечестивий священник». Значний інтерес викликає багато в чому ще загадкова фігура кумранського «Вчителя праведності» — анонімного засновника і ідеолога общини. В опублікованих текстах з Кумрану про Вчителя міститься мало відомостей. Звертає на себе увагу, що в таких основних кумранських документах, як «Статут», «Гімни», «Сувій Війни», він узагалі не згадується. Можливо, це пояснюється тим, що вони принаймні частково написані самим Вчителем. Досить уривчасті відомості містяться лише в деяких з кумранських коментарів і в «Дамаському документі». Згідно з цими свідченнями, Вчитель походив зі священницького стану. Він був обраний богом для передачі через нього «істинного вчення» і таємниць «кінця часів», що залишилися невідомими навіть пророкам. Вчителю ж вони стали відомі безпосередньо «з вуст Йахве». Вчитель і його прибічники піддавались жорстоким переслідуванням з боку головного антагоніста Вчителя — «Нечестивого священника». Ніяких конкретних відомостей про ці переслідування і про обставини смерті Вчителя у відомих документах немає. З достатньою ясністю — і це дуже істотно — говориться, що членів общини «Бог врятує від Дому суду за їх страждання і віру у Вчителя праведності». Незлічені спроби ототожнити Вчителя і «Нечестивого священника» з ким-небудь з певних історичних осіб виявились поки марними. З більшою або меншою імовірністю в даний час можна визначити лише приблизні хронологічні рамки життя Вчителя: кінець II ст. до н.е. — початок I ст. до н.е.

Велике значення кумранських рукописів полягає не тільки в тому, що це перші справжні документи, що відображають есейський рух. Саме ідеологія есейсько-кумранської общини дозволить конкретніше і глибше усвідомити перехід від вчень епохи пізнього еллінізму до християнства.

4. ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Наслідки політичної кризи Імперії 66-73 рр. В сер. I ст. н.е. Римська імперія переживала важку політичну кризу, що вилилась в ряд провінційних повстань і громадянську війну 68-69 рр. Особливо гостро проявився цей суспільний катаклізм в Іудеї і інших східних провінціях. Заворушення проти римлян і зв'язаної з ними іудейської знаті спалахували неодноразово, але в 66 р. повстання охопило всю країну. Повстанці, вигнавши і знищивши римські контингенти в Єрусалимі і інших місцевостях Палестини, стали очікувати появу обіцяного сектантами Месію, що знищить панування «злих і нечестивих» і установить «тисячолітнє царство Йахве» в Єрусалимі і околицях. Цей стан суспільної свідомості знайшов відображення у написаному на поч. 69 р. «Апокаліпсисі Іоанна», що пізніше увійшов до числа священних книг християнської релігійної літератури. Однак, після запеклої боротьби римські легіони зламали опір іудейських повстанців. Єрусалим був взятий штурмом і спалений. Придушені були повстання і в інших провінціях. Багато тисяч полонених, в тому числі і різних сектантів, були продані в рабство. Тисячі інших втекли з Іудеї, рятуючись від переслідувань. Більшість переселенців осіло в багатих торговельних містах Анатолії, але деякі з іудейських біженців оселились в Греції, Македонії, Італії і самому Римі. Невдалий результат збройної боротьби з римлянами, даремність надій на появу месії викликали серед мас пригнобленого населення провінцій почуття глибокого розчарування, прагнення знайти розраду у вірі, в таємничому і чудесному. В усіх класах повинна бути певна кількість людей, які, зневірившись в матеріальному звільненні, шукали замість нього звільнення духовного, розради у свідомості, яка врятувала б їх від повного розпаду. Цієї розради не могла дати ні стоїчна філософія, ні школа Епікура. Розрада повинна була виступити саме в релігійній формі. Складались досить сприятливі умови для проповіді нових релігійних вчень. Не тільки Палестина, але і весь Схід був переповнений такими засновниками релігій, серед яких тривала конкуренція за ідейне панування.

Ранньохристиянські общини. В останній третині I ст. н.е. в західних провінціях Анатолії, в Македонії, а також в Єгипті серед нижчих верств міського населення стали виникати общини людей, які вірили в те, що обіцяний Йахве Месія — грецькою Христос (Χριστός — помазанник), вже приходив на землю. Однак, він з'явився не у вигляді переможного військового вождя, а як скромний проповідник, що приніс людям духовне звільнення і закликав до миру, милосердя і всепрощення. В кумранському «Коментарі на книгу пророка Хаваккука (Аввакума)» згадується «Вчитель праведності, якому бог повідав всі таємниці слів його пророків». Якийсь «Нечестивий священник» став переслідувати «Вчителя праведності» і вбив його, однак, в «кінці днів» «Вчитель праведності» з'явиться знову і, нагородивши віруючих, відновить потоптану справедливість. Як звався цей проповідник і коли він жив, в рукописі не згадується. Поряд з цим, серед сектантів ходили апокаліпсиси (твори про «кінець світу»), в яких розповідалось, що Месія воскресить всіх померлих і здійснить «страшний суд» над живими і мертвими.

Ранньохристиянська література. З уявлень кумранітів, доповнених вченням Філона про «Логос, що є сином божим, посланим на землю», поступово стали складатись і оповіді про божого сина Ісуса Христа, що проповідував в Іудеї протягом 30-33 рр. під час принципату Тіберія (14-37 рр.). Оформились ці вірування далеко не відразу. В «Апокаліпсисі Іоанна» згадується лише «агнець божий», що явиться на землю для суду «над живими і мертвими». В іншому ранньому християнському творі — «Пастирі Єрма», що оповідає про видіння автора, говориться лише про «Сина божого», що одночасно є і «Духом святим». Тільки в пізніших листах («посланнях»), приписуваних одному з перших християнських проповідників — Павлу (5-64 рр.), називається ім'я Ісуса Христа як основоположника нової релігії. Ці послання з повчаннями створювались проповідниками, що переходили з однієї общини сектантів в іншу — апостолами (ἀπόστολος — посол). Вони виступали на зборах віруючих з проповідями і пророцтвами близького кінця світу і приходу грізного судді — сина божого, що постраждав під час свого першого приходу на землю під виглядом проповідника. В іншому ранньохристиянському творі — «Дидахе» («Вчення 12 апостолів») вказується, що істинний проповідник нової віри не повинен нічого брати в членів общини, крім хліба на дорогу, і що йому слід залишатись в общині не більше трьох днів.

Образ Месії — Христа спочатку згадувався в самій загальній формі і лише пізніше, в кін. I — першій пол. II ст., з'явилися життєписи основоположника нової релігії. Ці твори, що містили оповіді про окремі моменти життя, проповіді про страждання, смерть і чудесне воскресіння Христа, одержали назву Євангелій (εὐαγγέλιον — «блага звістка»). Їх було більше десяти, однак, в IV ст. голови християнських общин оголосили істинними (канонічними) лише чотири з них: Євангелія від Матфея, Марка, Луки і Іоанна. Більшість інших оповідей про життя і діяльність Христа («Вислови Христа», «Акти Пілата», Євангелія Петра, Фоми, Дванадцяти апостолів, Богоматері і ін.) були названі апокрифічними (ἀπόκρυφος — прихований, таємний, сокровенний), оскільки їх походження було оголошене «скритим» або «темним».

Життєпис Христа. Згідно канонічної версії засновником християнської релігії був Ієшуа га-Нозці (реконструйована вихідна форма грец. Ісус Назаретянин), названий своїми послідовниками Христом і Спасителем (σωτήρ). Він народився в священному для іудеїв містечку Віфлеємі в кінці 30 року принципату Августа. Сім'я Ісуса була змушена втекти з немовлям до Єгипту, тому що цар Ірод, почувши про народження Месії, наказав перебити всіх новонароджених хлопчиків у Віфлеємі. Пізніше Ісус жив на півночі Палестини в м. Назареті. Тридцяти років він покидає сім'ю і, з'явившись до проповідника Іоанна, який пророкував явлення Месії і очищав омиванням від гріхів в р. Йордан, здійснює священне омивання (βάπτισμα — занурення у воду) — хрещення. Після цього Ісус починає проповідь оновленої релігії. Навколо нього збирається група учнів — Андрій, Матфей, Петро, Фома, Іоанн, Іуда, Іаков, Філіпп і ін. — всього дванадцять. Згодом в християнській літературі вони називались апостолами. Супроводжуваний апостолами, Ісус протягом трьох років мандрував Іудеєю, проповідуючи своє вчення і здійснюючи чудеса (перетворення води у вино, насичення 5000 людей п'ятьма рибами і хлібами, зцілення хворих і навіть воскресіння мертвих). Одночасно він викривав лицемірство, святенництво, користолобство і жадібність саддукеїв і фарисеїв, чим викликав їх крайнє озлоблення. Коли на третій рік своєї проповіді Ісус прийшов на святкування Великодня в Єрусалим, то після здійснення ритуальної трапези він був схоплений через зраду одного зі своїх учнів — Іуди Іскаріота. Вночі ж синедрион присудив його до страти. Вирок був затверджений прокуратором Іудеї — Понтієм Пілатом, який, хоча і бачив повну невинність засудженого, не захотів конфліктувати із жрецтвом і демонстративно «умив руки». Ісус був розп'ятий на хресті разом з двома розбійниками як самозванець, що назвав себе царем іудейським. Потай похований учнями, він воскрес на третій день після смерті. В наступні дні Ісус кілька разів являвся своїм соратникам, а на 40-й день після воскресіння вивів їх на сусідню з Єрусалимом гору і вознісся на небо, обіцяючи повернутись на землю «в кінці існування світу» для суду над живими і мертвими. Після вознесіння Ісуса на небо апостоли розійшлись по різних країнах світу і зробились засновниками общин, що вірили в Ісуса як Христа і земне втілення божества.

Зміст Нового заповіту. Новий заповіт об'єднує твори авторів, що належали до різних гуртків і общин, тому в змісті окремих його частин виявляються смислові і фактичні суперечності; разом з тим, його внутрішня єдність обумовлена спільністю настрою і думки. Ідеологія, виражена у Новому заповіті, перетворилась в систему догматично-теологічних тез пізніше, в IV—V ст., і це було наслідком тривалого розвитку. Слово «євангеліє» означає «блага звістка»; кожне з них не тільки оповідь, життєпис Ісуса Христа, але, перш за все, проповідь про Христа. За своєю структурою вони є «сплавом» трьох форм іудейської морально-дидактичної літератури: приречі (образної ілюстрації морального положення з алегоричним змістом), діяння (оповіді про діяння шанованого праведника) і логії (запису окремих висловів, йому приписуваних). Всі твори Нового заповіту написані койне (спільногрецька мова, що склалась в епоху Еллінізму): там, де традиція повідомляє про семітичний оригінал (як у випадку з Євангелієм від Матфея), то від нього не збереглося жодного слова.

«Апокаліпсис» (кін. 60-х рр.). Остання книга Нового заповіту, приписувана автору IV Євангелія Іоанну, на думку багатьох дослідників, виникла першою — в кін. 60-х рр. — в атмосфері катастрофічних поразок повстанців від нового головнокомандуючого римською армією в Іудеї — Веспасіана. Власне цим пояснюється есхатологічний характер твору, що трактує про кінець світу, спокуту людства і те, що настане після катастрофи (ἔσχατον — кінцевий, останній і λόγος — слово, вчення, знання).

Апокаліпсис (ἀποκάλυψις — розкриття, одкровення) долучається до старої традиції східного містичного осмислення історії, змальовуючи остаточну долю світу як останню битву добра і зла. Переповнений жагучої ненависті до Імперії, автор не просто заперечує будь-яку державність, але і жадає повного і остаточного її знищення. У Римській імперії — цій «ідеальній державі» епохи Старожитності — Іоанн бачить тільки «звіра, що виходить із землі», який «говорить і робить так, щоб убитий був кожен, хто не стане поклонятись образу звіра»

(XIII, 11, 15-17). Для Риму, «великого міста, царюючого над земними царями» (XVII, 18), автор «Апокаліпсису» знайшов нищівний образ «Блудниці вавилонської», що «лютим вином блуду свого напоїла всі народи» (XVIII, 2). Тобто римська держава з її зразковим правом, інституціями і соціальною дисципліною, повна «товарів золотих і срібних, і каменів коштовних і перлів, і вісону і порфіри, і шовку, і багряниці, і всякого пахучого дерева, і всяких виробів із слонової кістки, і всяких виробів з дорогих дерев, з міді і заліза, і мармуру, кориці і фіміаму, і мира і ладану, і вина і елею, і борошна і пшениці, і худоби і овець, і коней і колісниць, і тіл і душ людських» (XVIII, 12, 13), — це лише «вино блуду», варте тільки прокляття і зруйнування. Вся ця злочинна велич, зведена на крові «святих божих», буде зметена світовою катастрофою (XIV, 9-11). Потім оновлена світобудова, очистившись від скверни, вступить до нового буття; той, хто мужньо витримав випробування, буде нагороджений, а «боягузливі» будуть осоромлені.

Що ж повинно настати після того як «Блудниця вавилонська» буде зметена з лиця землі? Іоанн (XX, 15; XXI, 1-2, 4, 11-27) побачив на її місці «нове небо і нову землю», а на них «святе місто Єрусалим», в якому «записані у книзі життя» житимуть разом з Богом «і смерті не буде вже, ні плачу, ні крику, ні недуги вже не буде...». Далі слідує опис оточеного великою і високою стіною з дванадцятьма брамами «нового Єрусалиму»: він повний золота, перлів, коштовного каміння і «не має потреби ні у сонці, ні у місяці для освітлення свого, бо слава Божа освітила його». В цьому місті «спасенні народи будуть ходити у світлі [Агнця], і царі земні принесуть до нього славу і честь свою», «і не ввійде до нього ніщо нечисте, і ніхто, підданий мерзоті і неправді...». Немає сумніву, що це не соціально-політичний проект, адже все у «новому Єрусалимі» діється поза часом і простором під безпосереднім божим правлінням, а отже, жодного зв'язку з реальністю цього видіння післяімперського (по-стапокаліптичного) світу ми не знайдемо. Зрозуміло, що подібний умонастрій якнайповніше відповідав ситуації підпільного (катакомбного) християнства кін. I — поч. IV ст., яке було зосереджене на виживанні і поширенні віровчення.

Послання апостола Павла (поч. 70-і рр.). Чотирнадцять послань, приписуваних апостолу Павлу (пауліністський цикл), відіграють настільки важливу роль в ідейному і організаційному оформленні християнства, що деякі мислителі (напр., Ф. Ніцше) вважають саме цього апостола істинним засновником нової релігії.

В центрі ідейного змісту послань стоїть антиномія «закону» і «свободи». «Закон» — це в першу чергу система іудейських заповідей, однак, поступово хід думки апостола розширює це поняття і виявляється, що «закон» — це всяка етика, оформлена як система норм і табу. Зрозуміло, що в умовах соціальної кризи Пізньої імперії сама виправданість таких норм стала проблемою, тому «закон» наче провокує бажання його порушити: «Що ж скажемо? Що закон — гріх? Борони, Боже! Але я не знав гріха, як тільки через закон: бо ж я не знав би пожадливості, коли б закон на наказав: "Не пожадай!" Гріх же, взявши привід від заповіді, підняв у мені всяку пожадливість, бо без закону гріх — мертвий» (Римл., VII, 7-8).

Цей логіко-психологічний хід міг легко привести до радикального аморалізму і справді, автор Послань близько до нього підходить: «свобода» — одне з ключових понять пауліністського словника: «Господь є дух, а де дух Господній, там свобода» (II Кор., III, 17); навіть відверто виголошується запальне слово: «Мені все дозволено» (I Кор., X, 23). Система релігійних заборон піддається розгромній критиці: «Для чого ви, ніби належні до світу цього, тримаєтесь наказів: "Не торкайся", "Не кущуй", "Не чіпай"? Це має тільки вигляд мудрості у видуманому служінні, смиренномудрості і виснаженні тіла» (Кол., II, 20-23). Однак, кожного разу, доходячи краю нігілізму, пауліністська думка робить різкий поворот: «Так що ж? Чи будемо грішити, бо ми не під законом, а під благодаттю? Зовсім ні!» (Рим., VI, 15).

Вихід з тупика паулінізм шукає у містичній діалектиці свободи, яка повинна бути осмислена не як свобода свавілля, а як свобода від свавілля, як самозречення і в цьому сенсі подібна до «смерті»: людина є вільною від «закону» лише тією мірою, якою вона «померла» для свавілля. У свободі людині пропонується знайти «благодать» — дану згори можливість виходу з інерції зла, і «любов» — внутрішню готовність до самозречення. Любов виявляється для паулінізму критерієм всіх цінностей, бо на ній він, крім усього іншого, будує свою утопію соціальної етики: «Якби я говорив мовами людськими і ангельськими, але не мав любові, я був би немов мідь дзеленькаюча або кимвал брязкаючий. Якби я мав дар пророчий і відав всі таїни і все знання, і якби я мав всю віру, щоб і горами рухати, але не мав любові, я був би — ніщо. І якби я роздав бідним все, що маю, і віддав тіло своє на спалення, а любові не мав, то все це надаремно» (I Кор., XIII, 1-6).

Вчення про «любов» і «благодать», власне кажучи, і дають можливість Павлу започаткувати процес становлення християнства як універсалістської релігії, який полягав у подоланні апокаліптичної містики і закладенні принципів, що дозволили б християнству існувати в реальному світі. Дещо утрироване розкриття цієї сторони паулінізму дав Л.М. Толстой на поч. XX ст. Євангелія кажуть, пише він, що люди рівні, Павел же ділить людей на рабів і панів; Ісус скасовує податки, Павел їх узаконює; там, де у Христа прощення, у Павла — прокляття. Релігія Павла, твердить письменник, заснована на страхові розплати: людина повинна притримуватись добрих намірів для того, щоб уникнути кари і одержати нагороду після смерті. Апостол виправдовує насильство, страсти, рабство. На думку Л.М. Толстого, саме Павел розробив ідеї воскресіння, спасіння, посмертної кари, а також вчення про покору владі. Зрозуміло, що всі ці положення паулінізму стали особливо актуальними на поч. IV ст., коли домінує Константин I зрівняв християнство з іншими релігіями Імперії.

Євангеліє від Марка (70-і рр.). Найбільш архаїчне Євангеліє від Марка, яке представляє Ісуса Христа як втілення Сина божого, обґрунтовуючи це описаннями його численних чудес (читання таємних думок, пророкування майбутнього, зцілення невиліковно хворих, воскресіння мертвих). Щоб посилити ефект, чудеса описані ла-

конічно, просто, владним і суворим стилем. На відміну від всіх інших Євангелій, Євангеліє від Марка не містить повчальних промов Ісуса, своє вчення він викладає у формі коротких логій і притч.

Євангелія від Матфея (80-і рр.). Ідейні інтереси Євангелія від Матфея зосереджені на спадкоємності між Старим заповітом і новою вірою: твір відкривається родоводом Ісуса, зведеним до патріархів Авраама і Ісаака і до царів Давіда і Соломона, а в подальшому викладі Христос наполегливо пов'язується із старозавітними пророцтвами про прихід Месії, майже кожний епізод одержує пояснення: «І все це звершилось для того, щоб збулось Писання». В центрі Євангелія від Матфея месіанське вчення про Ісуса Христа, і його власне вчення, подане в стилі східної дидактики. Вершиною цієї книги є знаменита «Нагірна проповідь» Христа, де квінтесенція євангельської етики викладена з фольклорною свіжістю і образністю.

Євангеліє від Луки (90-і рр.). Згідно традиції, Євангеліє від Луки приписується не єврею, а елліну, лікарю з Антіохії, автору ще однієї книги Нового Заповіту — «Діянь апостолів». Якщо Євангеліє від Марка давало «благу звістку» про прихід Христа у найбільш типовій формі, а Євангеліє від Матфея — «священну історію» старозавітного типу, то Євангеліє від Луки можна охарактеризувати як «життєпис Ісуса». Звичайно, воно зберігає при цьому проповідницьку установку, але втілює її у формі греко-римської біографії. Лука намагається датувати події і пов'язувати їх з ходом загальної історії, навіть хвороби чудесно зцілених означаються точними термінами елліністичної медицини. Третє Євангеліє проникнуто витонченою сентиментальністю, що поєднується з любов'ю до натуралістичної побутової деталі; тільки тут зустрічається різдвяна ідилія із згадкою про ясла. Якщо у Матфея народження Христа оточене чисто східними фігурами магів-астрологів (волхвів), то тут їх місце займають образи пастухів, що несміливо слухають ангельський гімн. Лука також пом'якшує невтішні мотиви: якщо в інших Євангеліях Христос є нескінченно далеким від людей, то тут виявляється, що всі прості люди тягнуться до нього і тільки сильні світу цього готують йому загибель. У третьому Євангелії Христос зображений набагато людянішим: його головна риса — гуманність, любов і співчуття до людської слабкості; підкреслюється його всепрощаюча милість до митарів і грішників і заперечення людиноненависницького морального педантизму. Повний співчуття до інших, Ісус і сам зазнає мук, волаючи до співчуття читача. Особливого тону цьому Євангелію також надають жіночі образи (Богоматір і Єлизавета, Марія і Марфа, Магдалина тощо). Жіночий колорит у ньому чудово гармоніює з емоційною чутливістю і вразливістю знаменитих сюжетів про міську повію, блудного сина, воскресіння єдиного сина удовиці і ін.

Євангеліє від Іоанна (100-і рр.). Четверте Євангеліє розкриває сокровенну езотеричність новозавітного вчення: земне життя Христа в ньому інтерпретується як саморозкриття світового смислу (логосу). Розпочинається ця книга тими ж самими словами, що і оповідь про створення світу у Старому заповіті: «На початку...», однак, далі Бог прямо ототожнюється з давньогрецьким Логосом (грецьке поняття «логос» лише умовно можна перекласти як «слово»): «На початку був Логос, і Богом був Логос, і Логос був Бог». Також у творі Іоанна величезну роль відіграють переосмислені символи діонісійсько-орфічних містерій: перетворення води у вино, ототожнення крові Христа з вином, образи Ісуса — Лози виноградної, а Бога-отця — Виноградаря. Євангеліст також порівнює віру в Христа з весільним радінням, а його загибель описує як містеріальне «прославлення», використовуючи предковичний середземноморський образ «зерна»: «Якщо пшеничне зерно впавши до землі не помре, то залишиться одне, а якщо помре, то рясний плід принесе». Таким чином, якщо третє Євангеліє впровадило до світогляду раннього християнства елліністичну моральну і емоційну культуру, то четверте асимілювало грецьку філософську думку і діалектику грецького міфу, — звичайно, радикально переробивши і перше і друге в душі християнської містики.

5. РАННЬОХРИСТІЯНСЬКІ ОБЩИНИ І ЇХ РОЗВИТОК В II—III ст. ІМПЕРІЯ І ХРИСТІЯНСТВО

Канонічна (церковна) версія історії раннього християнства представляє розвиток перших християнських общин як єдиної релігійної течії, від якої іноді відгалужувались окремі групи тих, що помилялись і спотворювали вчення Христа і його апостолів і створювали еретичні (αἵρεσις — «вибір», «напрямок», «школа», «вчення») секти (secta — вчення, напрям, школа). Вперше подібне висвітлення розвитку найдавніших християнських общин було дано в «Церковній історії», написаній в IV ст. кесарійським єпископом — Євсевієм (263-339 рр.). Аналіз ранньохристиянської літератури і свідчення античних авторів показали повну невідповідність цієї картини з дійсною історією раннього християнства.

Іудеохристияни. В кін. I — на поч. II ст. існували різні общини віруючих в Христа, але найчастіше їх релігійні уявлення серйозно відрізнялись одне від одного, жодного єдиного загальноновизнаного вчення ще не існувало. Окремі проповідники, що переходили з общини в общину, викладали вчення Христа, спираючись на різні релігійні твори. Одні вірили у швидке повторне пришествя Христа і закликали відмовитись від сімейного життя і всіх життєвих благ, готуючись до «кінця світу». Інші дотримувались більш спокійних уявлень. Деякі з християн вважали, що, перш ніж зробитись членом християнської общини, неофіт (νεόφυτος — «новонавернений») повинен прийняти іудейську релігію і пройти всі належні обряди. Проти цих іудеохристиян виступали прибічники проповідника Павла, наполягаючи на тому, що вчення Христа є заміною давньоіудейської релігії, а тому нові члени християнських общин не зобов'язані виконувати іудейські релігійні обряди.

Гностики. В ряді общин, що виникли в Сирії, Єгипті, Малій Азії, одержало широке розповсюдження вчення проповідників Васіліда, Валентіна, Сатурніна, Маркіона з Понту, які називали себе гностиками (γνῶστικός —

знаючий). Поєднуючи положення зороастризму (боротьба світлого божества неба з темним початком матерії, духів світла — ангелів і духів тьми — демонів), ідеалістичної грецької філософії, ідей Філона про Логос, вони вважали, що в світі відбувається боротьба вищого духовного начала з деміургом — творчим початком, що створив матеріальний світ, в тому числі і людину. Але божество вдихнуло в людське тіло безсмертну душу. Воно ж посилає в земний матеріальний світ своїх духовних посланців — еонів, одним з яких був Христос, що став Параклетом (παράκλητος — утішник) людей. Своє вчення про еони вони називали гно́сісом (γνώσις — пізнання). В II ст. гностичні ідеї знайшли розповсюдження серед членів ранньохристиянських общин.

Докети. Поширення євангельських оповідей, в яких Христос представлений як реальна людська особистість, викликало своєрідну реакцію. Намагаючись примирити вчення гностиків з євангельськими оповідами, деякі з проповідників стверджували, що втілення Логосу (λόγος — слово, думка, поняття; в християнстві — син божий) в земній людині було не реальним, а лише удаваним, ілюзорним. Прибічники цього вчення називали себе докетами (δοκέω — здаватись).

Всі перераховані вище групи і ряд їх відгалужень вели між собою запеклу полемічну боротьбу, в якій лише поступово одержували перевагу прибічники поглядів апостола Павла і євангельських оповідей. До кін. II — поч. III ст. вони стали вважати себе ортодоксальними (істинними) християнами, називаючи представників інших течій еретиками — заблудлими.

Ранньохристиянські общини. Найдавніші общини, що вірили в Месію — Христа, спочатку склалися з нижчих верств міського населення — рабів, лібертинів, дрібних ремісників і торговців, а також легіонерів. Лише в кін. II і особливо в III ст. загострення соціально-політичної обстановки в Імперії привело до появи серед християн спочатку окремих представників, а пізніше — багатьох знатних рабовласників, державних службовців і командного складу армії.

В найдавніший період свого існування члени християнських общин збирались на свої молитви вночі або рано вранці. Найчастіше ці збори відбувались в укритих від сторонніх місцях, в замських будинках, сараях, іноді в склепах померлих членів общини, підземних кладовищах — катакомбах. Християни співали хором гімни на честь Христа, слухали повчання і проповіді кожного, хто вважав себе «знаряддям божественного духу», зачитували євангельські оповіді. Закінчувались збори скромною спільною трапезою, що складалась з білого хліба і розведеного водою червоного вина. Зборами керував обраний общиною голова — пресвітер (πρεσβύτερος — старійшина), якому допомагали служителі і служительки — диякони (διάκονος — служитель) і дияконіси (διακόνισσα — служителька). З часом у великих общинах стали з'являтися особливі господарські керівники — єпископи (ἐπίσκοπος — наглядач).

До сер. II ст. не було жодних зображень євангельських персонажів (недавно в Помпеях і Римі знайдені зображення символів, які відносяться до кінця 70-х рр. і деякими дослідниками інтерпретуються як християнські). В другій пол. II ст. з'явилися зображення Христа у вигляді доброго пастиря, що несе на плечах заблудлу вівцю, або ж у вигляді молодого чоловіка з довгим руським волоссям і такою ж бородою, одягненого в рожеву туніку з накинутим на неї блакитним плащем. Пізніше з'явилися зображення матері Христа з дитиною на руках, запозичені з культів Кібели і Ісиди. Стали зображувати також Іоанна Хрестителя і апостолів. Вперше подібні зображення з'явилися в Александрії Єгипетській в III ст. на стінах вже спеціальних молитовних домів або на особливих дошках, прикрашених квітами, перед якими віруючі ставили запалені світильники.

Змінювалось і становище керівників християнських общин. Якщо в найдавніші часи пресвітери і єпископи нічим не відрізнялись від маси рядових членів, то в міру зміни соціального складу — вступу в ряди общин можливих і знатних осіб — саме з їх середовища стали обиратись старшини. В другій пол. III ст. єпископи стають одноособовими керівниками общин, що спираються на пресвітерів і дияконів. Зникають жінки-дияконіси, устанавлюється спеціальний одяг білого кольору для кліриків (κλήρος — жереб), як стали називати старшин і священнослужителів. Тільки клірики могли проводити молитовні збори і здійснювати служіння Христу. З'являються особливі, святкові богослужіння, що проводились згідно спеціального ритуалу. Особливо урочисто відзначалось у весняні місяці свято на честь воскресіння Христа. Спочатку представлялись смерть і поховання Месії, ритуал яких був запозичений з аналогічних свят на честь Осіріса, а потім — радість з приводу воскресіння Христа. Назву цього свята — Пасха — християни запозичили в іудеїв. Змінилось і пояснення заключної спільної трапези. Тепер вона стала зображувати містичне єднання віруючих з божеством шляхом поїдання «тіла» (шматочок білого хліба) і «крові» (ковток червоного вина) бога. Змінилось і матеріальне становище общин. Якщо в кін. I — на поч. II ст. єдиним способом поповнення казни общини були добровільні внески її членів, то в III ст. багато общин вже володіли землями, будинками і рабами, одержаними за заповітами багатих віруючих, прагнучих шляхом великих дарів отримати після смерті вічне блаженство в потойбічному світі.

Таким чином, до кін. II — поч. III ст. християнські общини перетворились з невеликих сектантських груп в могутню суспільну силу, що змусило принципів звернути саму серйозну увагу на взаємини влади і християнських релігійних об'єднань.

В початковий період свого існування (кін. I — поч. II ст.) християнські общини викликали підозру і неприязне ставлення з боку принципів, провінційної адміністрації і муніципалітетів. В період правління Траяна (98-117 рр.) був виданий спеціальний едикт, яким заборонялись таємні зборища і товариства. Крім того, від жителів Італії і провінцій вимагали офіційної участі у вшануванні генія принцепса (вираженому іноді в символічному, але найчастіше в реальному жертвоприношенні перед статуєю правлячого принцепса) і в жертвовому бенкеті. Від шанування генія принцепса були звільнені тільки іудеї, що було їх особливим привілеєм, інші ж піддані

Римської імперії повинні були як доказ своєї політичної лояльності брати участь в культі геніїв принцепсів і їх обожнених попередників.

Члени сектантських общин відмовлялись від поклоніння статуям принцепса і від участі в жертвоприношеннях. Крім того, приймаючи до своїх общин рабів і найбідніших вільних, вони викликали невдоволення як роботодавців, так і адміністрації. Сектантські збори, що відбувались по ночах або на світанку, обкутані серпанком деякої таємничості, ще більше посилювали атмосферу незичливості. Підозри по відношенню членів християнських общин всіляко підігривались жерцями місцевих храмів, торговцями жертвними тваринами, ремісниками і художниками, які обслуговували місцеві культу. Про збори християнських общин розповідали, що на них при непростій обряді шанується божество з ослиною головою, що члени общин дозволяють собі самі аморальні вчинки. Зухвала поведінка окремих представників християнських общин по відношенню до вірувань і культу більшості населення іноді приводила до розправ над християнами. Незичливість виливалась в доноси на християн, про що пише Пліній Молодший в листах до принцепса Траяна (98-117 рр.). Однак, Траян наказав не здійснювати спеціальних розшуків християн і обмежитись покаранням осіб, що відкрито наполягали «на своєму марновірстві» (Листи, X, 97).

В міру росту і поширення християнських общин в західних провінціях Римської імперії (Галлія, Іспанія, Африка) збільшувались і гоніння на християн. Особливо підозріло адміністрація стали відноситись до таємних і напівтаємних общин і зборів після Другої (66-73 рр.) і Третьої (132-135 рр.) іудейських воєн. Подібне становище викликало прагнення серед найбільш освічених членів християнських общин пояснити сутність своїх вірувань і відмежуватись від іудейських повстанців в очах римської влади. В сер. II ст. принцепсу Антоніну Пію були адресовані твори Арістїда і Юстіна, в яких вони прагнули переконати в наклепницькому характері обвинувачень, що висувались проти християн їх ідеологічними конкурентами. Подібні захисні твори — «Апології» — з'являлись і пізніше.

В кін. II ст. опублікував ряд полемічних творів пресвітер карфагенської общини Тертулліан (155-240 рр.), на поч. III ст. — єпископ тієї ж общини Кіпріан. В цих текстах вже містився не тільки апологетичний захист основних положень християнської релігійної догми, але і висловлення із спірних питань, які все більше загострювались при трактуванні вірувань і вирішенні проблем організації самих християнських общин, що зростали кількісно і змінювались за своїм соціальним складом. Так, у творах Фасція Цецилія Кіпріана (?-258 рр.) рішуче відстоювалось право одноособового керівництва християнськими общинами з боку єпископів і право єпископів давати директивні вказівки із спірних питань трактування християнської догматики.

Одним з найбільш авторитетних християнських письменників-апологетів був пресвітер александрійської общини Оріген (185-254 рр.). Він виступив з полемічним твором «Проти Цельса» — одного з критиків християнських релігійних вірувань. Оріген прагнув довести, що ряд християнських положень можна примирити з філософськими поглядами Платона і Арістотеля.

Пізніша християнська церковна традиція пов'язує початок переслідувань християн з правлінням Нерона (54-68 рр.), коли християни нібито були обвинувачені в підпалі столиці (64 р.) і страчені у великій кількості. Наступне гоніння начебто було організоване принцепсом Доміціаном (81-96 рр.). Однак, вивчення джерел привело до висновку, що свідомо організованих переслідувань християн за їх релігійні вірування уряд Імперії не проводив до сер. III ст. Мали місце лише розправи з окремими особами або групами осіб християнського віросповідання, що були результатом самосудів, приватних доносів і зухвалої поведінки самих християн. Тільки в період кризи в сер. III ст. в зв'язку з крайнім загостренням соціально-політичної обстановки як всередині держави, так і на її границях принцепс Децій (249-251 рр.) зажадав поголовної присяги, яка виражалась в участі в імператорському культі (250 р.). Всім, що здійснили встановлені жертвоприношення перед статуями принцепса, видавались особливі посвідчення. Особи, що відмовились це зробити, розглядались як вороги Імперії і піддавались покаранням. Багато членів християнських общин були кинуті тоді у в'язниці, інші страчені. В число постраждалих потрапив і Оріген. Однак із загибеллю Деція переслідування були припинені. Тільки в 257 р. новий принцепс Валеріан (253-260 рр.), відчувачи крайню потребу в грошах і прагнучи конфіскаціями поповнити казну, знову встановив обов'язковість участі всього населення Імперії в імператорському культі. В едикті, опублікованому з цього приводу, прямо називались християнські общини як організації, ворожі державі. Цього разу гоніння були масштабнішими і жорстокішими. Ряд християнських общин був розгромлений, їх майно конфісковано, керівництво (пресвітери, диякони, єпископи) піддавалось ув'язненню, катуванням і стратам. Страчений був і глава карфагенської общини Кіпріан («Чи ти Фасцій Цецилій Кіпріан, папа цих божевільних людей?» — запитав римський прокуратор святителя. «Так, я — єпископ тутешніх християн», — відповів святитель»). В 260 р. Валеріан потрапив в полон до персів, а його син Галлієн (253-268 рр.), зайнятий боротьбою з численними претендентами на імператорський трон, фактично припинив переслідування християн. Таким чином, починаючи з 260 р. і до поч. IV ст. християнські общини були залишені на самих себе, що не могло не позначитись на їх розвитку.

Гоніння не послабили християнські общини, навпаки, вони посилили релігійний фанатизм, більше того, деякі із свідків страти мучеників під враженням їх стійкості вступали в християнські общини. Пам'ять про загиблих шанувалась членами общини, які стали збиратись на молитовні збори біля поховань мучеників, шанувати їх надгробки, зображувати їх поряд з іншими шанованими християнськими постатями. Так з другої пол. III ст. поступово став оформлятись культ мучеників, які пізніше перетворились в одну з категорій святих.

До останньої чверті III ст. християнство одержало в Імперії значне поширення. Якщо раніше основна маса віруючих складалась, за словами критика християнської релігії Цельса (кінець II ст.), з «малолітніх, низькородних, некультурних рабів», а також з «шерстобитників, шевців, шаповалів і інших грубіянів», то до кін. III ст. в

християнство почали переходити воїни, заможні городяни і навіть деякі з представників аристократії, особливо жінки.

Можна виділити кілька причин успіху християнської проповіді. На противагу іншим культам християнство уникало племінних або станових обмежень. В одному з послань Павла говорилось: «...Для бога немає елліна або іудея, ні вільного, ні раба, але все і в усьому Христос». В своєму початковому вигляді християнство до крайності спростило обрядовість, рішуче відмовившись від страшних обрядів кривавих жертвоприношень, заявляючи, що засновник релігії Христос добровільно прирік себе на жорстокі страждання і смерть і тим самим раз і назавжди позбавив своїх послідовників від необхідності кривавих жертв. Християнство обіцяло віруючим безсмертя — вічне життя в загробному світі і в той же час вічне покарання всім злим і кривдникам. При цьому християнські проповідники вклали у уста Христа положення, що після смерті «останні хай будуть першими» і що Христос закликав: «Прийдіть до мене, всі стражденні і обтяжені». Подібних положень не висували прибічники жодного зі східних культів, що конкурували з християнством, а тим більше жерці культу принципсів. В умовах кризи суспільно-політичного ладу Імперії, нескінченних воєн і усобиць християнство ставало моральним притулком все ширших суспільних верств. Таким чином, заперечуючи всі національні релігії і притаманну їм обрядовість, звертаючись до всіх народів без різниці, християнство саме стає першою можливою світовою релігією.

РОЗДІЛ XII РИМ ЕПОХИ ДОМІНАТУ КРИЗА І ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (284-476 pp.)

1. Реформи Діоклетіана і закладення основ системи домінату; 2. Правління Константина і завершення формування системи домінату; 3. Римське суспільство і держава в 337-395 pp.; 4. Загальне становище Західної римської імперії в V столітті; 5. Занепад і загибель Західної римської імперії

Прихід до влади імператора Діоклетіана відкриває нову, останню стадію в розвитку римського рабовласницького суспільства і держави: епоху Пізньої Імперії, що продовжувалась з 284 р. і до повалення останнього римського імператора — Ромула Августула в 476 р. Саме в цей період йшло розкладання і переродження рабовласницької системи господарства і визрівання нових, протофеодальних відносин. За своїм історичним значенням період Пізньої імперії був епохою соціального перелому, в ході якого завершувалась одна соціально-економічна система — рабовласницька і народжувалась інша — феодальна.

I. РЕФОРМИ ДІОКЛЕТІАНА І ЗАКЛАДЕННЯ ОСНОВ СИСТЕМИ ДОМІНАТУ (284-305 pp.)

Діоклетіан (284-305 pp.). Криза III ст. до основи потрясла Імперію, поставивши Римську рабовласницьку державу на край загибелі. До кін. III ст. вона стала слабшати, хоча до моменту утвердження при владі Діоклетіана соціально-політична обстановка була ще досить складною.

Боротьба з антиімперськими рухами. В Галлії тривало повстання багаудів (*baudei* — вештатись, валандатись), в якому брали участь селяни-общинники, колони, збігли раби, яких підтримували військові частини, укомплектовані з місцевих жителів. Вони контролювали значну частину Центральної Галлії, створили власне управління і навіть обрали своїх імператорів — Аманда і Еліана. Багауди знищили римську адміністрацію, громили вілли галльських і римських магнатів. Скориставшись напруженим становищем в Галлії, начальник римського флоту в Британії — Марк Караузій оголосив себе імператором і захопив Британію і Північно-Західне узбережжя Галлії (287-293 pp.). Неспокійно було в Мавританії, де хвилювались племена берберів, бідні землероби і колони. Племінні союзи франків і алеманнів загрожували проривом рейнського лімесу. На Євфраті господарювали перські війська. Новому імператору довелося вирішувати складні задачі з стабілізації загальної обстановки.

Для придушення повстання багаудів, відновлення спокою в Галлії і на рейнському лімесі був посланий досвідчений полководець Марк Аврелій Максиміан. Після успішного виконання завдання Діоклетіан призначив його августом західної половини Імперії з резиденцією в Медіолані (286 р.). Сам Діоклетіан, обравши своєю резиденцією Нікомедію (суч. Ізміт в Туреччині) на узбережжі Пропонтиди, управляв східною половиною Імперії. Цей поділ став початком реформ, які привели до серйозних змін в політичній і соціально-економічній структурі римського суспільства і заклали основи системи домінату.

Фінансова і податкова реформи. Діоклетіан здійснив економічні, адміністративні і військові реформи, виходячи з нагальної державної необхідності. Потрібна була боездатна армія і розгалужена адміністрація, щоб тримати в покорі підданих, захищати імперські границі і задавати ударів зовнішнім противникам. Коштів для цього катастрофічно не вистачало, тому в першу чергу імператор спробував нормалізувати грошовий обіг, припинивши випуск низькопробної монети. Вже в 286 р. він приступив до фінансової реформи, наказавши випускати нову повноцінну золоту і срібну монети. Однак, це не принесло успіху, оскільки реальна вартість золота в злитках не відповідала оголошеній, дещо заниженій вартості нової золотої монети. Випущені монети швидко зникли з обігу і Діоклетіану довелося відновити карбування низькопробної монети. В зв'язку з цим була змінена система збору податків — відтепер більша їх частина стягувалась не грошми, а натурою. Для цього в 289-290 pp. був здійснений загальний перепис населення (повторений через 15 років) і введений подушно-поземельний податок *capitatio-iugatio* (*caput* — голова, *iugum* — запряг волів), який було зобов'язане платити все населення Імперії, включаючи Італію. Виняток становили чиновники, ветерани і жителі Риму. Ця система оподаткування з докладним обліком платників податків за допомогою ретельно складених описів (кадастрів) була запозичена з практики Птолемеївського Єгипту.

Матеріальна відповідальність за надходження податків з колонів і посаджених на землю рабів була покладена на землевласників. За податки міських жителів відповідали куріали — члени курій (міських управлінь). Ця реформа сприяла прикріпленню основної маси сільського і міського населення (колонів і ремісників) до місця проживання і професії і, таким чином, гарантувала казні регулярне надходження податків, а магнатам — постійну робочу силу.

Військова реформа. Основу військової організації Імперії з часів Септімія Севера складали прикордонні армії, особовий склад яких проживав зі своїми сім'ями в селах, займаючись власним господарством. В умовах постійних нападів варварських племен по всьому лімесу цього було недостатньо, і Діоклетіан сформував мобільні частини. Вони були розквартировані в містах і за наказом імператора утворювали малі або великі діючі армії.

Це, однак, погіршило в загальному умови військової служби і добровольців вже не вистачало. Тоді Діоклетіан зобов'язав магнатів поставляти в армію певну кількість рекрутів залежно від розмірів маєтку. Зацікавлені у збільшенні населення своїх латифундій, магнати всіма способами намагались прикріпити колонів, рабів і вільних землеробів до їх земельних ділянок. Така система набору, разом з тим, значно посилювала варваризацію армії.

Прикордонні військові частини, крім своєї малорухомості, були незручні ще і тим, що місцеві воєначальники нерідко проголошували себе імператорами. Після створення маневрених контингентів центральна влада зміцнилась. Спираючись на них, імператори в цілому зуміли відновити стабільність як всередині Імперії, так і на її кордонах. Було, однак, зрозуміло, наскільки ця стабільність була нетривкою, тому Діоклетіан був змушений вдатись до поглиблення адміністративних перетворень.

Адміністративна реформа. В обставинці постійної військової загрози ставало все очевиднішим, що поділу держави на дві частини недостатньо. Крім того, процеси економічного відокремлення провінцій зайшли так далеко, що управляти ними з двох центрів було важко. Тому 1 березня 293 р. Діоклетіан призначив одного зі своїх вищих командирів — Гая Галерія (250-311 рр.) співправителем і присвоїв йому звання цезаря. Зі східної половини імперії новому цезарю був виділений в управління Балканський півострів (крім Фракії) з резиденцією в місті Сірміумі (суч. Сремска-Мітровіца в Сербії). Одночасно західний август Максиміан призначив своїм цезарем Флавія Констанція Хлора (250-306 рр.) і передав йому в управління Галлію і Британію з резиденцією в Августі Треверорум (суч. Трір в Німеччині). Не зволікаючи, августи одружили їх: Галерія — з дочкою Діоклетіана Валерією, Констанція Хлора — з пасербицею Максиміана Феодорою (йому довелось розлучитись з Єленою — матір'ю майбутнього домінуса Константина Великого); після цього обидва цезарі були усиновлені. Надалі передбачалось, що після закінчення 20 років з часу приходу до влади Діоклетіана і Максиміана обидва августи відречуться від престолу і зведуть в цей сан своїх цезарів, які, в свою чергу, повинні були проголосити цезарями двох своїх полководців. Ця система центральної влади в Імперії одержала назву тетрархії (влади чотирьох). Разом з обожненням августів (Діоклетіан взяв собі ім'я Іовія — сина Юпітера, а Максиміан — Геркулія, сина Геркулеса) ця система припускала поєднання абсолютизму з військово-адміністративною оперативністю. Крім того, доступ до імператорів був обставлений складним церемоніалом, запозиченим зі Сходу (в основному з Персії), що утрудняло замах на них. Поділ верховної влади між чотирма авторитетними полководцями з перспективою в двох цезарів стати августами також обмежував можливість появи узурпаторів. При всьому цьому, реальною владою володів тільки старший август. Відомий випадок, коли цезаря Галерія, що зазнав поразки від персів, незадоволений Діоклетіан викликав до себе і, перш ніж вислухати, змусив в імператорському одянні, осипаному алмазами, на очах в усіх пробігти півтора кілометри за своїми носилками.

Діоклетіан приступив і до реформи провінційного управління. Провінції, що виникали по мірі завоювання римлянами нових територій і в основному зберігали свої старі кордони, були розформовані. Нових, менших за розмірами провінцій було створено сто, а Рим був виділений в особливу, сто першу. Їх адміністрація тепер ретельно стежила за населенням, швидше попереджала або придушувала хвилювання, краще збирала податки. Створення нових адміністративно-територіальних утворень, що не мали нічого спільного з колишніми державами і племенами, також повинно було підірвати місцевий сепаратизм і сприяти зміцненню єдності Імперії. Військове командування було відокремлене від громадянської адміністрації. Кілька провінцій поєднувались в діоцез, який управлявся вікарієм (vicarius — замісник, намісник), що призначався домінусом. Всього було 12 діоцезів (Схід, Понт, Азія, Фракія, Мезія, Паннонія і Норік, Італія, Вієннський діоцез, Галлія, Британія, Іспанія, Африка). Намісники провінцій називались ректорами (rector — управитель), вони підпорядковувались вікаріям. Ректори особливо важливих провінцій підпорядковувались безпосередньо імператорам. Рим зберіг свій колишній устрій, але фактично перестав бути столицею, його сенат перетворився в раду міста Рима.

По всій Імперії встановлювалась єдина бюрократична система з цілим рядом інстанцій і переходами від нижчих канцелярій до вищих. Були ліквідовані різниці між сенаторськими і вершницькими посадами, а чиновництво поділене за рангами, титулами і званнями.

Впорядкування військової, адміністративної і податкової систем стало приносити свої плоди. В 290 р. Діоклетіан очистив Сірію від арабських племен, в 296 р. він придушив повстання в Єгипті, Максиміан — в Африці і Мавританії, Констанцій — в Британії. На превелику силу в 297 р. Діоклетіан і Галерій відтіснили персів за межі Імперії і приєднали значну частину Месопотамії.

Едикт про тверді ціни і заробітну плату. Утримання розбухлого в небачених доти розмірах військово-бюрократичного апарату вимагало величезних затрат. Населення страждало від податків, росту цін на товари і нестійкості грошової системи. Дорожнеча була такою, що воїн за найпростішу річ нерідко віддавав всю отриману ним платню. Це відбивалось на надходженні податків і Діоклетіан в 301 р. видав едикт про тверді ціни на товари і тверді ставки заробітної плати, який був спрямований на боротьбу зі спекуляціями і лихварством. За продаж товарів вище встановлених цін накладалось покарання аж до страти. На деяких ринках були споруджені плахи, біля яких чергували кати, готові негайно здійснити вирок злісному спекулянту. Втім, незважаючи на благородну мету, едикт виконувався погано і невдовзі був скасований наступниками Діоклетіана.

Релігійна політика Діоклетіана. Останнім значним заходом імператора була боротьба з християнством, яке до цього часу поширилось в містах і частково в армії, мало розгалужену і добре організовану церковну адміністрацію. Християнство сповідала частина сановників і придворних, навіть жінка Діоклетіана і його дочка. Християни здійснювали пасивний опір недавно утвердженому культу августів, виступали проти поклоніння старим греко-римським богам, тобто проти тих основ, які, на думку Діоклетіана, прихильного давньоримській традиції, повинні були ідеологічно об'єднати підданих воз'єднаної Імперії. Жорстокий гніт податкової і війсь-

ково-адміністративної системи, встановленої обоженням імператором, сприяв прояву опозиції до нового режиму в релігійній формі заперечення божественності імператорів. Це сприяло подальшому поширенню християнства. Але головною причиною гонінь було побоювання перед могутньою церковною організацією на чолі з єпископами, яка володіла значними фінансовими і земельними ресурсами. Діоклетіан побачив в ній систему, паралельну державній, що перешкоджала остаточній консолідації суспільства.

З лютого 303 р. було видано чотири едикти проти християн. Заборонялось відправлення християнського культу. Наказувалось руйнувати церковні приміщення і спалювати книги. Майно общин конфіскувалось. Кожен християнин повинен був привселюдно відректись від своєї віри і принести жертви божественним імператорам і традиційним богам. Це повинні були зробити дружина і дочка Діоклетіана. Християни, що відмовились виконувати едикти, піддавались переслідуванням, катуванням, тюремному ув'язненню і навіть страті; їх майно конфіскувалось. Втім, навіть найсуворіші покарання вже не могли зупинити поширення нової релігії. Цьому сприяло і те, що римська релігія, виникнувши в незапам'ятні часи, незважаючи на всі зміни, вже не відповідала характеру соціально-економічного і ідеологічного розвитку Пізньої Імперії.

2. ПРАВЛІННЯ КОНСТАНТИНА І ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДОМІНАТУ (306-337 рр.)

Боротьба за владу після Діоклетіана. В 305 р. Діоклетіан і Максиміан зреклись влади і пішли у відставку. Августами були проголошені колишні цезарі: Галерій — для східної, Констанцій Хлор — для західної половини Імперії; Діоклетіан призначив їм заступників — цезарів. Однак, в 306 р. в Британії, під час походу на плем'я піктів помер Констанцій Хлор і місцеві легіони проголосили цезарем його сина від першої дружини Єлени — Гая Валерія Константина (285-337 рр.). Незабаром у велику політику повернувся Максиміан, який призначив цезарем свого сина Марка Аврелія Максенція, і система тетрархії таким чином була зруйнована. В 308 р. в Імперії вже нараховувалось чотири «законних» августів, один «незаконний» цезар і один узурпатор — в Африці. Поступово на перші ролі висувається Константин, який, незважаючи на свою молодість, діє обережно, уникаючи участі в міжусобних війнах, вмівло укладаючи союзи зі своїми конкурентами і вичікуючи виснаження їх сил.

В 311 р. старший август Галерій скасував едикти проти християн і незабаром помер. Його замінив Валерій Ліциній Ліциніан (311-324 рр.) і Константин уклав з ним союз, спрямований проти Максенція — цезаря Італії і Африки. В 312 р. Константин повів свої галльські легіони в Італію і в битві при м. Червоні скелі під Римом переміг Максенція, який при втечі потонув в Тібрі. Константин став августом західної половини Імперії і в 313 р. в Медіолані уклав зі східним августом Ліцинієм угоду про поділ володінь. Вже наступного року між августами почалась війна, яка, однак, виявилась безрезультатною. Тільки в 323 р. під Адріанополем Константин переміг Ліцинія, взяв м. Візантію і обложив свого суперника в Нікомедії. Незабаром той здався, одержавши клятвену обіцянку, що його життя буде збережене. Однак, вже наступного року Ліциній був вбитий і Константин залишився єдиним правителем всієї Імперії.

Розвиток системи домінату при Константині. Внутрішня і зовнішня політика Константина були прямим продовженням реформ Діоклетіана.

Фінансова реформа. В 314 р. була здійснена нова фінансова реформа, яка усувала основний недолік реформи Діоклетіана. До цього часу вдалось обчислити більш точну вартість золота в злитках, внаслідок чого і була випущена нова золота монета солід (solidus — міцний, масивний) вагою в $\frac{1}{72}$ фунта (4½ г). Він став основною монетою спочатку в західній половині, а потім в усій Імперії. Стабільність нової грошової системи утвердилась ще і тому, що в її основу було покладене тільки золото, а зі срібла стали чеканити лише дрібну розмінну монету. Урівноваження фінансової сфери дало можливість відновити окремі грошові збори, замінені в минулому натуральними повинностями. Оживились грошові угоди на ринках. Однак, в обігу продовжували ходити злитки золота і срібла з клеймами фінансових чиновників, що засвідчували їх вагу і якість. Натуральні відносини всередині латифундій суттєво не змінились.

Податкова реформа. Протягом всього правління Константина видавались едикти з метою впорядкування надходження в скарбницю податків і забезпечення робочою силою сільського господарства і ремесел. Продовжилось прикріплення до місця проживання і роботи куріалів, ремісників і колонів. Куріалам, як матеріально-відповідальним за надходження податків від городян, заборонялись переселення з рідного міста і ухиляння від виконання муніципальних повинностей. Якщо виявляли куріалів, яким вдалось поступити в армію або в імперську адміністрацію, то їх негайно повертали до своїх курій, тому що їх обов'язки були не тільки довічними, але і спадкоємними. Куріали розорялись, оскільки були зобов'язані зі своїх коштів погашати недоїмки в зборі податків. Їх ряди примусово поповнювались новими заможними людьми, в тому числі синами ветеранів, якщо вони з якихось причин не служили в армії.

Прикріплення ремісників і колонів. Одночасно відбувалось прикріплення до професійних колегій ремісників, які стали спадкоємними. В 317 р. едиктом Константина були прикріплені до своєї професії майстри монетної справи, а пізніше інші ремісники, в першу чергу ті, що обслуговували армію, флот, транспорт і населення великих міст: зброярі, шкіряники, ткачі, теслі, пекарі тощо. В таку залежність поступово попадали і самостійно працюючі майстри.

Прикріплення колонів до землі одержало законодавче оформлення в конституції Константина «Про збіглих колонів» (332 р.). Відхід і втечі колонів приводили до запустіння великих ділянок землі, що викликало утруд-

нення при зборі податків, оскільки податки могли надходити повністю тільки за умови обробки всіх земель. Імператор наказував повертати збіглих колонів в маєтки, до яких вони були приписані, і в покарання їх змушували працювати, подібно рабам, закутими в ланцюги. Особи, що приймали і укривали збіглих колонів, повинні були платити податки, належні з цих колонів. Уряд і магнати були зацікавлені в тому, щоб вся земля, придатна для сільського господарства, була оброблена і постачена робочою силою.

Патроційній. Успішні прикордонні війни, які вів Константин, сприяли збільшенню числа колонів за рахунок захоплення в полон варварів. Це, зрозуміло, прискорювало процес варваризації Імперії. Високі податки і зловживання імперських чиновників привели до виникнення ще одного важливого соціального явища — патроцінію (*patrocinium* — опіка, охорона, захист). Патронат (перебування під покровительством «сильної» людини) був відомий в Римі здавна, однак тепер він набув особливих форм і поширення. Дрібні вільні селяни в селах, ремісники і куріали в містах, рятуючись від адміністративного і податкового гніту, добровільно переходили під патроціній місцевих магнатів і ставали їх колонами. Свої земельні ділянки вони «вдавали» магнатам і «одержували» їх знову вже в умовне володіння, яке називалось *прекарієм* (*precarium* — наданий за проською). Крім того, такі колони одержували від панів, що прийняли їх під свій патроціній, захист від утисків влади.

Військова реформа. Успішно почата Діоклетіаном військова реформа була завершена Константином. Поділ на прикордонні і маневрені війська залишився. Однак ці останні, зробившись військовою опорою доміную, були розділені на дві категорії. З загальної маси маневрених військ були виділені привілейовані частини — придворні війська, розташовані в Римі і інших столицях Імперії. Натомість преторіанська гвардія, створена ще Августом в 25 р. до н.е., була розформована; її місце зайняли загони придворної охорони. За Константина ще в більшому ступені, ніж за Діоклетіана, армія поповнювалась загонами з варварських племен, тому що Імперія знавала труднощів при вербуванні воїнів з місцевого населення, яке поступово прикріплювалось до місця проживання і професії. Професія воїна теж ставала спадкоємною, але в зв'язку з занепадом середнього і дрібного землеволодіння, наділення земельними ділянками (звичайна плата за військову службу) перестало приваблювати жителів Імперії.

Варваризація армії відбилась на її структурі. Розміри легіонів були зменшені. Число начальників відповідно збільшилось. Це було необхідно для посилення контролю над рядовим складом. Варвари, поступивши на військову службу, одержували римське громадянство. За заслуги вони одержували підвищення, могли переходити на службу в придворну охорону, досягати значних чинів. Так був відкритий доступ вихідцям з варварських племен до вищих посад в Імперії, характерний для подальшої історії доміную.

Політико-адміністративна реформа. За Константина продовжувався розвиток всієї складної політичної і адміністративної системи доміную. До кінця його правління організація доміную була вже значною мірою довершена і надалі функціонувала без принципових змін до самого падіння Західної Римської імперії. Ряд рис доміную був успадкований РOMEЙською імперією (Візантією).

Хоч тетрархія імператорів була скасована, поділ Імперії на чотири частини для зручності управління залишився. Тепер ці частини називались префектурами, оскільки ними управляли призначувані імператором вищі чиновники — префекти преторія. Ця посада була перетворена в цивільну. Командування армією було вилучене з рук префектів і передане військовим магістрам, яких теж було чотири: два начальники піхоти і два начальники кінноти. Поділ військової і цивільної магістратур послідовно проводився при домінію з метою послаблення самостійності місцевої влади: вони повинні були взаємно контролювати одна одну і про все підозріле доносити начальству. Зберігався поділ на діоцези і провінції. Провінції складались з кількох невеликих округів. Вся ця громіздка адміністративна система була заснована на підпорядкуванні нижчих чиновників вищим за рангом і, нарешті, префектам преторія своєї префектури, за винятком військових магістрів. Префекти преторія і військові магістри підкорялись безпосередньо домініусу, самодержцю, непогрішимому джерелу законів. Вони були також його радниками, членами його «священного двору», що складався з родичів домініуса і групи вельмож, які очолювали різні ланки бюрократичного апарату. Серед придворних цивільні і військові посади також строго розділялись.

При священній особі домініуса знаходилась вища дорадча рада — консісторіум, який замінив існуючу раніше раду — консіліум. Ця рада називалась консісторіумом (*consisto* — стояти [на ногах]) тому, що його члени під час наради стояли — вони не мали права сидіти в присутності домініуса. Всіх членів консісторіуму признавав за своїм розсудом домініус. Тільки він один мав в цій раді вирішальний голос.

Всі вищі чини держави були поділені на шість категорій. Самою нижчою була категорія «мужів видатних», п'яту категорію складали «мужі найдосконаліші», четверту — «мужі найсвітліші», третю — «мужі найпоштивіші», другу — «мужі ясновельможні», нарешті, першу — «мужі найблагородніші». Вихідці з середніх верств переважно вислужувались тільки до нижчої, шостої категорії, наступні п'ять категорій були доступні тільки особам сенаторського стану, які обіймали вищі посади в імперській бюрократії. Всі вищі відомства називались «священними», оскільки безпосередньо залежали від «священного двору» і домініуса. Наприклад, податкове відомство називалось «священною щедрістю домініуса».

Придворні посади, назви яких вказували на обслуговування особистості домініуса (такі як «начальник священного ложа»), вважались найвищими в Імперії. Розкіш і урочистість придворного побуту, введена Діоклетіаном, ще більше посилювалась за Константина, який до коштовного одягу домініуса додав ще діадему.

Разом з тим, домініус залишався в першу чергу полководцем і верховним воєначальником, а тому продовжував залежати від армії. В періоди конфліктів військово підгрунття доміную ставало більш очевидним, хоч влада домініуса крім армії підкріплювалась ще розвинутою і централізованою бюрократією, яка контролювала армію.

Релігійна політика Константина. Якщо майже в усіх областях державної діяльності Константин був послідовним продовжувачем Діоклетіана, то в релігійній політиці він став його принциповим противником.

Медіоланський едикт 313 р. На відміну від Діоклетіана Константин оцінив силу церковної організації і авторитет християнства серед різних верств римського населення і армії. Якщо Діоклетіан бачив в церкві свого роду «державу в державі» і вважав, що вона послаблює владу домінуса — «імператора і бога», то Константин зрозумів, що християнство і його могутня організація можуть бути міцною опорою абсолютної влади. До того ж, як практичний політик, Константин бачив безрезультатність релігійних переслідувань Діоклетіана, які лише загострювали внутрішні суперечності в Імперії. Тому Константин приймає важливе рішення про примирення з християнською церквою. В 313 р., після перемог над своїми суперниками, Константин і Ліциній, уклавши в Медіолані мирну угоду, також видали спільний едикт про релігійну толерантність, в якому говорилось: «Ми ухвалили дарувати християнам і всім іншим права вільного віросповідання тієї віри, якій вони віддають перевагу. Нам здається, що буде добре і розсудливо не відмовляти нікому з наших підданих, чи він християнин, чи належить до іншого культу, в праві дотримуватись тієї релігії, яка йому більше підходить».

Згідно едикту 313 р., християнський клір і жрецьтво інших релігій, звільнялись від всіх особистих повинностей на користь держави. Це підтверджувалось едиктом 315 р., який дозволяв вільне відправлення християнами своїх ритуалів. Християнські жерці і церковні общини одержали права юридичних осіб. Вони могли купувати і відпускати на волю рабів, одержувати внески і спадщини, вільно розпоряджатись своїм майном. Християнські церкви одержали право притулку. Було заборонено залучати християн до участі в святах інших вірувань. З іншого боку, якщо посада, яку обіймав християнин, припускала участь в таких святах, то це йому не заборонялось. Сам Константин залишився вірним греко-римській релігії, особливо шануючи Сонце Непереможне (Аполлона, Геліоса). Однак, при дворі справлялись не тільки язичницькі, але і християнські свята.

Разом з тим, вихід християнства з підпілля оголив наявність серйозних розбіжностей між різними його общинами. Виявилось, що одноставності не існувало навіть в питаннях догматики. Причина була в тому, що сама релігія ще перебувала на стадії становлення. Крім того, з самого початку християнські общини були мало зв'язані між собою і вели автономне життя. Слід також взяти до уваги і суттєві зміни в соціальному складі віруючих.

Донатисти і циркумцелліони (агоністики). Недавні гоніння теж відбилися на становищі різних груп християн. В роки переслідувань далеко не всі віруючі проявляли фанатизм, серед них і єпископи. Так, в Африці в 311 р. виник могутній рух проти карфагенського єпископа Цециліана, обвинуваченого в слабкості і нестійкості. Невдоволених очолив пресвітер Донат, авторитет якого був настільки значним, що він сам став єпископом Карфагену (313-360 рр.). Донатисти вважали, що святість істинної церкви залежить від досконалості її служителів (під цим розумілась готовність прийняти мучеництво за віру), в зв'язку з чим відзначались крайньою нетерпимістю до інших поглядів. Безсумнівно, що донатизм в релігійній формі виразив сепаратизм африканських провінцій, який Риму так не вдалось повністю ліквідувати.

Соціальний склад послідовників Доната був строкатим. До них примкнули і нижчі верстви африканського населення, які в такий спосіб виражали стихійний протест проти соціальної нерівності і союзу християнської церкви з Імперією. Після того, як офіційна церква засудила донатистів, Константин розпочав проти них гоніння. У відповідь прибічники Доната об'єдналися з циркумцелліонами (*circumcelliones* — ті, що блукають навколо сільських жител) — членами крайнього аскетичного руху, що самі себе називали агоністами (*ἀγωνιστικός* — «готовий до боротьби»). Вони практикували вбивства багатих і високопоставлених людей, в тому числі представників розбагатілого вищого духовенства.

Аріанство і афанасійство. Майже одночасно з донатизмом в християнстві виникла інша опозиційна течія. В Єгипті александрійський пресвітер Арій (256-336 рр.) висунув положення, що Христос не «єдиносущий», а «подібносущий» богу-отцю, що він існував не споконвіку і є не богом, а посередником між богом і людьми. Таке розуміння віддаляло Христа від абсолютного бога-отця і наближало до тварного (створеного) світу, звідки витікало схвалення мирського життя і утвердження примату світської влади над церквою. Тому аріанство стало християнством мирян (переважно заможних городян і воїнів, пізніше — воїнів-варварів). Той самий мирський дух Арій вніс і до релігійного життя (аріанство дозволяло залишатись мирською людиною і сподіватись на спасіння душі). В розпочатій гострій дискусії головним противником Арія став александрійський єпископ Афанасій (295-373 рр.), який твердив, що бог-син існує споконвіку, а не створений богом-отцем; звідси висновок, що «тілесна оболонка» Ісуса Христа є «манною», «ілюзією», «формою», яку прибрав бог-син для свого перебування на землі, і тільки смерть тіла дозволила йому знову повернутись до свого істинного образу. Подібне бачення ставило церкву над державою і посилювало аскетичний дух в християнстві, ставши основою виникнення чернечього руху.

Константин, природно, був противником розбратів в християнстві, оскільки вони послабляли церковну організацію. Не дуже вникаючи в сутність полеміки, домінус став на бік єпископа Афанасія, запідозривши в аріанстві прояв єгипетського сепаратизму.

Нікейський собор 325 р. В боротьбі з донатизмом Константин скликав з'їзди — собори єпископів — ще тоді, коли був правителем західної половини Імперії. Ставши її єдиним главою, він відразу вирішив скликати з'їзд всіх єпископів Заходу і Сходу для того, щоб покінчити з релігійними розбіжностями. Собор відбувся в 325 р. в малоазійському місті Нікея. Він одержав назву Першого Вселенського, тому що представляв всю римську «Вселену», тобто Імперію. Відкрив засідання сам домінус, який був язичником і великим понтифіком. Суперечки були бурхливими, однак під тиском Константина більшість єпископів засудила аріанство. Двоє єпископів, що від-

мовились підписати рішення Нікейського собору, і сам Арій були прокляті і заслані. Однак, арианство, як і до-натизм, продовжувало існувати і знаходило все більше прибічників.

На цьому соборі був прийнятий церковний календар (розподіл християнських свят по місяцях і числах), а також уточнена система християнської ієрархії. Єпископи Риму, Александрії і Антіохії одержали звання патріархів (πατήρ — отець, ἀρχή — панування, начало, влада), а перші два — ще і почесні звання пап (πάππας — отець). На чолі кліру провінцій були поставлені архієпископи, а в містах клір очолювали єпископи, які виконували всі вказівки імперської адміністрації.

Перенесення столиці Імперії в Константинополь (323-330 рр.). Під час боротьби за владу в Константина не було постійної резиденції. Рим ще в кін. III ст. перестав бути резиденцією імператорів. Східна частина Імперії відносно менше, ніж західна, зазнавала тиску варварських племен, була одноріднішою за своєю культурою і розвиненішою в економічному відношенні. Тут, неподалік від малоазійської Нікомедії, столиці августів Діоклетіана і Галерія, на європейському узбережжі Боспору Фракійського знаходилось давньогрецький поліс Візантій, зручно розташований на перетині морських і сухопутних шляхів, на півострові, надійно захищеному природою. До нього в 323 р. і переніс Константин столицю Імперії і дав йому назву Константинополь (Κωνσταντινούπολις — поліс Константина). Розширення міської території стародавнього Візантія, будівництво розкішних споруд, палаців, стадіону, іподрому, терм і бібліотек почалось в 328 р. До нової столиці звозились твори мистецтва з різних міст. В 330 р. відбулось освячення і проголошення міста новою столицею. Торжества супроводжувались християнськими і язичницькими обрядами, причому домінував Константин був обожнений в якості Геліоса, а місто Константинополь посвячувалось богині Тіохе — сприятливій долі.

В Константинополі був створений свій сенат з частини senatorів, що переселились з Риму і були наново призначені Константином. Як і в Римі, була заснована посада міського префекта. Константинопольський плебс став користуватись такими ж пільгами, як і римський. Нова столиця не була зв'язана зі старими римськими традиціями, і це було зручно для утвердження доміну. Останні роки життя Константин провів в Константинополі і його околицях. Незадовго до смерті він став християнином, прийнявши хрещення від єпископа-аріаніна Євсевія. Сенат за традицією обожнив померлого домінуса (337 р.).

Остаточне оформлення доміну. Система доміну одержала при Константині стрункість і однотайність як у центральному апараті, так і на місцях. Хоч домінус, як і раніше, залишався в першу чергу воєначальником, що спирався на залежну від нього і вірну йому армію, але на додаток до цієї старої опори імператорської влади тепер діяли ще дві розгалужені і могутні сили: бюрократія і християнство. Обидві вони були організаційно відділені і від армії, і одна від одної. Це були три постійні підвалини доміну, скріплючі Імперію сили, які повинні були замінити фактично відсутню соціально-економічну єдність. Поки світські і духовні магнати, верхівка панівного класу Пізньої Імперії, потребували підтримки центральної влади, поки бюрократичний апарат міг утримуватись за рахунок більш-менш регулярного надходження податків, а армія ще не була цілком варваризована, система доміну забезпечувала експлуатацію і придушення трудових мас всередині країни і захист території від вторгнень варварських племен.

3. РИМСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА

В 337-395 рр.

Суспільно-економічний розвиток Імперії. Реформи Діоклетіана і Константина в цілому вивели Імперію з кризового стану, зміцнили римську середземноморську державу і на певний час відродили її колишню могутність. Стабілізувавши обстановку на кордонах, вона повернула собі високий міжнародний престиж. Варварські дружини охоче переходили на службу Імперії як найманці. Цілі племена переселяються в її межі і осідають як колони або федерати на прикордонних землях, поповнюючи ряди її платників податків.

Відбувається і економічне піднесення. Зміцнення авторитету центральної влади, створення величезного державного апарату, встановлення внутрішньої безпеки поряд з успішно проведеною грошовою реформою не могли не створити сприятливих умов для поживлення зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Відроджуються римські міста як торгово-ремісничі і культурно-адміністративні центри. Імператори IV ст. розглядали міську верхівку як свою соціальну опору і тому провели ряд заходів на користь муніципальної знаті — стану куріалів.

Міська верхівка була представлена власниками вілл (невеликих рабовласницьких маєтків в околицях міста) і ергастеріїв (ремісничих майстерень), а також оптовими торговцями, які були тісно пов'язані з рабовласницькою системою експлуатації, з активним міським життям і торгівлею. Трактат римського письменника Палладія (IV ст.), показує, що в цей час рабовласницькі вілли продовжували існувати поряд з латифундіями, оброблюваними колонами і заснованими на принципах натурального господарства. Особливо оживилось міське життя в східній частині Імперії, якої криза III ст. торкнулась менше, ніж західної. Ефес, Антіохія, Александрія, Нікомедія, Фессалоніка, Нікея, бурхливо зростаюча нова столиця Константинополь були впорядкованими, багатолюдними і процвітаючими містами. На заході Імперії відроджуються Медіолан, Равенна, Лугудун, Карфаген і ін.

Разом з тим, соціально-економічні відносини в IV ст. мали двоїстий і перехідний характер. Рабовласницький спосіб виробництва вичерпав останні можливості для розвитку господарства і культури, йшло визрівання нових відносин, що виникають на основі розкладання рабовласницьких структур. В першу чергу це проявилось в співіснуванні, з одного боку, великого державного господарства (в першу чергу імператорського землеволодіння, широко представленого у всіх частинах Імперії), з іншого — магнатського і церковного землеволодіння, мало по-

в'язаних з містами, які представляли собою автаркічні соціально-економічні організми на відміну від рабовласницьких вілл. Процес історичного розвитку проявлявся в постійному зміцненні великого землеволодіння, господарської, соціальної і політичної ваги землевласницької знаті за рахунок занепадаючого муніципального рабовласницького землеволодіння. До кін. IV ст. рабовласницькі форми господарства, пов'язані з муніципальними прошарками, так само як і міста античного типу, що тимчасово ожили в IV ст., починають деградувати і поступатись новим, протофеодальним відносинам. В цьому протиборстві великої магнатської власності і муніципального землеволодіння зайняла своє місце і імператорська власність. Величезне імператорське землеволодіння було однією з економічних опор римської абсолютної монархії — домінації. Володіючи величезними земельними ресурсами і значним державним господарством (включаючи податкові надходження), імператори IV ст. могли здійснювати свою великодержавну політику, утримувати розбухлий бюрократичний апарат і армію, забезпечувати підтримку муніципальних власників. Однак ослаблення імператорської влади в західній частині Імперії привело до поступового скорочення державного господарства, імператорського землеволодіння на користь знов-таки великого магнатського і церковного землеволодіння, в рамках якого активно розвивались нові, протофеодальні відносини.

Констанцій II (337-361 рр.). Домініс-реформатор помер під час підготовки до війни з Персією. За заповітом він розділив Імперію між своїми синами — Константом, Константином і Констанцієм (317-361 рр.). Це відразу привело до жорстокої боротьби за верховну владу. Того ж, 337 р., цезар Констанцій вбив двох братів свого батька і сімох його племінників. В 340 р. розпочалась війна між Констанцієм і Константином II, в результаті якої останній загинув, а перший об'єднав під своєю владою західну половину Імперії. В 350 р. проти цезаря Константа, який правив Італією, була влаштована змова і він загинув. Організатор змови — франк Магн Магненцій проголосив себе імператором. Тільки в 353 р. Констанцій переміг узурпатора і став одноосібним правителем Імперії.

Все своє правління Констанцію II довелося воювати з Персією, алеманнами і іншими варварськими племінними союзами.

Будучи язичником, Констанцій II (він, як і батько, хрестився тільки на смертному одрі), став на бік аріан і в 338 р. розпочав переслідування нікейців. До цього часу релігійні дискусії набули великого політичного значення і часто виливались в справжні побоїща. На Міланському соборі 356 р. противник Арія александрійський єпископ Афанасій був засуджений і висланий в Августу Треверорум в Германії (суч. Трір). Дісталось і язичникам: в 353 р. домініс розпочав переслідування язичників, яке було припинене тільки після відвідання ним Риму, що вразив його своєю величчю.

Юліан (361-363 рр.). В умовах запеклої внутрішньої боротьби в християнстві, яка перешкоджала утворенню єдиної могутньої церковної організації, домініс Флавій Клавдій Юліан здійснив спробу відродити занепадаюче язичництво, з яким було пов'язане велике минуле Риму і його цивілізація. Племінник Константина і двоюрідний брат домініса Констанція II, Юліан (331-363 рр.) випадково вцілів у династичній боротьбі 337-353 рр. Своєю молодістю він провів далеко від імператорського двору, в Малій Азії, під суворим наглядом нікомедійського єпископа-аріанина Євсевія. Зненавидівши християнство, Юліан став посилено вивчати античну культуру, сприйнявши її через призму поглядів знаменитого ритора Лібанія (314-393 рр.). В 355 р. домініс, зайнятий східними справами, був змушений звернутись до послуг свого 23-літнього племінника і призначити його цезарем Галлії і Британії. Юліан відправляється на рейнський лімес, прорваний франками, алеманнами і саксами, і не очікувано проявляє адміністративні здібності і полководницький талант. Біля Аргентората (суч. Страсбург) він наголову розбив племінний союз алеманнів; взяті в полон германці були поселені як колони на покинутих землях Галлії і перетворились в платників податків Імперії. Були витіснені за Рейн франки і сакси, звільнені міста Колонія Агріппіна (суч. Кельн) і Лугудун (суч. Ліон). Прагнучи забезпечити свій тил, Юліан навів порядок в імперській адміністрації Галлії: був посилений контроль за чиновниками, проведена касація податкових недоїмок, знижена сума прибуткового податку (з 25 солідів до 7 з «голови»).

Авторитет Юліана в Галлії різко зріс. Коли в 360 р. підозріливий Констанцій II зажадав переведення частини галльських військ на Схід, армія збунтувалась і проголосила Юліана августом. До зіткнення з Констанцієм справи не доходять: в листопаді 361 р. він помер і Юліан став домінісом.

Новий домініс в першу чергу спробував зміцнити загальне становище Імперії. Він став сприяти містам, муніципальним землевласникам, стану куріалів. Містам були повернуті відібрані в них землі, розширені права міських курій, частина податкових надходжень спрямовувалась на благоустрій міст. Юліан, прагнучи полегшити податковий тягар, різко скоротив витрати на придворні потреби, приступив до скорочення придворної і деяких інших вищих ланок імперської бюрократії.

Однак, центральним пунктом всієї державної діяльності Юліана була його релігійна політика: відмова від християнства як державної релігії, відродження традиційної язичницької релігійної системи, пристрастним шанувальником якої він був. Згідно едиктів Юліана проголошувалась толерантність до всіх релігій, відновлювались зруйновані язичницькі храми, їм повертались відібрані в них землі. Християнська церква позбавлялась державних дотацій, а християни не допускались до вищих посад в армії, до викладання в школах. Сприяючи язичництву, домініс, разом з тим, здійснив спробу його реформування: він прагнув створити аналог церкви в язичництві, намагаючись об'єднати жрецтво різних богів в єдину організацію. Юліан заохочував добродійність храмів і рекомендував влаштовувати при них притулки для бідноти. Він хотів надати традиційно формальному язичництву етичного характеру, розглядав старих римських богів як засіб морального оновлення світу.

Прекрасно розуміючи, що внутрішні конфлікти послабляють християнську церкву, домінус під приводом свободи віросповідання повернув з заслання прибічників опозиційних напрямків. Однак, спроби повернутись до колишньої релігійної системи, зламати християнську церкву Юліану не вдалось. Зростаючи з самих глибин соціально-економічних і культурно-політичних відносин, християнство відповідало історичним потребам часу і його не можна було викоринити кількома декретами. Політика Юліана викликала невдоволення різних верств населення, соціальна база реформатора виявилась дуже вузькою. От чому, коли Юліан загинув під час походу проти персів 26 червня 363 р., його спадкоємець домінус Йовіан (363-364 рр.) скасував всі постанови Юліана з релігійних питань, повністю відновивши панівне становище християнства.

Валентініан (364-375 рр.), Валент (364-378 рр.) і Граціан (375-382 рр.). Йовіан, уклавши мир з персами ціною майже всіх завоювань Діоклетіана в Месопотамії, незабаром помер. В 364 р. домінусом був проголошений начальник придворної стражі Флавій Валентініан (364-375 рр.), який призначив східним августом свого брата Флавія Валента (364-378 рр.), а сам відправився на Захід. Там домінусу довелося воювати з алеманнами на Рейні, квадами і сарматами на Дунаї, а його полководцю Феодосію — в Британії з піктами, скотами і саксами. Потім Феодосій був відправлений в Африку, де придушив місцевий сепаратистський рух, активними учасниками якого були циркумцелліони. В 367 р. Валентініан призначив цезарем свого сина Граціана, який після смерті батька в 375 р. став домінусом.

Якщо Валентініан намагався дистанціюватись від релігійної боротьби, то Граціан був ревним нікейцем і першим з домінусів відмовився від звання верховного понтифіка. Після цього він розпочав гоніння на аріан і інших «еретиків» і позбавив державної допомоги язичницькі колегії. На Сході ж імперії август Валент навпаки, був ревним аріанином і всіляко переслідував нікейців.

Скориставшись нестабільністю Імперії, варвари і в першу чергу вестготи, що жили вздовж лівого берега Дунаю, розпочали спустошливі набіги на балканські провінції. В 365 р. важке становище поглибилось через повстання Прокопія, племінника Юліана. Прокопій проголосив продовження політики Юліана, спрямованої на підтримку міських курій, більш строгий контроль за бюрократією, полегшення податкового тягаря. Він став приймати до своєї армії збіглих колонів, рабів, варварські загони. Йому вдалось захопити Константинополь, однак панівні кола східної половини Імперії в остаточному підсумку не підтримали демагогічної політики Прокопія, його сили були послаблені і в 366 р. він був розбитий у Фракії і страчений.

Прагнучи заспокоїти нижчі прошарки населення і розрядити напружену соціальну обстановку, Валент видав кілька едиктів, які захищали «маленьких людей проти сильних», заснував особливу посаду дефензора (захисника) плебсу, боровся з корупцією чиновників. Разом з тим, були обмежені права міських курій. Зокрема, збір податків з колонів був переданий землевласникам, а не міській владі.

В зовнішній політиці в 360-370-х рр. особливою гостротою набула проблема готів. Деякі готські загони брали участь в повстанні Прокопія. Валент в 366-369 рр. вів з готами війну, що закінчилась перемогою Імперії і укладенням вигідного для неї миру. Однак обстановка на Дунаї різко загострилась в сер. 370-х років. Потіснена гуннами і аланами, основна маса вестготів, що жила на північ від Дунаю, попросила в августа Валента дозволу на поселення в границях Імперії, обіцяючи служити Риму в якості допоміжних військ. Такий дозвіл був їм даний в 376 р. і вони оселились у Фракії. Однак утиски римських чиновників, штучно викликані труднощі з доставкою продовольства (готи не займалися землеробством і були змушені купувати продовольство в місцевих жителів) викликали загальне повстання вестготів. Повстання було підтримане збіглими рабами, робітниками з рудників і найбіднішим населенням. Невеликі римські загони, послані проти них, були розбиті. Готське повстання ширилося і набувало загрозливого характеру. Небезпека виявилась настільки великою, що август Валент був змушений зняти кілька легіонів зі східного фронту, прибув з Антіохії в Константинополь і особисто очолив армію, що виступила проти готів. На допомогу Валенту з Італії рухалась армія західного августа Граціана. 9 серпня 378 р. при Адріанополі в кровопролитній битві римська армія була повністю розгромлена, а сам Валент загинув. Це поставило східну половину Імперії в дуже важке становище. Вестготи безкарно спустошували провінції Балканського півострова.

Феодосій (379-395 рр.). Побоюючись за долю західної половини Імперії, домінус Граціан відвів свої війська на захід, а для боротьби з вестготами призначив августом Сходу і своїм співправителем кращого полководця Імперії — Феодосія. Новий август відразу розпочав енергійні заходи по зміцненню армії, оголосивши великий рекрутський набір: в армію призивались всі боєздатні чоловіки, крім рабів, слуг і кухарів. Разом з тим, Феодосій почав загравати з готською знаттю, спокушаючи її привабливою перспективою влитись в ряди панівного класу Імперії. Незабаром була зібрана досить боєздатна армія. Завдяки цьому, а також щедрим обіцянкам готській знаті, Феодосію в 382 р. вдалось привести вестготів до покори і укласти з ними мирний договір: готи були визнані федератами Імперії і розміщені спочатку в Мезії і Фракії, а потім в Ілліріку. Їм видавалась платня, продовольство і спорядження з імперських засобів, вони звільнялись від податків, могли сповідати свою релігію (готи були аріанами), підкорялись не імперським чиновникам, а своїм племінним вождям. Взамін вони повинні були виставляти збройні дружини за наказом домінуса. Основні умови договору показують великі зміни в імперській політиці стосовно варварів: дозвіл цілому варварському союзу жити за своїм законами і зі своєю адміністрацією поклав початок створенню на території Імперії сторонніх утворень — прообразів майбутніх варварських королівств.

Поки Феодосій вирішував складну готську проблему, на Заході знову порушилась політична рівновага: з'явилися узурпатори, спочатку Магн Максим (382-387 рр.), в боротьбі з яким загинув домінус Граціан (382 р.), а

потім Флавій Євгеній (392-394 рр.). Багатий і освічений Євгеній продовжив релігійну політику Юліана з підтримки язичництва.

Складне зовнішнє і внутрішнє становище держави змусило уряд Феодосія прийняти ряд заходів для зміцнення Імперії: був організований строгий розшук збіглих колонів і рабів і їх повернення землевласникам; були збільшені пільги для тих землеробів, які приступали до обробки покинутих земель. В інтересах сенаторського стану була заснована посада дефензора (захисника) сенаторів, який стежив за охороною привілеїв цього стану.

Досвідчений політик, Феодосій розумів, яку напруженість в державі створюють запеклі церковні суперечки, зокрема аріан і нікейців, зіткнення різних еретиків, і вирішив покінчити з цим. Правовірний нікеєць, він своїм едиктом 380 року «Про кафолицьку віру» (καθολικός — всезагальний) постановив обов'язковість нікейського віросповідання, натомість аріанство оголошувалось ересю. Скликаний в травні 381 р. в Константинополі церковний собор підтвердив положення едикту і в Імперії розпочались репресії проти інакомислення.

Особливо нещадним було ставлення до язичництва, заохочуваного узурпатором Євгенієм: храми руйнувались, статуї богів розбивались, язичницькі обряди заборонялись під страхом жорстоких покарань. В 390 р. Феодосій, абсолютний володар римлян, демонстративно підкорився рішенням медіоланського архієпископа Амвросія (374-397 рр.), який наклав на нього церковне відлучення за жорстоку розправу над жителями м. Фессалоніки. В 391 р. в Александрії натовп християн спалив храм Серапіса, де загинули рештки александрійської бібліотеки. Дещо пізніше ними ж була розтерзана Іпатія (370-415 рр.), знаменита жінка-вчений, математик, астроном і філософ-неоплатонік. В 393 р. були проведені останні Олімпійські ігри — символ античної язичницької релігії і культури, а олімпійські храми зруйновані. В 394 р. Феодосій розгромив узурпатора Євгенія і язичництво втрапило останнього свого захисника.

В 395 р. Феодосій, прозваний Великим, помер. Згідно його заповіту, Імперія була розділена між його синами: августом Заходу став 11-літній Гонорій, августом Сходу — 18-літній Аркадій. Опіку над малолітніми домінусами Феодосій доручив Флавію Стіліхону, вандалу за походженням, видатному воєначальнику, якому Імперія була зобов'язана розгромом племінного союзу бастарнів в 392 р., а сам імператор — перемозі над Євгенієм.

4. ЗАГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В V столітті

Поділ Імперії і кризові процеси в західній її половині. Хоча обидві частини Римської держави очолювали рідні брати Гонорій і Аркадій, а в юридичній теорії зберігалась ідея єдиної Імперії, керованої двома августами, фактично і політично це були дві самостійні держави зі своїми столицями в Равенні і Константинополі, своїми імператорськими дворами, з різними задачами, що стояли перед урядами, нарешті, з різними соціально-економічними базами. Процес історичного розвитку на Заході і на Сході став виливатись в різні форми і, зрештою, пішов різними шляхами. В Східній Римській імперії процеси феодалізації зберігали риси спадкоємства від старих суспільних структур, проходили повільніше, відбувались при збереженні сильної центральної влади імператора в Константинополі.

Іншим виявився шлях до феодальної суспільно-економічної формації на Заході. Його найважливішою особливістю було послаблення влади імператора і її знищення як політичної надбудови рабовласницького суспільства, що зберігала і консервувала рабовласницькі порядки. Другою його особливістю було поступове формування на території Західної імперії самостійних політичних утворень — варварських королівств, в рамках яких процес розвитку феодальних відносин одержує відмінні від Східної імперії форми, зокрема форму синтезу нових відносин, що формуються в надрах загніваючих рабовласницьких структур, і відносин, що розвиваються в середовищі завойовників — варварських племен і племінних союзів.

Поступове послаблення центральної влади в Західній Римській імперії пояснюється серйозними соціально-економічними змінами в римському суспільстві IV—V ст.: гострою кризою рабовласницького способу виробництва і пов'язаного з ним господарства, в першу чергу занепадом міст, скороченням товарного виробництва і торгівлі, натуралізацією економіки і переміщенням центру економічного життя з міста до села — у величезні латифундії, що перетворюються в центри не тільки сільського господарства, але і ремесла і торгівлі навколишньої території.

Пов'язані з рабовласницькими формами господарства і міським життям куріали (муніципальні рабовласники) розорались і деградували як основний клас суспільства. Навпаки, все більше зміцнювались соціальні позиції магнатів — власників величезних земельних масивів з різноманітним населенням, які мали в своєму розпорядженні значні запаси продовольства і ремісничої продукції, а також власну охорону і укріплені садиби. Як правило, магнати належали до сенаторського стану і займали вищі посади в армії, провінційній адміністрації, при імператорському дворі. Це давало їм змогу одержувати від слабких західноримських імператорів значні привілеї: звільнення від податків, від зобов'язань по відношенню до найближчого міста, посилювати свою владу над населенням своїх маєтків тощо. Такі магнати часто самовільно (в ряді випадків за згодою населення) поширюють патронію на сусідні незалежні села, в яких проживали вільні землероби.

Зміцнюється і церковне землеволодіння. Церковні общини окремих міст, керовані єпископами, тепер володіли великими земельними масивами, на яких жили і працювали різні категорії трудівників: колони, раби, залежні і вільні землероби. В V ст. на Заході поширюється чернецтво, організуються монастирі, які також володіють великими маєтками. Зміцненню церковного і, зокрема, монастирського землеволодіння сприяли і добровільні

дарування віруючих, і щедрі пожалування імператорів, і більш сприятливі умови існування, оскільки церковні землі були звільнені від обтяжливих податків. Між світськими магнатами і церковними ієрархами починається зближення. Найчастіше члени однієї і тієї ж сенаторської сім'ї стають вищими чиновниками і займають єпископські кафедри. Типовою в цьому відношенні була сім'я знатного галльського аристократа, поета і клермонського єпископа Сідонія Аполлінарія (430-486 рр.). Нерідкі випадки, коли представник знаті починав свою кар'єру як імперський чиновник, а потім приймав священницький сан і ставав церковним діячем (напр., Амвросій Медіоланський).

Важливим фактором економічного становища Західної імперії в IV і особливо в V ст. стає податкова політика держави. В цілому можна говорити про різке зростання податкового тягаря, який перевищував економічні можливості платників податків, поступово занурював їх в убогість, підривав їх господарство. Утримування розкішного імперського двору, розгалуженого бюрократичного апарату, армії вимагало величезних коштів. В той же час загальний економічний занепад і зменшення матеріальних ресурсів господарств, натуралізація Імперії, вилучення з-під податкового пресу церковних земель і багатьох латифундій, руйнування великих просторів варварськими полчищами зменшували можливості платників податків. Тяжкість податкового тягаря збільшувалась розкраданнями і сваволею бюрократичного апарату і збирачів податків.

Нестерпний фіскальний гніт, сваволя бюрократії зачіпали і соціальні інтереси провінційної знаті, яка разом з місцевими церковними общинами на чолі з єпископами боролась за свої привілеї, а також жадала від слабнучої Імперії більш енергійних заходів з підтримки і безпеки границь і придушення соціальних рухів пригноблених мас: колонів, рабів, залежних і знедолених людей. В V ст. з кожним десятиліттям імперський уряд все гірше і гірше виконував ці найважливіші задачі, втрачаючи своє право на існування. Провінційні землевласники і місцева церква, спираючись на величезні земельні масиви і великі кошти, поступово беруть в свої руки функції придушення соціальних рухів провінційних низів, відбиття варварських вторгнень, ігнорують розпорядження імператорів, вступають в сепаратні контакти з вождями прикордонних варварських племен. Відбувається звуження соціальної опори Римської імперії, починається її повільна, але неухильна агонія.

Важливим фактором соціально-політичного розвитку в західноримському рабовласницькому суспільстві V ст. стає поступова розбіжність інтересів західної християнської церкви, що об'єднується навколо римського папи, і імператорського уряду. Західна церква, володіючи розгалуженою організацією, величезними багатствами і сильним моральним впливом, здобуває і політичний вплив. Західним римським імператорам не вдалось паралізувати цей вплив і поставити його під власний контроль, як це зробили візантійські імператори. Цьому сприяв і формальний поділ резиденцій: центром західної церкви стало місто Рим — символ римської могутності і культури, центром імператорського двору став Медіолан, а з 402 р. — Равенна. Засобом політичного впливу західної церкви стала і підтримка провінційної знаті, і широко розвинута добродійність серед нижчих класів (реалізація величезних запасів продовольства і матеріальних ресурсів церкви), що контрастувало з податковим пресом центрального уряду. В міру того як падав авторитет Імперії і її бюрократичного апарату, зростав соціально-економічний і політичний вплив церковної організації.

Загальне струхлявіння Західної Римської імперії яскраво виразилось в розвалі її військової організації. Реформована Діоклетіаном і Константином римська армія до кінця IV ст. стала проявляти свою слабкість і незначну боєздатність. При скороченні матеріальних ресурсів і населення Імперії, масовому ухилянні від військової служби виникали все більші труднощі з комплектуванням армії. Прикордонні війська перетворювались в поселення недисциплінованих військових колоністів, зайнятих більше своїм маленьким господарством, ніж військовою службою. Складена з насильно набраних рекрутів, найчастіше з колонів, злочинців і інших сумнівних елементів, армія втрачала бойові якості. Легіонери часто ставали знаряддям честолюбних планів своїх командирів або банальними грабіжниками. Нараховуючи понад 140 тис. прикордонних і близько 125 тис. маневрених військ, армія, вимагаючи колосальних коштів для свого утримання, з кожним десятиліттям все гірше і гірше виконувала свої прямі функції. Це не було секретом для імператорів, які для зміцнення військової організації стали на шлях, відомий ще в IV ст.: укладення угод з вождями варварських племен, за якими останні ставали федератами — союзниками Імперії, одержували від імператорів території для поселення, продовольство і спорядження, регулярну плату і перетворювались в наймані з'єднання римської армії. Однак це був небезпечний шлях. Такі варварські дружини на чолі зі своїми кунунгами (старосканд. konungr — вождь, правитель) далеко не завжди корились імператорським наказам, вони проводили самостійну політику, нерідко обертали свою зброю не стільки проти зовнішнього ворога, скільки проти мирного населення з метою його грабежу. До того ж можливість сепаратних контактів з варварськими дружинами з боку провінційної знаті живила, поряд з іншими причинами, сильний провінційний сепаратизм і створювала умови для союзу провінційної знаті і варварських вождів всупереч інтересам імператорського двору.

Одним з вирішальних факторів історичного розвитку римського суспільства і держави в V ст. стала боротьба пригноблених і знедолених верств населення. Болісне формування нових класів виробників ускладнювалось наявністю рабовласницької держави, гальмуючої розвиток більш м'яких форм залежності, ніж рабство. Загальне покріпачення, встановлене домінамом в IV ст., являло собою систему, вигадливо поєднуючу нові форми залежності і рабовласницьких відносин, систему, від якої жорстоко страждали не тільки самі нижчі, але і середні прошарки населення. Все це загострювало соціальну обстановку в Імперії, створювало напруженість в класових відносинах, яка виливалась в різні форми протесту. Становище погіршувалось нестерпним фіскальним гнітом, сваволею чиновників і армії, включаючи наймані варварські дружини, загальним збіднінням, відсутністю внутрішньої безпеки і стабільності.

Особливістю масових рухів V ст. був їх різномірний соціальний склад, участь представників різних класів і соціальних груп: рабів, колонів, розорених вільних землеробів, ремісників, торговців, нижчих міських і навіть деяких середніх верств, куріалів. Соціальний протест часто переплітався з сепаратними настроями і релігійними зіткненнями, і в такому випадку склад учасників народних рухів ставав ще більш строкатим. Не маючи чітких політичних програм, масові рухи V ст. об'єктивно були спрямовані проти рабовласницької держави, залишків віджилих рабовласницьких відносин, які облуптали римське суспільство і стримували його розвиток.

Рух багаудів. Прикладом могутнього, різнохарактерного за своїм соціальним складом народного руху є рух багаудів в Галлії, який виник ще в III ст., а в V ст. розгорівся з новою силою. «Що ж інше породило багаудів, — писав галльський проповідник Сальвіан (390-492 рр.), — як не наші непомірні стягнення, нечесність правителів, проскрипції і грабежі, чинені людьми, що перетворили стягування суспільних повинностей у джерело власного доходу, а податки — в свою здобич?..» Рух багаудів охопив центральні області Галлії, але особливо сильним і організованим він був в окрузі Арморіка (суч. Бретань). Саме тут на чолі зі своїм вождем Тібаттоном багауди в 435-437 рр. звільнили від римської влади Арморіку і встановили своє правління. Після поразки в 437 р., отриманої від імперських військ (які включали і гуннські загони) на чолі з Аецієм, рух багаудів знову спалахнув в 440-х роках і продовжувався майже ціле десятиліття.

Донатисти і циркумцелліони. В Африці соціальний протест населення прийняв форму релігійних рухів. Вже з III ст. африканські християнські общини проявили сепаратистські настрої, які одержали організаційне оформлення у вченні карфагенського єпископа Доната (313-360 рр.). Терористичним крилом донатизму стали так звані циркумцелліони або агоністики («борці за істинну віру»), в русі яких явища соціального протесту переважали. «Який пан, — говорив їх противник Августин, — не був змушений боятись свого раба, якщо він вдавався до їх [тобто агоністиків] покровительства? Хто насмілювався хоча б загрозувати розбійнику або боржнику? Хто міг стягнути з грабіжника винних складів, з боржника, що вимагає їх допомоги і захисту? Під страхом кийків, пожеж, негайної смерті знищувались документи на гірших рабів, щоб вони йшли в якості вільних. Відібрані боргові розписки повертались боржникам. Всіх, хто легкокажив їх брутальними словами, примушували виконувати накази ще більш брутальними бичами... Деякі отці сімейств, люди високого походження і благородного виховання, були принесені ледь живими після їх побиття або, прив'язані до жорна, обертали його, спонукуювані бичами, як остання худоба». До кінця 420-х років агоністики були серйозною небезпекою для місцевих рабовласників і римської влади.

Єресі. Своєрідною формою соціального протесту стають єресі — релігійні течії, що не визнають догмати ортодоксальної церкви. Особливого поширення в V ст. в Галлії одержала єресь вихідця з Британії Пелагія, який відкидав основний догмат християнської церкви про гріховну природу людей, обтяжену первородним гріхом Адама, і на цій основі заперечував рабство, гноблення і соціальну несправедливість. Пелагіанство в своєрідній релігійній формі, шляхом підкреслення досконалої сутності людини виправдовувало різні форми соціального протесту низів римського суспільства проти експлуатації, фіскального гніту і норм рабовласницького права.

Різні за формами свого прояву масові народні рухи розхитували відживаючі суспільні відносини і рабовласницьку державу, що стояла за ними — Західну Римську імперію.

Велике переселення народів. Корінні зміни соціально-економічної структури, державної організації відбувались в умовах напливу варварських племен до римських границь, їх постійних проривів і грабежів прикордонних і внутрішніх територій. Проживаючі вздовж лімесу племенні федерації франків, свевів, алеманнів, бургундів, вандалів, готів і ін. переживали процес розкладання родового ладу і формування ранньокласових відносин, прискорений могутнім впливом римської цивілізації. Відбувається виділення прошарку племенної знаті, що об'єднує навколо себе войовничі дружини своїх одноплемінників, які військово ремесло воліють всякому іншому; росте войовничість прикордонних варварських племен. Їх агресивність підігрівається послабленням військової могутності Імперії і багатствами римських провінцій.

В кін. IV ст. починається Велике переселення народів, викликане рухом коаліції племен на чолі з гуннами з прикаспійських степів в західному напрямку. Воно підштовхнуло в небачених раніше масштабах переміщення численних народів, племенних союзів і племен Східної і Центральної Європи. Ці міграції вплинули і на соціально-економічні відносини, і на політичне становище як у Європі, так і в усьому Середземномор'ї, на падіння рабовласницького римського суспільства, всього античного світу.

5. ЗАНЕПАД І ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

(395-476 рр.)

Гонорій (395-423 рр.). В кін. IV — на поч. V ст. імперському уряду, на чолі якого перебував опікун 11-річного імператора Гонорія — Флавій Стіліхон (358-408 рр.), довелось вирішувати дві невідкладні задачі: відбиття варварських вторгнень в Італію і придушення сепаратистського руху в Галлії. В 401-402 рр. на превелику силу вдалось зупинити навалу вестготських дружин на чолі з Аларіхом (395-410 рр.) і розпочати з ним переговори.

В 405 р. 50-тис. військо готського конунга Радагайса, переваливши через східні Альпи, дійшло до Флоренції і обложило її. Стіліхон, набравши всього 30 когорт в Лігурії (15 тис.), був змушений залучити загони гуннів і готів, а також звільнених з умовою участі у війні рабів. В 406 р. римлянам вдалось відкинути варварів від Флоренції і вони зайняли оборону на скелястих висотах Фьезоле. Стіліхон оточив їх лінією укріплень і змусив до капітуляції. Більша частина полонених була продана в рабство (за словами Орозія «число готів було таким ве-

ликим, що юрби людей продавали... як найдешевшу худобу, по одному соліду за кожного»). Натомість 12 тис. відбірних готських воїнів Стіліхон включив до своєї гвардії.

Ці вторгнення показали, що найбільша небезпека загрожує центру держави — Італії і безпосередньо столицям — Риму і Равенні. Для захисту цієї останньої Стіліхон перевів в Італію частину польових військ з Британії і Галлії, послаблюючи їх оборону. Фактично, Імперія віддавала західні провінції на поталу долі. Цим негайно скористались коаліція аланів, вандалів і свевів, які прорвали в 407 р. рейнський лімес і, форсувавши Рейн, ввірвались в Галлію. Місцева знать була змушена взяти оборону в свої руки. Розташовані в Британії і Галлії легіони проголосили імператором Константина (407-411 рр.), якому вдалось відтіснити вандалів і свевів в Іспанію, а також знизити активність багаудів.

Пограбування вестготами Риму (410 р.). Зміцненню позицій узурпатора Константина в Галлії сприяла бездіяльність центрального уряду, зайнятого відверненням нової загрози Італії з боку тих же вестготів, які перебували в Іллірії. В 408 р., після вбивства Стіліхона, придворне угруповання, що прийшло до влади, розірвало союзні відносини з Аларіхом і його дружини восени знову вирушили на Італію і обложили Вічне місто. Лише ціною великого викупу його жителям вдалось уникнути катастрофи. Спроби Аларіха домовитись з Равенною про прийнятний мир були зірвані придворним угрупованням і Рим, відданий на поталу долі, був взятий вестготами 24 серпня 410 р., вщент пограбований і сплюндрований. Це зробило сильне враження на сучасників: Рим, покоритель стількох держав і племен, історична столиця світової держави, символ римської могутності і цивілізації, сам став жертвою варварів. Його падіння в усіх мислячих людей Середземномор'я пробудило розуміння приреченості Римської держави, її культури, всього суспільного устрою. Єпископ м. Гіппону Регійського (біля Карфагену) — Аврелій Августин (354-430 рр.) під впливом цієї катастрофи почав роботу над своїм знаменитим твором «Про град божий» (412-425 рр.), в якому міркував над причинами злету і падіння земних царств, в тому числі і Римської імперії, і розвивав свою концепцію «божественного граду», який прийде на заміну всім земним царствам.

Утворення Вестготського королівства (418 р.). Імперський уряд в Равенні після 410 р. опинився в дуже важкому становищі: вестготи, розграбувавши Рим (після несподіваної смерті 40-літнього Аларіха в 410 р. конунгом готів був проголошений його племінник Атаульф), блокували Італію, самозваний імператор Константин правив в Галлії, а в Іспанії господарювали полчища аланів, вандалів і свевів. Імперія розвалювалась і в цих умовах Равенна була змушена змінити свою політику по відношенню до племен і піти на нові поступки: від звичайного наймання варварських дружин на службу Імперії, як це робилось ще в IV ст., західноримські імператори були змушені погодитись на створення напівсамостійних варварських державних утворень на території Імперії, яка зберігала над ними тільки примарний суверенітет. Так, в 418 р., для того, щоб видалити небезпечних вестготів з Італії, вестготам на чолі з конунгом Теодоріхом I (418-451 рр.) була надана для поселення Аквітанія — південно-західна частина Галлії. Варвари оселились там всім народом, з жінками і дітьми. Їх воїни і знать одержали земельні наділи за рахунок конфіскацій від 1/3 до 1/2 землі в місцевого населення. Вестготи приступили до налагодження власного господарства, використовуючи діючі в їх середовищі правові норми і звичаї. З місцевими жителями, римськими громадянами і землевласниками, в яких продовжували діяти норми римського права, були установлені певні відносини. Вестготи розглядались як завойовники, господарі всієї території, хоч вважались федератами (foederati, від foedus — союз) імператора. Так в 418 р. виникло перше варварське королівство на території Західноримської імперії.

Релігійна політика. Гонорій, як і його батько Феодосій I, був переконаним прибічником нікейського християнства; ним був підписаний ряд законів, листів і постанов, що регулювали церковне життя на Заході. В 404 р. він направив своєму брату, східному імператору Аркадію (395-408 рр.) лист з різким засудженням оп'ялі, в яку потрапив церковний ритор Іоанн Хрисостом (Златоуст, 344-407 рр.). Того ж року домініс заборонив гладіаторські бої. В 417 р. Гонорій засудив пелагіанство. Коли в 418 р. на папський престол в Римі було обрано одночасно двох пап — Євфалія і Боніфація I, то імператор став на бік останнього і вигнав першого.

Іоанн (423-425 рр.). Одружений послідовно на двох дочках Стіліхона, Гонорій не мав дітей, і після його смерті (423 р.) трон узурпував його секретар, гот за походженням, — Флавій Іоанн. Проти нього виступила сестра Гонорія Галла Плацидія. Підтримана східним імператором Феодосієм II (408-450 рр.), вона змістила Іоанна і посадила на трон свого сина Флавія Плаціда Валентиніана (419-455 рр.).

Валентиніан III (425-455 рр.). Регентами при малолітньому домінісі були його матір Галла Плацидія (388-450 рр.) і видатний полководець Флавій Аецій (390-354 рр.). Однак, і досягнувши повноліття в 437 р., Валентиніан III не проявив інтересу до державних справ, волюючи, як писав Прокопій Кесарійський, спілкуватись «із знахарями і з тими, хто ворожить по зірках».

Варварські королівства. Ще в 411 р. равеннський двір визнав федератами Імперії племінні союзи свевів і вандалів. Схеви осіли в Північно-Західній Іспанії і утворили королівство, що проіснувало до 585 р. Вандалі ж, скориставшись запрошенням африканського намісника Боніфація, в 429 р. переправились в Африку і утворили своє королівство на чолі з Гейзеріхом (428-477 рр.). На відміну від вестготів, які підтримували мирні відносини з місцевими жителями, вандалі встановили суворий режим по відношенню до місцевого населення, в тому числі до землевласників і християнських ієрархів, руйнували міста, піддавали їх грабежам і конфіскаціям, перетворювали жителів на рабів. Слабкі спроби місцевої римської адміністрації і равеннського двору примусити вандалів до покірності не мали наслідків і в 435 р. Імперія визнала офіційно Вандалське королівство федератом з формальним зобов'язанням вносити щорічний податок Равенні і захищати інтереси імператора. Значна частина африканських провінцій була фактично втрачена.

З інших варварських політичних утворень на території Західної імперії слід згадати королівство бургундів, що виникло в Сабаудії (Південно-Східна Галлія) в 443 р., і королівство англосаксів в Південно-Східній Британії (451 р.). Нові королівства підкорялись розпорядженням імператорського двору лише в тому випадку, якщо це відповідало їх інтересам, але частіше проводили власну внутрішню і зовнішню політику. Імператори були неспроможні привести їх до покори. Втім, доволі уміло маневруючи в складній політичній обстановці, рівеннський двір протягом 420-450-х рр. ще зберігав видимість існування Західної римської імперії, в якій варварські королівства і області вважались її складовими частинами. Тільки страшна небезпека, що загрожувала державі з боку гуннських племен змусила суспільство до певної консолідації.

Гунни. Битва на Каталаунських полях (451 р.). Захопивши в 377 р. Паннонію, гунни спочатку не представляли серйозної проблеми для Риму. Навпаки, римляни охоче вербували їх дружини для досягнення своїх військово-політичних цілей. Наприклад, Флавій Аецій часто використовував їх проти бургундів, вестготів, франків, багаудів і ін. Однак, до поч. 440-х рр. відбувається різке посилення гуннів на чолі з їх вождем Атіллою (434-453 рр.). Вони значно розширюються за рахунок включення ряду племен до свого союзу і, користуючись слабкістю як Західноримської, так і Східноримської імперії (вона в цей час веде важкі війни з вандалами в Африці і з персами на Євфраті), починають спустошливі набіги на Балканський півострів. Ромеям (східним римлянам) вдалось частково відкупом, частково військовою силою відбити їх натиск.

В 450 р. гунни вторглись на територію Галлії, грабуючи і спалюючи все на своєму шляху. Їх полчища становили смертельну небезпеку не тільки для галло-римлян, римських громадян, землевласників, але і для численних варварських племен, що жили в Галлії і вже встигли оцінити блага римської цивілізації. Проти гуннів була створена сильна коаліція з франків, аланів, армориканців, бургундів, вестготів, саксів, військових поселенців — летів і ріпаріїв. За іронією долі антигуннську коаліцію очолив Флавій Аецій.

Вишальні події розгорнулись на Каталаунських полях (суч. Шампань) в червні 451 р. Битва була надзвичайно впертою і кровопролитною, але жодна з сторін не покидала своїх позицій, поки Атілла не відвів свої війська. За свідченням готського історика Йордана, втрати з обох боків склали величезну цифру в 165 тис. воїнів (за іншими даними — 300 тис. чоловік). Наступного, 452 р., гунни вторглись в Північну Італію і розорили її, але на Рим через епідемію чуми і загрозу вторгнення західноримської армії вирушити не наважились. Повернувшись в Паннонію, Атілла відсвяткував весілля з молодою германкою і був вбитий нею в пошлюбну ніч (453 р.). Незабаром велике, але німецьке протодержавне об'єднання гуннів зникло.

Безспірні заслуги Аеція бездарний і слабохарактерний Валентиніан III винагородив тим, що в випадку підозрливості власноручно вбив його 21 вересня 454 р. Візантійський історик Іоанн Антіохійський (VII ст.) писав, що після цього злочину імператор спитав в одного придворного: «Чи не правда, що смерть Аеція чудово виконана?», а той відповів: «Чудово чи ні, я не знаю. Але я знаю, що ви лівою рукою відрубали собі праву». 16 березня 455 р. домініс загинув сам, заколотий придворним сановником Петронієм Максімом, який і захопив трон.

Петроній Максім (березень-гравень 455 р.). Новий імператор примусив жінку Валентиніана III — імператрицю Євдоксію (422-462 рр.) вийти за себе заміж, але вона, прагнучи помститись за смерть чоловіка, зуміла відправити до Карфагену листа, в якому просила Гейзеріха напасти на Рим. До того часу вандали не тільки захопили більшу частину африканських провінцій, але і, побудувавши власний флот, спустошили узбережжя Сицилії, Сардинії і Корсики. Скориставшись безсиллям рівеннського двору, 1 червня 455 р. вони без бою взяли Рим і піддали його 14-денному розгрому. Імператор спробував втекти, але був упізнаний і розтерзаний натовпом городян. Ті жителі Риму, що пережили нашествя Аларіха, могли згадувати про нього як про незначний набіг. Десятки тисяч римлян були вбиті, решта обернені в рабство (серед них імператриця з дочками). В палаці вандали не залишили жодного металевого предмету. Навіть з храму Юпітера Капітолійського був знятий позолочений дах. Після цього вандали вирушили на Сицилію, але були витіснені з острова легіонами полководця Флавія Ріцимера (405-472 рр.), свєва за походженням, який з цього часу став головнокомандуючим римської армії і найвпливовішим політиком Імперії. Як германський вождь, він не міг проголосити себе домінусом, але з іншого боку, влада над Римом забезпечила йому вплив на інші германські народи, які окупували на той момент Галлію, Іспанію і Північну Африку. Він став перед вибором — розпустити Західну Римську Імперію і правити офіційно або поставити номінального імператора і правити через нього. Він зупинився на останньому.

Марк Флавій Авіт (455-456 рр.). Почувши про загибель Петронія, командуючий галльськими легіонами Марк Флавій Авіт заручився підтримкою короля вестготів Теодоріха і проголосив себе імператором. Однак рівеннський двір не визнав його і вступив в таємні переговори з Ріцимером. В 456 р. армія виступила проти Авіта, той здався і втік, але по дорозі до Галлії захворів і помер (457 р.). Імператором був проголошений друг Ріцимера, начальник кінноти Флавій Юлій Валерій Майоріан (420-461 рр.).

Юлій Майоріан (457-461 рр.). За останні десятиліття римської історії Юлій Майоріан виявився єдиним правителем, якому були властиві розум державного діяча і відчуття відповідальності за долю батьківщини. Серед загального хаосу і розрухи він намагався знайти засоби для консолідації Імперії. В 458 р. імператор одержав перемогу над Теодоріхом II, а в 460 р. здійснив похід в Іспанію проти вандалів. Успішні війни змусили населення Іспанії і більшої частини Галлії рахуватись з волею Равенни. Також Майоріан запропонував кілька важливих реформ, які повинні були зменшити повинності і впорядкувати оподаткування, зміцнити міські курії і середнє міське землевладіння, оживити міське життя і відновити міста, звільнити від заборгованості жителів римських провінцій. Здавалось, становище виправляється. Однак відновлення сильної Західноримської імперії було вже не вигідне ні представникам провінційної знаті, ні тим більше варварським королям: з наказу Ріцимера Майоріан був вбитий, а з ним і похована остання спроба порятунку Імперії.

Лібіій Север (461-465 рр.), Прокопій Антемій (467-472 рр.), Аніцій Олібрій (472 р.). Наступником Майоріана Ріцимер зробив Лібія Севера (461-465 рр.). Ніякої влади він не мав і нічим себе не проявив, однак викликав невдоволення могутнього східноримського імператора Лева I (457-474 рр.) і був вбитий з наказу Ріцимера. Після цього протягом 18 місяців вождь свевів правив особисто, але небезпека з боку вандалів примусила його в 467 р. укласти союз з Левом I і прийняти призначеного ним нового імператора, патриція Прокопія Антемія (467-472 рр.). Останній видав заміж за Ріцимера свою дочку, але незабаром між ними почалась відкрита боротьба: Ріцимер набрав в Медіолані велике військо з германців, виступив на Рим і після тримісячної облоги взяв його (11 липня 472 р.); місто було віддане на розгарбування варварам, а Антемій вбитий. На престол був зведений константинопольський сенатор Аніцій Олібрій, але через кілька тижнів і Ріцимер, і Олібрій померли від чуми. Начальство над військами Ріцимер, помираючи, передав своєму племінникові, одному з бургундських князів Гундобаду.

Флавій Гліцерій (473-474 рр.) і Юлій Непот (474-475 рр.). Полководець Гундобад призначив імператором свого соратника Флавія Гліцерія, але східноримський імператор Лев I його не визнав і відправив в Італію свого ставленика Юлія Непота. Гундобад, втягнений в династичну боротьбу за бургундський престол, не став боротись за свого протеже і в червні 474 р. Гліцерій був позбавлений престолу. Юлій Непот (474-475 рр.) здав вестготам галльське місто Арверн (суч. Клермон-Ферран), яке завжди відзначалось вірністю Риму, а потім призначив командуючим військами колишнього соратника Атілли, патриція Ореста Флавія (?-476 рр.). Відправлений на боротьбу з вестготами, він замість цього повів війська на Равенну; взявши її 28 серпня 475 р., він проголосив імператором свого 12-річного сина Ромула Августула. Юлій Непот втік в Далмацію.

Ромул Августул (475-476 рр.). Зрозуміло, що фактичним правителем Західної імперії був Орест. Східний імператор Флавій Зенон (474-491 рр.) не визнав Ромула, продовжуючи вважати легітимним домінусом Юлія Непота. Однак, зайнятий боротьбою з суперником Василіском, він не виступав проти Ореста.

Влада Ореста спиралась на германських найманців — дружини придунайських племен герулів, скірів і туркілінгів, з якими він розплачувався монетою власної чеканки. Невдоволені цим, найманці стали вимагати відведення їм для поселення земель в Італії. Одержавши відмову, вони, очолені предводителем скірів Одоакром (433-493 рр.), повстали і 28 серпня 476 р. розгромили вірні Оресту війська в битві при Павії; сам Орест був страчений. Через кілька тижнів Равенна була захоплена і Ромул Августул позбавлений трону. Найманці одержали землю, натомість Одоакр вирішив більше не призначати імператора. Знаки імператорської влади були відіслані в Константинополь, а східноримський імператор Зенон надав Одоакру гідність патриція і визнав римським намісником. Ці події звичайно називають падінням Західної римської імперії.

Одоакр (476-493 рр.). Зенон зажадав від Одоакра формально визнати Юлія Непота імператором західної частини Імперії, на що вождь скірів погодився. Проте, діяв він незалежно і навіть чеканив власну монету. В 480 р., після смерті Юлія Непота, Одоакр, ввів війська в Далмацію і в 487 і 488 рр. розгромив повстале германське плем'я ругів в Норіку. Все це, зрозуміло, не влаштувало Зенона, який, звинувативши Одоакра в зраді, дозволив вождю племінного союзу остготів Теодоріху (470-526 рр.) напасти на нього. В 489 р. Одоакр був розбитий на р. Ізонцо, потім при Вероні, а в 490 р. на р. Адді. Втім, він зумів закріпитись в Равенні і успішно відбивав атаки. Тоді в лютому 493 р. Теодоріх уклав з вождем скірів союз для спільного управління Італією і той припинив опір. В березні того ж року на спільному бенкеті Теодоріх одним ударом меча розрубав Одоакра від ключиці до стегна, сказавши після цього: «У нещасного не було в тілі кісток!» Брат Одоакра був застрелений з лука, сина стратили, а дружину кинули у в'язницю, де вона померла від голоду.

* * *

Західна Римська імперія перестала існувати. На її руїнах виникли нові політичні утворення, в рамках яких формування феодальних суспільно-економічних відносин значно прискорилось. І хоч падіння влади західноримського імператора, який вже давно втратив престиж і вплив, не сприймалось сучасниками як велика подія, у всесвітній історії 476 рік став найважливішим рубежем, кінцем Стародавнього Світу, рабовласницької соціально-економічної системи, і початком епохи Середньовіччя, феодальної суспільно-економічної системи.

РОЗДІЛ XIII ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

1. Населення Північного Причорномор'я напередодні грецької колонізації; 2. Заснування грецьких колоній; 3. Північне Причорномор'я в період Класики; 4. Північне Причорномор'я в період Еллінізму; 5. Північне Причорномор'я в римську епоху

Переломним моментом в історії Східної Європи, що надовго визначив долі її населення, стала Велика грецька колонізація VIII—VI ст. до н.е., яка широко охопила і узбережжя Чорного моря.

1. НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НАПЕРЕДОДНІ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

Населення припонтійського регіону в ранньому залізному віці було вкрай строкатим за своїм етнічним складом. Територію від Північної Егеїди до межиріччя Дунаю і Дністра займали численні фракійські племена, в степах Північного Причорномор'я жили кіммерійці, яких потім змінили скіфи. Ці народності заселяли великі простори Південно-Східної і Східної Європи, те варварське поле (Ціцерон, Про державу, II, 4, 9), до якого ніби були «пришиті» прибережні землі грецьких колоній.

Кіммерійці. Так звана кіммерійська проблема — одна з найскладніших в сучасній історичній науці, подібно «кіммерійському мороку», яким оточив їх країну Гомер в «Одіссеї» (XI, 14). Кіммерійці згадуються багатьма античними і східними клинописними джерелами, однак найбільш докладні і цінні відомості про них залишив Геродот. Відомий за цими джерелами історичний народ кіммерійців ототожнюють з носіями пізньозрубної археологічної культури на двох її заключних етапах — чорногорівському і новочеркаському (IX — сер. VII ст. до н.е.). Це були кочові іраномовні племена, що займали широкий простір степів півдня Східної Європи від Дністрово-Дунайського межиріччя до берегів Керченської протоки, яка одержала назву Боспору Кіммерійського; саме тут збереглося найбільше пов'язаних з цим етносом топонімів. Прабатьківщиною кіммерійців ще в пізньобронзовому віці було Нижнє Поволжя, звідки вони на стадії переходу до заліза просунулись в Північне Причорномор'я.

Матеріальна культура кіммерійців відома скарбами бронзових і залізних виробів, а також впускними і підкурганними похованнями із скорченим або витягнутим на боці трупопокладенням. Як похоронний інвентар в могили клали відлиті з бронзи або вирізані з кістки прикраси, предмети кінської упряжі, а також бронзову і залізну зброю.

Кіммерійці впливали на племена чорноліської культури українського Лісостепу, протомеотську і кобанську культуру Північного Кавказу, на носіїв культури фракійського гальштатту в сучасній Молдавії, Румунії і Болгарії. Всі ці напрямки культурного впливу пов'язані частково з мирними контактами, частково з військовими набігами на сусідів, частково з передньоазіатськими походами кіммерійців, розпочатими в кін. VIII ст. до н.е. Вони нападали на Урарту, Ассірію і держави Малої Азії, іноді укладаючи з їх правителями союзи. Відомі імена деяких кіммерійських предводителів — царів Теушпи, Лігдаміда (Тугдамме) і Шандакшатру. Геродот пише, що кіммерійці рухались на схід, утримуючи весь час під своїм контролем узбережжя Чорного моря (IV, 12). Однак, дуже ймовірно, що вони проходили і через Західне Причорномор'я. Так, руйнівні набіги на іонійські поліси Малої Азії і Лідію в VII ст. до н.е. були здійснені, очевидно, через країну фракійців в союзі з племенами трерів, едонів і траллів. Ці рейди залишили помітні сліди кіммерійського впливу в матеріальній культурі Фракії. Пам'ять про кіммерійські походи залишилась в малоазійській антропонімії і в більш пізні часи.

Скіфи. Кіммерійців, згідно Геродота (IV, 11), із степів Причорномор'я витіснили скіфи. Цю назву античні автори надавали великій етнокультурній спільноті, що складалась з численних, різних за мовною належністю і господарським укладом племен степової, лісостепової і лісової зон Східної Європи. У вузькому розумінні цей етнонім позначав скіфів-номадів, а ще більш конкретно — царських скіфів, що панували над іншими племенами. Питання про походження кочових скіфів залишається дискусійним в науці. З усіх запропонованих версій (автохтонне населення північночорноморських степів, прибульці з Передньої Азії, переселенці з Південного Сибіру) більш переконливо в світлі відкриттів на Алтаї, в Туві і Казахстані виглядає остання.

В першій пол. VIII ст. до н.е. скіфи-номади з'являються на Північному Кавказі, де розкопками зафіксовані найбільш ранні їх пам'ятки, а трохи пізніше — до середини століття — і в степах Північного Причорномор'я. За ассирійського царя Асархаддона (681-669 рр. до н.е.) вони опиняються в Передній Азії і доволі успішно воюють з місцевими правителями. В 672 р. до н.е., вступивши в союз з Ассірією, скіфи закріпились в районі оз. Урмія на Вірменському нагір'ї і утворили державу Ішкузу, майже на півстоліття ставши одним з факторів передньоазіатської політики. Їх війська досягають Південної Палестини, звідки загрожують єгипетським володінням, так що фараон Псамметіх I (664-610 рр. до н.е.) змушений відкупитись від них величезною даниною. Розгромивши в 653 р. до н.е. військо мідійського царя Фраорта (670-647 рр. до н.е.), Ішкуза двадцять вісім років фактично панувала в Азії. Тільки в 625 р. н.е. цар Мідії — Кіаксар (653-585 рр. до н.е.) зумів звільнитись від скіфського панування і в 613 р. до н.е. завдав їй смертельного удару. Восстання Ішкуза («царство Аскеназьке») згадується в «Книзі Іеремії» (кін. 590-х рр. до н.е.), де висловлене сподівання («пророцтво»), що в союзі з Мідією, Урарту і

Манною скіфи знищують Вавилон (Іер., LI, 27). Цього, однак, не сталося: частина скіфів повертається на Північний Кавказ і далі, в Північне Причорномор'я, частина залишається на Вірменському нагір'ї і асимілюється місцевим населенням.

Східні і античні джерела донесли до нас імена правителів скіфів в цей період — царів Ішпакая, Партагуа (Прототія) і Мадія.

Ті із скіфів, що повернулись в Північне Причорномор'я, здолали своїх рабів, що за час їх відсутності вступили в зв'язок з їх жінками (Геродот, IV, 1-4). В цьому повідомленні, як видно, знайшов відображення реальний факт підпорядкування царськими скіфами решти кочових (а також, можливо, і осілих) племен півдня Східної Європи. Узгоджуються з цим зауваження Геродота (IV, 20), що царські скіфи всіх інших скіфів вважають своїми рабами, і Ксенофонта (Спогади про Сократа, II, 1, 10) про панування скіфів над меотами.

Етногеографія Скіфії. Геродот змальовує етногеографічну карту Скіфії наступним чином (IV, 17-22). Вище емпорію борисфенітів (поселення на острові Березань) по Гіпанісу на захід від Борисфену живуть калліпіди (елліно-скіфи), над ними до півночі — алізони, ще вище — скіфи-орачі, а ще північніше — неври. Калліпіди і алізони за способом життя подібні до скіфів, за винятком того, що вони обробляють сільськогосподарські культури. По лівому берегу Дніпра, вище лісної області Гілеї, живуть скіфи-землероби (борисфеніти), на північ від яких, минаючи безлюдний простір, проживає нескіфське плем'я андрофагів. На схід від скіфів-землеробів розташовуються землі скіфів-кочівників, а ще далі, за р. Герр, знаходяться володіння царських скіфів. Північніше них живе нескіфське плем'я меланхленів, а якщо перейти р. Танаїс, тобто, згідно понять стародавніх, в Азію, то ми опинимось в землях савроматів, будинів, тиссагетів і ірків.

Натомість карта археологічних культур виглядає наступним чином. На широкому просторі степової зони розкидані кургани рядових номадів, кочівницької аристократії і вождів; поселень тут дотепер не знайдено, що ставить під сумнів присутність в степах осілого населення. В лісостеповій зоні в середній течії Дніпра концентруються городища і курганні могильники київської групи пам'ятників скіфського типу, залишених землеробським населенням. На захід від них, в межиріччі Бугу і Дністра, розташовувались землероби східної західноподільської групи. На північ від них, на границі українського лісостепу і лісової зони, розселились землеробські племена волинської групи пам'ятників, а на південь — молдавської. Басейн р. Ворскли займала ворсклинська локальна група, з якою на північному заході граничив посульський локальний варіант культури скіфського типу. Нарешті, у верхів'ях Сіверського Дінця в Харківській області концентруються пам'ятники південнодонської групи скіфського лісостепу.

Всі спроби поєднати показання Геродота з археологічною картою не можна вважати цілком переконливими; те ж стосується і намагань етнолінгвістичного визначення назв племен. З цілковитою впевненістю можна говорити тільки про іраномовність скіфів-кочівників, в першу чергу скіфів царських, а також савроматів. Не завжди однозначно визначається і господарський уклад народів, яких охоплювало географо-політичне поняття «Велика Скіфія». Однак, незважаючи на поліетнічність і різноманіття форм економіки, їх споріднює досить багато подібних рис матеріальної культури, мистецтва, релігії, похоронного обряду, щоб можна було визнати названу етнокультурну спільність історичною реальністю.

2. ЗАСНУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ

Джерела колонізації. Міф про похід аргонавтів свідчить, що в пізньомікенську епоху, в другій пол. II тис. до н.е., грецькі мореплавці проклали шлях в Чорне море через коридор протоку Геллеспонт (суч. Дарданелли) і Боспор (суч. Босфор), і з'єднуючу їх Пропонтиду (Мармурове море). Проте налагодити більш-менш регулярні контакти з цим регіоном протягом довгого часу не вдалось. Тут зіграли свою роль бурхлива вдача Чорного моря, яке грецькі моряки прозвали «Понтом Аксіньським» («Морем негостинним»), незвичні кліматичні умови, нарешті, вороже ставлення до прибульців з боку досить сильних місцевих племен — фракійців, скіфів, таврів і ін. Не дивно, що в «Одіссеї» містяться доволі розпливчасті і неясні, іноді межуючі з відвертою фантастикою уявлення про жителів Причорномор'я. Так, проживаючих в Тавриді (суч. Крим) кіммерійців Гомер поселяє в глухій і похмурій місцевості безпосередньо перед входом в загробний світ (Одіссея, XI, 12-19). Однак, багатства цих земель допомогли перемогти страх перед перешкодами. З Еллади, де на рахунок була кожна жменя землі і кожна крапля води, греки потрапляли в степи з дуже родючим ґрунтом, з великими ріками, гирла яких здавались морями, з надзвичайними рибними багатствами. Хліб, вирощуваний тут, незабаром став у великих кількостях надходити на ринки грецьких держав. В силу цього навіть назва моря було змінена на Понт Евксінський — «Море гостинне».

Етапи і особливості колонізації. Провідну роль в колонізації Причорномор'я грав малоазійський поліс Мілет. В 647 р. до н.е. ним був заснований емпорій (торговельний пункт) Борисфеніда (або Борисфен) в гирлі Дніпровського лиману (Борисфену) на півострові, що пізніше відокремився від материка і являє собою нині о. Березань. На рубежі VII—VI ст. до н.е. жителі Борисфеніди разом з новим потоком мілетських колоністів засновують при гирлі Бугського лиману Ольвію, потім ті ж мілетяни виводять на західний берег Боспору Кіммерійського аполії (букв. «висілки», тобто колонії) Пантікапей (суч. Керч), Німфей, Тірітаку, а на східний — Кеппи. Тоді ж іонійці разом з лесбосцями на Таманському півострові заснують Гермонассу.

В сер. VI — на поч. V ст. до н.е. Мілетом засновується Тіра (суч. Білгород-Дністровський) і Феодосія. Іонійськими колоніями були також Керкінітіда (суч. Євпаторія) і Фанагорія на Таманському півострові, заснована в сер. VI ст. до н.е. теосцями, що втекли від утисків персів. В цей же період розгортається вторинна, або внутрішня, колонізація — виведення нових міст із вже заснованих колоній: Істрія (мілетська колонія на західному березі Понту) засновує на лівому березі Дністровського лиману Ніконій, Пантікапей — кілька містечок на обох берегах Боспору Кіммерійського. Нарешті, в 422 р. до н.е. Гераклея (мегарська колонія на південному узбережжі Понту) виводить колонію Херсонес (суч. Севастополь).

В степах Північного Причорномор'я до моменту появи тут перших еллінських апойкій осіле стабільне населення було відсутнє. З царськими скіфами, які недавно повернулись з передньоазійських походів і витримали слідом за цим напружену боротьбу з місцевими племенами, грекам вдалось налагодити мирні взаємовигідні відносини. Землі для їх поселення і занять землеробством були відступлені вождями номадів або за договором, або за помірну орендну плату.

На чолі будь-якої колонізаційної експедиції стояв ойкіст, який одержував для заснування нової апойкії сприятливий оракул в якомусь з панеллінських храмів.

В майновому і соціальному відношенні склад переселенців не являв собою єдності: до нього входили представники демосу (обезземелені селяни, позбавлені спадщини молодші брати тощо), аристократії і ділків. Однак в свою вирішальну фазу колонізація вступила лише тоді, коли переважаючу більшість колоністів склали люди, звичні до виснажливої землеробської праці і зацікавлені в привласненні максимальної кількості придатної для обробки землі.

Більшість грецьких колоній володіла зручними природними гаванями; вони були розташовані в гирлах великих судноплавних рік (Ольвія, Тіра, Танаїс і ін.) або ж тримали під своїм контролем найважливіші морські артерії (Пантікапей).

Формування поліса. Спочатку основною метою мілетських колоністів було одержання тих видів продовольства і сировини, які так гостро потребувала метрополія, що тільки недавно пережила спустошливі набіги кіммерійців і скіфів (перша пол. VII ст. до н.е.), а потім важкі війни з Лідійським царством в кін. VII — на поч. VI ст. до н.е. Ці продукти, в першу чергу хліб, метрополія одержувала шляхом торговельного обміну з землеробськими племенами Лісостепу. Згодом, з сер. VI ст. до н.е., апойкії починають масове освоєння власної сільськогосподарської території — хори. Якщо спочатку невелика землеробська округа служила їм для власного прогосподарування, то тепер її помітне розширення свідчить про перехід до товарного зернового господарства. Широкою мережею аграрних селищ покриваються простори центрів Подністров'я, особливо інтенсивно в Нижньому Побужжі, спочатку навколо Березані, а потім і Ольвії, а також на Боспорі, в околицях Пантікапея.

Піднесення сільського господарства не виключало зростання виробництва ремісничої продукції і, звичайно ж, торгівлі продуктами обох цих галузей економіки як із Середземномор'ям, так і з варварським оточенням. Власне ремісниче виробництво, розраховане як на внутрішній, так і на зовнішній ринок, також мало потребу в розширенні місцевої сировинної бази. Тому, наприклад, ольвіополіти вже в першій пол. VI ст. до н.е. освоюють в лісистій області Гілеї новий, дещо віддалений від міста Ягорлицький виробничий район (суч. Олешківські піски на Кінбурнському п-ові), багатий необхідними для чорної і кольорової металургії, а також склоробства сировинними ресурсами — магнетитовими пісками і природною содою, а головне — максимально наближений до значних запасів деревного палива.

З цього моменту грецькі апойкії перетворюються в територіальні осередки — поліси. Одночасно відбувається і складення внутрішньополітичної єдності: остаточно оформляються громадянська община, державні і релігійні інститути, виробляється законодавство і т.д. Це говорить про те, що грецькі апойкії виводились з метрополії як вже сформований політичний і соціальний організм — зародок майбутнього поліса. Перший період їх існування характеризується безумовним диктатом ойкіста, який місцями (наприклад, в Гермонассі) перероджувався в одноособове правління. У вже сформованому згодом полісі привілейоване становище по праву першопоселенців займала група громадян — власників кращих земельних ділянок як у місті, так і в хорі. В силу цього вони володіли переважними соціально-юридичними правами і утворювали верхній прошарок полісної аристократії, що повсюдно породжувало олігархічний тип державного правління. В заснованих на нових землях апойкіях практично необмежений запас природних ресурсів, в першу чергу придатної для обробки землі, вів до прискореного в порівнянні з метрополією розвитку економіки, а це, в свою чергу, разом з відсутністю властивих «старим» полісам соціальних перешкод приводило і до прискорення процесу соціальної стратифікації: заможні і збіднілі громадяни, заможні варвари-ксени, неповноправні наймані робітники і, нарешті, раби, що використовувались в різних галузях господарства.

3. ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ПЕРІОД КЛАСИКИ

Похід Дарія I в Північне Причорномор'я. В кін. VI ст. до н.е. відбулась подія, що докорінно змінила розміщення сил і політичну ситуацію в Північному Причорномор'ї. В 512 р. до н.е. величезне військо володаря Перської держави Дарія I Гістаспа (522-486 рр. до н.е.), перейшовши Босфор по наведеному мосту, вторглось на територію фракійських племен. Пройшовши прискореним маршем через Фракію і підкоривши при цьому ряд місцевих племен, цар підійшов до Істру і по понтонному мосту, побудованому греком Мандроклом, переправи-

вся на його лівий берег. Так почався скіфський похід Дарія. Згідно Страбона (VII, 3, 14) перси дійшли до Гетської пустині (суч. Буджакський степ) і змушені були повернути назад, ледь не загинувши від нестачі води і продовольства. Якщо ж вірити Геродоту (IV, 83-142), то Дарій, пройшовши через північночорноморський степ, за 30 днів досяг узбережжя Меотиди (Азовське море).

Для відбиття агресії царські скіфи зібрали значне військо, на чолі якого став Іданфірс разом з двома іншими царями тричленного Скіфського царства — Скопасісом і Токсакісом; до союзу примкнули також гелони, будини і савромати. Воєначальники скіфів застосували «скіфську стратегію»: ухиляючись від генеральної битви, вони відступали, знищуючи корм для худоби, засипаючи колодязі і постійно тривожачи противника своїми нападами. В подібній безвихідній ситуації Дарій, усвідомивши провал своєї широкомасштабної операції, змушений був повернути назад і, за словами Геродота, кинувши частину війська, ледь встиг перевести по частково розібраному мосту залишки своїх полчищ, рятуючись від скіфів, що переслідували їх по п'ятах.

Консолідація скіфів і утворення Скіфського царства. Безуспішний скіфський похід Дарія мав серйозні історичні наслідки. В той час як частина Південної Фракії опинилась під владою персів, скіфи не тільки зуміли відстояти свою незалежність, але і консолидувались в могутнє політичне об'єднання, що представляло собою ранньокласове кочівницьке царство з ієрархічною структурою управління. На чолі його перебував одноособовий владика — цар. Він спирався в першу чергу на військо, з середовища якого виділялись предводителі-старійшини. Царям зобов'язані були прислужувати в якості виночерпіїв, кравчих, конюших, слуг, вісників і т.п. юнаки із знатних скіфських родів. Існував і адміністративний поділ на округи, керовані номархами. Видне становище в царстві займало жрецтво, особливо ворожбити по вербових лозинах.

В кін. VI ст. до н.е. Скіфське царство саме переходить до експансії в суміжні землі. Чи не першим об'єктом їх завоювання стали лісостепові землеробські племена. Потім царські скіфи повертають на південний захід, направляючи свій удар на фракійців, і в 496 р. до н.е. досягають Херсонесу Фракійського. Боротьба скіфів і фракійців протікала з перемінним успіхом і завершилась в 480 р. до н.е. мирним договором, скріпленим династичним шлюбом скіфського царя Аріапіфа з дочкою фракійського правителя Тереса; границя стала проходити по Істру.

Скіфське царство і грецькі поліси. До цього часу відносини скіфів з полісами Північного Причорномор'я зводились до дрібних сутичок і нерегулярних набігів на грецькі міста і їх хору, наслідком чого стало спішне будівництво стін навколо еллінських апойкій, зокрема Ніконію, Ольвії, Тірітаки, Мірмекію, Фанагорії. Ряд полісів Європейського Боспору — Пантікапей, Тірітака, Мірмекій і Порфмій — терміново обгороджують себе від спустошливих набігів кочівників могутніми укріпленнями Тірітацького валу. Успішне відбиття першого натиску скіфів покликало до життя в двох різних регіонах Північного Причорномор'я однаковий тип державного устрою. Правильна організація оборони, стінобудівництво, створення і озброєння громадянського ополчення сприяли появі ольвійської тиранії в особі аристократа Павсанія, який протягом року обіймав посаду верховного магістрату поліса — есімнета і мав значну підтримку серед аристократичного релігійно-політичного союзу мольпів. Такі ж заходи, здійснені на Боспорі, дозволили якомусь удачливому полководцю зі знатного роду Археанактідів, що стали на чолі союзного війська боспорських полісів, захопити в 480 р. до н.е. тиранічну владу в своєму рідному полісі — Пантікапей, який з тих пір стає лідером боспорської сіммахії і одночасно амфікційної, створеної навколо храму Аполлона на пантікапейському акрополі. Союз боспорських полісів навіть чеканить свою монету.

Однак, після того як фракійсько-скіфський мирний договір 480 р. до н.е. остаточно розв'язав руки царським скіфам, їх натиск на еллінів став масованим. Кочівники, що не мали ні торговельного флоту, ні портів, ні навичок в морській справі, з одного боку, прагнули забезпечити збут за морем через грецьких купців сільськогосподарської продукції, отриманої шляхом позаекономічного примусу в землеробів Лісостепу, а з іншого боку — організували позаекономічну експлуатацію самих полісів. Відтепер історичні шляхи грецьких апойкій Північно-Західного і Північно-Східного регіонів Причорномор'я різко розійшлися. Автаркічні, роз'єднані, далеко віддалені один від одного поліси першого регіону — Ніконія і Ольвія, а також Керкінітіда в Північно-Західному Криму, будучи не в силах опиратись натиску з боку номадів, були змушені їм підкоритись, віддавши себе під «протекторат» Скіфського царства. Тісно скупчені по берегах Боспору Кіммерійського грецькі міста, що з історичною неминучістю повинні були рано або пізно вступити в конфлікт одне з одним через обмеженість землеробської території, зуміли згуртуватись в єдиний оборонний союз і відстояти свою незалежність. З цього моменту тут поступово починає складатись надполісна територіальна тиранічна держава під владою династії Археанактідів, що правила на Боспорі протягом сорока двох років.

Скіфський протекторат над північно-західнопонтійськими полісами установився не пізніше часу правління царя Аріапіфа (перша третина V ст. до н.е.) і продовжував практикуватись його синами Скілом і потім Октамадом, який скинув і вбив свого брата. Він здійснювався скіфськими правителями або безпосередньо, або через їх ставлеників грецького і варварського походження. Протекторат стосувався лише економічного і не торкався політичного життя полісів. Конкретно це виразилось в різкому скороченні хори цих грецьких держав і переведенні їх економіки на рейки зовнішньої транзитної торгівлі, в стягуванні данини і «годівлі» війська. Одночасно функціонують полісні інститути: еклесія, міські магістратури і різноманітні релігійні і політичні об'єднання громадян.

Понтійська експедиція Перікла і її наслідки. В 437 р. до н.е. добре споряджена афінська ескадра під командуванням Перікла увійшла в Понт Евксінський. Як повідомляє в його біографії Плутарх (XX), стратег прагнув задовольнити прохання тамтешніх еллінів і продемонструвати міць і силу афінян околиці варварським

царям і династам. Реальною же причиною було прагнення включити припонтійські поліси до складу Афіїнської архе, встановити бажані афіїнцям політичні режими і, головне, створити міцну базу постачання Афін хлібом, з огляду на неминуче наближення війни з Пелопоннеським союзом. Так, в південнопонтійському полісі Сінопі за підтримки афіїнського флоту і армії місцеві демократи вигнали тирана Тімесілея, який разом з сім'єю і прибічниками переселився в споріднену йому за духом Ольвію.

Перетнувши Понт найкоротшим шляхом, Перікл прибув до берегів Боспору. Наслідком його візиту стало включення до складу членів Афіїнського союзу Німфея, який, слід думати, не входив до боспорської сіммахії, а перебував під скіфським протекторатом. Відтепер Німфей став платити Афінам ф́орос розміром в 1 талант. Рушивши далі вздовж берегів Північного Причорномор'я на захід, флот Перікла досяг Ольвії. Внаслідок політичних переговорів зі скіфськими правителями, ослабленими тоді внутрішніми конфліктами, Періклу вдалось пом'якшити втручання варварів у внутрішнє життя цього поліса, домігшись для нього права самому вирішувати питання свого державного устрою і включити його в число афіїнських союзників. В силу цього з Ольвії був видалений скіфський намісник і в місті відродилась тиранія. Аналогічні акції були здійснені Періклом і у відношенні інших полісів Північно-Західного Причорномор'я.

Заснування Херсонеса Таврійського (422 р. до н.е.). Разом з тим, політика Афіїнської архе по відношенню до союзників не завжди приносила однакові плоди. В 422-421 рр. до н.е. спалахнуло повстання на о. Делос, що відклався від Афін, яке було придушене. Частина виселених з острова делосців разом з великим контингентом жителів південнопонтійського дорійського поліса Гераклеї (також непокірливого союзника афіїнцям, хора якого незадовго до цього була зруйнована внаслідок каральної експедиції стратега Ламаха) засновують в Південно-Західному Криму на місці більш раннього невеликого поселення Херсонес (окраїна сучасного Севастополя). Заснування Херсонесу одночасно дозволяло створити вигідний в географічному сенсі опорний пункт в північній точці найкоротшого шляху через Чорне море і подальшим освоєнням власної землеробської території забезпечити надійну базу постачання метрополії основними продуктами харчування, в першу чергу зерном.

Заснування Херсонесу відбулось за інших етнополітичних умов і за іншою, ніж в іонійських полісах, моделлю. Апойкія була виведена на землі, зайняті плем'ям таврів — автохтонного населення передгір'їв і гірських областей Криму. Таври займались землеробством і відгінним скотарством, але, згідно античних джерел, відрізнялись жорстокістю, дикістю звичаїв, промишляли розбоєм і морським піратством. Тому гераклеїські колоністи зустріли серйозний опір з їх боку і змушені були відвойовувати життєвий простір збройним шляхом. Як показали археологічні дослідження, досить численні таврські поселення, розташовані на Гераклеїському півострові (території подальшого освоєння херсонеситів), з приходом сюди греків припиняють своє існування. Це була типова дорійська колонізаційна модель, що супроводжувалась насильницьким підпорядкуванням околицьного населення.

Утвердження династії Спартокідів в Боспорі. Під час понтійської експедиції Перікла корінні зміни відбуваються і на Боспорі. За свідченням Діодора (XX, 31, 1), в 438 р. до н.е. на зміну правлячому роду Археанактидів приходить нова династія, засновник якої Спарток був, очевидно, фракійського походження. Захоплення ним влади було здійснене, очевидно, насильницьким шляхом. Однак до сутності влади і характеру правління Спарток навряд чи вніс хоч якісь зміни: його держава продовжувала залишатись тиранічною територіальною державою з тією лише різницею, що тепер потреба навіть у формальному існуванні сіммахії боспорських полісів відпала. Влада тиранів Боспору, підготовлена діяльністю Археанактидів, настільки зміцніла, що вони наважуються припинити амфікційну чеканку і боспорський внутрішній ринок починає обслуговуватись майже винятково пантікапейською срібною монетою. Певні автономні права, судячи з її пізнішої власної чеканки, зберегла Фангорія. Крім того, срібло чеканять Феодосія і Німфей, які колись не входили до боспорської сіммахії.

Підпорядкування цих двох міст і стало першочерговою задачею династії Спартокідів, першими представниками якої були Спарток I (438-433 рр. до н.е.) і Селевк, який був якийсь час співправителем Сатира I (433-389 рр. до н.е.). Незадовго до поразки афіїнцям в Пелопоннеській війні (404 р. до н.е.) Глон, дід оратора Демосфена (384-322 рр. до н.е.), здає Боспору афіїнське володіння Німфей. В 380-х рр. до н.е. Сатир I веде виснажливу війну за оволодіння Феодосією, в якій укривались боспорські вигнанці — противники нового режиму. Феодосії надавала суттєву військову допомогу Гераклея, яка цілком виправдано вбачала в боспорській експансії на захід загрозу незалежному існуванню свого молодого дочірнього поліса Херсонесу. Сатир помер під час тривалої облоги Феодосії, і справу довершив вже його син Левкон I (389-348 рр. до н.е.).

Господарський розвиток. Економіка понтійських полісів була багатогалузевою. Як і в VI ст. до н.е., основну роль грало (за винятком періоду скіфського економічного диктату в Ольвії і полісах Подністров'я) сільське господарство, в першу чергу землеробство — вирощування злакових і бобових культур, а також розведення великої і дрібної рогатої худоби. Певне місце займало і рибальство, зокрема, ловля цінних осетрових порід риб, яким особливо славився Боспор Кіммерійський. Засіб для засолювання риби забезпечував соляний промисел. Немалу роль грали і місцеві ремесла: виробництво кераміки, чорна і кольорова металургія, ювелірна справа, деревообробне і кісткорізне виробництво, виготовлення скляного наміста, ткацтво і т.д. Велике значення мала внутрішня і особливо зовнішня торгівля як з місцевим населенням, так і з центрами Середземномор'я і Причорномор'я, що поставляли грекам і через їх посередництво племенам відсутні продукти, сировину і вироби: вино і маслинову олію, мінеральні барвники, наприклад червону охру — сінопіду, розписні і прості вази, прикраси з слонової кістки і дорогоцінних металів, розкішні тканини і т.д. Взамін понтійські греки експортували в Середземномор'я зерно, ліс, худобу, рибу, а потім і рабів.

Послаблення Скіфії і розквіт Північно-Західних полісів в кін. V — на поч. IV ст. до н.е. Важливою віхою в історії Причорномор'я став рубіж V—IV ст. до н.е. В першу чергу слід відзначити погіршення внутрішньополітичної ситуації в царстві скіфів-номадів. Після братовбивці Октамасада, що правив в третій чверті V ст. до н.е., імена скіфських владик надовго зникають з античних джерел. Про відсутність єдності скіфів говорить і Фулідід (II, 97, 6). Очевидно, мало місце посилення намісників і представників побічних ліній правлячого роду, що вело до династичної боротьби на шкоду централізації влади і консолідації Скіфії. При цьому в економічному укладі і соціальній сфері пробивають собі дорогу і нові тенденції, зокрема простежується поступовий перехід до осілості номадів. Так, на поч. IV ст. до н.е. на Дніпрі виникає величезне Каменське городище — ремісничий і, імовірно, землеробський центр степової Скіфії, що виконував одночасно функції притулку.

Наслідки всього цього не змусили себе чекати: як вже говорилося, в 430-і роки до н.е. під впливом політики Перікла Ольвія, залишаючись в рамках скіфського протекторату, звільняється від влади варварських намісників і знову одержує тиранічне правління. На початку ж IV ст. до н.е. відбуваються і зовсім корінні зміни в житті цього поліса: судячи з одного ольвійського напису, вирізаного на базі статуї тирановбивці, в полісі була повалена тиранія і встановлений демократичний державний лад. Одночасно ольвіополітам вдається стряхнути з себе і тягар скіфського протекторату. З обох важливих приводів в місті урочисто засновується культ Зевса Визволителя. Ці корінні зміни не могли не позначитись на економіці і зовнішньому вигляді міста: Ольвія відроджує свою хору в масштабах не менших, ніж раніше. Одночасно простежується розквіт ремесел і зовнішньої торгівлі, відбувається зміцнення оборонних споруд і подальший благоустрій міста в області суспільного і приватного будівництва.

Ті ж зміни в зовнішньополітичній ситуації привели і до відродження хори подністровських полісів Тіри і Ніконія. Одночасно, як показують нумізматичні матеріали, тут проявляють свою активність істрійці, які навіть виводять в цей район апоїкію — Гавань Істриан. Звільнені від скіфського протекторату ольвіополіти, прагнучи розширити свою землеробську базу, поступово поширюють зону своїх територіальних володінь через споконвічну належну їм область Гілею далі на схід і освоюють шляхом створення ряду землеробських поселень західний край Криму — Тарханкутський півострів.

За своїм державним устроєм Ольвійський поліс являв собою помірковану демократичну республіку. Ольвіополіти видають від свого імені проксенічні декрети, що склались з поч. IV ст. до н.е. згідно особливого формульного типу. Свій етнікон вони вперше починають вміщувати на срібних і бронзових монетах. Досить численні проксенії, видані на честь громадян як причорноморських, так і середземноморських міст, поряд з багатьма археологічними матеріалами свідчать про широкий діапазон ольвійської зовнішньої торгівлі. Її розмах вимагав певної юридичної регламентації: виданий в третій чверті IV ст. до н.е. закон Каноба про гроші, виставлений на свого роду митній станції в Боспорській протоці, суворо вимагає обміну будь-якої ввезеної в Ольвію монети на срібло і мідь ольвіополітів. В той же час значну роль (не виключено, що і політичну) починають грати аристократичні сім'ї, об'єднані навколо своїх гентільних божеств-покровителів. Вони не тільки ставлять їм дорогі статуї і здійснюють інші вотивні приношення, але і споруджують громадські будівлі, наприклад, вежі.

Херсонес. В сер. IV ст. до н.е. зміцнілий Херсонеський поліс, що також гостро потребував власної землеробської бази, сам переходить до територіальної експансії. Перебуваючи у ворожому оточенні войовничих таврів, він спочатку закріплюється на краю Гераклейського півострова — Маяковому півострові, перегородивши його перешийок подвійною лінією стін з вежами і створивши в просторі між ними військово-землеробське поселення. Решта вільної території Маякового півострова поділяється на невеликі наділи, відмежовані одні від одних кам'яними огорожами. В середині наділів споруджуються неукріплені садиби, що належали повноправним херсонеським громадянам.

Однак такої невеликої аграрної площі, що вимагала до того ж значних затрат праці, херсонесітам явно не вистачало, тому вони і звертають свої погляди убік великих родючих земель Північно-Західного Криму. Тут першою на шляху їх експансії стала іонійська колонія Керкінітіда, яку вони в сер. IV ст. до н.е. приєднують мирним способом, на правах включення рівноправним полісом до складу Херсонеської держави. Просуваючись далі на захід, вони зштовхнулись з земельними володіннями ольвіополітів, які були не такі поступливі. Зрештою спалахнув військовий конфлікт: як показують розкопки кількох сільськогосподарських садіб, взяття їх херсонесітами супроводжувалось руйнуваннями, пожежами і перебудовою за херсонеським зразком. Наслідком експансії стало різке погіршення відносин між Ольвією і Херсонесом, яке продовжувалось більше півстоліття.

В другій пол. IV ст. до н.е. Херсонес починає освоєння Північно-Західного Криму. Тарханкутський півострів покривається значними за площею наділами. По всій береговій лінії від сучасної Євпаторії до узбережжя Каркінітської затоки зводяться різноманітні садиби: від невеликих неукріплених вілл до могутніх, захищених вежами фортець і цілих комплексів колективних садіб, що представляли собою військово-землеробські поселення типу катойкій або клерухій. Нарешті, в зручній бухті засновується місто Калос Лімен (Прекрасна Гавань), на місці сучасного Чорноморська.

Останнім актом херсонеської територіальної експансії було освоєння безпосередньо прилягаючого до міста Гераклейського півострова. Для цього було вигнане автохтонне таврське населення, а сам півострів був розмежований на численні клери, кожен з яких мав садибу, переважно укріплену вежею. З цього моменту таврські поселення утворюють ланцюг, обрамлюючий хору Херсонесу, що свідчить про примусову експлуатацію херсонесітами таврів як залежного населення за типом ілотії. Це була відпрацьована модель дорійської колонізації.

Вся ця грандіозна програма освоєння земель була продумана, санкціонована і реалізована Херсонеською державою, внаслідок чого утворився величезний фонд придатних для обробки земель, на яких вирощувались

зернові, розводились сади і виноградники. Виноробство досягло в другій пол. IV ст. до н.е. значних товарних розмірів і зажадало виробництва власної керамічної тари — амфор, які з кін. IV — поч. III ст. до н.е. починають забезпечуватись клеймами спеціальних чиновників — астіномів. Інтенсивно процвітали і інші ремесла. За таким різким злетом економіки не міг не піти процес майнової і соціальної диференціації суспільства, внаслідок чого склалась розвинута система правових статусів. На вершині її перебував привілейований прошарок дорійської аристократії — нащадків перших колоністів. Тому, слід вважати, що в епоху Пізньої класики Херсонес являв собою типову для дорійських полісів аристократичну республіку.

Експансія Боспорського царства. Однією з причин, що змусили херсонеситів розвивати свою експансію на захід, були подібні устремління Боспорської держави. Як вже говорилось, боротьба за оволодіння Феодосією, яка не примкнула до конфедерації боспорських полісів, була почата ще Сатиром I. Після його кончини при облозі міста за справу з подвоєною силою взявся його син Левкон I (389-349 рр. до н.е.). Судячи з тієї енергійної підтримки, яку здійснювали обложеним феодосійцям не тільки Гераклея, але і її колонія Херсонес, як це випливає з чеканки феодосійських монет на херсонеському монетному дворі, обидва поліси не тільки прагнули перешкодити можливому боспорському проникненню далі на захід, але і самі мали види на Феодосію, її зручну гавань і оточуючу її родючу рівнину. Проте, незважаючи на всі зусилля захисників, місто було взяте Левконом, але включене до складу Боспору на особливих умовах, із збереженням за ним частини автономних прав. Це видно із власної чеканки, яку Феодосія час від часу відновлювала поряд з Пантікапеєм, і з того красномовного факту, що з цього моменту вона єдина з полісів міцно і надовго входить в титулатуру боспорських правителів.

Наступним об'єктом експансії Спартокідів стала Сіндіка. Її включення до складу Боспорської держави було продиктоване життєвою необхідністю і стало неодмінною умовою подальшого її розвитку. Заселення греками берегів Боспору Кіммерійського відзначалось неухильним ростом чисельності населення, тому для нормальної життєдіяльності було необхідне постійне розширення фонду придатних для обробки земель. На Керченському півострові таке розширення стало досить проблематичним як через гіршу родючість ґрунту, так і в силу завязаного опору скіфів, які енергійно перешкоджали територіальному просуванню греків в західному напрямку.

В той же час синди вигідно відрізнялись від сусідніх меотських племен меншою агресивністю і більш високим рівнем еллінізації. Ще в кін. V ст. до н.е. в них виникли зародкові форми державності: вони, наприклад, були єдиним з варварських племен цього регіону, що розпочали чеканку власної срібної монети; їх цар мав грецьке ім'я Гекатей. Тому приєднання Сіндіки відбулось шляхом включення її до складу Боспору на правах залежного царства. Поставлений над нею намісником Горгіпп, член царського дому Спартокідів, довгий час користувався великими повноваженнями і достатньою свободою дій в керованій ним країні і навіть назвав своїм ім'ям її центр, перейменувавши із Сіндської Гавані в Горгіппію (суч. Анапа).

Найвищою розквіту і могутності держава боспорських тиранів, що включила в себе ряд полісів і сусідніх племен, досягла за спадкоємця Левкона, його сина Перісада I (349-310 рр. до н.е.), що п'ять років правив спільно зі своїм братом Спартоєм II. В часи Перісада завершується підпорядкування багатьох місцевих племен азійської частини Боспору: поряд із замиреними ще його батьком Левконом торетами, дандаріями і пессаами до складу держави він включає також фатеїв і досхів, а іноді іменується в написах царем всіх меотів. В часи Перісада I Боспорська держава досягає максимальних розмірів: її границі, за словами однієї епіграми, простираються «між таврами і Кавказькою країною».

Основу економічної могутності Спартокідів складав інтенсивний розвиток землеробства і експортна торгівля, головним чином боспорською пшеницею. Левина її частка надходила з земель, що належали боспорським тиранам, які вони віддавали у володіння, тримання або навіть дарували у повну власність (наприклад, Гелону, діду Демосфена, за передачу Німфея були даровані Кепи). В IV ст. до н.е. Боспор став однією з основних житниць Еллади; найбільш інтенсивні торговельні відносини він підтримує з Афінами, до яких з Понту надходила половина хліба. Афінянам, за свідченням Демосфена (XX, 32), Левкон посилав щорічно 400 тис. медімнів (тобто 20 800 000 л) зерна.

Користуючись своїм становищем монопольних володарів боспорських гаваней і одержуваних від них доходів, Спартокіди мали одноособове право дарувати частковий або повний привілей ателії (безмитності) окремим найбільш великим оптовим торговцям і навіть цілим громадянським колективам, наприклад мітіленцям або афінянам, що знайшло своє відображення в авторів, а також в унікальних для грецького світу декретах, що видавались не від імені поліса, а самих Спартокідів разом з синами або їх співправителів зі своїми синами. В перебуваному і значно розширеному Феодосійському порту Левкон на додачу до всіх колишніх привілеїв дарує афінянам ателію. Таким чином, Спартокіди одноосібно виступають в торговельних операціях, наприклад, з Афінами, які взамін наданих їм пільг дарують в 346 р. до н.е. Перісаду і його братам ряд почестей і поряд з цим привілей першочергового завантаження товарів і набору в їх флот кваліфікованих моряків. Крім цього, боспорські правителі володіли ще цілим рядом монополій, наприклад на експлуатацію глинищ і виробництво черепиці, що знайшло відображення в численних керамічних клеймах, відтиснутих на цьому виді будівельних матеріалів.

Для офіційного позначення своєї влади Спартокіди, подібно Діонісію Сіракузькому, обрали нейтральний титул архонт (грец. «начальник», «правитель», «голова»), камуфлюючий тиранічну сутність їх влади. На початку свого правління Левкон титулує себе архонтом Боспору і Феодосії, причому під Боспором мається на увазі сукупність грецьких полісів, що входили до складу держави Спартокідів. Після приєднання Сіндіки і інших меотських племен до цього титулу він додає «і царюючий над сіндами, торетами, дандаріями, пессаами». В офіційній титулатурі Спартокідів як в дзеркалі знайшла відображення їх політика по відношенню до різних складових частин їх держави. Боспорські тирані не повністю придушили полісну автономію і самоврядування: час від ча-

су, з волі тирана, збирається еклесія, функціонують окремі полісні магістратури, є дані про існування в IV—III ст. до н.е. поняття не тільки спільнобоспорського, але і громадянства окремих полісів, таких, як Горгіппія, яка займала поряд з Феодосією особливе становище в державі. Тому, фактично до епохи еллінізму Спартокіди відносно грецького населення позиціонують себе як архонти, асоціюючи цей титул з головною полісною магістратурою. Царями ж вони виступають завжди над підвладними їм племенами.

Соціальною опорою боспорських тиранів був інститут «друзів», до якого могли входити, крім підтримуючих їх аристократів, облагодіяні ними або наближені представники середніх і навіть нижчих верств, крім того, воїни-найманці, а також варварська племінна знать, що поставляла в потрібний момент військові контингенти. Таким чином, проводячи політику лавірування між еллінами і варварами, між різними соціальними групами, Спартокідами вдалось створити могутнє надполісне державне утворення типу сицилійських тиранічних територіальних держав, яке, однак, виявилось стійкішим і життєздатнішим: їх династія безупинно правила Боспором більше трьох століть.

Македонія і Скіфія. В сер. IV ст. до н.е. південний сусід Фракії — Македонія, поступово набираючи силу з кін. V ст. до н.е., остаточно складається в могутню єдину державу за царя Філіппа II (359-336 рр. до н.е.). До 342 р. до н.е. він підкоряє Фракію до гірського хребта Гем і засновує місто Філіппополь (суч. Пловдив в Болгарії). На території між р. Нест і Понтом Філіпп II створив Фракійську стратегію, керовану намісником, призначуваним царем, і платила величезну подать. Македонський монарх вторгається далі на північ в країну гетів, які підкорились йому без опору і уклали з ним союз. Далі простягались володіння скіфів.

Скіфи, зумівши перебороти власну політичну кризу, в затягну смугу якої вони потрапили в кін. V ст. до н.е., знову консолидувались в другій чверті IV ст. до н.е. в могутнє царство під верховенством царя Атея, влада якого простиралась над більшістю племен Північного Причорномор'я. Розквіт цього царства в другій і третій чвертях IV ст. до н.е. яскраво простежується за численними курганами «царськими» похованнями, повними прикрасами, парадною зброєю і посудом, виготовленими з золота, срібла і бронзи.

Остаточно зміцнівши, царські скіфи починають знову, як і в V ст. до н.е., експансію на південь, захопивши спочатку Дунайську дельту, а потім, перейшовши Істр, поширюють своє панування на всю Добруджу. Прибережні грецькі поліси були змушені перейти під протекторат царя Атея, який здійснював походи і вглиб країни; в одному з них він розбив войовниче фракійське плем'я трібаллів. Часами його влада поширювалась і далі на південь: він погрожував Візантію війною, якщо той буде шкодити його доходам.

В такій ситуації претензії Македонського і Скіфського царств пересіклись. Приводом до військового конфлікту послужила війна Атея з якимись істріанами (очевидно, союзом племен, що населяли землі біля гирла Дунаю). Потіснений цими істріанами, скіфський цар, якому тоді було вже 90 років, звернувся через жителів Аполонії за допомогою до Філіппа II, пообіцявши взамін заповісти йому своє царство. Однак, коли внаслідок смерті царя істріан загроза минула, Атей відіслав македонську підмогу назад, наказавши передати Філіппу, що він, як сильніший, не потребує допомоги македонян, а крім того, маючи живого сина, не збирався зробити македонського царя своїм спадкоємцем. Крім цього, Атей відмовився допомогти грошми і військом, коли македоняни в 339 р. до н.е. обложили Візантію і Перінф. Це розлутило Філіппа і влітку того ж року, він, припинивши облогу, вирушив до Істру і наголову розбив скіфів. Цар Атей загинув, а македоняни захопили велику здобич: 2000 жінок і дітей, стільки ж добірних коней і масу дрібної худоби. На зворотному шляху, проходячи внутрішніми областями Фракії, військо Філіппа в свою чергу було переможене грізними трібаллами. Важкопоранений в стегно македонський басілей (до кінця життя він залишився кульгавим), втративши в бою всю захоплену в скіфів здобич, змушений був залишити Фракію.

4. ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ПЕРІОД ЕЛЛІНІЗМУ

Із загибеллю македонського царя Філіппа II (336 р. до н.е.) і утвердженням на троні його сина Александра (356-323 рр. до н.е.) для Причорномор'я, як і для всього Стародавнього Світу, настає епоха еллінізму. Грецькі міста Північного Причорномор'я були невід'ємною часткою елліністичного світу і в усіх сферах життя тісно взаємодіяли з державами Балканського півострова, Анатолії і Східного Середземномор'я. Однак, як і раніше, найважливіше значення для їх історії мало сусідство і вплив варварської периферії, могутніх племінних і державних об'єднань скіфів і сарматів.

Підкорення Александром Фракії. В першу чергу молодий цар вирішив взяти реванш за поразку батька у Фракії. Ще за життя Філіппа Александр самостійно підкорив фракійське плем'я медів, заснувавши на їх землі м. Александрополь (біля суч. м. Санданскі в Болгарії). В 335 р. до н.е. він здійснив похід через всю Фракію, підкоряючи по дорозі зустрічні племена. Трібаллів Александр розбив у вирішальній битві і, переслідуючи їх царя Сірма, що укритися на одному з островів в Дунайській дельті, перейшов Істр, де завдав поразки численному війську союзних трібаллам гетів. Підсумком цього переможного маршу було наведення спокою у Фракійській стратегії, забезпечення північних границь і одержання величезних доходів і військових контингентів, необхідних для свого Східного походу.

Похід Зопіріона 331 р. до н.е. Македонські намісники у Фракії змінюють один одного, поки в 331 р. до н.е. цю посаду зайняв стратег Зопіріон. Того ж року, перейшовши Істр, він з 30-тис. армією вторгся в країну скіфів. Навряд чи ця кампанія була простою авантюрою сміливого і недисциплінованого полководця, як вважає Пом-

пей Трог (Юстин, XII, 2, 16-17). Цілком ймовірно, вона займала певне місце у стратегічних планах Александра: усунути скіфську загрозу північним границям держави і створити в тилу у скіфів надійний плацдарм з метою подальшого просування на схід для з'єднання з військом Александра, що розпочало останню кампанію проти персів. Однак, похід Зопіріона виявилися невдалим: скіфи знищили його з усім військом в Гетьській пустині.

Скіфи і сармати. З IV ст. до н.е. в припонтійських степах відбуваються значні переміщення кочових племен. Незліченні полчища сарматів форсують р. Танаїс і, повільно просуваючи на захід, тиснуть скіфів, займаючи їх території. Це змушує частину скіфів відійти в західному напрямку до гирла Дунаю, і утворити в районі Добруджі свою державу, яка одержала назву Мала Скіфія. Натомість більша частина скіфів витісняється до степового Криму і прилягаючих до нього областей сучасної Південної України. Тут в сер. III ст. до н.е. виникає Скіфське царство, столицею якого стало місто Неаполь (суч. Сімферополь), в безпосередній близькості від Херсонесу, Феодосії і Боспорського царства. Оскільки могутні сармати перешкоджали завоюванням в північному і східному напрямках, скіфи спрямували свою військову активність на південь, проти грецьких міст, розвинутих і багатих торгово-ремісничих центрів, які вже давно привертали погляди скіфської знаті. Необхідність відбиття цієї загрози власне і визначила багато особливостей внутрішнього і зовнішнього становища полісів Північного Причорномор'я, змушуючи їх шукати союзників і покровителів серед держав елліністичного світу.

Ольвія. Під час свого походу Зопіріон обложив Ольвію, жителі якої були змушені піти на крайні міри — звільнити рабів, дати права громадянства ксенам (іноземцям) і касувати борги, внаслідок чого вони змогли здолати ворога (Макробій, I, 11, 33). Декрет на честь Каллініка, сина Евксена, дозволяє поглибити розуміння цих подій. Виявилось, що реформи, здійснені ольвіюполітами, були не просто превентивними заходами, а наслідком заворушення боржників, ксенів і рабів, яке серйозно загрожувало обороноздатності поліса. В цих екстремальних умовах Каллінік зумів провести через еклесію декрет про касацію боргів, чим була досягнута єдність жителів міста. Після зняття облоги демос скасував надзвичайні податки воєнного часу, які особливо важко лягали на плечі незаможних, а також впорядкував емісію мідної монети: замість повновагих литих ассів починається карбування редукованих монет — борисфенів, випуск яких був приведений у відповідність з кількістю золотої і срібної монети, що була в ринковому обігу. Зміцнивши таким чином фінанси міста, вдячні ольвіюполіти нагороджують Каллініка величезною грошовою сумою в 20 талантів і бронзовою статуєю, присвяченою Зевсу Спасителю.

Успішне відбиття Зопіріонової облоги стало корінною віхою в житті Ольвії, яка обновляє всі сфери свого буття. В державному устрої спостерігається різке посилення демократичних елементів, викликане одержанням прав раніше неповноправними юридично (ксени і раби) і економічно (боржники) верствами. Змінюється і зовнішня політика: Ольвія підтверджує давній договір про рівні громадянські права (ісополітія) з метрополією — Мілетом. Демократичні віяння вторгаються і в таку консервативну сферу буття, як релігія, в якій з'являється культ обоженного Демоса.

Одержання прав неповноправними, новий приплив ксенів і залежного населення, а також оздоровлення полісних фінансів, — все це вплинуло на чисельність і соціальну структуру населення і позначилось на різкому піднесенні економіки поліса. Ще в більш широких масштабах освоюється хора, на якій споруджуються колективні і приватновласницькі садиби, перебудовується багато комплексів міського суспільного центру, простежується розширення житлового будівництва, фортифікації і т.д. Нарешті, починається грошова реформа, важливим елементом якої стала чеканка золотої монети. Отже, період раннього еллінізму став апогеєм історії Ольвійського поліса.

В III ст. до н.е., внаслідок натиску варварських племен, в Нижньому Побужжі також склалась вкрай важка обстановка. В районі Березанського, на північно-західному березі Дніпровського і західному узбережжі Бугського лиманів протягом 250-240 рр. до н.е. загинули аграрні поселення, що позначилось на економіці поліса. До першої пол. II ст. до н.е. продовжувалось життя тільки на поселеннях східного берега Бугського лиману. Занапад хори Ольвії був, в першу чергу, пов'язаний з нападами сарматів, скіфів і галатів. Однак, становище погіршилось і тому, що мікселліни (нащадки змішаних еліно-скіфських шлюбів), що жили вздовж кордонів хори, не надали ольвіюполітам тієї дієвої допомоги, яку вони, як правило, надавали в минулому.

Про важке економічне і фінансове становище Ольвії в сер. III ст. до н.е. говорить зниження майже удвічі ваги мідної монети — борисфенів, а потім і повне припинення їх випуску. Прагнучи поправити фінансові справи, ольвійські монетарії учасили випуск мідної монети, але це не покривалось необхідним запасом золота, якого ставало все менше. Звідси поступове знецінення мідних монет, збільшення їх кількості в обігу, часті перекарбування і надкарбування протягом другої пол. III ст. до н.е.

Ольвійські декрети цього часу на честь Протогена і Антестерія малюють картину кризи держави, загостреної внутрішньополітичною боротьбою різних угруповань, хвилюваннями рабського і напівзалежного населення, зовнішньою загрозою з боку варварського оточення. В місті не вистачало хліба, казна спорожніла, флот знаходився в жалюгідному стані, і тільки діяльна допомога заможних громадян допомагала місту в постачанні продовольством, ремонті кораблів і т.п. Соціальні протиріччя в полісі в III ст. до н.е. загострилися внаслідок концентрації ресурсів в руках багатих осіб і зубожіння широких верств населення.

В III—II ст. до н.е. Ольвія підтримувала зв'язки з іншими полісами — Родосом, Херсонесом, Каллатісом і ін., а в II ст. до н.е. вона зав'язала відносини зі Скіфським царством в Криму, активно проникаючи на північно-західне узбережжя, відвойоване скіфами в Херсонесу. Позбавивши можливості експлуатувати свої хлібородні землі внаслідок занепаду хори в III — на поч. II ст. до н.е., ольвіюполіти поспішали пожитись в Західній Тав-

риді, хлібній житниці Херсонесу. Це полегшувалось тим, що в другій пол. II ст. до н.е. Ольвія змушена була підкоритись скіфському царю Скілуру (130-113 рр. до н.е.).

Скорочення торговельної діяльності і погіршення взаємин зі скіфами сприяли включенню Ольвії в державу Мітрідата VI Євпатора. На рубежі II—I ст. до н.е. там перебував гарнізон понтійських військ. Пік залежності припадає на поч. I ст. до н.е., коли полководці Діофант і Неоптолем ведуть війни зі скіфами. Із поразкою Понту в III Мітрідатовій війні (74-63 рр. до н.е.) Ольвія залишається на саму себе. Позбавлене зовнішнього захисту, в 48 р. до н.е. місто стало жертвою агресивної політики гетського царя Бурбесті і було повністю зруйноване.

Херсонес. Соціальні заворушення відбулись в цю бурхливу епоху і в Херсонеському полісі, про що відомо з присяги його громадян. Все доросле громадянське населення клянеться не віддавати ні міста, ні хори, ні укріплення, ні Керкінітиди і Калос Лімену ні елліну, ні варвару, не руйнувати демократії, якнайкраще і справедливо виконувати магістратури, не розголошувати державних і сакральних таємниць, не брати і не давати дарів на шкоду полісу, не замишляти несправедливої справи проти громадян, що не відпали, не організувати змов проти общини херсонеситів, продавати хліб, зведений з рівнини, тільки в Херсонесі.

Зі змісту документу випливає, що незадовго до його складення в Херсонесі, який в кін. IV ст. до н.е. перетворився з аристократичної в демократичну республіку, була зроблена спроба державного перевороту з метою встановлення тиранії або, скоріше, олігархії. В самому місті ця спроба зазнала краху, але інсургентам (*insurgens* — «повсталий») вдалось на якийсь час закріпитись в окремих херсонеських володіннях. Однак, потім вони були відправлені у вигнання. Це припущення підтверджує знахідка остраконів з іменами вигнаних громадян, а головне — виявлено напис, в якому говориться про повернення вигнанців. Документ пропонує повернути вигнанцям їх майно і вирішити всі спірні справи, з цим пов'язані, в 50-денний строк. Таким чином, на поч. III ст. до н.е. в Херсонесі відбулось громадянське примирення і утвердився демократичний лад.

Кінець IV — початок III ст. до н.е. став часом найвищого розквіту Херсонеського поліса. Він зміцнює своє становище на Гераклеєвському півострові і на землях Північно-Західного Криму, остаточно включаючи до свого складу Керкінітиду. Присяга громадян наказує звозити хліб з Північно-Західного Криму тільки до міста, що значно збільшує його доходи. Херсонес прикрашається чудовими храмами, вівтарями і портиками, обноситься могутнім кільцем оборонних стін з вежами.

Маючи жваві контакти з Родосом, Афінами, Косом, Гераклеєю Понтійською, Сінопою, Фасосом, Істрією, Ольвією, Тірою і ін., Херсонес засновував свій добробут на експлуатації сільськогосподарської території Гераклеєвського півострова, де були розмежовані ділянки його громадян, а також в Північно-Західному Криму, звідки до міста надходив хліб і де, так само як і в околицях Херсонесу, вирощували виноград. До III ст. до н.е. Херсонес володів досить значною територією в Північно-Західному Криму з містами Керкінітидою і Калос Ліменом. Головним його доходом з цієї території також був хліб. До того ж, родючі херсонеські землі безпосередньо приносили до столиці Скіфії Неаполя і великих міст — Хабеїв, Напіту, Палакія і ін. Це викликало в скіфів прагнення захопити в першу чергу укріплення херсонесців в Північно-Західній Тавриді. Після того як на рубежі першої — другої чверті III ст. до н.е. скіфи почали нападати на херсонеські володіння на північ від Калос Лімену і знищили частину неукріплених поселень цього району, херсонесці провели реконструкцію підвладних їм фортець. Одні поселення, колись позбавлені укріплень, були обнесені оборонними спорудами, інші збільшені в розмірах, треті вибудовані заново як укріплені садиби. Змінився і господарський профіль садиб, оскільки підвищилось значення виноградарства. Протягом III — першої пол. II ст. до н.е. на всіх без винятку садибах Північно-Західного Криму і Гераклеєвського півострова велись додаткові фортифікаційні роботи в зв'язку зі зростаючою небезпекою.

З реорганізацією аграрної території зв'язані продаж і перерозподіл земельних ділянок. Доволі значні розміри ділянок і досить великі ціни за них говорять про те, що в місті для повноправних громадян міг бути установлений високий майновий ценз. Епіграфічні знахідки показують, що до кін. III ст. до н.е. скіфи все частіше стали з'являтися в найближчих околицях міста. В цих умовах херсонесці зблизились з сарматами і роксоланами, що ворогували зі скіфами. Сармати прийшли на допомогу Херсонесу і повернули йому відібрану скіфами територію (Полієн, VIII, 56). Союз із сарматами одержав міжнародне юридичне оформлення в 179 р. до н.е., коли з відома римлян в число учасників мирного договору з понтійським царем Фарнаком I (185-170 рр. до н.е.) були включені херсонесці і сарматський династ Гатал (Полібій, XXV, 12-14). Внаслідок цього місто уклало двосторонню умову з понтійським царем, згідно якої сторони зобов'язувались допомагати одна одній у випадку нападу противника. В договорі був спеціально передбачений пункт про те, що Фарнак I зобов'язувався надати допомогу при нападі або загрозі з боку скіфів поліса і підвладній йому території. Взагалі в III—II ст. до н.е. Херсонес був вкрай зацікавлений в союзниках для боротьби зі скіфами. Він встановив близькі відносини з Делосом, Дельфами, Боспором, Родосом, Понтійським царством і його столицею Сінопою. До цього ж часу відносяться і перші контакти з Римом.

Однак, незважаючи на всі зусилля херсонесців, тиск на їх родючі землі в Північно-Західному Криму з боку скіфів не слабшав. До сер. II ст. до н.е. вся аграрна територія в цьому районі перейшла під їх контроль. На місці колишніх херсонеських укріплень виникли скіфські поселення і фортеці. До кін. II ст. до н.е. гинуть сільськогосподарські садиби на прилягаючих до міста землях Гераклеєвського півострова. Зовнішня загроза співпала з нестійким внутрішнім становищем. З початкових рядків декрету на честь ольвійського громадянина Нікерата можна зрозуміти, що Херсонес був роздертий запеклою внутрішньою боротьбою, яка спалахнула між широкими верствами громадян і прибічниками олігархії або тиранії. Таке становище було звичайним майже для всіх при-

понтійських полісів, тому що нестача продовольства в сполученні з зовнішньою загрозою приводили до зubo- жіння демосу і збагачення панівного класу.

В такій ситуації політичне угруповання, що прийшло до влади, шукало допомоги в сусіднього Боспору і Понтійського царства. Херсонесці прагнули зміцнити зв'язки з боспорськими царями для того, щоб останні впливали на дружніх їм скіфських династій і домоглися від них припинення експансії проти Херсонесу. Коли стало очевидно, що досягти цього не вдасться, Херсонес пішов на зближення з понтійськими царями і до херсонесців було відправлене посольство Мітрідата VI Євпатора, в задачу якого входило обговорення умов для укладення нового договору про надання допомоги в боротьбі зі Скіфським царством. Коли в 110 р. до н.е. скіфи опинились зовсім близько від міста, в Криму, згідно досягнутих домовленостей, з'явилося понтійське військо на чолі з Діофантом, стратегом Мітрідата. В ході війни зі скіфами (110-107 рр. до н.е.), в якій діяльну участь брали і херсонесці, були взяті фортеці скіфів і їх столиця Неаполь, звільнена херсонеська хора в Північно-Західному Криму разом з містами Керкінітідою і Калос Ліменом і розбиті союзники скіфів — сарматське плем'я роксоланів. В Скіфії були розквартировані понтійські гарнізони, а сини Скідура, який спільно зі старшим сином Палаком воював з Мітрідатом, були позбавлені права на скіфський трон. Тільки під тиском Риму Мітрідат пішов на деякі поступки, повернувши частину володінь спадкоємцям Скідура, призначивши, однак, намісниками відданих йому людей. За відчутну допомогу у війнах Діофанта Херсонес одержав широкі права автономії в рамках створеної Євпатором Причорноморської держави. Про це свідчить деяке поживлення на рубежі II—I ст. до н.е. господарської діяльності садиб на Гераклеїському півострові і постійна чеканка монети. Місто відпало від Мітрідата тільки в кін. 60-х рр. I ст. до н.е., коли майже всі північнопонтійські поліси перейшли на бік римлян.

Після смерті Мітрідата VI Євпатора Херсонес потрапив під владу його сина Фарнака (63-47 рр. до н.е.). Після його смерті Юлій Цезар в 45 р. до н.е. надав полісу свободу. Однак, незабаром місто знову опинилося під владою Боспорського царства, коли Асандр (47-17 рр. до н.е.) близько 42 р. до н.е. після кількох спроб зумів, нарешті, ним завладіти. Херсонес міг підкорятись Асандру на умовах сіммахії, яка на ділі означала панування сильнішого царства над слабшим полісом. Це не виключало, однак, збереження за Херсонесом прав самоврядування і автономії, що підтверджують його монети. Це свідчить, що місто користувалося правами самоврядування якби неофіційно, оскільки одержало їх ще за Асандра, тому офіційно їх довелось підтверджувати Августу і Агріппі негайно після перемоги при Акції в 31 р. до н.е. В 25-24 рр. до н.е. були підтвержені його свобода і автономія в рамках союзу з Боспорським царством, що ознаменувалось прийняттям своєї міської ери. Херсонесці підтримували зв'язки з боспорськими царями Дінамією (47-11 рр. до н.е.), Полемоном I (14 р. до н.е. - 8 р. н.е.) і Аспургом (14-37 рр. н.е.), і виступили на боці римлян під час римсько-боспорської війни за Мітрідата VIII (38-45 рр. н.е.).

Боспорське царство. Період благоденства, що характеризував час правління Перісада I (343-310 рр. до н.е.), оголошеного після смерті богом, змінився політичною кризою, описаною Діодором Сицилійським (XX, 22-26). Влада повинна була перейти до його старшого сина Сатира, однак його брат Евмел заявив претензії на одноособове правління. Спалахнула міжусобна війна, яку вирішила в 309 р. до н.е. битва на р. Фаті (Таманський півострів). Військо Сатира складалось з найманців-греків і фракійців, а також з численного контингенту скіфів; Евмела підтримали місцеві племена фатіїв (або сіраків). Результатом битви стала нищівна поразка Евмела, який із залишками війська укрится в резиденції місцевого царя Аріфарна. Однак і Сатир, поранений при штурмі фортеці, невдовзі помер. Його останки, перевезені до Пантікапея, були поховані молодшим братом Прітаном.

Прітан вирішив продовжити боротьбу, але був взятий в полон і страчений, а всі родичі і прибічники Сатира і Прітана вирізані. Така жорстокість викликала обурення пантікапейських громадян, однак Евмел, скликавши еклезію, зумів їх заспокоїти, пообіцявши відновлення батьківського способу правління і надання ряду пільг. Згідно традиції, Евмел (310-304 рр. до н.е.) правив справедливо, дотримуючись своїх обіцянок. Він надав допомогу Візантію і Сінопі і прийняв до себе тисячу каллатійців, місто яких обложив діадок Лісімах. Успішно боровся він і з піратами, забезпечивши, таким чином, безпеку морської торгівлі, підкорив багатьох околицьних варварів і навіть мріяв об'єднати всі припонтійські землі в єдину державу. Однак несподівана трагічна смерть перешкодила Евмелу здійснити свої плани. Йому спадкував його син Спарток III (304-284 рр. до н.е.).

Оповідь, передана Діодором, показує, яку важливу роль грало в політиці Спартокідів їх ставлення до грецьких полісів Боспору. Тільки заручившись підтримкою останніх, створивши собі міцну соціальну опору в громадянській общині Пантікапея і інших полісів, вони могли розраховувати на відносний спокій своїх підданих. Починаючи з Евмела і Спартока в їх титулатурі часто фігурує лише один елемент — «царюючий». Однак, в моменти загострення відносин Спартокідів з полісами Боспорського царства, в кризових ситуаціях протиборства їх політиці з боку грецького громадянства вони були змушені, йдучи на поступки, знову називати себе архонтами.

В другій чверті — сер. III ст. до н.е. Боспорське царство переживало гостру фінансову кризу. Це виражалось в постійних перекарбуваннях і надкарбуваннях монет, а також падінні реальної ваги міді. Погіршення економічного становища Боспору було поглиблене зменшенням обсягу торговельних зв'язків з їх традиційним партнером — Афінами. Це проявилось в припиненні надходження на боспорські ринки афінської кераміки, творів художнього ремесла, теракот. Однак обсяг вивозу боспорської пшениці, принаймні в першій пол. — сер. III ст. до н.е., навряд чи різко скоротився: відомо, наприклад, що боспорський цар Спарток III (303-283 рр. до н.е.) ще в 287 р. до н.е. безоплатно передав афініянам понад 37 тис. пудів (592 тис. кг) хліба. І все-таки боспорська пшени-

ця тепер не користувалась таким попитом, як в V—IV ст. до н.е.: в період еллінізму було вигідніше закуповувати зерно в Єгипті.

Зміна співвідношення сил в Східному Середземномор'ї після воєн діадохів, поява нових торгових центрів, таких, як Александрія і Родос, сприяли активізації зовнішньої політики Боспору. В сер. III ст. до н.е. цар Перісад II (284-245 рр. до н.е.) направив посольство в Александрію для переговорів з Птолемеем II Філадельфом (283-246 рр. до н.е.); тоді ж він здійснив пожертвування в храм Аполлона на Делосі. Імена боспорських володарів фігурували в списках жертвопринесителів богу Аполлону в Дельфах і Дідімах в II ст. до н.е. В третій чверті III ст. до н.е. на ринки Боспору активно починає проникати імпорт Родосу, що різко зріс в кін. III — на поч. II ст. до н.е. в зв'язку зі скасуванням Візантієм мита за проїзд купців через протоки після війни з Віфінією і Родосом в 220 р. до н.е.

Зміна обсягу експорту пшениці не привела до занепаду і застою боспорської економіки. В містах Боспору в елліністичну епоху простежувалось спорудження приватних і громадських будівель. В цей час значно збільшилась територія Пантікапея, Мірмекія, Порфмія і ін. В той же час в другій пол. III ст. до н.е. починається занепад великих міст європейського Боспору — Тірітаки і Німфея. Незважаючи на окремі смуги кризи в III—II ст. до н.е., Боспорське царство продовжувало залишатись економічно сильною державою. Втрата традиційних ринків збуту сільськогосподарської продукції компенсувалась централізованою діяльністю ергастеріїв, що контролювались і направлялись царською владою. Боспорські династи потребували доходів від ремесла і торгівлі, що захоплювало розвиток місцевої промисловості. В епоху еллінізму на Боспорі розвивались обробка каменю і будівельна справа, металообробка, гончарне і деревообробне виробництва, ткацтво, ювелірна справа. Вже в III ст. до н.е. боспорські, головним чином пантікапейські, майстри почали виготовляти так звані «акварельні» пеліки (тип дворучної посудини для рідин), місцеве наслідування червонофігурним пелікам аттичного виробництва. В II—I ст. до н.е. пантікапейські майстерні випускали у великій кількості рельєфну кераміку. В III ст. до н.е. продовжувався масовий випуск черепиці, де тон задавали царські черепичні ергастерії. Правда, не всі галузі боспорського ремесла цього часу підпадали під державну монополію. Існувало немало невеликих приватних майстерень. Концентрація торгово-ремісничої діяльності в руках вузького кола представників рабовласницької верхівки сприяла поглибленню соціальної і майнової диференціації, розоренню приватних торговців, ремісників, судновласників. Це полегшувало метекам, число яких в II—I ст. до н.е. значно збільшилось, знаходити роботу в ремеслі і торгівлі. До рубежу II—I ст. на Боспорі склалась диспропорція між обсягом ремісничого виробництва і торгівлі, що орієнтувалась тепер винятково на внутрішньопонтійський регіон.

Серйозні зміни відбулись в структурі аграрної території. В кін. III—II ст. до н.е. на Керченському півострові виникли укріплені садиби, а вільні або напівзалежні жителі сіл, очевидно, переселились на північ півострова до узбережжя Меотиди, де жили нащадки місцевого автохтонного населення — кіммерійців. В кін. II — на поч. I ст. до н.е. внаслідок внутрішніх соціально-економічних причин, вторгнень варварів і руйнівної податкової політики останніх Спартокідів, Мітрідата VI і його сина Махара (81-65 рр. до н.е.) укріплення на землях європейського Боспору занепадають. Це істотно підірвало сільськогосподарське виробництво і торгівлю. Одночасно економічні труднощі стали відчуватись і в найбільших містах царства, хоча в цілому процес торгово-ремісничої діяльності не припинився.

Змова Савмака (107 р. до н.е.). В другій пол. II ст. до н.е. боспорське суспільство потрапило в смугу глибоких протиріч соціально-економічного характеру, зв'язаних з ростом рабської праці, концентрацією багатства в руках заможних торгово-ремісничих кіл і землевласницької аристократії, обезземелюванням сільськогосподарського населення сіл. Це збільшувалось зростаючими претензіями сарматів, що вимагали все більшої данини. Остання обставина змусила Боспор зблизитись зі Скіфським царством в Криму. Все це послабляло центральну владу, робило Спартокідів в очах боспорських рабовласників нездатними відновити колишні порядки, коли вони наживались на широкій хлібній торгівлі. В такій ситуації стало зрости невдоволення серед боспорської грецької знаті, що прагнула перейти під владу Мітрідата VI Євпатора (120-63 рр. до н.е.). За Перісада V (125-107 рр. до н.е.) еллінізована скіфська верхівка, прагнучи підіграти устремлінням своїх царів Скілура і Палака, стала виражати занепокоєння тим, що боспорський правитель домовився з Діофантом, стратегом понтійського царя, про передачу йому влади над Боспором. Очевидно, змова виникла в середовищі найближчого скіфського оточення боспорського володаря, яке склали представники скіфської знаті, що виховувались при його дворі, і просто проживаючі в столиці скіфські аристократи. Змову очолив Савмак, судячи з імені, скіф, також, імовірно, знатного роду, що виховувався при дворі царя Перісада V. В 107 р. до н.е. скіфи вбили царя, захопили Пантікапей, але понтійським військам під командуванням Діофанта і загону херсонеського ополчення вдалось придушити повстання. Після цього в 106 р. до н.е. Боспор остаточно перейшов під владу Мітрідата VI Євпатора.

Боспор у складі Понтійської держави (106-63 рр. до н.е.). Міста Боспорського царства підтримували політику понтійського царя, оскільки він гарантував їм права автономії і самоврядування, дозволив карбування монети. Особливу симпатію до еллінів Мітрідат виявляв в кін. II — 80-х роках I ст. до н.е., коли прагнув стати їх «визволителем». Однак, вже в ході I Мітрідатової війни (89-85 рр. до н.е.) між ними почалось охолодження. Це привело до деякого послаблення самостійності Боспору після призначення Махара (81 р. до н.е.), сина Мітрідата, намісником. І хоч грецькі міста як і раніше були лояльні царю, останній став відноситись до них з побоюванням, намагаючись тепер орієнтуватись на місцеві племена і протиставити їх сепаратистським намірам полісів. Це привело до організації в ряді аграрних районів (в основному на «царських» землях) військово-господарських поселень типу катойкій, покликаних зміцнити позиції царя на Боспорі. Подібна діяльність особливо посилювалась в кін. 70-х — на поч. 60-х років I ст. до н.е., коли під час III Мітрідатової війни (74-63 рр. до н.е.) Панті-

капей, Німфей, Феодосія, Херсонес і інші поліси, скориставшись зрадою Махара (в 71 р. до н.е. він уклав союз з Римом), знову спробували відділитись від Понту і Мітрідату, після прибуття до Боспору і втечі Махара (65 р. до н.е.), довелось знову приводити їх до покірності. В цей останній період діяльності Мітрідат рішуче переминив політику у відношенні до греків, зблизившись з верхівкою варварів і набирав в армію їх представників, найманців і навіть рабів. Збільшення поборів остаточно підірвало економіку полісів, і в 63 р. до н.е. вони, не вагаючись, стали на бік повсталого проти батька іншого сина Мітрідата — Фарнака II (63-47 рр. до н.е.).

Боспор в кін. I ст. до н.е. — I ст. н.е. Діяльність спадкоємців Мітрідата на боспорському престолі визначалась трьома основними напрямками — гарантми незалежності Боспору: відносинами з Римом, зв'язками з еллінськими полісами і місцевим варварським оточенням. Найбільш успішно ці три лінії вдавалось поєднати царям Асандру (47-17 рр. до н.е.) і Аспургу (8 р. до н.е. - 37 р. н.е.). Бажаючи добитись від римлян офіційного визнання прав на престол, ці правителі загравали з грецькими містами, надаючи їм автономію і самоврядування. Останнє виражалось в тому, що їм було дозволене карбування монети, а самі династи мали спочатку лише титули архонтів. Одночасно представники династії прагнули залучити верхівку сармато-меотських племен, зацікавлену в зв'язках з греками. Вони набирали варварів в армію, надаючи землю з умовою несення сторожової служби у фортецях, які будувались з сер. I ст. до н.е. по всій території царства. Подібна політика дозволяла боспорським царям, лояльним Риму, бути незалежними в міжнародних справах, грати на протиріччях місцевих племен і міст, протиставляючи їх одні одним. В підсумку їм вдавалось підтримувати хороші відносини з римською владою, що спиралась звичайно на еллінські міські верстви, найбільшими містами і місцевим варварським оточенням.

Разом з тим, Боспор розглядався Римом як форпост на північному сході, покликаний стримувати напір варварів на дунайські і малоазійські провінції. Тому, як тільки рівновага трьох основних принципів боспорської політики порушувалась, як це сталось за Фарнака II (63-47 рр. до н.е.), Полемона I (14 р. до н.е. - 8 р. н.е.) і Мітрідата VIII (38-45 рр. н.е.), починались внутрішні смути, міжусобиці і боспорська самостійність слабшала, чим негайно користався Рим, прагнучи тісніше прив'язати до себе Боспор. В 62 р. н.е. цар Боспору був змушений замінити свою монограму на золотих статерах монограмою Нерона (54-68 рр. н.е.). За ним залишилось право чекана лише міді з власною монограмою. Це свідчить про значну залежність Боспорського царства від Риму при збереженні його статусу як держави на чолі з царем.

Тіра. В елліністичну епоху Тіра зберегла традиційні полісні інституції — Раду, еклесію і магістратури. Політичні і економічні зв'язки міста охоплювали Херсонес, Сінопу, Істрію, Кос, про що свідчать знахідки монет і керамічних клейм. Тіра і надалі розвивала транзитну торгівлю лівобережжя Понту з Північним Причорномор'ям, зокрема з Ольвією. З держав Східного Середземномор'я активно торгував в III ст. до н.е. з Подністров'ям Родос, але в II ст. до н.е. обсяг його торгівлі скоротився.

Основною господарства Тіри залишалось землеробство. Однієї з найважливіших статей експорту була пшениця, одержувана з хори — прилягаючої до міста сільськогосподарської території в Нижньому Подністров'ї. На правому березі Дністровського лиману жили гети, на лівому — скіфи. Жителі Тіри, Ніконія (Роксоланське городище), приїжджі торговці могли одержувати хліб в населення областей по нижній і середній течії Дністра.

Про зв'язки Тіри з околишнім населенням говорять численні знахідки ліпної кераміки IV—II ст. до н.е. Розкопками засвідчена значна перебудова старих і спорудження нових будинків в місті в другій пол. IV ст. до н.е., а також пошкваллення будівництва сільських поселень в Нижньому Подністров'ї в цілому. В цей час в Тірі розвиваються керамічне, металообробне, ткацьке ремесла, обробка каменю і будівельна справа. Разом з тим, намітився спад торговельної діяльності, компенсувати який могло відновлення колишніх економічних зв'язків в рамках Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора (120-63 рр. до н.е.). Чекан монет в Тірі за типом пантікапейських свідчить про підпорядкування міста понтійському царю. Невдовзі, однак, Понт зазнав поразки в III Мітрідатовій війні (74-63 рр. до н.е.) і Тіра, вслід за полісами Західного Причорномор'я, визнала перемогу римлян. Якось відчуті це тіряни не встигли, тому що в сер. I ст. до н.е. місто зазнало вторгнення гетів Бурбесті (70-44 рр. до н.е.), які піддали його найжорстокішому руйнуванню.

Ніконій. На протилежному березі Дністровського лиману знаходився невеликий поліс Ніконій. Засноване в сер. VI ст. до н.е., це місто перетворилось до сер. IV ст. до н.е. у важливий центр транзитної торгівлі різних еллінських центрів з Ольвією і місцевими племенами Подністров'я і Побужжя. Однак в III ст. до н.е. Ніконій втрачає своє значення, тому що провідна роль в здійсненні контактів Нижнього Подністров'я з античним світом переходить до Тіри. До кінця століття Ніконій занепадає, а в другій пол. II ст. до н.е. життя там майже загасає.

5. ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В РИМСЬКУ ЕПОХУ

Політика Риму. Імператори постійно тримали в полі зору політичну ситуацію в Причорномор'ї. В Рим неодноразово прибували посольства від царів скіфів і сарматів, що прагнули встановлення дружніх відносин. Римська політика в Причорномор'ї будувалась в залежності від ситуації в Балкансько-Дунайському регіоні, тобто загальний напрямок римської східної політики безпосередньо торкався Північного Причорномор'я. При цьому Рим намагався впливати на народи і держави північного узбережжя Понту Евксінського з двох сторін: з Анатолії і Нижньої Мезії. Август (30 р. до н.е. - 14 р. н.е.) і Агріппа намагались зв'язати Боспор і північно-східні області Причорномор'я з підлеглими Риму регіонами в Анатолії, а Клавдій (41-54 рр.) і Нерон (54-58 рр.) —

прив'язати політично до системи римського управління на Сході. В Північно-Західному Причорномор'ї політика римської влади направлялась з Балкансько-Дунайського регіону: розміщення гарнізонів, військові експедиції, посольства — все це перебувало в залежності від легатів Нижньої Мезії. При цьому Рим постійно прагнув до гегемонії в цьому районі: після реорганізації і виділення самостійних провінцій Фракії і Мезії римська дипломатія готувала привід для створення васальних царств в Причорномор'ї, а в кін. I ст. н.е. — в період підготовки східних походів і дакійських воєн — намітилась тенденція до безпосереднього включення північнопонтійських держав до складу Імперії, що викликало розміщення військових гарнізонів в ряді місць Таврики. Однак римлянам не вдалось включити всі держави Північного Причорномор'я в систему провінційного управління, хоча в різні періоди і в різних частинах регіону римська влада і вплив проявлялись в тому або іншому ступені.

Тіра. Відродження Тіри почалось в сер. I ст. н.е. В цей час відбулось перепланування міської території. Керамічний матеріал свідчить про зв'язки міста з малоазійськими, італійськими, галльськими центрами. Виникли цитадель, приватні і громадські будівлі. Розквіт Тіри в римський час припадає на II — першу пол. III ст., коли зміцнюються оборонні стіни, мостяться вулиці, будуються нові споруди. Речовинний матеріал з розкопок дозволяє говорити про економічне піднесення міста в цей період.

В 57 р. н.е. Тіра прийняла нову еру. Можливо, це було пов'язане із встановленням римського панування і діяльністю легата Мезії в 57-67 рр. — Тіберія Плавція Сільвана. На деяких монетах імператорів династії Юліїв-Клавдіїв зустрічається надчеканка ΤΥΡ, а на монеті часу Нерона — легенда ΤΥΡΑΝΩΝ. Ці монети безпосередньо передують початку регулярного карбування при Флавіях (69-96 рр.), коли на монеті незмінно поміщали портрет імператора. Крім монет, є немало епіграфічних пам'яток римської епохи, що допомагають визначити ступінь залежності Тіри від римлян. Ці документи підтверджують тісні зв'язки міста з адміністрацією провінції Нижня Мезія з кін. I ст. н.е. До другої пол. II ст. відноситься фрагмент напису, трактований як послання римської провінційної адміністрації владі Тіри про встановлення границі міста. Інший фрагмент являє собою присвяту одному або двом імператорам династії Антонінів, зроблену від імені легата провінції Нижня Мезія.

Клейма на цеглинах і черепиці дозволяють судити про склад римського гарнізону Тіри в II — на поч. III ст. При Антонінах (96-192 рр.) в Тірі до загону V Македонського легіону приєднались солдати I Італійського і XI Клавдієвого легіонів, а з часу Адріана (117-138 рр.) на чолі їх були поставлені центуріони I Італійського і XI Клавдієвого легіонів. За Марка Аврелія (161-180 рр.) військовий трибун I Італійського легіону став командувати всіма римськими військами в Скіфії і Тавриці. До складу гарнізону Тіри могли входити і допоміжні загони Legionis I Minerviae. З кінця I ст. н.е. Тіра була в сфері впливу римської провінційної адміністрації, перебуваючи, очевидно, з часу перших Флавіїв в складі провінції Нижня Мезія.

Прийняття містом своєї ери в 57 р. близьке за часом початку ольвійської міської ери, що була одночасно і ерою царя Фарзоя, правителя сарматського державного утворення, яке виникло в Північно-Західному Причорномор'ї в сер. I ст. н.е. і проіснувало до 80-х років цього століття. Не виключено, що монети з надчеканкою Тіри, як і монети з зображенням персоніфікованого римського сенату і легендою ΤΥΡΑΝΩΝ, були в обігу, коли місто поряд з Ольвією входило на правах сіммахії до складу цього царства, дружнього Риму, подібно тому, як грецькі поліси понтійського лівобережжя з відома римлян підкорялись на тих же умовах фракійським царям одриської династії. Це відбулось тому, що після фракійського повстання 45 р. і утворення самостійної провінції Мезія римляни не ризикнули відразу поширити свою владу на північ, а були змушені вдатись до традиційної вже політики включення еллінських міст до складу васальних або дружніх держав, з якими греки мали традиційні зв'язки, природно, зі збереженням значної частки автономії і самостійності. Згодом це полегшило Риму підпорядкування тих і інших. Включення Тіри до складу провінції Мезія відбулось пізніше, за Веспасіана (69-79 рр.), коли в місті з'явилися монети з його портретом. Після поділу Доміціаном (81-96 рр.) у 86 р. цієї провінції на Верхню і Нижню Мезію (в зв'язку з підготовкою експансії на Дакію), Тіра підпорядковувалась адміністрації останньої. Звідси поява зображення Доміціана на одній з перших серій монет Тіри імператорської епохи.

Тіра підкорялась римській провінційній адміністрації на тих же правах, що і еллінські поліси Західного Причорномор'я. Місту були визначені границі хори, установлені фіскальні привілеї. Як впливає з листів Септімія Севера (193-211 рр.) і Каракалли від 17 лютого 201 р. н.е., громадяни міста були звільнені від сплати мита на багато категорій імпорту. При цьому в листах мова йшла і про грамоти, що регулювали фіскальні обов'язки громадян, видані в попередні часи. Таким чином, Тіра одержала ряд привілеїв на знак поваги до колишньої автономії і самоврядування. Про функціонування в цей час в Тірі булэ, еклесії, колегії архонтів свідчить декрет на честь Коккея від 181 р. н.е. Як і в західнопонтійських полісах, основні магістратури в Тірі знаходились в руках заможної торгово-ремісничої верхівки, значною мірою романізованої.

На поч. III ст. н.е. взаємини тірїтів з варварським оточенням погіршились. В 214 р. разом з римськими військами Тіра брала участь у відбитті нападу карпів. В сер. III ст. місто було розорене готами. Однак життя там не припинилось. В другій пол. III—IV ст. в місті велась безсистемна забудова, але серед населення вже переважав винятково варварський елемент. Остаточна загибель міста відбулась в 370-х роках і пов'язана з навалою гуннів.

Ольвія. В другій пол. I ст. до н.е. починається відродження Ольвії. Рубежем I ст. до н.е. — I ст. н.е. датується виникнення укріплених поселень на берегах Бугського і Дніпровського лиманів. Кількість поселень на хорі післягетської Ольвії було значно меншим, ніж в елліністичну епоху, але це, як правило, укріплення, розташовані на височинах, що проіснували до сер. III ст. н.е. На рубезі II—III ст. на берегах Березанського лиману виникли неукріплені поселення, що існували до кін. IV ст. За характером матеріальної культури вони тяжіли до пам'яток Черняхівського типу. Пожвавлення сільського господарства, що було основою економіки міста за всіх часів, стимулювало піднесення ремесел і торгівлі. Вже в другій пол. I ст. до н.е. Ольвія відновлює карбування мо-

нети; до сер. I ст. н.е. відноситься декрет м. Візантія на честь ольвійського громадянина Оронта, сина Абаба, в якому говориться про відвідування ним самим Візантія, мабуть, з торговельними цілями, а також про регулярне прибуття у торговельних справах в Ольвію громадян цього і інших припонтійських міст. В II — першій пол. III ст. н.е. зв'язки міста охоплювали вже все Причорномор'я і північний захід Анатолії. Однак за своїми розмірами післягетська Ольвія значно поступалась місту попередньої епохи. В усіх сферах життя поліса домінуючими стали варварські, головним чином сарматські, елементи.

Особливе значення для Ольвії мали зв'язки з Римом і місцевими царями. В Ольвії чеканив свої золоті монети сарматський цар Фарзой. Перші його статери випускалися за елліністичним монетно-ваговим стандартом в сер. 50-х рр. I ст., після чого Фарзой перейшов до карбування ауреусів за римською монетно-ваговою системою. Згідно монетного карбування Фарзой змінювались і вагові дані мідних монет Ольвії, які також узгоджуються з римською монетно-ваговою системою. Останні випуски монет Фарзой датуються поч. 80-х рр. I ст. Звідси робиться висновок про певну залежність Ольвії в середині — третій чверті I ст. від сарматських царів, що цілком відповідало інтересам Риму.

В деяких документах Ольвії другої пол. I — поч. II ст. говориться про зустріч її громадянами скіфських і сарматських царів, про посольства до «сусідніх царів», «гегемонів» і т.п. Це підтверджує існування тісних зв'язків міста з варварським оточенням, при цьому Ольвія, імовірно, могла навіть якийсь час відчувати на собі владу цих царів. Рим був зацікавлений залучити Ольвію на свій бік. Але після несприятливих для римлян подій у Фракії в 45 р. закріпитись міцно на північному узбережжі Евксінського Понту вони не могли, тому імператор Нерон спробував зв'язати Ольвію, як і Тіру, з сарматськими царями, які в 50-60-х роках I ст. були лояльні до імперії внаслідок вдалих дій проти сарматів легата Мезії 57-67 рр. Тіберія Плавція Сільвана. Забезпечивши таким чином тил в Північно-Західному Причорномор'ї, римському наміснику було зручніше діяти в 67 р. в Тавриці проти тавро-скіфів і їх династій.

Коли Ольвія змушена була прийняти до себе римський гарнізон, точно невідомо. Цілком ймовірно, це відбулось в правління Адріана (117-138 рр.) або Антоніна Пія (138-161 рр.). Гарнізон римських військ в Ольвії в другій пол. II ст. розміщався як в самому місті, так і на хорі. При Флавіях (69-96 рр.) і Траяні (98-117 рр.) ольвіополітам довелося самотужки відбивати загрозу нападу зовнішніх ворогів. Однак до складу провінції Нижня Мезія Ольвія була включена тільки за Септімія Севера і Каракалли в кін. II — на поч. III ст., коли обстановка на Дунаї і в Північно-Західному Причорномор'ї погіршилась. В 248 р. в Ольвії ще стояв римський гарнізон, незважаючи на те, що в 230-х роках місто було сильно зруйноване готами. В кін. III—IV ст. життя в місті і на поселеннях ольвійської периферії згасає.

Херсонес. Після офіційного підтвердження Августом елевтерії (свободи) Херсонесу, місто було змушене прийняти протекторат боспорських царів, хоча і зберегло за собою право карбувати монету і видавати декрети від імені полісних інституцій. І все-таки політична залежність херсонесців від Боспору в I ст. н.е. не була стабільною. Якщо за боспорського царя Аспурга (14-37 рр.) Херсонес ще визнавав свою залежність, то після римсько-боспорської війни при Мітрідаті III (39-45 рр.) він одержав самостійність, але під римською опікою.

В сер. I ст. н.е. в Херсонесі спостерігався підйом економіки, про що говорить випуск повновагих золотих статерів. В цей час він знаходився поза будь-якою залежністю від царів Боспору. При Нероні (54-68 рр.) в Херсонесі взагалі не чеканили монету і поліс був переданий під управління боспорського царя Котиса I (45-62 рр.). Слід вважати, що поліс перебував під владою Боспору з невеликими перервами до початку другої чверті II ст. н.е., коли знову приступив до випуску золотих монет. Але статус «вільного міста» Херсонес зміг одержати тільки в правління Антоніна Пія (138-161 рр.), коли після безуспішних самостійних спроб домогтись цього в справу втрутилась його метрополія Гераклея Понтійська, посольство якої з клопотанням про свободу Херсонесу увінчалось успіхом в 144 р.

В сер. I ст. н.е. активність тавро-скіфів проти Херсонесу знову посилилась. Це було викликане відродженням Скіфського царства, очевидно, не без впливу Боспору. Як впливає з елогію (elogium — «надгробний напис», «епітафія») Плавція Сільвана, цей намісник Мезії (57-67 рр.) на чолі загону римських військ змусив царя скіфів зняти облогу Херсонесу. Тоді ж в Херсонес, Харакс (мис Ай-Тодор), Боспорське царство були введені римські гарнізони. Останнє пов'язане з побоюванням нових вторгнень тавро-скіфів і планами Нерона створити в Північному Причорномор'ї плацдарм для походу на парфян через Тавриду і Кавказ.

Протягом I—III ст. Херсонес по черзі мав статус союзного і вільного міста з правом карбування золотої монети, просто «вільного», що відбилось тільки у випуску мідної монети, звичайного римського провінційного міста і міста — складової частини Боспорського царства. В двох останніх випадках Херсонес або не випускав монети взагалі, або чеканив її у край обмеженій кількості. Однак протягом всього цього часу в місті і на найближчих підступах знаходився римський гарнізон, що був виведений тільки в кін. III ст. Римська адміністрація намагалась дотримувати права міської влади Херсонесу, його самоврядування, що було в руслі її політики відносно грецьких міст, як союзних, так і провінційних, які, однак, завжди розглядалися як опора римської влади. Про тісний зв'язок міста з провінцією Нижня Мезія свідчать почесні написи на базах статуй її намісникам і посольства до них знатних громадян. Під час воєн з варварами в III ст. н.е. Херсонес майже не постраждав, хоча і ужив заходів по зміцненню оборонних споруд. В кін. III ст. разом з римлянами місто здійснило ряд успішних військових акцій проти боспорського царя Фофорса (285-309 рр.).

Римляни підтримували верхівку херсонеського поліса, про що свідчить аристократизація державного управління, концентрація влади в руках кількох заможних сімейств, що користувались правами римського громадянства. Ріст великої землевласницької і торгово-ремісничої аристократії в III—IV ст. підтверджується існуванням

на херсонеській хорі (в районі балки Бермана) великих укріплених садиб-вілл, основним господарським профілем яких було землеробство і скотарство. В другій пол. IV ст. в зв'язку з небезпекою вторгнення гуннів місто знову було значно укріплене. Активна політика римської влади, що підтримувала рабовласницьку верхівку, ізольованість Херсонесу від решти Криму сприяли збереженню рабовласницьких порядків, росту великого землеволодіння.

На рубежі Античності і Середньовіччя Херсонес являв собою місто, де велось активне будівництво оборонних і житлових споруд, розвивались ремесла і промисли. Херсонесці здійснювали контроль за сільською округою, на якій переважали великі сільськогосподарські садиби-вілли. Дрібне індивідуальне господарство поступало за значенням великому, заснованому на використанні значної кількості рабів. Економічне піднесення міста в кінці Античності могло бути результатом залучення у виробництво значного числа рабів, вільновідпущеників і стороннього населення. Незважаючи на те, що в окремих галузях ремесла переважала індивідуальна праця майстрів-ремісників (наприклад, металообробка, керамічне виробництво), рабська праця у виробництві, обслуговуванні і видовищних заходах застосовувалась досить широко.

Приплив населення з Анатолії і областей Північного Причорномор'я, використання його в господарстві поряд з рабською експлуатацією привели до деякого підйому в економіці, повільного дозрівання паростків нових виробничих відносин. Тому Херсонес без серйозних руйнувань і соціальних катаклізмів увійшов до складу Східної римської імперії.

Боспорське царство. Після внутрішніх заворушень, які пережило Боспорське царство на рубежі н.е., там наступив період стабільності політичної влади і намітився деякий підйом економіки. Разом з тим, в I—II ст. в усіх сферах боспорського життя простежується сарматський вплив. Процес сарматизації продовжувався і постійно посилювався протягом всієї римської епохи. Римляни, спонукувані бажанням тримати Боспорське царство в покорі, надавали допомогу боспорським царям і верхівці місцевої аристократії грішми, а в разі потреби і військами. Римське проникнення на Боспор йшло в основному з Малої Азії, частково, можливо, і з придунайських провінцій.

Оскільки Боспорська держава повинна було служити захистом від варварів на підступах до імперії, римляни тримали там свої війська, даючи щорічні субсидії на їх утримання, внаслідок чого боспорські загони змушені були брати участь в деяких військових заходах римської влади. Протягом II ст. н.е. Боспор зазнавав тиску сарматських племен, головним чином сіраків, на свої східні рубежі. В 193 р. боспорський цар Савромат II (174-211 рр.) одержав над ними велику перемогу. Однак, найбільше неприємностей доставляли скіфи. Протягом тривалого часу боспорські царі Савромат I (93-174 рр.), Котіс II (123-132 рр.) і їх спадкоємці змушені були зміцнювати західні границі своїх володінь від скіфської загрози. З цим пов'язане посилення обороноздатності ряду боспорських фортець, а також зведення нових укріплень. З ростом активності тавро-скіфів нерідко виникала потреба у встановленні боспорського протекторату над Херсонесом, який, однак, ніколи не був тривалим. В першій пол. II ст. римляни не хотіли допускати надмірного посилення Боспорської держави в Криму і на Північному Кавказі, тому що це могло вплинути на боспорсько-римські відносини і дати поштовх до самостійної політики боспорських царів. З цим, можливо, пов'язані розбіжності царя Боспору — Реметалка (132-154 рр.) з римською провінційною адміністрацією і надання елевтерії Херсонесу. Але, незважаючи на хитрощі римської влади, в кін. II ст. н.е. при Савроматі II (174-210 рр.) наступив період посилення Боспорського царства. Його границі охоплювали всю Таврику. Тоді ж стабілізувалось економічне становище, посилилась торговельна діяльність, чому сприяло очищення Понту від піратів. Завдяки фінансовій підтримці римської влади Савромату II вдалось провести монетну реформу, згідно якої номінали боспорських монет стали адекватними за вартістю грошовим одиницям римського карбування. Це, природно, активізувало зв'язки торгово-ремісничої боспорської знаті з римськими провінціями.

Боспорські царі на знак поваги до Риму і в зв'язку з тим, що їх права на престол були підтвержені в свій час (за Аспурга, 10-37 рр.) римськими імператорами, постійно носили їх ргаепомен і помен Тіберий Юлій, і були первосвящениками культу Августів.

В сер. III ст. племена готів, карпів, боранів, скіфів посилюють натиск на Боспорську державу. Внаслідок цього припинилось існування багатьох «малих» міст і укріплених садиб на хорі європейського Боспору, почався занепад економіки, грошового господарства і торгівлі. На кінець всього відпала частина азійських володінь, де утвердились аланські племена. В цей час з'явилися нові претенденти на боспорський престол, одним з яких був якийсь Фарсанз (253-254 рр.), а також Хедосбій, очевидно, представники племінної знаті. В 256-257 рр. боспорці змушені були взяти участь в завойовницьких морських походах проти азійських володінь Римської імперії.

В 260-275 рр. на Боспорі тривала династична боротьба різних претендентів на престол, що завершилась приходом до влади Тейрана (275-278 рр.). В 293 р. за Фофорса (285-309 рр.) боспорці здійснили набіг на Малу Азію, але Діоклетіану (284-305 рр.) за допомогою херсонесців вдалось їх розбити.

В першій пол. IV ст. н.е. припинилось боспорське монетне карбування. Це було наслідком поглиблення соціально-економічної кризи. Хоча економічне життя в містах ще продовжувалась, Боспор вже не міг самостійно боротись з племенами, що насадили з усіх сторін. Але і римська адміністрація, до якої боспорці протягом IV ст. звертались по допомогу, не могла вже нічим допомогти. В 70-х роках IV ст. під напором гуннів Боспорське царство припинило своє існування.

Готи в Північному Причорномор'ї. У III—IV ст. у Північно-Західному Причорномор'ї розселились племена готів. Ще раніше в районі Вісли, Одеру і Ельби вони потіснили населення пшеворської культури, що разом із

зарубинецькими племенами почали активний процес освоєння північно-східних районів за Дніпром і території розселення балтських племен басейну Десни. В другій пол. II ст. готи просунулись у Північне Причорномор'я, що привело до занепаду ряду центрів античної і пізньоскіфської культур. У Західному Причорномор'ї готи діяли в союзі з іншими племенами, тому античні письменники нерідко називають їх гетами, скіфами і т.п. Переселившись в Причорномор'я, готи з єдиного племені створили політично і територіально самостійні племінні спільності: вестготи, остготи, гепіди, тайфали. Готи зайняли Валахію, Добруджу, частину Фракії, розселились на Балканах, у Тавриді і ін. В IV ст. під ударами гуннів зі сходу готи перемістились на південь за Дунай і на Захід.

Гунни в Північному Причорномор'ї. Гунни прийшли в степи Північного Причорномор'я двома основними шляхами: через Північне Приазов'я і Нижнє Подоння, а також через Північний Кавказ, Боспор Кіммерійський і Тавриду. Цей рух супроводжувався руйнуваннями, погромами, винищенням місцевого населення. Про взаємини гуннів з кочовим сармато-аланським населенням можна судити за повідомленням Амміана Марцелліна (XXXI, 3, 1): гунни, пограбувавши області, заселені аланами, приєднали до себе останніх на умовах союзного договору і за їх сприяння обрушились на готів. В даний час в Нижньому Подніпров'ї, Тавриді, Нижньому Поволжі і Подонні виділяється за обрядом поховання — трупоспалення і поховання шкіри коня — група поховань, що зараховується до гуннських. Разом з ними зустрічаються і поховання типового сармато-аланського вигляду. Це дозволило висловити припущення, що внаслідок створення гуннсько-аланського племінного союзу іраномовне населення степів змогло зберегти свої позиції на рубежі IV—V ст.

Що стосується Боспору, то картина його взаємин з гуннами представляється доволі складною. З одного боку, припинення існування царства як реальної політичної і економічної сили того часу безсумнівне. Гунни знищили такі великі центри, як Тірітака, Тірамба, Кепи, Феодосія, сільські поселення на європейській і азійській сторонах протоки. Серйозні руйнування перетерпіли Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса і ін.

Однак, кілька міст Боспору не припинили свого існування. Танаїс, що з сер. III ст. н.е. лежав в руїнах, з останньої чверті IV ст. н.е. відроджується і знову стає в V ст. значним торгово-ремісничим центром. Столиця держави — Пантікапей в V ст. також зберегла частину населення, при цьому там продовжували жити і представники варварської знаті, про що можна судити з наявності кількох багатих поховань IV—V ст. з Керчі; частина торгівельно-ремісничого населення збереглась в Гермонассі, Фанагорії, Патреї, Тірітаці. На Таманському півострові, біля поселення Іллічівка, був відкритий комплекс будівель IV—V ст., що свідчить про активне землеробське господарство на азійській стороні Боспору в післягуннський час. Житлові і ремісничі квартали цього часу виявлені в Тірітаці. Про можливе відродження деяких форм політичної влади «на Боспорі», як після гуннської навали став іменуватись Пантікапей, говорить напис 483 р. із згадуванням царя Тіберія Юлія Дуптуна.

Всі перераховані вище аргументи показують, що виробнича діяльність ремісничих центрів в Східному Криму, Подонні і Північному Кавказі відновились ще при гуннах. Очевидно, це слід пояснити сформованим союзом сармато-аланів і гуннів, що спільно виступали проти готів. Гуннські кочові племена мали потребу в продуктах землеробства, а їх знать — у виробках ремісничих майстерень. Крім того, гуннам необхідний був міцний тил для воєнних дій на заході Причорномор'я. Сармати, позбавлені гуннами звичних кочовищ і інших засобів до існування, розглядали колишнє Боспорське царство як можливе місце осілості для заняття сільським господарством і ремеслом. Це полегшувалось тим, що вже протягом ряду століть держава все більше перетворювалась в сарматську за етнічним складом. Тому потреби гуннських завойовників у створенні сировинної бази для успішних дій проти готів і їх союзників, утворення алано-гуннської конфедерації сприяли відносно швидкому відновленню на рубежі IV—V ст. найбільших міст колишнього Боспорського царства. Але за своїм етнокультурним обличчям це вже була не греко-варварська держава, а племінне утворення.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ЗАНЯТТЯ №1 РАННЯ ГРЕЦІЯ

1. Мінойська цивілізація.
2. Мікенська (Ахейська) Греція.
3. Гомерівський епос.
4. Суспільно-політичний лад Греції XI—IX ст. до н.е. за даними Гомерівського епосу.
5. Розвиток господарства в Греції XI—IX ст. до н.е. за даними Гомерівського епосу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. Учеб. пособ. / Авдеев А.Г., Бадер А.Н., Гвоздева И.А. и др. / Под ред. В. И. Кузицина. — СПб.: Алетей, 2000 — 608 с.
 2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум / Балух В.О. — Чернівці: Наші книги, 2008.
 3. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. — Львів: В-цтво при ЛДУ в-чого об'єдн. «Вища шк.», 1985.
 4. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 256 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190712/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97.pdf
 5. Хрестоматія по истории Древней Греции / Лурье С.Я., Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. и др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>
-
1. Андреев Ю.В. Архаическая Греция // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1. Древняя Европа. — М.: Наука, 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1205a.htm#heu1205para01>
 2. Андреев Ю.В. Гомеровское общество. Основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции XI—VIII вв. до н.э. / Андреев Ю.В. — СПб.: Изд-во СПб. Ин-та ист. РАН «Нестор-История», 2004. — 496 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/andreev_gomerovskoe_obshestvo/index.htm
 3. Андреев Ю.В. Греция в XI—IX вв. до н.э. по данным гомеровского эпоса // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.1. Ранняя Древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 332-350 // <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000001/st16.shtml>
 4. Андреев Ю.В. Крито-микенский мир // История Древнего Мира: В 3 Кн. / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989 — Кн.1: Ранняя Древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 312-331 // <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000001/st15.shtml>
 5. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.1. Стародавня Греція: Підручник. — Чернівці: Наші книги, 2007.
 6. Бартошек А. Златообильные Микены / Пер. с чеш. О.П. Цыбенко. Послесл. А.И. Немировского. — М.: Наука, 1991 // <http://annales.info/grece/bartonek/bartonek.htm>
 7. Белох Ю. Греческая история: В 2 Т. / Пер с нем. — М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/beloh/index.htm>
 8. Беккер К.Ф. История Древнего мира: Восток. Греция / Карл Фридрих Беккер. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 448 с.
 9. Блаватская Т.В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н.э. / Блаватская Т.В. — М.: «Наука», 1966. — 254 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/blavatskaya_akheyskaya_greziya/index.htm
 10. Блаватская Т.В. Греция в период формирования раннеклассового общества (XXX—XII вв. до н.э.) // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1201.htm>
 11. Виппер Р.Ю. Избранные сочинения В 2 Т. — Т.1: Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи (начало). — Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1995. — 479 с.
 12. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
 13. Вуд М. Троя: В поисках Троянской войны / Майкл Вуд; пер. с англ. В. Шаропова — М.: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. — 400 с. — (Non-fiction) // <http://www.sno.pro1.ru/lib/vud/index.htm>
 14. История Древней Греции: Учеб. / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузицин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 2005.
 15. История Древней Греции: Учеб. для вузов / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 1996 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzishchin/index.htm>
 16. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
 17. Колобова О.М., Глускіна Л.М. Нариси історії Стародавньої Греції. Посібник для вчителя / Колобова О.М., Глускіна Л.М. — К.: Держ. уч.-пед. в-цтво «Радянська школа», 1961. — 345 с.
 18. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kumanec/index.htm>
 19. Лурье С.Я. История Греции / Сост., авт. вступ. статьи Э.Д. Фролов. — СПб.: Издательство СПб. ун-та, 1993. — 680 с.

20. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.

21. Полякова Г.Ф. Социально-политическая структура пилосского общества (по данным линейного письма В) / Полякова Г.Ф. — М.: «Наука», 1978. — 270 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/polyakova_struktura_pilosskogo_obschestva/index.htm

22. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]

http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ЗАНЯТТЯ №№2-3 ГРЕЦІЯ ПЕРІОДУ АРХАЇКИ

№2

1. Велика колонізація. Міжполісні відносини.
2. Соціально-економічний і політичний розвиток Греції у VIII—VI ст. до н.е. (Гесіод).
3. Рання тиранія.
4. Північний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е.

№3

1. Південний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е. Рання Спарта.
2. Рання Аттика. Виникнення Афіньської держави. Реформи Солона.
3. Тиранія Пісістрата і Пісістратидів.
4. Реформи Клісфена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. Учеб. пособ. / Авдеев А.Г., Бадер А.Н., Гвоздева И.А. и др. / Под ред. В. И. Кузицина. — СПб.: Алетей, 2000 — 608 с.

2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум / Балух В.О. — Чернівці: Наші книги, 2008.

3. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. — Львів: В-цтво при ЛДУ в-чого об'єдн. «Вища шк.», 1985.

4. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 256 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]

http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190712/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97.pdf

5. Хрестоматія по історії Древньої Греції / Лурье С.Я., Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. и др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>

1. Андреев Ю.В. Архаическая Греция // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1. Древняя Европа. — М.: Наука, 1988 //

<http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1205a.htm#heu1205para01>

2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.1. Стародавня Греція: Підручник. — Чернівці: Наші книги, 2007.

3. Белох Ю. Греческая история: В 2 Т. / Пер с нем. — М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009 //

<http://www.sno.pro1.ru/lib/beloh/index.htm>

4. Берве Г. Тираны Греции / Пер. с нем. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

5. Виппер Р.Ю. Избранные сочинения В 2 Т. — Т.1: Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи (начало). — Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1995. — 479 с.

6. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.

7. Греция в VIII—VI вв. до н.э. Формирование рабовладельческих государств (полисов). Возникновение греческих городов-государств. Греческая колонизация VIII—VI вв. до н.э. // <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000016/st090.shtml>

8. История Древней Греции: Учеб. для вузов / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 1996 //

<http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzishchin/index.htm>

9. Колобова О.М., Глускіна Л.М. Нариси історії Стародавньої Греції. Посібник для вчителя / Колобова О.М., Глускіна Л.М. — К.: Держ. уч.-пед. в-цтво «Радянська школа», 1961. — 345 с.

10. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 //

<http://www.sno.pro1.ru/lib/kumanec/index.htm>

11. Лурье С.Я. История Греции / Сост., авт. вступ. статьи Э.Д. Фролов. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1993. — 680 с. //

<http://www.sno.pro1.ru/lib/lurie/index.htm>

12. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.

13. Расширение греческого мира VIII—VI в. до н.э. / Под ред. Дж. Бордмана и Н.-Дж.-Л. Хэммонда / Пер. с англ., подг. текста, предисл., прим. А.В. Зайкова. — М.: Науч.-изд. центр «Ладомир», 2007. — 653 с. (Кембриджская история Древнего Мира. Том III, Часть 3).

14. Циркин Ю.Б. Финикийская и греческая колонизация / Циркин Ю.Б. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.1. Ранняя Древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 351-368.

15. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]

http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ЗАНЯТТЯ №№4-5 ГРЕЦІЯ ПЕРІОДУ КЛАСИКИ

№4

1. Греко-перські війни.
2. Перший афінський морський союз і розквіт Афін.
3. Афінська демократія (інституції, магістрати, процедури).
4. «Вік Перікла».
5. Пелопоннеська війна.

№5

1. Греція після Пелопоннеської війни. Боротьба за гегемонію.
2. Криза поліса і її осмислення в суспільно-політичній думці Греції кін. V—IV ст. до н.е.
3. Піднесення Македонії.
4. Соціально-економічний розвиток Греції в Класичний період (рабство, майнова нерівність, соціальні суперечності, землеволодіння, землекористування, ремесло, торгівля і товарно-грошові відносини).

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. Учеб. пособ. / Авдеев А.Г., Бадер А.Н., Гвоздева И.А. и др. / Под ред. В. И. Кузицина. — СПб.: Алетейя, 2000 — 608 с.
2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум / Балух В.О. — Чернівці: Наші книги, 2008.
3. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Перекл., передм., прим. А.О. Біленького. — К.: Наукова думка, 1993.
4. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. — Львів: В-цтво при ЛДУ в-чого об'єдн. «Вища шк.», 1985.
5. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 256 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190712/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97.pdf
6. Хрестоматія по истории Древней Греции / Лурье С.Я., Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. и др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>
1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.1. Стародавня Греція: Підручник. — Чернівці: Наші книги, 2007.
2. Белох Ю. Греческая история: В 2 Т. / Пер с нем. — М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/beloh/index.htm>
3. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
4. Глускина Л.М. Греко-персидские войны // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 147-167.
5. Глускина Л.М. Расцвет афинской рабовладельческой демократии // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 168-182.
6. Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937-1997. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1997. — 1070 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/vdi-sbornik/index.htm>
7. Исаева В.И. Греция в IV в. до н.э. // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальдова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1205a.htm>
8. История Древней Греции / Сост. К.В. Паневин. — СПб.: «Полигон-АСТ», 1999. — 638 с. (Серия «Библиотека всеобщей истории») // http://www.sno.pro1.ru/lib/panevin_istoriya_dreney_grezi/index.htm
9. История Древней Греции: Учеб. / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузицин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 2005.

10. История Древней Греции: Учеб. для вузов / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 1996 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzishchin/index.htm>
11. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
12. Карпюк С. Прямая демократия в древней Греции: поучительный пример или исторический артефакт? / Сергей Карпюк // <http://www.strana-oz.ru/2006/2/pryamaya-demokratiya-v-drevney-grecii-pouchitelnyy-primer-ili-istoricheskiy-artefakt>
13. Колобова О.М., Глускіна Л.М. Нариси історії Стародавньої Греції. Посібник для вчителя / Колобова О.М., Глускіна Л.М. — К.: Держ. уч.-пед. в-цтво «Радянська школа», 1961. — 345 с.
14. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kumanec/index.htm>
15. Лурье С.Я. История Греции / Сост., авт. вступ. статьи Э.Д. Фролов. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1993. — 680 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/lurie/index.htm>
16. Маринович Д.П. Греция в V в. до н.э. // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1205a.htm>
17. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
18. Фролов Э.Д. Пелопоннесская война // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 198-217.
19. Фролов Э.Д. Предэллинизм на Западе: кризис полисной демократии и «младшая тирания» в греческих полисах // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн. 2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 245-260.
20. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ЗАНЯТТЯ №6 УТВОРЕННЯ І РОЗПАД ДЕРЖАВИ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

1. Підготовка Східного походу Александра.
2. Завоювання Малої Азії, Східного Середземномор'я і Єгипту.
3. Підкорення Месопотамії, Ірану і Середньої Азії.
4. Індійський похід Александра Македонського.
5. Держава Александра Македонського, її розпад і утворення елліністичних царств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. Учеб. пособ. / Авдеев А.Г., Бадер А.Н., Гвоздева И.А. и др. / Под ред. В. И. Кузицина. — СПб.: Алетейя, 2000 — 608 с.
 2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум / Балух В.О. — Чернівці: Наші книги, 2008.
 3. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Перекл., передм., прим. А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993.
 4. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. — Львів: В-цтво при ЛДУ в-чого об'єдн. «Вища шк.», 1985.
 5. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 256 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190712/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97.pdf
 6. Хрестоматія по історії Древньої Греції / Лур'є С.Я., Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. і др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>
-
1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.1. Стародавня Греція: Підручник. — Чернівці: Наші книги, 2007.
 2. Белох Ю. Греческая история: В 2 Т. / Пер с нем. — М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/beloh/index.htm>
 3. Боуз П. Стратегическое искусство Александра Македонского. Вне времени: уроки строителя величайшей империи / Пер. с англ. — М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005.
 4. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
 5. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1980. — 456 с.
 6. Глускіна Л.М. Предэллинизм на Западе: Греция и Македония в IV в. до н.э. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 218-244.

7. Грэйнджер Дж.Д. Империя Александра Македонского. Крушение великой державы / Пер. с англ. С.О. Махарадзе. — М.: АСТ Астрель, 2010. — 351 с.
8. Грин П. Александр Македонский. Царь четырех сторон света. — М.: Центрполиграф, 2003.
9. Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937-1997. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1997. — 1070 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/vdi-sbornik/index.htm>
10. Дьяконов М.М. Александр и диадохи // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 288-302.
11. Дьяконов М.М. Александр и его преемники на Востоке // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HE1/he127.htm>
12. Исаева В.И. Греция в IV в. до н.э. // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1205a.htm>
13. История Древней Греции / Сост. К.В. Паневин. — СПб.: «Полигон-АСТ», 1999. — 638 с. (Серия «Библиотека всеобщей истории») // http://www.sno.pro1.ru/lib/panevin_istoriya_dreney_grezii/index.htm
14. История Древней Греции: Учеб. / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузицин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 2005.
15. История Древней Греции: Учеб. для вузов / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 1996 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzishchin/index.htm>
16. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
17. Ковалёв С.И. Александр Македонский / Ковалёв С.И. — Л.: ОГИЗ, 1937 // http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev_aleksandr_makedonskiy/index.htm
18. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
19. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1984 // http://www.sno.pro1.ru/lib/shofman_raspad_imperii_aleksandra_makedonskogo/index.htm

ЗАНЯТТЯ №№7-8 ЕЛЛІНІСТИЧНІ ДЕРЖАВИ

№7

1. Македонія і Греція в епоху Еллінізму.
2. Соціально-економічне становище полісів і загострення соціальної боротьби.
3. Мала Азія в III—I ст. до н.е.

№8

1. Царство Селевкідів в III—I ст. до н.е.
2. Птолемаївський Єгипет в III ст. до н.е.
3. Політичний і соціально-економічний розвиток Птолемаївського Єгипту в кінці III—I ст. до н.е.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. Учеб. пособ. / Авдеев А.Г., Бадер А.Н., Гвоздева И.А. и др. / Под ред. В.И. Кузицина. — СПб.: Алетей, 2000 — 608 с.
 2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум / Балух В.О. — Чернівці: Наші книги, 2008.
 3. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. — Львів: В-цтво при ЛДУ в-чого об'єдн. «Вища шк.», 1985.
 4. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 256 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190712/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97.pdf
 5. Хрестоматия по истории Древней Греции / Лурье С.Я, Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. и др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>
-
1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.1. Стародавня Греція: Підручник. — Чернівці: Наші книги, 2007.
 2. Белох Ю. Греческая история: В 2 Т. / Пер с нем. — М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/beloh/index.htm>
 3. Берве Г. Тираны Греции / Пер. с нем. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

4. Бикерман Э. Государство Селевкидов / Бикерман Э. / Пер. с франц. Л.М. Глускиной. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1985. — 264 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/bikerman/index.htm>
5. Всемирная история: В 6 т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
6. Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937-1997. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1997. — 1070 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/vdi-sbornik/index.htm>
7. Дьяконов М.М. Александр и его преемники на Востоке // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HE1/he127.htm>
8. История Древней Греции / Сост. К.В. Паневин. — СПб.: «Полигон-АСТ», 1999. — 638 с. (Серия «Библиотека всеобщей истории») // http://www.sno.pro1.ru/lib/panevin_istoriya_dreney_grezi/index.htm
9. История Древней Греции: Учеб. / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузицин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 2005.
10. История Древней Греции: Учеб. для вузов / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 1996 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzishchin/index.htm>
11. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
12. Колобова О.М., Глускина Л.М. Нариси історії Стародавньої Греції. Посібник для вчителя / Колобова О.М., Глускіна Л.М. — К.: Держ. уч.-пед. в-цтво «Радянська школа», 1961. — 345 с.
13. Кравчук А. Закат Птолемея / А. Кравчук / Пер. с польск. Д.С. Гальпериной; Отв. ред. А.И. Павловская. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1973. — 216 с. (Серия «По следам исчезнувших культур Востока») // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kravchuk/index.htm>
14. Лурье С.Я. История Греции / Сост., авт. вступ. статьи Э.Д. Фролов. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1993. — 680 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/lurie/index.htm>
15. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
16. Павловская А.И. Греция и Македония в эпоху эллинизма // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1210a.htm#heu1210para01>
17. Свенцицкая И.С. Эллинистический Египет. Эллинизм в Передней Азии. Македония, Греция и Северное Причерноморье в период эллинизма // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 303-352.
18. Сизов С.К. Ахейский союз. История древнегреческого федеративного государства (281-221 гг. до н.э.). Монография / Сизов С.К. — М.: «Прометей». МГПИ им.В.И. Ленина, 1989. — 172 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/sizov_akhejskiy_sojuz/index.htm
19. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elg.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ЗАНЯТТЯ №№9-10
 СТАРОДАВНЯ ІТАЛІЯ. РАННІЙ РИМ
 СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

№9

1. Географія і населення Стародавньої Італії. Суспільний розвиток італійських племен.
2. Держави етрусків у VIII—III ст. до н.е.
3. Царський Рим.
4. Суспільство Раннього Риму за Законами XII таблиць.

№10

1. Утворення аристократичної республіки. Боротьба патрициїв і плебеїв.
2. Держава і армія Римської республіки.
3. Підкорення Римом Італії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.
2. Хрестоматія по історії Древнього Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
3. Хрестоматія по історії Древнього Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Высш. шк., 1987.
4. Хрестоматія по історії Древнього Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]

http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF

1. Азимов А. Римская республика. От семи царей до республиканского правления / Пер. с англ. Ю.А. Алакина. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 300 с.
2. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
3. Всемирная история: В 6 т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
4. Егоров А.Б. Римская республика с конца VI до середины II в. до н.э. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн. 2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 432-451.
5. Ельницкий Л.А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII—II вв. до н.э. / Ельницкий Л.А. — М., 1964 // http://www.sno.pro1.ru/lib/el nizkiy_vozniknovenie_i_razvitiye_rabstva_v_rime/index.htm
6. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
7. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
8. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
9. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kumanec/index.htm>
10. Маркс Э., Тинджей Г. Римляне / Пер. с англ. А.М. Голова. — М.: «Росмэн», 1995 (Иллюстрированная мировая история).
11. Маяк И.Л. Племена и народности Италии. Ранний Рим // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>
12. Маяк И.Л. Ранняя Республика в Риме (V—IV вв. до н.э.) // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>
13. Маяк И.Л. Рим первых царей. Генезис римского полиса / Маяк И.Л. — М.: Изд-во МГУ, 1983 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/mayak/index.htm>
14. Немировский А.И. Идеология и культура раннего Рима / Немировский А.И. — Воронеж: Изд-во ВУ, 1964 // http://www.sno.pro1.ru/lib/nemirovskiy_ideologiya_i_kultura_rannego_rima/index.htm
15. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
16. Неронова В.Д. Ранний Рим // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн. 2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 413-431.
17. Токмаков В.Н. Армия и государство в Риме: от эпохи царей до Пунических войн: учебное пособие / В.Н. Токмаков. — М.: КДУ, 2007. — 264 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/tokmakov_armiya_i_gosudarstvo_v_rime/index.htm
18. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ЗАНЯТТЯ №№11-12 УТВОРЕННЯ РИМСЬКОЇ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

№11

1. Передумови римсько-карфагенського протистояння. Перша Пунічна війна.
2. Друга Пунічна війна.
3. Експансія Римської республіки на півдні Балкан, в Малій Азії і Західному Середземномор'ї.

№12

1. Пограбування римлянами переможених. Експлуатація провінцій.
2. Рабовласницька вілла. Становище рабів і ремісників.
3. Перші повстання рабів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.

2. Хрестоматія по історії Давнього Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедиз, 1953. — Т.3: Рим.
 3. Хрестоматія по історії Давнього Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Вышп. шк., 1987.
 4. Хрестоматія по історії Давнього Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
 5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
-
1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
 2. Бобровникова Т.А. Сципион Африканський: Картини життя Рима епохи Пунических війн / Татьяна Бобровникова. — 2-е изд., испр. — М.: Молодая гвардия, 2009. — 382[2] с.: ил. — (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1185) // http://www.sno.pro1.ru/lib/bobrovnikova_scipion/index.htm
 3. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
 4. Егоров А.Б. Римская республика с конца VI до середины II в. до н.э. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн. 2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 432-451.
 5. Ельницкий Л.А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII—II вв. до н.э. / Ельницкий Л.А. — М., 1964 // http://www.sno.pro1.ru/lib/elniczkiy_vozniknovenie_i_gazvitie_rabstva_v_rime/index.htm
 6. Жюльен Ш.А. История Северной Африки (Тунис, Алжир, Марокко) с древнейших времен до арабского завоевания (647 г.) / Пер. с франц. Р.М. Солодовник. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. — 425 с.
 7. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Вышп. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
 8. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цорхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
 9. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
 10. Кораблев И.Ш. Ганнибал / Кораблев И.Ш. — М.: «Наука», 1976 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/korab/index.htm>
 11. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
 12. Симон Г. Войны Рима в Испании. 154-133 гг. до н.э. / Симон Г. / Пер. с нем., науч. ред. и вступ. ст. А.В. Короленко-ва. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2008. — 288 с. — (Серия «Studia classica») // http://www.sno.pro1.ru/lib/simon_vojny_rima_v_ishpanii/index.htm
 13. Смирин В.М. Римская республика в III—I вв. до н.э. // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>
 14. Трухина Н.Н. Политика и политики «Золотого века» римской республики (II в. до н.э.) / Трухина Н.Н. — М.: Изд-во Моск. у-та, 1986 // http://www.sno.pro1.ru/lib/truhina_politika_i_politiki_zolotogo_veka/index.htm
 15. Хлезов А.А. Морские войны Рима / Хлезов А.А. — СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 2005. — 496 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/khlevov_morskie_vojny_rima/index.htm
 16. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
 17. Шифман И.Ш. Карфаген / Шифман И.Ш. / Сост. и авт. вступ. статьи И.Р. Тантлевский. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. — 518 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/shifman_karfagen/index.htm

ЗАНЯТТЯ №13-15 КРИЗА РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

№13

1. Реформи Гракхів.
2. Югуртинська війна, війни з германцями і військова реформа Гая Марія.
3. Політична боротьба рубежу II—I ст. до н.е. Союзницька війна 91-88 рр. до н.е.

№14

1. Мітрідатові війни. Диктатура Сулли (82-79 рр. до н.е.).
2. Повстання Квінта Серторія в Іспанії (80-72 рр. до н.е.).
2. Повстання Спартак (74-71 рр. до н.е.).

1. Римська республіка в 60-х рр. до н.е.
2. Перший триумвірат (60-53 рр. до н.е.).
3. Галльські війни Юлія Цезаря (58-51 рр. до н.е.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.
 2. Хрестоматія по історії Древнього Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
 3. Хрестоматія по історії Древнього Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Высш. шк., 1987.
 4. Хрестоматія по історії Древнього Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
 5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
-
1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
 2. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
 3. Горончаровский В.А. Арена и кровь: Римские гладиаторы между жизнью и смертью / Горончаровский В.А. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009. — 256 с. (Серия «Militaria Antiqua», XIII) // http://www.sno.pro1.ru/lib/goroncharovskiy_arena_i_kvov/download.htm
 4. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
 5. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
 6. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
 7. Короленков А.В. Квинт Серторий: Политическая биография / Короленков А.В. — СПб.: Алетей, 2003. — 310 с. — (Серия «Античная библиотека. Исследования») // <http://www.sno.pro1.ru/lib/korolenkov/index.htm>
 8. Мишулин А.В. Спартак / Мишулин А.В. — М.: Учпедгиз РСФСР, 1950 // http://www.sno.pro1.ru/lib/mishulin_spartak/index.htm
 9. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
 10. Смирин В.М. Римская республика в III—I вв. до н.э. // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>
 11. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики / Утченко С.Л. — М.: Изд-во АН СССР, 1952 // http://www.sno.pro1.ru/lib/utchenko_politicheskaja_borba_v_rime/index.htm
 12. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики / Утченко С.Л. — М.: «Наука», 1965 // http://www.sno.pro1.ru/lib/utchenko_krizis_i_padenie_rimskoj_respubliki/index.htm
 13. Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима / Утченко С.Л. — М.: «Наука», 1977 // http://www.sno.pro1.ru/lib/utchenko_politicheskie_ucheniya_drevnego_rima/index.htm
 14. Утченко С.Л. Цицерон и его время / Утченко С.Л. — М.: Изд-во «Мысль», 1972 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ut2/index.htm>
 15. Утченко С.Л. Юлий Цезарь / Утченко С.Л. — М.: Изд-во «Мысль», 1976 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/index.htm>
 16. Хлевов А.А. Морские войны Рима / Хлевов А.А. — СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 2005. — 496 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/khlevov_morskie_vojny_rima/index.htm
 17. Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Победенные / Циркин Ю.Б. — СПб.: Фил. фак. СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. — 314 с. — (История и культура) // http://www.sno.pro1.ru/lib/zirkin_grazhdanskije_vojny/index.htm
 18. Цицерон: сборник статей / Отв. ред. Ф.А. Петровский. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. — 149 с. — (Акад. наук СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького) // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ciceron/index.htm>
 19. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ЗАНЯТТЯ №16

ПАДІННЯ СЕНАТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

1. Громадянська війна 49-45 рр. до н.е.
2. Диктатура Юлія Цезаря.

3. Громадянські війни після смерті Цезаря. Другий триумвірат.
4. Боротьба Антонія і Октавіана. Падіння сенатської республіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.
2. Хрестоматія по истории Древнего Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
3. Хрестоматія по истории Древнего Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Высш. шк., 1987.
4. Хрестоматія по истории Древнего Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
6. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
7. Всемирная история: В 6 т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
8. Жюльен Ш.А. История Северной Африки (Тунис, Алжир, Марокко) с древнейших времен до арабского завоевания (647 г.) / Пер. с франц. Р.М. Солодовник. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. — 425 с.
9. Егоров А.Б. Римская республика с середины II в. до 31 г. до н.э. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 49-72.
10. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
11. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
12. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
13. Кравчук А. Закат Птолемея / А. Кравчук / Пер. с польск. Д.С. Гальпериной; Отв. ред. А.И. Павловская. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1973. — 216 с. (Серия «По следам исчезнувших культур Востока») // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kravchuk/index.htm>
14. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
15. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи / Ростовцев М.И. / Вступ. ст., коммент. и примеч. А.В. Арсентьева. — М.: Издательский дом «Книжная находка», 2003. — 160 с. ил. — (Колыбель цивилизации) // http://www.sno.pro1.ru/lib/rostovzeff_rozhdenie_rimskoy_imperii/index.htm
16. Смирин В.М. Римская республика в III—I вв. до н.э. // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>
17. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики / Утченко С.Л. — М.: Изд-во АН СССР, 1952 // http://www.sno.pro1.ru/lib/utchenko_politicheskaja_borba_v_rime/index.htm
18. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики / Утченко С.Л. — М.: «Наука», 1965 // http://www.sno.pro1.ru/lib/utchenko_krizis_i_padenie_rimskoy_respubliki/index.htm
19. Утченко С.Л. Юлий Цезарь / Утченко С.Л. — М.: Изд-во «Мысль», 1976 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/index.htm>
20. Хлевов А.А. Морские войны Рима / Хлевов А.А. — СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 2005. — 496 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/khlevov_morskie_vojny_rima/index.htm
21. Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Победенные / Циркин Ю.Б. — СПб.: Фил. фак. СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. — 314 с. — (История и культура) // http://www.sno.pro1.ru/lib/zirkin_grazhdanskije_vojny/index.htm
22. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
23. Шифман И.Ш. Цезарь Август / Шифман И.Ш. — Л.: «Наука», 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/shif/index.htm>

ЗАНЯТТЯ №17

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ, ЗМІЦНЕННЯ І РОЗКВІТУ СИСТЕМИ ПРИНЦИПАТУ

1. Принципат Августа.
2. Принципат Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв
3. «Золотий вік» Антонінів.
4. Соціально-економічні відносини у I—II ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Напі книги, 2008.
 2. Хрестоматія по історії Давнього Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
 3. Хрестоматія по історії Давнього Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Выш. шк., 1987.
 4. Хрестоматія по історії Давнього Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
 5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
-
1. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
 2. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
 3. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н.э. - 476 г. н.э. / Пер. с англ. М. Гитт. — М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. — 400 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/grant_rimskie_imperatory/download.htm
 4. Дуров В.С. Нерон, или Актер на троне. — СПб.: Изд-во «Алетейя», 1994 // http://www.sno.pro1.ru/lib/durov_neron_akter_na_trone/download.htm
 5. Егоров А.Б. Социально-экономическое и политическое развитие Ранней римской империи // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 73-87.
 6. Жюльен Ш.А. История Северной Африки (Тунис, Алжир, Марокко) с древнейших времен до арабского завоевания (647 г.) / Пер. с франц. Р.М. Солодовник. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. — 425 с.
 7. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Выш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
 8. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
 9. Кнабе Г.С. Римское общество в эпоху Ранней империи // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова — С. 112-140.
 10. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
 11. Князький И.О. Нерон / Князький И.О. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 313[7] с.: ил. — (Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 1042) // http://www.sno.pro1.ru/lib/knyazkiy_neron/index.htm
 12. Машкин Н.А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Машкин Н.А. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949 // http://www.sno.pro1.ru/lib/mashkin_prinzipat_avgusta/index.htm
 13. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
 14. Парфенов В.Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика / Парфенов В.Н. — СПб.: Алетейя, 2001 — 278 с. — (Античная библиотека. Исследования) // http://www.sno.pro1.ru/lib/parfenov_imperator_tsezar_avgust/index.htm
 15. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи / Ростовцев М.И. / Вступ. ст., коммент. и примеч. А.В. Арсентьева. — М.: Издательский дом «Книжная находка», 2003. — 160 с: ил. — (Колыбель цивилизации) // http://www.sno.pro1.ru/lib/rostovzeff_rozhdenie_rimskoy_imperii/index.htm
 16. Сергеев М.Е. Ремесленники Древнего Рима. Очерки / Сергеев М.Е. — Л.: «Наука», 1968 // http://www.sno.pro1.ru/lib/sergeenko_remeslenniki_drevnego_rima/index.htm
 17. Хлевов А.А. Морские войны Рима / Хлевов А.А. — СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 2005. — 496 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/khlevov_morskie_vojny_rima/index.htm
 18. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
 19. Шифман И.Ш. Цезарь Август / Шифман И.Ш. — Л.: «Наука», 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/shif/index.htm>
 20. Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи. Москва / Штаерман Е.М., Трофимова М.К. — М.: «Наука», 1971 // http://www.sno.pro1.ru/lib/staerman_rabovlad_otnoshen_v_imperii/index.htm
 21. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в эпоху империи // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>

ЗАНЯТТЯ №18 ЗАГАЛЬНА КРИЗА ІМПЕРІЇ РЕЛІГІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ В ПАЛЕСТИНИ

1. Римська імперія при Северах (193-235 pp.).

2. Загальна криза римського суспільства і держави (235-284 pp.).
3. Релігійно-ідеологічні течії в Палестині в елліністично-римську епоху. Філон Александрійський і Йосиф Флавій про есеїв; Кумранські документи («Статут» Кумранської общини; «Дамаський документ»); коментарі до книг Хаббакука і Наума; Кумранські «гімни»; «Книга Таїн».

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.
 2. Хрестоматія по истории Древнего Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
 3. Хрестоматія по истории Древнего Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Высш. шк., 1987.
 4. Хрестоматія по истории Древнего Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
 5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
 6. Хрестоматія по истории Древней Греции / Лурье С.Я, Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. и др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>
-
1. Амусин И.Д. Общественные и религиозные течения в Палестине во II в. до н.э. — I в. н.э. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 369-382.
 2. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
 3. Всемирная история: В 6 т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
 4. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н.э. - 476 г. н.э. / Пер. с англ. М. Гитт. — М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. — 400 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/grant_rimskie_imperatory/download.htm
 5. Грушевой А.Г. Иудеи и иудаизм в истории Римской республики и Римской империи / Грушевой А.Г. — СПб.: Фак. фил. и ис-ств СПбГУ, 2008. — 484 с. — (Историческая библиотека) // http://www.sno.pro1.ru/lib/grushevoy_iudei_i_judaizm/index.htm
 6. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
 7. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
 8. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
 9. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 // <http://www.centant.ru/sno/lib/kumanec/index.htm>
 10. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
 11. Ойербих М. История еврейского народа: учебник / р. Моше Ойербих // <http://jhist.org/teacher/uch1.htm>
 12. Рот С. История евреев с древнейших времен по Шестидневную войну / Сесиль Рот. — Иерусалим, 1967 // <http://jhist.org/code/rots.htm>
 13. Фоломешкина С. Рукописи Мертвого моря // <http://vos.1september.ru/2002/47/1.htm>
 14. Фюстель де Куланж Н.Д. Римский колонат: Происхождение крепостного права / Фюстель де Куланж Ньюма Дени / Пер. с фр. / Под ред. и с предисл. И.М. Гревса. Изд. 2-е. — М.: КРАСАНД, 2011. — 224 с. — (Академия фундаментальных исследований: история) // http://www.sno.pro1.ru/lib/fustel_de_kulanzh_rimskiy_kolonat/index.htm
 15. Чарльзорт Д. Иисус и свитки Мертвого моря: что нам удалось узнать за пятьдесят лет? // <http://khazarzar.skeptik.net/books/qumran/chrlswr1.htm>
 16. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
 17. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи / 16. Штаерман Е.М. — М.: Изд-во АН СССР, 1961 // http://www.sno.pro1.ru/lib/staerman_moral_i_religiya_ugnetennikh_klassov/index.htm
 18. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в эпоху империи // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>
 19. Эрман Б.Д. Тайны Иисуса и Марии Магдалины / Барт Д. Эрман / Пер. с англ. А.В. Казанцевой, Е.Е. Сырневой. — М.: АСТ: Астрель, 2007. — 220, [4] с. — (Все тайны Земли) // <http://booktracker.org/viewtopic.php?t=62768>

ЗАНЯТТЯ №19
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ПЕРІОДУ ДОМІНАТУ
ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Становлення системи домінату (284-337 pp.).
2. Римська імперія в 337-395 pp.
3. Західна римська імперія в 395-476 pp.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.
2. Хрестоматія по історії Давнього Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
3. Хрестоматія по історії Давнього Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Высш. шк., 1987.
4. Хрестоматія по історії Давнього Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
6. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
7. Буркхард Я. Век Константина Великого / Буркхард Якоб / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 367 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/burkhardt/index.htm>
8. Всемирная история: В 6 т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
9. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н.э. - 476 г. н.э. / Пер. с англ. М. Гитт. — М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. — 400 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/grant_rimskie_imperatory/download.htm
10. Идеология Поздней римской империи // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 323-347.
11. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
12. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
13. Князький И.О. Император Диоклетиан и закат античного мира / И.О. Князький. — СПб.: Алетей, 2010. — 144 с. — (Серия «Античная библиотека. Исследования») // http://www.sno.pro1.ru/lib/knyazkiy_imperator_diokletian/index.htm
14. Ковалев С.И. История Рима / Ковалев С.И. / Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.+ил. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev/index.htm>
15. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 // <http://www.centant.pu.ru/sno/lib/kumanec/index.htm>
16. Немировский А.И. История Древнего Мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. / Немировский А.И. — М.: Владос, 2000.
17. Неронова В.Д. Вторжение варваров и крушение Римской империи // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 348-366.
18. Неронова В.Д. Поздняя Римская империя // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 295-322.
19. Томпсон Э.А. Римляне и варвары. Падение Западной империи / Томпсон Э.А. / Пер. с англ. Т.О. Пономаревой; под ред. М.Е. Килуновской. — СПб.: Издательский Дом «Ювента», 2003. — 288 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/tompson_rimlyane_i_varvary/index.htm
20. Фюстель де Куланж Н.Д. Римский колонат: Происхождение крепостного права / Фюстель де Куланж Ньюма Дени / Пер. с фр. / Под ред. и с предисл. И.М. Гревса. Изд. 2-е. — М.: КРАСАНД, 2011. — 224 с. — (Академия фундаментальных исследований: история) // http://www.sno.pro1.ru/lib/fustel_de_kulanzh_rimskiy_kolonat/index.htm
21. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:]
http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
22. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи / Штаерман Е.М. — М.: Изд-во АН СССР, 1957 // http://www.sno.pro1.ru/lib/staerman_krizis_rabovladelcheskogo_stroya/index.htm
23. Штаерман Е.М., Колосовская Ю.К. Упадок Римской империи / Е.М. Штаерман, Ю.К. Колосовская // История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988 // <http://gumilevica.kulichki.net/HEU/heu1.html>

ЗАНЯТТЯ №20
ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

1. Північне Причорномор'я в період Архаїки.
2. Північне Причорномор'я в період Класики.
3. Північне Причорномор'я в період Еллінізму.
4. Північне Причорномор'я в римську епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.3. Практикум. — Чернівці: Наші книги, 2008.
2. Хрестоматія по історії Древнього Мира / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т.3: Рим.
3. Хрестоматія по історії Древнього Рима / Под ред. Кузицина В.И. — М.: Высш. шк., 1987.
4. Хрестоматія по історії Древнього Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Из-во соц.-экон. лит., 1962.
5. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF
6. Хрестоматія по історії Древньої Греції / Лурье С.Я, Ботвинник М.Н., Фролов Э.Д. и др. / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1964. — 695 с. // <http://padabum.com/d.php?id=45895>
1. Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья / Агбунов М.В. — М.: «Наука», 1992. — 240 с.+19 ил. — (серия «Страницы истории нашей Родины») // http://www.sno.pro1.ru/lib/agbunov_antichnaya_geografiya_severnogo_prichernomorja/index.htm
2. Античные города-государства Северного Причерноморья // История Украинской ССР в десяти томах. — К.: Наукова думка, 1981. — Т.1. — С. 202-252.
3. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
4. Белов Г.Д. Херсонес Таврический: историко-археологический очерк / Белов Г.Д. — Л.: Гос. Эрмитаж, 1948. — 147 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/belov_khersones_tavrisheskiy/index.htm
5. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / Блаватский В.Д. — М.: Изд-во АН СССР, 1953 // http://www.sno.pro1.ru/lib/blavatskiy_zemledelie/index.htm
6. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья / Блаватский В.Д. — М.: Изд-во АН СССР, 1954 // http://www.sno.pro1.ru/lib/blavatskiy_ocherki_voennogo_dela/index.htm
7. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование / Виноградов Ю.Г. — М.: Наука, 1989. — 288 с., с ил. // http://www.sno.pro1.ru/lib/vinogradov_politicheskaya_istoriya_olviyskogo_polisa/index.htm
8. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство / Гайдукевич В.Ф. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949 // http://www.sno.pro1.ru/lib/gaidukevich_bosporskoe_tsarstvo/index.htm
9. Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры / Голубцова Е.С. — М.: Изд-во АН СССР, 1951 // http://www.sno.pro1.ru/lib/golubzova_prichernomorje_i_rim/index.htm
10. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / Отв. ред. К.К. Марченко. — СПб.: Алетейя, 2005. — 463 с.+ил. — (Серия «Античная библиотека. Исследования») // <http://www.sno.pro1.ru/lib/index.htm>
11. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
12. Киммерийцы. Скифы. Сарматы // История Украинской ССР в десяти томах. — К.: Наукова думка, 1981. — Т.1. — С. 141-201.
13. Культура населення античних держав Північного Причорномор'я // Історія культури давнього населення України / Гол. ред. Толочко П.П. // Історія української культури: В 5 Т. — К., 2001. — Т.1. — С.381-558.
14. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации) / Лапин В.В. — К.: «Наукова думка», 1966 // http://www.sno.pro1.ru/lib/lapin_grecheskaya_kolonizaciya/index.htm
15. Сапрыкин С.Ю. Греческие государства в Причерноморье // Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма). Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982 // http://annals.xlegio.ru/greece/istved/idg2_07.htm
16. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf
17. Шелов Д.Б. Античный мир в Северном Причерноморье / Шелов Д.Б. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 195 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/shelov_antichniy_mir_v_prichernomorje/index.htm

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗАОЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ

№1

1. Рання Греція (Егейська цивілізація, Гомерівський період).
2. Греція в епоху Архаїки (VIII—VI ст. до н.е.).
3. Греко-перські війни і розквіт рабовласницької демократії в Афінах.
4. Пелопоннеська війна і її наслідки. Соціально-економічні відносини в Греції в V—IV ст. до н.е.
5. Греція в 404-336 рр. до н.е. Боротьба за гегемонію. Криза поліса і піднесення Македонії.

№2

1. Виникнення держави Александра Македонського, її розпад і утворення елліністичних царств.
2. Македонія, Греція і Мала Азія в III—I ст. до н.е.
3. Царство Селевкідів в III—I ст. до н.е.
4. Птолемеївський Єгипет в III—I ст. до н.е.

№3

1. Природа і населення Стародавньої Італії. Етрусські держави. Царський Рим. Реформи Сервія Туллія. Встановлення Республіки.
2. Боротьба патрициїв і плебеїв. Законодавство Ранньої республіки. Підкорення Римом Італії.
3. Завойовницькі війни Риму в III—II ст. до н.е. (Пунічні війни, експансія Риму в Західному і Східному Середземномор'ї). Розвиток рабовласництва.
4. Римська республіка в 133-79 рр. до н.е.

№4

1. Римська республіка в 70-60-х рр. до н.е.
2. Римська республіка в 60-44 рр. до н.е.
3. Другий тріумвірат. Падіння Республіки (44-30 рр. до н.е.).
4. Експансія Риму в період Пізньої республіки (129-30 рр. до н.е.).

№5

1. Рим в епоху становлення і розквіту принципату (30 р. до н.е. - 192 р. н.е.).
2. Соціально-економічні відносини в Римі в I ст. до н.е. — II ст. н.е.
3. Криза римського суспільства і держави (193-284 рр.).
4. Духовно-релігійне життя Імперії в I—III ст. Виникнення християнства. Імперія і християнство в II—IV ст.

№6

1. Становлення системи домінації (284-337 рр.).
2. Римська імперія в 337-395 рр.
3. Рим в 395-476 рр. Загибель Західної імперії.
4. Північне Причорномор'я в епоху Античності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету/ Шама Олександр Іванович. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 256 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190712/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97.pdf
2. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама Олександр Іванович. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 352 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/196262/mod_resource/content/1/%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.PDF

3. Балух В.О. Історія античної цивілізації: У 3-х т. — Т.1. Стародавня Греція: Підручник. — Чернівці: Наші книги, 2007.
4. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005.
5. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. — М.: Наука, 2011. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — 822 с.
6. История Древней Греции: Учеб. для вузов / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. шк., 1996 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzishchin/index.htm>
7. История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. «История» / В.И. Кузицин, И.Л. Маяк, И.А. Гвоздева и др.; Под ред. В.И. Кузицина. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2000. — 383 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/istoriya_rima/istoriya_rima.pdf
8. История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 Т. / Гл. ред. кол.: З.В. Удальцова (предс.) и др. — Т.1.: Древняя Европа. — М., 1988.
9. Ковалев С.И. История Рима. Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002.
10. Культура населення античних держав Північного Причорномор'я // Історія культури давнього населення України / Гол. ред. Толочко П.П. // Історія української культури: В 5 Т. — К., 2001. — Т.1. — С.381-558.
11. Немировский А.И. История Древнего мира: Античность: Учеб. для вузов: в 2 Ч. — М.: Владос, 2000.
12. Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Шама О.І. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 219 с. [Електронний ресурс] // [Режим доступу:] http://elr.tnpu.edu.ua/pluginfile.php/190713/mod_resource/content/1/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D1%97%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%96%20%D0%A0%D0%B8%D0%BC%D1%83.pdf

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

1. Селянське господарство в уявленні Гесіода (за поемою «Праці і дні»).
2. Геродот про грецьких тиранів.
3. Критика демократії у творчості Алкея і Феогніда.
4. Дельфійська амфікціонія в історії Еллади.
5. Царська влада і ефорат у Спарті.
6. Рання історія Афіїнської держави.
7. Життя і діяльність полководця Павсанія — переможця в битві при Платеях (479 р. до н.е.).
8. Битва при Еврімедонті 466 р. до н.е. за повідомленнями Фукидіда і Плутарха.
9. Алквіад і афіїнська демократія.
10. Остракізм як засіб політичної боротьби в Афінах у V ст. до н.е.
11. Конфлікт особи і держави в Спарті на рубежі V—IV ст. до н.е. (до оцінки політичної діяльності Лісандра).
12. Анабасис Десяти тисяч.
13. Економічні і соціально-політичні ідеї трактату Ксенофонта «Про доходи».
14. Життя і діяльність Епамінонда (418-362 рр. до н.е.).
15. Основні ідеї публіцистики Ісократів.
16. Дипломатія Філіппа II Македонського.
17. Опозиція в армії Александра Македонського.
18. Державотворча діяльність Александра Македонського.
19. Діадохи і епігони.
20. Спроба соціальної і політичної реформи в Спарті в III ст. до н.е. (Агіс IV і Клеомен III).
21. Пергамська держава.
22. Правління Антіоха III Великого (223-187 рр. до н.е.).
23. Антіох IV Єпіфан і повстання Маккавеїв.
24. Птолемей Лаг: від гетайра до фараона.
25. Внутрішня і зовнішня політика Птолемея II Філадельфа.
26. Падіння царської влади в Римі і встановлення республіки.
27. Римське суспільство за законодавством Ранньої республіки.
28. Римський сенат епохи Республіки.
29. Військове і дипломатичне мистецтво Ганнібала.
30. Публій Корнелій Сціпіон Африканський Старший: полководець, політик, філеллін.
31. Публікани в суспільно-економічному і політичному житті Стародавнього Риму.
32. Гай Марій і Луцій Корнелій Сұлла.
33. Луцій Сергій Катіліна і Марк Туллій Ціцерон.
34. Гней Помпей Страбон Магн і Гай Юлій Цезар.
35. Правління Августа за його «Діяннями».
36. Позитивні риси правління Гая Калігули.
37. Повстання Боудікки.
38. Повстання Юлія Цивіліса.
39. Апологія імператора Доміціана.
40. Негативні наслідки політики імператора Траяна.
41. Ідеологія Кумранської общини (за рукописами Мертвого моря).
42. Рух донатистів і циркумцелліонів.
43. Життя і діяльність Флавія Стіліхона (358-408 рр.).
44. Рух багаудів.
45. Флавій Аецій (390-354 рр.) на службі Імперії. Битва на Каталаунських полях.
46. Скіфський похід Дарія I і його наслідки для історії Північного Причорномор'я.
47. Херсонес Таврійський в епоху Античності.
48. Скіфське царство в II—I ст. до н.е.

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Поняття поліса і античної форми власності.
2. Природа і населення Стародавньої Греції. Періодизація давньогрецької історії.
3. Мінойська цивілізація.
4. Мікенська (Ахейська) Греція.
5. Особливості історичного розвитку Еллади в 1150-800 рр. до н.е.
6. Гомерівський епос.
7. Соціально-економічний лад Гомерівської Греції.
8. Політичний устрій Гомерівської Греції.
9. Велика колонізація.
10. Соціально-економічний розвиток Греції у VIII—VI ст. до н.е.
11. Рання тиранія. Завершення формування грецького поліса.
12. Північний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е.
13. Південний Пелопоннес у VIII—VI ст. до н.е. Рання Спарта.
14. Рання Аттика. Виникнення Афіньської держави. Закони Драконта. Реформи Солона.
15. Тиранія в Аттиці. Реформи Клісфена.
16. Греко-перські війни і їх наслідки.
17. Перший афінський морський союз і розквіт Афін. Афінська демократія
18. Пелопоннеська війна.
19. Соціально-економічні відносини у Греції V—IV ст. до н.е. Криза поліса
20. Осмислення кризи поліса в суспільно-політичній думці Греції кінця V—IV ст. до н.е.
21. Боротьба за гегемонію у Греції IV ст. до н.е. Пізня тиранія.
22. Піднесення Македонії.
23. Утворення держави Александра Македонського.
24. Боротьба діадохів за спадщину Александра.
25. Греція в епоху еллінізму. Поліси і політичні союзи.
26. Македонське царство в 302-146 рр. до н.е.
27. Анатолія (Мала Азія) в III—I ст. до н.е.
28. Держава Селевкідів.
29. Елліністичний Єгипет в кінці IV—III ст. до н.е.
30. Елліністичний Єгипет в кінці III—I ст. до н.е.
31. Велика Греція в період Архаїки.
32. Грецькі поліси Південної Італії і Сицилії в період Класики.
33. Велика Греція в період Еллінізму
34. Географія і населення Стародавньої Італії. Суспільний розвиток італійських племен.
35. Держави етрусків у VIII—III ст. до н.е.
36. Царський Рим.
37. Утворення аристократичної республіки. Боротьба патриціїв і плебеїв, її наслідки.
38. Підкорення Римом Італії.
39. Перша пунічна війна 264-241 рр. до н.е. Карфаген у 241-218 рр. до н.е.
40. Друга пунічна війна.
41. Експансія Римської республіки на півдні Балкан, в Малій Азії і Західному Середземномор'ї.
42. Політичний і соціально-економічний розвиток римського суспільства в III—I ст. до н.е.
43. Римська республіка в 130-110-х рр. до н.е. Реформи Гракхів і їх наслідки.
44. Римська республіка на переломі II—I ст. до н.е. Військова реформа Гая Марія.
45. Римська республіка у 80-х роках до н.е. Диктатура Сулли.
46. Римська республіка у 70-60-х рр. до н.е.
47. Римська республіка в 50-х рр. до н.е. Перший тріумвірат.
48. Громадянська війна 49-45 рр. до н.е. і диктатура Цезаря.
49. Другий тріумвірат і падіння сенатської Республіки.
50. Принципат Августа.
51. Зміцнення системи принципату за Юліїв-Клавдіїв.
52. Політична криза і громадянська війна 68-69 рр. Правління династії Флавіїв (69-96 рр.).
53. «Золотий вік» Антонінів.
54. Соціально-економічний розвиток Імперії в I—II ст.
55. Римська імперія за династії Северів.
56. Занепад принципату.
57. Соціально-економічна і духовна криза Імперії III століття.
58. Палестина в 332 р. до н.е. - 135 р. н.е.
59. Суспільно-релігійні течії в Палестині II ст. до н.е. — II ст. н.е.

60. Кумранська община і її ідеологія.
61. Виникнення християнства.
62. Ранньохристиянські общини і їх розвиток в II—III ст. Імперія і християнство.
63. Реформи Діоклетіана і закладення основ системи домініату.
64. Правління Константина і завершення формування системи домініату.
65. Римське суспільство і держава в 337-395 рр.
66. Загальне становище Західної римської імперії в кін IV—V столітті.
67. Занепад і загибель Західної римської імперії.
68. Населення Північного Причорномор'я напередодні грецької колонізації.
69. Заснування грецьких колоній.
70. Північне Причорномор'я в період Класики.
71. Північне Причорномор'я в період Еллінізму.
72. Північне Причорномор'я в римську епоху.

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Природний фактор в розвитку античної цивілізації.
2. Егейська (Кріто-Мікенська) цивілізація.
3. Греція XI—IX ст. до н.е. за Гомерівським епосом.
4. Велика грецька колонізація.
5. Рання тиранія.
6. Закони Драконта і реформи Солона.
7. Тиранія Пісістрата і Пісістратидів.
8. Реформи Клісфена.
9. Рання історія спартанської держави. Лікургов лад.
10. Життя і діяльність Фемістокла.
11. Процеси Павсанія і Фемістокла.
12. Перший Афіїнський морський союз: від сіммахії до архе.
13. Ареопаг і реформа Ефіальта.
14. Особистість і діяльність Перікла.
15. Сицилійська експедиція афінян (415-413 рр. до н.е.).
16. Життя і діяльність Алквіада.
17. Олігархічний рух в Афінах в кінці Пелопоннеської війни (переворот 411 р. до н.е.; тиранія Тридцяти).
18. Соціальна утопія в комедіях Арістофана.
19. Становлення класичного рабовласництва в Греції.
20. Процес Сократа.
21. Проблеми війни і миру в комедіях Арістофана.
22. Другий Афіїнський морський союз.
23. Демосфен і Есхін: два лідери — дві політичні програми.
24. Народження беотійської демократії (383-379 р. до н.е.). Політична діяльність і полководницьке мистецтво Епамінонда.
25. Соціальні і політичні смути в Пелопоннесі в 60-х роках IV ст. до н.е. (скіталісмос в Аргосі, тиранія Евфрона в Сікіоні, путч Тімофана в Коринфі).
26. Розвиток військового найманства в Греції IV ст. до н.е. (за Ксенофонтом, Ісократом і Енеєм Тактиком).
27. Держава Діонісія Сицилійського.
28. Пізня тиранія.
29. Концепція ідеального правителя у творах Ксенофонта.
30. Життя і діяльність Філіппа II Македонського.
31. Ісократ і Демосфен.
32. Полководницьке мистецтво Александра Македонського (на прикладах битв при Граніку, Іссі, Гавгамелах).
33. Державне будівництво Александра Македонського.
34. Боротьба діадохів і утворення елліністичних держав.
35. Мітрідат VI Евпатор і його боротьба з Римом.
36. Система державного управління в Птолемеївському Єгипті.
37. Історична традиція і археологія про заснування міста Рима.
38. Цивілізація етрусків.
39. Політичний лад римської общини в Царську епоху.
40. Боротьба патриціїв і плебеїв і законодавство Ранньої Римської республіки.
41. Самнітські війни.
42. Війни Риму з Пірром Епірським.
43. Перша Пунічна війна і її наслідки.
44. Друга Пунічна війна і її наслідки.
45. Підпорядкування Римом Македонії і Греції.
46. Римська армія епохи Республіки.
47. Марк Порцій Катон Старший — політик, ділок, письменник.
48. Вілла Катона як модель рабовласницького господарства.
49. Сицилійські повстання рабів.
50. Політична діяльність Тіберія і Гая Гракхів.
51. Військова реформа Гая Марія і рух Аппулея Сатурніна.
52. Політична діяльність Корнелія Сулли.
53. Гладіатори в Стародавньому Римі і повстання Спартака.
54. Життя і діяльність Гнея Помпея Магна.
55. Політична кар'єра Марка Туллія Ціцерона.
56. Криза республіканського ладу в 70-50-і роки до н.е. Перший тріумвірат.
57. Громадянська війна в Римі 49-45 рр. до н.е.
58. Диктатура Цезаря.
59. Принципат Августа, його формальні основи і реальний характер.

60. Внутрішня і зовнішня політика імператорів династії Юліїв-Клавдіїв.
61. Громадянська війна 68-69 рр. і утвердження династії Флавіїв.
62. Іудейська війна 66-73 рр.
63. Римська провінційна політика за листуванням імператора Траяна і Плінія Молодшого.
64. Життя і діяльність імператора Адріана.
65. Марк Аврелій — «філософ на троні».
66. Римська імперія за династії Северів.
67. Загальна криза Римської імперії III століття.
68. Діоклетіан і становлення системи домініату.
69. Релігійні і політичні рухи в Іудеї в елліністично-римські часи.
70. Кумранська община, її організація і ідеологія.
71. Раннє християнство.
72. Внутрішня і зовнішня політика імператора Константина.
73. Правління імператора Феодосія I (379-395 рр.).
74. Імперія і готи.
75. Імперія і гунни.
76. Геродотова Скіфія (етногенез, історія і соціально-політичний лад скіфів за Геродотом).
77. Державний лад Ольвії і Херсонеса Таврійського (порівняльна характеристика).
78. Держава Спартоکیدів на Боспорі.

ТЕМАТИКА ДИПЛОМНИХ РОБІТ

1. Генезис і еволюція античного полісу.
2. Проблема античної демократії в історіографії.
3. Антична соціальна утопія.
4. Еволюція античного рабства.
5. Розвиток античної історіографії.
6. Боротьба демократичного і олігархічного угруповань в Афіській державі під час Пелопоннеської війни 431-404 рр. до н.е.
7. Осмислення кризи полісу і дискусії про шляхи виходу з неї в суспільно-політичній і філософській думці Греції кінця V — IV ст. до н.е.
8. Ідеологія кумранітів за текстами Мертвого моря і повідомленнями античних авторів.
9. Римська армія.
10. Від полісу до імперії (проблема розвитку державного устрою Риму).
11. Римсько-італійське рабовласницьке господарство в II ст. до н.е. — I ст. н.е.
12. Полісна ідеологія.
13. Походження і розвиток колонату.
14. Криза Римської держави III ст. н.е. і її подолання.
15. Антична критика християнства.
16. Християнська критика античної цивілізації.
17. Рим і германські племена.
18. Становище жінки в Греції і Римі (порівняльна характеристика).
19. Система виховання і освіти в Стародавній Греції і Римі.
20. Духовна і матеріальна культура античних полісів Північного Причорномор'я.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I. ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Аммиан Марцеллин. Римская история. — СПб., 2000.
2. Антична література: Хрестоматія / Упоряд. О. Білецький. — К., 1968.
3. Античная лирика. — М., 1968 (Библиотека Всемирной литературы. — Т.4).
4. Античная литература. Греция. Антология / Сост. Н.А. Федоров, В.И. Мирошенкова: В 2 Т. — М., 1989.
5. Античные гимны / Сост. А.А. Тахо-Годи. — М., 1988.
6. Античные риторика / Под ред. А.А. Тахо-Годи. — М., 1978 (Аристотель, Дионисий Галикарнасский, Деметрий).
7. Антология мировой философии: В 4 Т. — М., 1969. — Т. 1, Ч. 1.
8. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И. Кузицина. — СПб.: Алетейя, 2000. — 608 с.
9. Аппиан Александрийский. Римские войны. — СПб., 1994.
10. Аполлодор. Мифологическая библиотека. — М., 1983.
11. Аристотель. Сочинения: В 4 Т. — М., 1975-1984.
12. Аристофан. Комедии; Фрагменты / Пер. Адр. Пиотровского; Изд. подгот. В.Н. Ярхо; Отв. ред. М.Л. Гаспаров. — М.: Ладомир, Наука, 2008. — 1033 с. (Серия «Литературные памятники»).
13. Арриан. Поход Александра. — СПб., 1993.
14. Варрон Теренций. О сельском хозяйстве. — М.; Л., 1964.
15. Веллей Патеркул. Римская история / Перев. и коммент. Немировского А.И., Дашковой М.Ф. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. — 211 с. // <http://ancientrome.ru/antlitrg/paterculus/index.htm>
16. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Перекл., передм., прим. А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993.
17. Гесиод. Полное собрание текстов. Фрагменты. Поэмы. — М., 2001.
18. Гигин. Астрономия. — СПб., 1997.
19. Гигин. Мифы / Пер. с лат. Д. Торшилова; Под общ. ред. А.А. Тахо-Годи. — СПб.: Алетейя, 1997.
20. Гомер. Илиада. — Л., 1990.
21. Гомер. Одиссея. — М., 1985.
22. Греческая эпиграмма / Изд. подг. Н.А. Чистяковой. — СПб., 1993.
23. Греческие полиоркетика. Вегетий. Краткое изложение военного дела. — СПб., 1996.
24. Греческий роман / Сост. М. Томашевская. — М., 1988. (Харитон, Лонг, Гелиодор).
25. Дарет Фригийский. История о разрушении Трои. — СПб., 1997.
26. Демосфен. Речи: В 3 Т. — М., 1994.
27. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1986.
28. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Греческая мифология. — М., 2000.
29. Древнеримские мыслители. Свидетельства, тексты, фрагменты. — К., 1958.
30. Еврипид. Трагедии: В 2 Т. — М., 1980.
31. Евріпід. Трагедії / Перекл. з давньогрец. А. Содомори і Б. Тена. — К.: Основи, 1993. — 448 с.
32. Есхіл. Трагедії / Пер. з давньогрец. А. Содомори і Б. Тена. Передм. А. Содомори. — К.: В-цтво худож. л-ри «Дніпро», 1990. — 318 с., іл.
33. Иосиф Флавий. Иудейская война. — М., 1993.
34. Иосиф Флавий. Иудейские древности: В 2 Т. — М., 1994.
35. Историки античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989.
36. Законы XII таблиц. — М., 1977.
37. Записки Юлия Цезаря. Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. — М., 1999.
38. Катон Порций. О земледелии. — М.-Л., 1950.
39. Катулл Валерий. Стихотворения. — М., 1963.
40. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. — М., 1993.
41. Ксенофонт. Анабасис. — М., 1994.
42. Ксенофонт. Греческая история. — СПб., 1993.
43. Ксенофонт. Киропедия. — М., 1993.
44. Ксенофонт. Сократические сочинения. — СПб., 1993.
45. Лукиан Самосатский. Сочинения: В 2 Т. — СПб., 2001.
46. Луций Ампелий. Памятная книжица. — СПб., 2002.
47. Марк Аврелий Антонин. Размышления. — Л., 1985.
48. Непот Корнелий. О знаменитых иноземных полководцах. — М., 1992.
49. Нонн Панополитанский. Деяния Диониса. — СПб., 1997.
50. О происхождении богов / Сост. И.В. Шталь. — М., 1990 (Гомер, Гесиод, Гомеровы гимны).
51. Ораторы Греции: Пер. с древнегреч. / Сост. и науч. подгот. текстов М. Гаспарова; Вступ. ст. В. Боруховича; Коммент. И. Ковалевой и О. Левинской. — М.: Худож. лит., 1985. — 495 с. (Б-ка античной л-ры). (Горгий, Лисий, Исократ, Демосфен, Эсхин, Дион Хризостом, Элий Аристид, Либаний, Фемистий).
52. Павсаний. Описание Эллады: В 2 Т. — М., 1994.
53. Памятники позднеантичной научно-художественной литературы. — М., 1964.
54. Письма Марка Туллия Цицерона: В 3 Т. — М.-Л., 1949-1951.
55. Плиний Младший. Письма. — М., 1982.
56. Платон. Собрание сочинений: В 4 Т. — М., 1990-1994.
57. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Сост. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990.

58. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 Т. / Подг. С.П. Маркиш. — М., 1961-1964.
59. Полибий. Всеобщая история: В 2 Т. — СПб., 1994-1995.
60. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М.: Политиздат, 1990.
61. Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. — М., 1999.
62. Сенека Луций Анней. Моральні листи до Луцілія / Пер. А. Содомори. — К.: Основи, 1999.
63. Сенека Луций Анней. Трагедии. — М., 1983.
64. Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луцилию. — М., 1977.
65. Скифы. Хрестоматия / Сост. Т.М. Кузнецова. — М., 1992.
66. Софокл. Драмы / В пер. Ф.Ф. Зелинского. Изд. подготовили М.Л. Гаспаров и В.Н. Ярхо. — М.: «Наука», 1990. — 605 с. (Серия «Литературные памятники»).
67. Софокл. Трагедии. — М., 1979.
68. Страбон. География в 17 кн. — М., 1994.
69. Суд над Сократом. Сборник исторических свидетельств. — СПб., 2000.
70. Тацит Корнелий. Сочинения. — М., 2001.
71. Тит Ливий. История Рима от основания города: В 3 Т. / Отв. ред. Е.С. Голубцова. — М.: Наука, 1989.
72. Фронтин. Военные хитрости. — СПб., 1996.
73. Фукидид. История. — М., 1993.
74. Фрагменты ранних греческих философов / Подг. А. Лебедев. — М., 1989. — Ч.1.
75. Хрестоматия по античной литературе: В 2 Т. / Сост. Н. Дератани и Н. Тимофеева. — М., 1965.
76. Хрестоматия по истории Древнего Мира. — М., 1953. — Т. 3. Древний Рим.
77. Хрестоматия по истории Древнего Мира. Эллинизм. Рим. — М., 1998.
78. Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Изд-во соц.-эконом. литературы, 1962.
79. Хрестоматия по истории Древнего Рима. — М., 1987.
80. Хрестоматия по истории Древней Греции. — М., 1964.
81. Хрестоматия по истории Древней Греции. — М., 2000.
82. Хрестоматия по ранней римской литературе. — М., 1984.
83. Цицерон Марк Туллий. Диалоги: О государстве. О законах. — М., 1966.
84. Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях. — М., 1975.
85. Цицерон Марк Туллий. Речи: В 2 Т. — М., 1962.
86. Цицерон Марк Туллий. Философские трактаты. — М., 1985.
87. Человек античности. Идеалы и реальность / Сост. В.И. Исаева, И.Л. Маяк. — М., 1992.
88. Эзоп. Басни. — М., 1993.
89. Эллинские поэты / Пер. В.В. Вересаева. — М., 1963.
90. Эсхил. Трагедии. — М., 1989.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Плутарх и античная биография. — М., 1973.
2. Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. — СПб., 1998.
3. Античные писатели. Словарь. — СПб., 1999.
4. Базунов Б. Боги стадионов Эллады: Повесть о рождении, расцвете и гибели Олимпийских, Пифийских, Немейских и Панафинейских игр античности. — М., 2002.
5. Блаватский В.Д. Античная археология и история. — М., 1985.
6. Блаватский В.Д. Природа и античное общество. — М., 1976.
7. Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима: учебное пособие. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 160 с.
8. Боннар А. Греческая цивилизация. Т.1. От Илиады до Парфенона. — М.: Искусство, 1992 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bonn1/index.php
9. Боннар А. Греческая цивилизация. — Т.2: От Антигоны до Сократа. — М.: Искусство, 1992 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bonn2/index.php
10. Боннар А. Греческая цивилизация. — Т.3: От Еврипида до Александрии. — М.: Искусство, 1992 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bonn3/index.php
11. Борухович В.Г. В мире античных свитков / Под ред. Э.Д. Фролова. — Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 1976 // http://www.sno.pro1.ru/lib/borukhovich_antichnie_svitki/index.htm
12. Борухович В.Г. Вечное искусство Эллады. — СПб., 2002.
13. Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / Вступ. ст. и общ. ред. проф. Э.Д. Фролова. — СПб.: Изд. дом «Коло», 2005. — 672 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/buzeskul_vvedeine_v_istoriju_grezii/index.htm
14. Бузескул В.П. История афинской демократии. — СПб., 2003.
15. Быт и история в Античности. — М., 1988.
16. Вардиман Е. Женщина в древнем мире. — М.: Наука: Гл. ред. вост. л-ры, 1990. — 335 с. (Серия: По следам исчезнувших культур Востока).
17. Вебер М. Аграрная история Древнего мира. — М., 2001.
18. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. — М.: Высш. шк., 1988.
19. Войны и сражения Древнего Мира: 3000 г. до н.э. — 500 г. н.э. — М.: Эксмо, 2004.
20. Вошинина А.И. Античное искусство. Исторический очерк. — М., 1962.
21. Вэрри Дж. Войны античности: От Греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история. — М.: Эксмо, 2004.
22. Гаспаров М.Л. Занимательная Греция: Рассказы о древнегреческой культуре. — М., 1998.

23. Герои Греции в войне и мире: История Греции в биографиях Г.В. Штолля. — Минск: Скорина, 1992.
24. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / Пер. с франц. Н.И. Лихаревой. — СПб.: Издан. Т-ва О.Н. Поповой, 1913. — 672 с. (Репринт. изд. — М.: Ладомир, 1994).
25. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян. — СПб.: Алетейя, 1995 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/giro/index.htm>
26. Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь: В 2 Т. — М.: Центрополиграф, 1998.
27. Голдсуорти А. Во имя Рима: Люди, которые создали империю / Пер. с англ. М. Алферовой и М. Королева. — М.: АСТ МОСКВА: Транзит-книга, 2006. — 537 с. (Историческая библиотека).
28. Голубцова Е.С. Община, племя, народность в античную эпоху. — М., 1998.
29. Гомперц Т. Греческие мыслители: В 2 Т. — СПб., 1999.
30. Гончарова Т.В. Еврипид. — М., 1986.
31. Город и государство в древних обществах. — Л., 1982.
32. Гуревич Д., Рапсат-Шарль М.-Т. Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме / Пер. с франц. — М.: Молодая гвардия, 2006 (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
33. Гуторов В.А. Античная социальная утопия. Вопросы истории и теории. — Л., 1989.
34. Давня історія України: В 3 Т. — К., 1998. — Т. 2: Скіфо-антична доба.
35. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории: В 7 Т. — СПб., 1994. — Т.1: Античный мир.
36. Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937-1997. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1997. — 1070 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/vdi-sbornik/index.htm>
37. Женщина в античном мире: Сб. статей / Отв. ред. Л.П. Маринович, С.Ю. Сапрыкин. — М.: Наука, 1995. — 275 с.
38. Джеймс П., Торп Н. Древние изобретения. — Минск, 1997.
39. Древние цивилизации / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. — М., 1989.
40. Древний Рим: Путеводитель по истории. — М., 2003.
41. Древняя Греция / Под ред. В.В. Струве, Д.П. Каллистова. — М., 1956.
42. Древняя Греция: Путеводитель по истории. — М., 2003.
43. Дюрант В. Жизнь Греции. — М., 1997.
44. Женщина в античном мире: Сб. статей / Отв. ред.: Л.П. Маринович, С.Ю. Сапрыкин. М.: Наука, 1995. — 275 с.
45. Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики. — М., 1963.
46. Зайцев Ю.В., Школьник Ю.К. Словарь античности. — М., 2002.
47. Замаровский В. Боги и герои античных сказаний: Словарь. — М., 1994.
48. Зелинский Ф.Ф. Аттические сказки. — СПб., 2000.
49. Знаменитые греки и римляне: 35 биографий выдающихся деятелей Греции и Рима. — СПб.: Эпоха, 1993.
50. Знаменитые римляне. Жизнеописания выдающихся деятелей Древнего Рима, составленные по Плутарху. — М.: Учпедгиз, 1964.
51. Иванов В.Т. История этики Древнего Мира. — Л., 1980.
52. Ильинская Л.С. Античность: краткий энциклопедический справочник. — М., 1999.
53. Историография античной истории: Учеб. пособие / Под ред. В.И. Кузицина. — М.: Высш. школа, 1980. — 415 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kuzII/index.htm>
54. История политических и правовых учений. Древний мир. — М., 1985.
55. Каллистов Д.П. Античный театр. — М., 1970.
56. Каллистов Д.П., Нейхард А.А., Шифман И.Ш., Шишова И.А. Рабство на периферии античного мира. — Л.: Изд-во «Наука», 1968 // http://www.sno.pro1.ru/lib/rabstvo_na_periferii_antichnogo_mira/index.htm
57. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые / Пер. с нем. А.С. Варшавского. — М.: Вече, 2003.
58. Киньяр П. Секс и страх: Эссе / Пер. с фр. — М.: Текст, 2000. — 189 с. // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kinjar/index.htm>
59. Кнабе Г.С. Древний Рим: история и повседневность. — М., 1986.
60. Книга для чтения по истории Древнего Мира. — М., 1981.
61. Ковалев С.И. История Рима. Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 864 с.
62. Колобова К.М. Древний город Афины и его памятники. — Л., 1961.
63. Колобова К.М., Озерецкая Е.Л. Как жили древние греки. — Л., 1959.
64. Колобова К.М. Древний город Афины и его памятники. — Л., 1961.
65. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/konol/index.php
66. Кругликова И.Т. Античная археология. Учеб. пособ. для студ. вузов. — М.: Высш. шк., 1984.
67. Кузнецов В.Д. Организация общественного строительства в Древней Греции. — М., 2000.
68. Культура античного мира / Отв. ред. А. Болтунова. — М., 1966.
69. Культура Древнего Рима: В 2 Т. — М., 1985.
70. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. — М.: Высш. шк., 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/kumanec/index.htm>
71. Кун М.А. Легенди і міфи Стародавньої Греції. — К., 1962.
72. Курциус Э. История Древней Греции: В 5 Т. — Минск, 2002.
73. Ламер Г. Греческий мир / Пер. с нем. Д.Н. Егорова. — М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1914. — 86 с.
74. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. — СПб., 1897-1899 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>
75. Лисовый И.А., Ревяко К.А. Античный мир в терминах, именах и названиях: Слов.-справ. по истории и культуре Древней Греции и Рима / Науч. ред. А.И. Немировский. — Мн.: Беларусь, 1997.
76. Лихт Г. Сексуальная жизнь в Древней Греции. — М., 1995.
77. Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах, назвах. Довідник з історії та культури Стародавньої Греції і Риму. — Львів, 1988.

78. Лосев А.Ф. История античной эстетики: В 8 Т. — М., 1963-1994.
79. Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. — М., 1996.
80. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А. Платон — Аристотель. — М., 2000.
81. Лурье С.Я. Геродот. — М.-Л., 1947.
82. Луццато Дж. Экономическая история Италии. Античность и Средние века / Пер. с итал. — М.: Из-во иност. лит., 1954.
83. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей: В 3 Т. — М., 2001 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/lubker/index.htm>
84. Марру А.И. История воспитания в Античности (Греция). — М., 1998.
85. Машкин Н.А. История Древнего Рима. — М., 1956.
86. Медовичев А.Е. Проблемы античной демократии в современной англо-американской историографии: Науч.-аналит. обзор / АН СССР. ИНИОН. Отд. ист. наук. — М.: ИНИОН, 1990 // <http://www.auditorium.ru/books/1121/>
87. Мирзаев С.Б. Полибий. — М., 1986.
88. Мифология. Большой энциклопедический словарь. — М., 1997.
89. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 Т. / Гл. ред. С. Токарев. — М., 1987.
90. Моммзен Т. История Рима. — СПб.: Лениздат, 1993.
91. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М.: Изд-во «Наука», 1974. — 407 с.
92. Нейгебауэр О. Точные науки Древности. — М., 1978.
93. Немировский А.И. Рождение Клио. У истоков исторической мысли. — Воронеж, 1986.
94. Нерсесянц В.С. Сократ. — М., 1996.
95. Парандовський Я. Міфологія: вірування та легенди стародавніх греків і римлян. — К., 1977.
96. Пёльман фон Р. Очерк греческой истории и источниковедения. — СПб.: Алетей, 1999 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/poelm/index.htm>
97. Поплавский В. Культура триумфа и триумфальные арки Древнего Рима. — М., 2000.
98. Радциг С.И. Введение в классическую филологию. — М., 1965.
99. Радциг С.И. История древнегреческой литературы. — М.: Изд-во МГУ, 1959.
100. Рассел Б. Історія західної філософії. — К.: Основи, 1995.
101. Религия и община в Древнем Риме. — М., 1994.
102. Сергеенко М.Е. Жизнь Древнего Рима. — СПб.: Летний Сад; Журнал «Нева», 2000 // <http://ancientrome.ru/publik/sergeenko/ser01f.htm>
103. Сергеенко М.Е. Простые люди древней Италии. — М.-Л.: Наука, 1964 // <http://ancientrome.ru/publik/sergeenko/ser02s.htm>
104. Словарь античности. — М., 1992.
105. Советская историческая энциклопедия. — М., 1961-1976. — Т. 1-16.
106. Содомора А. Жива Античність. — К., 1983.
107. Тахо-Годи А.А., Лосев А.Ф. Греческая культура в мифах, символах и терминах. — СПб., 1999.
108. Тираспольский Г. Беседы с палачом: Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме. — М., 2003.
109. Тренчени-Вальдапфель И. Мифология. — М., 1959.
110. Тронський І. Історія античної літератури. — К., 1959.
111. Утченко С.Л. Древний Рим. События, люди, идеи. — М., 1969.
112. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. — М., 1978.
113. Уколова В.И. Античное наследие и культура Раннего Средневековья. — М., 1980.
114. Фенглер Х., Гируу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. — М., 1993.
115. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной жизни. — Л., 1991.
116. Фрззер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — М., 1986.
117. Хафнер Г. Выдающиеся портреты Античности: 337 портретов в слове и образе / Пер. с немец. В.А. Сеферьянца; Предисл. и ред. д.и.н. Г.Б. Федорова. — М.: «Прогресс», 1984.
118. Чанышев А.Н. Аристотель. — М., 1987.
119. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. — М., 1981.
120. Шанин Ю.В. Олимпия. История античного атлетизма. — СПб., 2001.
121. Штаерман Е.М. Древний Рим: Проблемы экономического развития. — М.: Наука, 1978.
122. Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. — М.: Наука, 1996.
123. Штаерман Е.М. Религия и мораль угнетенных классов Римской империи. — М., 1961.
124. Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. — М.: Наука, 1987.
125. Штолль Г.В. Герои Греции в войне и мире: История Греции в биографиях. — М., 2000.

II. РАННЯ І АРХАЇЧНА ГРЕЦІЯ

ДЖЕРЕЛА

1. Аполлодор. Мифологическая библиотека // <http://ancientrome.ru/antlitr/apolloodor/>
2. Аристотель. Афинская полития / Пер. С.И. Радцига. — М., 1997 // <http://ancientrome.ru/antlitr/aristot/index.htm>
3. Аристотель. Политика // Сочинения: В 4 Т. / Под общ. ред. А.И. Доватура — М.: Мысль, 1983. — Т.4. — С. 375-644 // <http://holmogorov.rossia.org/lib/aristotel/index.htm>
4. Геродот. История: В 9 Кн. / Пер. и прим. Г.А. Стратановского — М.: Ладомир, 1999 // <http://ancientrome.ru/antlitr/herodot/index.htm>
5. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Перекл., передм., прим. А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993.
6. Гесиод. Работы и дни. Теогония // Античная литература. Греция. Антология: В 2 Ч. / Сост. Н.А. Федоров, В.И. Мирошкова. — М.: Высш. шк., 1989. — Ч.1. — С. 58-69.

7. Гесиод. Теогония. Труды и дни. Щит Геракла. Фрагменты // <http://ancientrome.ru/antlitr/hesiod/index.htm>
<http://www.lib.ru/POEEAST/GESIOD/trudy.txt>
8. Гомер. Илиада / Пер. Н.И. Гнедича / Изд. подг. А.И. Зайцев. — 2-е изд., стереотип. — СПб.: «Наука», 2008 (серия «Литературные памятники»).
9. Гомер. Одиссея / Пер. В.А. Жуковского / Изд. подг. В.Н. Ярхо. — М.: «Наука», 2000.
10. Гомер. Илиада. Одиссея // <http://ancientrome.ru/antlitr/homer/index.htm>
11. Греческая древнейшая литература // Хрестоматия по античной литературе: В 2 Т. / Н.Ф. Дератани, Н.А. Тимофеева.
- Т.1. Греческая литература — М.: Просвещение, 1965 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/_GrLit.php
12. Диодор Сицилийский. Греческая мифология. Историческая библиотека / Пер. О.П. Цыбенко. — М.: Лабиринт, 2000.
13. Плутарх. Древние обычаи спартанцев // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Plutarh/dr_ob.php
14. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990. — Т.1. (биографии Тесея, Ликурга и Солона).
15. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Тесей. Ликург. Солон // <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/index-sgo.htm>
16. Правление Писистратидов в Афинах. Проект // <http://www.sno.pro1.ru/projects/pisistratides/index.htm>
17. Страбон. География в 17 книгах. — М.: Олма-пресс, 2004.
18. Феогнид. Тексты // <http://ancientrome.ru/antlitr/feognid/index.htm>
19. Фукидид. История. — М.: Ладомир, 1999.
20. Фукидид. История // Историки Античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т. 1: Древняя Греция.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров М.А. Наемники на службе у тиранов в Архаическую эпоху (VIII—VI вв. до н.э.) // <http://www.sno.7hits.net/projects/pisistratides/varia/alexandrov.htm>
2. Андреев Ю.В. Гомеровское общество. Основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции XI—VIII вв. до н.э. — СПб.: Из-во СПб. института истории РАН «Нестор-история», 2004. — 496 с.
3. Андреев Ю.В. Западное Причерноморье: моделирование отношений между местным населением и греками // ВДИ. — 1995. — №1.
4. Андреев Ю.В. Миноийский матриархат. Социальные роли мужчины и женщины в общественной жизни минойского Крита // ВДИ. — 1992. — №2. — С. 3-14 // http://pryahi.indeep.ru/history/andreev_01.html
5. Андреев Ю.В. Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы. — Л.: Изд-во «Наука», 1989 // <http://liberea.gerodot.ru/books/kykl.htm>
6. Андреев Ю.В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III — начало I тыс. до н.э.). — СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2002. — 862 с.
7. Андреев Ю.В. Спартанская гинекократия // Женщина в античном мире. — М.: Наука, 1995 — С. 44-62 // http://pryahi.indeep.ru/history/andreev_02.html
8. Андреев Ю.В. Раннегреческий полис (Гомеровский период). — Л., 1976.
9. Арапов М. Рождение метода (расшифровка линейного письма Б) // http://www.znanie-sila.ru/online/issue_1387.html
10. Арский Ф. В стране мифов. — М., 1968 (глава «За нитью Ариадны») // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/arsk/index.php
11. Бартонек А. Златообильные Микены / Пер. с чеш. О.П. Цыбенко. Послесл. А.И. Немировского. — М.: Наука, 1991 // <http://annals.xlegio.ru/greece/bartonek/bartonek.htm>
12. Берве Г. Тираны Греции / Берве Гельмут / Пер. с нем. Рывкиной О.Е. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997. — 640 с. (Серия «Исторические силуэты»).
13. Блаватская Т.В. Ахейская Греция во II тысячелетии до н.э. — М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1966 // http://annals.xlegio.ru/greece/blavat/index.htm#ah_gr
14. Блаватская Т.В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. — М.: Изд-во «Наука», 1976. — 142 с.
15. Блеген К. Троя и троянцы. Боги и герои города-призрака. — М.: Центрполиграф, 2004 (Серия: загадки древних цивилизаций).
16. Бокиш Г. Дворцы Крита // Вестник древней истории. — 1974. — №4 // http://annals.xlegio.ru/greece/krit_pal.htm
17. Борухович В.Г. Зевс Миноийский (следы культа верховного критского божества в греческих мифах и религиозных обрядах) // Античный мир и археология. Межвузовский научный сборник. — Саратов: СГУ, 1979. — Вып.4. — С. 3-26 // <http://ama.sgu.ru/ama04/ama0401.html>
18. Валлон А. История рабства в античном мире. Греция. — М.: Гос. соц-экон. изд., 1936.
19. Владимирская О.Ю. Алкмеониды и Филаиды афинские // http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/vladim_o/vlad_o00.htm
20. Вуд М. Троя: В поисках Троянской войны / Пер. с англ. В. Шарапова — М.: СТОЛИЦА-ПРИНТ, 2007. — 400 с. — (Non-fiction) // <http://www.sno.pro1.ru/lib/vud/index.htm>
21. Вуд М. Золото Трои / Пер. с англ. В. Шарапова. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2010. — 320 с. (Битвы цивилизаций).
22. Гаспаров М.Л. Занимательная Греция // <http://www.infoliolib.info/philol/gasparov/zgrec/index.html>
23. Гиндин Л.А. Троянская война и аххивя хеттских клинописных текстов // Вестник Древней Истории. — 1991. — №3 // http://annals.xlegio.ru/hetts/small/vdj_91_3.htm
24. Гиндин Л.А. Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. — М.: Восточная литература, 1996. — 328 с.
25. Гордезиани Р.В. Проблемы Гомеровского эпоса. — Тбилиси: ТГУ, 1978 // <http://annals.xlegio.ru/greece/gordez/index.htm>

26. Григорюк Т.В. Царь Минос: проблема исторической реальности личности // Личность в политике, науке, культуре (всемирная история). Докл. Всероссийской конф. молодых исследователей. ЯрГУ им. П.Г. Демидова, 15-17 сентября 2005 г. / В.В. Дементьева (отв. ред.). Ярославль. — С. 6-9.
27. Доватур А.И. Феогаид и его время. — Л., 1989.
28. Доисторическая Европа / Авторы-сост.: Н.Н. Непомнящий, Н.В. Кривцов. — М.: Вече, 2004. — 256 с. («Таинственные места Земли»)
29. Жестоканов С.М. Политическое устройство Коринфского полиса после свержения тирании Кипселидов // Жебелевские чтения-I (научные чтения памяти академика С.А. Жебелева). Тезисы докладов научной конференции 28-29 октября 1997 г. // <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/kafsbor/2003/zhest.htm>
30. Жмудь Л.Я. Пифагор и его школа. — М., 1990.
31. Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VIII—V веков до н.э. — Л., 1985.
32. Залюбовина Г.Т. Архаическая Греция: Особенности мировоззрения и идеологии: Учебное пособие. — М.: Из-во «Прометей» МИГУ им. В.И. Ленина, 1992.
33. Ильинская Л.С. Легенды и археология. Древнейшее Средиземноморье. — М.: Наука, 1988.
34. Квенелл М., Квенелл Ч. Гомеровская Греция. Быт. Религия. Культура / Пер. с англ. И.А. Емца. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. — 189 с.
35. Кожин П.М. Кносские колесницы // http://annals.xlegio.ru/i_greece.htm
36. Клейн Л.С. Анастомия «Илиады». — СПб.: Изд-во Спб. ун-та, 1998.
37. Кожин П.М. Кносские колесницы // Археология Старого и Нового Света. — М.: Наука, 1966. — С. 75-80
38. Коржинский А.Л. Война в поэмах Гомера // Античный мир и археология. Межвузовский научный сборник. — Саратов: СГУ, 1979. — Вып.4. — С. 70-82 // <http://ama.sgu.ru/ama04/ama0405.html>
39. Кулидж О. Троянская война / Пер. а англ. О.Д. Сидоровой. — М.: Центрполиграф, 2002.
40. Кулишова О.В. Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений. — СПб., 2001.
41. Кучинский М. Загадка Фестского диска и змееспондики. — М.: Вече, 2000 (Серия: Тайны древних цивилизаций).
42. Кыйв М. Три «партии» в Аттике в VI в. до н.э. в контексте социально-политической истории архаических Афин // <http://www.sno.pro1.ru/projects/pisistratides/varia/kijv.htm>
43. Лаптева М.Ю. Ахейцы в Ионии // МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э.Д. Фролова. — Вып.4. — С-Пб.: С-ПбГУ, 2005 // <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/kafsbor/mnemon/2005/2.pdf>
44. Лаптева М.Ю. У истоков древнегреческой цивилизации: Иония XI—VI вв. до н.э. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2009. — 512 с. — (Серия «Studia classica»).
45. Ленцман Я.А. Рабство в Микенской и Гомеровской Греции. — М.: Из-во АН СССР, 1963.
46. Лосев А.Ф. Гомер. — М.: Госучпедагиз, 1960 // <http://annals.xlegio.ru/greece/losev/index.htm#homer>
47. Лурье С.Я. Язык и культура Микенской Греции. — М.-Л.: Из-во АН СССР, 1957.
48. Макаров И.А. Идеологические аспекты ранней греческой тирании // <http://www.sno.pro1.ru/projects/pisistratides/varia/makarov.htm>
49. Макаров И.А. Тирания и Дельфы в рамках политической истории Греции второй половины VII—VI в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1995. — №4 // <http://www.sno.pro1.ru/projects/pisistratides/varia/makarovII.htm>
50. Мейерович М.Л. Шлиман. — М.: Дет. л-ра, 1966.
51. Молчанов А.А. Таинственные письмена первых европейцев. — М.: Наука, 1980.
52. Молчанов А.А., Нерознак В.П., Шарышкин С.Я. Памятники древнейшей греческой письменности. Введение в микенологию — М.: Наука, 1988 // <http://annals.xlegio.ru/greece/molchan/index.htm#pdgp>
53. Мякин Т.Г. Лесбосская демократия. Политический строй античной Митилены с древнейших времен до V в. н.э. Учебн. пособ. — Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т., 2004 // <http://www.nsu.ru/classics/makin/lesbos.htm>
54. О политической практике Писистрата // <http://www.sno.pro1.ru/projects/pisistratides/varia/practica.htm>
55. Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии // http://centant.spbu.ru/centrum/publik/paltzeva/pal_0100.htm
56. Петрушевский Д.М. Общество и государство у Гомера: Опыт исторической характеристики. Изд. 3-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. — 64 с.
57. Печатнова Л.Г. История Спарты (период архаики и классики) — СПб.: Гуманитарная Академия, 2001.
58. Печатнова Л.Г. Спартакские парфении // <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/kafsbor/1998/pechatn.htm>
59. Печатнова Л.Г. Формирование спартанского государства (VIII—VI вв. до н.э.). Учебное пособие по спецкурсу. — СПб.: Из-во СПбУ, 1997 // <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/pechat/pech02.htm>
60. Полякова Г.Ф. Социально-политическая структура Пилосского общества (по данным линейного письма В). — М.: Наука, 1978.
61. Римшнейдер М. От Олимпии до Ниневии во времена Гомера / Пер. с нем. Л.П. Суздальской. Послесл. А.А. Нейхардт. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1977. — 165 с.
62. Сергеева С.Н. Элевсин и Афины (с нач. II тыс. до VII в. до н.э.) // <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/kafsbor/1998/sergeeva.htm>
63. Суриков И.Е. Проблемы раннего афинского законодательства. — М.: Языки славянской культуры, 2004 (Studia historica. Series minor).
64. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический эгейский мир / Под ред. М.О. Косвена. — М.: Из-во иностр. л-ры, 1958.
65. Тейлор У. Микенцы. Подданные царя Миноса / Пер. с англ. — М.: Центрполиграф-Внешторгпресс, 2003 (Загадки древних цивилизаций).
66. Тренчени-Вальдапфель И. Гомер и Гесиод. — М., 1956.
67. Троянская война и ее герои. Приключения Одиссея / Проз. пер. Е. Тудоровской. — М.: РИЦ «Россия молодая», 1993. — 256 с.
68. Флоренсов Н.А. Троянская война и поэмы Гомера. — М.: «Наука», 1991. — 144 с.
69. Фор П. Повседневная жизнь Греции во времена Троянской войны. — М.: Мол. Гвардия; Палимпсест, 2004 (Живая история: Повседневная жизнь человечества).

70. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. — 2-е изд. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. у-та, 2004. — 266 с.
71. Черношвитов П.Ю. Долгая жизнь Минотавра // Химия и жизнь. — 2003. — №10. — С. 46-48.
72. Чернышев Ю.Г. К вопросу о «спартанском тоталитаризме» // <http://ancientrome.ru/publik/tchernyc/tcher02.htm>
73. Штоль Г. Генрих Шлиман. — М., 1991.
74. Яйленко В.П. Архаическая Греция и Ближний Восток. — М., 1990.

III. ГРЕЦИЯ ПЕРИОДУ КЛАСИКИ

ДЖЕРЕЛА

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 Т. / Под общ. ред. А.И. Доватура — М.: Мысль, 1983. — Т.4. — С. 375-644 // <http://holmogorov.rossia.org/libr/aristotel/index.htm>
2. Аристотель. Афинская полиция / Пер. С.И. Радцига. М., 1997 // <http://ancientrome.ru/antlitr/aristot/index.htm>
3. Геродот. История / Пер. и прим. Г.А. Стратановского // <http://ancientrome.ru/antlitr/herodot/index.htm>
4. Демосфен. Речи / Пер. С.И. Радцига. — М., 1954 // <http://simposium.ru/ru/node/12>
5. Демосфен. Речи. I: Олинфская первая // <http://ancientrome.ru/antlitr/demosthenes/olinf1-f.htm>
6. Демосфен. Речи. XI: В ответ на письмо Филиппа // <http://ancientrome.ru/antlitr/demosthenes/otvet-f.htm>
7. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека // <http://ancientrome.ru/antlitr/diodoros/index.htm>
8. Есхил. Перси // Трагедії / Пер. А. Содомори і Б. Тена. — К.: Дніпро, 1990.
9. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой. Анабасис // <http://ancientrome.ru/antlitr/ksenoph/index.htm>
10. Ксенофонт. Греческая история. — СПб.: Алетейя, 2000 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Ksenof/index.php
11. Ксенофонт. Греческая история // Историки Античности: В 2 Т. / Сост., вступ. ст. и прим. М. Томашевской — М.: Правда, 1989. — Т.1.
12. Платон. Государство. Законы. Политик. — М.: Мысль, 1998.
13. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990. — Т. 1. (биографии Фемистокла, Перикла, Алкивиада); Т.2 (биографии Кимона, Лисандра, Никия, Демосфена).
14. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Фемистокл. Перикл. Алкивиад. Аристид. Пелопид. Филопмен. Лисандр. Кимон. Никия. Эвмен. Демосфен. Фокион. Агесилай // <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/index-sgo.htm>
15. Фукидид. Из речи Перикла над могилами воинов // http://www.lib.ru/POEEAST/FUKIDID/fukidid1_1.txt
16. Фукидид. История. — М.: Ладомир, 1999.
17. Фукидид. История // Историки Античности: В 2 Т. — М.: Правда, 1989. — Т.1: Древняя Греция / Подг. М. Томашевской и И. Крестовского.
18. Эсхил. Персы // http://lib.ru/POEEAST/ESHIL/eshil_persi.txt

ЛІТЕРАТУРА

1. Античная Греция. Проблемы развития полиса / Редкол.: Е.С. Голубцова (отв. ред.), Л.П. Маринович, А.И. Павловская, Э.Д. Фролов. — М.: Наука, 1983. — Т.2: Кризис полиса.
2. Арский Ф.Н. Перикл. — М.: Молодая Гвардия, 1971 — 220 с. (Серия «Жизнь замечательных людей», вып. 16 (504).
3. Борухович В.Г. Агесилай в Египте // АМА. — Вып. 7. — Саратов, 1990. — С. 24-35.
4. Борухович В.Г. Афины, Персия и Египет в период от Союзнической войны до завоевания Египта Артаксерксом III в 343 г. до н. э. // АМА. — Вып. 8. — Саратов, 1990. — С. 3-11.
5. Бузескул В. История афинской демократии. — СПб: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1909.
6. Бюттен А.-М. Классическая Греция. — М.: «Вече», 2006 (Гиды цивилизаций).
7. Валлон А. История рабства в античном мире. Греция. — М.: Госуд. соц-экон. изд., 1936.
8. Владимирский М.Ю. Афинская олигархия // http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/vladim_m/vlad_m10.htm
9. Военная история: Эпаминонд – боевой порядок фиванцев в битвах при Левктрах и Мантинее // <http://strategwar.ru/military-history/voennaya-istoriya-epaminond-boevoy-poryadok-fivancev-v-bitvax-pri-levktrax-i-mantinee>
10. Гончарова Т.В. Еврипид. — 2-е изд. — М.: Молодая Гвардия, 1986. — 271 с., с ил. — (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 7 (651)).
11. Грант М. Золотая эра Греции. — Харьков: Книжный клуб, 2006.
12. Гушин В.Р. Кимон и кости Тезея // <http://ancientrome.ru/publik/gushchin/gushc01f.htm>
13. Дельбрюк Г. Сражение при Марафоне // http://www.genstab.ru/mar_delbruck.htm
14. Дискуссия о Марафонском сражении // http://www.genstab.ru/mar_litsos1.htm
15. Доватур А.И. Рабство в Аттике в VI—V вв. до н.э. — Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1980.
16. Исаева В.И. Античная Греция в зеркале риторики: Исократ. — М.: «Наука». Изд. фирма «Восточная литература». 1994. — 255 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/isaeva_antichnaya_greziya_v_zerkale_ritoriki/index.htm
17. Казаманова Л.Н. Очерки социально-экономической истории Крита V—IV вв. до н.э. — М.: Из-во Моск. у-та, 1964.
18. Карпюк С.Г. Общество, политика и идеология классических Афин. — М.: ИВИ РАН, 2003.
19. Королев К. Войны античного мира: Македонский гамбит. — М: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 512 с.: 16 л. ил. — (Военно-историческая библиотека) // http://militera.lib.ru/h/korolev_k/index.html
20. Кравчук А. Перикл и Аспазия: Историко-художественная хроника. — М.: Наука, 1991.
21. Курилов М.Э. Социально-политическое устройство, внешняя политика и дипломатия классической Спарты. Монография. — Саратов, 2005.
22. Кутергин В.Ф. Беотийский союз в 379-335 гг. до н.э.: Исторический очерк. — Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 1991.
23. Лурье С.Я. Геродот. — М.-Л.: АН СССР, 1947.
24. Маринович Д.П. Греческое наёмничество IV в. до н.э. и кризис полиса. — М.: «Наука», 1975.

25. Медовичев А.Е. Проблемы античной демократии в совр. англо-американской историографии: Науч.-аналит. обзор / АН СССР. ИНИОН. Отд. ист. наук. — М.: ИНИОН, 1990 // <http://www.auditorium.ru/books/1121/>
26. Моссе К. Демосфен как тип афинского политика // ВДИ. — 1996. — №2. — С. 20-25.
27. Никитюк Е.В. Процессы по обвинению в нечестии (асебии) в Афинах в последнюю четверть V в. до н.э. // <http://ancientrome.ru/publik/nikituk/nik02f.htm>
28. Перфилова Т.Б. Афинская демократия (середина V в. до н.э.) // <http://www.yspu.yar.ru/hreader/2/>
29. Печатнова Л.Г. Кризис спартанского полиса (конец V — нач. IV в. до н.э.) // <http://ancientrome.ru/publik/pechat/pech01f.htm>
30. Платон и его эпоха. К 2400-летию со дня рождения / Отв. ред. Ф.Х. Кессиди. — М.: Изд-во «Наука», 1979.
31. Родс П.Дж. Афинская демократия // <http://ancientrome.ru/publik/rhodes/rhod01.htm>
32. Рунг Э.В. Греция и Ахеменидская держава: История дипломатических отношений в VI — IV вв. до н. э. — СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2008. — 484 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/rung_greziya_i_akhemenidskaya_derzhava/download.htm
33. Сахненко В.А. Демагог Клеон // ВДИ. — 1991. — №4. — С. 71-81.
34. Соболевский С.И. Аристофан и его время. — М., 1957.
35. Строецкий В.М. Афины и Спарта. Борьба за гегемонию в Греции в V в. до н.э. (478-431 гг.) / Отв. ред. М.М. Холод. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. — 291 с. (Res Militaris) // <http://www.sno.pro1.ru/lib/strogezkij/download.htm>
36. Суриков И.Е. Античная Греция. Политики в контексте эпохи. Время расцвета демократии. — М.: «Наука», 2008
37. Суриков И.Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин : учеб. пособ. по спецкурсу для ист. ф-ов вузов. — М.: Русс. Фонд Содей. Обр. и Науке, 2009.
38. Суриков И.Е. Ксенические связи в дипломатии Алкивиада // АМА. — Вып. 11. — Саратов, 2002. — С. 4-13.
39. Суриков И.Е. Остракизм в Афинах / Отв. ред. доктор ист. наук Л.П. Маринович. — М.: Языки славянских культур, 2006. — 640 с.
40. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII—V вв. до н.э.) / Вступ. ст., науч. и лит. ред. Э.Д. Фролова. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002. — 544 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/tumans_rozhdenie_afiny/index.htm
41. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть). — СПб.: Издательский Центр «Гуманитарная Академия», 2001. (Серия «Studia classica») // <http://www.centant.ru/centrum/publik/books/frolov/index.htm>
42. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. — Л.: И-во ЛГУ, 1991 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/frolov/index.htm>
43. Цымбал О.Г. Экономические и социально-политические идеи трактата Ксенофонта «О доходах» // Традиционные общества: неизвестное прошлое. — Кн. 1 / П.Б. Уваров (отв. ред.). — Челябинск, 2010. — С. 199-203.

IV. ЭПОХА ЕЛЛІНІЗМУ

ДЖЕРЕЛА

1. Аппиан. Римские войны. — СПб: Алетейя, 1994 // <http://ancientrome.ru/antlitr/appian/index.htm>
2. Аппиан. Римская история // <http://ancientrome.ru/antlitr/appian/index.htm>
3. Арриан. Индия / Пер. О.В. Кудрявцева // ВДИ. — 1940. — №2 // <http://ancientrome.ru/antlitr/arrian/india-f.htm>
4. Арриан. Поход Александра. — М.-Л.: АН СССР, 1962.
5. Диодор Сицилийский. Греческая мифология. Историческая библиотека / Пер. с древнегр. О.П. Цыбенко. — М.: Лабиринт, 2000.
6. Иосиф Флавий. Иудейские древности: Сочинение в 20-ти книгах // <http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/drevnosti/index.html>
7. Курций Руф Квинт. История Александра Македонского // Историка Античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т.1: Древняя Греция. — С. 501-574.
8. Курций Руф Квинт. История Александра Македонского. С прилож. Диодора, Юстина, Плутарха об Александре. — М.: Изд-во МГУ, 1993 // <http://militera.lib.ru/h/rufus/index.html>
9. Павсаний. Описание Эллады: В 2 Т. (Репринт. изд. 1940 г.) — М.: Ладомир, 1994.
10. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990. — Т.2 (биография Александра Македонского).
11. Плутарх. О судьбе и доблести Александра. Речи первая и вторая // <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/index.htm>
12. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Эвмен. Александр. Фокион. Агид и Клеомен. Деметрий // <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/sgo/agis-f.htm>
13. Тит Ливий. История Рима от основания города: В 3 Т. / Отв. ред. Е.С. Голубцова. — М.: Наука, 1989 // <http://ancientrome.ru/antlitr/livi/index.htm> http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Livii/index.php
14. Флавий Иосиф. Иудейские древности: В 2 Т. — М.: Изд-во АСТ, Ладомир, 2003.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко И.Н. Взятие Сард войсками Антиоха III в освещении Полибия // АМА. — Вып. 11. — Саратов, 2002. — С. 30-37 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1287596727>
2. Александр Великий в легендах и исследованиях Востока и Запада. — М.: Алетейя, 2000.
3. Античная Греция. Проблемы развития полиса / Редкол.: Е.С. Голубцова (отв. ред.), Л.П. Маринович, А.И. Павловская, Э.Д. Фролов. — М.: Наука, 1983. — Т.2: Кризис полиса.

4. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма. — М.: Наука, 1982.
5. Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. — М.-Л.: Из-во АН СССР, 1958.
6. Бикерман Э. Государство Селевкидов. — М: Наука, 1985 // <http://annals.xlegio.ru/greece/bikerman/bikerman.htm>
7. Блаватская Т.В. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. — М.: «Наука», 1983.
8. Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Рабство в эллинистических государствах в III—I вв. до н.э. — М.: Изд-во «Наука», 1969.
9. Блаватский В.Д. «Рабский вопрос» в идеологии эллинизма // Античное общество (Международная конференция, посвященная изучению проблем античности. Ленинград, 9-14 апреля 1964 г.). — М.: «Наука», 1967. — С. 13-17 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1262033927>
10. Боуз П. Стратегическое искусство Александра Македонского. Вне времени: уроки строителя величайшей империи / Пер. с англ. — М.: ЗАО «Олимп — Бизнес», 2005.
11. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1980. — 456 с.
12. Грант М. Клеопатра. Последняя из Птолемеев / Пер. с англ. — М.: Центрполиграф, 2004.
13. Грэйнджер Дж.Д. Империя Александра Македонского. Крушение великой державы / Пер. с англ. С.О. Махарадзе. — М.: АСТ Астрель, 2010. — 351 с.
14. Грин П. Александр Македонский. Царь четырех сторон света. — М.: Центрполиграф, 2003.
15. Дройзен И.Б. История эллинизма: В 2 Т. — М.-СПб.: Эксмо Изографус; Terra Fantastica, 2003. — Т.1: Походы Александра и начало распада его империи; Т.2: Войны диадохов и закат эллинизма.
16. Дрюон М. Александр Великий или Книга о Боге. — М.: Нугешиинвест, 1993.
17. Ельницкий Л.А. Раскопки в Дюра-Эвропос // ВДИ. — 1938. — № 2 // http://annales.info/books/dura_evr.htm
18. Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280-220 гг. до н.э. — Казань: Из-во Казан. ун-та, 1980 // http://www.sno.pro1.ru/lib/zhigunin_mezhdunarodnie_otnosheniya_ellinisticheskikh_gosudarstv/index.htm
19. Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода. — М.: Наука, 1969.
20. Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма). Учебное пособие / Под ред. проф. В.И. Кузицина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982 // http://www.sno.pro1.ru/lib/istochnikovedenie_drevney_grezii/index.htm
21. Кащеев В.И. Война и понятие справедливости у греков в эпоху эллинизма // АМА. — Вып. 9. — Саратов, 1993. — С. 23-50.
22. Кащеев В.И. Договор Филиппа V и Антиоха III в интерпретации античных и современных авторов // АМА. — Вып. 8. — Саратов, 1990. — С. 44-52 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1351155714>
23. Кащеев В.И. Эллинистический мир и Рим. — М., 1993.
24. Климов О.Ю. Военная организация городов Малой Азии в эпоху эллинизма // АМА. — Вып. 9. — Саратов, 1993. — С. 50-59 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1351189278>
25. Климов О.Ю. Пергамское царство: проблемы политической истории и государственного устройства. — СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. — 400 с.
26. Климов О.Ю. Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения // МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира // Под ред. проф. Э.Д. Фролова. — Выпуск 7. — СПб., 2008 // <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/kafsborg/mnemon/2008/6.pdf>
27. Ковалёв С.И. Александр Македонский / Ковалёв С.И. — Л.: ОГИЗ, 1937 // http://www.sno.pro1.ru/lib/kovalev_aleksandr_makedonskiy/index.htm
28. Королёв К. Войны античного мира. Македонский гамбит. — М.-СПб.: Эксмо Изографус; Terra Fantastica, 2003.
29. Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке — М.: Наука, 1979.
30. Кравчук А. Закат Птолемеев / Пер. с польск. — М.: Наука, 1973 («По следам исчезнувших культур Востока»).
31. Кузнецов Д.В. Эллинистический Египет: основные тенденции развития в конце IV — второй трети I вв. до н.э. Учебное пособие. — Благовещенск, 2005.
32. Левек П. Эллинистический мир / Пер. с франц. Е.П. Чиковой. Коммент. и послесл. Г.А. Кошеленко. — М.: Наука. Гл. ред. вост. л-ры, 1989. — 252 с. (По следам исчезнувших культур Востока).
33. Левицкий Г. Александр Македонский. Гениальный каприз судьбы. — М.: Феникс, НЦ ЭНАС, 2010 (Серия: Человек и эпоха).
34. Маринович Л.П. Греки и Александр Македонский (К проблеме кризиса полиса). — М.: Наука. Изд. фирма «Восточная литература», 1993. — 287 с.
35. Маринович Л.П. Социально-политическая борьба и наемничество в Греции IV в. до н.э. в трактате Энея Тактика // http://www.xlegio.ru/sources/aeneae/aeneae_mercenaries.htm
36. Молев Е.А. Властитель Понта. Монография. — Н.-Новгород: Изд-во Н.-городского у-та, 1995.
37. Попов А.А. Греко-бактрийское царство. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2008. — 240 с.
38. Ранович А. Александр Македонский и греческие города Малой Азии // ВДИ. — 1947. — №4 // <http://annales.info/greece/small/ranov.htm>
39. Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. — М.-Л.: АН СССР, 1950.
40. Рено М. Божественное пламя / Пер. с англ. Г. Швейника. — М.: «Амфора», 2006. — 605 с.
41. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. — М.: Наука, 1996. — 348 с.
42. Светлов Р.В. Войны античного мира: Походы Пирра. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 480 с. — (Военно-историческая библиотека).
43. Светлов Р.В. Пирр и военная история его времени. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2006. — 355 с.
44. Секунда Н, Макбрайд А. Армия Александра Великого. — М.: «Астрель-АСТ», 2004. (Военно-историческая серия «Солдат»).
45. Сизов С.К. Военная организация и военная реформа в Ахейском и Беотийском союзах (III — II вв. до н.э.) // http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/sizov_d.htm
46. Смирнова В.В. Некоторые проблемы истории эпохи Александра Македонского и эллинистического периода в современной буржуазной историографии // АМА. — Вып. 6. — Саратов, 1986. — С. 74-84.

47. Тарн В. Эллинистическая цивилизация. — М.: Изд. иностр. л-ры, 1949.
48. Фишер-Фабиан С. Александр Великий. Мечта о братстве народов / Пер. с нем. Н. Фатовой, А. Вайса, А. Уткина, Л. Борисенковой; общ. ред. М. Ливановой. — Смоленск: «Русич», 1998. — 432 с. («Тирания»).
49. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть) // http://www.sno.pro1.ru/lib/frolov_greziya_pozdney_klassiki/index.htm
50. Фор П. Александр Македонский. — М., 2001.
51. Фор П. Повседневная жизнь армии Александра Македонского / Пер. с фр. Т.А. Левиной. — М.: Молодая гвардия, 2008. — 362 с.: (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
52. Форкони Д. Александр Македонский: завоеватель мира / Пер. с итал. — М.: Изд-во «Никола-Пресс», 2008. — 128 с. — (Тайны истории).
53. Фрэн И. Клеопатра. — М., 2001 // <http://knigochei.net/proza/istoricheskaya-proza/3467-kleopatra.html>
54. Фуллер Дж.Фред. Военное искусство Александра Великого // http://militera.lib.ru/science/fuller_j01/index.html
55. Хабихт Х. Афины: История города в эллинистическую эпоху. — М.: Ладомир, 1999.
56. Холод М.М. Малоазийские греческие полисы и Александр Македонский в 334 г. до н.э. // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1341118348>
57. Цибукидис Д.И. Древняя Греция и Восток. Эллинистическая проблематика греческой историографии (1850-1974). — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1981. — 253 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/zibukidis_greziya_i_vostok/index.htm
58. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Сокр. пер. с нем. — М.: Наука, 1984 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/schach/index.htm>
59. Шифман И.П. Александр Македонский. — Л.: Наука, 1988.
60. Шофман А.С. Александр Македонский как дипломат // АМА. — Вып. 8. — Саратов, 1990. — С. 21-43 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1343901857>
61. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1984 // http://www.sno.pro1.ru/lib/shofman_raspad_imperii_aleksandra_makedonskogo/index.htm
62. Эллинизм: Восток и Запад. — М., 1992 // <https://yadi.sk/i/KgzD46hB33Q9XX>
63. Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990 // http://www.sno.pro1.ru/lib/ellinizm_ekonomika_politika_kultura/index.htm

V. СТАРОДАВНЯ ІТАЛІЯ РАННІЙ РИМ

ДЖЕРЕЛА

1. Диодор Сицилийский. Греческая мифология. Историческая библиотека / Пер. с древнегр. О.П. Цыбенко. — М.: Лабиринт, 2000.
2. Ливий Тит. История Рима от основания города: В 3 Т. / Отв. ред. Е.С. Голубцова. — М.: Наука, 1989 // <http://ancientrome.ru/antlitr/livi/index.htm>
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Livii/index.php
3. Ливий Тит. История от основания города // Историки Античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т.2: Древний Рим.
4. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Сост. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990. — Т.1.
5. Плутарх. Сравнительные жизнеописания // <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/index-sgo.htm>
6. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 Т. / Подг. С.П. Маркиш. — М., 1961-1964.
7. Страбон. География в 17 книгах. — М.: Олма-пресс, 2004 // <http://ancientrome.ru/antlitr/strabo/index.htm>

ЛІТЕРАТУРА

1. Буриан Я. Моухова Б. Загадочные этруски / Пер. с чешск. П.Н. Антонова. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1970. — 227 с.
2. Гуревич Д., Рапсат-Шарлье М.-Т. Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме / Пер. с франц. — М.: Молодая гвардия, 2006 (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
3. Ельницкий Л.А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII—III вв. до н.э. — М.: Наука, 1964.
4. Залесский Н.Н. Этруски в Северной Италии. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959.
5. Картины для мертвых // Этрурия // Новый Геродот // <http://rec.gerodot.ru/etruria/fresco.htm>
6. Колпинский Ю.Д., Бритова Н.Н. Искусство этрусков и Древнего Рима // Памятники мирового искусства / Ред. колл.: Н.В. Томский (предс.). — Вып. VII (сер. вторая) — М.: Искусство, 1982.
7. Коптев А.В. Архаический Рим: от царей к консулам // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/koptev07.htm>
8. Коптев А.В. Легенда о Горациях и Куриациях — фрагмент переходной нормы наследования царской власти в архаическом Риме // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/koptev10.htm>
9. Мавлеев Е.В. Лукумоны // Наука и религия. — 1990. — №10 // <http://rec.gerodot.ru/etruria/lukum.htm>
10. Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура / Пер. с англ. — М.: Центрполиграф, 2006.
11. Маяк И.Л. Рим первых царей (Генезис римского полиса). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.
12. Мифы и легенды народов мира. Ранняя Италия и Рим / А.И. Немировский. — М.: Литература, Мир книги, 2004.
13. Моммзен Т. История Рима. — СПб: Наука, Ювента, 1994. — Т.1: До битвы при Пидне.
14. Немировский А.И. Идеология и культура Раннего Рима. — Воронеж: Из-во Воронеж. ун-та, 1964.
15. Немировский А.И. История Раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства. — Воронеж: Из-во Воронеж. ун-та, 1962.
16. Немировский А.И. Новое об этрусках // Наука и жизнь. — 1985. — №10. — С. 104-109.
17. Нечай Ф.М. Образование Римского государства. — Минск: Изд-во БГУ, 1972.

18. Нечай Ф.М. Рим и италики. — Минск: Изд-во Мин. высш., ср. спец. и проф. обр. БССР, 1963. — 194 с.
19. Тимофеева Н.К. Религиозно-мифологическая картина мира этрусков. — Новосибирск: Наука, 1980. — 112 с.
20. Токмаков В.Н. Армия и государство в Риме: от эпохи царей до Пунических войн: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007. — 264 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/tokmakov_armiya_i_gosudarstvo_v_rime/index.htm
21. Штаерман Е.М. Древний Рим: Проблемы экономического развития. — М.: Наука, 1978.
22. Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. — М.: Наука, 1996.
23. Штаерман Е.М. К проблеме возникновения государства в Риме // ВДИ. — 1989. — №2. — С. 76-93.
24. Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. — М.: Наука, 1987.
25. Энман А. Легенда о римских царях, ее происхождение и развитие // <http://ancientrome.ru/publik/ehnman/ehn01f.htm>
26. Эргон Ж. Повседневная жизнь этрусков / Науч. ред. Е.В. Колодочкиной; вступ. ст. С.Ю. Нечаева; пер. с фр. А.Б. Овезовой. М.: Молодая гвардия, 2009. — 334 с. (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
27. Этрурия. Реконструкция (история, искусство, исследования, письменность, мифология, стиль жизни etc.) // Новый Геродот // <http://rec.gerodot.ru/etruria/index.htm>
28. Этруски: Итальянское жизнелюбие. — М.: Терра-Книжный Клуб, 1998 (Энциклопедия «Исчезнувшие цивилизации»).

VI. РИМ ЭПОХИ РЕСПУБЛИКИ

ДЖЕРЕЛА

1. Аппиан. Гражданские войны. Книга I // Историки античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т.2: Древний Рим. — С. 523-608.
2. Аппиан. Римские войны. — СПб: Алетей, 1994 // <http://ancientrome.ru/antlitr/appian/index.htm>
3. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о гражданской войне, об Александрийской войне, об Афинской войне; Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. — М.: Ладомир, 1999.
4. Историки Рима / Под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи и С. Шервинского; Вступ. ст. С. Утченко. Ред. перев. С. Маркиш. — М.: Изд-во «Художеств. литература», 1970. — 494 с.
5. Катон Марк Порций. Земледелие / Перевод и комм. М.Е. Сергеевко. — М.-Л., 1950.
6. Ливий Тит. История Рима от основания города: В 3 Т. / Отв. ред. Е.С. Голубцова. — М.: Наука, 1989 // <http://ancientrome.ru/antlitr/livii/index.htm>
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Livii/index.php
7. Ливий Тит. История от основания города // Историки Античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т.2: Древний Рим.
8. Непот Корнелий. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках. — М.: Изд-во МГУ, 1992 // <http://ancientrome.ru/antlitr/nepot/index.htm>
9. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту: В 3 Т. / Пер. и комм. В.О. Горенштейна. — М.-Л.: Изд. АН СССР, 1949-1951 // <http://ancientrome.ru/antlitr/cicero/epistulae/index.htm>
10. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Сост. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990. — Т.1.
11. Плутарх. Сравнительные жизнеописания // <http://ancientrome.ru/antlitr/plutarch/index-sgo.htm>
12. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В 3 Т. / Подг. С.П. Маркиш. — М., 1961-1964.
13. Саллюстий Крисп Гай. О заговоре Катилины // Историки античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т.2: Древний Рим.
14. Светоний Транквилл Гай. Жизнь двенадцати цезарей // Историки античности: В 2 Т. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1989. — Т.2: Древний Рим (биографии Цезаря и Августа).
15. Светоний Транквилл Гай. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. М.Л. Гаспарова. Изд. подг. М.Л. Гаспаров, Е.М. Штаерман. Отв. ред. С.Л. Утченко. — М.: Наука, 1993 // <http://ancientrome.ru/antlitr/svetoni/index.htm>
16. Цезарь Гай Юлий. Галльская война // http://www.xlegio.ru/sources/caesar/bello_gallico.htm
17. Цезарь Гай Юлий. Гражданская война // http://www.xlegio.ru/sources/caesar/bello_civili.htm
18. Цезарь Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о гражданской войне, об Александрийской войне, об Афинской войне / Пер. и комм. М.М. Покровского. — М.-Л.: АН СССР, 1948.
19. Цицерон Марк Туллий. Речи: В 2 Т. / Изд. подг. В.О. Горенштейн, М.Е. Грабарь-Пассек. — М.: Изд. АН СССР, 1962 // <http://ancientrome.ru/antlitr/cicero/index.htm>

ЛИТЕРАТУРА

1. Берне А. Брут. — М.: Молодая гвардия, 2004 (ЖЗЛ. — Вып. 872).
2. Бобровникова Т.А. Жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена / Бобровникова Т.А. / Худож. оформ. С. Любаева. — М.: Изд-во АО Молодая Гвардия, 2001. — 507 с. (Серия: Живая история. Повседневная жизнь человечества).
3. Бобровникова Т.А. Сципион Африканский: Картины жизни Рима эпохи Пунических войн. — М.: Мол. Гвардия, 1998.
4. Грант М. Клеопатра. Последняя из Птолемеев / Пер. с англ. — М.: Центрполиграф, 2004.
5. Горончаровский В.А. Арена и кровь: Римские гладиаторы между жизнью и смертью. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009. — 256 с. (Серия «Militaria Antiqua», XIII).
6. Горьков С.Ю. Римский флот в период завоевания Италии // <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/gorkov.htm>
7. Гуревич Д., Рапсат-Шарлье М.-Т. Повседневная жизнь женщины в Древнем Риме / Пер. с франц. — М.: Молодая гвардия, 2006 (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
8. Дельбрюк Г. Вторая Пуническая война // http://www.genstab.ru/delb_punic0.htm
9. Дриды Э. Карфаген и Пунический мир. — М.: Вече, 2008. — 400 с. (Гиды цивилизаций).
10. Ельницкий Л.А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII—III вв. до н.э. — М.: Наука, 1964.

11. Жмодиков А.Л. Тактика римской пехоты IV—II веков до н.э. // http://www.genstab.ru/zhmod_tactics.htm
12. Зелинский Ф.Ф. Римская республика. — СПб., 2002.
13. Камалутдинов К. Я. Цицерон о роли и месте рипсерс в политической системе римского общества (по материалам трактата «О государстве») // АМА. — Вып. 6. — Саратов, 1986. — С. 19-31 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1351094786>
14. Кащеев В.И. Первая римско-македонская война в интерпретации английских и американских антиковедов // АМА. — Вып. 6. Саратов, 1986. — С. 42-57 // <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1351095369>
15. Квашнин В.А. «Неизвестные» законы о роскоши эпохи Ганнибаловой войны (214-210 гг. до н.э.) // <http://ancientrome.ru/publik/kvashnin/kvash01.htm>
16. Коптев А.В. XII таблиц и календарь архаического Рима: к вопросу об обществе и эпохе записи древнейших римских законов // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/koptev09.htm>
17. Коптев А.В. Несколько замечаний о восстании Спартака // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/kopt18.htm>
18. Кораблев И.П. Ганнибал. — М.: Наука, 1976 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/korab/index.htm>
19. Короленков А.В. Квинт Серторий: Политическая биография. — СПб.: Алетейя, 2003. — 310 с. — (Серия «Античная библиотека. Исследования»).
20. Кравчук А. Закат Птолемеев / Пер. с польск. — М.: Наука, 1973 («По следам исчезнувших культур Востока»).
21. Кузицин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система. — М.: Изд-во МГУ, 1990.
22. Кузицин В.И. Нормы и степень эксплуатации труда сельскохозяйственных рабов в Италии II в. до н.э. — I в. н.э. (Проблема производительности рабского труда и ее эволюции) // <http://ancientrome.ru/publik/kuzich/kuz01.htm>
23. Кузицин В.И. Римское рабовладельческое поместье II в. до н.э. — I в. н.э. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.
24. Куликов А.В. Восточная политика Рима и политическая борьба в Римской республике (II—I вв. до н.э.). Учебное пособие к спецкурсу. — Псков: ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004.
25. Лансель С. Ганнибал. — М., 2002.
26. Лесков В.А. Спартак / Послесл. В.И. Кузицина. — М.: Мол. гвардия, 1983. — 383 с. — (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 15(640)).
27. Мелани К. Юлий Цезарь / Пер. с итал. — М.: Изд-во «Ниола-Пресс»; ООО «Изд. дом "Вече"», 2009. — 128 с. (Тайны истории).
28. Мишулин А.В. Спартак. Научно-популярный очерк / Под ред. С.Л. Утченко. — М.: Учпедгиз, 1950.
29. Молев Е.А. Властитель Понта. Монография. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1995.
30. Маяк И.Л. Римляне Ранней Республики. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993.
31. Моммзен Т. История Рима. — СПб: Наука, Ювента, 1994. — Т.1: До битвы при Пидне.
32. Моммзен Т. История Рима. Т.2.: От битвы при Пидне до смерти Суллы. — СПб.: Наука, Ювента, 1994.
33. Паолуччи Ф. Гладиаторы: обреченные на смерть / Пер. с итал. — М.: Изд-во «Ниола-Пресс»; ООО «Изд. дом "Вече"», 2007. — 128 с. (Тайны истории).
34. Парфенов В.Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. — СПб.: Алетейя, 2001.
35. Петер У. О выделении плебейской верхушки в Риме (до 367 г. до н.э.) // Межвузовский сборник научных статей «Античность Европы». — Пермский ун-т, 1992. — С. 32-37 // <http://ancientrome.ru/publik/peter/peter01.htm>
36. Помпеи: Искусство и история / Пер. с итал. Н. Кравченко. — Флоренция: Casa Editrice Bonechi, 1995.
37. Помпеи: Сгинувший город. — М.: Терра-Терра, 1997 (Энциклопедия «Исчезнувшие цивилизации»).
38. Рязанов В.В. Политические цели и методы Секста Помпея и Октавиана Августа // <http://ancientrome.ru/publik/ryazanov/ryaz03.htm>
39. Рязанов В.В. Современная историография об участии рабов в движении Секста Помпея в 43-36 гг. до н.э. // <http://ancientrome.ru/publik/ryazanov/ryaz01.htm>
40. Ревяко К.А. Пунические войны. — Минск: Изд-во «Университетское», 1988 // <http://mirknig.ws/history/80233-revyako-k-a-punicheskie-voyny.html>
41. Семёнов В.В. Марк Порций Катон Старший. Политика и идеология в Римской республике в первой половине II в. до н.э. // <http://www.sno.pro1.ru/publ/index.htm>
42. Семёнов В.В. Некоторые аспекты создания «De agri cultura» Марка Порция Катона Старшего // <http://www.sno.pro1.ru/publ/index.htm>
43. Семенов В.В. Один эпизод из Спартаковской войны. Последний поход Спартака // <http://www.sno.pro1.ru/publ/index.htm>
44. Семёнов В. Политическая биография Марка Порция Катона Старшего // <http://www.sno.pro1.ru/publ/index.htm>
45. Сидорович О.В. Гней Марций Кориолан: легенда и история // Межвузовский сборник научных статей «Античность Европы». — Пермский ун-т, 1992. — С. 9-15 // <http://ancientrome.ru/publik/sidorovc/sidor01.htm>
46. Симон Г. Войны Рима в Испании. 154-133 гг. до н.э. / пер. с нем., науч. ред. и вступ. ст. А.В. Короленкова. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2008. — 288 с. (Серия «Studia classica»).
47. Токмаков В.Н. Армия и государство в Риме: от эпохи царей до Пунических войн: учебное пособие. — М.: КДУ, 2007. — 264 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/tokmakov_armiya_i_gosudarstvo_v_rime/index.htm
48. Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. — М.: Наука, 1996.
49. Токмаков В.Н. Римское всадничество и центуриатная военная организация Ранней Республики (V — начало IV в. до н.э.) // <http://ancientrome.ru/publik/tokmakov/tokm01.htm>
50. Трухина Н.Н. Политика и политики «золотого века» Римской республики II в. до н.э. — М.: Изд-во МГУ, 1986.
51. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики (Из истории политических идей I в. до н.э.). — М.: Изд-во АН СССР, 1952.
52. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. — М.: «Наука», 1965.
53. Утченко С.Л. Римская историография и римские историки // Историки Рима / Под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровскою, А. Тахо-Годи и С. Шервинского; Вступ. ст. С. Утченко. Ред. перев. С. Маркиш. — М.: Изд-во «Художеств. литература», 1970. — С. 5-32.
54. Утченко С.Л. Цицерон и его время. — М.: Изд-во «Мысль», 1972 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ut2/index.htm>
55. Утченко С.Л. Юлий Цезарь. — М.: Мысль, 1976 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ut/index.htm>

56. Харт Л.Б. Сципион Африканский. Победитель Ганнибала / Пер. с англ. Б.Э. Верпаховского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 286 с.
57. Хёфлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы. Спартак у ворот Рима / Пер. с немец. — М.: Мысль, 1992.
58. Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Победенные. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Издательство СПбГУ, 2006. — 314 с. — (История и культура).
59. Цицерон. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1958 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ciceron/index.htm>
60. Шифман И.Ш. Возникновение Карфагенской державы. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963.
61. Шифман И.Ш. Карфаген. — СПб.: Изд-во СПб. у-та, 2006 // http://www.sno.pro1.ru/lib/shifman_karfa-gen/index.htm
62. Шифман И.Ш. Цезарь Август. — Л.: Мысль, 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/shif/index.htm>
63. Штаерман Е.М. История крестьянства в Древнем Риме. — М.: Наука, 1996.
64. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике. — М.: Наука, 1964.
65. Этьен Р. Юлий Цезарь. — М., 2003.
66. Юдин А.В. Некоторые аспекты взаимоотношений римских колоний с метрополией в V—III вв. до н.э. // <http://www.hist.msu.ru/Calendar/1999/Apr/Iomonos99/Yudin.htm>

VII. РИМ ЭПОХИ ПРИНЦИПАТУ

ДЖЕРЕЛА

1. Авторы жизнеописаний Августов // <http://book.plib.ru/read/1/page0/1170.html>
2. Аврелий Виктор. Извлечения о жизни и нравах римских императоров // <http://ancientrome.ru/antlitr/aur-vict/epitoma-f.htm>
3. Апулей. Метаморфозы, или Золотой Осел // <http://lib.ru/POEEAST/APULEJ/apulei.txt>
4. Властелины Рима. — М.: Наука, 1992 // <http://ancientrome.ru/antlitr/sha/index.htm>
5. Деревенский Б.Г. Иисус Христос в документах истории // <http://www.biblicalstudies.ru/books.html#Derev>
6. Дион Кассий Коккеян. История кесарей. Книги LVII—LXIII «Истории римлян» / Предисловие, перевод, комментарии В. Н. Талаха; под ред. В. Н. Талаха и С. А. Куприенко. — Киев : Видавель Куприенко С. А., 2013. — 239 с. // <http://kuprienko.info/istoriya-kesarey-knigi-lvii-lxiii-istorii-rimlyan-diona-kassiya-kokkeyyana/>
7. Дион Кассий Римская история (фрагмент LVI, 18-22: О поражении в Тевтобургском лесу) // <http://www.xlegio.ru/sources/cassius/teutoburg.htm>
8. Иосиф Флавий. Иудейская война / Перев., введен. прим. Я.Л. Чертка (1900 г.) // <http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/voina/index.html>
9. Иосиф Флавий. Иудейские древности. Сочинение в 20-ти книгах // <http://vehi.net/istoriya/israil/flavii/drevnosti/index.html>
10. Лукиан. Диалоги // Хрестоматия по античной литературе: В 2 т. / Сост. Н.Ф. Дератани, Н.А. Тимофеева. — М.: Просвещение, 1965 — Т.1. Греческая литература // <http://lib.ru/POEEAST/LUKIAN/>
11. Лукиан. Диалоги // http://krotov.info/acts/02/03/lukian_15.htm
12. Лукиан. Избранная проза / Сост., вступ. ст., коммент. И. Нахова. — М.: Правда, 1991.
13. Плиний Младший. Письма / Пер. М.Е. Сергеевко, А.И. Доватура и В.С. Соколова. — М.-Л., 1950.
14. Псевдо-Гигин. Об устройстве военных лагерей / Пер. А.В. Колобова // http://ancientrome.ru/antlitr/psdgigin/cast_f.htm
15. Римские историки IV века / Подг. А.И. Донченко, М.Ф. Высоцкий, М.Л. Хорьков. — М.: Росспэн, 1997 // http://krotov.info/acts/04/onomastik/istoriki_0.htm
16. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М.: Политиздат, 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ran/cont.htm>
17. Светоний Транквилл Гай. Властители Рима: Жизнь двенадцати цезарей. — М.: Ладомир, 2000.
18. Светоний Транквилл Гай. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. М.Л. Гаспарова. Изд. подг. М.Л. Гаспаров, Е.М. Штаерман. Отв. ред. С.Л. Утченко. — М.: Наука, 1993 // <http://ancientrome.ru/antlitr/svetoni/index.htm>
19. Сенека Луций Анней. Моральные листы до Луцилия / Пер. А. Содомори. — К.: Основы, 1999.
20. Сенека. Нравственные письма к Луцилию // <http://ancientrome.ru/antlitr/seneca/epist/epist-f.htm>
21. Тацит П. Анналы // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Tacit/index.php
22. Тацит Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История // <http://ancientrome.ru/antlitr/tacit/index.htm>

ЛІТЕРАТУРА

1. Белова Н.Н. Рабство в римской Галлии // <http://ancientrome.ru/publik/belova/bel01-f.htm>
2. Борухович В.Г. Последний период гражданских войн (исторический очерк) // АМА. — Вып. 6. — Саратов, 1986. — С. 115-134.
3. Виденгрэн Г. Мани и манихейство / Пер. с нем. Иванова С.В. — СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. — 256 с.
4. Вишпер Р.Ю. Рим и раннее христианство. М.: Изд-во АН СССР, 1954.
5. Воробьева Н.Н. Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I—IV вв. в освещении отечественной историографии второй половины XIX — начала XX в.: Учебное пособие. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2005.
6. Глушанин Е.П. Предпосылки реформ Галлиена и их место в процессе трансформации римской армии // Страны Средиземноморья в античную и средневековую эпохи. Проблемы социально-экономического развития. Межвузовский сборник. — Горький: Издание ГТУ им. Н.И. Лобачевского, 1985. — С. 95-105.
7. Голубцова Е.С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии. I—III вв. — М.: «Наука», 1977.
8. Грант М. Расцвет Римской империи. — Харьков: Книжный клуб, 2005 // <http://mirknig.su/knigi/history/67824-rascvet-rimskoy-imperii.html>
9. Дешнер К. Криминальная история христианства: В 4 Кн. — Кн.1 / Пер. с немец. — М.: Терра, 1996.
10. Донини А. У истоков христианства / Пер. с итал. — М.: Политиздат, 1979.
11. Дримба О. Овидий. Поэт Рима и Том / Пер. с румын. Е. Логиновской. — Бухарест: Изд-во «Меридиане», 1963.

12. Дуров В.С. Нерон, или Актер на троне. — СПб.: Изд-во «Алетейя», 1994.
13. Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата. — Л., 1985.
14. Зелинский Ф.Ф. Римская империя. — СПб., 1999.
15. Зелинский Ф.Ф. Соперники христианства. — СПб., 1995.
16. История Legio VIII Augusta // <http://ancientrome.ru/army/leg08.html>
17. Каркопино Ж. Повседневная жизнь Древнего Рима. Апогей империи / Пер. с фр. И.И. Маханькова. — М.: Молодая гвардия, 2008. — 420 с.
18. Каутский К. Происхождение христианства / Пер. с немец. — М.: Политиздат, 1990.
19. Колобов А.В. Экономические аспекты римской оккупации рейнско-дунайского пограничья в эпоху Юлиев-Клавдиев // <http://ancientrome.ru/publik/kolobov/kolob11.htm>
20. Крист К. История времён римских императоров от Августа до Константина: В 2 Т. / Пер. с немец. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
21. Кубланов М.М. Возникновение христианства. — М., 1974.
22. Кузищин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система. — М.: Изд-во МГУ, 1990.
23. Кузищин В.И. Нормы и степень эксплуатации труда сельскохозяйственных рабов в Италии II в. до н.э. — I в. н.э. (Проблема производительности рабского труда и ее эволюции) // <http://ancientrome.ru/publik/kuzich/kuz01.htm>
24. Кузищин В.И. Римское рабовладельческое поместье II в. до н.э. — I в. н.э. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.
25. Ляпустин Б.С. Женщины в ремесленных мастерских Помпей // <http://ancientrome.ru/publik/lapustin/lap01.htm>
26. Моммзен Т. История Рима. — Т.5: Провинции от Цезаря до Диоклетиана. — СПб.: Наука, 1995.
27. Парфенов В.Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. — СПб.: Алетейя, 2001. — 278 с. — (Античная библиотека. Исследования) // http://www.sno.pro1.ru/lib/parfenov_imperator_tsezar_avgust/index.htm
28. Парфенов В.Н. Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории. — Саратов, 1987.
29. Ранович А.Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. — М.-Л., 1949.
30. Рижский М.И. Черты кризиса рабского способа производства в сельском хозяйстве Италии в I в. н.э. // <http://ancientrome.ru/publik/rjjsky/rjjsk01.htm>
31. Рим: Эхо имперской славы. — М.: Terra-Terra, 1997 (Энциклопедия «Исчезнувшие цивилизации»).
32. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 Т. — СПб.: Наука, 2001.
33. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи / Вступ. ст., коммент. и примеч. А.В. Арсентьева. — М.: Изд. дом «Книжная находка», 2003. — 160 с: ил. — (Колыбель цивилизации) // http://www.sno.pro1.ru/lib/rostovzefr_rozhdenie_rimskoj_imperii/index.htm
34. Сергеев И. Римская империя в III в. н.э. Проблемы социально-политической истории. — Х.: Майдан, 1999 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/sergeev/index.php
35. Смирин В.М. Рабство в римской Испании // <http://ancientrome.ru/publik/smirin/smir01-f.htm>
36. Хлевов А.А. Морские войны Рима. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2005. — 496 с. // http://www.sno.pro1.ru/lib/khlevov_morskie_vojny_rima/index.htm
37. Циркин Ю.Б. Гражданские войны в Риме. Побежденные. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Издательство СПбГУ, 2006. — 314 с. — (История и культура).
38. Шифман И.Ш. Рабы в документах из Дура-Европос // <http://ancientrome.ru/publik/schifman/schifm01.htm>
39. Шифман И.Ш. Цезарь Август. — Л.: Мысль, 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/shif/index.htm>
40. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.
41. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетённых классов Римской империи (Италия и Западные провинции). — М.: Изд-во АН СССР, 1961.
42. Штаерман Е.М. Рабство в африканских провинциях // <http://ancientrome.ru/publik/schtaerm/schtae01.htm>
43. Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи. — М.: «Наука», 1971.

VIII. РИМ ЭПОХИ ДОМИНАТУ

ДЖЕРЕЛА

1. Августин А. Исповедь / Августин Аврелий / Пер. с лат. М.Е. Сергеевко. Вступ. ст. А.А. Столярова. — М.: Изд-во «Ренессанс», СП ИВО — Сид, 1991. — 488 с. (Памятники религиозно-философской мысли) // <http://www.vehi.net/avgustin/ispoved/01.html>
 2. Августин Блаженный. О Граде Божием. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. — 1296 с.
 3. Августин. Слово о разорении города Рима // <http://ancientrome.ru/antlitr/augustinus/de-excidio-f.htm>
 4. Августин. Сповідь / Пер. з лат. — К.: Основи, 1997.
 5. Аммиан Марцеллин. 31 книга прошлых событий (Отрывки) // Хрестоматия по античной литературе: В 2 Т. / Сост. Н.Ф. Дератани, Н.А. Тимофеева. — М.: Просвещение, 1965. — Т. 2: Римская литература // http://lib.ru/POEEAST/MARCELLIN/martzellin1_1.txt
 6. Византийские историки. Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менадр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. — СПб.: Тип. Л. Демиса, 1860.
 7. Властелины Рима. — М.: Наука, 1992 // <http://ancientrome.ru/antlitr/sha/index.htm>
 8. Евсевий Кесарийский. Церковная история в 10 книгах // <http://www.vehi.net/istoriya/cerkov/pamfil/cerkovist/history.html>
 9. Евсевий Памфил. Церковная история. — М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1993 // <http://krotov.info/acts/04/1/03240000.html>
 10. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — СПб.: Алетейя, 1997
- Предисловие // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jordan/pred.phtml?id=575>
Введение // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jordan/framevved.htm>
Часть 1 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jordan/text1.phtml?id=576>

Часть 2 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jordan/text2.phtml?id=577>

11. Марцеллин Аммиан. Римская история. — СПб.: Алетейя, 2000 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Marcell/index.php
12. Римские историки IV века / Подг. А.И. Донченко, М.Ф. Высоцкий, М.Л. Хорьков. — М.: Росспэн, 1997 // http://krotov.info/acts/04/onomastik/istoriki_0.htm
13. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М.: Политиздат, 1990 // <http://www.sno.pro1.ru/lib/ran/cont.htm>
14. Сульпиций Север. Сочинения. — М., 1999 // <http://ancientrome.ru/antlittr/sulpsev/index.htm>
15. Трактат анонимного реформатора «О военном деле» / Вступ. ст., пер. с лат. и прим. Лазарева С.А. // http://ancientrome.ru/antlittr/anon-lat/bell_f.htm

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской Империи. — М., 1995.
2. Белова Н.Н. Рабство в римской Галлии // <http://ancientrome.ru/publik/belova/bel01-f.htm>
3. Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта / Пер. с фр. Э.М. Драйтовой; Предисл. М.В. Бибикова; Науч. ред. Э.Г. Юнца. — М.: Мол. гвардия, 2001. — 270 с. (Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 813).
4. Бувье-Ажан М. Аггилла: Бич Божий / Пер. с фр. М. В. Глаголевой; Вступ. сл. Д.М. Балакина. — М.: Мол. гвардия, 2003. — 286 с. (Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 865).
5. Буркхард Я. Век Константина Великого / Пер. с англ. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003.
6. Власов С. Константин Великий. — М., 2001.
7. Воробьева Н.Н. Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I—IV вв. в освещении отечественной историографии второй половины XIX — начала XX в.: Учебное пособие. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2005.
8. Гиббон Э. История упадка и крушения Римской империи: В 7 т. / Пер. с англ. — М.: ТЕРРА—Книжный клуб, 2008.
9. Грант М. Крушение Римской империи / Пер. с англ. Б.Бриксмана. — М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998 // http://publ.lib.ru/ARCHIVES/G/GRANT_Maykl/_Grant_M..html
10. Григорюк Т.В. Цезарь Константин Галл в сообщениях историков и хронистов // Экономика. Политика. Культура: сб. науч. тр. / В.В. Дементьева, М.Е. Ерин (отв. ред.). — Ярославль, 2008. — С. 45-52.
11. Грушевой А.Г. Иудеи и иудаизм в истории Римской республики и Римской империи. — СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. — 484 с.
12. Дилигенский Г.Г. Северная Африка в IV—V веках. — М.: Изд-во АН СССР, 1961.
13. История Италии: В 3 т. — М.: Изд-во «Наука», 1970. — Т.1 / Под ред. акад. С.Д. Сказкина, Л.А. Котельниковой, В.И. Рутенбурга. — 578 с.
14. Клауде Д. История вестготов / Пер. с немец. — СПб.: Изд. группа «Евразия», 2003.
15. Князький И.О. Император Диоклетиан и конец античного мира (Государственные и правовые реформы начала Домината). — М.: Моск. обществ. науч. фонд, 1999.
16. Коптев А.В. О времени прикрепления сельских рабов к имению в римской империи (К вопросу об использовании памятников римского права в качестве исторического источника) // ВДИ. — 1988. — №3 // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/kopt11-f.htm>
17. Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). — М.: Изд-во МГУ, 1984.
18. Кравчук А. Галерея римских императоров. Доминат. — М.: Астрель, У-Фактория, 2011.
19. Крист К. История времён римских императоров от Августа до Константина: В 2 т. / Пер. с немец. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
20. Курбатов Г.Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962.
21. Лазарев С.А. Римская армия в период Поздней Империи // <http://ancientrome.ru/publik/lazarev/lazar02.htm>
22. Лазарев С.А. Структура позднеимперского легиона // <http://ancientrome.ru/publik/lazarev/lazar03.htm>
23. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича. — М.: Изд. группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. — С. 9-40 (гл. I «Расселение варваров»).
24. Малер А.М. Константин Великий. — М.: Вече, 2011. — 352 с. (Великие исторические персоны).
25. Никерсон Х. Войны в эпоху Римской империи и в Средние века / Пер. с англ. Л.А. Карповой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — 255 с. (Хроники военных сражений).
26. Норвич Д. История Византии / Пер. с англ. Н.М. Забилоцкого. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. — 542 с.
27. Пфайльшифтер Г. Теодорих Великий / Пер. с нем. Певчева В.А. — СПб.: Евразия, 2004. — 272 с.
28. Рим: Эхо имперской славы. — М.: Терра-Тегга, 1997 (Энциклопедия «Исчезнувшие цивилизации»).
29. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 т. — СПб.: Наука, 2001.
30. Сиротенко В.Т. История международных отношений в Европе во второй пол. IV — нач. VI в. — Пермь: Пермский госуниверситет, 1975. — 281 с.
31. Томсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей / Пер. с англ. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008 (Загадки древних цивилизаций).
32. Томпсон Э.А. Римляне и варвары. Падение Западной империи / Пер. с англ. — СПб.: Издательский Дом «Ювента», 2003.
33. Удальцова З.В. Идеино-политическая борьба в Ранней Византии (по данным историков IV—VII вв.). — М.: «Наука», 1974. — 351 с.
34. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке. — М.: Изд-во АН СССР, 1959.
35. Фихман И.Ф. Ремесленники позднеимперского Египта, по данным папирусов // <http://ancientrome.ru/publik/fichman/fichm01.htm>
36. Фюстель де Куланж Н.Д. Римский колонат: Происхождение крепостного права / Пер. с фр. под ред. и с предисл. И.М. Гревса. Изд. 2-е. — М.: КРАСАНД, 2011. — 224 с. (Академия фундаментальных исследований: история.)

37. Хизер П. Падение Римской империи / Пер. с англ. А.В. Короленкова и Е.А. Семеновой. — М.: АСТ Астрель, 2011. — 795 с.
38. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. — М.: Изд-во АН СССР, 1957.
39. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетённых классов Римской империи (Италия и Западные провинции). — М.: Изд-во АН СССР, 1961.

ІХ. ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

ДЖЕРЕЛА

1. Аммиан Марцеллин. Римская история. — СПб.: Алетейя, 1994 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Marcell/index.php
2. Геродот. История: В 9 Кн. — М.: Ладомир, 1999 // <http://ancientrome.ru/antlitr/herodot/>
3. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Перекл., передм., прим. А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993.
4. Диодор Сицилийский. Греческая мифология. Историческая библиотека / Пер. О.П. Цыбенко. — М.: Лабиринт, 2000.
5. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — СПб.: Алетейя, 1997
- Предисловие // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/pred.phtml?id=575>
- Введение // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/framevved.htm>
- Часть 1 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text1.phtml?id=576>
- Часть 2 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text2.phtml?id=577>
6. Корпус Боспорских надписей / Под ред. В.В. Струве (отв. ред.), М.Н. Тихомирова, В.Ф. Гайдукевича, А.И. Доватура, Д.П. Каллистова, Т.Н. Книпович. — М.-Л.: Изд-во «Наука», 1965. — 950 с.
7. Страбон. География в 17 книгах. — М.: Олма-пресс, 2004.

ЛІТЕРАТУРА

1. Античная цивилизация / Под ред. В. Блаватского. — М. 1973.
2. Античные города Северного Причерноморья. — М., 1985.
3. Античный мир. Византия. К 70-летию профессора В.И. Кащеева. Сб. научных трудов. — Харьков: «Бизнес Информ», 1997.
4. Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н.э. — Вестник древней истории. — 1994. — №2 // <http://annals.xlegio.ru/sarmat/1v/sarmates.htm>
5. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1980.
6. Гайдукевич В.Ф. Боспорские города (Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат). — Л.: «Наука», 1981 // http://www.sno.pro1.ru/lib/gaidukevich_bosporskie_goroda/index.htm
7. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
8. Горончаровский В.А. Арена и кровь: Римские гладиаторы между жизнью и смертью. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009. — 256 с. (Серия «Militaria Antiqua», XIII).
9. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / Отв. ред. К.К. Марченко. — СПб.: Алетейя, 2005. — 463 с.; ил. — (Серия «Античная библиотека. Исследования») // http://www.sno.pro1.ru/lib/greki_i_varvary_severnogo_prichernomorja/index.htm
10. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. — Симферополь: ИД «Квадранал», 2005.
11. Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский (II в. до н.э. — III в. н.э.). — Симферополь: «Универсум», 2003.
12. Зубарь В.М. Боги и герои античного Херсонеса. — К.: Изд. дом «Стилос», 2005.
13. Зубарь В.М. О римских войсках в Херсонесе и его округе в середине II — первой трети III вв. в свете новых открытий // Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Варшава, 2000. — С. 252-264 // <http://ancientrome.ru/publik/zubar/zubar02.htm>
14. Зубарь В.М. О характере боспорского ремесла в эллинистический период // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — С. 124-128 // <http://annals.xlegio.ru/greece/small/bosprem.htm>
15. Иванчик А.И. Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII—VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. — М.; Берлин: «Палеограф», 2005.
16. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья: ее предпосылки и особенности — Л., 1947. — 90 с.
17. Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Л.: Аврора, 1979. — 132 с. // <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000220/index.shtml>
18. История и культура античного мира. — М.: Наука, 1977 // <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000002/index.shtml>
19. Кащеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.). — Харьков: «Бизнес Информ», 1996.
20. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западно-го Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988.
21. Крижицький С.Д. та ін. Античні держави Північного Причорномор'я / Крижицький Сергій Дмитрович, Зубар Віталій Михайлович, Русяєва Анна Станіславівна. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. — 352 с. (Серія «Україна крізь віки» — Т.2.).
22. Кругликова И.Т. Синдская гавань. Горгиппия. Анапа. — М.: Наука, 1977.
23. Молев Е.А. Боспор в период эллинизма: Монография. — Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 1994. — 140 с.
24. Молев Е.А. Властитель Понта: Монография. — Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 1995. — 144 с.
25. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. — М.; Саратов: Изд-во «Киммериды»; изд-во Саратов. ун-та, 2003.

26. Ларин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). — К.: «Наукова думка», 1966.
27. Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. — Л.: «Наука», Ленингр. отделение, 1981.
28. Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н.э. — М., Изд-во АН СССР, 1954.
29. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. — М.: Наука, 1996.
30. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв. до н.э. / Научное издание. — СПб.: Алетейя, 2000 — 288 с. — (Античная библиотека. Исследования) // <http://www.sno.pro1.ru/lib/skrzhinskaya/index.htm>
31. Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — СПб.: Алетейя, 2010. — 464 с. : ил. (Серия «Античная библиотека. Исследования») // http://www.sno.pro1.ru/lib/skrzhinskaya_prazdniki_v_ellade/index.htm
32. Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — 304 с. (Античная библиотека. Исследования) // <http://www.sno.pro1.ru/lib/skrzhinskaya2/index.htm>
33. Сорочан С.Б. Экономические связи Херсонеса Таврического с Боспором в I в. до н.э. — V в. н.э. // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья (III Боспорские чтения). — Керчь, 2002. — С. 223-225 // <http://annals.xlegio.ru/greece/small/hersbosp.htm>
34. Трубочёв О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. — М.: Наука, 1999.
35. Федоров-Давыдов Г.А. На окраинах античного мира. — М.: Наука, 1975 (Серия «Из истории мировой культуры»).
36. Чистов Д.Ю. Акрополь Нимфея в первой половине IV в. до н.э. // Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции. — 6-9 октября 1998 г. — СПб.: И-во СПб. у-та. — СПб., 1998 // http://annals.xlegio.ru/greece/small/akr_nimf.htm
37. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников). — М.: Наука, 1982.

ОСНОВНІ ОДИНИЦІ МІР І ВАГ

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Міри довжини

стадій (stadion)	6 плетрів	178, 6 м
плетр (plethron)	16 $\frac{2}{3}$ оргії	29, 6 м
оргія (orgyia)	4 лікті	1, 79 м
пехіс (pechys)	1 $\frac{1}{2}$ ступні	44, 4 см
дактиль (daktylos) — ширина пальця		1, 85 см

Міри рідин

метрет (metretes)	12 хусів	40 л
хус (chus)	12 котіл	3, 3 л
котіле (kotyle)	6 кіафів	0, 3 л
кіаф (kyathos)		0, 05 л

Міри об'єму сипучих тіл

медімн (medimnos)	6 ектеусів	52, 5 л
ектеус (ekteus)	8 хойніксів	8, 8 л
хойнікс (choinix)	4 котіле	1, 09 л
котіле (kotyle)		0, 27 л

Ваги і монети

талант (talanton)	60 мін	26, 2 кг
міна (mina)	100 драхм	436, 6 г
драхма (drachme)	6 оболів	4, 36 г
обол (obolos)	8 халькусів	0, 7 г
халькус (chalkus)		0, 1 г
статер (stater)		8, 7 г

СТАРОДАВНІЙ РИМ

Міри довжини

миля (mille passus)	5000 футів	1480 м
подвійний крок (passus)	5 футів	1, 48 м
градус (gradus)	2,5 фута	74 см
лікоть (cubitus)		44, 4 см
фут (pes)		29, 62 см

Міри площі

сальтус (saltus)	800 югерів	201, 5 га
центурія (centuria)	200 югерів	50, 4 га
югер (iugerum)		2523, 3 кв. м

Міри рідин

міх (culleus)	20 амфор	525, 3 л
амфора (amphora)	2 урни	26, 3 л
урна (urna)	4 конгії	13, 1 л
конгій (congius)	6 секстаріїв	3, 3 л
секстарій (sextarius)	12 кіафів	0, 55 л
кіаф (cyathus)		0, 05 л

Міри силучих тіл

геміна (hemina)	$\frac{1}{32}$ модія	0, 27 л
секстарій (sextarius)	$\frac{1}{16}$ модія	0, 55 л
модій (modius)		8, 74 л

Міри ваги

фунт (libra)	12 унцій	327, 5 г
унція (uncia)	144 селікви	27, 3 г
селіква (siliqua)		0,2 г

Римська монета до 268 р. до н.е.

as libralis (асс лібраліс) (мідн.)	12 унцій	327, 5 г
semis (семіс)	$\frac{1}{2}$ асса	163, 73 г
triens (трієнс)	$\frac{1}{3}$ асса	109, 15 г
quadrans (квадранс)	$\frac{1}{4}$ асса	81, 86 г
sextans (секстанс)	$\frac{1}{6}$ асса	54, 58 г
uncia (унція)	$\frac{1}{12}$ асса	27, 288 г

Римська монета 268-217 рр. до н.е.

as trientalis (асс трієнталіс, мідн.)	4 унції	109, 15 г
sestertius (срібн.) — сестерцій	$2\frac{1}{2}$ асса	1, 09 г
quinarius (срібн.) — квінарій	5 ассів	2, 18 г
denarius (срібн.) — денарій	10 ассів	4, 37 г

Римська монета з 217 р. до н.е.

as uncialis (мідн.) — асс унціалій	1 унція	27, 288 г
sestertius (срібн.) — сестерцій	4 асса	1, 00 г
denarius (срібн.) — денарій	16 ассів	4, 00 г

Золота монета Імперії

aureus (ауреус)	100 сестерціів	
ауреус Августа		7, 96 г
ауреус Марка Аврелія		7, 28 г
ауреус Каракалли		6, 55 г

Монета Пізньої імперії

solidus (зол.) — солід	$\frac{1}{72}$ фунта		4, 55 г
semis (семіс)	$\frac{1}{2}$ соліда		2, 27 г
triens (трієнс)	$\frac{1}{3}$ соліда		1, 52 г
follis (мішок)	72 золотих соліда	1 libra	327, 45 г
follis (мішок)	125 срібн. міліаренсів	1,74 libra	568, 75 г
libra (лібра)	12 унцій		327, 45 г
miliarens (міліаренс)			4, 5 г

КАЛЕНДАРІ

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ (АФІНСЬКИЙ) КАЛЕНДАР

Давньогрецький календар — місячно-сонячний; рік складався з 12 місяців по 29 і 30 днів. Всього в році було 354 дні, і раз на три роки додавався ще один додатковий 13-й місяць. Пізніше був введений 8-річний цикл і додатковий місяць долучали до 3-го, 5-го і 8-го року. Кожний поліс мав свій календар. Незважаючи на загальну подібність, календарі полісів мали і свої відмінності, зокрема, місяці називались по-різному; однак, часто застосовувались афінські назви (див. таблицю).

В IV ст. до н.е. поширилась лічба років за датою проведення Олімпіад. В Стародавній Греції Олімпійські ігри мали характер всенародних торжеств, проводились в полісі Олімпія раз на 4 роки, починаючи з 776 р. до н.е. Тому греки умовно визначили початок своєї ери з 15 липня 776 року до н.е., тобто з дня проведення першої Олімпіади. Літочислення за Олімпіадами велось більш семи століть, поки імператор Феодосій I (379-395 рр.) не скасував Олімпійські ігри.

1.	гекатомбеон («місяць жертвоприношення» — гекатомби)	друга пол. липня — перша пол. серпня
2.	метагейтніон («місяць новосілля»)	друга пол. серпня — перша пол. вересня
3.	боедроміон («місяць свята Допомоги» — Боедромії)	друга пол. вересня — перша пол. жовтня
4.	піанепсіон («місяць свята Варіння бобів»)	друга пол. жовтня — перша пол. листопада
5.	мемактеріон («місяць бур»)	друга пол. листопада — перша пол. грудня
6.	посейдеон («місяць бога Посейдона»)	друга пол. грудня — перша пол. січня
7.	гамеліон («місяць весілля»)	друга пол. січня — перша пол. лютого
8.	анфестеріон («місяць свята Виноградної лози» — на честь бога Діоніса)	друга пол. лютого — перша пол. березня
9.	елафеболіон («місяць свята Половання» — на честь богині Артеміді)	друга пол. березня — перша пол. квітня
10.	муніхіон («місяць Муніхії» — Артеміді)	друга пол. квітня — перша пол. травня
11.	фаргеліон («місяць жнив»)	друга пол. травня — перша пол. червня
12.	скірофоріон («місяць свята Скірофорій» — Несення Білого Полога, на честь богині Афіни)	друга пол. червня — перша пол. липня

ДАВНЬОРИМСЬКИЙ КАЛЕНДАР

1.	Martius	на честь бога Марса
2.	Aprilis	лат. <i>aperire</i> — «відкривати», «поч. весни»
3.	Maius	на честь богині Майї
4.	Junius	по імені богині Юнони
5.	Quintilis, пізніше Julius	п'ятий (місяць); з 44 р. до н.е. — на честь Юлія Цезаря
6.	Sextilis, пізніше Augustus	шостий (місяць); з 8 р. н.е. — на честь Октавіана Августа
7.	September	сьомий (місяць)
8.	October	восьмий (місяць)
9.	November	дев'ятий (місяць)
10.	December	десятий (місяць)
11.	Januarius	по імені бога Януса
12.	Februarius	місяць очищень; від лат. <i>februare</i> — «очищати», приносити спокутну жертву в кінці року

Позначення римлянами чисел місяця ґрунтувалось на виділенні в ньому трьох головних днів, початково пов'язаних із зміною фаз місяця:

1-й день кожного місяця — *календи* (Kalendae або Calendae, скор. Kal., Cal.).

13-й або 15-й день місяця — *іди* (Idus, скор. Id.).

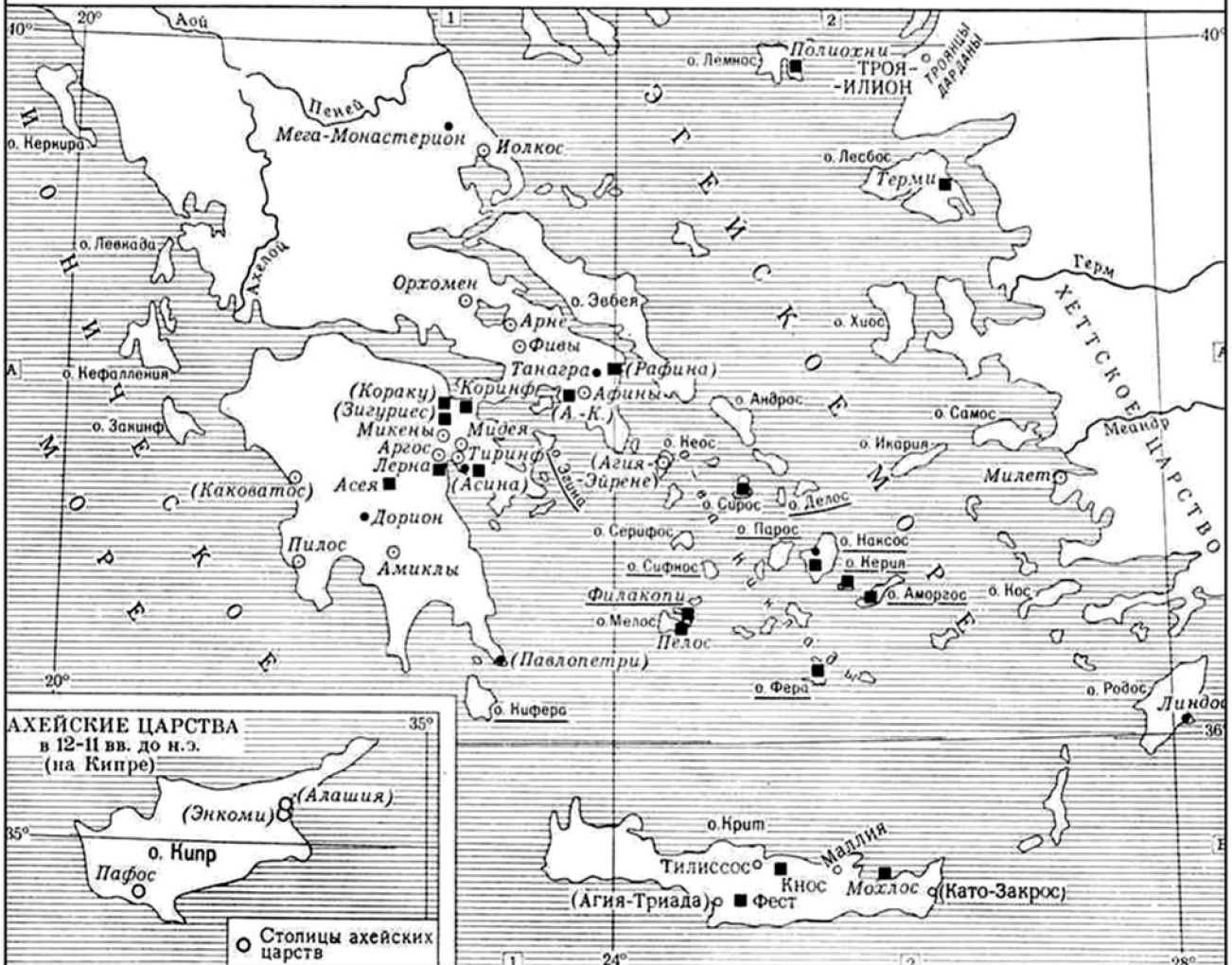
5-й або 7-й день місяця — *нони* (Nonae, скор. Non.), день першої чверті місяця (від порядкового числівника *nonus* — дев'ятий, 9-й день перед *ідами*, рахуючи день *нон* і *ід*). В березні, травні, липні, жовтні *іди* припадали на 15-е, *нони* на 7-е число, а в інші місяці — *іди* на 13-е, а *нони* на 5-е число.

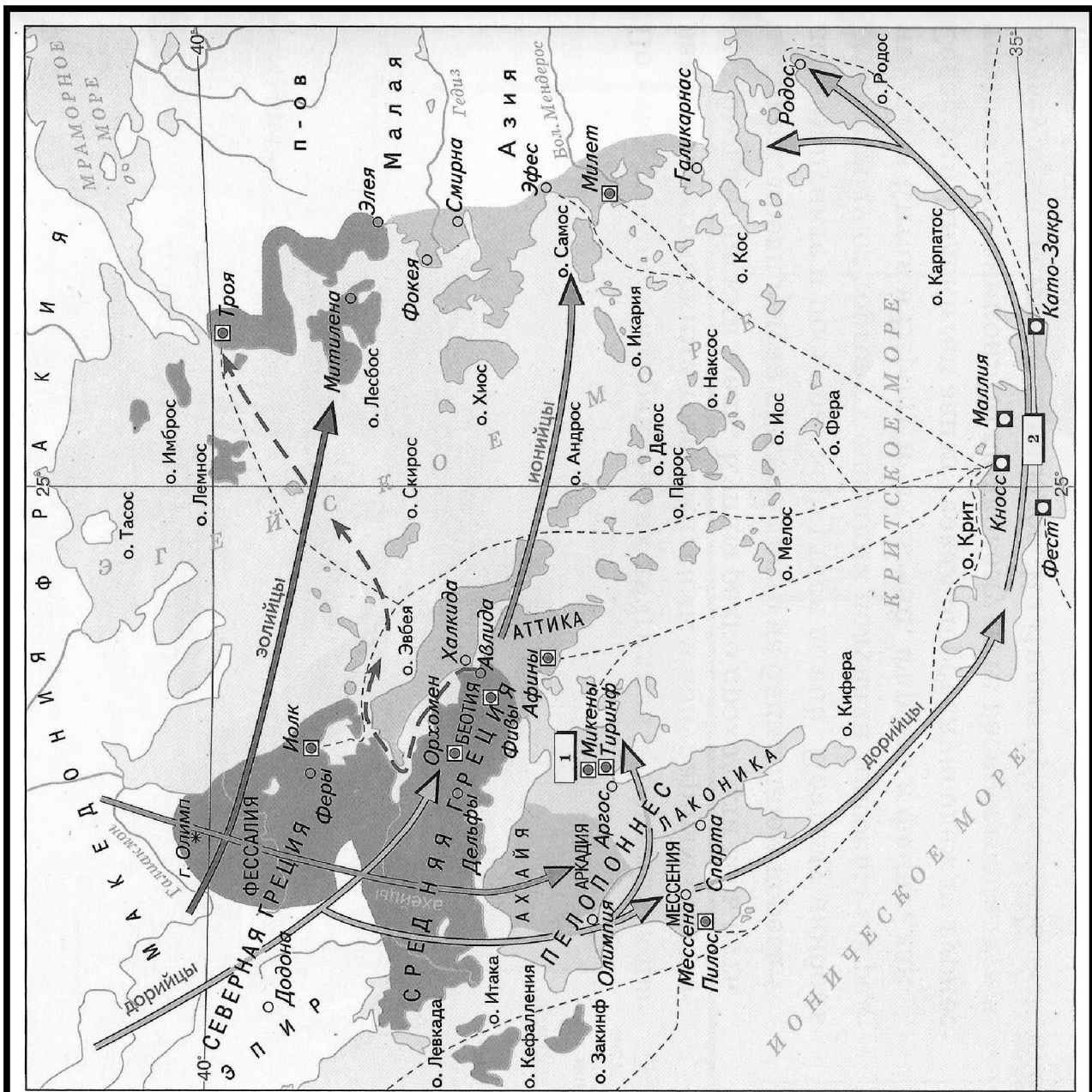
ІСТОРИЧНІ КАРТИ І СХЕМИ

ГРЕЦІЯ в 28–13 вв. до н.э.

- Основные центры раннебронзовых эгейских культур
- Столицы критских царств в 20–15 вв. до н.э.
- Греческие города во 2-м тысячелетии до н.э.
- Столицы раннегреческих царств в 17–13 вв. до н.э.
- Греческие города во 2-м тысячелетии до н.э.
- Фера Основные критские владения в 20–15 вв. до н.э.
- Сокращения: (А.-К.) – (Агиос-Козмас)

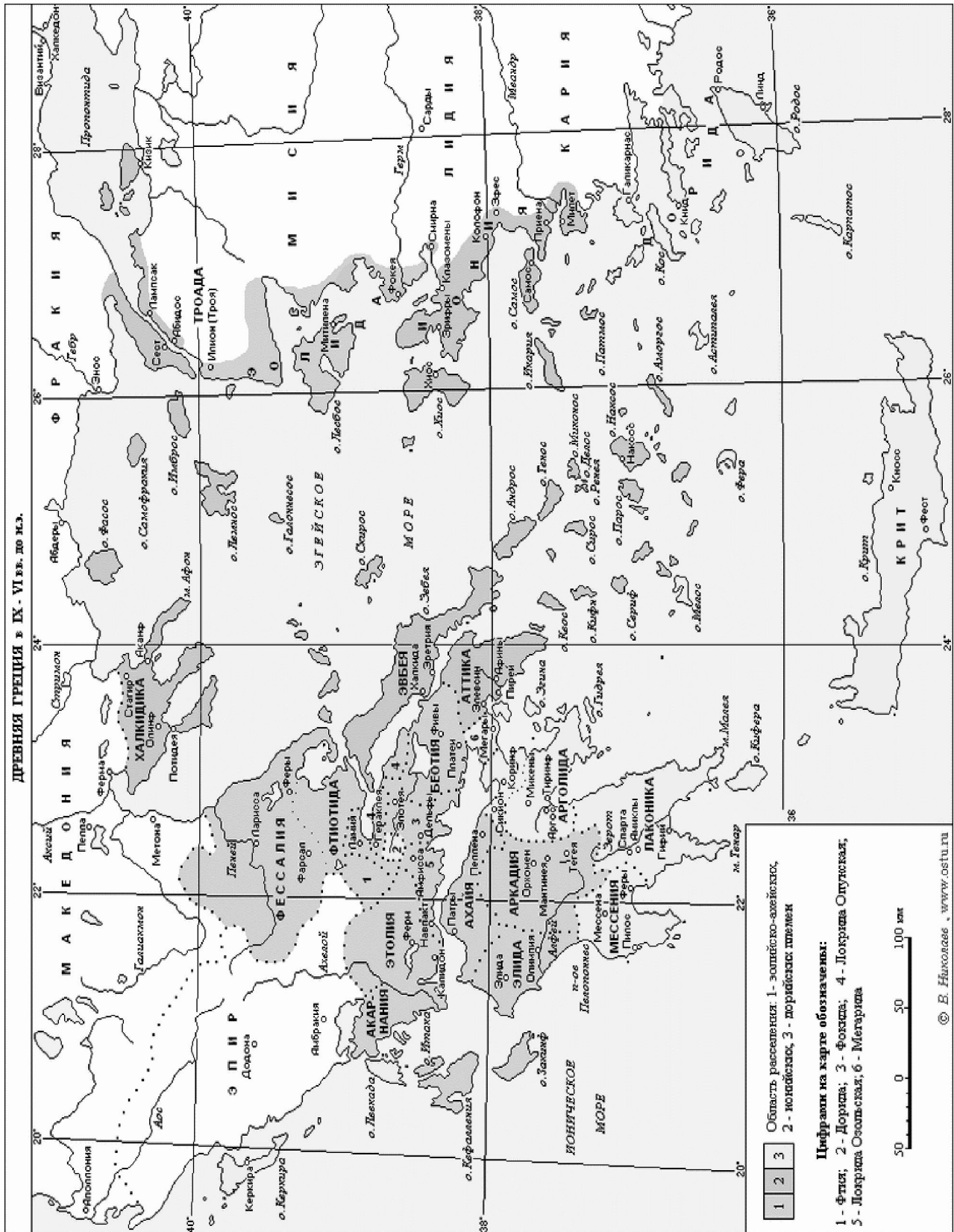
65 0 65 130 195 км

- Кносс
- ⊙ Пилос
- Путь переселения греческих племён
- ↑ ахейцев, XXII в. до н. э.
- ↑ дорийцев, XI—X вв. до н. э.
- ↑ ионийцев, XII—XI вв. до н. э.
- ↑ эолийцев, XII—XI вв. до н. э.
- Территории, заселённые греческими племенами к I тыс. до н. э.
- ахейцами
- ионийцами
- дорийцами
- эолийцами
- ↑ Поход греков на Трою в 1200 г. до н. э.
- I
- АРКАДИЯ
- — — Морские торговые пути
- Масштаб 1:5 500 000

ДРЕВНЯЯ ГРЕЦИЯ в IX - VI вв. до н.э.

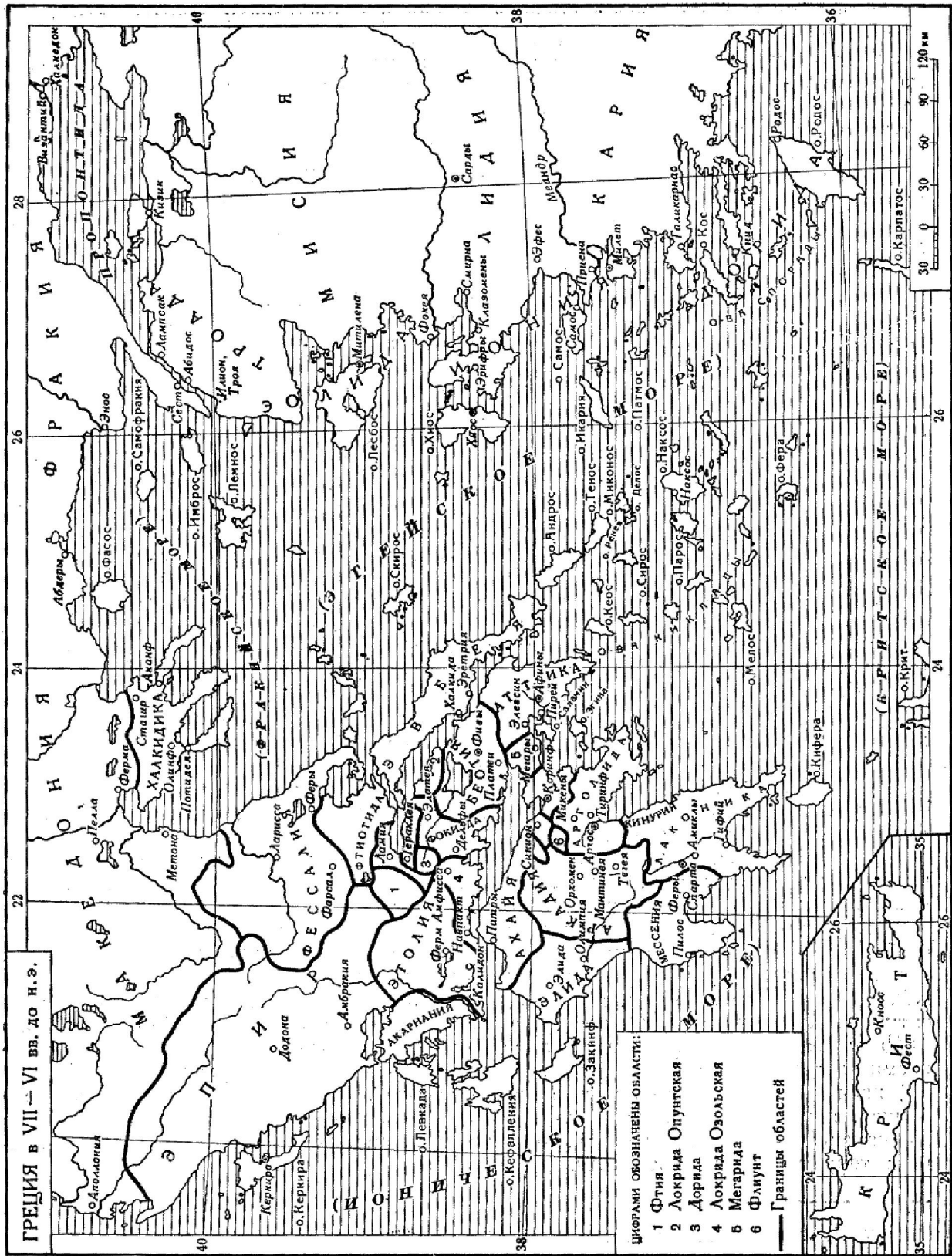

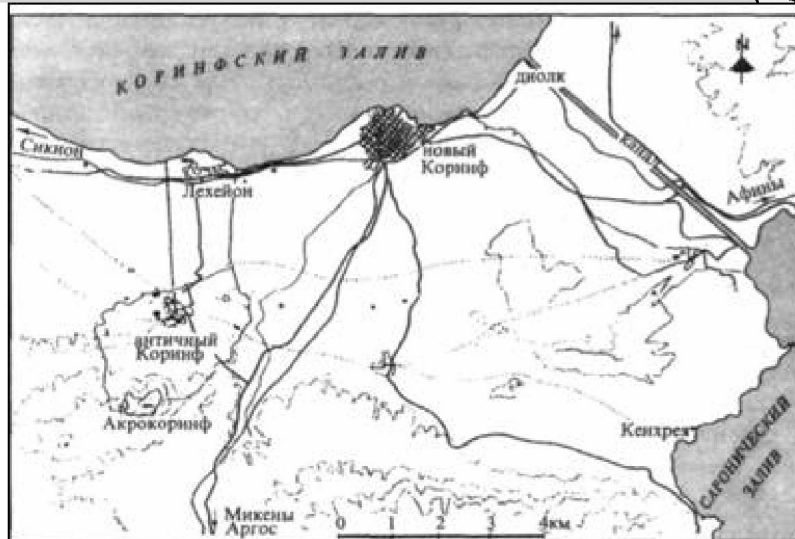
Область расселения: 1 - эолийско-ахейских, 2 - ионийских, 3 - дорийских племен

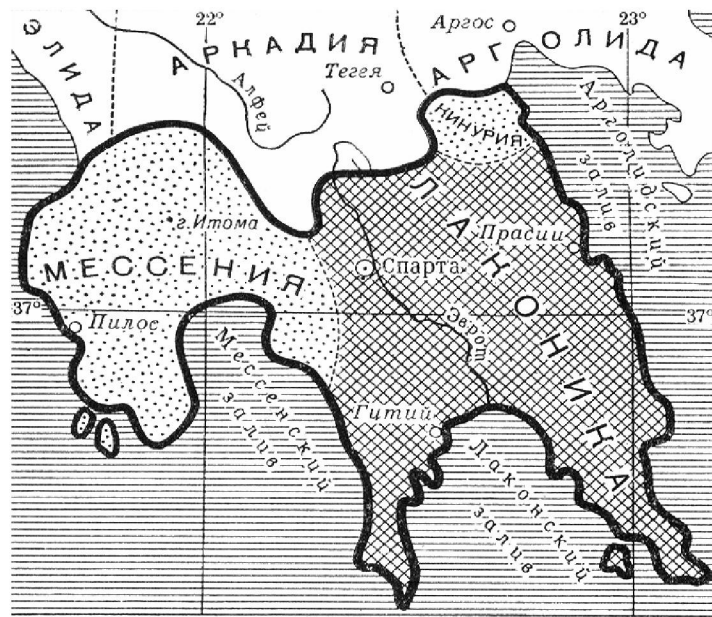
Цифры на карте обозначены:
 1 - Фтия; 2 - Доргия; 3 - Фокяда; 4 - Локрида Опунтская;
 5 - Локрида Озопская; 6 - Мегаряда

50 0 50 100 км

© В. Николаев, www.osf.ru

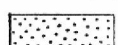

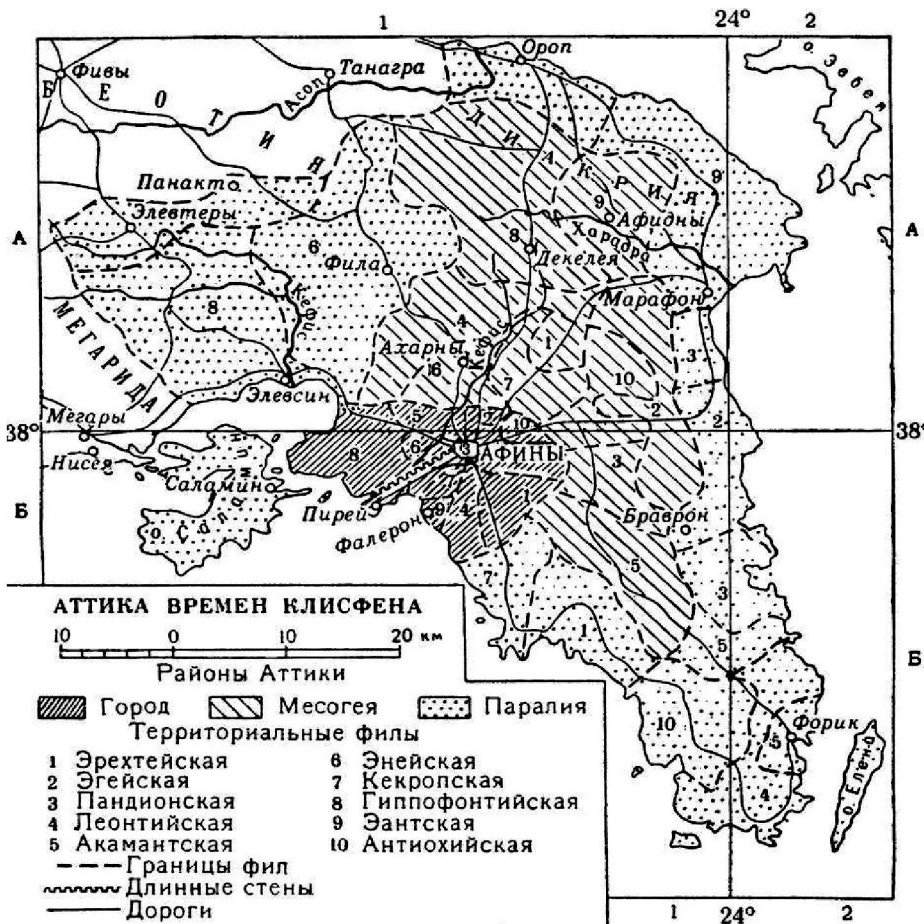

СПАРТА

30 0 30 60 км

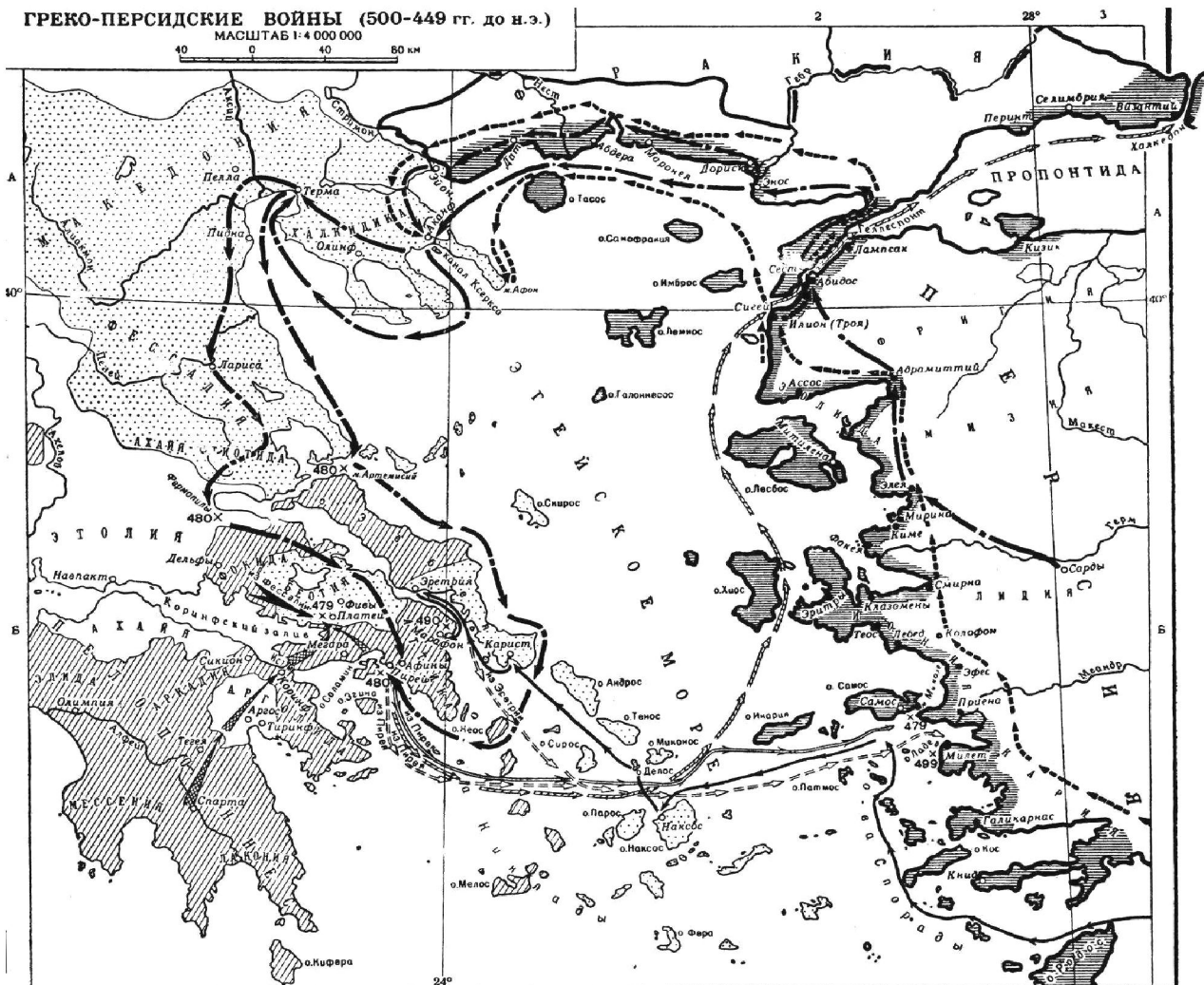
- Первоначальная территория Спарты
- Территории, завоеванные Спартой в 8—6 вв. до н.э.
- Территория Спарты в 6 в. до н.э.

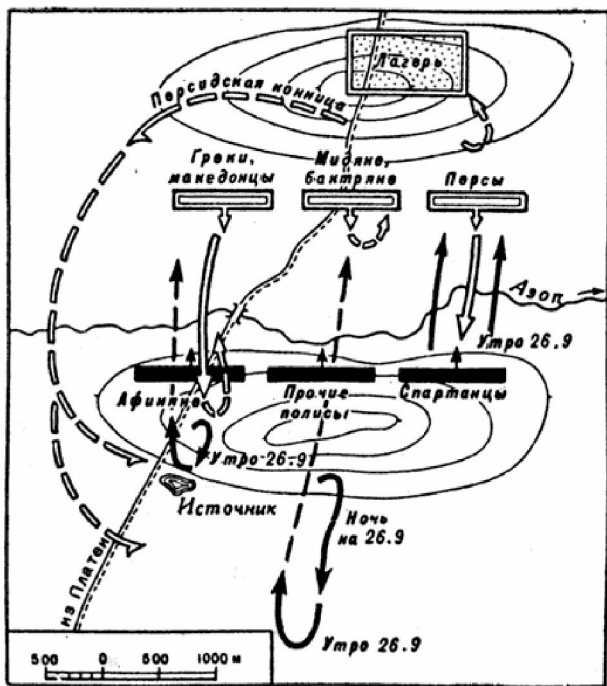
ГРЕКО-ПЕРСИДСКИЕ ВОЙНЫ (500-449 гг. до н.э.)

МАСШТАБ 1:4 000 000

40 0 40 80 км

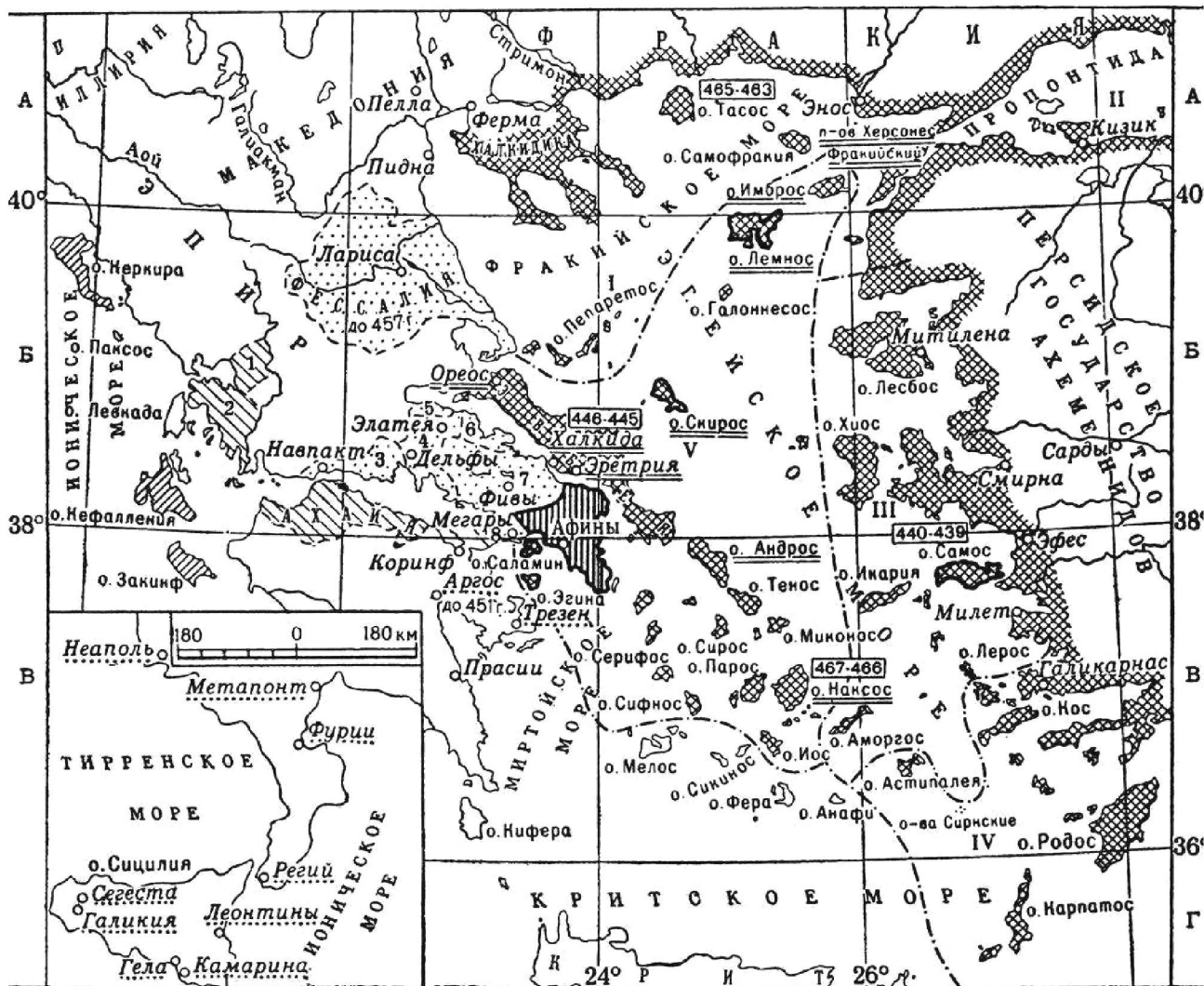
- Персидские владения к 500 г. до н.э.
- Ионийские города, восставшие против персидского господства в 500 г. до н.э.
- Греческие государства, признавшие зависимость от Персии в 492-480 гг. до н.э.
- Греческие государства, активно участвовавшие в войне с Персией
- Походы греков на помощь восставшим ионийским городам в 500 г. до н.э.
- армии в 479 г. до н.э.
- флота в 479 г. до н.э.
- флота в 478 г. до н.э.
- Походы персов армии и флота в 492 г. до н.э.
- армии и флота в 480 г. до н.э.
- армии и флота в 479 г. до н.э.
- × 480 Места и годы важнейших битв
- Территории, освободившиеся от персидского господства к концу войны

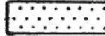

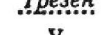

Бой при Платеях в 479 году до н. э.

АФИНСКАЯ АРХЕ (середина V в. до н. э.)

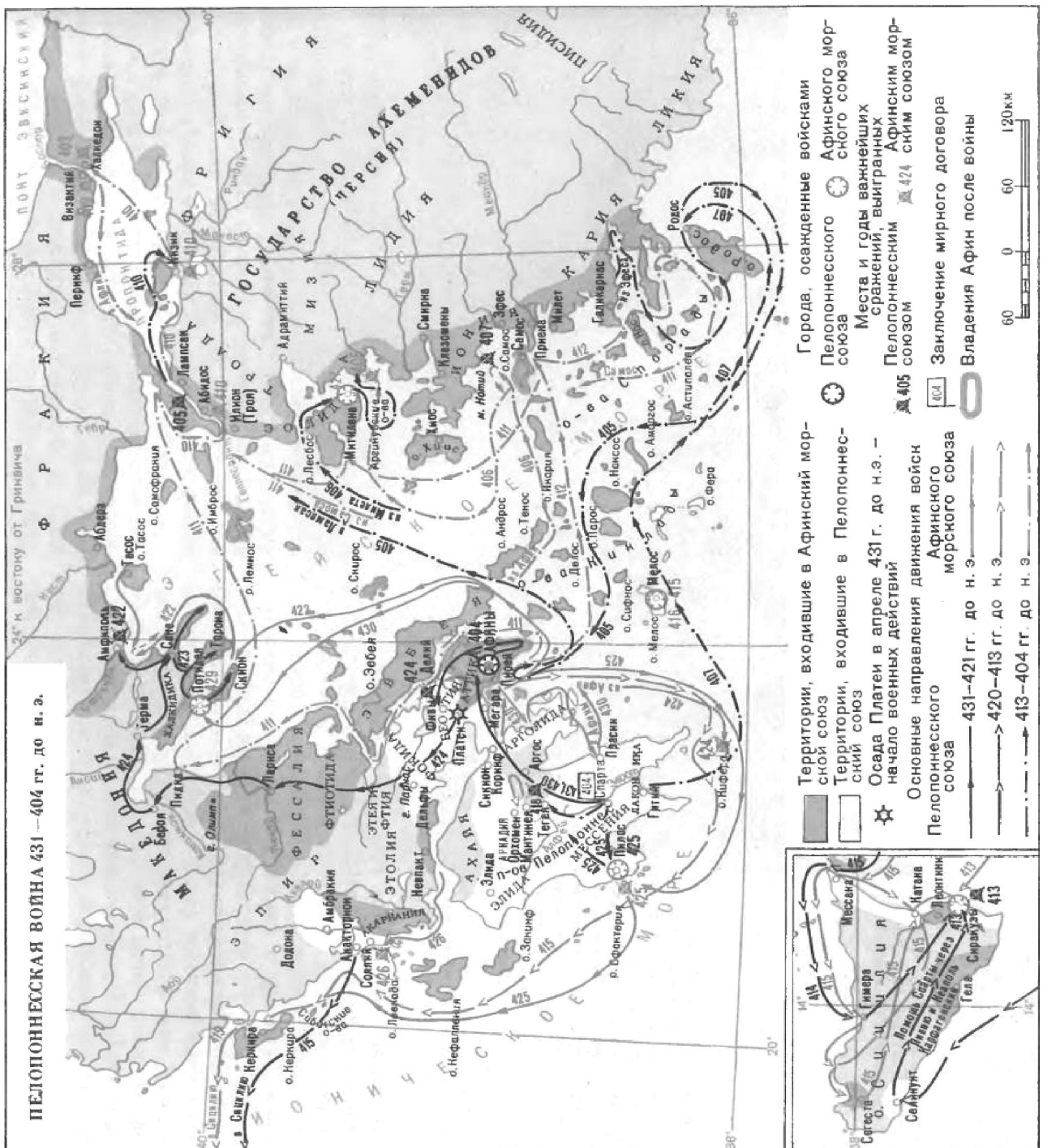
90 0 90 180 км

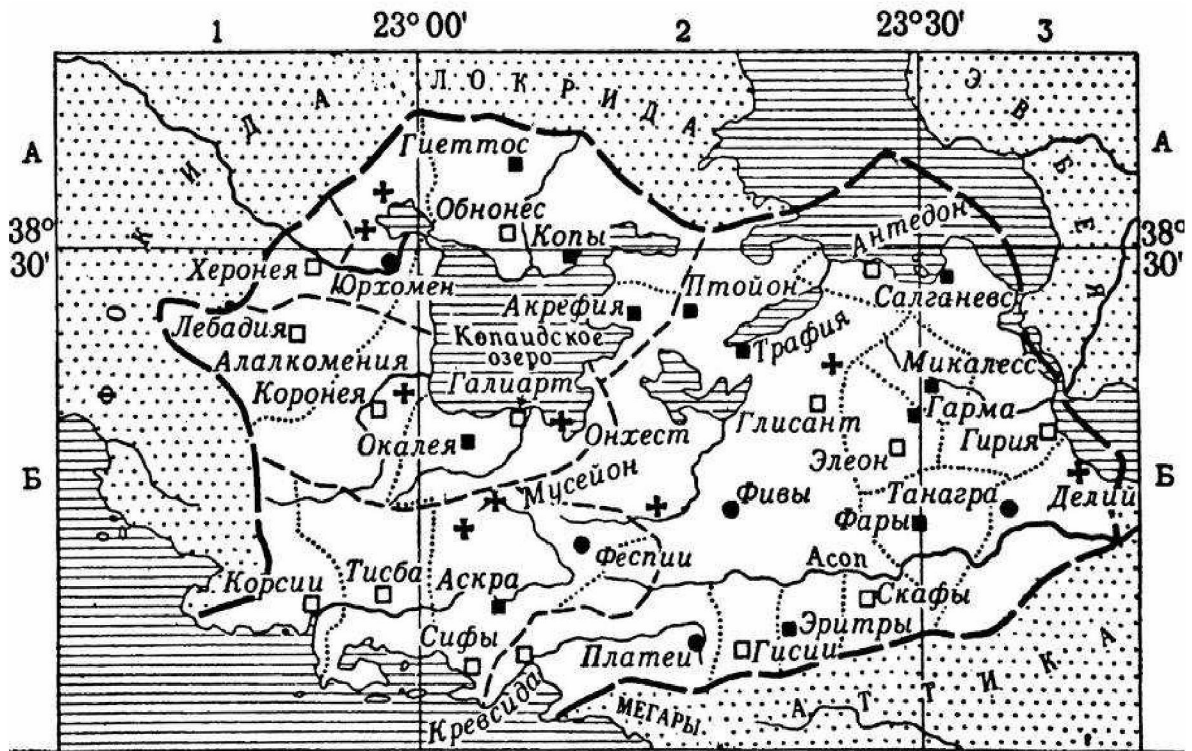

Атика	Территории, временно примыкавшие к Афинам в 460-446 гг.
Территории, подвластные Афинам	Границы податных округов Афинской архе (ок. 443г.)
Союзные Афинам западные острова	Полисы, восстававшие против власти Афин (с указанием дат)
Сочувствующие Афинам области	Территории, временно примыкавшие к Афинам в 460-446 гг.
Важнейшие опорные пункты (клерухии) Афин	Афинские владения после распада архе (404г.)

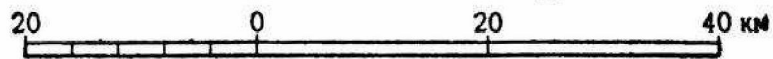
Цифрами обозначены:

1 Амфилохия	2 Акарнания	3 Локрида Озольская	4 Фокида	5 Локрида Эпикнемидская
	6 Локрида Опунтская	7 Мегарида	8 Беотия	

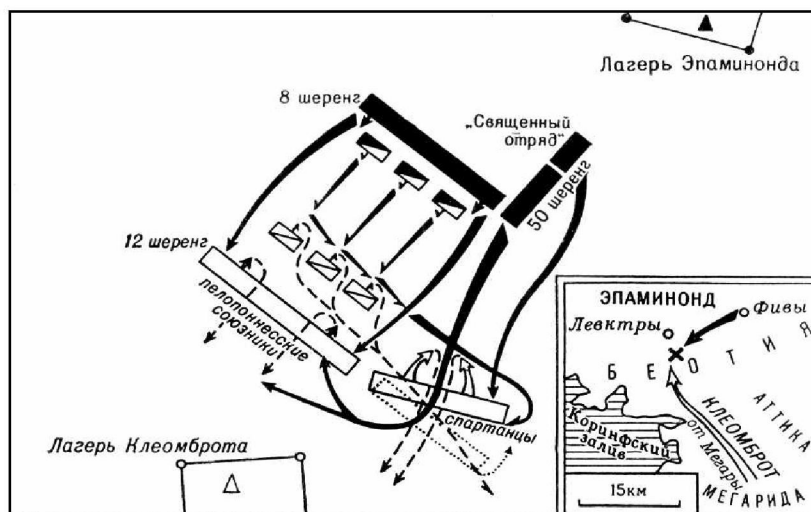

БЕОТИЯ около 395 г. до н.э.

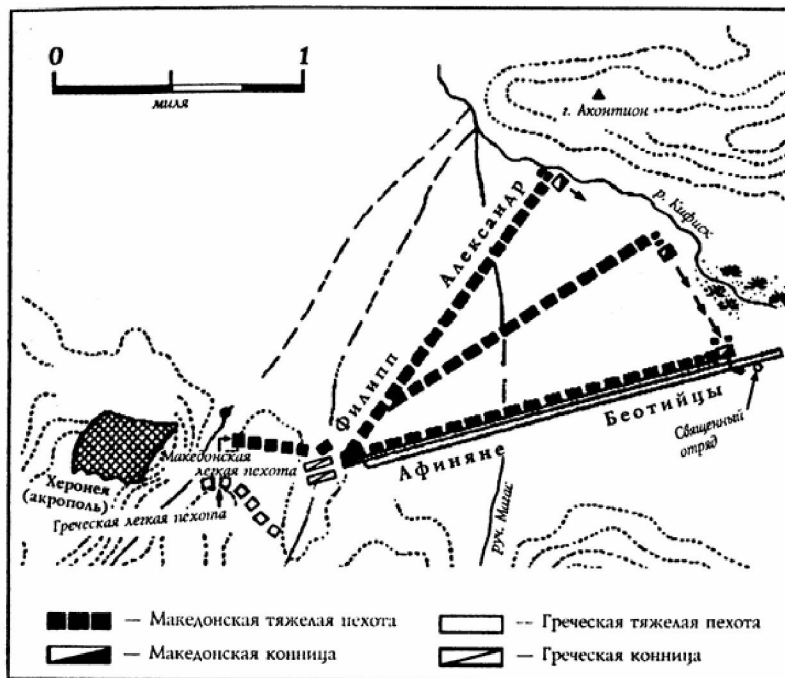
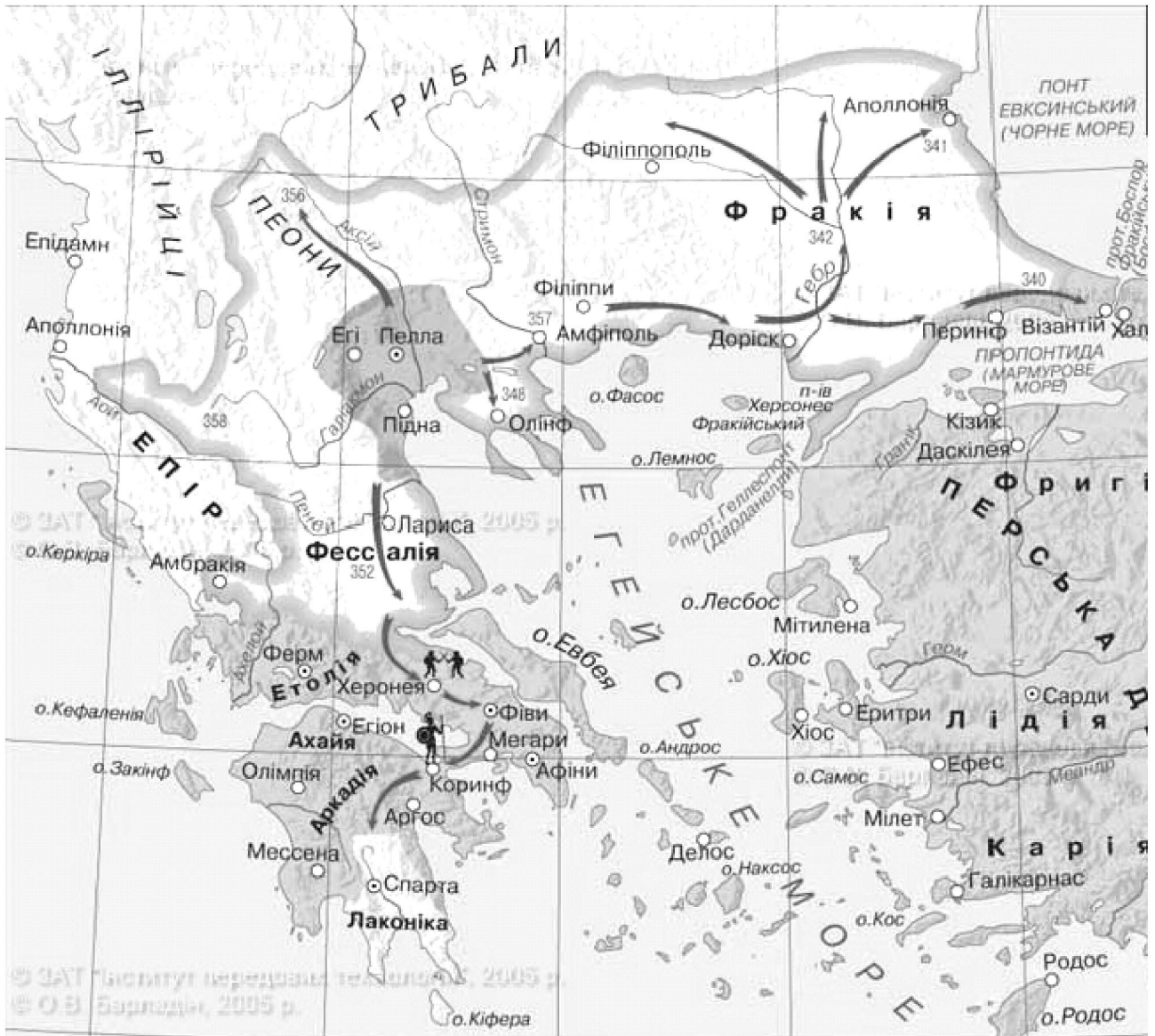

- Границы Беотии около 395 г. до н.э.
- - - Границы беотийских округов
- Границы беотийских полисов
- Поселения, возникшие в микенское время
- Поселения, возникшие в послемикенский период
- + Святилища
- Важнейшие поселения Беотии около 395 г. до н.э.

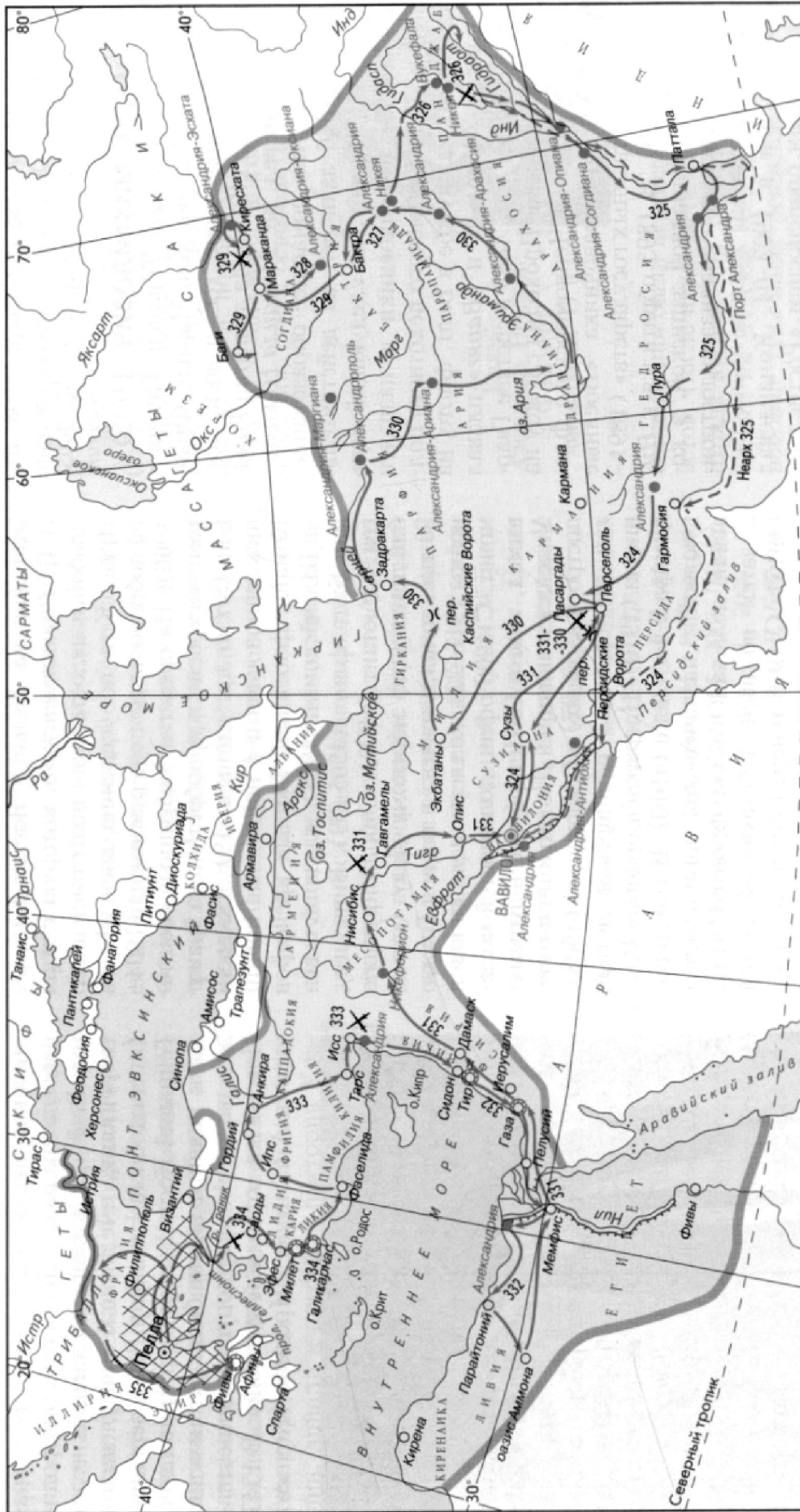
СРАЖЕНИЕ при ЛЕВКТРАХ в 371 г. до н.э.

- Атака фиванской конницы
- Поражение спартанской конницы
- Прорыв спартанской фаланги ударной колонией фиванцев
- Попытка спартанцев охватить наступавшую фиванскую колонну
- Поражение и отход спартанских войск

Битва при Херонее

ЗАВОЕВАНИЯ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСКОГО

	Македонское царство в 336 г. до н.э.		331 Места и даты важнейших сражений
	Столица Македонии		Длительная осада городов-крепостей
	Путь армии Александра Македонского		Держава Александра Македонского
	Путь флота Неарха		Новая столица державы Александра Македонского
			Крупнейшие города, основанные Александром Македонским
			Никея

Масштаб 1:28 000 000

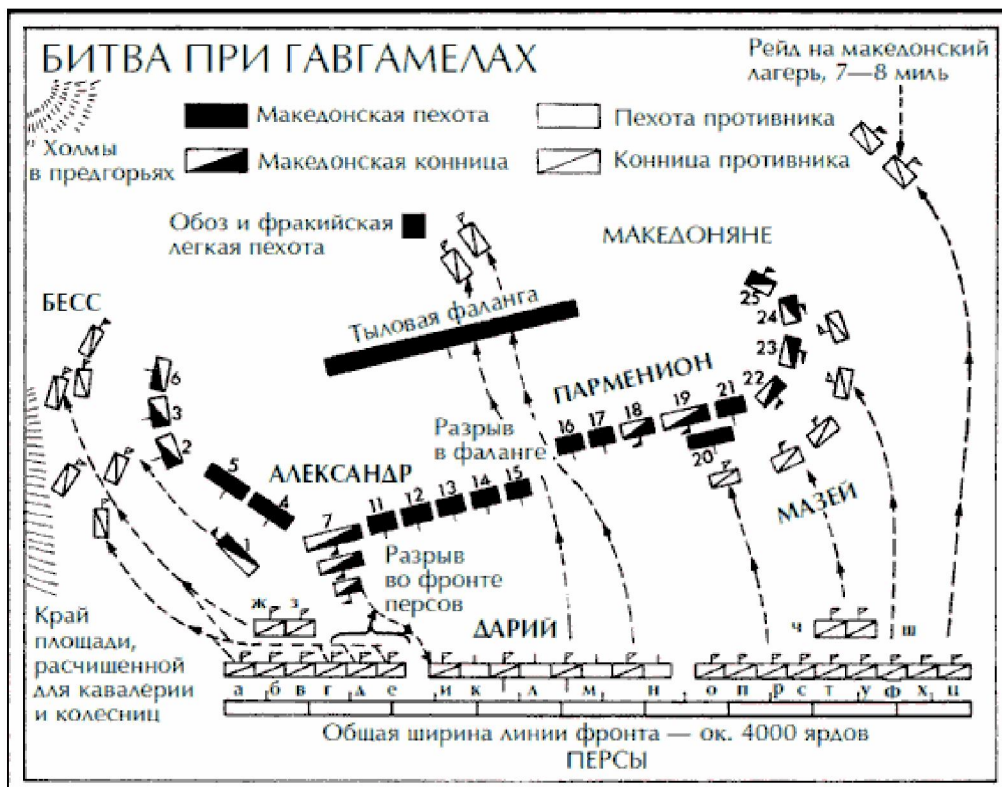

Македоняне:

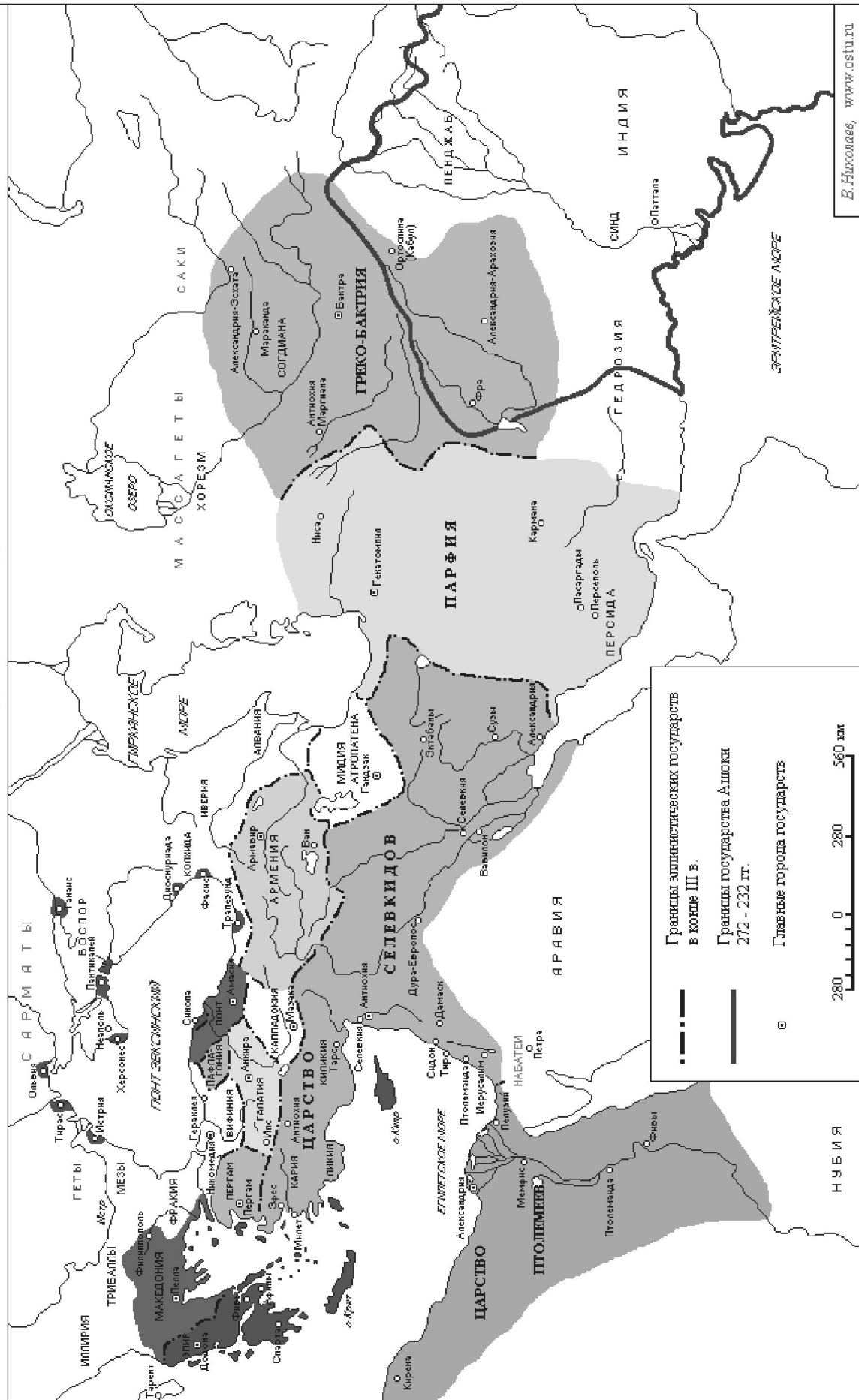
1 — агриань; 2 — лучники; 3 — конная гвардия (гетаиры); 4 — пэонская легкая конница; 5 — копейщики; 6 — щитоносцы; 7 — фаланга, Кен; 8 — фаланга, Пердикка; 9 — фаланга, Крацер; 10 — фаланга, Мелеагр; 11 — фаланга, Птолемей; 12 — фаланга, Аминта; 13 — критские лучники; 14 — фракийские метатели копий (дротиков); 15 — фессалийская конница; 16 — конница союзников; 17 — группа агриан; 18 — отряд легкой конницы; 19 — греческие наемники

Персы:

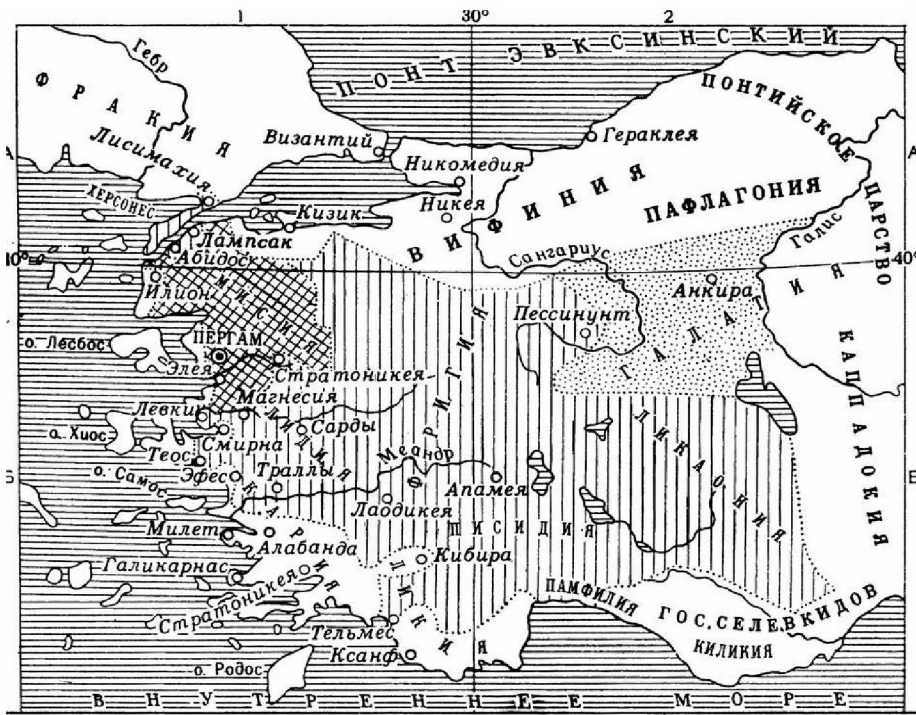
а — кавалерия Набарзана; б — легкая пехота; в — лучники; г — греческие наемники; д — личная гвардия Дария; е — азиатские вассалы; ж — резерв

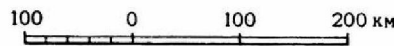
Эллинистические государства в III в. до н.э.

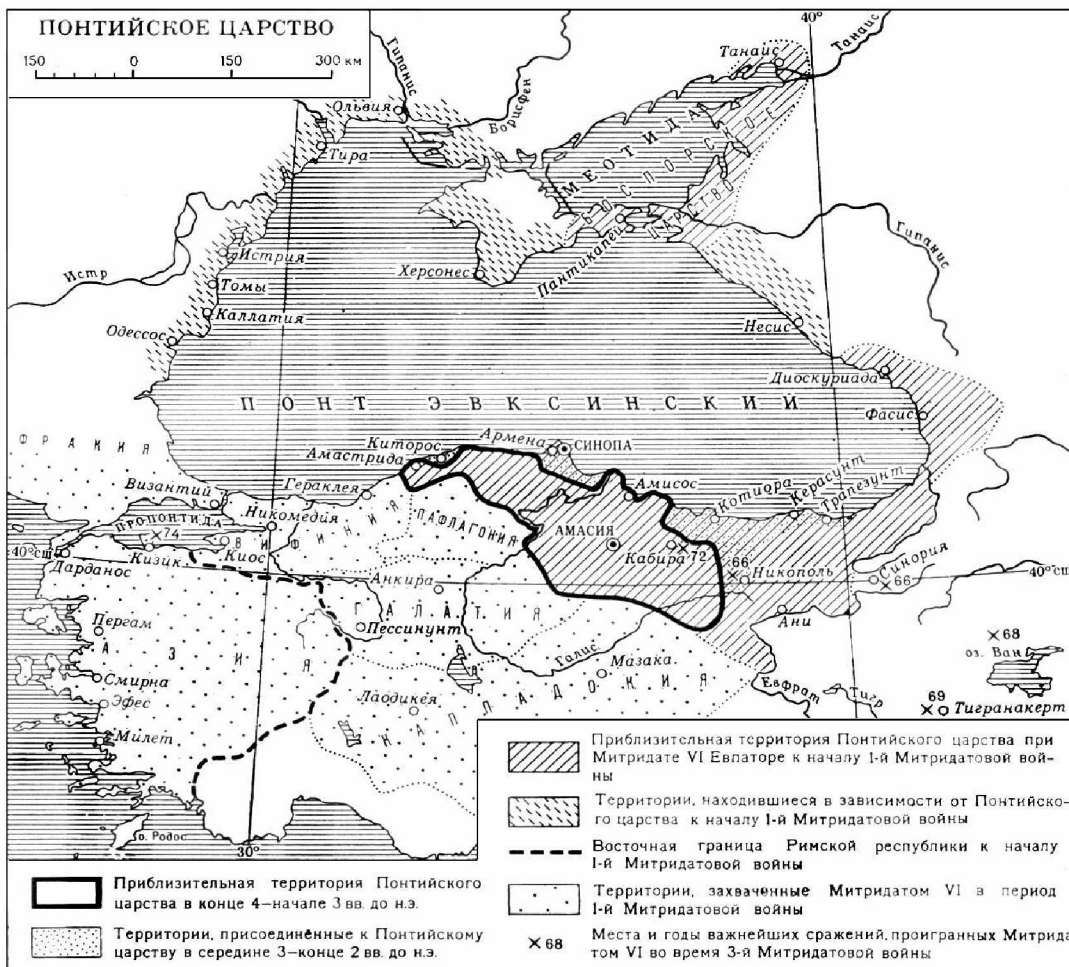

ПЕРГАМСКОЕ ЦАРСТВО во II в. до н. э.

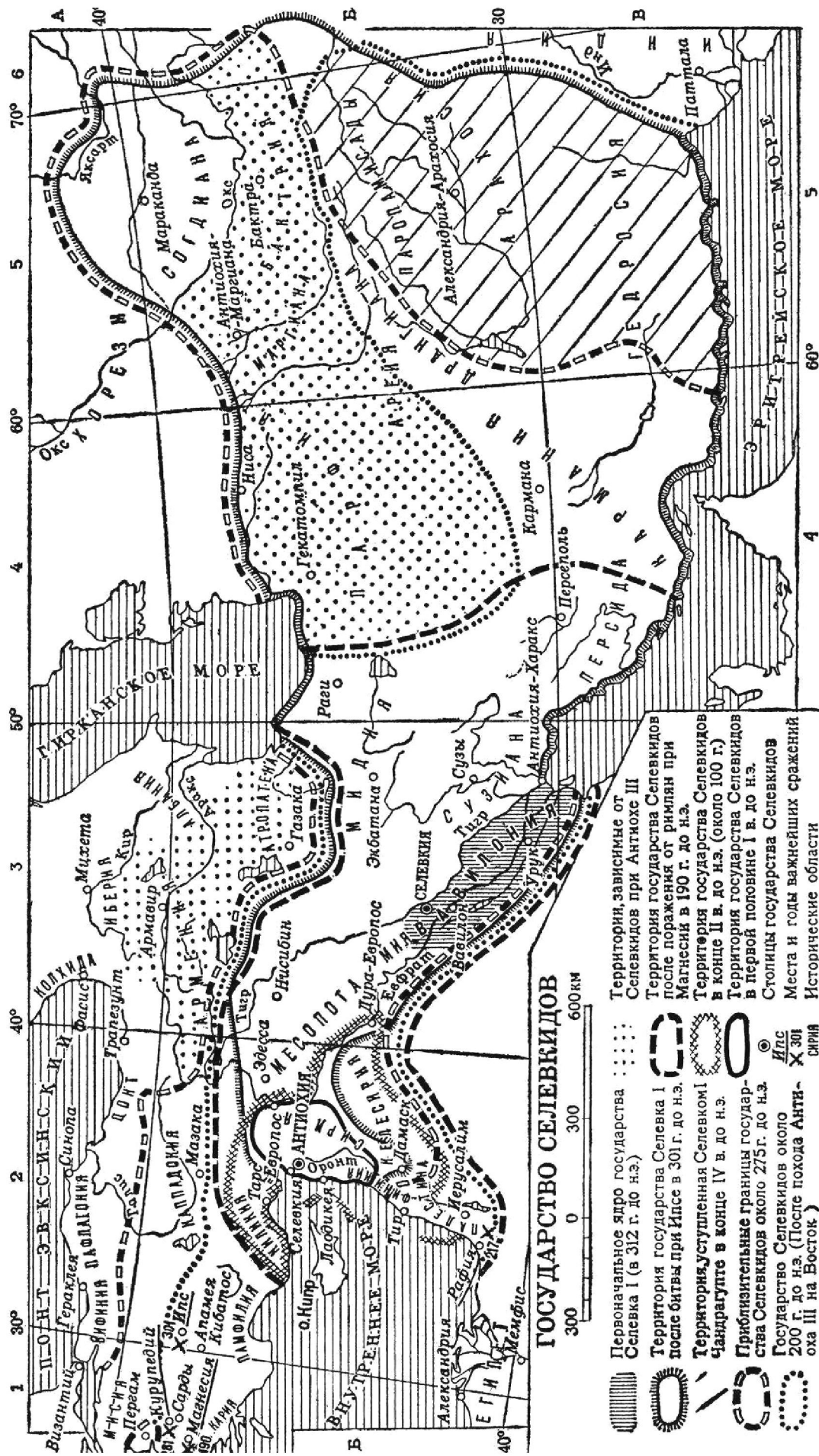
- Территория Пергамского царства к 188 г. до н.э.
- Приобретения в результате Апамейского договора 188 г. до н.э.
- Временные приобретения Пергамского царства (183-168 гг. до н.э.)
- Столица царства

ПОНТИЙСКОЕ ЦАРСТВО

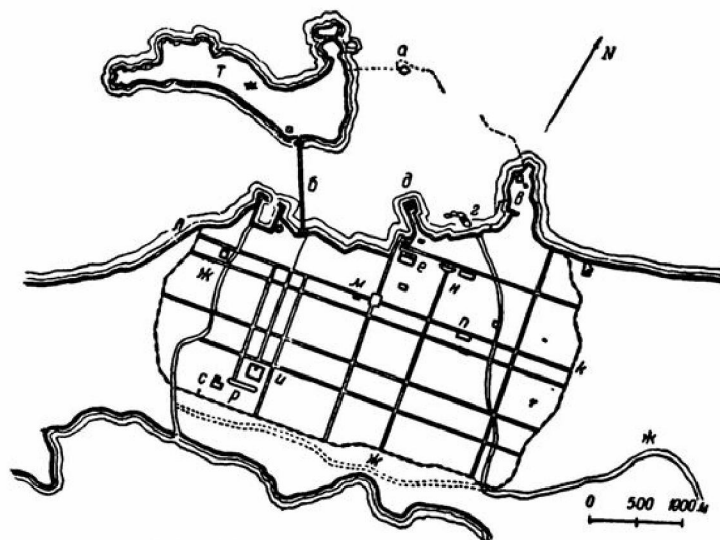
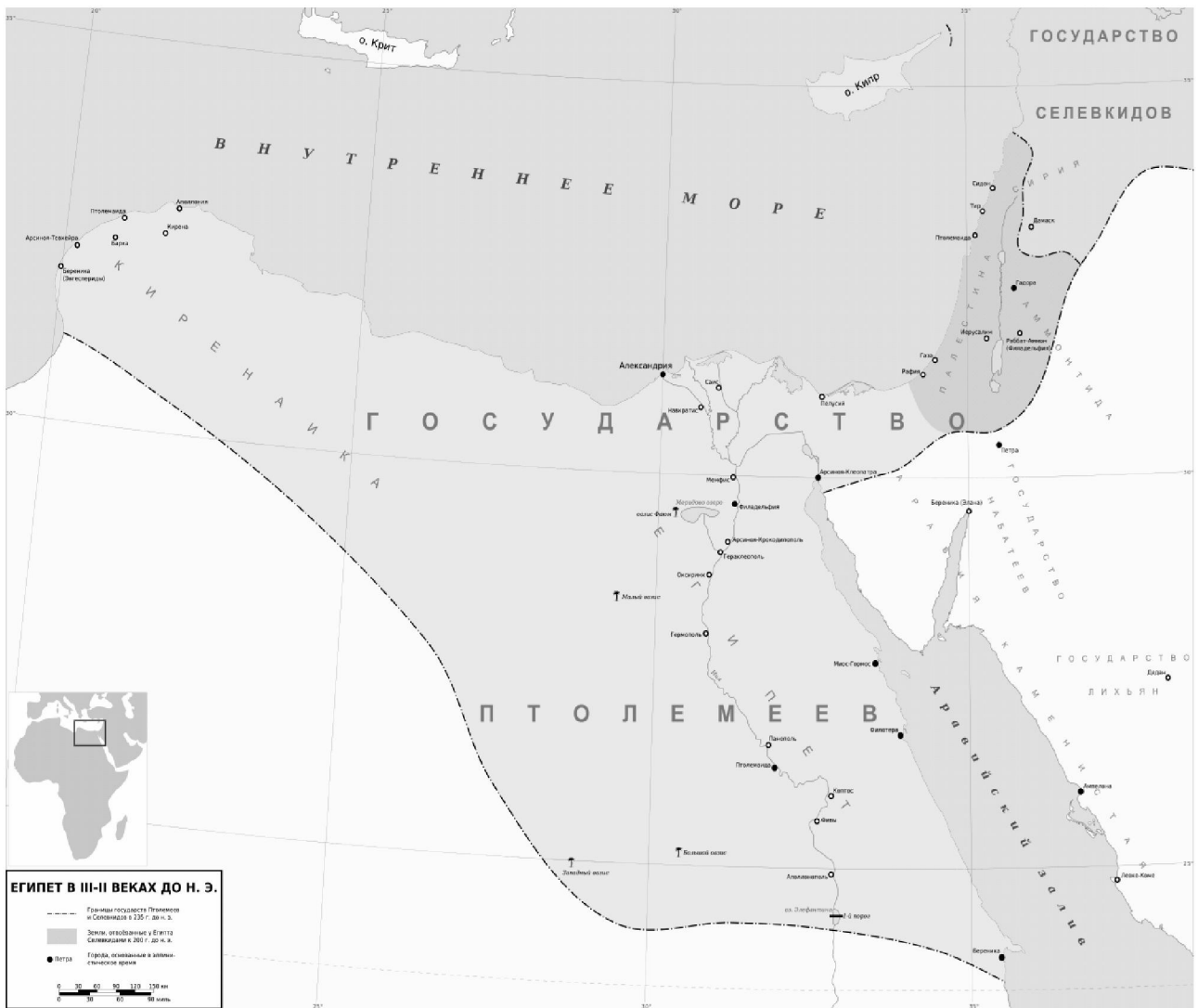

- Приблизительная территория Понтийского царства при Митридате VI Евпаторе к началу I-й Митридатовой войны
- Территории, находившиеся в зависимости от Понтийского царства к началу I-й Митридатовой войны
- Восточная граница Римской республики к началу I-й Митридатовой войны
- Территории, захваченные Митридатом VI в период I-й Митридатовой войны
- Места и годы важнейших сражений, проигранных Митридатом VI во время 3-й Митридатовой войны

ГОСУДАРСТВО СЕЛЕВКИДОВ

- Первоначальное ядро государства Селевка I (в 312 г. до н.э.)
- Территория государства Селевка I после битвы при Иссе в 301 г. до н.э.
- Территория, уступленная Селевком I чандрагупте в конце IV в. до н.э.
- Приблизительные границы государства Селевкидов около 275 г. до н.э.
- Государство Селевкидов около 200 г. до н.э. (После похода Антиоха III на Восток)
- Столицы государства Селевкидов
- Места и годы важнейших сражений
- Исторические области

369. Александрия. План города.

а — местоположение Фароса; б — дамба; в — дворец и храм Исиды на мысе Лохий; г — гавань царского флота; д — дворец Антония; е — обелиски и храм Цезаря; ж — Нильский канал; и — Серапейон; к — «Ворота Солнца»; л — «Ворота Луны»; м — гробница Александра Великого; н — театр; п — гимнасий; р — стадион; с — катакомбы Ком-эшь-Шукафа; т — катакомбы Анфуши.

Цифрами на карте обозначены:

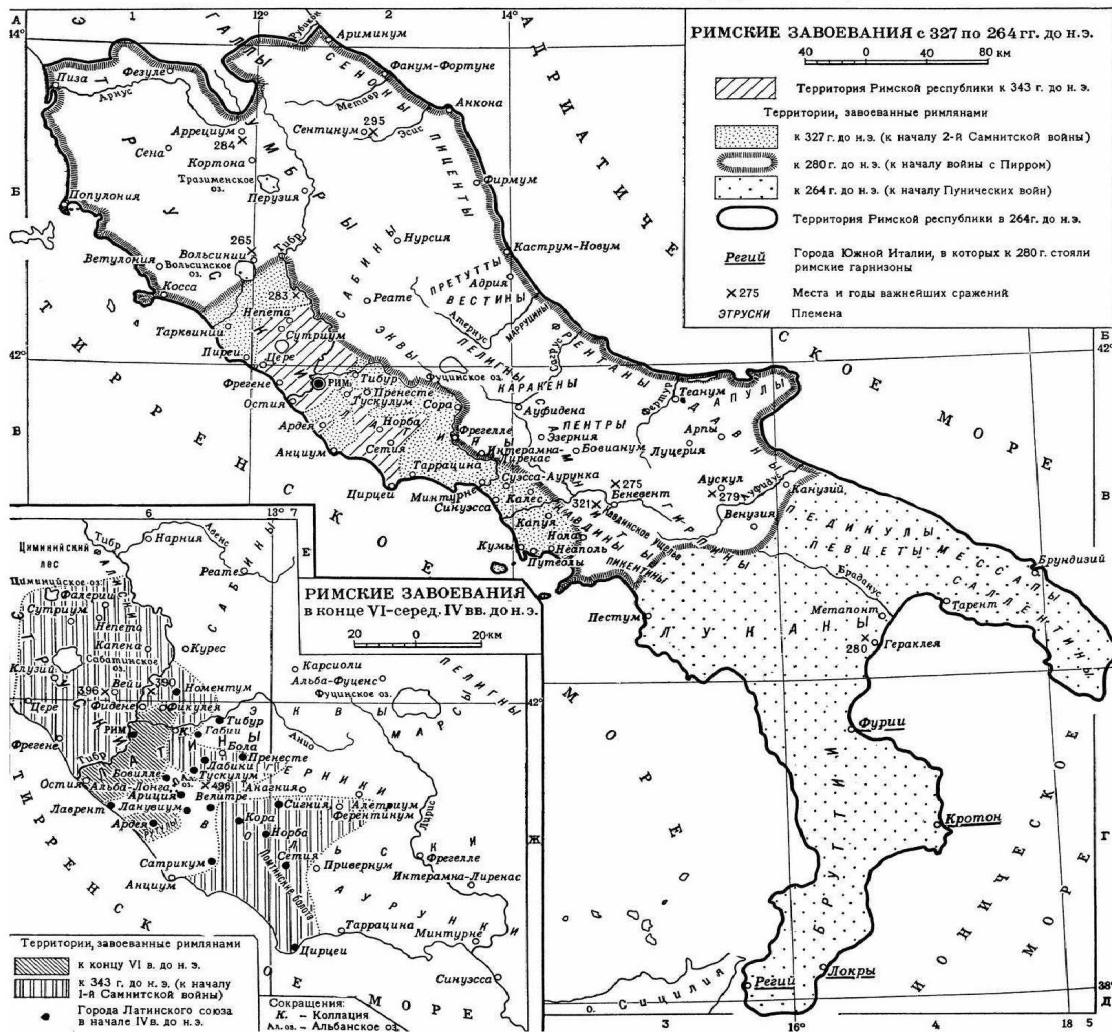
- 1 Источник Аретуса
- 2 Храм Афины
- 3 Храм Аполлона (или Артемиды)
- 4 Агора
- 5 Гимнасий
- 6 Амфитеатр
- 7 Храм Деметры и Персефоны
- 8 Алтарь Гиерона

ДРЕВНЯЯ ИТАЛИЯ В VII – НАЧАЛЕ III ВВ. ДО Н.Э.

ЗАВОЕВАНИЕ РИМОМ ИТАЛИИ в конце VI-сердине III вв. до н.э.

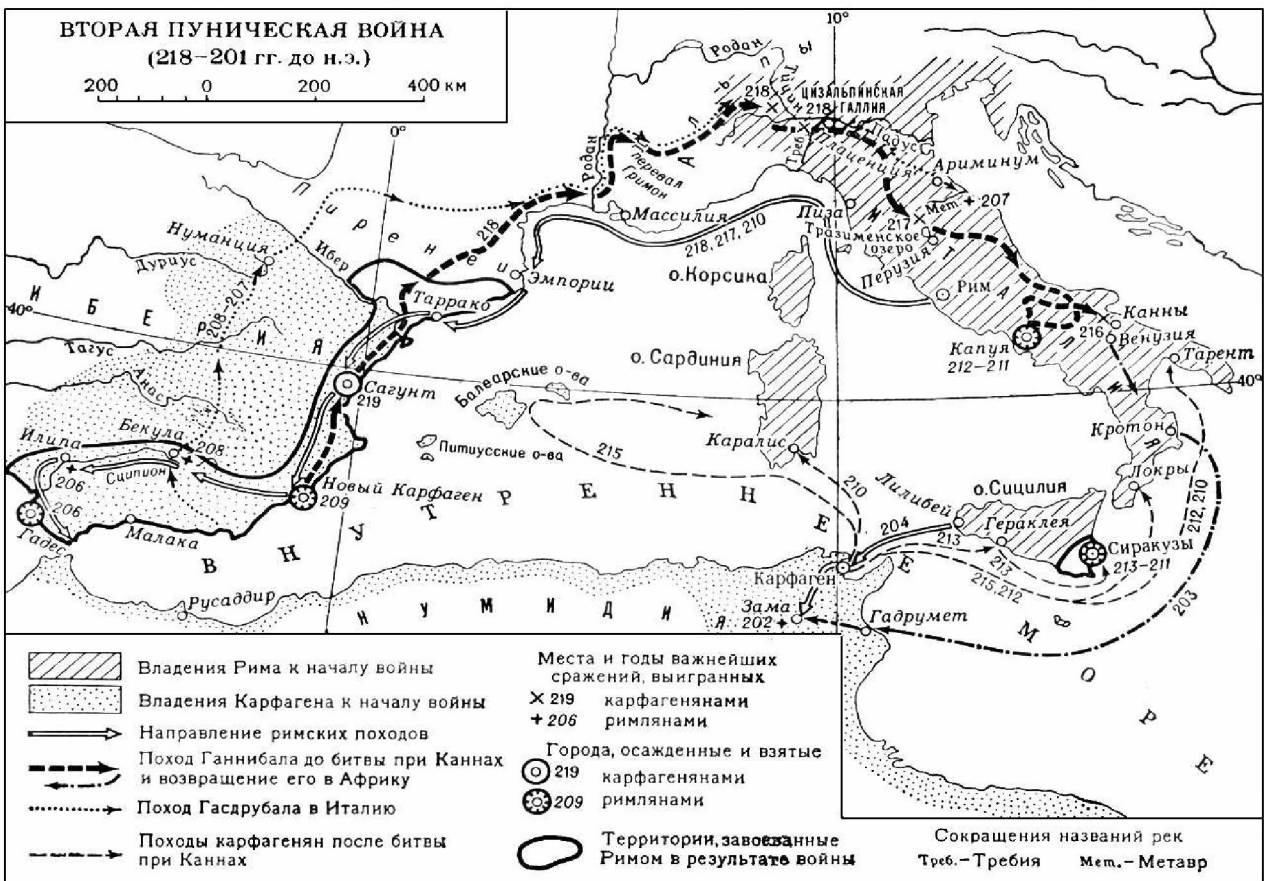
ПЕРВАЯ ПУНИЧЕСКАЯ ВОЙНА (264–241 гг. до н.э.)

- Владения Карфагена к началу войны
- Владения Сиракуз к началу войны
- Основные направления действий римской армии и флота
- Основные направления действий карфагенской армии и флота

- Блокада римлянами сицилийских крепостей в 250–242 гг. до н.э.
- 241 X Места и годы сражений
- 263 * Осада городов римлянами

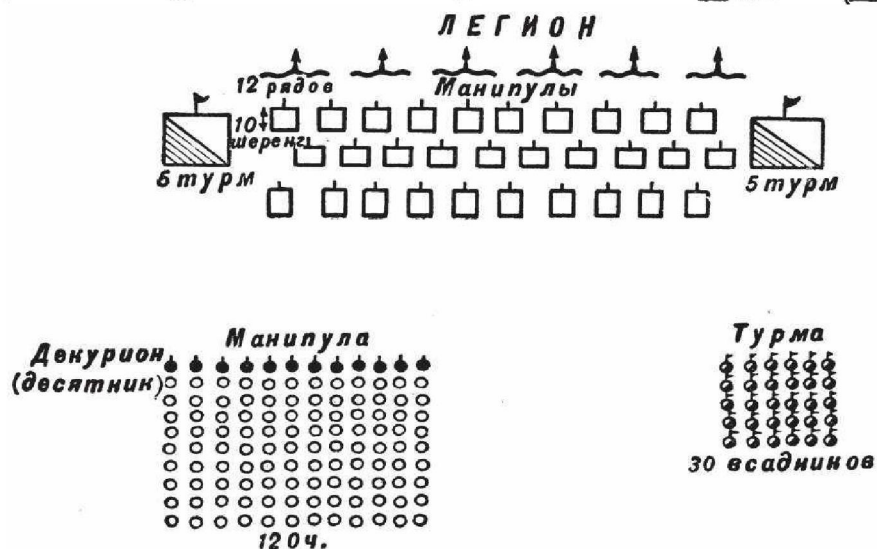
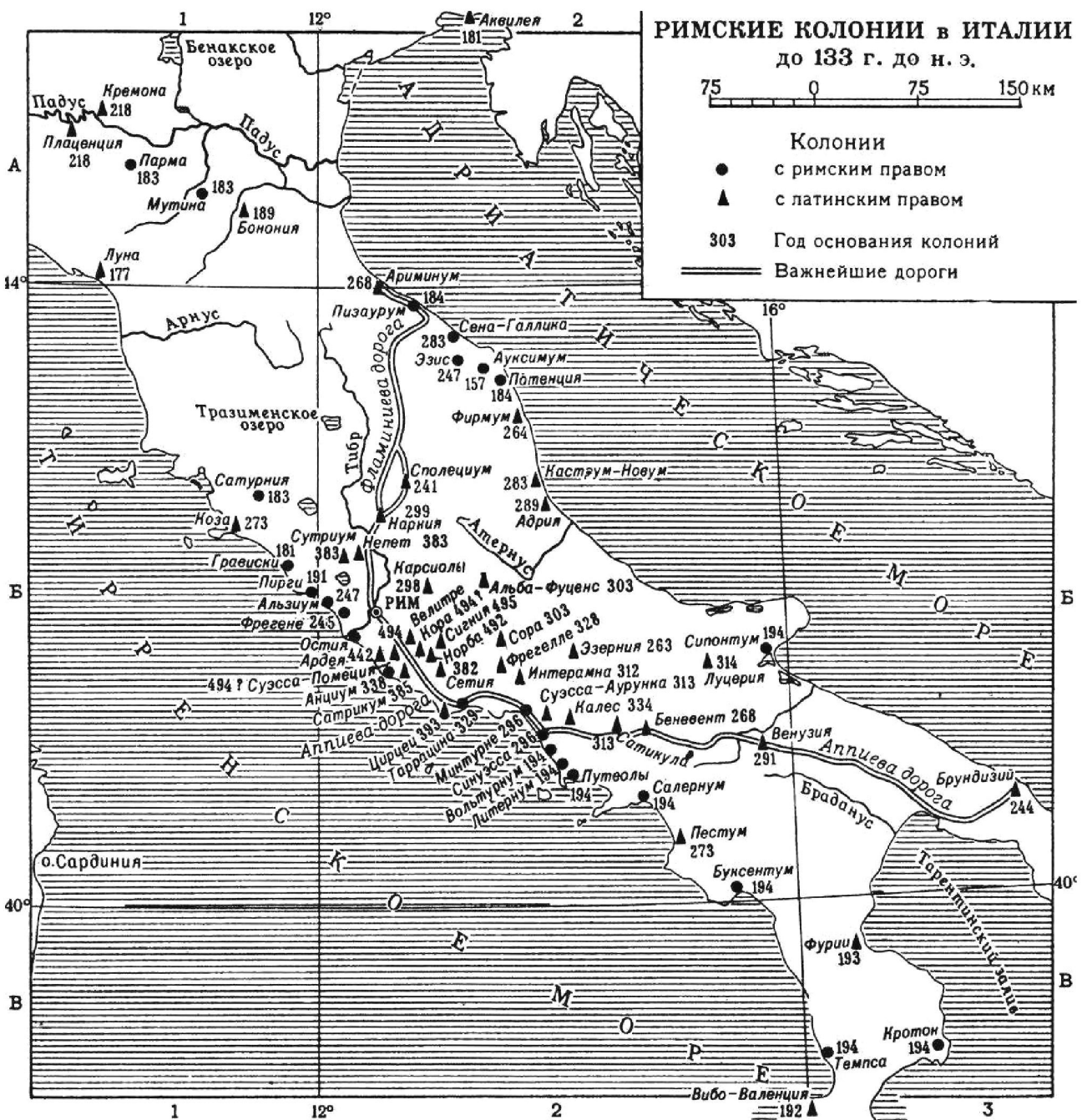
ВТОРАЯ ПУНИЧЕСКАЯ ВОЙНА (218–201 гг. до н.э.)

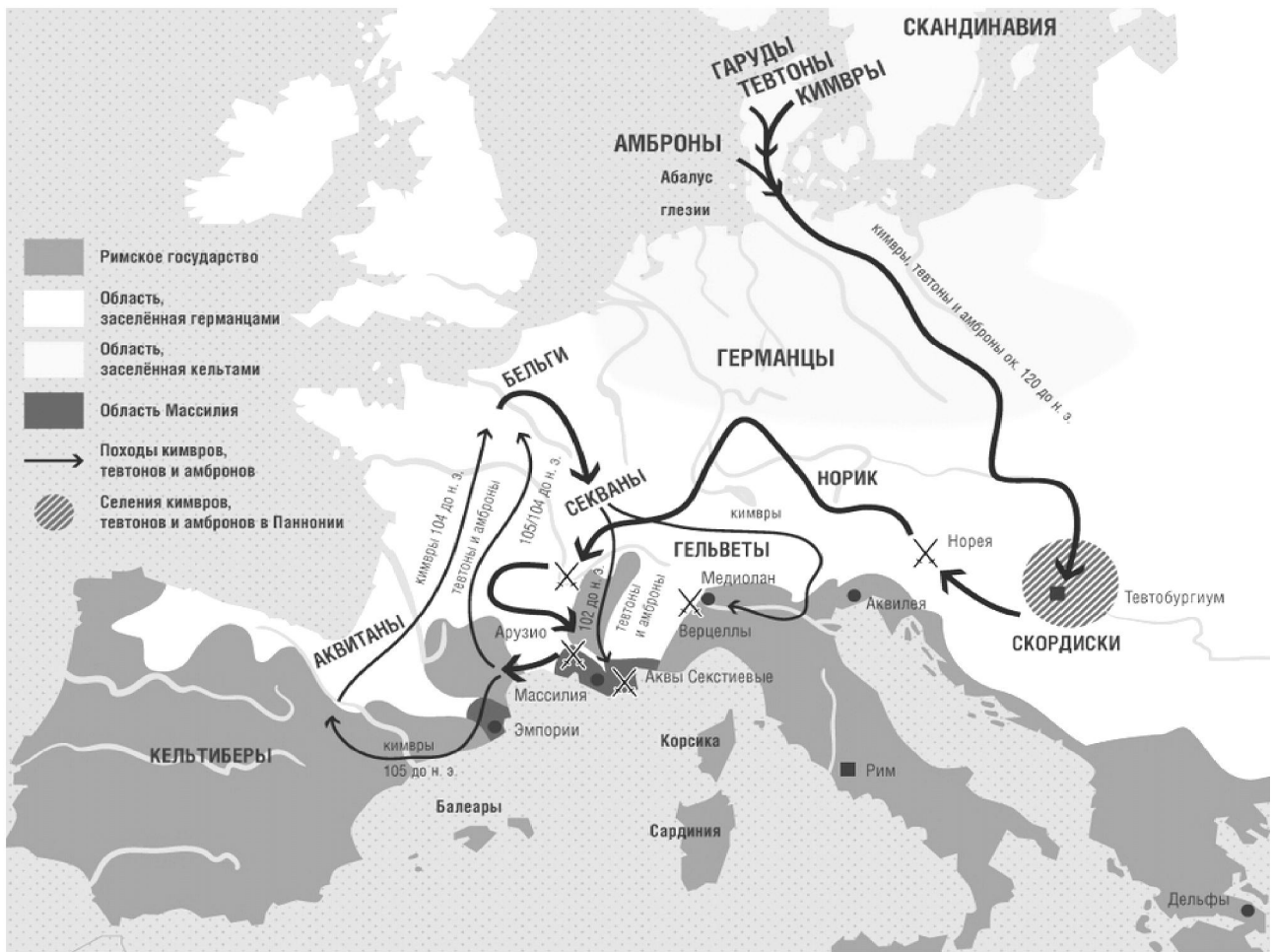

- Владения Рима к началу войны
- Владения Карфагена к началу войны
- Направление римских походов
- Поход Ганнибала до битвы при Каннах и возвращение его в Африку
- Поход Гасдрубала в Италию
- Походы карфагенян после битвы при Каннах

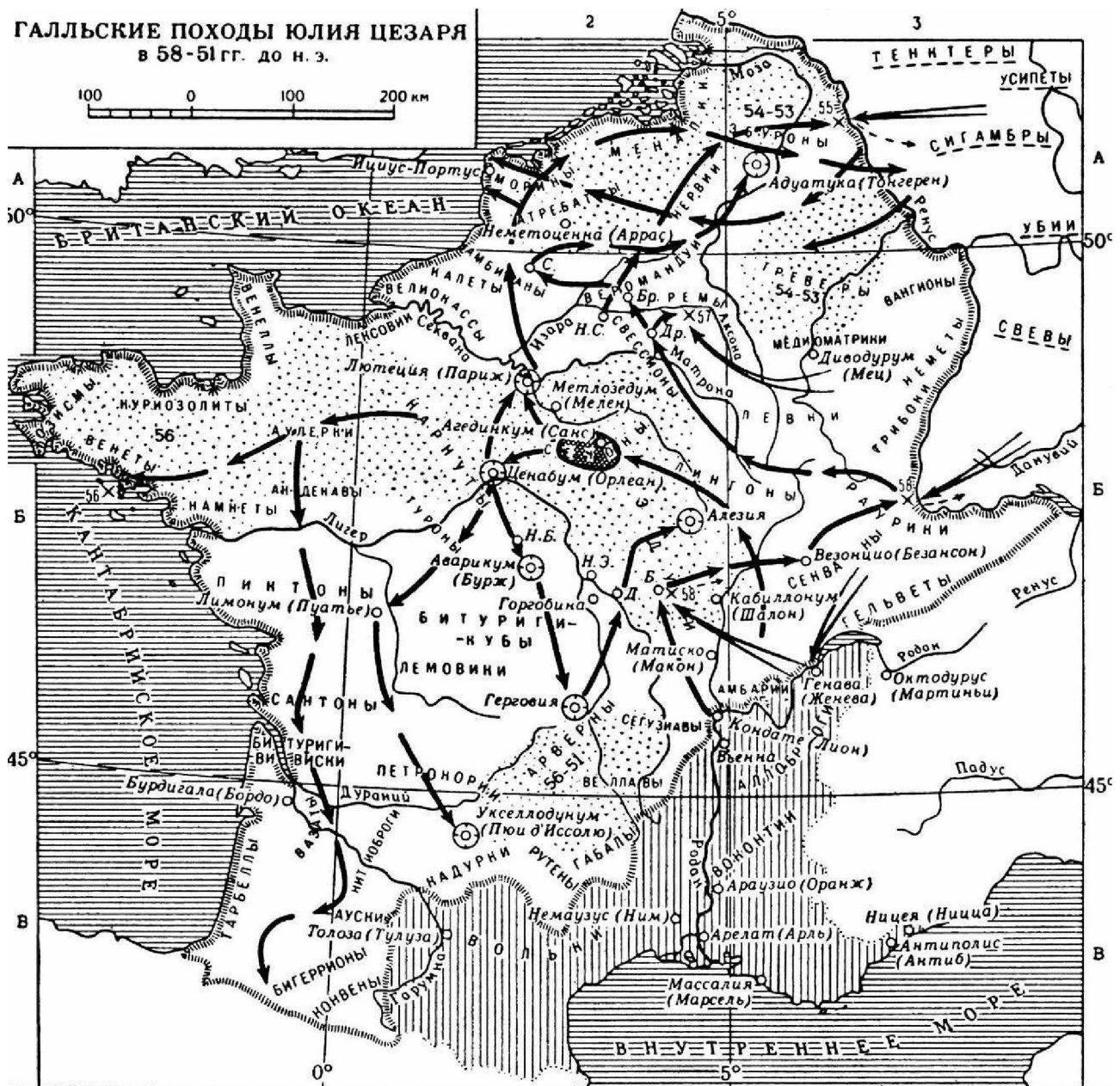
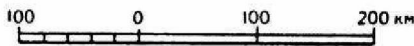
- Места и годы важнейших сражений, выигранных карфагенянами
- Места и годы важнейших сражений, выигранных римлянами
- Города, осажденные и взятые карфагенянами
- Города, осажденные и взятые римлянами
- Территории, завоеванные Римом в результате войны

Сокращения названий рек
Треб. – Требия мет. – Метавр

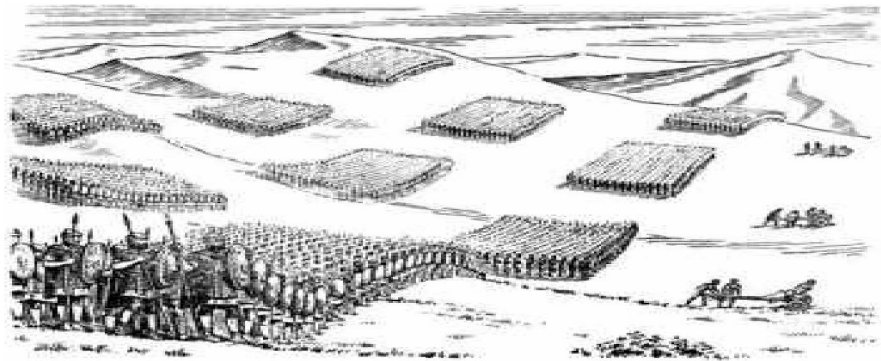

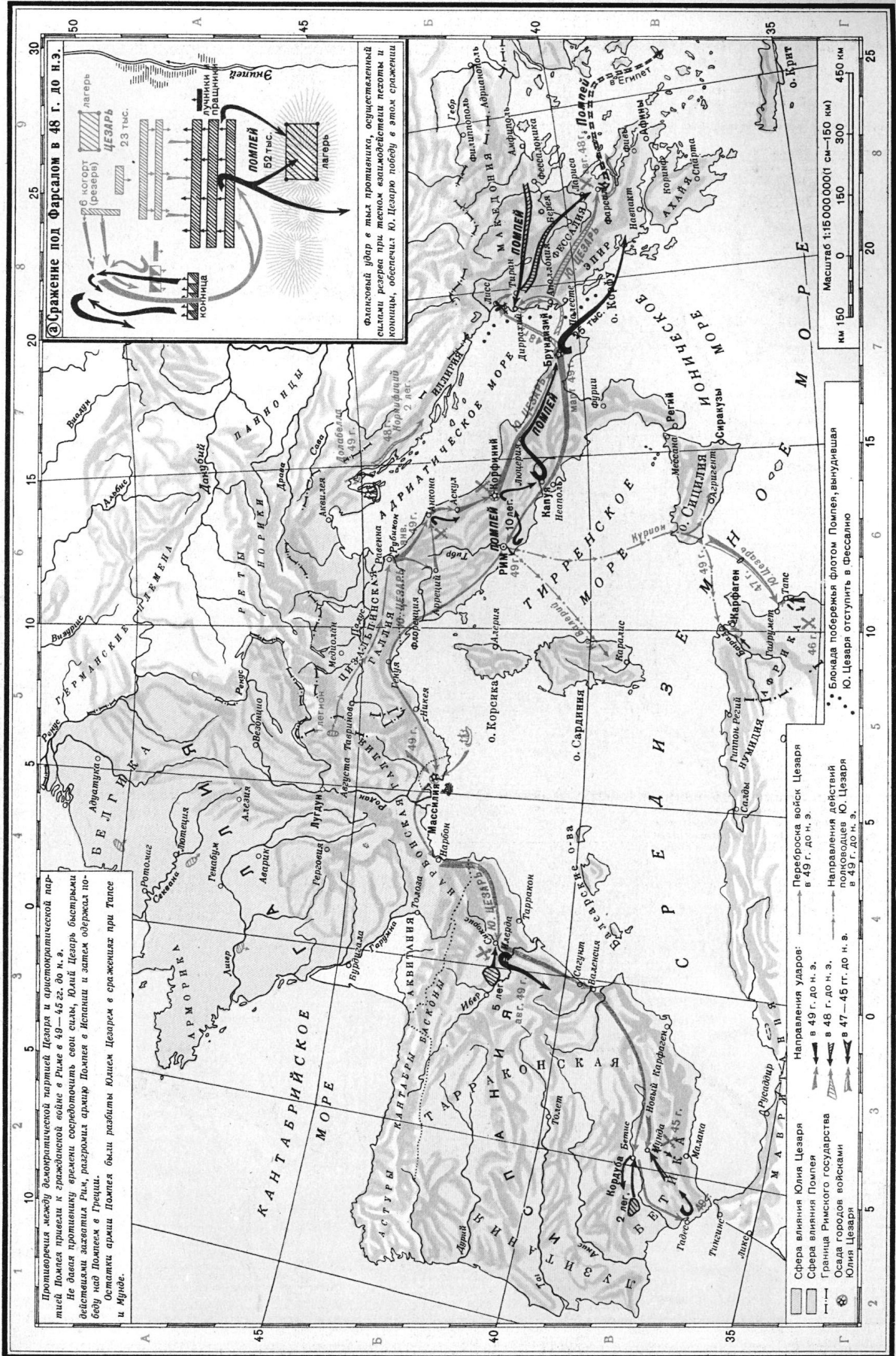
ГАЛЛЬСКИЕ ПОХОДЫ ЮЛИЯ ЦЕЗАРЯ в 58-51 гг. до н.э.

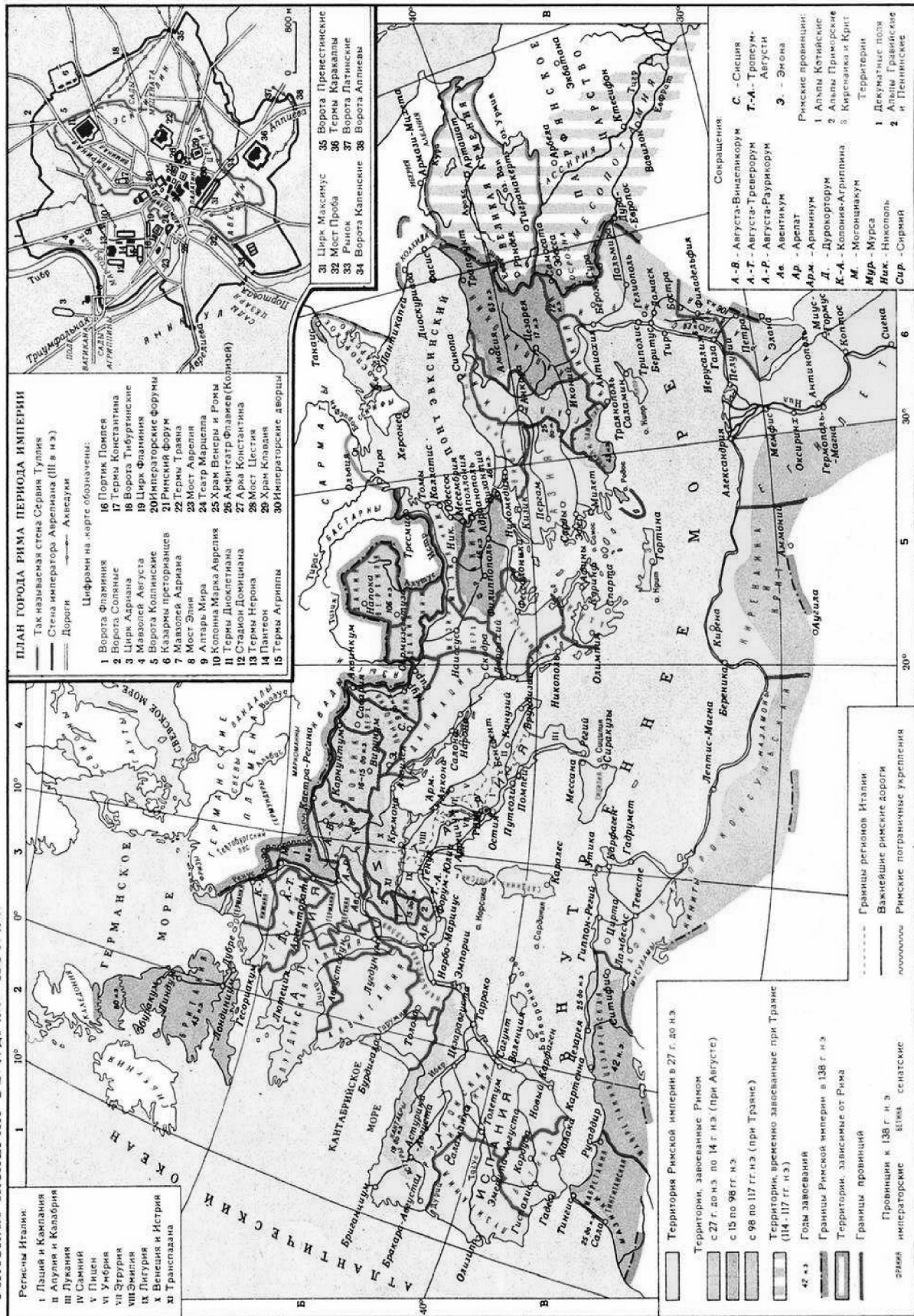
ВЕНЕТЫ	Галльские племена		Территория, завоеванная римлянами в 58-51 гг. до н.э.
СВЕВЫ	Германские племена		Районы и годы восстаний галльских племен
	Владения римлян в Галлии к 58 г. до н.э.		Сокращения:
	Походы Юлия Цезаря для завоевания Галлии		Б. - Бибракта (Мон-Бевре)
	Район сосредоточения римских войск		Бр. - Бибракс (Лан)
	Города, осажденные римскими войсками		Д. - Деция
Х 58	Места и годы важнейших битв		Др. - Дурокорторум (Реймс)
	Направление действий галльских и германских племен против римских войск		Н.Б. - Новииодунум - Битуригум
			Н.С. - Новииодунум - Свессиионум (Суассон)
			Н.Э. - Новииодунум - Эдуорум (Невер)
			С. - Самаробрива (Амьен)

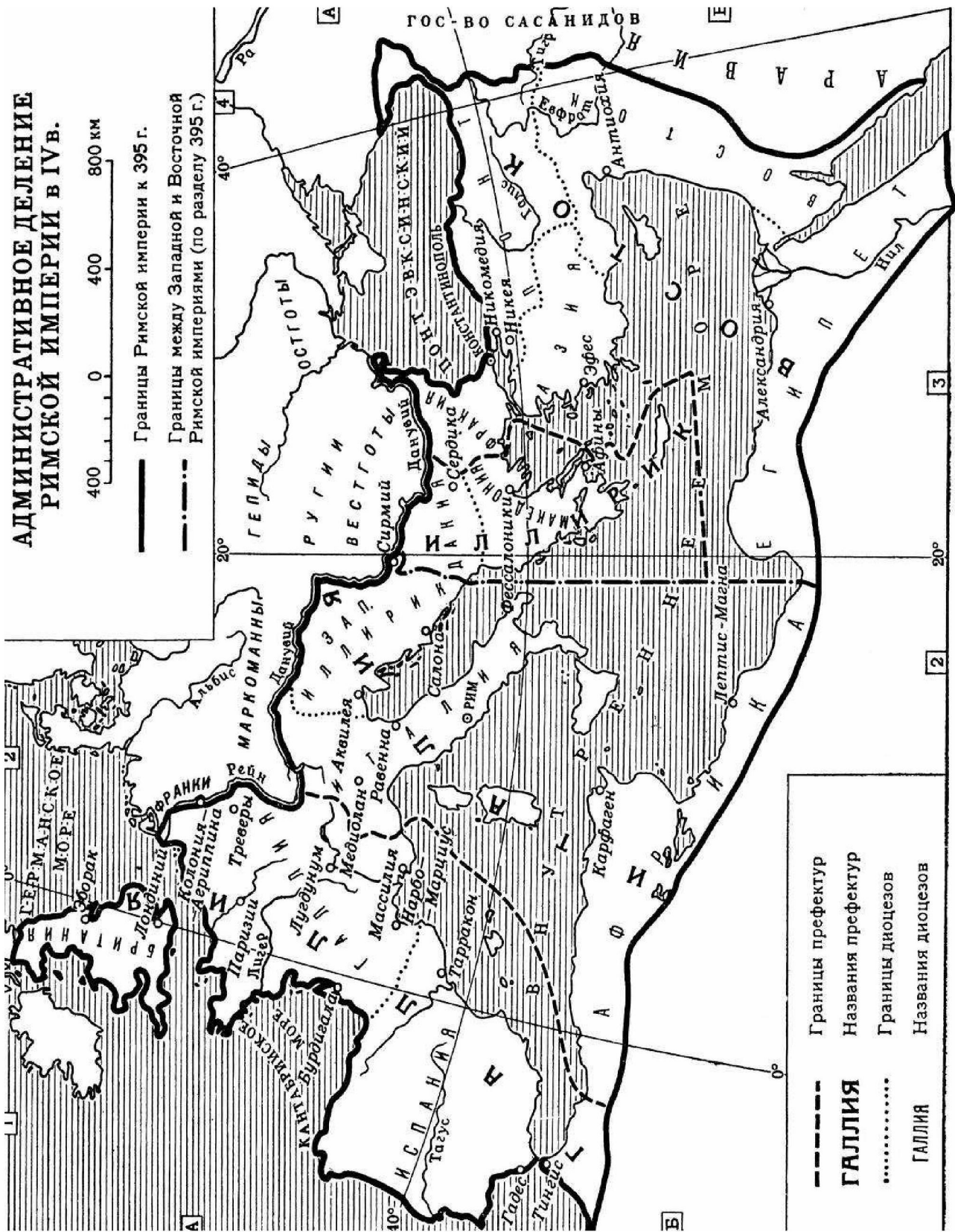
ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА В РИМЕ В 49—45 ГГ. ДО Н.Э.

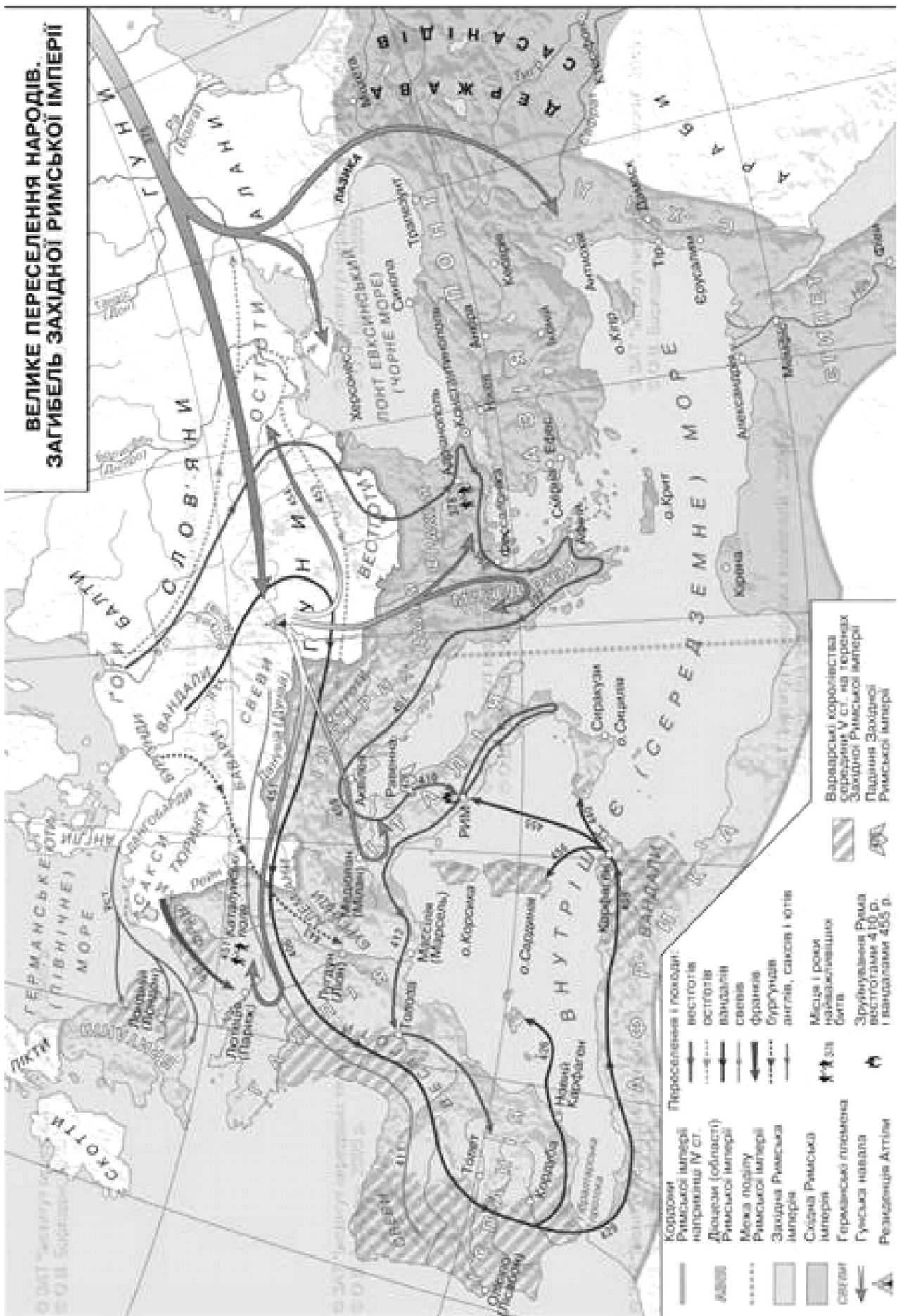
РИМСКАЯ ИМПЕРИЯ в 27 г. до н.э. - 138 г. н.э.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ В IV В.

**ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ.
ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

АНТИЧНЫЕ ГОРОДА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

в 6 в. до н.э. — 4 в. н.э.

0 120 240 км

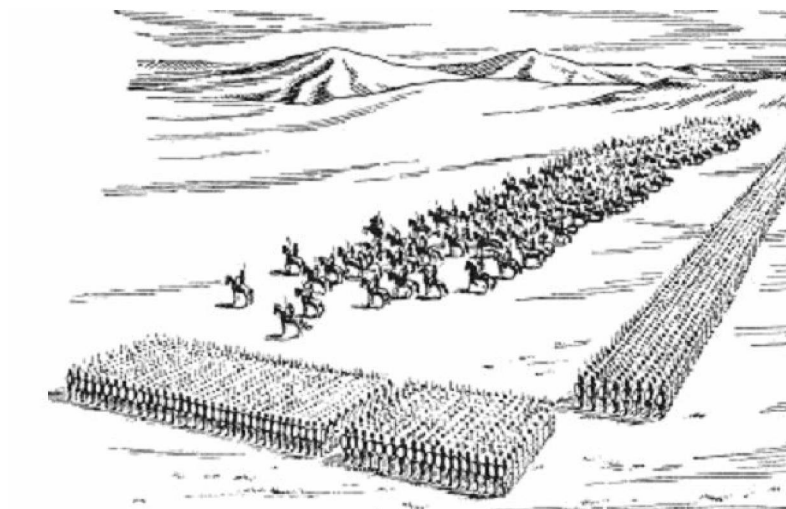

- Города Северного Причерноморья, основанные
- Милетом
 - Гераклеей Понтийской
 - ▲ Митленой
 - ◆ Теосом
 - Боспорским государством
 - Города, основатели которых неизвестны
- 6 в. Время основания городов до н.э.
- Племена, населявшие Северное Причерноморье в 5 в. до н.э. (по Геродоту)
- Скифы
 - ▨ Территория Боспорского государства

20 км

УДК 94(3)
ББК 63.3.(0)3я73
Ш-19

Шама О.І. Історія Стародавньої Греції і Риму. Навчально-методичний посіб. для студ. іст. фак. ден. і заоч. форм навч. / Олександр Іванович Шама. — 2-вид., доп. і перероб. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. — 261 с.+31 с. карт і схем..

Комп'ютерний набір, редагування, верстка,
виготовлення оригінал-макету — авторські

Підписано до друку 3. 03. 2017 р.
Формат А4 (210×297 мм)
Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк. 46, 8.
Зам. №281/19. Тираж 100 екз.

©Шама О.І., 2017